

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
DÖVLƏT İDARƏÇİLİK AKADEMİYASI**

ƏLİ HƏSƏNOV

GEOSİYASƏT

DƏRSLİK

- NƏZƏRİYYƏLƏRİ
- METODOLOGİYASI
- AKTORLARI
- TARİXİ
- XARAKTERİSTİKASI
- ANLAYIŞLARI

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Böyük Elmi Şurasının tövsiyəsi, Azərbaycan Respublikası təhsil nazirinin 25.05.2010-cu il tarixli 650 nömrəli əmri ilə ali məktəblərin "Beynəlxalq münasibətlər", "Dövlət idarəçiliyi", "Regionşünaslıq", "Politologiya" və digər müvafiq ixtisas qruplarının tələbələri, o cümlədən Xarici İşlər, Milli Təhlükəsizlik, Müdafiə, Fövqəladə Hallar nazirliklərinin və Dövlət Sərhəd Xidmətinin ixtisaslaşdırılmış akademiyalarının dinləyiciləri üçün dərslik kimi təsdiq edilmişdir.

BAKİ – 2010

Elmi redaktorları:	Seyfəddin Qəndilov <i>t.e.d., professor</i> Musa Qasımlı <i>t.e.d., professor</i>
Redaktorları:	Mehman Abdullayev <i>t.e.n., dosent</i> Ərəstun Mehdiyev <i>t.e.n., dosent</i>
Rəyçilər:	Pərvin Darabadi <i>t.e.d., professor</i> Rüstəm Məmmədov <i>h.e.d., professor</i> Elçin Əhmədov <i>s.e.n., dosent</i> Elman Nəsirov <i>t.e.n., dosent</i>

Ə.M. Həsənov. Geosiyasət. Dərslik. Bakı, "Aypara-3" nəşriyyatı, 2010, 604 səh.

Oxucuların diqqətinə təqdim edilən bu kitabda Azərbaycan dilində ilk dəfə olaraq geosiyasətin elm sahəsi kimi meydana gəlməsi, əsas anlayışlarının yaranması, formalaşması və inkişafının tarixşünaslığına nəzər salınır, onun nəzəri mənbələri, qanunauyğunluqları, obyekt və predmeti, kateqoriyaları, aktorları ilə bağlı klassik geosiyasət xadimlərinin və müasir tədqiqatçıların baxışları təhlil olunur, müxtəlif dövrləri və fərqli geosiyasi məktəbləri təmsil edən siyasətşünasların elmi nəzəriyyələri araşdırılır, qarşılıqlı şəkildə müqayisə olunur. Kitabda həmçinin orta əsrlərdən başlayaraq müasir dövrə qədər dünyada cərəyan edən əsas geosiyasi hadisələr, planetin geosiyasi xarakteristikası, geosiyasi güc mərkəzləri və onlar arasındakı münasibətlər, qloballaşan dünyada geosiyasi məsələlərə yeni baxışlar, milli-dövlət maraqları uğrunda mübarizə və yeni dünya nizamı, bəşəriyyəti təhdid və məşğul edən əsas iqtisadi, siyasi, enerji təhlükəsizliyi, qlobal nəqliyyat-kommunikasiya, ticarət, xammal, beynəlxalq daşımalar kimi məsələlərin mövcud vəziyyəti və perspektivləri haqqında müfəssəl məlumat verilir, oxucunun geosiyasi biliklərini, təsəvvür və anlayışlarını dərinləşdirən materiallar təqdim olunur.

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	7
--------------------	---

I FƏSİL

Geosiyasətin ilkin mənbələri və inkişaf tarixi: qədim və orta əsrlər dövrünün geosiyasi ideya və nəzəriyyələrinin

tarixşünaslığı	15
-----------------------------	----

- § 1.1. Planetin XIX əsrə qədərki ilkin geosiyasi ideya və mənbələrinin qısa tarixşünaslığı16
- § 1.2. Qədim Çin və Hindistanın geosiyasi təlimləri21
- § 1.3. Ərəb dünyasının qədim geosiyasi konsepsiyaları26
- § 1.4. Qədim yunan və romalıların geosiyasi təlimləri31
- § 1.5. Orta əsrlərdə və yeni dövrdə Avropanın əsas geosiyasi təlimləri və nəzəriyyələri.....36
- Təkrar və məşğələ sualları*.....46

II FƏSİL

Klassik geosiyasət: XIX əsrin ikinci - XX əsrin birinci yarısında Qərbi geosiyasi məktəblərinin əsas ideya və nəzəriyyələri.....47

- § 2.1. Kontinental Avropa klassik geosiyasət məktəbi: yaranması, xarakteristikası və əsas nəzəriyyələri48
- § 2.2. İngilis-amerikan klassik geosiyasəti: yaranması, əsas nəzəriyyələri və xarakteristikası77
- Təkrar və məşğələ sualları*.....92

III FƏSİL

İkinci Dünya müharibəsi dövründə əsas iştirakçı

dövlətlərin geosiyasi konsepsiyaları və hədəfləri	95
--	----

- § 3.1. Almaniyanın geosiyasəti95
- § 3.2. Yaponiyanın geosiyasəti.....100
- § 3.3. SSRİ-nin geosiyasəti105
- § 3.4. Böyük Britaniyanın geosiyasəti106

§ 3.5. Amerika Birləşmiş Ştatlarının geosiyasəti	108
<i>Təkrar və məşğələ sualları</i>	111

IV FƏSİL

XX əsrin ikinci yarısı və müasir dövrdə Qərb

ölkələrinin geosiyasəti	113
§ 4.1. Avropa Kontinental geosiyasəti: xarakteristikası və əsas konsepsiyaları	113
§ 4.2. İngilis-amerikan Atlantik geosiyasəti: xarakteristikası və əsas nəzəriyyələri	131
<i>Təkrar və məşğələ sualları</i>	163

V FƏSİL

Rusiya geosiyasət məktəbi: formalaşması, nəzəri mənbələri, xarakterik xüsusiyyətləri və əsas

konsepsiyaları	165
§ 5.1. Rusiyanın orta əsr və yeni dövr geosiyasi cərəyanları və ideyaları	166
§ 5.2. Rus geosiyasətinin mənbələri və klassik geosiyasi nəzəriyyələri.....	174
§ 5.3. Klassik rus geosiyasətində məkan və ərazi məsələləri....	182
§ 5.4. Rus geosiyasətinin kontinental əsası: "Avrasiyaçılıq" və onun əsas ideyaları	188
§ 5.5. XX əsrin ikinci yarısı və müasir dövrdə Rusiyanın geosiyasi nəzəriyyələri və cərəyanları	202
<i>Təkrar və məşğələ sualları</i>	222

VI FƏSİL

Türklərin geosiyasi baxışları və nəzəriyyələri	225
§ 6.1. Osmanlı türklərinin geosiyasi baxışları haqqında	225
§ 6.2. Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi Atatürkün geosiyasi düşüncələri	231
§ 6.3. Türkiyə soyuq müharibə dövründə: geosiyasi hədəfləri və nəzəriyyələri	238

§ 6.4. Müasir Türkiyənin geosiyasi nəzəriyyələri və cərəyanları	239
<i>Təkrar və məşğələ sualları</i>	253
<i>I-VI fəsilər üzrə istifadə olunmuş ədəbiyyat və informasiya resursları</i>	254

VII FƏSİL

Geosiyasət elminin yaranması və inkişafı (anlayışı, obyektı və predmeti, kateqoriyaları, qanunları, funksiyaları, metodologiyası və metodları)	261
§ 7.1. Geosiyasətin anlayışı	261
§ 7.2. Geosiyasətin obyektı və predmeti	267
§ 7.3. Geosiyasətin kateqoriyaları	275
§ 7.4. Geosiyasətin əsas qanunları	295
§ 7.5. Geosiyasətin funksiyaları	298
§ 7.6. Geosiyasətin metodoloji paradıqmaları	301
§ 7.7. Geosiyasətin tədqiqat metodları	308
§ 7.8. Geosiyasətin aktorları	314
§ 7.9. Geosiyasətdə məkan təsəvvürü və məkan praktikası	352
<i>Təkrar və məşğələ sualları</i>	357
<i>VII fəsil üzrə istifadə olunmuş ədəbiyyat və informasiya resursları</i>	359

VIII FƏSİL

Dünyanın geosiyasi strukturunun formalaşması: geosiyasi dövrlər və modellər	363
§ 8.1. Dünyanın geosiyasi strukturunun formalaşması xüsusiyyətləri və dünya sisteminin təsnifatı	363
§ 8.2. Dünyanın geosiyasi strukturunun dövrləri və xarakterik xüsusiyyətləri	373
<i>Təkrar və məşğələ sualları</i>	439
<i>VIII fəsil üzrə istifadə olunmuş ədəbiyyat və informasiya resursları</i>	442

IX FƏSİL

Müasir dünya sistemi və onun geosiyasi reallıqları	443
§ 9.1. Müasir dünya sisteminin xarakteristikası və yeni geosiyasi meylləri	443
§ 9.2. Dünyanın iqtisadi həyatının qloballaşması və dövlətlərin geoiqtisadi maraqlar sistemi	464
§ 9.3. Dünya siyasi məkanının qloballaşması və suveren dövlət hüquqları: mondializm və təkmərkəzçilik	478
§ 9.4. Dünya informasiya məkanının qloballaşması və panideya mübarizəsi	486
<i>Təkrar və məşğələ sualları.....</i>	493
<i>IX fəsil üzrə istifadə olunmuş ədəbiyyat və informasiya resursları.....</i>	495
QISA GEOSİYASI LÜĞƏT	497
İstifadə olunmuş ümumi ədəbiyyat və informasiya resursları	586
Резюме	599
Resume.....	601

G İ R İ Ş

Bəşər cəmiyyəti artıq onuncu ildir ki, XX əsrə və ikinci minilliyi tamamlayaraq XXI əsrə və üçüncü minilliyə qədəm qoymuşdur. Bu minillikdə dövlətlərin, xalqların və bütövlükdə bəşər cəmiyyətinin taleyi necə olacaq, beynəlxalq münasibətlər hansı istiqamətdə cərəyan edəcək, bütöv dünyanı, ayrı-ayrı geostrateji regionları və ölkələri hansı tale gözləyir, getdikcə qloballaşan, lakin regional, etnik, dini, milli münaqişələrin sayının artdığı planetimizdə vəziyyət necə olacaq - bütün bunlar özünün obyektiv və əhatəli elmi cavabını gözləyir.

Bəşəriyyətin gələcəyini proqnozlaşdıran müxtəlif siyasi, ictimai və elmi dairələr, politoloqlar, tarixçilər, filosoflar, astroloqlar, parapsixoloqlar, ekstrasenslər: "dünyanın və tarixin sonunun çox da uzaqda olmamasından" tutmuş, "bəşəriyyəti gözləyən parlaq və firavan gələcəyə" qədər - XXI əsrdə insanlığın yaşayacağı müxtəlif talelər haqqında hər gün fərqli proqnozlar verirlər. Ayrı-ayrı elm sahələrini əhatə edən tədqiqatçıların bəziləri müasir geosiyasi və beynəlxalq münasibətləri, qlobal dünya nizamını yaxşılaşdırmaq üçün liberal-demokratik dəyərlərin inkişafı zərurətindən, digərləri bəşəriyyəti təhdid edən millətçi-etnik hisslərin və bu zəmində etnik qarşıdurmaların, mədəniyyətlərarası münaqişələrin, sosial, iqtisadi, maliyyə və ekoloji fəlakətlərin qarşısının radikal yollarla alınması ehtiyacından və s. bəhs edirlər. Lakin hamının ortağ fikri ondan ibarətdir ki, sürətlə inkişaf edən, dəyişən və qloballaşan dünyada bəşəriyyəti təhdid edən hadisələr və proseslər geniş geosiyasi düşüncəyə, ciddi qlobal yanaşmaya və peşəkar tədqiqata söykənən cavabını gözləyir. Geosiyasətçi alim V.A.Derqaçovun qeyd etdiyi kimi, XX əsr elmi-texniki tərəqqinin zəfər dövrü olsa da, bəşəriyyəti düşündürən və narahat edən, hər bir ölkəyə və dünya birliyinə öz gələcəyini mən-

tiqi və elmi əsaslarla planlaşdırmağa imkan verən universal bir elm sahəsi yarada bilmədi. Bütün dünyada və hər bir ölkədə ayrılıqda geniş və strateji dünyagörüşünə, qlobal düşüncə tərzinə, operativ qərar qəbul etmək bacarığına, konkret məkan və şəraitdə doğru yol seçmək imkanına malik olan peşəkar siyasətçi və siyasətşünas alim çatışmazlığı özünü göstərir.

Elmi təməli, tədqiqat obyektləri və əsas prinsipləri XX əsrin I yarısında qoyulmuş **Geosiyasət** bu günə qədər elə ciddi dəyişikliklərə məruz qalmadan dövlətlər arasındakı əlaqələrə, o isə öz növbəsində beynəlxalq münasibətlərə praktik təsir göstərir. Hər bir dövlət milli və cəmiyyət maraqlarını ortaya qoyaraq siyasi, iqtisadi, mədəni və sosial sahədə planetar həyatın müəyyən etdiyi səviyyəyə çıxır, məxsusi milli təhlükəsizlik doktrinası əsasında ölkəsinin və beynəlxalq güclərin imkanlarından istifadə etməklə daxili və xarici münasibətləri və digər geosiyasi vəzifələri həll etməyə çalışır.

Orta əsrlərdən başlayaraq bu günə qədər beynəlxalq münasibətlərin ruhunu və dünya siyasətinin əsas prinsiplərini bütövlükdə böyük dövlətlər, onların yaratdığı imperiyalar, strateji məqsədlərlə birləşmiş dövlət birlikləri və başqa planetar güclər həll etmiş və etməkdədir. Əslində, dünyadakı birgəyaşayış normalarını da, beynəlxalq davranışın qaydalarını da məhz həmin dövlətlər müəyyən edərək, iradələrini birbaşa və yaxud dolayısı ilə digər dövlətlərə qəbul etdirir, dünyanın geosiyasi xəritəsini çızır, strukturunu formalaşdırır, dövlətlərarası arbitr və idarəetmə funksiyalarını icra edirlər.

Müasir dövrdə bu güclər dünyada mövcud olan maddi və mənəvi sərvətlərin, geoiqtisadi və strateji xammal ehtiyatlarının, geosiyasi təsir dairələrinin bölünməsində, planetar səviyyədə mal və xidmətlərin qiymətlərinin müəyyən olunmasında əsas məsələləri həll edirlər. O ki qaldı digər dövlətlərə, onlar mövcudluqları dövründən başlayaraq bu günə qədər öz iqtisadi və milli müstəqilliklərini təmin etmək, böyük dövlətlərdən qorunmaq və suveren yaşamaq üçün ayrı-ayrılıqda və başqa dövlətlərlə birlikdə mübarizə aparırlar.

Təcrübə göstərir ki, beynəlxalq münasibətlərin subyektlərinin və əsas aktorlarının sayı və tərkibi istisna olmaqla, formalaşmağa başladığı Vestfal (1648) sülhündən günümüzdə qədər nə mahiyyəti, nə də ki, xarakteri ciddi şəkildə dəyişməmişdir. Bu günün özündə də həmin münasibətlər dünyanın mövcud maddi və mənəvi dəyərlərinin və əsas geosiyasi məkanlarının fəvqəlgüclər arasında bölüşdürülməsi üzərində qurulmuşdur. Əlbəttə, müasir dövrdə başqa dövlətlərin ərazisini, bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, açıq-aşkar işğal etmək çox asan məsələ olmasa da, iqtisadi, siyasi, sosial, informasiya və başqa vasitələrlə bu əraziləri təsir altına salıb istismar etmək ideyası və praktikasını geniş tətbiq edilməkdədir. Bütün bunlar klassik və müasir geosiyasətin realist yanaşmasının gəldiyi ümumi qənaət və nəticədir.

Böyük coğrafi kəşflər, XIX əsrin əvvəllərindən dünyada genişlənməyə başlayan müstəmləkələr uğrunda mübarizə və böyük imperiyaların yaranması ilə, demək olar ki, eyni zamanda Avropada formalaşmağa başlayan geosiyasət elmi, təəssüflər olsun ki, o dövrün işğal və müstəmləkə siyasətinin təsirindən azad olub müstəqil bir tədqiqat sahəsinə, öz qanunları ilə fəaliyyət göstərən obyektiv elmə çevrilə bilmədi. Geosiyasət elmi və o dövrün geosiyasi düşüncə sahibləri ən yaxşı halda müstəmləkə ərazilərini genişləndirməklə və qonşu dövlətlərlə bu istiqamətdə münasibətləri qaydaya salmaqla məşğul olan siyasi və dövlət xadimlərinin məsləhətçisi və yolgöstərəni rolunu icra edirdilər.

XX əsrin elmi-texniki zəfəri də geosiyasəti ayrı-ayrı geosiyasi güc mərkəzlərinin, böyük dövlətlərin və qarşıduran ideoloji-sinfi blokların təsirindən xilas edib, onun həqiqi elm kimi formalaşmasına şərait yaratmadı. Geosiyasət bu dövrdə də gələcəyi proqnozlaşdıraraq insanlığa doğru hədəfləri göstərmək işinin öhdəsindən gələ bilmədi. Halbuki, bütöv bəşəriyyətin də, milli geosiyasi marağı olan ayrı-ayrılıqda hər bir dövlətin də gələcəyi məhz bu elmin obyektiv və tərəfsiz inkişafını tələb edirdi.

Lakin keçən dövrdə arzu edilən səviyyədə olmasa da, geosiyasət elmi tədricən inkişaf etmiş və dövrün geosiyasi suallarına cavab axtarmağa səy göstərmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından günümüzə qədər əvvəl böyük müstəmləkə imperiyalarında (Böyük Britaniya, Fransa, Osmanlı, Avstriya-Macaristan, Almaniya, Yaponiya, Çin, ABŞ, Rusiya), İkinci Dünya müharibəsindən sonra isə əsasən ABŞ və onun NATO üzrə böyük tərəfdaşları olan Qərb dövlətlərində, SSRİ və Çində güclü geosiyasət mərkəzləri, elmi, siyasi və geostrateji tədqiqat institutları yaradıldı.

SSRİ-də və Çində ABŞ və Qərb dövlətlərindən fərqli olaraq, geosiyasi tədqiqatlar xüsusi məxfi mərkəzlərdə aparılırdı. Bu tədqiqatlar geniş əhali kütləsi üçün nəzərdə tutulmamışdı, onlardan daha çox müvafiq dövlət qurumları, rəhbər işçilər və strateji təyinatlı idarələr üçün müxtəlif arayışların hazırlanması məqsədilə istifadə olunurdu. Bu fənnin ali təhsil müəssisələrindəki tədrisi də geniş elmi-pedaqoji və tələbə dairələri üçün qapalı idi və onu ictimaiyyətə "saxta, irticaçı və burjua-imperialist siyasətinin əlaməti kimi" təqdim edirdilər. Lakin əslində həm SSRİ, həm də Çinin real həyatının bütün səviyyələrində - daxili və xarici siyasət məsələlərinin, hərbi-strateji planlaşdırmaların, ictimai, demoqrafik, mədəni-mənəvi və informasiya fəaliyyətinin qurulmasının əsasında məhz geniş geosiyasi təhlillər və tədqiqatlar dayanırdı.

SSRİ-nin və sosializm düşərgəsinin dağılması, yeni müstəqil dövlətlərin yaranması və dünya siyasətinə qatılması XX əsrin sonuna yaxın geosiyasi tədqiqatlara və tədqiqatçılara ehtiyacı daha da artırdı. Sovet dövründə əsas geosiyasi tədqiqat mərkəzləri və geosiyasətçilər daha çox Moskvada fəaliyyət göstərirdilər. Azərbaycan kimi müttəfiq respublikalarda geosiyasi tədqiqatlardan, onların nəticələrinin açıqlanmasından və yerli tədqiqatçıların bu işə cəlb olunmasından söhbət belə gedə bilməzdi.

Hazırda bütün Avrasiya bölgəsində, xüsusən Türkiyə və postsovet məkanında müstəqillik əldə etmiş və beynəlxalq münasibətlərin

subyektinə çevrilmiş dövlətlərdə müxtəlif geosiyasi mərkəzlər geniş tədqiqatlar apararaq özlərinin milli təhlükəsizlik məsələləri, milli maraq dairələrinin və hədəflərinin qorunması, daxili və xarici təhdidlərin müəyyənləşdirilməsi, təhlükəsizlik doktrinalarının yaradılması və s. strateji vəzifələrin reallaşdırılması zərurəti ilə üzləşmişlər. Bütün bu və digər vəzifələr hər bir ölkənin siyasi və elmi dairələrindən, müvafiq rəsmi strukturlarından geniş geosiyasi tədqiqatların və strateji araşdırmaların aparılmasını tələb edir.

Oxucuların mühakiməsinə təqdim edilən bu kitabda ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilində geosiyasetin ayrıca bir elm sahəsi kimi meydana gəlməsindən günümüze qədər olan tarixi çərçivəsində əsas anlayışlarının yaranması, formalaşması və inkişafının tarixşünaslığına qısa nəzər salınır, onun nəzəri mənbələri, qanunauyğunluqları, obyekti və predmeti, kateqoriyaları, aktorları ilə bağlı klassik geosiyaset xadimlərinin və müasir geosiyasi tədqiqatçıların baxışları təhlil olunur, müxtəlif dövrləri və fərqli geosiyasi məktəbləri təmsil edən siyasətşünasların fikirləri və nəzəriyyələri araşdırılır, qarşılıqlı şəkildə müqayisə olunur.

Dərslərdə müasir Qərb dövlətlərinin, Rusiya, Çin, Türkiyə və digər böyük ölkələrin aparıcı geosiyasi tədqiqatlarından və ümumiləşmiş əsərlərindən istifadə olunmaqla azərbaycandilli oxucular üçün ümumi şəkildə: 1648-ci ildən başlayaraq müasir dövrə qədər dünyada cərəyan edən əsas geosiyasi hadisələr, planetin geosiyasi xarakteristikası, geosiyasi güc mərkəzləri və onlar arasındakı münasibətlər, qloballaşan dünyada geosiyasi məsələlərə yeni baxışlar, milli-dövlət maraqları uğrunda mübarizə və yeni dünya nizamı, bəşəriyyəti təhdid və məşğul edən əsas iqtisadi, siyasi, enerji təhlükəsizliyi, qlobal nəqliyyat-kommunikasiya, ticarət, xammal, beynəlxalq daşımalar kimi məsələlərin mövcud vəziyyəti və perspektivləri və s. geostrateji məsələlər haqqında müfəssəl məlumat verilir, oxucunun geosiyasi biliklərini, təsəvvür və anlayışlarını dərinləşdirən materiallar təqdim olunur.

"Geosiyasət" kitabının Azərbaycan oxucusu üçün, xüsusən də müvafiq sahələrin tələbə və doktorantları üçün dərslik kimi hazırlanmasını nəzərə alaraq, onun müvafiq hissələrində dünyanın əsas geosiyasi güclərinin bizim ölkənin də yerləşdiyi Avrasiya məkanındakı maraqlarına, Xəzər-Qara dəniz hövzəsi və Cənubi Qafqazda yürütdükləri siyasətə və bu siyasətin Azərbaycanın bugünkü və gələcək geosiyasi vəziyyətinə təsiri məsələlərinə toxunulur. Lakin xüsusi qeyd etməliyik ki, "Geosiyasət" akademik elm olmaqla yanaşı, həm də praktik fəaliyyət üçün rəhbər tutulan tətbiqi sahədir. Hər bir müstəqil ölkədə, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında ölkənin geosiyasi inkişaf tarixinə, müasir milli inkişaf və təhlükəsizlik maraqlarına, onun təmin edilməsi ilə bağlı dövlət siyasətinin şərhinə, ölkəmizin geosiyasi və geostrateji kodunun, xarici və milli siyasət konsepsiyasının hazırlanması, milli maraqlar və onun çərçivəsinin müəyyənləşməsi və qorunması və s. kimi çoxsaylı geosiyasi məsələlərin araşdırılmasına da xüsusi diqqət yetirməli və ayrıca tədqiqat əsəri həsr edilməlidir. Azərbaycanın geosiyasi perspektivləri və gələcəyi ilə bağlı mövcud təhdidlər, yarana biləcək hər hansı problemlər, onların aradan qaldırılması yolları və s. mütəmadi olaraq nəzəri və praktik cəhətdən təhlil olunmalıdır.

Fikrimizcə, Azərbaycanın geosiyasi perspektivlərində mühüm əhəmiyyət kəsb edən dünyanın və regionun geosiyasi güc mərkəzləri ilə əlaqələri və münasibətləri, xüsusən Xəzərin enerji daşıyıcılarının istismarı və dünya bazarlarına çıxarılması, neft və təhlükəsizlik strategiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi, Şərq-Qərb nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizinin yaradılması və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemlərinin tədqiqi də günün aktual məsələləri sırasındadır. Gələcək tədqiqatlarda, eyni zamanda Azərbaycan dövlətinin ölkədə, regionda və dünyada yürütdüyü geosiyasi və geostrateji dövlət siyasətinin və atdığı praktik addımların, dünyanın, regionun və Avropanın təhlükəsizlik, enerji, tranzit-keçid, beynəlxalq daşıma və nəqliyyat-kommunikasiya sistemində iştirakı məsələləri,

Cənubi Qafqazı və ölkəmizi təhdid edən təhlükəsizlik, enerji, demografik və s. kimi qlobal proseslər də şərh və təhlil olunmalıdır.

Müasir dünyada geosiyasət elminin vəzifəsi təkcə akademik formada bəşəriyyətin və ölkələrin birgəyaşayış normalarını və təhlükəsiz gələcəyini planlaşdırmaqla yekunlaşmır. Bu elmin vəzifəsi həm də beynəlxalq siyasətdə müxtəlif açıq və qapalı cəmiyyətləri dəyərləndirmək, fərqli iqtisadi-sosial, ekoloji, demografik, informasiya, dini, mədəni vəziyyəti olan ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələri düzgün planlaşdırmaq və münasibətlər yaratmaq baxımından hər bir dövlətin ali rəhbərlərində, siyasi və ictimai xadimlərdə, idarəçilik, hərbi, təhlükəsizlik və strateji planlama ilə məşğul olan məmurlarda, millət vəkillərində və bütün milli elitada geniş geosiyasi düşüncə yaratmaqdan və geosiyasi təfəkkürü inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Beynəlxalq münasibətlərin bütün səviyyələrində – ölkələrarası, təşkilatlararası və hətta ayrıca götürülmüş fərdlərarası əlaqələrdə geosiyasi vəziyyətin düzgün qavranması, məlumatların, biliklərin dolğun qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada da təqdim olunan dərslik təkcə ali məktəblərin müvafiq ixtisasları üzrə təhsil alan tələbə və doktorantlar, habelə elmi işçilər üçün deyil, həm də mütəxəssislər, dövlət qulluqçuları, siyasətçilər, millət vəkilləri və ən geniş intellektual təbəqə – milli elita üçün əhəmiyyətli ola bilər.

I FƏSİL

GEOSİYASƏTİN İLKİN MƏNBƏLƏRİ VƏ İNKİŞAF TARİXİ: QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏR DÖVRÜNÜN GEOSİYASİ İDEYA VƏ NƏZƏRİYYƏLƏRİNİN TARİXŞÜNASLIĞI

Geosiyasətin xüsusi elmi tədqiqat sahəsinə çevrilməsi və onun nəzəri-metodoloji əsasları birdən-birə meydana çıxmamışdır. Bunun üçün bəşəriyyət uzun bir dövrü əhatə edən nəzəri və praktiki inkişaf mərhələsi yaşamışdır.

Geosiyasət əsasən XIX əsrin sonlarından başlayaraq və XX əsrin birinci yarısında xüsusi elmi istiqamətə çevrilmişdir. Bu proses o zaman daha çox akademik elmi ehtiyac kimi deyil, dövrün dövlət siyasətini (xüsusən hərbi strategiyasını) planlaşdırmaq və siyasi xadimlərə praktik tövsiyələr vermək ehtiyacı kimi meydana gəlmiş və əsasən tətbiqi elm kimi formalaşmışdır. Geosiyasət yalnız XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Avropada elmi biliklərin inkişafı, xüsusən yeni siyasi reallıqların dərk edilməsi tələbatı ilə bir qədər də inkişaf etmiş və tədricən akademik elmə çevrilmişdir.

Klassik geosiyasətçilər bu elmə ilk dövrlərdə sosial-fəlsəfi anlamda yanaşır və geosiyasətdən əsasən milli maraqların qorunması məqsədilə istifadə edirdilər. Bu zaman ölkənin məkan, ərazi və sosial xarakteristikası kimi coğrafi amillərdən dövlətlərarası münasibətlərdə istifadə olunmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Dövlətin coğrafi vəziyyəti, məkan xarakteristikası, ərazisi, əhalisi, qonşuları və s. məsələlər klassik geosiyasət yaradıcılarının əsas tədqiqat obyektii idi. Bu elm əsasən məkan uğrunda mübarizə, müstəmləkəçiliyin güclən-

məsi və dünyanın milli, sosial sinfi-ideoloji zəmində bir-birinə zidd olan cəbhələrə bölünməsi dövründə (1900-1939) formalaşdığına görə müəyyən qədər sinfi, siyasi və deməli, *subyektiv xarakter* daşımışdır.

1.1. Planetin XIX əsrə qədərki ilkin geosiyasi ideya və mənbələrinin qısa tarixşünaslığı

Qədim dünyanın filosof, səyyah və tarixçilərindən tutmuş, XVI-XIX əsrlərin strateq dövlət başçıları və onların ətrafındakı intellektual mütəfəkkirlərə qədər – hər kəs yaşadığı ölkə və ərazilərin təbii, coğrafi, tarixi, mədəni, hərbi və geosiyasi məsələlərini öyrənir, cəmiyyət həyatını planlaşdırır və idarə edir, qonşularla bu və ya digər münasibətlər qurur və ünsiyyətə daxil olurdu.

Sadəcə bu fəaliyyəti bəhs olunan dövrdə ümumiləşdirən və elmi əsaslarla formalaşdıran *geosiyasət* adlı elmi mərkəzlər yox idi.

Geosiyasət elminin ilkin mənbələrini və intellektual əsasını XVII-XIX əsrlərdə Avropada və dünyada mərkəzləşmiş dövlət və müstəmləkəçilik hərəkatını başlayan, geniş geosiyasi təfəkkürə malik olan bəzi krallar, dövlət başçıları, hərbi sərkərdələrin və onları əhatə edən coğrafiyaçı-səyyah alimlərin, qabaqcıl mütəfəkkirlərin ideya və düşüncələri, onlara məxsus əsərlər təşkil edirdi. İngilis tarixçisi A.Toynbinin sözləri ilə ifadə etsək: – avropalıların dünyanın başqa əhalisi ilə ilkin dramatik təmasları yeni tarixin ən əsas hadisəsinə çevrildi və bundan sonra "hamının vahid məkan və zaman çərçivəsində yaşamağa məhkum olduğu" həqiqətini insanlığa anlatdı.

Əlbəttə, dəyişən tarixi mühit və yeni geosiyasi reallıqlar dövrün bütün aidiyyəti instansiyalarından, düşüncə adamlarından beynəlxalq və dövlətlərarası münasibətlərin, geosiyasi fəaliyyətlərin təbiətini, baş verməsi və inkişafının səbəb və nəticələrini, ümumiləşmiş meyl və qanunauyğunluqlarını, məkan-ərazi amillərinin dünya niza-

mının yaranmasına təsirini və s. geosiyasi məsələləri öyrənməyi tələb edirdi.

Bəhs olunan dövrdə həm təbii, həm də sosial-humanitar elmlərə məlum olan biliklər, faktlar və nəzəriyyələr geosiyasetçilərin istinad etdiyi ilkin mənbələr idi. Belə biliklər sırasında tədqiqatlarda ilk növbədə, o dövrdə elmdə geniş tətbiq olunan *Coğrafi determinizm nəzəriyyəsinin* adı çəkilir. Çünki geosiyasi tədqiqatlara başlayan zaman insanların və xalqların həyatının, mədəniyyətinin, sosial quruluşunun, xarakter və davranışının təbiətdən, ətraf mühətdən asılılığını, dövlətlərin inkişafının çay və dənizlərdən, əlverişli iqlim və münbit torpaqdan, onun təhlükəsizliyinin təbii istehkam, dağ, meşə və digər qoruyucu vasitələrdən və s. asılı olduğunu elm xadimləri artıq dərk edirdilər.

Bundan başqa, bəhs olunan dövrdə elmə bir çox utopik "*orqanik nəzəriyyələr*", dövlətin, xalqın bioloji orqanizmlə müqayisəsini təlqin edən ideyalar bəlli idi. Odur ki, klassik geosiyasetçilər cəmiyyətdən gələn hazır coğrafi-məkan orqanik nəzəriyyələrini bildirdilər və onların əsasında konsepsiyalarını inkişaf etdirmək imkanına malik idilər. Əlbəttə, elmdə hər şeyi təbii-tarixi qanunauyğunluqla izah etmək müəyyən qədər asan olduğu üçün klassik geosiyasetçilər də bundan geosiyasetin əsas mənbələrindən biri kimi lazım gəldikcə istifadə edirdilər.

Geosiyaset elminin ilkin mənbələri və nəzəri-metodoloji əsasları sırasına tədqiqatçılar həm də XIX əsrin ortalarında meydana çıxan O. Kantın "*pozitivizm*", Ç. Darvinin "*təbii inkişaf*" və b. nəzəriyyələrini də aid edirlər.

Bu nəzəriyyələr insanların həyat və fəaliyyətinin, mədəni-sivil inkişafının, dövlətlərin davranışı və dövlətlərarası münasibətlərin səbəb və nəticələrini və s. geosiyasi problemləri bilavasitə izah edirdi.

Məsələn, sosial-darvinizm izah edirdi ki, dövlətlər və xalqlar arasındakı müharibələr, münaqişələr, iqtisadi, mədəni rəqabət təbiidir

və milli inkişafın əsasını təşkil edir. Əlbəttə, nəzərə alınsa ki, o dövrdə klassik geosiyasət əsasən ərazi ekspansiyası və məkanların ələ keçirilməsi, onlar üzərində geostrateji nəzarətin tətbiq edilməsi vəzifələrinin reallaşdırılması ilə məşğul olurdu, onda sosial-darvinizm ideyasının geosiyasətçilər üçün çox ciddi mənbə və nəzəri əsas rolu oynadığına heç bir şübhə qalmır.

Yalnız müasir dövrdə geosiyasətin funksiyaları sırasına bir elm kimi: müxtəlif güc mərkəzlərinin qlobal səviyyədə strateji məkanlar üzərində müxtəlif xarakterli – hərbi, iqtisadi, siyasi, mədəni, sosial, informasiya, ekoloji və s. nəzarət imkanlarının vəziyyətini, dinamikasını və meyllərini öyrənmək kimi məsələlər əlavə olunmuşdur.¹

Coğrafi amillərin və təbii hadisələrin beynəlxalq siyasətə və dövlətlərin fəaliyyətinə təsirinin öyrənilməsi müvafiq olaraq geosiyasi tədqiqatların və nəzəriyyələrin intensivləşməsinə təkan verirdi. O zaman bu tədqiqatlar əsasən digər elmlərin – fəlsəfə, tarix, coğrafiya, hərbi strategiya və s. çərçivəsində aparılırdı.

Geosiyasi düşüncələrin və nəzəriyyələrin tarixşünaslığı bəşər tarixinin qədim dövrlərindən başlayaraq dövlətlərin yaranışının və inkişafının bütün mərhələlərini özündə əks etdirir.

Qədim dünyada geosiyasi problemlərə maraq təsadüfi deyil, bir çox *obyektiv proseslərin* təsiri altında yaranmışdır.

Dünyada son minilliklərdə insan cəmiyyətlərinin inkişafındakı bəzi ümumiləşmiş nümunələr, təkrarlanan proseslər, bir çox oxşar hadisələr geniş təxəyyüllü insanlarda müəyyən ümumiləşmələr aparmağa və müvafiq nəticələrə gəlməyə əsas vermişdir.

Tədqiqatçıların fikrincə, dünyada ümumiləşmə nəticəsində müəyyən elmi qənaətə gəlmək imkanı verən geosiyasi proseslər bunlardır:

Birincisi, uzun illər boyu konkret məkanda formalaşan və bəzi qanunauyğun amillərin təsiri altında inkişaf edən sivilizasiyalar və sivilizasiya mərkəzləri idi. Əksəriyyəti ilkin olaraq bəlli məkanlarda

¹ Мухаев Р.Т. Геополитика. М., 2007, с. 103.

yarlanmış belə sivilizasiyalar və onları yaradan "mədəni xalqlar" sonradan ətraflarındakı "qeyri-mədəni" xalqların məskunlaşdığı əraziləri işğal edərək "həyati məkanına" qatmış və onu daha da genişləndirmişdir (bu nəticəyə onlar çinlilərin, iranlıların, ərəblərin, monqol və osmanlıların yaratdıqları böyük imperiyaların və ətraflarında həyata keçirdikləri ekspansiya fəaliyyətinin nəticəsindən çıxış etməklə gəlmişdilər).

İkincisi, ekstensiv iqtisadi inkişaf dövründə (əsasən əlavə xammal, sərvət və ərazilərin ələ keçirilməsi yolu ilə nail olunan inkişaf) məkanların ələ keçirilməsi geosiyasi fəaliyyətdə həlledici amil kimi gündəmə gəlirdi. Odur ki, böyük dövlət və sivilizasiya daşıyıcısı olan ölkələrin siyasəti mütləq şəkildə imperiya xarakteri kəsb etməli və həmin ölkələr daim ətrafdakı əraziləri nəzarət altına alaraq genişlənməli idi.

Üçüncüsü, bütün əvvəlki ilkin sivilizasiyalar çay sahillərində yaranmışdır. Bu bəşəriyyətin primitiv həyat fəaliyyətinin ortaya çıxardığı bir həqiqət və qanunauyğun nəticə idi. Odur ki, təbii amillərin insan həyatındakı rolu nəzərəcarpacaq dərəcədə diqqəti cəlb edirdi və aktual idi.¹

Bizim eradan əvvəl (b.e.ə.) birinci minillikdə planetimizdə iki mühüm hadisə baş vermişdir. Bunlardan biri, yer kürəsi iqliminin – "həyati məkanın" birdən-birə nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişərək soyuması, ikincisi isə, insanların şüurunda baş vermiş inqilabi dəyişikliklərlə bağlı idi. Bu inqilabi dəyişikliklər insanların o vaxta qədərki inkişafa – Misir, Mesopotamiya, Babil, Yunanıstan və başqa qədim sivilizasiyalara olan heyrətamiz mistik marağını yeni, realist təbiət və inkişaf dünyagörüşü ilə əvəzləməyə şərait yaradırdı.

Alman filosofu, tarixçi və psixoloq alim Karl Yaspers (1883-1969) Avropada birincilər sırasında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, insan düşüncəsi bütün dünyada (Hindistan, Çin, Avropa, Yaxın Şərq və s.) ilk dəfə bütöv olaraq özünü, imkanını və ətraf aləmə təsir et-

¹ Мысаев P.T. Göstərilən əsəri, s.71-72.

mək gücünü hiss etmişdir. O, bu dövrü "məhvər dövrü" adlandıraraq yazırdı ki, insanlar artıq əvvəlki mifoloji dünya düşüncəsindən, ona təsiretmənin mifoloji, psixoloji və dini təsirindən xilas olaraq real düşünməyə və öz şəxsiyyəti, gücü ilə ətrafa təsir etməyə başlayır. Bu, alimə görə, sözün həqiqi mənasında, insan düşüncəsinin inqilabi çevrilişi idi. Cəmiyyətlərdə baş verən sonrakı hadisələr isə insan şəxsiyyəti və düşüncəsi ilə, zamanı və məkanı dəyişən dəyəri ilə ölçülürdü.

Real düşüncəyə yiyələnən insanlar artıq özünə qapılıaraq fantastik və səmavi güclərə ümid bağlamaqla deyil, sərhədsiz imkanlarından çıxış edərək real hərəkət etməyə başlayır.

Yaspers bizim eradan əvvəl yaşamış bütün xalqları "tarixilər" və "qeyri-tarixilər" olmaqla iki qrupa ayırırdı. Tarixilərə o, "məhvər xalqlarını": çinliləri, hindliləri, yunanları, yəhudiləri, qeyri-tarixilərə isə digər xalqları aid etmişdir. Tarixi xalqları da o, öz növbəsində, yunan və çinlilərin simasında qərb və şərq xalqlarına bölərək, şərq-qərb sivilizasiyasının onlar tərəfindən formalaşdırıldığını, intellektual inqilabın məhz bu xalqların içində və onların ərazisində baş verdiyini və sonradan digər ərazilərə yayıldığını iddia etmişdir. Alimə görə, əgər əvvəlki insanlarda geosiyasi düşüncə, ətraf aləm, dünyanın quruluşu, dövlətlərin məskunlaşması və s. məsələlər haqqındakı biliklər idealist ənənələrə və mistik fikirlərə söykənirdisə və ideal dünya arzusu, istəkləri üzərində qurulurdusa, bizim eranın birinci əsrindən artıq realist düşüncə tərzini insan fikirlərinə hakim kəsilməyə başlayır. Bu dövrdə məkan, dövlət və hakimiyyət əlaqələri, coğrafi mühit və siyasi inkişaf arasındakı bağlılıqlar və s. geosiyasi proseslər tədricən insanlar tərəfindən dərk olunmağa və həyata keçirilməyə başlanılır. Real düşüncə tərzini insanlarda artıq onları əhatə edən aləm və gündəlik rastlaşdıqları proseslər haqqında praktik fəaliyyətə imkan yaradır. İnsanlar dövlətlərin gücü ilə onun yerləşdiyi ərazi arasında əlaqə və bağlılıq axtarmağa başlayır, buna uyğun olaraq, coğrafi mühitin siyasi fəaliyyətə, siyasi ehtirlərə, adət-ənənələrə,

davranış normalarına və ictimai quruluşa təsirinin öyrənilməsi ehtiyacları meydana çıxır. Bunların öyrənilməsi isə öz növbəsində insanları sosiomədəni və siyasi identik insan cəmiyyətləri yaratmağa və onları idarə etməyə ruhlandırır. Müvafiq olaraq, cəmiyyətlərin, dövlətlərin ətraf aləmlə, qonşu dövlətlərlə münasibətlərə girməsi və bu münasibətləri qurması onları digər geosiyasi və geostrateji addımlar atmağa sövq edir.¹

Göründüyü kimi, ilkin mərhələdə qədim dünyanın geosiyasi təfəkkürü əsasən, dini-mifoloji düşüncə üzərində qurulmuş ideyalar və fəaliyyətlə nizamlanırdısa, tarixin müəyyən mərhələsində və müxtəlif amillərin təsiri altında insanların real düşüncəsi və buna müvafiq olaraq da real nəzəriyyələri meydana gəlməyə başlayır. Geosiyaset elminin tarixini də məhz həmin dövrə aid edirlər.

1.2. Qədim Çin və Hindistanın geosiyasi təlimləri

Tədqiqatçıların fikrincə, dünyada ən qədim geosiyasi təlim nümunələri Şərqdə (Çin, Hindistan, Ərəb dünyası və s. məkanlarda) meydana gəlmişdir.

Çin ərəzində ilk dövlət birliklərinin yaranması eramızdan əvvəl II minilliyin əvvəllərinə təsadüf edir. B.e.ə. XVIII əsrdə Şan tayfası ölkəni hakimiyyəti altında birləşdirmişdi. Uzun müddət vahid dövlətin tərkibində olan Çində e.ə. V əsrdə daxili çəkişmələr başlamış və dövlət müxtəlif padşahlıqlara parçalanaraq xarici istilalar üçün əlverişli vəziyyətə düşmüşdür. Məhz elə bu dövrdən başlayaraq Çin imperiyası xarici dövlətlərin basqınlarına məruz qalır və Çin xalqı yadelli işğalçılarla mübarizəyə qalxmağa məcbur olur.

Tədqiqatçılar Çində ümumiyyətlə, milli birliyin və milli formalaşmanın tarixini Çjou imperiyası dövrünə aid edirlər. Bu dövr ölkə tarixində xaricilərə qarşı ümumçin mübarizə hərəkatının başlanması kimi səciyyələnir. Məhz bu dövrdə Çində əhalinin düşüncəsinə küt-

¹ Мышаев P.T. Göstərilən əsəri, s.72-73.

ləvi hakim kəsilən mərkəzləşmiş Çin geosiyasi ideyaları və doktrinaları meydana gəlməyə başlamışdır.

Qədim çinlilərin geosiyasi düşüncələrinə əsasən bu ölkə "səma altında dünyanın mərkəzi" (çin dilində "tyan") idi. Əslində, Çin adı da məhz "Orta İmperiya" sözündən yaranaraq Çjunqo – Çin (Orta dövlət) sözündən meydana gəlmişdir. Həmin dövrdən başlayaraq Çin imperiyası mərkəzləşmiş dövlət sistemindən, əlverişli coğrafi şəraitindən və onların ifadəsilə söyləsək, "Allahların onlara bəxş etdiyi üstünlüklərdən" istifadə edərək dövrün ən inkişaf etmiş texniki, mədəni və hərbi imperiyasını yaradaraq, bütün ətraf əraziləri özlərinə birləşdirməyə başlamışlar.

Böyük Çin imperiyasının çiçəklənmə dövrü b.e.ə. III əsrdə Sin sülaləsi dövrünə təsadüf edir. Bu sülalənin hakimiyyəti dövründən başlayaraq Çində mərkəzləşmə prosesi tam başa çatır və Cənub-Şərqi Asiyanın bütün əraziləri onun tərkibinə qatılır.

Qədim Çin dövlətinin rəhbərləri dövlətin ətraf aləmlə hərbi, siyasi və geostrateji məsələlərini planlı şəkildə, real və pragmatik idarəçilik əsasında həyata keçirərək, dünyanın digər ölkələri və xalqları ilə münasibətlərin ciddi və sistemli bir strategiyasını yaratmışdılar. Bu strategiyada xarici işğalçılarla mübarizə vəzifəsi ümumi idarəçiliyin mühüm tələbi kimi gündəlikdə dururdu. Əslində xarici işğalçılara qarşı mübarizə tək Çində deyil, qədim Yunanıstan və qədim Romada da dövlətlərin geostrateji fəaliyyətinin əsasını təşkil edir və idarə edən tayfaların əsas vəzifəsi hesab olunurdu. Həmin dövrdə Böyük Çin səddinin tikilməsi də xarici basqınlara qarşı dövlətin düşündüyü ən ümdə tədbirlərdən biri idi.

Qədim Çində geosiyasi ideyalar mifoloji, sosio-antropomorfoloji dünyagörüşü əsasında formalaşsa da, tam realist bir düşüncə nümunəsi idi. Onlar ətraf aləmi canlı insan kimi təsəvvür edərək, insanın ondan və cəmiyyətin patriarxal strukturundan tam asılılığını qəbul edirdilər.

O dövrün mütəfəkkirlərinin bizə qədər gəlib çatmış bəzi əlyaz-

malarında (bunların sırasında Lao-Tszı, Konfutsi, Men-Tszı və başqaları, təqribən b.e.ə. 579-289-cu illərdə yaşamışlar) çoxsaylı məsələlərdən – qonşuluqdakı böyük və kiçik dövlətlərdən, çay və göllərin, dəniz və okeanların bu dövlətlərin qurulmasındakı rolundan, imperiyalarının dünyanın mərkəzində yerləşməsindən, böyük dövlətlərin kiçiklər üçün cəlbədicisi olmasından, geosiyasi ərazilərin razılaşma yolu ilə məskunlaşdırılmasından və s. hərbi-strateji, geosiyasi və coğrafi ideyalardan bəhs olunur. Məsələn, Konfutsi (b.e.ə. 551-479) özünün "Mülahizə və söhbət" əsərində birbaşa geosiyasi məsələlərdən bəhs etməsə də, qonşu dövlətlər üzərində qələbə çalmaq və hökmranlığın görünməyən taktiki vasitələri və yolları (verbal kommunikasiyalar vasitəsilə), dövlət rəhbərinin və hakim tayfanın mənavi idarəçiliyinin əsasları, dövlətin gücü və onun məkanda əksi, iyerarxiyalı idarəetmə sistemi və onun xüsusiyyətləri ilə bağlı çoxsaylı məsələlərə toxunmuşdur. Müəllifin geosiyasi ideyaları, ətraf dövlətlər üzərində qələbə çalmaq və onları təsir altına salmaq doktrinası gizli və aldadıcı fəndlərə, aldadaraq qəfil və gözlənilməz zərbələr endirməyə və s. kimi çin xalq düşüncə tərzinə və strategiyasına əsaslanırdı. O bütün bu strategiyaları həm də müvəffəqiyyətli dövlət idarəçiliyi və insan cəmiyyətində təbii fərqlərin qəbul edilməsi ilə əlaqələndirmişdir.

Konfutsi hesab edirdi ki, təbiətdəki canlı orqanizmlər arasında olduğu kimi, cəmiyyətdə də hər bir insan fərqli gücə, mövqeyə, hüquqa və öhdəliyə malik olmalıdır. O öz sosial qayda-qanununun mahiyyətini belə izah edirdi: "Hakim hakim olmalıdır, ata-ata, oğul da oğul. İdarə edən də, idarə olunan da öz yerini və hüququnu bilməlidir".¹

Qədim Çin filosofu Men-Tszının (b.e.ə. 306-238) əsərlərində də bir çox orijinal geosiyasi fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Onun ədəbi irsində "dörd dəniz əhatəsində hakimiyyət ideyası" fəlsəfəsi və onun geostrateji əsaslandırılması əksini tapmışdır. O, Konfutsinin

¹ Мудрецы поднебесной. Симферополь, 1998, с. 80.

"mənəvi idarəçilik" konsepsiyasını "xalqa xidmət və dövlətə qulluq fəlsəfəsi" ilə zənginləşdirərək, dövlətə rəhbərlik edən şəxsin hər hansı bir addım atmamışdan qabaq onun geosiyasi nəticələrini düşünməyə ehtiyacı olduğunu, bu addımın təmsil etdiyi dövlət və millət üçün hansı nəticələrə gətirə biləcəyini öncədən düşünməsinə və-cib sayırdı.

Men-Tszının əsərlərində "düzgün idarəçilik elminin" müəllifin dünyagörüşünə uyğun formulu və müxtəlif aspektləri də ifadə olunmuşdur. Uzaqgörənlik, insansevərlik və ədalətlik müəllifin "düzgün idarəçi" standartının əsas əlamətləri kimi qiymətləndirilirdi.

Tarixi ədəbiyyatda qədim Çin dövlətinin inkişafında Xan sülaləsinin hakimiyyətinə (b.e.ə. 206-23) xüsusi diqqət ayırırlar. Geosiyasi anlamda mühüm əhəmiyyət kəsb edən və diqqət çəkən məsələ Xan sülaləsinin bu dövlətin fəaliyyətində əksini tapmış real geostrateji proqramının mövcud olması idi. Əsasını üç dəyişməz amilin – Çinin ərazi bütövlüyü, əhali tərkibinin getdikcə artımı tələbi və ictimai yaşayış normalarının, iyerarxiyalı idarəçiliyin dəyişməz qaydalarının təşkil etdiyi bu geostrateji xətt bəhs olunan sülalə hakimiyyətinin müvəffəqiyyətli idarəçiliyini və Çinin XVIII əsrə qədərki sabit inkişafını təmin edən həqiqi bir geostrateji kod kimi dəyərləndirilə bilər.¹

Geosiyasi fikirlər və mülahizələr eramızdan əvvəl III minillikdə indiki *Hindistan* ərazisində də meydana gəlmişdir. Bu dövrdə bəhs olunan ərazidə Harappa mədəniyyəti əsasında ümumhindistan sivilizasiyası formalaşmağa başlayır. Həmin sivilizasiya b.e.ə. II minilliyə qədər davam edir. B.e.ə. II minillikdə mübariz ari tayfalarının bu əraziyə daxil olması və burada dövlət strukturu yaratması ilə qədim Hindistanın geosiyasi, mədəni və hərbi strategiyası meydana gəlir.

Bu dövlətin rəhbərlərinin geosiyasi düşüncələrini əks etdirən qədim ari mənəbləri Vedam mədəniyyət abidələrində saxlanmışdır. Bu abidələrdə dünya xüsusi səbətlərdə güllərin üzdüyü böyük okean ki-

¹ Зенгер Х. Стратегемы. О китайском искусстве жить и выживать. М., 1995.

mi təsvir olunur. Tədqiqatçılar hesab edir ki, bu səbətlər və güllər mövcud planetar ərazilərin (qitələrin) əlaməti idi və hindistanlıların geocoğrafi təsəvvüründəki böyük okean və onun içərisindəki ərazilər planetin və subkontinental ərazilərin (yarımadaaların) və Şimal torpaqlarının təsviri idi.¹

Bəzi geosiyasetçilər bu mənbələrdəki ərazi bölgüsünü, hətta müasir dünyanın dəniz, quru və dənizlərarası yarımada sistemlərinə tam uyğun gəldiyini söyləyirlər. Qədim arilərin geosiyasi təfəkkürü klassik alman səyyahı K.Ritterin yazdığı kimi, təbiət (okean və quru) və insan cəmiyyəti (dövlət) arasında vahid bağlılığı özündə əks etdirirdi. Arilər də çinlilər kimi yaranışın (dünyanın) mərkəzinə, müvafiq olaraq öz xalqlarını (ölkələrini) qoyaraq etno-mərkəzçi (indo-mərkəzçi) ideyaları cəmiyyətin və mədəniyyətin əsası hesab edirdilər.² Əslində sonrakı dövrlərdə, hətta klassik geosiyasetdə də eyni düşüncələr milli geosiyasi nəzəriyyələrin çoxunun əsasını təşkil edirdi.

Qədim Hindistan sivilizasiyasının memarlarından biri, tarixçi, ədəbiyyatçı və digər mədəniyyət sahələrinə aid çoxsaylı ideyalar müəllifi Artxaşastra Kautilyanın "Dövlət idarəçiliyi elmi" kitabında (e.ə. IV əsrdə yazılmışdır) və siyasi elmlə bağlı digər əlyazmalarında çox qiymətli geosiyasi ideyalar və fikirlər əks olunmuşdur. Müəllifin səmərəli dövlət idarəçiliyi, idarəçilik və hüquq, müharibə və diplomatiya problemləri, boş torpaqların məskunlaşdırılması və yaxud istilasılı ilə bağlı irəli sürdüyü çoxsaylı fikirlər, o cümlədən geosiyasi düşüncələr bu gün də dünya geosiyasetçilərinin heyratına səbəb olur. Xüsusən onun, məskunlaşdırmanın mərkəzi hakimiyyət tərəfindən aparılması, əhalinin müvafiq torpaqlarla təmin edilməsi, sərhədlərin və xarici aləmdən qorunma istehkamlarının qurulması və s. haqqında ideyaları dövrünün ən qabaqcıl nəzəri fikirləri hesab oluna bilər.

Kautilyanın əsərləri əlbəttə, sırf geosiyasi mahiyyət daşıyırdı və əsasən dövlət-idarəçilik məsələlərinə həsr olunmuşdu. Lakin onun

¹ Желтов В.В., Желтов М.В. Геополитика: история и теория. М., 2009, с. 51-52.

² Yəni orada. s. 52.

coğrafi amil və məkanla, dövlətin təhlükəsizliyi və sərhədlərlə bağlı fikirləri, çoxsaylı geostrateji anlayışları dövrünün mühüm geosiyasi düşüncə nümunəsi idi.

Məkanı dövlətin mühüm ehtiyatı və xarici aləmlə əlaqələrinin əsası hesab edən Kautilin yazırdı ki, yaşayış məskənlərinin sərhədləri elə qurulmalıdır ki, onlar çaylarla, meşə massivləri ilə, kolluqlarla, yarpaqlarla və digər istehkamlarla əhatə olunsun. Onun fikrincə, bu istehkamlar ya təbii olmalı, ya da yenidən yaradılmalı idi.

Kautilyanın fikirləri bütövlükdə qədim hindistanlıların dini-idealist baxışlarına söykənsə də, geosiyasi və geostrateji məsələlər, təbiət və onun strateji imkanları, coğrafi məkan amilləri və s. ilə bağlı düşüncələri real coğrafi və təbii geosiyasi bilgiler üzərində qurulmuşdu.¹

1.3. Ərəb dünyasının qədim geosiyasi konsepsiyaları

Geosiyasi ədəbiyyatda qədim ərəb dünyası kimi təqdim olunan məkan – Avrasiya qitəsinin Cənub-Qərbindəki Ərəbistan yarımadasından başlayaraq, Avropa, Mərkəzi və Cənubi Asiya və Şimal-Şərqi Afrikaya qədər olan təxminən 3 mln. kv.km olan böyük bir geosiyasi ərazidir. Ərəb dünyasının torpaqlarının sahilləri Şimal-Qərbdə Aralıq dənizinə, Cənub-Qərbdə Qırmızı dənizə, Cənub-Şərqdə Ərəb dənizinə, Şimal-Şərqdə isə İran körfəzinə söykənir. Bu ərazilərin təbii şəraiti isti və quru olmaqla, əksər hissəsi qumlu səhralardan ibarətdir.

B.e.ə. I minillikdə Ərəbistan yaylasının aşağı hissəsində əkinçilik mədəniyyəti başlanmış və onun üçün lazım olan suvarma sistemi qurulmuşdur. Adanın başqa hissəsində köçəri-maldarlar olan bədəvi ərəbləri məskunlaşmışlar. Digər ərazilərdə isə sənətkarlıq, ticarət və oturaq həyata malik olan ərəb tayfaları mövcud olmuşlar ki, bunlar

¹ Арххашастра, или наука политики. М., 1993.

da daha çox çay sahillərində və yarımadalarda məskunlaşmışlar.

VII yüzilliyin əvvəllərində Ərəb dünyasındakı geosiyasi münasibətlər Bizans, İran və Həbəşistan arasında – bu ərazilər və ticarət yollarından gələn gəlirlər uğrunda aparılan mübarizə üzərində qurulmuşdur. O zaman bəhs olunan ərazilərdə əsasən xristian və yəhudi dini (iudaizm) mövcud idi və hələ ki, islam yaranmamışdı.

570-632-ci illərdə Məhəmməd Peyğəmbərin vahid islam dini uğrunda başladığı hərəkət Ərəb dünyasının birləşməsində və bu ərazilərin sonrakı geosiyasi strukturunda böyük rol oynamışdır. İslam dininin kütləvi şəkildə qəbul olunması geosiyasi anlamda ərəblərin vahid milli və dini birlik tərkibində birləşərək Xilafət dövlətini yaratmasına səbəb olmuşdur.

Xilafət yarandığı gündən bəhs olunan ərazidə yeni geosiyasi reallığa çevrilərək, təkcə bu ərazilərdə deyil, Asiya, Afrika və Avropanın böyük hissəsində müsəlman dininin və Xilafətin təsirini genişləndirməyə başlayır. Məhəmməd Peyğəmbər bəhs olunan dövrdə regionun bütün geosiyasi subyektlərinə və aktorlarına: Bizans imperatoru İrakliyə, İran şahı II Xosrova, Həbəşistan nequsuna, Bizansın ərəb vassalı Həsənidə, Misir nümayəndəsi Georgiyə, pravoslav dininə itaət edən Oman, Yəmən, Bəhreyn hökmdarlarına, monofizitlərə, atəşpərəstlərə və digər tayfalara məşhur dini müraciətini göndərərək, onları islamı qəbul etməyə çağırır. Bu dövrdən islam təkcə Ərəb dünyasında deyil, bütün dünyada yayılmağa və dünya dininə çevrilməyə başlayır.

632-ci ildə Məhəmməd Peyğəmbərin qəfil ölümü dünyada Xilafətin hərbi və dini ekspansiyasını dayandırmadı. Sonrakı Xilafət hökmdarları işğal etdikləri və islam dinini yaydıqları bütün ölkələrdə uzun müddətə məskunlaşaraq, ərəb mədəniyyətini və islam dinini yaymağa başlayırlar. Məhz elə bu dövrdən başlayaraq bəşər tarixində *İslam geosiyasi konsepsiyası* yaranır. Bu da bəşəriyyətin sonrakı geosiyasi strukturlaşmasına və inkişafına öz mühüm təsirini göstərmişdir.

Xilafətin islam dininin inkişafı və yayılması konsepsiyasına görə, dünya üç hissəyə bölünürdü.

- Birinci, mərkəzi adlanan hissəyə o ölkələr daxil idi ki, onlar artıq islamı qəbul etmiş və Xilafətin müsəlman hakimləri tərəfindən idarə olunurdu. İslam dininin bütün müsəlman idarəçilik mərkəzləri və Xilafət rejimi də (ərəzilərdəki hakimlər istisna olmaqla) məhz bu məkanda yerləşdirilmişdir.

- İkinci hissəyə müqavilə əsasında Xilafətə tabe olan ölkələr aid edilirdi. Bu ölkələrin əhalisi qeyri-müsəlman olsa da, xəlifənin onlar üzərində hökmranlığını qəbul edir və ona xüsusi haqq (cizyə) ödəyirdilər. İndiki müasir geosiyasi dillə söyləsək, bu ərazilər Xilafətin yarımüstəmləkə əraziləri idi.

- Üçüncü hissə müharibə sahəsi hesab olunurdu. Bu ölkələr və xalqlar nə islamı qəbul etmişdilər, nə də müqavilə ilə Xilafətə bağlı idilər, ona qarşı müqavimət göstərirdilər. Xilafət onları bilavasitə yarımüstəmləkəyə salmaq uğrunda müharibə aparırdı.

Göründüyü kimi, Xilafət bəhs olunan dövrdə islam dini vasitəsilə sözün əsl mənasında dünya siyasəti yürüdərək, "müqəddəs dini və kitabı olmayan" bütöv xalqları islama gətirmək, "dini və kitabı olanları" isə Xilafətin üstəmləkəsi altına almaq məqsədi daşıyırdı. Bu geosiyasətin başında Xilafət adlanan mərkəzləşmiş dövlət strukturu dayanırdı. Xilafət dünyanın mərkəzində ərəb millətini, müsəlman dinini və müsəlmanlığın yaranış mərkəzi olan Məkkəni qoyurdu. Bu şəhəri o, nəinki gələcək müsəlman dünyasının, eyni zamanda dünya imperiyasının paytaxtı kimi görürdü.

Xilafətin geosiyasi ideyaları, dövrün bir çox ərəb mütəfəkkirlərinin əsərlərində əsaslandırılmış və ictimai fikrə təqdim olunmuşdur. Bunların sırasında Əl-Fərabî və İbn Haldunun əsərləri xüsusi yer tutur.

Görkəmli ərəb alimi, ensiklopediyaçı, siyasi mütəfəkkir **Əbu Nəsir İbn Məhəmməd əl-Fərabî** (870-950) dövrünün parlaq zəkası, qədim Bağdad Universitetinin yaradıcılarından biri, təbiət, sosial, si-

yasi elmləri dərinləndirən mənimsəmiş, aydın düşüncəli filosof kimi tanınmışdır. Dünyaya bəxş etdiyi dərin hikmətli əsərləri ilə Əl-Fərabî ölümündən sonra müsəlman dünyasının Aristoteli adını qazanmışdır. Onun siyasi ideyaları aşkar geosiyasi düşüncə yükü daşıyırdı.

Əl-Fərabî də Aristotel kimi siyasi və ictimai həyatda baş verən hadisələri, prosesləri təbiətlə və təbii səbəblərlə bağlayır, siyasətlə coğrafiyanı əlaqələndirirdi. Məsələn, insan cəmiyyəti onun düşüncələrində yaşayış üzrə vahid məkanda müxtəlif insanların bir araya gəlməsi, ətraf mühitin təsiri ilə ortaq yaşam normalarının və sosial dəyərlərin formalaşması prosesi idi.¹

Əl-Fərabî eyni zamanda, insan cəmiyyətlərini dilinə, dininə və davranış normalarına görə ayrı-ayrı xalqlara da bölürdü. Xalqlar arasındakı fərqi o, üç təbii amillə: *mənəviyyat*, *təbii xarakter* və fərdi xarakteri ilə seçilən *insan amili* ilə qiymətləndirirdi. Bundan əlavə o, dil, düşüncə fərqi də millətlərin fərqləndirici keyfiyyəti kimi təqdim edirdi. Göründüyü kimi, Əl-Fərabî insanların düşüncəsinin, mənəviyyatının, xasiyyətinin və dilinin formalaşmasını fərqli coğrafi mühit və etnogeneza səbəbi ilə izah edirdi.

Əl-Fərabî əsərlərində dövlətlərin yaranmasının siyasi və geosiyasi aspektlərini təsvir etmişdir. O, dövlətləri böyük, orta və kiçik olmaqla üç qrupa bölürdü. *Böyük dövlətlərə* o tərkibində müxtəlif xalqları birləşdirən və ali məqsədlərə yönəldən, sülh və firavanlıq içərisində yaşayan dövlətləri aid edirdi. *Orta dövlətlərə* bir xalqı birləşdirən ölkələri, *kiçik dövlətlərə* isə yalnız bir şəhərdə idarəçiliyi təmin edənləri aid edirdi. Göründüyü kimi, onun geosiyasi dövlət düşüncəsi yüzillər sonra Avropada meydana gəlmiş imperiyalar, adi dövlətlər və polisələr adlanan dövlət quruluşu sisteminə tam uyğun idi.

Əl-Fərabî dövlət idarəçiliyində: hakimlik, müstəqillik və asılılıq formasında üç idarəçilik vəziyyətini və uyğun olaraq üç idarəçilik

¹ Гражданская политика. Мир политической мысли: Хрестоматия по политологии. СПб., 1993, кн. I, ч. II, с. 4-6.

keyfiyyətini fərqləndirirdi. Əl-Fərabinin təliminə görə, idarəçilik sistemində ən təkmlil forma Aristoteldə olduğu kimi, kollektiv şəhər idarəçiliyi hesab olunurdu.

Geosiyasi düşüncə nümunələrinə digər ərəb mütəfəkkiri **İbn Haldun Əbd ər-Rəhman Əbu Zeydanın** (1332-1406) əsərlərində də rast gəlmək olar. Onun geosiyasi ideyalarla zəngin iki əsərini – "Ərəblərin, farsların, bərbərlərin və onların böyük ölçüdə hakimiyyət əldə etmiş müasirlərinin məlumat divanları, nümunəvi nəsihətverici kitabları və yaxud Böyük Tarixi" adlanan kitabını (1367) və "Müqəddimə" adlı ensiklopediyasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Hər iki əsərdə Əbu-Zeydan ərəblərin, farsların və bərbərlərin yaşadıkları ərazilərin coğrafiyası, təbii iqlimi, məskunlaşma prinsipləri, milli, sosial və mədəni fərqləri, tarixi, təbiəti və mədəniyyəti haqqında çoxsaylı məlumatlar vermişdir. O, ərəzi məskunlaşması ilə bağlı yüzillər sonra V.P.Semyonov Tyan-Şanskinin irəli sürdüyü geocoğrafi nəzəriyyələrin bir çox elementlərini əsaslandırmışdır.

Müəllifə görə, insanlar dünyanı məskunlaşdıraraq həmin ərazilərdə yaşayan başqa xalqlarla və insanlarla əməkdaşlıq qurur, birgə qida və xarici istiladan qorunma vasitələrini bölüşür. O bu prosesini daimi sayır, insanların birləşməsi və qarşılıqlı fəaliyyətini, dünyanın məskunlaşdırılması prosesini əbədi hesab edir, insanlığın inkişafının bəsitlikdən mürəkkəbliyə, sivilizasiyaya gedən yolunun məskunlaşma və əməkdaşlıqdan keçdiyini söyləyir, gələcək uğurları məhz bu yolda görürdü.

Əbu-Zeydanın sivilizasiyalar nəzəriyyəsi xüsusi tipli sosial birlik – qədim qohumluq münasibətləri (o, bu birləşməni Asabiy adlandırırdı) üzərində qurulsa da, müəllif digər yaxınlıq əlaqələrini də istisna etməirdi. O hesab edirdi ki, insanlar ən əvvəl soy birliyi və digər qohumluq əlaqələri üzrə münasibətlər yaradır, sonra digər insanları da cəmiyyətlərinə qataraq konkret məqsədlər uğrunda birləşirlər. İnsanların birləşməsinin əsas səbəbləri sırasında o, müdafiə olunma və yaşayış üçün birləşmənin üstün əhəmiyyətini göstərərək, birləşmə-

lərin son məqamının vahid dövlət yaradılması ilə nəticələndiyini qeyd edirdi. Bu dövlətin tərkibi müxtəlif sosial qrupların və xalqların mövcudluğunu istisna etmirdi.

Əbu-Zeydan hesab edirdi ki, dövləti qurmağın ən yaxşı yolu yuxarıda qeyd olunduğu kimi dinc formalı Asabiy birləşməsidir. Lakin Asabiy birləşməsi olmadan da dövlətin qurulması mümkündür. Bu, istila yolu ilə ola bilər. Yəni hakimiyyətə gələn hansısa bir tayfa istila yolu ilə digərlərini özünə birləşdirə bilər. O hətta belə nümunələr də gətirirdi. Məsələn, Xilafətin dünyada, başqa xalqlar içərisində islamı zorla yaymasını o, Asabiyanın pozulması, etno-milliliklərin yabançı etno-mərkəzə zorla birləşməsi kimi təsvir edirdi. Yaxud müxtəlif etnosları zorla bir dövlət tərkibinə qatan iranlılardan, səlcuq türklərindən də nümunələr gətirirdi.¹

1.4. Qədim yunan və romalıların geosiyasi təlimləri

Tarixi ədəbiyyatda ən qədim Qərbi geosiyasi əhəmiyyətlərinin və düşüncələrinin məkanı antik Yunanıstan və Roma, onlara məxsus sivilizasiyalar hesab olunur. Avropa qitəsində qədim dünyanın geosiyaset mənbələri sırasına antik yunan alimləri Miletli Fales (b.e.ə. 625-547) və Anaksimandrin, tarixçi alimlər Herodot və Fukididin, filosoflar Platon və Aristotelin, qədim Roma strateqi Mark Siseronun, coğrafiyaçı alim Strabonun coğrafi və hərbi strateji materialları, birləşmələri və geosiyasi düşüncələrini əks etdirən əsərlərini aid edirlər.²

Anaksimandr (b.e.ə. 610-547) ilk dəfə dünyanın və Avropanın miqyaslı xəritəsini tərtib edərək, qitənin gələcək dövlət xadimləri və geostrateqləri üçün mühüm xidmət göstərmişdir. O, dünyanın mərkəzini

¹ Гражданская политика. Мир политической мысли: Хрестоматия по политологии. СПб., 1993, кн. I, ч. II, с. 18-22.

² Джеймс П., Мартин Д. Все возможные миры: история географических идей. М., 1988, с.39-40; Геродот. История. Ленинград, 1972; Фукидид. История. Ленинград, 1981; Аристотель. Сочинения. Т.4. М., 1981; Страбон. География. М., 1994.

kəzinə Yunanıstanı qoyaraq, Avropa və Asiyanın bir çox ərazilərini qədim yunan məskənləri kimi onun ətrafında təsvir etmişdir. Bu xəritə dairə formasında tərtib edilmiş və okeanlarla əhatə olunmuşdur.

Digər yunan alimi **Herodot** (b.e.ə. 484-425) tarix, coğrafiya və etnoqrafiya üzrə görkəmli xadim kimi qədim Yunanıstanda xüsusi geosiyasi irs yaratmışdır. Həyatının on ilini tarixi səyahətlərə həsr edən Herodot Misir, Liviya, Babilistan, Assuriya, İran, Kiçik Asiya, Qara dəniz boğazları, Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, Aralıq dənizi və digər çox mühüm geostrateji əraziləri öyrənmiş, dünya okeanları, dənizlər, çaylar və onların keçidləri, bu ərazilərdəki dövlət və xalqlar haqqında çoxsaylı geostarteji materiallar toplamışdır. Müasir geosiyasi tədqiqatçıların fikrincə, məhz Herodotdan başlayaraq qədim dünya alimləri ətraf aləm, insanlara, dövlətlərə və coğrafi ərazilərə geosiyasi yanaşma nümayiş etdirməyə başlayırlar.

Herodotun "Hadisələrin şərhı" kitabında dünyanın tarixi, siyasi, hərbi-strateji, mifoloji, etnoqrafik və coğrafi aləmi haqqında kifayət qədər geosiyasi yüklü materiallar toplanmışdır. Onun "Tarix" kitabında tarixi hadisələr coğrafi nöqteyi-nəzərdən, coğrafi məkanlar isə tarixi nöqteyi-nəzərdən təqdim olunur. "Coğrafiya – tarixin ifadəçisi-dir" – məşhur kəlamı da məhz Herodota məxsusdur.

Herodotun tarixi xəritəsi dünyanın o dövr üçün dörd böyük xalqının – kolxidiyalıların, saspirlərin, midiyalıların və iranlıların məskunlaşması və dövlət məkanlarının sərhədləri əsasında tərtib olunmuşdur. Herodot bu xalqları Hind okeanı ətrafındakı Şimal dənizlərinin əhatəsində təsvir edirdi.

Herodot əsərlərində barbar xalqların məişət və adət-ənənələrindən, Elladanın tarixindən, xalqlara rəhbərlik edən ayrı-ayrı dövlət xadimlərinin siyasətindən, tayfaların, polislərin, regional və böyük dövlətlərin Avropa, Asiya və digər ərazilərin coğrafi-siyasi və kontinental ərazilərindən bəhs edirdi.

Başqa yunan tarixçisi **Fukidid** (b.e.ə. 460-396) özünün tarix kitabında afinalıların pelloponeslilərin müharibəsini təsvir edərək çox-

lu geosiyasi fikirlər irəli sürmüşdür. Məsələ burasındadır ki, Afina ilə Sparta arasında uzun müddət davam edən müharibələr, Ellada uğrunda yüz illərlə davam edən rəqabət Fukididi bu bölgənin bütöv geostrateji tarixini, coğrafiyasını və demoqrafiyasını təsvir etməyə sövq etmişdir. Onun əsərlərində ictimai quruluş və dövlət idarəçiliyi formaları, demokratiya və oliqarxiya, fərqli məşğuliyyət növləri və s. məsələlər real şəkildə şərh edilərək ilk dəfə tarixdə pragmatik yanaşma nümunəsi sərgilənmişdir.

Fukidid tarixi ilk dəfə xarici siyasət və hərbi fəaliyyət kimi dəyərləndirmişdir. O, əsərlərində güc amilini dövlətlərarası münasibətlərin əsas səciyyəvi əlaməti kimi dəyərləndirirdi. Eyni zamanda o, ilk dəfə tarixdə dənizlə quru arasında qarşıdurmanı əks etdirmişdir.

Fukidid hesab edirdi ki, müharibə dövlətin normal vəziyyətidir və insan təbiətində olduğu kimi dövlətin də təbiətində daha çox məkan ələ keçirmək, ərazilərini genişləndirmək istəyi mövcuddur. Ona görə, dünyanın vəziyyəti heç zaman sabit ola bilməz, bu və ya digər dövlət gücləndikcə daim bu vəziyyəti dəyişməyə səy göstərəcək və gücü ilə dünyanın strukturunu dəyişdirəcəkdir.

Geosiyasi ideyalar qədim yunan filosofları **Platon** (b.e.ə. 428-348) və **Aristotelin** (b.e.ə. 384-322) əsərlərində də əksini tapmışdır. Hər iki müəllif Coğrafi determinizm geosiyasi ideyasından çıxış edərək insanlığın inkişafında təbii amillərin rolunu, təbiətin, iqlimin və coğrafi şəraitin insan cəmiyyətlərinə təsiri məsələlərini şərh etmişlər.

Aristotel hesab edirdi ki, xalqların coğrafi yerləşməsi onların intellektinə və mənəvi keyfiyyətlərinə ciddi təsir göstərir. O yazırdı ki, mərkəzi əyalətlərdə məskunlaşan ellinlər, başqa əyalətlərdə məskunlaşanlardan qat-qat yüksəkdə dayanırlar və dünyanın mərkəzində yerləşməklə Avropa və Asiyanın təbii keyfiyyətlərini, sağda və solda yaşayan xalqların dəyərli adət-ənənələrini mənimsəyərək yüksək intellekt sahibi olmuşlar. Aristotel dövləti qurmaq və idarə etmək, hökmranlıq etmək, sistemli idarəçiliyi həyata keçirmək keyfiyyətini

yalnız ellinlilərə aid edirdi.

Aristotelin dövlət sistemində göründüyü kimi, hər şey xarici amillərin, təbii varlıqların təsiri ilə formalaşır və inkişaf edir. Onun təbiət və dövlət konsepsiyası, eyni zamanda əhalinin sayı və keyfiyyəti, dövlətin ərazisinin ölçüləri və bütövlükdə dövlətin hərbi gücü ilə də əlaqələndirilirdi. O hesab edirdi ki, nümunəvi dövlət quruluşu bəhs olunan amillər olmadan mümkün deyildir. Əhalinin kəmiyyəti və keyfiyyəti barədə danışarkən Aristotel, dövlətin əhalisini azad, qul və asılı insanlara bölərək, azad insanı çox olan dövlətlərin güclü olması fikrini irəli sürürdü. Ona görə, azad insanlar ticarətlə, əkinçiliklə, sənətkarlıqla məşğul olan və əsasən şəhərlərdə məskunlaşan əhali idi.

Aristotel eyni zamanda dövlətin ərazilərinin, sərhədlərinin təhlükəsizliyi ilə bağlı dəniz, çay və digər təbii amillərdən istifadəni dünyada hamıdan qabaq təqdim edən şəxsdir. O özünün "Siyasət" əsərində Krit adasının geosiyasi vəziyyətinin xüsusiyyətləri barədə məlumatlar verərək yazırdı ki, "Krit adası sanki Yunanıstan üzərində hökmranlıq üçün nəzərdə tutulmuşdur, onun coğrafi vəziyyəti də gözəldir: o, dənizlə yuyulur, ətrafında demək olar ki, bütün yunanların məskənləri vardır, bir tərəfdən o, Pelopennes, digər tərəfdən isə Asiyadan çox da uzaq olmayan məsafədə yerləşir..."¹.

Göründüyü kimi, qədim yunanların iqlimi, ətraf aləmin və coğrafi yerləşmənin dövlətin inkişafındakı rolu və s. ilə bağlı Aristotelin düşüncələri sonrakı əsrlərdə Kontinental Avropanın geosiyasi və geostrateji konsepsiyaları üçün əsl mənbə rolunu oynamışdır.

Aristotelin məşhur "Təbii-coğrafi mühit" nəzəriyyəsini yunan hökmdarı **Makedoniyalı İsgəndər** (b.e.ə. 356-323) praktiki şəkildə həyata keçirməyə cəhd göstərmişdir. Yunanıstanın sərhədlərindən çox uzaqlarda istila siyasətini həyata keçirən İsgəndər qələbələrinin böyük hissəsini məhz yunan səyyah və coğrafiyaçı alimlərinin faktları, mülahizələri və digər göstərişləri əsasında reallaşdırıb bilmişdir.

¹ Аристотель. Сочинения, с. 434-435.

Panellin geosiyasi ideyasını reallaşdırmağa çalışan İsgəndər, bütün yunanları birləşdirərək ətrafdakı "barbar tayfalarına" qarşı vahid geostrateji güc kimi çıxış etmiş və Asiyanın böyük ərazilərini uzun müddət öz müstəmləkəsi altına ala bilmişdir.¹

Müxtəlif xalq və ölkələrin vahid bir məkanda birləşdirilməsi ideyasını həyata keçirən geostrateji mərkəzlərdən biri də *Qədim Roma* olmuşdur. Romalılar dünyada "sahibi olmayan torpaqlar onu ilk olaraq ələ keçirənindir" fəlsəfəsindən çıxış edərək, bu ərazilərdə yaşayan insanların milliyyətinə, sosial və digər strukturuna baxmadan onları ələ keçirərək Roma İmperiyasının hakimiyyəti altına alırdılar.

Roma imperatorlarının geosiyasi baxışlarını əks etdirən qədim Romanın siyasi, ictimai xadimi, hüquqşünas və natiq **Mark Siseron** (b.e.ə. 106-43) çoxsaylı geosiyasi çıxış və əsərlərində dünya siyasəti, geostrategiya və başqa məsələlərə çoxlu yeniliklər gətirmişdir. Siseron hesab edirdi ki, uzunmüddətli dövlət və uzunmüddətli hakimiyyət qurmaq üçün bütün tarixi, coğrafi, siyasi, strateji məsələləri nəzərə almaq lazımdır. Qurulacaq dövlətin, yaxud şəhərin yeri, ətrafı, onu əhatə edən təbii-coğrafi şərait, dövlətin idarəçiliyi ilə bağlı qanunlar, davranış normaları və digər daxili məsələlər ciddi şəkildə həll olunmalıdır.²

Digər Roma strateqi, coğrafiyaçı alim **Strabon** (b.e.ə. 64-23) özünün "Coğrafiya" adlı əsərində dövrünün coğrafi və siyasi vəziyyətini geniş təsvir edərək, çoxsaylı geosiyasi fikirlər irəli sürmüşdür. Xüsusən dövlətin məqsədləri üçün coğrafiyadan və coğrafi aləmdən istifadə, quru və dəniz vasitələrindən insanların yararlanması, təbii şəraitlə insanların mövcud vəziyyəti arasındakı bağlılıq və digər məsələlər Strabonun "Coğrafiya" əsərində əks olunmuşdur.

Strabon əsərini Roma siyasətçiləri, hakimləri və hərbciləri üçün hazırladığından, Roma İmperiyası ətrafındakı bütün ərazilər haqqında onun kitabında çoxsaylı materiallar əksini tapmışdır. Hətta müa-

¹ Вах: Античная Греция. М., 1983., т.2, с.162.

² Цицерон. Диалоги. М., 1994, с. 36.

sirləri Strabonun bu əsərini dünyanın idarə edilməsi üçün sorğu kitabı adlandırırıdılar.

Strabon da müasirləri kimi xalqların mədəniyyətlərinin vəziyyətini coğrafi amillərlə izah etməyə cəhd göstərmişdir. Məsələn, o, Qədim Romanın gücünü və möhtəşəmliyini onun xüsusi coğrafi vəziyyəti, Apennin yarımadasında yerləşməsi, ətrafdakı coğrafi və təbii üstünlüklərlə izah edirdi.¹

1.5. Orta əsrlərdə və yeni dövrdə Avropanın əsas geosiyasi təlimləri və nəzəriyyələri

Bəzi tədqiqatçılar *klassik geosiyasətin mənbələrini* məhz yeni dövr Avropa mütəfəkkirlərinin, səyyah və hərbi strateqlərinin, digər qabaqcıl düşüncə adamlarının əsərlərindən və nəzəriyyələrindən götürdüyünü iddia edirlər. Aparılmış ümumiləşdirmələr nəticəsində söyləmək olar ki, Avropada geosiyasi və beynəlxalq münasibətlər sahəsindəki o dövrün bütün tədqiqatlarını iki əsas qrupa – *idealist və realist* nəzəriyyələrə ayırmaq olar. Qədim dövrlərdən başlayaraq günümüzə qədər bütün məkan və coğrafi amillərin beynəlxalq münasibətlərə tətbiqi və onun mahiyyətinin araşdırılması, müəyyən nəticələrə gəlinməsi məhz bu iki yanaşma çərçivəsində aparılmışdır.

O dövrün ədəbiyyatında və geosiyasi fikrində mövcud olan realist və idealist cərəyanların hamısı insanların və dövlətlərin yaranaşına, bəşər tarixinin inkişaf mərhələlərinə və tarixi proseslərə əsasən üç geosiyasi nəzəriyyə – *coğrafi determinizm, hərbi-strateji və mülki yanaşma* konsepsiyaları çərçivəsində qiymət və təhlil vermişlər.

Geosiyasətə dair Orta əsr Avropasının (V-XV əsrlər) bütün tədqiqatları əsasən *idealist* xarakter kəsb edir və dövlətlərin məkan, coğrafi və insan təmaslarının mahiyyəti xristianlığın dini mərkəzləri

¹ Страбон. География. М., 1994, с. 7

tərəfindən "allahın müəyyən etdiyi, real insan müdaxiləsinin günah sayıldığı, ən yaxşı halda Böyük Yaradanın yerdə seçdiyi hakim və idarə edənlərin qarışa biləcəyi bir iş" kimi qiymətləndirilirdi. Əsasında kilisə və onun nəzəriyyəçiləri dayanmış bu təlimlərə görə dünyanın geosiyasi quruluşu və nizamı, bütün yer kürəsi və onu məskunlaşdıran insan allah tərəfindən yaradılmışdır və onun taleyi də öncədən müəyyən olunmuşdur. Xristian siyasi nəzəriyyələrinin əsas yaratıcılarından hesab olunan **Avreliy Avqustin** (354-430) dünyanın nizamı və Allahın iradəsi ilə bağlı fikirlərində bəhs olunan idealist nəzəriyyəni əsaslandırmağa çalışırdı.¹

Avropada geosiyasi fikirlərin inkişafı və geniş yayılması V əsrin sonlarından başlamış və tədricən Qərbi Roma imperiyasının tənəzzülü şəraitində imperiyanın əyalətlərində mərkəzdənqaçma meyillərinin güclənməsi və milli zəmində yeni-yeni hakimiyyət mərkəzlərinin yaranması ilə eyni vaxta təsadüf etmişdir.

Avropanın geosiyasi fikir dünyasının inkişafına ən çox təkan verən hadisələrdən biri 1096-1270-ci illər arasında *xristianların müsəlman xalqlarına və müsəlman dininə qarşı həyata keçirdiyi xaç yürüşləri olmuşdur*. Bu yürüşlər nəticəsində və Böyük coğrafi kəşflər dövründə avropalıların planetar coğrafi və geosiyasi dünyagörüşü yeni-yeni məlumatlarla, biliklərlə zənginləşmiş, dəniz və quru ərazilərinin xəritələri yaradılmışdır. Bu da sonrakı geosiyasi tədqiqatlara və hadisələrə ciddi təsir göstərmişdir. Yeni-yeni ərazilərlə, okean, dəniz, çay sahilləri, xalqlar, insan cəmiyyətləri və dövlətlərlə, ərazilərin strateji, maddi və ticarət xarakteristikası ilə tanışlıq və s. Avropada geosiyasi xadimlərin fikirlərində inqilabi dəyişiklik etdi, onları coğrafi məkanların, ərazi amilinin dövlətlərin yaranması, təhlükəsizliyi və inkişafı üçün nə qədər önəm daşdığı qənaətinə gətirdi.

Bundan başqa, Böyük coğrafi kəşflərin Orta əsr Avropasında geniş yayılması və müstəmləkəçiliyin tədricən Qitə dövlətlərinin rəsmi siyasətinə çevrilməsi coğrafi determinizm ideyalarının inkişafına

¹ Bax: Myxaeb P.T. Göstərilən əsəri, s. 84.

da yeni təkan verərək, onun Avropa və dünyada praktiki tətbiqini sürətləndirdi.

XVI əsrdən başlayaraq Avropada kapitalizmin inkişafı, yeni burjuva zümresinin yaranması və müstəmləkə hərəkatının başlanması geosiyasi reallıqları dərk etmənin də yeni mərkəzlərinin meydana çıxmasına və realist təhlillərə şərait yaratdı.

Avropada geosiyasi düşüncələrin yüksəlişinə ən çox təkan verən hadisələrdən biri isə tədqiqatçıların fikrincə, XV əsrdə Şərqi Roma adlandırılan Bizans imperiyasının süqutu və Avropada mərkəzləşmiş milli dövlət hərəkatının başlanması olmuşdur. Bu hadisə bir tərəfdən Avropanın kral hakimiyyətlərinin əl-qolunu açaraq, onları yeni-yeni müstəmləkələr uğrunda mübarizəyə ruhlandırdısa, digər tərəfdən dövrün ən qabaqcıl strateji və geosiyasi düşüncə sahiblərinin dövlət səviyyəsində səfərbər edilərək, əhəmiyyətli geostrateji ərazilərin öyrənilməsi, hərbi-strateji, işğal, məskunlaşdırma, coğrafi, topoqrafik planların, sorğu kitabçalarının hazırlanmasına yönəltdi.

Türklərin Bizans imperatorunu və pravoslav patriarxlarını Konstantinopoldan Romaya qovması isə Avropa geosiyasətçilərinin nəzəri mənbəşünaslıq bazasına çox ciddi təsir göstərdi. Uzun müddət Bizans kilsələrinin toz basmış otaqlarında saxlanılan antik dövr tədqiqatçılarının əsərləri, əlyazmaları Avropaya gətirilər-gətirilməz kütləvi şəkildə nəşr olunaraq təhsilli oxucuların ixtiyarına verildi. Xristian Avropası antik müəlliflərin geosiyasi və geostrateji düşüncələri ilə həvəslə tanış olaraq, özlərinin yeni-yeni tədqiqatlarını başlayırlar.

Bütün bu proseslər qitədə tədricən dünyanın geosiyasi strukturunun və planetar nizamın yaranması ilə bağlı keçmiş kilsələrə məxsus dini-idealist baxışların tədricən realist elmi nəzəriyyələrlə əvəz olunmasına təkan verdi. XVIII əsrdən başlayaraq Avropanın maarifçi-mütəfəkkirlərinin insan və onun elmi təfəkkürü, müxtəlif elmi eksperimentləri və s. ilə bağlı təşəbbüsləri isə bu sahədə əsl elmi sıçrayış yaratdı. Meydana çıxan fransız-alman materialist-maarifçi filosoflar ictimai fikrə ciddi inqilabi təkan verdilər.

Tarixi ədəbiyyatda mövcud olan ən *qədim geosiyasi* nəzəriyyə antik yunan filosofu Aristotelin irəli sürdüyü **coğrafi determinizmdir**. Bu nəzəriyyə geosiyasətin və geosiyasi prosesləri dərkətmənin ən qədim nümunəsi hesab olunur.

Coğrafi mühitin (iqlim, çay, dəniz və s.) tarixə və insanlara təsiri məsələsinə antik müəlliflərdən Herodot, Hippokrat, Fukidid, Polibi və digər qədim dünya mütəfəkkirlərinin əsərlərində də rast gəlinir.

Avropada yeni dövrdə ilk dəfə bu nəzəriyyəyə fransız alimi, maarifçi-hüquqşünas **Jan Boden** (1530-1596) "Dövlət haqqında altı kitab" (1577) adlı əsərində müraciət etmişdir. Onun bu əsəri coğrafi determinizm probleminə avropalıların marağını xeyli artırma bilmişdir.

Boden dünyanın siyasi və dövlət quruluşunda müxtəlif fərq və dəyişiklikləri üç əsas səbəblə – Allahın hökmü, insan taleyi və təbiətin təsiri ilə izah edirdi. Təbiətin təsir qüvvəsində müəllif, ilk növbədə coğrafi şərtlərə, bütün coğrafi amillər arasında isə daha çox iqlimə üstünlük verirdi.¹

Boden yer kürəsini üç hissəyə bölürdü: isti-ekvatorial, soyuq-pol-yar və mülayim-orta. Qədim yunan mütəfəkkiri Polibinin ardınca o, əhalinin xarakterinin ilk növbədə yaşayış yerinin iqlim şərtlərindən asılı olduğunu təsdiq etmişdir. Mütəfəkkir yazırdı ki, şimalda fiziki cəhətdən qüvvətli və döyüşkən, cənubda isə daha çox qabiliyyətli insanlar yaşayır.

Coğrafi determinizm ideyaları XVIII-XIX əsrlərdə Avropada bir qədər də genişləndi. Fransada Bodendən sonra **Şarl Lui Monteskye** (1689-1755) "Qanunların ruhu" (1748) əsərində dövlətlərin qanunverici quruluşundakı fərqlərin əsas səbəbini coğrafi amillə – iqlimlə əlaqələndirmişdir. O iddia edirdi ki, soyuq iqlimdə yaşayan insanlar mülayim iqlimdəkilərdən daha əxlaqlı olur, çünki mülayim iqlimdə yaşayanlar iqlimin müəyyən xüsusiyyətlərini əxz edərək daha dəyiş-

¹ Вах: Михайлов Т.А. Эволюция геополитических идей. М., 1999, с. 63.

kən olur. Monteskyenin fikrincə, isti iqlim insanların xarakterini daha çox zəiflətdiyindən, isti ərəzilərdə quldarlığın inkişafına yol açmışdır.

Avropa geosiyasətində ilk dəfə məhz Monteskye dövlətin quruluşunu, idarəçilik formasını təbii coğrafi mühitlə bağlamış və iqlim şəraitinin dövlət və cəmiyyət həyatına təsiri məsələlərini şərh etmişdir.¹

Yeni dövr fransız coğrafi məktəbində Monteskyedən başqa **Jan Batist Dübon** (1670-1742), **İppolit Adolf Ten** (1828-1893) və sosioloq **Edmon Demolen** (1852-1907) də yerli şəraitin, iqlim və təbii mühitin insanların, xalqların və ictimai tiplərin formalaşmasına təsirini öyrənmiş, ölkənin iqlim şəraitinin xalqların mədəni inkişafında əsas amili olduğunu qəbul etmişlər. Lakin onlar da cəmiyyətin quruluşunda təkə coğrafi və iqlim şəraitinin deyil, eyni zamanda irqlərin xüsusiyyətinin, ağıl və adətlərinin az rol oynamadığını təsdiq etmişlər.

Coğrafi determinizm nəzəriyyəsini bəhs olunan dövrdə alman alimlərindən İ.Kant, G.F.Hegel və A.F.Humbolt və K.Ritter də qəbul etmiş və geosiyasi fikirlərində işlətmişlər.

Georq Fridrix Hegel (1770-1831) "Tarixin fəlsəfəsi" adlı əsərində coğrafi determinizm nəzəriyyəsinə müraciət etmiş və xalqların həyatında coğrafi amillərin rolu barədə geniş məlumat vermişdir. Tarixi fəlsəfə üzrə mühazirələrində onun "Ümumdünya tarixinin coğrafi əsası" adlı xüsusi bölməsi vardır. Burada o, ölkələrin "ümumdünya tarixi hərəkətinə aidiyyəti olmayan" təbii xüsusiyyətlərini coğrafi amillərlə əsaslandırılmışdır. Belə hərəkətin səbəbi, müəllifə görə, isti, yaxud həddindən artıq soyuq iqlimdir.²

Yüksək ensiklopedik təfəkkürə malik olan Hegel coğrafi determinizmi ilk dəfə irqçiliklə də əlaqələndirmişdir. Onun fikrincə, yalnız Qərbi Avropa və ABŞ əhalisi təbii tarixi tərəqqinin daşıyıcılarıdır,

¹ Монтескье Ш. Избранные произведения. М., 1995, с. 350.

² Гегель Г.В. Лекции по философии и истории. СПб., 1993.

digər regionların və dünyanın başqa ərazilərinin xalqları, eyni zamanda ruslar avropalılardan aşağı səviyyəli insanlar kimi görünür. Hegel Meksika və Perunun köklü sakinlərinin ispan müstəmləkəçiləri tərəfindən əsarət altına alınmasını hinduların "bütün hallarda, hətta boy cəhətdən də avropalılardan aşağı səviyyədə durmaları" ilə izah edirdi.

Hegel yer kürəsində mövcud olan bu və ya digər ictimai quruluşu üç "coğrafi fərq" in kombinasiyası ilə bağlayırdı. Onun fikrincə, yer səthi:

- çöl və düzənliklərlə birlikdə susuz dağlıq ərazilərdən;
- ovalıq, keçid ölkələri, çaylarla suvarılan ərazilərdən;
- dənizə yaxın sahil ölkələrdən ibarətdir.

O belə nəticəyə gəlir ki, maldarlıqla dağlıq ərazilərinin sakinləri, əkinçilik və sənaye ilə ovalıq sakinləri və nəhayət, ticarət və gəmiqayırma sənəti ilə üçüncü qrupa aid xalqlar məşğul olur. Bundan çıxış edərək Hegel patriarxal müstəqilliyi birinci, mülkiyyətçilik və əsarəti ikinci, vətəndaş azadlığını isə üçüncü qrupa aid edirdi.

Sonrakı illərdə Hegelin bu fikirlərini təkcə alman deyil, bir çox klassik Qərbi Avropa alimləri də inkişaf etdirmişlər.

XVIII əsrin sonu – XIX əsrin birinci rübündə coğrafi determinizm nəzəriyyəsini alman geosiyasətçisi **Aleksandr fon Humbolt** (1769-1859) davam və inkişaf etdirmişdir. O, xalqların mövcudluğunda coğrafi determinizimin rolunu xüsusi tədqiq etmiş və çoxlu yeni geosiyasi fikirlər söyləmişdir. Geosiyasətçi alim əsərlərində insanların xarakterini, cəmiyyətlərin inkişafını coğrafi təbiət fərqi ilə – yaşayış mənbələri, iqlim və digər təbii vəziyyətlə bağlayırdı.¹

Digər alman alimi, coğrafiyaçı **Karl Ritter** (1779-1859) coğrafi determinizm ideyasının inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Berlin Coğrafiya Cəmiyyətinə rəhbərlik etdiyi dövrdə Ritter Avropa və dünya səyahətinə çıxmış, planetin mühüm geosiyasi ərazilərini öyrənmişdir. Ritter əsasən coğrafiyaçı idi və tədqiqatlarını da siyasi

¹ Михайлов Т.А. Gösterilən əsəri, s. 65-66.

coğrafiya kimi təqdim edirdi. Lakin o, coğrafiyanı praqmatik elm hesab edərək, onu təbiət-insan təmaslarının, ayrı-ayrı qitə, ölkə, coğrafi bölgələrin insan cəmiyyətlərinin, xalqlarının vəziyyətinə təbii təsirinin öyrənilməsinə yönəlmək istəyirdi.

Ritter xalqların taleyinin və inkişafının ətraf mühitin təsirindən tam asılı olduğu qənaətinə gələrək yazırdı ki, Avropa vəziyyətinə görə münbit və mülayim iqliminə borcludur.

Ritterin fikrincə, iqlim, təbii şərait və ətraf aləm insanların, konkret regionda (quruda) məskunlaşan xalqların həyatına, qabiliyyətinə və xarakterinə ciddi təsir göstərir, onların başqa cəmiyyətlərlə qarşılıqlı münasibətlərində dərin iz buraxır. O, insanların fiziki və əqli keyfiyyətlərinin formalaşması və inkişafını da bilavasitə ətraf mühitlə bağlayırdı.

Planetin iqlimi, əhalinin yerləşməsi, xalqların tarixi, mədəniyyəti, sosial vəziyyəti, demoqrafiya məsələləri və s. haqqında Ritter yetərincə məlumat toplamış və onların əsasında özünün müqayisəli metodunu tətbiq etmişdir. O, insanlığın və təbiət tarixinin müqayisəli təhlili əsasında Avropada ilk dəfə **dünyanın quru və dəniz dövrlərinin daimi qarşılıqlı təsiri** nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür.

Coğrafiyaçı alim yer kürəsinin səthini aralarında daimi mübarizə gedən quru (kontinental), su (dəniz) və yarımdayrəyə (sahil) bölərək dünyanın vahid qlobal məkanının regional iyerarxiyalı düzümünü yaratmışdır.

Kontinental quru məkanını Ritter iki böyük əraziyə – "Köhnə" və "Yeni" dünyaya ayırmışdır. "Köhnə dünya", müəllifə görə, Şərqdən Qərbə uzanır, iqlimi "Yeni dünyaya" nisbətən sabitdir. "Yeni dünya" Şimaldan Cənuba doğru uzanır və dəyişkən iqlimi ilə fərqlənir.

K.Ritter həmçinin, "**coğrafiya milli şüurun komponenti kimi**" geosiyasi nəzəriyyəsini irəli sürərək almanların milli coğrafi şüurunun formalaşmasında, insanla onu əhatə edən məkan arasındakı bağlılığın izah edilməsində klassik geosiyasətçilər içərisində ən çox fərqlənmiş simalardan olmuşdur.

Ritter hesab edirdi ki, hər bir insan, xalq doğma təbiətinin, yaşadığı ərazinin övlədidir və onu əhatə edən təbii landşaft həmin insanın fiziki görünüşündə, xarakterində, milli və sosial davranışında, mədəniyyət və dilində, şüurunda mütləq şəkildə öz əksini tapır.

Ritter geosiyasi ədəbiyyata ilk dəfə "*coğrafi fərdilik*" terminini gətirərək, onu konkret məkanların öyrənilməsində tətbiq etmişdir. Hər bir məkanın alimə görə, xarici təbii sərhədləri və daxili üzvi bağlılıqları mövcuddur. Bu iki amil onun "fərdiliyi" hesab olunur.

Sonralar Avropa geosiyasetində Ritterin bu izahını "dövlətin coğrafi fərdiləşdirilməsi" adlı geosiyasi qanun kimi təqdim edənlər də olmuşdur.¹

Yeni dövr Avropa geosiyasi mənbəşünaslığında **Hərbi-strateji nəzəriyyə** ikinci əsas geosiyasi konsepsiya hesab olunur. Tədqiqatçılar bu nəzəriyyəni geosiyasetin həm də ikinci əsas qanunu və mənbəyi kimi dəyərləndirirlər.

Siyasi ədəbiyyatda daha çox *realist* və *pozitivist* geosiyasi nəzəriyyə hesab olunan hərbi-strateji konsepsiyanın banisi Avropada intibah dövrünün böyük mütəfəkkiri, italyan filosof-alimi **Nikolo Makiavelli** (1469-1527) hesab olunur. Özünün "Dövlət" adlı əsərində təklif etdiyi *pozitivist anlam* nəzəriyyəsi ilə beynəlxalq münasibətlərin və dövlətlərarası əlaqələrin real mənzərəsini və məqsədlərini əks etdirən Makiavelli hesab edirdi ki, dövlətlərin xarici siyasəti onların milli maraqlarına söykənərək dünyada gücün təsiri ilə aparılır.²

Makiavellinin realist geosiyasi ideyalarını sonrakı dövrdə holland sərkərdəsi, geostrateq və alim, Prussiya və Rusiya ordularının tərkibində Napoleona qarşı döyüşdə iştirak etmiş general **Karl fon Klauzevits** (1780-1831) "Müharibə haqqında" əsərində inkişaf etdirmişdir.

Ayrı-ayrı əsrlərdə yaşamalarına baxmayaraq, bu müəlliflərin hər ikisini dövlət idarəçiliyi və dövlətlərarası əlaqələrə vahid "sərt yanaşma" mövqeyi birləşdirirdi.

¹ Тихонравов Ю.В. Геополитика. М., 1998, с. 40.

² Вах: Геополитика: Антология. М.,2006, с.105-109.

Hərbi-strateji nəzəriyyə tərəfdarlarının fikrincə, dövlət öz maraqlarını və təhlükəsizliyini hərbi güc tətbiq etməklə, yaxud məcbur etmə yolu ilə təmin edə bilər. Onlara görə, hər bir dövlətin daxili idarəçiliyinin və dövlətlərarası münasibətlərinin müəyyən normaları olmalı və bunlar dövlətin gücü ilə qorunmalıdır. Bu normaların qorunmasının təminatı da müharibə təhlükəsi olmalıdır.¹

Avropanın *idealist* geosiyasət nəzəriyyəçiləri hesab olunan bəzi maarifçi-filosofları (onların sırasında E.Kant, Volter, Monteskye və başqaları vardır) o dövrdə məhz "müharibə ilə qorxutma" ideyasının tərəfdarı olan realist geosiyasətçiləri "anti-humanist" hərəkatlarına görə ciddi tənqid edərək, onların bu mövqeyini "anti-əxlaqi" yanaşma kimi dəyərləndirmişdilər.

Beynəlxalq münasibətlərin və geosiyasi əlaqələrin IV-V əsrlərin *idealist* kilsə yanaşmasından fərqli modelini – *idealist elmi yanaşmasını* yeni dövr Avropasında alman filosofu **Emmanuel Kant** (1724-1804) təklif etmişdir. O, əsərlərində realistləri anti-insani fəaliyyətdə ittiham edərək, dünyada insanlar və dövlətlər arasında münasibətlərin müharibəsiz, münaqişəsiz, hakimlik və məhkumluqdan kənar bir modelini təklif etmişdir. Onun modelində dünya qanlı müharibələrdən, qarşıdurmalardan uzaq, ideal bir insan cəmiyyəti kimi təsvir olunurdu.²

1795-ci ildə özünün "Daimi dünya" adlı geosiyasi nəzəriyyəsini bəyan edən Kant, respublika idarəçilik sistemi əsasında dünyada beynəlxalq və dövlətlərarası münasibətlər qurmağa və bu əsasda da bəhs olunan "sabit dünya"nı yaratmağa çağırırdı. O, alman xalqının istək və arzularından çıxış edərək bütün müharibələrə, o cümlədən alman burjuaziyasının can atdığı müharibələrə ciddi nifrət hissi aşılayaraq, realist düşüncə sahiblərini kəskin tənqid edirdi.

İdealistlər hesab edirdi ki, xristian Avropası nəhəng bir saati xatırladır. Ayrı-ayrı dövlətlər və onlar arasındakı münasibətlər bu saa-

¹ Колосов В.А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. М., 2005, с. 34-35.

² Вах: Геополитика. Антология, с.147.

tın mexanizmləridir. Burada barış və birgə fəaliyyət hər şeyin əsasında durmalı, zora, hədələməyə və müharibələrə yer olmamalıdır.

Yeni dövr Avropa geosiyasi nəzəriyyələrinin sülh və barışığa meylliliyi və bu istiqamətdə yeni liberal nəzəriyyə axtarışları tədqiqatçıların fikrincə, bəhs olunan dövrdə qitədə yaranmış reallıqlarla bağlı idi. Milli dövlətlərin yaranması və müstəmləkəçilik hərəkatının vüsət alması qitənin özündə və Avropa dövlətlərinin dünya müstəmləkələrində qarşিদurmanı getdikcə gücləndirirdi. Dövlət sərhədlərinin və müstəmləkə ərazilərinin demək olar ki, hər gün dəyişməsi, ölkələrin bir qrupunun iflası hesabına digərlərinin güclənməsi və genişlənməsi, hərbi gücün dövlətlərarası münasibətlərin həlledici amilinə çevrilməsi və milli dövlətçilik hərəkatının güclənməsi geosiyasi münasibətləri kəskinləşdirmişdi.

Bundan başqa, dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda aparılan müstəmləkə müharibələrinin əhatə dairəsinin genişlənməsi və sayının artması, sənaye və texniki inkişaf əlaqədar dünya məkanlarına geosiyasi nəzarət imkanlarının asanlaşması, müharibələrin getdikcə daha qanlı nəticələrə səbəb olması, dövlətlərarası münasibətlərin günü-gündən kəskinləşməsi və s. dünya müharibəsi təhlükəsi yaradaraq bəşəriyyəti getdikcə daha ciddi şəkildə təhdid edirdi. Belə şəraitdə dünyanın düşünən beyinləri XIX əsrin II yarısından başlayaraq dövlətlərarası münasibətlərin coğrafi-geosiyasi, geostrateji məsələləri, milli qarşিদurmaların səbəbləri və qanunauyğunluqları, yeni şəraitdə dövlətlərarası davranış qaydaları, münaqişəli halların aradan qaldırılmasının müxtəlif yolları və s. problemlərin elmi axtarışına çıxdılar. Dövrün ən qabaqcıl elm xadimləri – siyasətşünaslar, tarixçilər, filosof-mütəfəkkirlər, hüquqşünaslar və digər sahələrin nümayəndələri elmi-nəzəri axtarışlarını və tədqiqatlarını intensivləşdirdilər. Nəticədə geosiyaset tədricən akademik elmi istiqamətə çevrilməyə və dövrün ən ümdə dövlətlərarası problemlərinə cavab axtarmağa başladı.

Təkrar və məşğələ sualları

1. Dünyanın geosiyasi strukturunun formalaşması və ilkin geosiyasi nəzəriyyələrin yaranma tarixini, qədim dünya və orta əsrlərdə geosiyasi tədqiqatlara artan marağın səbəblərini şərh edin.
2. Klassik geosiyasətin nəzəri mənbələri və intellektual əsasları haqqında nə deyə bilərsiniz?
3. Qədim Şərqi geosiyasi düşüncələri və Çinin "dünyanın mərkəzi" ilə bağlı konsepsiyası nədən ibarət idi?
4. Ərəb xilafətinin yaranması və həyata keçirdiyi islam və cihad geostrateji konsepsiyasının mahiyyəti nədən ibarət idi?
5. Qədim yunanların əsas geosiyasi düşüncə xadimlərinin konsepsiyaları haqqında nə demək olar?
6. Qədim romalıların geosiyasi ideyalarının mahiyyəti nə idi?
7. Fukidid və Aristotelin geosiyasi nəzəriyyəsi haqqında nə bilərsiniz?
8. Siseron və Strabonun geosiyasi düşüncələri və xidmətləri haqqında nə demək olar?
9. Geosiyasətin mənbələri hesab olunan qədim, orta əsr və yeni dövr geosiyasi nəzəriyyələri hansılardır və onlar haqqında nə deyə bilərsiniz?
10. Yeni dövr Avropasının əsas geosiyasi nəzəriyyələrinin xarakterik xüsusiyyətləri, mütəfəkkirləri və onların əsərləri haqqında nə bilərsiniz?
11. J.Boden, Ş.Monteskye və K.Ritterin geosiyasi nəzəriyyələrini izah edin
12. Hegelin və digər yeni dövr filosoflarının geosiyasi düşüncələri haqqında nə bilərsiniz?
13. Yeni dövrdə geosiyasi münasibətlərin liberallaşdırılması cəhdləri və geosiyasi akademik elmi tədqiqatların intensivləşməsinin səbəbləri haqqında nə deyə bilərsiniz?

II FƏSİL

KLASSİK GEOSİYASƏT: XIX ƏSRİN İKİNCİ – XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA QƏRB GEOSİYASI MƏKTƏBLƏRİNİN ƏSAS İDEYA VƏ NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Müasir fransız geosiyasətçisi Pier Qallua geosiyasətin *elm kimi* inkişafının üç tarixi mərhələsini göstərmişdir. Bunları o müvafiq olaraq:

- **Protogeosiyasət dövrü** (insan tarixinin qədim dövründən Avropada sənaye inqilabının baş verməsinədək olan dövr. Bu dövr geosiyasi fatalizmə əsaslanır)

- **Münaqişə və qarşudurma geosiyasəti dövrü** (sənaye inqilabı dövründən başlayaraq, ətraf mühitin vəhşicəsinə istismar edilməsi, global təbii fəlakətlərin insanları təhdid etməsinə qədərki dövr);

- **Qeyri-münaqişə geosiyasəti dövrü** (təbiət insanlardan qisas almağa başlayır, insanlarsa bəşəriyyəti xilas edərək yer kürəsini gələcək nəsillərə qoruyub saxlamaq üçün razılaşıdırılmış dünya siyasəti, ortaq yollar və s. axtarır) adlandırmışdır.¹

Geosiyasətin akademik bir elm sahəsi kimi formalaşmağa başlaması ilə müxtəlif millət və dövlətləri təmsil edən fərqli geosiyasi düşürgələrə parçalanması prosesi üst-üstə düşür. O dövrə qədər geosiyasət onu yaradanların milli və dövlət mənsubiyyətinə, metodoloji yanaşma fərqi görə hələ qitələrarası geosiyasi və milli məktəblərə bölünməmişdi.

Təxminən XIX əsrin II yarısından dünyanın bəzi ölkələrində milli geosiyasət məktəbləri yaranır və öz ərazilərinin, qonşu torpaqlarının, ət-

¹ Bax: Myxaeb P.T. Göstərilən əsəri, s. 101.

raf ölkələrin məkan və insan resurslarını, təbii-coğrafi xüsusiyyətlərini, planetin maddi və mənəvi zənginliklərini öyrənməyə başlayırlar. O vaxtdan başlayaraq tədqiqatçılar geosiyasətçiləri milli və dövlət mənsubiyyətindən, təlqin etdikləri ideya və nəzəriyyələrin yönündən, hansı dövlətin maraqlarını əks etdirməsindən asılı olaraq müxtəlif qruplara ayırmışdılar. Bunların içərisində ən geniş yayılanı və ən məşhurları:

- Klassik Kontinental Avropa məktəbi,
- İngilis-amerikan Atlantik mərkəzləri,
- Rusiya, Çin, Yaponiya və b. imperiya dövlətlərinin ayrı-ayrı geosiyasət mərkəzləri və müasir dünyada mövcud olan digər ideya məktəbləri hesab olunur.

Bu mərkəzlərin hər biri müxtəlif milli və dövlət maraqlarına əsaslanan meyarlara söykənərək planetin mühüm geosiyasi, hərbi, geostrateji və siyasi məsələlərini tədqiq etmiş və etməkdədirlər.

Bundan başqa, həmin dövlətlərin və onlara məxsus blokların yaxından iştirakı ilə yüz ildən artıqdır ki, planetin geosiyasi və geostrateji məsələləri planlaşdırılır, dövlətlərarası münasibətlər formalaşdırılır, idarə olunur, müharibələr aparılır və sülh müqavilələri bağlanır.

Bəhs olunan geosiyasi məktəblərin hər birinin ayrıca və hamısının birgə xüsusiyyətləri haqqında tədqiqatçılar fərqli fikirlər söyləmişlər.

Klassik geosiyasi strategiyalar əsasən dövlətlərin quru, dəniz və hava məkanlarının qorunması, ətraf ölkələrin və "qeyri-mədəni xalqlar"ın məskunlaşdığı torpaqların mənimsənilməsi, hərbi gücünə müvafiq olaraq imperiyaların ərazilərinin genişləndirilməsi və s. geostateji planlara xidmət edirdi.

2.1. Kontinental Avropa klassik geosiyasət məktəbi: yaranması, xarakteristikası və əsas nəzəriyyələri

Tədqiqatçıların fikrincə, geosiyasət bir elm kimi ümumiyyətlə, Avropada meydana gəlmiş və institutlaşmışdır. XIX-XX əsrin əsas klassik geosiyasət xadimləri hesab olunan K.Ritter, F.Ratsel, R.Çel-

len, L.Ranke, K.Haushofer və b. Avropa kontinental (hartlənd) geosiyasət nəzəriyyəsinin əsasını qoymuşlar. Onlar geosiyasətin "*zəruri həyati məkan*", "*hartlənd*", "*dünya hakimi*", "*ərazi ekspansiyası qanunu*", "*orta Avropa ideyası*", "*kontinental dövlət konsepsiyası*", "*kontinental dövlətlər bloku ideyası*" və başqa nəzəriyyələrini yaratmışlar.

Rus alimi İ.Vasilenko hesab edir ki, kontinental geosiyasətin əsas məxsusi cəhətlərindən biri yarandığı gündən *millət və milli ərazi ideyasına söykənməsində* idi. İngilis-amerikan geosiyasətçiləri konsepsiyalarını bitərəf məkan mədəniyyətindən və mənsubiyyətindən çıxış edərək inkişaf etdirdikləri halda, avropalılar əsas diqqətlərini milli, sosial və mədəni amillərə yönəldirdilər.

Kontinental geosiyasətin ikinci əsas xarakterik xüsusiyyəti öz ölkələrinin milli-mədəni mərkəzçilik geosiyasətinə əsaslanaraq *dini əqidə, doğma torpaq və təmiz milli qanla bağlılıq* üzərində qurulması idi. Bu məktəblərin nümayəndələrinin hər biri öz millətlərinə, dinlərinə və torpaqlarına söykənərək kontinental geosiyasət nəzəriyyəsinə inkişaf etdirirdi.

Görünür, uzun müddət milli dövlətinə malik olmanın nəticəsi idi ki, hər bir avropalı geosiyasətçi *öz dövlətini ümumavropa məkanının mərkəzi hesab edir* və deməli, qitənin sərvətlərinə sahib olmaq anlamında ən çox haqqı olan dövlət kimi dəyərləndirirdi. Tədqiqatçılar yaşına görə, kontinental dövlətləri üç qrupa – qoca, yaşlı və gənc dövlətlərə ayırırdı. Müvafiq olaraq qocalara – Böyük Britaniya, Fransa, İspaniya, Niderland, Portuqaliya, Danimarka, İsveç, İsveçrə, Rusiyanı, yaşlılara – Almaniya, İtaliya, Yunanıstan, Bolqarıstan, Belçika və b., gənclərə isə – digərlərini, məsələn, Polşa, Avstriya, Rumıniya, Çexoslovakiya və b. aid edirdilər. Onların da hər birinin müvafiq tələbi və siyasəti var idi.

Bundan başqa, kontinental dövlətləri ərazilərinin ölçülərinə və təbii-coğrafi məkanına (harada yerləşməsinə) görə də təsnif edirdilər. Əlbəttə, ərazisi və əhalisi böyük olan dövlətlərin istəkləri də bö-

yük idi və onların geosiyasətləri də hücum geostrategiyası üzərində köklənmişdi.

Məkan – yerləşmə xarakteristikasına görə isə Avropa ölkələrini – Qərbi, Şərqi, Mərkəzi, Skandinaviya və s. dövlətlərinə böldülər. Bu da geosiyasi və geostrateji anlamda xüsusi məna kəsb edirdi.

Kontinentalistlərin fikrincə, *hər bir xalq özünün təkrarolunmaz ərazi konsepsiyasını və layiq olduğu, yalnız ona məxsus sosial-mədəni cəmiyyətini yaradır*. Odur ki, onlar ingilis-amerikan Atlantik məktəbinin təbliğ və təlqin etdiyi vahid məkan ideyasını, o cümlədən mədəni eyniliyi çox çətinliklə qəbul edirdilər.

Kontinental Avropa məktəbinin geosiyasi ideyaları çox müxtəlif məsələləri əks etdirərək geosiyasət elminin əksər sahələrini və kateqoriyalarını əhatə etmişdir. Bu məktəbin yaradıcıları içərisində XX əsrin birinci yarısında ciddi qarşıdurma meyli var idisə (xüsusən alman-fransız geosiyasətçiləri arasında kəskin müharibə tərəfdarlarını və humanist liberalistləri, atlantik və mondialist nəzəriyyələrin tərəfdarları və əleyhdarlarını və s. cərəyanları müşahidə etmək olardı), XX əsrin sonlarından başlayaraq onlar bir qayda olaraq, Avropa kontinental blok ideyasını dəstəkləyir və Amerikanın Atlantik siyasətinə opponentlik edirlər .

Kontinental Avropaya ayrı-ayrı tədqiqatçılar müxtəlif adlar altında yanaşaraq, onun geosiyasi məsələlərinin geniş spektrini tədqiq etmişlər. Məsələn, Çellen kontinental Avropa nəzəriyyəçiləri içərisində ilk dəfə "ox ölkələri", yaxud Nauman "Orta Avropa", Haushofer "Berlin-Moskva-Tokio" geosiyasi blok anlayışlarını dövrüyyəyə gətirmişlər.

Klassik alman geosiyasi nəzəriyyələri: Klassik Avropa və alman geosiyasətinin əsasını XIX əsrin sonlarında Fridrix Ratsel və Rudolf Çellen qoymuş, XX əsrin I yarısında Karl Haushofer, Karl Şmid və başqa görkəmli avropalı geosiyasətçilər inkişaf etdirmişlər.

Geosiyasətin bütövlükdə realist bir elm kimi formalaşmasının və kontinental Avropa geosiyasi məktəbinin yaradılmasının əsasında al-

man geosiyasət məktəbinin parlaq siması hesab olunan **Fridrix Ratsel** (1844-1904) dururdu. Ratseli geosiyasətin atası hesab edən alman geosiyasətçi alimi Otto Maul yazırdı ki, "Ratselsiz geosiyasətin inkişafı mənasızdır, Çellen və ya başqa birisinin adı bu mənada Ratseldən öndə çəkilə bilməz. Geosiyasətin atası Ratseldir".¹

Ratselin dünyagörüşünün və geosiyasi metodologiyasının əsasını Ç. Darvinin və sosial darvinistlərin təkamülçülük, darvinizm ideyaları, K.Ritterin, A.Humboltun coğrafi və geosiyasi nəzəriyyələri təşkil edirdi. Tədqiqatçılar hesab edir ki, onun baxışlarının formalaşmasında ən çox təsir isə sosiologiya elminin banilərindən olan fransız alimi O.Kontun və ingilis filosofu H.Spenserin bir çox konsepsiyalarının – təkamülçülük, coğrafi mühitin xalqların, dövlətlərin inkişafına təsiri, siyasi sistemin funksiyalaşdırılmasında, etnos və dövlətin həyatında demoqrafik və kosmik amillərin rolu və s. ideyalarının xüsusi təsiri olmuşdur. Bu təsir Ratselin "Yer və həyat. Müqayisəli yerşünaslıq", "Xalqşünaslıq" və "Siyasi coğrafiya" adlı fundamental geosiyasi kitablarında daha aydın hiss olunurdu.

Ratsel dövrünün həqiqi millətçisi idi və hətta məlumatlara görə, 1870-1871-ci illərdə o, Prussiya almanlarının tərəfində Fransaya qarşı müharibədə də iştirak etmişdir.

Bir alim kimi Ratsel siyasi coğrafiyanın əsasını qoyaraq dövrünün geosiyasi düşüncəsinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. 1875-ci ildən başlayaraq Ratsel Almaniya da coğrafi antropologiya məktəbi yaradaraq *təbiətin, ətraf mühitin insanlara, insan cəmiyyətlərinə, onların inkişafı və həyat tərzlərinin formalaşmasına təsiri məsələlərini öyrənməyə başlayır*. O, darvinizmin bioloji (orqanik) inkişaf nəzəriyyəsini insanlara və insan cəmiyyətlərinə şamil edərək ciddi geosiyasi nəticələrə gəlir.

Ratselin adı ilə bağlı olan əsas geosiyasi nəzəriyyələrdən biri "**Zəruri həyati məkan**" geosiyasi konsepsiyası hesab olunur. O özünün fundamental "Siyasi coğrafiya, yaxud, ticarət və hərbi, Döv-

¹ Желтов В.В., Желтов М.В. Göstərilən əsəri, s. 83.

lət coğrafiyası"(1897) əsərində dövlətin yaranması və inkişafının sistemli təhlilini vermiş və geostrateji konsepsiyasını hazırlamışdır.

Ratsel bu əsərində hərbi-strateji konsepsiya tərəfdarları olan N.Makiavelli, K.F.Klauzevits və b. geosiyasətçilərin ideyalarını inkişaf etdirərək *təbii insan orqanizmi ilə dövlət arasında bənzərlik* axtarır.

Ratselin fikrincə, *dövlət konkret məkanda kök salmış canlı orqanizmdir, o doğulur, böyüyür, inkişaf edir, geri çəkilir və məhv olur. Əlbəttə, bu orqanizm yaşamaq üçün onu əhatə edən digər orqanizmlərlə təmasa girir (mübarizə aparır), yaşamaq üçün onun həyat resurslarına sahib çıxır və yaşamağa davam edir. Bu halda həyat resursunu itirən xalq varlığına son qoyaraq aradan çıxır.*

Dövlətin *canlı orqanizm* kimi dərk edilməsi Ratsel nəzəriyyəsinin digər əsas məğzi idi.

Ratselin nəzəriyyəsinə görə, dövlətin varlığında və quruluşunda ən əsas siyasi-coğrafi amil rolunu da məhz zəruri məkan (Raum) oynayır. Dövlətin mövcudluğunun və təhlükəsiz inkişafının əsasını mövcud məkan üzərində suveren idarəçilik, iqtisadi, hərbi, sosial, mədəni və s. resurslara tam nəzarət təşkil edir.

Dövlətin məskunlaşdığı ərazi – məkan Ratselə görə, təbii sərhədlərlə əhatə olunanda (əlverişli ərazi amili), ölkənin inkişafına təkan verir. Əgər xalq özünü bu ərazidə inamlı və təhlükəsiz hesab edərsə, onda o, həmişə sabit xarakterli olur. Çünki ilkin zəruri mənbədən (məkandan) gələn xüsusiyyətlər (inam və iradə) artıq onun qanına hopmuşdur.

Ratselin fikrincə, məkan həm də xalqlara həyat enerjisi bəxş edən torpaq- geobiomühitdir. Dövlətlərin xarakteri və xalqların xüsusiyyəti bu geobiomühitdən və xalqların ondan necə istifadə etməsindən asılı olaraq dəyişir. Odur ki, dövlət coğrafi anlamda torpaqla, ərazi ilə birlikdə öyrənilməlidir. Ərazi (torpaq) həm yaşam üçün enerji verir, həm də xalqın xarakterini müəyyən edir.

Ratselin konsepsiyasında *məkan özünün təbii hüduqları, qonşula-*

rının xarakteri ilə də fərqlənir. Onun fikrincə, bir qrup xalqların işğala məruz qalması və ərazilərinin ekspansiyası digər dövlətlərin inkişafının əsasını təşkil edir; dövlətin süqutu eyni zamanda məkanın çökməsi və xalqın məkanla bağlı hislərinin zəifləməsinin nəticəsidir. İnsanın dünyaya baxışı onun yaşadığı məkanla müəyyənləşir.

Alim özünün "Şimali Amerika şəhərlərinin və sivilizasiyalarının xəritəsi" (1874) və "Şimali Amerika Birləşmiş Ştatları" (1880) adlı əsərlərində amerikalılarda məkan hissənin güclü inkişaf etməsinin səbəblərini araşdırır, onların daha çox ağıla deyil, fəhmə (intuisiyyaya) arxalanaraq köhnə dünyanın tədricən nail olduğu hər şeyi risk edərək bir dəfəyə həyata keçirdiklərini qeyd edir.

Ratselin əsərlərində "dünya dövlətinin" mühüm inkişaf meyarları və mənbələri verilmişdir. Ratsel alman klassik geosiyasətçiləri içərisində böyük dövlətlərin planetar səviyyəyə çatan maksimal coğrafi ekspansiyasına ilk haqq qazandıranlardan biri olmuşdur və bu prosesin təbii qanunauyğunluğu məsələsini irəli sürmüşdür. Ratselin fikrincə, *Avropanın kontinental məkanlarını birləşdirmək və ən böyük qitə dövləti yaratmaq daha çox Almanıyanın təbii haqqıdır.*

Ratsel özünün "Siyasi coğrafiya" əsərində Almanıyanın əsas iqtisadi və siyasi çətinliklərini ədalətsiz ərazi bölgüsü, dinamik inkişafa mane olan məhdud sərhədli məkanla əlaqələndirirdi. Alimin fikrincə, qüdrətli dövlət yaratmaq istəyən ölkənin təqribən 5 milyon kvadrat kilometrlik sahəni əhatə edən məkan mənbəyi olmalıdır.

Ratsel "Dövlətlərin məkanca inkişafının və ərazi ekspansiyasının qanunları haqqında" (1901) əsərində *"Dövlətin geosiyasi şüuru"* məsələsinin tədqiqinə geniş yer vermişdir. Bu əsəri ilə o, alman siyasətçilərinə və dövlət xadimlərinə ölkələrinin *"dünyanın müasir geosiyasi strukturundakı yerini"* müəyyən etməsinə ciddi yardım göstərmişdir.

Ratsel dövlətin geosiyasi mənasını, xalqlar və dövlətlərarası münasibətlərdə, mübarizə və müharibələrdə yeri və rolunu, dövlətin varlığında və inkişafında "məkanın" maddi, mənəvi, psixoloji, milli, şüuru və s. təsirini göstərməyə və gələcək Almanıyanın məkani-

texnoloji-hakimiyyət xarakteristikasını müəyyən etməyə çalışmışdır. Ratselin bu nəzəriyyəsi tədqiqatçılar tərəfindən *alman ekspansionizminin* nəzəri və praktiki doktrinası kimi dəyərləndirilirdi.

Ratsel geosiyasi işğalın yeddi əsas qanununu da təqdim etmişdir. Müəllifin fikrincə, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlətin ərazisi onun mədəniyyəti ilə birlikdə genişlənir və inkişaf edir;
- dövlətin ərazisinin genişlənməsi onun həyatının başqa sahələrinin – ideya dünyasının, ticarətin, istehsalın, missionerliyin, müxtəlif fəaliyyət sahələrində fəallığın yüksəlişi və inkişafı ilə müşayiət olunur;
- dövlətin inkişafı və genişlənməsi kiçik dövlətlərin və xalqların birləşdirilməsi hesabına gedir;
- sərhəd – dövlətin hissiyyət orqanıdır, o, dövlətin inkişafı, qüdrəti, zəifliyi və onun orqanizmində baş verən digər dəyişikliklərin nişanəsidir;
- dövlət ətraf ərazilərin ən qiymətli elementlərini: sahil xətlərini, çay yataqlarını, düzənlikləri, təbii ehtiyatlarla zəngin rayonları cəmləşdirməyə çalışır;
- dövlətlərə öz ərazilərini genişləndirməyin başlanğıc impulsu onunla qonşu olan xalqların mədəni inkişafındakı fərqlərin nəticəsi kimi kənardan daxil olur;
- zəif xalq və dövlətlərin birləşdirilməsi və işğalının meyli dövlətlərin birindən digərinə keçərək daha da güclənir, getdikcə daha çox ərazilərin işğalı ilə nəticələnir.¹

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Ratselin yeddi bəndlik ekspansiya qanunu onun yaşadığı XIX əsrin sonu üçün tam xarakterik hal idi. Bu da istedadlı geosiyasətçinin diqqətini çəkmişdir.

Ratselin geosiyasi fəaliyyəti və yaradıcılığı digər mühüm sahələri də əhatə etmişdir. Məsələn, bəşəriyyətin inkişafında dənizin roluna toxunan alim, insanların dənizə birinci çıxışını "bəşəriyyətin

¹ Ratzel F. *Geographie politique // Геополитика: Антология*. М., 2006, с. 203

ümumdünya tarixinin başlanğıcı kimi" müəyyən etmiş və coğrafi determinizm tərəfdarlarının fikrini inkişaf etdirmişdir. Ratsel insan sivilizasiyalarının inkişafında dənizin əhəmiyyətinin getdikcə artması haqqında ilkin fikir söyləyənlərdən biri olmuşdur. "Dəniz – xalqların qüdrət mənbəyidir" (1900) adlı kitabında o, geosiyasətin əsaslandığı coğrafi determinizm və sivilizasiya yanaşması ideyalarının geniş spektrini tədqiq etmiş və dənizin yüksək rolu haqqında fikir söyləmişdir. Ratsel yazırdı: "Xalqşünaslıq təlimi yalnız əkinçi və maldarları, köçəri və ovçuları qəbul edirdisə o, mükəmməl hesab oluna bilməz". Onun fikrincə, dəniz xalqları insanların orijinal qrupunu təşkil edir: onların yayılması, yaşayışı, fəaliyyəti özünəməxsusdur. Dəniz xalqları köçərlik edərək adadan adaya, bir sahil xəttindən digərinə doğru hərəkət edir.

Ratselin fikrincə, köçəri dəniz həyat tərzini əhalinin çoxluğundan irəli gəlir və nəsildən-nəslə təkrarlanır. O hesab edirdi ki, köçəri dəniz həyatının olmadığı Misir və Çinin tarixi yeknəsəkdir, onun gedişində ziddiyyətlərin canlı mübadiləsi çatışmır və çox qısa bir zamanda durğunluq dövrünə qədəm qoyur. Ratsel buradan belə nəticə çıxarırdı ki, materik torpaqlarının qapalı mühitində yalnız yarım-mədəni xalqlar inkişaf edir, maldar xalqlar isə ümumiyyətlə, mədəniyyətdən kənar yaşayırlar.¹

Ratselin fikrincə, əsl dünya dövləti dənizə sahib olan: məsələn, Roma, İspaniya, Böyük Britaniya kimi dövlətlərdir.

Ratsel insan həyatında iqlimin əhəmiyyətini də təhlil edərək onun insan xarakterinə, mədəniyyətinə, yaşayış tərzinə təsiri məsələsi üzərində dayanırdı.

Ratsel geosiyasi ədəbiyyatda bütövlükdə Avropa klassik geosiyasətinin, o cümlədən "**hərbi-strateji**" və "**sivilizasiya yanaşması**" geosiyasi nəzəriyyələrinin banisi hesab olunur.

Hərbi-strateji geosiyasi nəzəriyyələri inkişaf etdirən Ratsel XIX əsrdə ilk dəfə Avropada və dünyada dövlətlərarası əlaqələrin və

¹ Ratzel F. Göstərilən əsəri, s. 204-220

beynəlxalq münasibətlərin müəyyən real sistemini yaratmağa cəhd göstərmişdir.

Göründüyü kimi, Ratsel dövlətlərin strateji və siyasi inkişafının qanunauyğunluqlarını, müharibələrin və ərazi istilasının səbəb və nəticələrini, dövlətlərin və xalqların həyatında müharibələrin rolunu və s. geostrateji problemləri öyrənən və müəyyən ümumiləşmiş nəticələrə gələn *ilk realist geosiyasətçi* alim olmuşdur.

Ratselin fikrincə, insanların həyatına təsir edən birinci əsas amil təbii şəraitdirsə (coğrafi determinizm), ikincisi mədəni inkişaf səviyyəsi və sivilizasiya (köçəri, yaxud oturaq həyat tərz, əkinçilik və maldarlıq məşğuliyyəti və s.) fərqidir. Ratsel Çin və Hindistanın əhali sıxlığına, Monqolustan və Tibetin köçəri xalqlarına, Şərqi Türkünstan xalqlarının tarixinə istinad edərək, belə nəticə çıxarır ki, əkinçilik mədəniyyətinin geniş yayıldığı yerdə əhali sıxdır, həyat səbitdir, mədəniyyət də inkişaf etmişdir.

Ratselin fikrincə, zəif xalqların sıradan çıxması iki halda baş verir: özünü məhv etmə və yüksək mədəniyyətin təsiri altında assimilyasiyaya uğrama. Hər iki səbəb əslində, əlaqəli və birlikdə baş verir. Onun fikrincə, xalqlar nadir halda öz-özlüyündə sıradan çıxır və özünü məhv edir. Əksər halda o, daha qüvvətli xalq tərəfindən assimilyasiyaya uğradılır.

Ratsel qeyd edirdi ki, xalqların müəyyən hissəsi əlbəttə, təbii şərait və yaşayış qüvvəsinin tükənməsi nəticəsində bəzən zəifləyib sıradan çıxır (o, həyat qüvvəsinin tez tükənməsini aşağı səviyyəli mədəniyyətə malik olan xalqlara aid edirdi).¹

Klassik Avropa və alman geosiyasət məktəbinin əsas yaradıcılarından biri də isveçli almanofil alim **Rudolf Çellen** (1864-1932) hesab olunur. Özünü Ratselin şagirdi hesab edən Çellen həm də **geosiyasət anlayışının** banisi olmuşdur. O, geosiyasətə politologiyanın bir hissəsi kimi baxaraq, bu elmi *"konkret məkanda yerləşən, coğrafi və bioloji orqanizmin qovuşduğu və daim genişlənən, inkişaf edən canlı*

¹ Василенко И.А. Геополитика современного мира. М., 2006, с. 31.

orqanizm – dövlət haqqında təlim" kimi dəyərləndirmişdir.

Çellen hesab edirdi ki, geosiyasət həm də məkanın torpaq və mühitlə bağlı fundamental xüsusiyyətlərini tədqiq edən, imperiya yaratmaq üsullarını, dövlət və dövlət ərazilərinin meydana gəlməsini öyrənən elmdir.

Birinci Dünya müharibəsindən və Versal sülh müqaviləsinin imzalanmasından sonra Çellen global geosiyasətdə mühüm rol oynayan *üç coğrafi amil haqqında tezisi* əsaslandırır. Bu amillərə o, *genişlənmə, ərazi birliyi və hərəkət azadlığını* aid edirdi.

Çellen təsdiq edirdi ki, Böyük Britaniya yüksək mərhələdə dəniz donanması və dəniz məntəqələrində üstünlüyə malik olması sayəsində hərəkət sərbəstliyi qazanmışdır. Britaniyaya genişlənmə amili də xasdır. Lakin onun iri müstəmləkələri olsa da, ərazi birliyi yoxdur. Yer kürəsinin 24 %-ni tutmasına baxmayaraq, dünyanın ayrı-ayrı sahələrinə səpələnmiş Britaniya müstəmləkələri ingilis siyasətinin zəif tərəfidir. Onun fikrincə, Rusiya geniş əraziyə və monolitliyə malikdir. Amma onun hərəkət sərbəstliyi yoxdur, çünki Rusiyanın geniş dənizlərə çıxışı məhduddur.

Çellen də Ratsel kimi *dövləti canlı orqanizm* hesab edirdi. O bu tezisi "Dövlət həyatın forması kimi" (1916) adlı əsərində irəli sürərək yazırdı ki, dövlət insan həyatının müxtəlif tərəflərinin təsadüfi və ya süni konqlomeratı deyildir. O daha çox tarixi və konkret reallıqlarda kök salmışdır, dövlətə orqanik inkişaf xasdır, o da insan kimi fundamental tiplidir. Bir sözlə, dövlət bioloji quruluş və ya canlı varlıqdır.

Ratselin bioloji sistemində dövlət aşağı tipli orqanizm kimi çıxış edirdisə, Çellenə görə, dövlət insana bənzər, hissiyyatlı və təfəkkürlü bir varlıqdır. Buradan belə nəticə çıxarırdı ki, istənilən orqanizmin mahiyyəti mövcudluq uğrunda mübarizədən ibarətdir. Dövlət də həyatın daha əzəmətli forması kimi mövcudluq uğrunda mübarizə qanununa uyğun olaraq inkişaf etməlidir. O qeyd edirdi ki, güc, qüvvə və dövlətin mövcudluğunda ən mühüm amildir. Çünki qanunlar yal-

nız güc, qüvvə ilə dəstəklənir. Əgər qanun dövlətə mənəvi-rasional elementləri gətirirsə, qüvvə ona təbii üzvi impuls verir.

Çellen Ratselin "mühit və dövlət – vahid bir bütövdür" – fikrini inkişaf etdirərək belə hesab edirdi ki, dövlət xüsusi bir sistem kimi aşağıdakı vacib həyati sahələrin mütləq varlığını tələb edir:

- dövlət – vahid coğrafi məkan;
- dövlət – bütöv bir xalq;
- dövlət – vahid təsərrüfat sistemi;
- dövlət -normaları olan formalaşmış cəmiyyət;
- dövlət – hamı üçün məcburi olan vahid idarəçilik

Çellen və Ratselə qədər dövlətin və xalqın mövcudluğu üçün tarixdəki üç vacib amil (bu barədə hələ Monteskye və başqaları da fikir söyləmişdi) və Vestfal müqaviləsində göstərilən dörd əsas əlamət mövcud idi. Lakin bu iki geosiyasətçi *bəşəriyyətin o dövrə qədərki dövlət anlayışını ciddi şəkildə genişləndirərək, tamamlayaraq və sistemləşdirərək əsl dövlət təlimi yarada bildilər.*

Çellenin dövlət təlimində fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərindən əlavə, dövlət həm də mahiyyətini digər dörd formada büruzə verirdi:

- özünəməxsus fəaliyyəti ilə seçilən təsərrüfat – iqtisadi siyasət;
- milli və etnik xüsusiyyətlərlə seçilən xalq kimi – demosiyasət;
- müxtəlif sinfi mənsubiyyət və sənətin sosial birliyi kimi – sosiosiyasət;
- konstitusion və inzibati quruluşu ilə seçilən, dövlət idarəçiliyi formasında – kratosiyasət.

Çellenin fikrincə, bir əldə beş barmaq olduğu kimi, dövlət də beş birgə elementdən təşkil olunur və vahid bir qüvvəyə çevrilir. Bu qüvvə dinc dövrdə zəhmət çəkir yaşayır, hərbi dövrdə isə mübarizə aparır və qorunur.

Kapitalist istehsal üsulunun sərbəst rəqabətdən dövlət-inhisarçı kapitalizminə keçidi, həmçinin dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda başlanan Birinci Dünya müharibəsi Çellenin geosiyasi baxışlarına ciddi təsir göstərdi. O, sonrakı illərdə dünyanın bölüşdürülmə-

sinin nəticələrini bir geosiyasətçi alim kimi nəinki nəzəri cəhətdən təhlil etməklə kifayətlənməmiş, həmçinin faşist diktaturasının qurulmasında praktiki cəhətdən iştirak da etmişdir. Hitlerin nasional-sosialist ideyalarını təbliğ edən və parlamentarizmin sıradan çıxarılması, imperator hökumətinin bərqərar olması, yaxud hakimiyyətin bir əldə birləşdirilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edən Çellen yazırdı ki, indiki siyasi demokratiya tarixdə axırncı idarəçilik forması olmayacaqdır.

Almaniyanın qonşu dövlətlərin ərazilərini ələ keçirməsini də təbii və "qanuni" hesab edən Çellen, "Dövlətin qaçılmaz inkişafı"nda kiçik ölkələr və xalqların vəziyyətinin təbii olaraq əlverişsiz olduğunu yazırdı. İri dövlətlər meydana gəldikcə müəllifə görə, kiçiklərin vəziyyəti pisləşir, "kiçik dövlətlər... ya əyalətlərə çəkilir, ya sərhəddən rayonlarda sıxılır, ya da ki, yox olurlar. Ədalətli və ya ədalətsiz anlayışları buraya tətbiq olunmamalıdır". Çellenin fikrincə, siyasətçi, dövlət xadimi bu təbii tələbata yol açmaqda sərbəstdir və heç kim onu məzəmmət edə bilməz.

Çellenin fikrincə, müharibələr xalq kütlələrinə "əlavə iş" və "çörək" vermək üçün aparılır. Güclü dövlətlərin hökumətlərinin azad seçimləri yoxdur. Onlar tələbatın sərt qanunlarına tabedirlər. Bu da onları sərhəddən kənar qalan yaxınlarının qayğısına qalmağa məcbur edir. Başqa sözlə, müharibələr dövlət orqanizminin inkişafını müşayiət edir və insanlar bu faktlar qarşısında acizdirlər. Dövlət orqanizminin inkişafı üçün məkan uğrunda mübarizə təbiətin əbədi qanunlarına tabedir.¹

Beləliklə, Çellen elmdə və siyasətdə təkcə yeni geosiyasi terminlərin və şərhlərin banisi kimi deyil, həm də Üçüncü Reyxin əsasını təşkil edən bir çox konsepsiyaların müəllifi kimi ad çıxarmışdır. Böyük alman alimi Karl Haushofer R.Çellenin "Dövlət həyatın forması kimi" kitabını çox yüksək qiymətləndirmişdir.

"Kontinental blok" və "Həyatı məkan" nəzəriyyələri: Kontinental birlik və kontinental siyasət ideyası XX əsrin I yarısının bü-

¹ Вах: Нартов Н.А. Геополитика. М., 2004, с. 56-57

tün Avropa klassik geosiyasətçiləri üçün xarakterik hal idi. Bu ideyanı onlar ingilis-amerikan məktəbinin dünya hökmranlığı və dünyanın idarə olunması məqsədilə irəli sürdükleri "*radikal anakonda*" siyasətinə alternativ kimi irəli sürdülər. Avropalılar "anakonda siyasətinin" öldürücü ağışuna düşməmək üçün müxtəlif geostrateji kontinental alyansların yaradılmasını təklif edir və bəşəriyyətin xilasını üçün çoxsaylı nəzəriyyələrlə çıxış edirdilər. Xüsusən, bu istiqamətdə alman geosiyasətçiləri Haushofer, Şmid və başqaları çalışırdılar.

Kontinental Avropa məktəbinin əsas siması alman strateqi, diplomat, coğrafiyaşünas alim, "Kontinental blok" və "Həyatı məkan" geosiyasi nəzəriyyələrinin əsas banilərindən hesab olunan **Karl Haushofer** (1869-1946) idi.

Haushofer uzun müddət Almaniyanın Birinci Dünya müharibəsindəki məğlubiyyətinin səbəbləri üzərində düşünmüş və Çellen kimi o da bu məğlubiyyəti təsadüfi hesab etmiş və almanların kontinental cəhətdən dünyadan təcrid olunmaları, hərbi rəhbərliyin müharibə taktikasının zəifliyi, planetar geostrateji və hərbi ölçüləri bilməməsi ilə bağlıdır.

Bütün sonrakı həyatını Haushofer peşəkar bir hərbi kimi, planetar siyasətin nəzəri cəhətdən öyrənilməsi və geosiyasi mahiyyətinin dərk edilməsinə, Almaniyanın imperialist və işğalçılıq geostrategiyasının hazırlanması və əsaslandırılmasına həsr etmişdir. Səhhəti ilə bağlı sonradan hərbi fəaliyyətini davam etdirə bilmədiyindən o, 1911-ci ildən başlayaraq ömrünün sonuna qədər geosiyasət və geostrategiya ilə məşğul olmuş və 400-ə yaxın əsər yazmışdır.

Haushofer 1913-cü ildə Yaponiyaya həsr etdiyi "Böyük Yaponiya" adlı ilk kitabını nəşr etdirir. Burada o, dünyada günü-gündən artan anqlo-saks iddialarına qarşı gələcək *Almaniya-Yaponiya-Rusiya geostrateji blok ideyasını* əsaslandırmağa cəhd edir. 1919-cu ildə Versal müqaviləsi ilə Almaniyanın qalib dövlətlər tərəfindən alçalıcı şəkildə parçalanmaya və paylaşmaya məruz qoyulması Haushoferi bu dövlətin və alman xalqının gələcəyi ilə bağlı çox ciddi və

uzunmüddətli geosiyasi və geostrateji fəaliyyətə sövq edir.

Ratsel və Çellen kimi Haushofer də düşünürdü ki, dövlətin əsas hərəkətverici qüvvəsi zəruri "*həyati məkanın*" əldə edilməsi, təmin olunması və genişləndirilməsi uğrunda mübarizədən ibarətdir. Dövlət bütün vətəndaşlarını böyük ərazi hissləri ilə vahid bir məqsəd ətrafında birləşdirərək, daim öz ərazisini genişləndirmək uğrunda ümummilli mübarizə aparmalı, qonşularından "*azad olmanın*" və müstəqilliyin əsasını təmin etmənin yollarını tapmalıdır. Qonşulardan "*azad olmanı*" Haushofer böyük dövlətçiliyin əsas meyarı hesab edirdi.

Siyasətşünas alim bəhs olunan məqsəd üçün bütün qonşu xalqlara qüvvə mövqeyindən yanaşmanı zəruri hesab edirdi. O, bu fikri sələfi Spinozadan götürmüşdür. Spinoza yazırdı ki, "*hər bir dövlət və xalq, hər kəs əldə edə bildiyi hüquqa malikdir*".

Haushofer dövlətin geosiyasi fəaliyyətinin əsasını zəruri həyati məkan uğrunda daimi mübarizədə görürdü. Onun nəzəriyyəsinə görə, güclü dövlət daim sərhədlərini genişləndirməlidir. Bu genişlənmə xarici sərhədləri dəyişməz hala salmaq və ona hüquqi status vermək istəyən zəif dövlətlərin, daha kiçik xalqların ələ keçirilməsi hesabına baş verməlidir. Haushofer bu nəzəriyyədən çıxış edərək Almaniyanın kiçik qonşu dövlətlər üzərindəki hökmranlığa can atmasına qaçılmaz hal kimi baxır, onların üzərində hökmranlıq uğrunda mübarizəyə əvvəlcədən bəraət qazandırır.¹

Haushoferin nəzəriyyəsinə görə, Almaniya bütün Avropa və Avrasiya hesabına ərazilərini genişləndirərək Qitənin ən böyük dövlətinə çevrilməli idi.

XX əsrin 30-40-cı illərində Avrasiyada və dünyada qarşı duran iki böyük geosiyasi quruluşun meydana gəlməsi planetin qüvvələr nisbətini tamamilə dəyişmişdi. Haushofer bu şəraiti – Sovet İttifaqı və onun hərbi blokunun ABŞ və Qərb ölkələrinə qarşı apardığı mü-

¹ Тихонравов Ю.В. Göstərilən əsəri, s. 117-125; Eyni zamanda bax: Геополитика: Антология. М., 2006, s.256-324.

barizənin geosiyasi cəhətlərini çox ciddi tədqiq edərək belə qənaə-tə gəlmişdir ki, ABŞ planetdə açıq-aşkar geosiyasi ekspansiya siya-səti yürüdür. Bu da nəticə etibarilə dünya üçün ciddi təhlükə yara-dır. Müəllifə görə, bu hal gələcəkdə bütün planetin Birləşmiş Ştat-lar tərəfindən əsarət altına alınmasına aparıb çıxara bilər.

Onun fikrincə, SSRİ başda olmaqla Şərqi Asiya öz geosiyasi müstəqilliyini saxlamaq üçün hərbi-siyasi və mədəni fəaliyyətini gücləndirmək məcburiyyətindədir. Lakin atlantistlərin ekspansiyasın-dan qurtarmağın yolunu Haushofer "**Kontinental blokun**" (Konti-nental blok nəzəriyyəsi) yaradılmasında görürdü. Almaniya və Rusi-yaya bu blokun nüvəsi kimi baxaraq, onu – "*Dünya adası*" kimi də-yərləndirən Haushofer gələcək dünya üsul-idarəsində Avrasiyanı al-man hegemonluğu üçün məkan modeli kimi qiymətləndirirdi. O he-sab edirdi ki, gələcəkdə bu bloka Yaponiya və Çini də qoşmaqla "**transkontinental blok**" yaratmaq və beləliklə də, atlantistlərin dünya hökmranlığı ideyasına son qoymaq olar.¹

Haushofer təsir dairəsinə görə, Şərqi Asiyanı dünya təhlükəsizli-yinin bufer zonası hesab edirdi. Belə düşünürdü ki, Almaniyanın geosiyasi gələcəyi iki blokun mübarizəsinin nəticəsindən asılı ola-caqdır: ingilis-amerikan ekspansiyası paralel uzunluqdan meridian uzunluğunadək Şərqi Asiya ekspansiyasının müqavimətinin öhdəsin-dən nə dərəcədə gələ biləcəksə, Almaniyanın taleyi də ondan asılı olacaqdır.

Haushoferin Almaniya və alman xalqı qarşısındakı xidmətləri onun vətəndaş vicdanına yazılmışdır. Bəşəriyyət qarşısındakı əməl-lərinə görə o, məhkəmə qarşısında öz həyatı ilə cavab vermişdir. La-kin onun geosiyasət elmi qarşısında və geostrateji nəzəriyyələr sahə-sində xidmətlərini heç kim inkar edə bilməz. Geosiyasətin nəzəri və praktiki məsələləri ilə bağlı yüzlərlə fundamental əsər yazmış Haus-hofer klassik Avropa geosiyasi məktəbinin yaranmasında ən böyük xidməti olan simalardan biri hesab olunurdu.

¹ Хаусхофер К. О геополитике. Работа разных лет. М., 2001, с. 372-375.

Müharibə illərində Haushoferin "**həyati məkan**" nəzəriyyəsi onun keçmiş adyutantı, sonrakı illərdə isə Hitlerin yaxın köməkçilərindən olan **Rudolf Qess** tərəfindən dəstəklənmiş və inkişaf etdirilmişdir. Ümumiyyətlə, faşist Almaniyasının müharibədə törətdiyi bütün ideoloji və hərbi irticanı "həyati məkan" uğrunda mübarizə ilə əlaqələndirməyə çalışan nasist rejimi Haushoferin nəzəriyyəsini rəsmi strategiyasına çevirmişdir. Onların "*bu gün Almaniya, sabah isə bütün dünya bizə mənsub olacaq*" – şüarı həm bu ölkəyə qarşı bütün azadlıqsevər bəşəriyyətin birləşməsinə şərtləndirdi və bu rejimin məhvini yaxınlaşdırdı; həm də müharibədən sonra Nürnberq məhkəməsində Haushoferin faciəli taleyini həll etdi.

"Böyük məkan" nəzəriyyəsi: Alman geosiyasi məktəbinin digər nümayəndəsi, görkəmli hüquqşünas alim, "mühafizəkar nasist inqilabçısı" ləqəbi almış **Karl Şmid** (1888-1985) Haushoferin "həyati məkan" və "kontinental blok" nəzəriyyələrini bir qədər başqa formada təkmilləşdirərək, özünün "**böyük məkan**" konsepsiyasını yaratmışdır.

Şmidin nəzəriyyəsinin əsasını bir neçə mühüm dövlətin məcburi qaydada, vahid imperiya tipli strateji blokda – "böyük məkanda" birləşdirilməsi və inteqrasiyası ideyası təşkil edirdi.

Vahid imperiya tərkibində birləşməni və məcburi inteqrasiyanı tarixi inkişafın qanunauyğun nəticəsi və planetin nizamının saxlanması, xalqlar arasında qarşıdurmaların dayandırılması üçün ən uyğun model hesab edən Şmid, bu birləşməyə güclü milli, sosial, yaxud digər birləşdirici ideyası olan dövlətin başçılıq etməli olduğunu və edə biləcəyini güman edirdi. Nümunə kimi Şmid "Monro doktrinası" əsasında Şimali və Cənubi Amerikanın birləşdirilməsini və ABŞ-ın bu işdə hakim rol oynamasını göstərirdi.

Müəllifin fikrincə, Almaniya Avropada və Avrasiyada xüsusi cəlbədicə ideya irəli sürməklə, bəzi digər məsələləri həll etməklə bu məkanda yaşayan xalqların etimadını qazana və "Dünya imperiyası" siyasətinin kontinental hissəsinə rəhbərlik edə bilərdi.

Şmid geosiyasi ədəbiyyata "*yerin nizamı*" (tellurokratiya) anlayışını gətirmiş və onu hər hansı məkanın coğrafi, sosial, iqtisadi və mədəni təşkilinin baza prinsipi kimi qiymətləndirmişdir.

Şmid "Torpağın Homosu" adlı əsərində bu məsələnin üzərində xüsusi dayanaraq planetdə geosiyasi inkişafın üç əsas mərhələsini (nizamını) təsvir etmişdir. Hər mərhələni müvafiq olaraq "*yerin nizamı*" adlandıran müəllif hesab edirdi ki, yerin:

- Birinci nizamı böyük coğrafi kəşflərə qədərki dövrdə mövcud idi. O dövrdə hər bir çoxsaylı xalq (dövlət) özünü dünyanın mərkəzi hesab edirdi və ətraf aləm haqqında geniş biliyə malik deyildi.
- Coğrafi kəşflərdən sonra müstəmləkələri ələ keçirməklə dünyanı aralarında bölüşən avropalılar yerin ikinci nizamını yaradır və onu idarə etməyə başlayır.
- Üçüncü nizam, müəllifə görə, Birinci Dünya müharibəsindən və Rusiyada sosialist inqilabından sonra planetin Şərqi və Qərbi adı ilə iki yerə bölünməsi nəticəsində yaranmışdır.

"Quru və Dəniz", "Torpaq və Dəniz qarşılıqlı və Şərqi-Qərbi planetar mübarizəsi" və s. əsərlərində Şmid özünün "**sivilizasiya dualizmi**" nəzəriyyəsini irəli sürür. Bu nəzəriyyəsində o, dünyanın geosiyasi strukturunun və planetdə tarix boyu yaşanan proseslərin əsasına "*dost-düşmən*" amilini qoyaraq sübut etməyə çalışırdı ki, Quru və Dənizin, Şərqi və Qərbi xalqlarının qarşılıqlı tarixi-dialektik qütbləşmənin nəticəsində yaranıb və tam qanunauyğundur. Müəllifə görə, bu iki qütbün mədəniyyəti də, xarakteri də, yaşayış prinsipləri və ətraf aləmə münasibəti də elədir ki, onlar bir-biri ilə daim mübarizə aparmış və aparacaqdır.

Şmid hesab edirdi ki, elmin və texnikanın sürətli inkişafı, uçan aparatların, kosmik gəmilərin kəşfi, ekoloji vəziyyətin, təbii şəraitin insanlar tərəfindən durmadan dəyişdirilməsi, bəşəriyyətin inkişafının insanları getdikcə torpaqdan uzaqlaşdırması və s. kimi hadisələr getdikcə Dəniz və Torpaq arasında tarazlığı pozur. O, bu pozulmuş ta-

razlığı xalqlar və dövlətlər arasında başlanan qarşılıqlı zəminində izah edərək, həmin qarşılıqlı zəminin dünyada sivilizasiyanın fəlakətli sonunu yaxınlaşdırma biləcəyini xəbərdar edirdi.

Şmid Dəniz və Torpağın qarşılıqlı zəmininin dayandırılmasının, tarazlığın pozulmasının qarşısının alınmasının, dənizlə quru arasındakı tarazlığın və bağlılığın saxlanılmasının üç əsas yolunu göstərirdi.

- O bu qarşılıqlı zəmindən Dənizin, yaxud Torpağın tam qalib çıxmasını və iradəsini digərinə məcburi qaydada qəbul etdirməsini *birinci yol* kimi qiymətləndirirdi.
- *İkinci yol*, müəllifə görə, cüzi dəyişikliklərlə köhnə status kvonun saxlanmasında – Dənizin üstünlüyünün qorunub saxlanması, lakin qismən Torpaq və Havaya da yer ayrılmasında idi. Bu variantda Şmid, daim öz prinsipləri ilə yaşayan Torpağın (kontinentin) "partizan müharibəsi" aparacağından, məqsədinə çatmaq üçün özünü və bütün bəşəriyyəti terrorla təhdid edəcəyindən qorxmağı tövsiyə edirdi.
- Üçüncü çıxış yolunu Şmid tarazlıq yaratmaqda – dünyanın məcburi qaydada böyük ərazilərdə – "Böyük müstəqil məkanlarda" bir neçə iri imperiya bloku tərkibində birləşdirilməsi və onlar arasında müəyyən ortaq normalar bərqərar etməklə planetdə qayda-qanun yaradılmasında görürdü. K.Şmidin böyük məkan nəzəriyyəsinin əsas mahiyyəti də məhz bu idi.¹

K.Şmid siyasət, siyasətçi və müharibələr haqqında Avropada Haushoferdən sonra ən çox əsər yazan və çoxsaylı geosiyasi ideyalar irəli sürən geosiyasətçi olmuşdur. O, xalqlar və dövlətlər arasında müharibələri planlaşdırmağı, müvəffəqiyyətlə həyata keçirməyi və müsbət nəticələr əldə etməyi dövlət rəhbərlərinin, siyasətçilərin əsas vəzifəsi və fəaliyyətlərinin meyarı hesab etmişdir.

Klassik fransız geosiyasət məktəbi: XIX əsrdə III Napoleonun başladığı müharibələrdə Fransanın iki böyük məğlubiyyəti və 1870-1871-ci illərdə Fransa-Prussiya müharibəsində almanların böyük qə-

¹ Шмитт К. Новый "homos" земли // Элементы, М., 2000, № 3. с. 2.

ləbəsi, Vilhelmin Paris yaxınlığındakı Versal sarayında ölkəsini mərkəzləşmiş imperiya, özünü isə Almaniya imperatoru elan etməsi Fransada ciddi təşviş yaratdı. Ölkənin siyasi, ictimai və elm xadimləri Fransanın Avropa və dünyadakı geniş müstəmləkələrini qorumaq, gələcək inkişafının əsas prioritetlərini, qonşularla və dünya xalqları ilə indiki və gələcək münasibətləri aydınlaşdırmaq və s. geosiyasi məsələləri həll etmək məqsədilə geniş müzakirələr açmağa məcbur oldular.

Almaniyanın mərkəzləşmiş dövlətə çevrilməsi və günü-gündən güclənməsi, getdikcə Avropanı təhdid etməsi fonunda fransızlar öz ölkələrinin gələcək geosiyasi hədəflərini, bloklama və strateji qruplaşmalardakı iştirak taktikasını da müəyyən etməli idilər. Klassik fransız geosiyasəti belə bir dövrdə meydana çıxır və bütün bu suallara cavab axtarmağa cəhd göstərir.

Fransanın klassik idealist geosiyasətin intellektual atası hesab edilən **Elize Reklyu** (1830-1905) məhz bu dövrdə yaradıcılığa başlamışdır. O, özünün 17 cildlik, 17. 873 səhifəlik və 4290 xəritəsi olan "Yeni Ümumdünya coğrafiya" kitabını hissə-hissə dərc etdirmişdir. Bunun ardınca Reklyu "İnsan və torpaq" adlı sosioloji coğrafiya mahiyyətli ikinci böyük əsərini yazır.

Reklyu sələflərinin "təbii şəraitin inkişafa təsiri" üzərində qurulmuş coğrafi determinist nəzəriyyələrini tənqid edərək, onun fikrincə, istənilən zaman və məkan çərçivəsində hər bir inkişafın və tənəzzülün əsasında dayanan "insan və onun fəaliyyətini" geniş tədqiq etməyə başlayır. İnsanlığın, ayrı-ayrı xalqların inkişaf tarixini tədqiq edən və ümumiləşdirən müəllif belə qənaətə gəlir ki, insan cəmiyyətlərinin birinin inkişafı, eyni zamanda, digərinin tənəzzülü ilə üst-üstə düşür. Bu da tam qanunauyğundur. Müəllifin qənaətinə görə, dövlətlərin biri digərinin tənəzzülü hesabına inkişaf edir.

Tədqiqatçılar hesab edir ki, Reklyu planetar və fransız geosiyasəti tarixində dünyaca məşhur olan hansısa bir geosiyasi nəzəriyyəsi ilə yadda qalmasa da, bütövlükdə geosiyasətin mənbəşünaslıq, fak-

toloji bazasını zənginləşdirən, insanlığın inkişafı, dünyanın geosiyasi, geocoğrafi vəziyyətini təsvir edən və ümumiləşdirən, istənilən alimin həsəd apara biləcəyi qədər zəngin bir irs yaratmışdır.¹

Klassik fransız geosiyasət məktəbinin banilərindən hesab olunan peşəkar coğrafiyaçı **Vidal de la Blanş** (1845-1918) "Fransa coğrafiyasının mənzərəsi" (1903), "Şərqi Fransa" (1919) və ölümündən sonra davamçıları tərəfindən nəşr olunan "İnsan coğrafiyasının prinsipləri" (1922) adlı kitabları ilə fransız geosiyasət elminin əsasını qoymuşdur. O, alman geosiyasət klassiklərinin realist coğrafi mühit nəzəriyyəsinə tənqidi yanaşaraq insanın formalaşmasında lokal ətraf mühitin və təbii landşaftın rolu üzərində xüsusi dayanmış və özünün "**Possibilizm**" adlanan geosiyasi nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür.

"İnsan – lokal mühitin sədaqətli şagirdidir" – yazan Blanş, tarixdə dövlətlərin və cəmiyyətlərin inkişafındakı fərqi heç də coğrafi deterministlərin iddia etdiyi kimi, məkanla, yaxud ölkənin coğrafi mühiti ilə deyil, *lokal təbii* şəraitlə, ətraf mühitin yaratdığı imkanlar çərçivəsində formalaşan insanla əlaqələndirmişdir. O yazırdı ki, əlbəttə, hər bir xalq ətraf mühitdən həyat tərzinə, məqsəd və təyinatına görə istifadə edir. Lakin əsas məsələ ətraf mühitin və təbiətin inkişaf üçün insanlara bəxş etdiyi *mümkün imkandan* (fransızca-possibilizmdən) və insanın enerjisindən, sosiomədəni kodundan asılıdır. Göründüyü kimi, alman Ratseldən fərqli olaraq Blanş sərt coğrafi determinizm ideyasından imtina edərək birinci yerə coğrafi, ərazi amillərini deyil, insanın təşəbbüsünü və azadlığını qoyurdu. O yazırdı ki, insan da təbiət kimi "coğrafi amil" rolunu oynaya bilər. Üstəlik bu amil tarixi proseslərdə subyekt rolunda çıxış edir.

Buradan göründüyü kimi, əgər Ratsel və digər alman nəzəriyyəçilərinin baxışlarının əsasını *Məkan kateqoriyası*, dövlətin coğrafi vəziyyəti, "ərazi tələbatı", "məkan hissi" və s. realist geostrateji kateqoriyalar təşkil edirdisə, Blanşın və digər fransız nəzəriyyələrinin diqqət mərkəzində əsasən *ideal İnsan amili* və humanist, *liberal*

¹ Bax: ЖЕЛТОВ В.В., ЖЕЛТОВ М.В. Göstərilən əsəri, s. 166-168.

xalqlararası münasibətlər dururdu.

Bunu tədqiqatçılar əsasən onunla izah edir ki, bəhs olunan dövr-də fransızlar özlərinin "məkan məsələlərini" həm Avropada, həm də dünyada artıqlaması ilə həll etmişdi və onların əsas problemi getdikcə güclənən və "günəş altında özlərinə məkan tələb edən" təcavüzkar alman təhdidindən qorunmaq idi. Odur ki, onlar daha çox "humanizm" və digər "insani" nəzəriyyələrdən çıxış edərək ictimaiyyət qarşısında özlərini sülhsevər xalq kimi göstərməyə çalışırdılar.

Alman geosiyasətçilərinə münasibətdə tənqidi yanaşma XX əsrin birinci yarısında təkcə Blanşın deyil, əksər fransız alimlərinin səciyyəvi cəhəti idi. Bu da həmin dövrdə onların təmsil etdikləri ölkələr arasında Avropanın və gələcək dünyanın geostrateji strukturuna fərqli baxış və digər geosiyasi anlayışmazlıqlarla, mövcud qarşıdurma vəziyyəti ilə bağlı idi.

Blanşın bütün ideyaları Fransa tarixi, ətraf mühiti və coğrafi şəraitinin real və konseptual bazası üzərində formalaşmışdır. "Şərqi Fransa" adlı fundamental əsərində Blanş Fransa və Almaniya arasında geosiyasi rəqabət problemini – Elzas və Lotaringiya məsələsini və bütövlükdə Şərqi Fransa problemini təhlil edir. O, Birinci Dünya müharibəsindən sonra yenidən Fransaya keçən və əhalisi əsasən alman dilində danışan bu ərazilərin iki ölkə arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq zonasına çevrilməsi ideyasını irəli sürür və yazırdı ki, "bu zəngin əyalətləri yalnız bir ölkəyə xeyir gətirə bilən və bir ölkəni digərindən ayıran əngələ çevirmək deyil, birgə istifadə ilə daha da inkişaf etdirmək lazımdır". Lakin bəhs olunan modeldə Blanş özü də tənqid etdiyi alman alimləri kimi, subyektivliyə yol verərək fransız maraqlarına daha çox üstünlük vermişdir. Bunu müəllifin həmin torpaqların Fransaya məxsusluğunun tarixi və coğrafi faktlarını necə izah etməsindən aydın görmək olur.

Blanşın nəzəriyyəsinin əsas elementlərindən biri – *sivilizasiyaların inkişafında lokal məkan kateqoriyasıdır*. Geosiyasətçi alimin lokal məkanının əsasını ayrı-ayrı yaşayış ocaqları təşkil edirdi. Bu

ocaqlar insan cəmiyyətində əsas və ilkin rolu oynamaqla, müəllifə görə, böyük sivilizasiyanın elementlərini yaradır ki, onların da hər biri insanın təbiətlə qarşılıqlı əlaqəsində meydana gələn, çox da böyük olmayan insan qruplarını xatırladır. Belə ilkin çərçivədə – ictimai əsasda, tədricən müəyyən "həyat obrazları" formalaşır. İnsan ətraf mühitlə qarşılıqlı təsire girərək böyüyür, inkişaf edir. Alim qeyd edirdi ki, "coğrafi fərdilik insana təbiət tərəfindən qabacadan verilən bir şey deyildir, o, yalnız ehtiyat mənbəyidir, bu mənbədə təbii enerji yatır, onu yalnız insan oyada bilər".

Blanş öz konsepsiyasında Ratseldən və digər geosiyasətçilərdən fərqli olaraq ətraf coğrafi mühitlə yanaşı, sivilizasiyaların inkişaf prosesində siyasi təşkilatlar və dövlətlərin roluna bir qədər başqa səpgidə yanaşırdı. O, hesab edirdi ki, insanla mühit arasında qarşılıqlı təsir nə qədər fəal olursa, lokal ocaqlar arasındakı kommunikasiyalar: çay, göl, dəniz, asfalt və dəmir yolları və s. bir o qədər yaxşı nizama salınır.

Blanş əsərlərində əlaqələndirici kommunikasiyalara çox böyük diqqət ayıraraq qeyd edirdi ki, gələcəkdə kommunikasiyaların genişlənməsi, bir-birini tamamlaması və insan təmaslarını artırması müxtəlif sivilizasiya ocaqlarının aktiv qarşılıqlı təsirini gücləndirməklə, həm də vahid dünya dövlətinin yaranmasını şərtləndirə bilər. İnsan burada özünü "dünya vətəndaşı" kimi dərk edəcəkdir.

Blanş Avropada mahiyyətə gələcək "**sivilizasiya geosiyasəti**" məktəbinin əsasını qoyaraq, əvvəlcə fransız-alman, daha sonra isə bütünlükdə Avropa Birliyi geosiyasi məkanının inkişafının yeni tarixi modelini təklif etmişdir.

Fransız geosiyasətçisinin nəzəriyyəsində maraqlı cəhət həm də qitə və dəniz dövlətləri arasında ziddiyyətlərin "*daimi və əbədi olması*" ilə bağlı əvvəlki alman geosiyasətçilərinin fikirlərinə qarşı çıxmasından ibarətdir. Onun fikrincə, belə ziddiyyətlər keçicidir və onlar arasında yeni, daha sivil münasibətlərin yaranması yolu ilə aradan qalxacaqdır.

Blanşın "*sivilizasiyalı birlik*" modeli Ratselinkindən o qədər də fərqlənmirdi. Hər ikisinin "*gələcək dünya dövləti modeli*" xalqların və dövlətlərin vahid bir sivilizasiya tərkibində birləşməsinə və hər bir fərdin özünü bu dövlətin bərabərhüquqlu vətəndaşı hesab etməsini nəzərdə tuturdu. Lakin gələcək birliyin daxili idarəçiliyinin əsasında "böyük dövlətlərin və xalqların" maraqlarının və qayda-qanununun dayanacağını söyləyən Ratseldən fərqli olaraq, Blanş bu birliyin mayasına insan amilini, hər bir insanın real hüququnu qoyurdu. Bundan başqa, Ratseldən fərqli olaraq, Blanş Avropada vahid birliyin "xarici çıxış imkanları məhdud olan, hər tərəfdən əhatəyə alınmış Almaniya kimi ölkənin deyil", ətrafı və kommunikasiya çıxışları azad olan Fransa, yaxud İngiltərə kimi dövlətlərin rəhbərliyi altında yarana biləcəyini yazırdı.¹

Klassik fransız geosiyasət məktəbinin digər bir görkəmli nümayəndəsi Blanşın tələbəsi və ideyalarının davamçısı **J. Ansel** (1882-1943) idi. O da müəllimi kimi, geosiyasi nəzəriyyələrini alman geosiyasətçilərinin tənqidi üzərində quraraq, gələcək dünyanın geosiyasi strukturunun və idarə edilməsinin daha "liberal" və "humanist" nəzəriyyəsini təklif edirdi.

Ekspansionizmin və imperializmin qəti əleyhdarı, insan hüquq və azadlıqlarının, xalqlar və dövlətlər arasında sülhün və insani əlaqələrin əsl tərəfdarı kimi çıxış edən Ansel Avropada alman geosiyasətinə qarşı xüsusi bir mübarizə mərkəzi də yaratmışdı. Təsadüfi deyil ki, Fransanı işğal edərkən almanlar onu həbs düşərgəsinə salmış və 1941-ci ildə xəstə vəziyyətdə buradan çıxandan az sonra vəfat etmişdir.

Ansel 1938-ci ildə çapdan çıxmış "*Sərhədlərin coğrafiyası*" adlı kitabında Avropanın gələcək sərhədlərini formal və şəffaf təsəvvür edərək avropalıların hərəkətinin sərbəstliyi, dövlətlərin ayırıcı sərhədlərinin aradan qaldırılması ehtiyaclarından bəhs etmişdir.

Blanşın digər tələbəsi **A. Demanjon** (1872-1940) özünün "*Avropanın süqutu*" (1920) adlı əsərində Qitənin dünyanın geosiyasi həya-

¹ Bax: ЖЕЛТОВ В.В., ЖЕЛТОВ М.В. Гөстөрилән әсәри, s. 168-169.

tündakı rolunun azalmasının səbəblərini tədqiq etmişdir. Demanjon Avropanın beynəlxalq idarəetmədən tədricən sıxışdırılmasının, Amerika Birləşmiş Ştatlarının dünya hegemonluğunun güclənməsinin, Yaponiyanın Cənub-Şərqi Asiya və Sakit okean hövzəsində regional dominantlığının artmasının və b. geosiyasi proseslərin səbəblərini araşdırmış, dünyada gələcək geosiyasi münasibətlərlə bağlı ciddi proqnozlar vermişdir.

Demanjonun geosiyasi xəbərdarlıqları sırasında iki ciddi məsələ diqqəti xüsusi cəlb edirdi. Bunlardan biri Avropanın gələcək süqutunun proqnozlaşdırılması, digəri isə İslam dünyasının və dininin dinamiki inkişafını müşahidə etməsi və onun sonrakı təhlükəsi ilə bağlı xəbərdarlığı idi.

Demanjon gələcək dünyada geosiyasi tarazlığı üçqütblü siyasət çərçivəsində qruplaşan dövlətlərin qarşılıqlı təsiri vəziyyətində təsəvvür edirdi: Bu qütblərə o, müvafiq olaraq Amerika Birləşmiş Ştatları, Yaponiya və Birləşmiş Avropanın rəhbərlik etməli olduğunu söyləyirdi.

Fransız geosiyasət məktəbinin digər nümayəndəsi **J.Hotmannın** (1915-1994) geosiyasi prinsipləri də sələflərininki ilə eyni idi. Hotmann Blans, Demanjon və Ziqfridin geosiyasi məktəbində formalaşmış, sonralar Oksford Universitetində Makkinderin kafedrasında işləmiş, 1940-cı ildən sonra isə ABŞ-a mühacirət etmişdir. O uzun müddət ABŞ Dövlət Departamentində geostrateq kimi çalışmış və Amerikanın gələcəyinin qurulması ilə bağlı geosiyasi ideyalarını təlqin etmişdir.

"Dövlət siyasəti və onun coğrafiyası" (1952) adlı kitabı ilə Hotmann Avropa və ABŞ geosiyasət klassiklərindən olan Ratsel, Haushofer, Makkinder, Spaykmen və başqalarının ideyalarını tənqid etmiş və onların geosiyasətini "müharibə haqqında elm" kimi dəyərləndirmişdir. Müəllifin fikrincə, Üçüncü Reyxin təcrübəsi əslində Ratsel və tərəfdarlarının geosiyasi ideyalarının praktikada yoxlanması idi.

Hotmann klassik geosiyasətçilərin sırasında ilk dəfə dövlətin gü-

cü ilə ərazisinin böyüklüyü arasında heç bir bağlılıq olmadığı fikrini söyləyir. O, güc anlamında birinci yerə dövlətin coğrafi və təşkilati vəziyyətini qoyur və fikrini onunla izah edirdi ki, bəzi Avropa dövlətləri özünün məhdud ərazisi ilə az qala bütün dünyanı işğal etmiş və özlərindən qat-qat böyük imperiyalar yarada bilmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, Hotmannın bu mövqeyi, əslində klassik geosiyasətin bəzi əsas ideya və nəzəriyyələrinin ciddi təftişi demək idi.

Hotmann *dövlətin ərazi xarakteristikasına* da yeni yanaşma nümayiş etdirərək, ərazilərin geosiyasi üstünlüyünün xarici aləmlə kommunikasiya bağlılığının vəziyyəti ilə ölçüldüyünü əsaslandırmışdır. İnsanların, orduların, mal və kapitalın, ideya və informasiyaların hərəkət imkanlarını o, hər bir dövlət üçün əsas ərazi xarakteristikası və geosiyasi meyar kimi dəyərləndirmişdir.

Hotmannın ən böyük geosiyasi xidmətlərindən biri isə siyasi coğrafiyada "*məkan ikonoqrafiyası*" istiqamətinin inkişafı idi. Bunun da əsasını vaxtilə Blanş qoymuşdur. Onun məkan ikonoqrafiyası anlayışına ərazilərin sosial-mədəni, dini, milli və məişət cizgilərini özündə əks etdirən xarakteristika (sistem) daxil edilirdi.¹

Klassik İtaliya geosiyasəti: İtalyan klassik geosiyasi məktəbinin formalaşması XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bu məktəbin yaranmasında mühüm rol 1903-cü ildə Florensiyada nəşr olunan "Reno" (Krallıq) adlı geostrateji jurnala məxsus olmuşdur. Ətrafında dövrün mühüm geosiyasi düşüncə sahiblərini toplayan jurnal və onun redaktoru **E.Korradini** (1865-1931) Avropanın yeni dövründə İtaliyanın geosiyasi hədəflərinin və hərbi-siyasi strategiyasının formalaşmasına mühüm töhfə vermişdir.

Korradini və onun ideya tərəfdarlarının geosiyasi mövqeyinin mahiyyəti İtaliyanın mərkəzi dövlət tərkibində birləşdirilməsi, onun başqa ölkələrdə qalmış torpaqlarının geri alınması və orta əsrlərdəki hakim italyan ruhunun qaytarılmasından ibarət idi. "*İrredentizm*" adlanan bu geosiyasi nəzəriyyə məktəbinin tərəfdarları Adriatik dənizi

¹ Бак: Желтов В.В., Желтов М.В. Göstərilən əsəri, s. 178-180.

nizinin sahillərindən tutmuş, Avstriya-Macaristan imperiyasının tərkibinə daxil olan – Tirol, Kormita, Savaya, Nitsa (Fransa) torpaqlarına qədər olan ərazilərin İtaliyaya geri qaytarılması uğrunda mübarizə aparırdılar.

Korradini 1910-cu ildə İtaliyada geosiyasi məktəbinin tərəfdarlarından ibarət milli ideya daşıyıcısı olan milliyyətçi siyasi partiya yaradır. Bu partiyanın orqanı kimi nəşr olunan "İdeya Natsionale" qəzeti gələcək millətçi italyan hakimiyyətinin formalaşması və Avropada maraqlarını təmin etməsi üçün müxtəlif müharibələrin tələq edilməsi xəttini yürütməyə başlayır. Məhz elə bu milli əsasda yaradılmış hakimiyyət İtaliyada 1911-ci ildə Türkiyə ilə müharibənin başlamasına təkan verir və Liviyanı işğal edir.

Məsələ burasındadır ki, İtaliya geosiyasi məktəbinin formalaşması dövründə Avropada və dünyada geosiyasi strukturlaşma artıq başa çatmışdı. İtalyanların istənilən geostrateji hərəkəti mütləq şəkildə qonşu dövlətlərlə toqquşmaya gətirib çıxarırdı. Əlbəttə, İtaliyanın müstəqil gücü böyük imperiyalarla mübarizə aparmağa yetmirdi. Odur ki, o ya Avropanın və dünyanın mövcud geostrateji vəziyyəti ilə barışmalı, ya da ki, Almaniyanın müharibəyə girərək dünyanın yenidən bölüşdürülməsi və yeni müstəmləkə axtarışları siyasətinə qatılmalı idi.

İtaliya geosiyasətinin digər bir qanadına sosialist **B.Mussolini** (1883-1945) rəhbərlik edirdi. O, təsis etdiyi və ətrafına dövrünün qabaqcıl düşüncə adamlarını topladığı "Popolo de İtaliya" qəzetində Antantanı dəstəkləyərək İtaliyanı Birinci Dünya müharibəsinə məhz Antantanın tərəfində qoşulmağa çağırırdı. Əslində 1915-ci ildə İtaliya Mussolininin xüsusi təhriki ilə müharibəyə məhz elə Antanta tərəfindən qoşulur. Müharibənin sonunda İtaliya çox cüzi əraziləri – Avstriya-Macaristanın dağlıq Alp və Adriatik ərazilərini əldə edir. Lakin onun təkidlə tələb etdiyi Dalmasiya torpaqları o zaman İtaliyaya verilmədi. Əldə olunmuş cüzi torpaqlar İtaliyanın maddi və təbii ehtiyatlarına demək olar ki, heç bir ciddi təsir göstərmədi.

İtaliya geosiyasətində 20-ci illərdən başlayaraq 1945-ci ilə qədərki nəzəri və praktiki geosiyasi xətt Mussolininin rəhbərlik etdiyi hökumət və onun üzvləri tərəfindən yürüdülmən və Avropanın yenedən bölüşdürülməsi cəhdindən ibarət olmuşdur. 1922-ci ildə hakimiyyətə gələn Mussolini İtaliya geosiyasətinin bütün istiqamətlərini dəyişərək onu faşist ideyalarının həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

Mussolininin italyan faşizmi ideyaları geosiyasətçi alim-strateq **D.Cenetile** (1875-1944) tərəfindən formalaşdırılmış və bu ölkənin strateji doktrinasına çevrilmişdir. Bu doktrinanın əsas ruhunu Qədim Roma imperiyası və onun işğalçılıq idealları təşkil edirdi. Bu ideya İkinci Dünya müharibəsində Almaniya, Yaponiya və İtaliyanın daxil olduğu blokun məğlubiyyətinin sonuna qədər İtaliyanın rəsmi geostراتيجiyasının və dövlət siyasətinin əsasını təşkil edirdi.

Bəhs olunan dövrdə İtaliyanın klassik geosiyasətinin daha bir istiqamətini **Culiyo Deu** (1875-1944) yaratmışdır. Məşhur italyan generalı, nəzəriyyəçisi və strateqi olan Deu bu ölkənin hərbi-strateji strukturlarında xüsusi bir nüfuz sahibi idi. Onun "Fəaliyyətdə olan orduda avtomobillərin istifadəsi", "Mühərriklər haqqında", "Soyuq haqqında" və digər hərbi-strateji kitabları bəhs olunan dövrdə İtaliya ordusunun əsas fəaliyyət proqramları kimi qəbul olunurdu.

Deunun hərbi-texniki və hərbi aviasiya haqqında təlimləri və təkliflərindən həm də 1910-1920-ci illərdə Türkiyə ilə müharibədə, Liviyanın və digər Məğrib ərazilərinin İtaliya tərəfindən zəbt olunması dövründəki döyüşlər zamanı istifadə olunmuşdu.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra İtaliya ordusunun qərargah rəisi olan Deu Aralıq dənizi və Adriatik sahillərində hərbi-siyasi və hərbi-strateji dəyərləndirmələri ilə Antantanın Üçlər İttifaqı üzərindəki qələbəsinin təmin olunmasına mühüm töhfə vermişdir.

Deu 1921-ci ildə briqada generalı vəzifəsindən istefa verərək Mussolininin hərbi strateji qərargahına keçir və onun şəxsi strateqinə çevrilir. Bütün fəaliyyətini hərbi-strateji tədqiqatlara yönəldən Deu özünün məşhur "Havada hakimlik" adlı kitabını dərc etdirir və

müasir müharibələrdə aviasiyanın rolu məsələsinin geostrategiyasını hazırlayır. Ümumiyyətlə, Almanıyanın İkinci Dünya müharibəsindəki hərbi-hava qüvvələrinin bütün strateji məsələlərinin Deu tərəfindən işlənilib hazırlanması tədqiqatçıların diqqətindən qaçmamışdır.

Deu peşəkar geosiyasətçi idi. Onun nəzəriyyəsinə görə, dövlətlərin əhalisinin sosial-psixoloji vəziyyəti onun gücünə müvafiq olaraq formalaşır və onun dünyagörüşü dövlətinin gücünə uyğun olur. O hər hansı dövlətin quru ərazilərini, dəniz sahillərini və hava məkanını işğal edəndən sonra, onun sakinlərinin vəziyyətini təhlil edərək belə qənaətə gəlirdi ki, insanların psixi vəziyyətinə, əhval-ruhiyyəsinə və fəaliyyətinə ən mühüm təsiri onun hava məkanlarını ələ keçirməklə göstərmək olar. Odur ki, Deunun nəzəriyyəsində gələcək müharibələr artilleriya, quru, dəniz qüvvələri ilə deyil, daha çox aviasiya ilə aparılmalı idi. Deunun fikrincə, hava məkanının ələ keçirilməsi ölkənin əsas əhalisinin kütləvi psixikasına sahib olmanın əsasını təşkil edirdi.

Əslində Deunun hərbi aviasiya üzərində qurulmuş geostrategiyası o dövrün yeni hərbi və strateji doktrinalarının əsasını qoyurdu. Çünki Birinci Dünya müharibəsinin sonuna qədər Avropa ölkələrinin hərbi strategiyasında quru hücumu doktrinası tam üstünlük təşkil edirdi. Bunun da əsasına daha çox quru qoşunları, quru ordu hissələri və növləri qoyulurdu. Deu isə sübut edirdi ki, odlu silah və quru qoşun növləri hücum deyil, daha çox müdafiə üçün lazımdır və onlar yalnız müdafiədə üstünlük yaradır. Hücum ordusu isə daha çox aviasiya və strateji silah növləri (raket və s.) ilə silahlanmalı və müharibə də onların vasitəsilə aparılmalıdır. Müəllifə görə, yalnız bu yolla uğurlu hücum əməliyyatı həyata keçirilə bilər.

Göründüyü kimi, Deunun Avropa ordularının hücum strategiyasına gətirdiyi yenilik o dövrdə faşist Almaniyası tərəfindən geniş istifadə olunmuş və müharibədə tətbiq olunmuşdur.

Deu milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında da dövlətin hərbi hava qüvvələrinin rolunu xüsusi dəyərləndirirdi. O hesab edirdi ki,

havada hərbi-strateji üstünlük qazanan dövlət bütövlükdə qalib gəlir və döyüşü udur. Sonralar özünün geostrateji qanunu kimi elan etdiyi bu tezi, Deu Mussolini və onun hərbi müttəfiqlərinə təkidlə qəbul etdirməyə çalışırdı. Təsadüfi deyil ki, faşist Almaniyası və onun hərbi bloku İkinci Dünya müharibəsini Avropada demək olar ki, hərbi hava qüvvələri və hərbi aviasiya vasitəsilə apararaq, Fransanı təlim olmağa məcbur etmiş, İngiltərənin isə bir çox iri yaşayış məntəqəsinə aviazərbələr endirərək onu müharibədən çıxarmağa cəhd göstərmişdi.

Dünya geostrategiyasında hərbi-hava qüvvələrinin rolu və ondan istifadənin yollarını ilk dəfə əsaslı şəkildə məhz Deu formalaşdırmışdır. Onun hərbi-strateji konsepsiyasına görə, hərbi hava qüvvələri müstəqil bir ordu strukturuna çevrilməli, onun özünün strategiyası olmalı, aparıcı və köməkçi sahələri vahid rəhbərlik altında fəaliyyətə gətirilməlidir.

O, təklif edirdi ki, hərbi hava qüvvələri hücumçu-bombardmançı və köməkçi təminedic-i-aviasiyadan təşkil olunmalıdır. Bu köməkçi aviasiyalar əsas qüvvələrin maskalanmasını təşkil etməli və onlara fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün şərait yaratmalıdır.

Deunun fikrincə, hərbi təyyarələri – bombardmançıları, hücum təyyarələrini və qırıcıları tək-cə hərbi hava qüvvələrinin tərkibində deyil, digər hərbi qüvvələrin, o cümlədən dəniz qüvvələrinin də tərkibində istifadə etmək lazımdır.

1928-ci ildə Deu "Gələcək müharibələrin mümkün formaları" adlı məqalə nəşr etdirir. Burada o, hərbi strategiya haqqında özünün dərin məzmunlu və geostrateji əhəmiyyətli fikirlərini ortaya qoyur. Quru, dəniz və hava qüvvələrindən müharibədə istifadənin yollarını təklif və şərh edən bu məqalədə müəllif müharibələrin əsas vəzifə və xarakteristikasını da təhlil etmişdir.

Tədqiqatçılar belə hesab edir ki, Deunun aviasiya strategiyasından, nəinki tək-cə İkinci Dünya müharibəsində Almanyanın hərbi əməliyyatlarında, həmçinin ABŞ-ın Yaponiyanı atom bombası ilə

bombalaması zamanı da istifadə olunmuşdur. Hətta 50-ci illərdən sonra "soyuq müharibə" dövründə NATO və Varşava müqaviləsi ölkələrinin hərbi hava qüvvələri atom bombalarının rəqiblərin ərazisinə çatdırılması, raket texnologiyasının istifadəsi və digər məsələlərdə də Deunun geostrateji nəzəriyyələrindən istifadə etmişlər.

Müasir dövrdə ABŞ, NATO və digər ölkələrin Koreyada, Vyetnamda, Yuqoslaviya, Əfqanıstan və İraqda həyata keçirildiyi hərbi əməliyyatlarda əsasən hava qüvvələrindən və hava bombardmançılarından istifadə etməsi də Deunun təklif etdiyi "Gələcək müharibələrdə hava qüvvələrinin rolu" nəzəriyyəsinə əsaslanır.¹

2.2. İngilis-amerikan klassik geosiyasəti: yaranması, əsas nəzəriyyələri və xarakteristikası

İngilis-amerikan geosiyasi ənənələrinin yaranması tarixini tədqiqatçılar təxminən XIX əsrin ortalarından başlayır. Bu dövrdə İngiltərə dünyanın ən nəhəng müstəmləkə imperiyasına çevrilmiş, ABŞ-da isə artıq mərkəzləşmiş dövlət qurulmuş, milli vəzifələr, məqsəd və maraqlar formalaşmış, prioritetlər müəyyənləşmiş, İngiltərə ilə münasibətlər əsasən sahmana salınmışdır. Hər iki ölkənin həm rəsmi dairələri, həm də nəzəriyyəçi alim və strateqləri öz ölkələrinin ayrı-ayrılıqda və birgə dünya maraqlarından, bu maraqların reallaşdırılması yollarından, zəruri geosiyasi və geostrateji addımlardan bəhs edərək, ölkələrinin ictimaiyyətini gələcək dünya siyasətinə hazırlayırdılar.

Tarixi ədəbiyyatda "anqlo-saks" adlandırılan bu geosiyasət məktəbinin ilkin yaradıcıları Böyük Britaniya geosiyasətçiləri idilər. Onlardan biri London Universitetinin coğrafiya professoru, ingilis alimi **Henri Tomas Bokl** (1821-1862) olmuşdur. O, əsərlərində coğrafi determinizm nəzəriyyəsindən çıxış edərək dövlətlərin yaranması və

¹ Bax: Желтов В.В., Желтов М.В. Göstərilən əsəri, s. 189-193.

mədəni, sosial inkişafı, xalqların planetdəki mövcud vəziyyəti və s. ilə bağlı çoxsaylı geosiyasi fikir və mülahizələr söyləmiş, təxminən Hegelin "coğrafi yanaşma sxeminə" oxşar fikirlərlə çıxış etmişdir. Amma Bokl iqlimin ictimai quruluşa təsirinin Hegel tərəfindən irəli sürülən hüdudları ilə məhdudlaşmamış və "İngiltərədə sivilizasiya tarixi" adlı kitabında coğrafi mühitin cəmiyyətə təsirinə dair yeni ideyalar irəli sürmüşdür.

Bokl xalqların və dövlətlərin inkişafında *təbii-coğrafi amillərin* dörd əsas qrupunun rolunu müəyyən etmişdir. Bunlar iqlim, qida, torpaq və təbiətin ümumi görünüşündən ibarət idi. Onun fikrincə, sivilizasiyaların inkişafının əsas səbəbi Qədim dünya ölkələrində torpağın münbitliyi, Avropada isə iqlimin mülayimliyi ilə bağlı olmuşdur.

Bokl *insan təfəkkürünün* tarixi proseslərə təsirini də qəbul edərək yazırdı ki, cəmiyyətin inkişafı və iqtisadi rifahın səviyyəsi təkcə təbiətin səxavətindən deyil, insanların enerjisindən də asılıdır. Təbii ehtiyatlar sabit, yaxud qeyri-sabit, məhdud, yaxud geniş ola bilər. Bokla görə, bundan fərqli olaraq insan enerjisi hüdudsuzdur. Alimin fikrincə, əhalinin həyat səviyyəsi onun yaşadığı torpağın keyfiyyəti, qəbul etdiyi qidanın kəmiyyəti və dəyəri kimi, insanların enerjisi və qabiliyyəti ilə də birbaşa bağlıdır.

Klassik ingilis geosiyasətinin və geostrategiyasının parlaq simalarından biri də Kral Dəniz Qüvvələrinin vitse-admiralı **Filipp Kolomb** (1831-1889) olmuşdur. O, tarixi ədəbiyyata sonrakı atlantizm ideyalarının əsasını təşkil edən "**Dəniz qüdrəti**" geostrateji nəzəriyyəsinin əsas banilərindən biri kimi daxil olmuşdur. Müəllif 1891-ci ildə yazdığı "*Dəniz müharibəsi: onun əsas prinsipi və təcrübəsi*" adlı kitabı ilə, sonralar ABŞ alimi Mehenin də müraciət etdiyi və inkişaf etdirdiyi dəniz dövlətləri və onların qüdrəti ilə bağlı çoxsaylı ideya və fikirlərin ilkin tədqiqatçısı qismində tarixə düşmüşdür. Odur ki, tədqiqatçılar bəzən "Dəniz qüdrəti" geosiyasi konsepsiyasını "Mehen-Kolomb" nəzəriyyəsi kimi də təqdim edirlər.

Böyük ingilis tarixçi alimi və sosioloqu **Arnold Toynbi** (1889-1975) də əsərlərində sivilizasiya yanaşması konsepsiyasına müvafiq olaraq geosiyasi münasibətlərə müraciət edərək maraqlı fikirlər söyləmişdir.

Müəllif özünün çoxcildli "*Tarixin dərk edilməsi*" adlı əsərində "**çağırış və cavab**" adlandırdığı nəzəriyyəsində sivilizasiyaların geniş təsnifatını vermiş və onun mənbələrinin, xalqların mədəni inkişafının özünəməxsus konsepsiyasını təklif etmişdir.

Toynbi insanlığın vahid və bütöv tarixə malik olması və sivilizasiyaların inkişafının lokal-dairəvi dövriyyəsi ilə bağlı bəzi geosiyasətçilərin fikirləri ilə razılaşmayaraq, belə bir ideya irəli sürürdü ki, sivilizasiya daşıyıcısı olan xalqlar konkret tarixi zaman və məkan çərçivəsində mədəni əlaqələrə girərək müəyyən sosial-psixoloji vəziyyətlə rastlaşırlar. Bu vəziyyəti "çağırış və cavab" sivilizasiya reaksiyası kimi dəyərləndirən müəllif, belə qənaətə gəlirdi ki, sivilizasiyanın yaşama və həyati qabiliyyəti rastlaşdığı yeni sivil dəyərlərin içərisində öz başlanğıc varlığını itirmədən, yeni sivilizasiyanın mütərəqqi dəyərlərinin müvəffəqiyyətli mənimsənilməsi ilə ölçülür. O bu qabiliyyəti konkret sivilizasiya daşıyıcısı olan insanın (xalqın) yaradıcı enerjisi və mənəvi fəaliyyət gücü ilə qiymətləndirirdi.

Toynbi tarixdən bəzi nümunələr gətirərək belə qərara gəlmişdi ki, son 500 ildə Qərbi Avropa sivilizasiyası onu təmsil edən xalqların simasında məhz belə yaradıcı enerji və fəaliyyət nümayiş etdirərək, dünyada üstün mədəni mövqeləri ələ keçirmiş və başqa ərazilərə daxil olaraq sivilizasiya təsirini qəbul etdirə bilmişdir. Müəllif Osmanlı türklərinin 1683-cü ildə Avstriyanın paytaxtı Vyananı müvəffəqiyyətsiz cəhdlər nəticəsində ala bilməməsindən sonrakı tarixi "Şərqi Qərb sivilizasiyası üzərindəki təsirinə vurulan sonuncu zərbə" kimi qiymətləndirmişdir.¹

"Tarixin coğrafi oxu" nəzəriyyəsi: Klassik anqlo-saks geosiyasət məktəbinin əsas simalarından biri və onun banisi, dövrünün ən

¹ Вах: Дергачев В.А. Геополитика. М., 2004, с. 78-79.

böyük geosiyasətçilərindən hesab olunan ingilis alimi – coğrafiyaçı, tarixçi, siyasətşünas, nəzəriyyəçi və mütəfəkkir **Helford Corc Makinder** (1861-1947) olmuşdur. Geosiyasətin həm də bir çox əsas anlayış və kateqoriyalarının – "hartlənd", "ox regionu", "daxili və xarici aypara ölkələri", "daxili okean zonası" və s. banisi sayılan Makinder, dünyanın siyasi tarixi barədə ən orijinal və inqilabi fikirlərin də müəllifi hesab olunur.

1904-cü ildə dərc olunmuş "*Tarixin coğrafi oxu*" adlı əsərində Makinder "siyasi coğrafiya" və geosiyasətə aid çoxlu yeni anlayışlar haqqında düşüncələrini açıqlamış və geosiyasətin əsas qanunlarından hesab olunan "*tarixin coğrafi oxu*" ideyasını formalaşdırmışdır.

Bu nəzəriyyədə Makinderin diqqət mərkəzində dayanan əsas məsələ tarixi, coğrafi və geosiyasi biliklərə söykənərək iri imperiya dövlətlərinin, ilk növbədə öz ölkəsi olan İngiltərənin dünya siyasətində hegemon rolunu və planetdəki üstün mövqeyini təmin etmək strategiyasını əsaslandırmaqdan ibarət idi.

Makinder dünyada dövlətin ən əlverişli vəziyyətini təkcə yerləşdiyi əlverişli coğrafi məkanla deyil, həm də geosiyasi, hərbi-strateji xarakteristikasına görə planetdə orta – *mərkəzi mövqe* tutması ilə izah edirdi. Dərin geosiyasi biliklərinə söykənərək o, dünyanın hərbi-strateji və geosiyasi anlamda ən əlverişli mərkəzinin Avrasiya qitəsi, onun mərkəzinin isə "dünyanın ürəyi" hesab oluna biləcək "*Hartlənd*" olduğunu iddia edərək, özünün məşhur "**Hartlənd**" **nəzəriyyəsinə** irəli sürürdü.

Makinder "Hartləndin"- Avrasiyanın quru hissəsinin (indiki Şərqi və Qərbi Avropa, Asiyanın quru və Rusiyanın Avropa hissəsi, Afrika və s. əraziləri nəzərdə tuturdu – Ə.H.) bütün dünyaya nəzarət etmək üçün ən əlverişli ərazi olması fikrini əsaslandırmağa çalışırdı.¹

Avrasiyanın geniş ərazilərinin XII Karl və Napoleon tərəfindən zəbt edilməsi cəhdlərinin uğursuzluqla başa çatmasını, dəniz dövlətlərinin qoşunlarının, donanmasının bu zonaya daxil ola bilməməsini

¹ Макиндер Х. Географическая ось истории // Политическая история, 1995, № 5, с.162.

və bütövlükdə "Hartlənd"ın alınmazlığının səbəblərini Makinder məhz onun əlverişli hərbi-strateji vəziyyəti ilə izah edirdi.

Makinder Dünya adasının sərhədlərində yerləşən "Hartlənd"i planetar məkanın konsentrik dairələr sistemi ilə strukturlaşdırırdı. Sistemin mərkəzində o, "*tarixin coğrafi oxu*" və ya "*mərkəzi areal*"ı yerləşdirirdi. Bundan sonra Avrasiya qitəsinin sərhəd ərazilərini o, "*daxili aypara*" (bura o, Almaniya, Avstriya-Macarıstan və Türkiyəni aid edirdi) və "*xarici aypara*" ya (bura Böyük Britaniya, Amerika və Kanada daxil idi) ayırırdı. Onun fikrincə, "*daxili aypara*" sivilizasiyanın intensiv inkişaf zonası idi.

"Hartlənd" geosiyasi bölgüsünün fərqlilik versiyası, Sibir əraziləri, Yeniseydən qərbə doğru yerləşən digər Avrasiya torpaqları haqqında geosiyasi məlumatlar və s. məsələlər Makindərə qədər də say-yahlara bəlli idi. Quru və su məkanlarının xalqlar və dövlətlərin tarixində (Qədim Çin, Misir, Hindistan, Qədim Yunanıstan, Roma, Karfagen və s.) oynadığı rol haqqında da çoxlu nümunələr Makindərdən əvvəl söylənməmişdir. Lakin məntiqi cəhətdən "*tarixin coğrafi oxu*" nəzəriyyəsinə ilk dəfə məhz Makinder əsaslandırdı və inkişaf etdirdi.¹

Makinderin sistemində "Hartlənd"dən sonra "xarici dairə" (Afrika və s. ərazilər) gəlir. Bunu o, "*xarici, yaxud ada ayparası*" adlandırmışdır. Həmin zona dünya materiklərindən həm coğrafi cəhətdən xaricdə yerləşir, həm də mədəni cəhətdən geridə qalır.

Makinderin fikrincə, "*daxili aypara zonası*" quru və dəniz quldurlarının mütəmadi hücumlarına məruz qalır. Buna görə də bu zona, bir əks-təsir dairəsi kimi sivilizasiyanın dinamik cəhətdən daha inkişaf etmiş ərazisinə çevrilir. Tarix isə öz coğrafi, qitə oxu ətrafında fırlanır.

Makinder belə hesab edirdi ki, XX əsrin əvvəllərində "mərkəzi zona" və "*daxili aypara*" ölkələri arasında tarazlıq mövcud idi. Dəniz dövlətləri – İngiltərə, ABŞ və Yaponiyanın Avrasiyaya – "mər-

¹ Василенко И.А. Göstərilən əsəri, s. 113.

kəz zonaya", faktiki olaraq Rusiyaya hücum etmək üçün kifayət qədər qüvvələri mövcud deyildi. Onlar Avrasiyanın istila edilmiş strateji cəhətdən mühüm ərazilərini saxlamaq iqtidarına malik deyildilər. Lakin dəniz dövlətlərinin özləri və müstəmləkələri də Rusiya və ABŞ tərəfindən istila cəhdlərindən sığortalanmışdılar.

Belə bir vəziyyət, ingilis geosiyasətçisinin fikrinə əsasən, XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuşdur. XIX əsrin sonlarında Rusiyada kapitalizmin güclü inkişafı, dəmiryollarının çəkilişi, XX əsrin 30-cu illərində hava nəqliyyatı və hərbi aviasiyanın inkişafı qüvvələr nisbətini dəyişdi. Təsərrüfat dövriyyəsinə Sibirin, Uzaq Şərqi təbii ehtiyatları daxil edildi, xammal əldə olunması və emal olunması, metal əridilməsi üzrə nəhəng kombinatlar quruldu, yeni şəhərlər, iri hərbi dəniz bazaları və müasir donanma meydana gəldi, dəmir və şosse yollarının keçid qabiliyyəti yüksəldi. Bu da qoşunların kütləvi şəkildə və sürətlə bir strateji məntəqədən digərinə keçməsinə imkan yaradırdı.

Bundan başqa, XX əsrin əvvəllərində yeni nəqliyyat texnologiyaları, quru qoşunlarının genişlənməsi və s. reallıqlar da geosiyasi qüvvələr nisbətinə ciddi təsir göstərir. Tarixi meydana dəniz sahili, okean sahili ölkələri: Portuqaliya, İspaniya, Hollandiya, Fransa, XIX əsrin sonlarına yaxın isə Böyük Britaniya kimi dəniz dövlətləri daxil olmağa başlayır.

Makindəri yeni şəraitdə Avrasiyanın – "Hartləndin" iki böyük dövləti olan Rusiya və Almaniyanın inkişafı və əlverişli coğrafi vəziyyəti narahat edirdi. O belə hesab edirdi ki, geostrateji maraq və geosiyasi məntiq gələcəkdə rus-alman ittifaqının yarana biləcəyindən xəbər verir. Bu ittifaqda Rusiya aparıcı, Almaniya isə idarə olunan dövlət ola bilər.

O digər bir variantı da istisna etmirdi ki, Rusiya əvvəlcə Avrasiyada tam hegemonluğa nail ola bilər, bundan sonra "dünyanın daha böyük ərazisini" (Makinder bu əraziyə Avrasiyanın digər yerlərini və Afrikanı daxil edirdi) ələ keçirməklə "adanın" bütün təbii və həyatı

cəhətdən vacib ehtiyatlarını maraqlarına tabe etdirə bilərdi. Bundan sonra Rusiya bu maraqları qalan ərazilərə də tətbiq edərək, hökmranlığını bərqərar edə bilərdi və s.

Geosiyasətinin fikrincə, dəniz dövlətləri getdikcə Avrasiyaya nəzarət edə və Rusiyaya müqavimət göstərə bilməyəcəkdir. Çünki kontinental ittifaqın ərazilərinin genişlənməsi və onun ehtiyat bazalarının möhkəmlənməsi ilə yanaşı, "daxili aypara" dövlətlərinin qüdrəti azalacaq ki, bu da həmin dövlətlərin süqutuna səbəb olacaqdır.¹

"Daxili aypara" dövlətlərinin digər bir zəif tərəfini Makinder dəniz kommunikasiyalarının zəifləməsi ilə bağlayırdı. Avrasiya ölkələri yük və qoşun daşınmasının dəniz yollarını bağlaya və onların təchizatını, metropoliyadan müstəmləkələrə texnika, avadanlıq, xammal gətirilməsi və aparılmasını çətinləşdirə bilər.

Göründüyü kimi, Makinder XX əsrin əvvəllərində iri dəniz dövlətlərinin qüdrətinin azalmasına, dəmir və avtomobil yollarına malik olan Rusiyadan ehtiyat edir, Britaniya imperiyası ilə onun arasında nə zamansa ciddi münaqişənin yaranacağını proqnozlaşdırırdı. Onun fikrincə, Rusiyanın xarici siyasətinin Hindistan istiqamətində inkişafı versiyası da istisna deyil. Bu səbəbdən də Rusiya və Böyük Britaniya arasında ciddi toqquşmalar baş verə bilərdi.

Makinder *"Demokratik ideallar və reallıq"* (1919) adlı əsərində "mərkəz zonası"nı artıq "Mərkəzi materik" adlandırır. Onun təsvir etdiyi "Materik" daha böyük ərazini əhatə edir. Buraya Uzaq Şərq, Şərqi Avropanın bir sıra ölkələri daxil edilir. Bu kitabında Makinder "Şərqi Avropaya nəzarət edən dövlətin "Mərkəzi materik"i, "Mərkəzi materik"ə nəzarət edən dövlətin "Dünya adası"nı, "Dünya adası"na nəzarət edən dövlətin isə dünyanı idarə edəcəyi" tezisini əsaslandırmışdır.²

Makinder 1942-ci ildə çapdan çıxan monoqrafiyasında geosiyasi məsələlərə, xarici siyasət və blok daxili qüvvələrin hərbi bölgüsün-

¹ Макиндер Х. Географическая ось истории // Геополитика: Антология. М., 2006, с. 244-255.

² Makinder H. *Democratic ideals and Reality*. N. Y., 1962, p.113.

dəki dəyişikliklərə yenidən qiymət verir. Gələcək qlobal geosiyasi münaqişələri o, "Mərkəzi materik" ilə "daxili aypara" ölkələri arasındakı ziddiyyətlərdə görürdü. Bu tədqiqat əsərini siyasətşünaslar Makinderin elmi-siyasi vəsiyyətnaməsi kimi də qiymətləndirirdilər. Burada o, bütün Qərb dövlətlərini həm sözdə, həm də əməldə "**Atlantik sivilizasiya**" konsepsiyasını müdafiə etməyə çağırırdı. Praktiki olaraq Makinderin vəsiyyətləri Qərb dövlətlərinin sonrakı illərdə NATO hərbi-siyasi blokunu yaratması ilə həyata keçirildi.

Makinderin əsas ideyası Almaniyanın Rusiya ilə ittifaqa girərək "Hartlənd"ə nəzarət etməsinə mane olmaq cəhdi idi. Belə ittifaq ideyası o dövrdə Almaniyayı mərkəzləşmiş dövlətə çevirən, "dəmir kansler" ləqəbi almış Bismarkın arzusu idi. O, hesab edirdi ki, Rusiya ilə ittifaq Almaniya dünyanın geniş təbii ehtiyatlarına, işçi qüvvəsinə, ötürücü texnologiyalara çıxış əldə etmək, gələcəkdə isə Britaniya imperiyasını darmadağın etmək üçün şərait yarada bilər.

Almaniya-Rusiya ittifaqı ideyasının təhlükəsi haqqında Makinder qısa və dəqiq ifadə söyləmişdir. O məhz bu ittifaqı nəzərdə tutaraq qeyd edirdi ki, "*Şərqi Avropaya nəzarət edən qüvvə elə dünyanı idarə edəcəkdir*".

Makinderin bu tezi sonradan, xüsusən 1917-ci ildən sonra Qərb ölkələrində Rusiya ətrafında "*sanitar sədd*" ideyasının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Lakin Makinderin bütün cəhdlərinə baxmayaraq Versal (1919) sülh müqaviləsindən sonrakı şərait, ölkələrin maraqları xətrinə həyata keçirdikləri uğursuz manevrlər, yaradılan yeni dövlətlərarası münasibətlərin səmərəsizliyi XX əsrin 30-40-cı illərində faşizmin yeni dünya hökmranlığı uğrunda mübarizəyə başlaması ilə nəticələndi. Qərb dövlətləri Hitleri məmnun etmək üçün hakim mövqelərini 1938-ci ilin sentyabrında Münhendə Almaniya təslim etdilər və bütün planeti lərzəyə gətirən İkinci Dünya müharibəsinə rəvac verdilər. Fürerin əsas məqsədi də elə həmin Makinderin geosiyasi nəzəriyyəsiindən çıxış edərək yeni torpaqlar ələ keçirməkdən və dün-

ya hökmdarına çevrilməkdən ibarət idi.

1943-cü ildə Makinder geosiyasi fikirlərinə və modelinə ciddi düzəlişlər etdi. O yeni reallıqları – SSRİ və onun yeni müttəfiqlərini, Böyük Britaniya və ABŞ-ın geostrateji birlik maraqlarını və onların reallaşma imkanlarını nəzərə almağa məcbur oldu. Onun yeni formulasında "Hartlənd" artıq Şimali Atlantikanı (Atlantik okeanının şimal hissəsini) da özünə daxil edirdi. Buraya Qərbi Avropa, İngiltərə və Karib hövzəsi ölkələri ilə birlikdə Amerika da daxil edilirdi.

Beləliklə, Makinderin geosiyasi nəzəriyyələrinə yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçılar bu alimi dünya geosiyasət elminin ən nəhəng nəzəriyyəçilərindən biri kimi dəyərləndirərək, onun nəzəri baxışlarını özünəməxsus, dolğun və bitmiş bir geosiyasi konsepsiya kimi tarixşünaslığa daxil etmişlər.

Klassik anqlo-saks geosiyasətinin **Amerika qanadının** əsasını, dövrünün görkəmli hərbi-dəniz strateqi, admiral, tarixçi-alim, ABŞ geosiyasi məktəbinin əsas yaradıcılarından hesab olunan **Alfred Mehen** (1840-1914) qoymuşdur. Mehen təkcə Amerika və Atlantik geosiyasətin deyil, həm də dünya geosiyasət nəzəriyyələrinin, xüsusən hərbi-strateji və realist geosiyasət konsepsiyasının inkişafına və dərinləşməsinə sanballı töhfə verən geostrateqlərdən biri olmuşdur.

Geosiyasi ədəbiyyatda "**Dəniz hökmranlığı**" (talassokratiya) nəzəri konsepsiyasının banisi kimi tanınan Mehen 1890-cı ildə özünün "Dəniz qüdrətinin tarixə təsiri" adlı böyük əsərini nəşr etdirir. Həmin əsərində Mehen dünyada mövcud olmuş quru və dəniz imperiyalarının tarixdəki rolunu geniş tədqiq edir və belə qənaətə gəlir ki, dəniz ölkələri quru dövlətləri qarşısında bütün parametrlər üzrə təbii üstünlüyə malikdir.¹

Mehen eyni zamanda "*Asiya problemi və onun beynəlxalq siyasətə təsiri*" (1900) kitabının, hərbi-siyasi və dəniz qüvvələri mövzusunda çoxsaylı məqalələrin də müəllifi olmuşdur.

¹ Вах: Мехен А. Влияние морской силы на историю: 1660-1783. М., 1941; Геополитика: Антология. М., 2006, .с. 221-243.

Mehen elmi dövriyyəyə ilk dəfə "*sahilboyu millətləri*" terminini gətirmişdir. O yazırdı ki, dünyada siyasət əsasən zamanın insanlara bəxş etdiyi enerji və ruh yüksəkliyindən asılı olaraq, ölkələri idarə edən rəhbərlərin xarakteri və təşəbbüsü ilə dəyişir: lakin sahilboyu millətlərin tarixi daha çox hökumətlərin bacarığı və səriştəsi ilə deyil, yerləşmə şərtləri, sahil xəttinin əlverişliliyi və uzunluğu, xalqın sayı və xarakteri, daha doğrusu təbii amillərlə müəyyən olunur.

Dünya məkanında Mehen 30-cu və 40-cı paralellər arasındakı ərazini "*münaqişə zonası*" kimi xüsusi olaraq fərqləndirmişdir. Onun fikrincə, bu ərazidə okean sahillərinə nəzarət edən dövlətlərlə (ABŞ və İngiltərə nəzərdə tutulur), Avrasiya qitəsinin mərkəzində yerləşən ölkələrin (Rusiya, Almaniya və s.) maraqları siyasətçilərin istəyindən asılı olmayaraq daimi və məcburi toqquşma tələb edir. Mehenə görə, "dəniz imperiyalarının" maraqları və mövcudluğu üçün qitə dövlətləri daim Avrasiyanın daha dərinliyinə sıxışdırılmalıdır; dəniz imperiyası sahilboyu əraziləri zəbt etməli, "sahilboyu millətləri nəzarət altında saxlamalıdır. Bunun üçün də düşməni hərbi dəniz bazalarının həlqəsi ilə dövrəyə almalıdır".

Mehen "*Dəniz güdrətinin Fransız inqilabına və imperiyaya təsiri*", "*Amerikanın hazırda və gələcəkdə dəniz güdrətində marağı*", "*Dəniz güdrəti və onun müharibəyə münasibəti*" adlı əsərləri ilə demək olar ki, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində "Dəniz hökmranlığı" konsepsiyasının (talassokratiyanın) ideologiyasını və onu həyata keçirən praktik siyasətçilərin fəaliyyət proqramını hazırlamışdır.

"*Dəniz güdrətinin tarixə təsiri*" adlı əsərində Mehen bildirirdi ki, "dənizə sahib olmaq, onu nəzarətdə saxlamaq və ondan səmərəli istifadə etmək indi və həmişə dünya tarixində böyük amil olacaqdır." O yazırdı ki, romalıların dənizdə hökmranlığı Hannibalı Qallıyanı keçmək üçün təhlükəli və uzun yürüşə məcbur etmişdi. Bu yürüşdə də o öz qoşununun yarısını itirmişdi.

Mehen dənizin insanların həyatında oynadığı rolu da geniş tədqiq etmişdir. Onun fikrincə, dəniz *həm ticarət etmək, həm gəmilər vasi-*

təsila müharibələr aparmaq, həm də müstəmləkələri ələ keçirmək və əldə saxlamaq üçün ən əlverişli vasitədir.

Müstəmləkəçilik, dəniz kommunikasiyalarının ələ keçirilməsi və xarici ticarətin inhisarlaşmasına çalışan dövlətlərin digər hərəkətləri – bütün bunlar müharibələrə gətirib çıxarır. Buna görə də dəniz qüdrətinin tarixində müəyyən mənada hərbi tarix də vardır.

Müəllif qeyd edir ki, dəniz vasitəsilə səyahət və malların daşınması quruya nisbətən daha asan və ucuz başa gəlir. Bu, müəllifə görə dənizin ən mühüm üstünlüyüdür. Lakin dəniz ticarətinin hərbi donanma tərəfindən, xüsusən də müharibə zamanı, qorunmasına ehtiyac vardır. Buradan da görüldüyü kimi, Məhen ticarətin canlanması ilə hərbi donanmanın inkişafı arasında birbaşa əlaqənin olduğunu qeyd edir və yazırdı ki, "Millət özünün hərbi və ticarət donanmasını ölkə sahillərindən uzağa göndəirsə, onda onun həmin ərazilərdə *dayaq məntəqələrinə* ehtiyacı vardır. Gəmilər bu məntəqələrdən ticarət əməliyyatları zamanı ərzaq və digər ehtiyatlarını saxlamaq və təhlükələrdən qorunmaq üçün istifadə edə bilərdi və lazım gələndə onlara (hərbi bazalara) arxalana bilərdi".¹

Mehenin fikrincə, sahilboyu millətlərin siyasətinin hədəfini də məhz bu üç amil:

- məhsul istehsalı və onların mübadiləsi tələbatı;
- bu mübadiləni yerinə yetirmək üçün gəmiçiliyin inkişafı;
- müstəmləkələrin ələ keçirilməsi məqsədilə gəmiçilik əməliyyatlarının genişlənməsi və gəmi limanları üçün təhlükəsizliyin təmin edilməsi müəyyən edirdi. Məhen millətlərin dəniz qüdrətini:
- coğrafi mövqə;
- fiziki-coğrafi quruluş (təbii sərvətlər və iqlim şəraiti);
- ərazi ölçüləri;
- əhalinin sayı və xalqın xarakteri;
- hökumətin siyasəti və milli idarəçiliyin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirirdi.

¹ Мехен А. Göstərilən əsəri, s. 33-37.

Mehenin ölkələrin əhalisinin milli xarakterini təhlil etməsi böyük maraq doğurur. Alimin fikrincə, hökumətin xarakteri ziyalı azadlığının insan taleyinə təsiridir. Dəniz qüdrətinin inkişafı idarə edənlərin müdrikliyindən, insanların (xalqların) enerjisindən və hökumətin iradəsindən asılıdır. Hər bir rəhbər ilk növbədə xalqının qabiliyyətini, təbii yönünü nəzərə almalı və onun inkişafına təkan verməlidir.

Mehen "*Amerikanın dəniz qüdrətində marağı*" və digər çoxsaylı əsərlərində geosiyasətin praqmatik elm ideyasını irəli sürmüş və onun siyasətçilərə, dövlət rəhbərlərinə praktik tövsiyələr verməli olduğunu söyləmişdir. ABŞ-ın dünya dövlətinə çevrilməsi üçün o özü, hətta ilk "Praqmatik təkliflər paketi" hazırlamış və praktik tövsiyələr irəli sürmüşdür.

Mehen ABŞ-ın:

- Böyük Britaniya dəniz dövləti ilə fəal şəkildə əməkdaşlıq etməsini;
- almanların dəniz iddialarına qarşı çıxmasını;
- Sakit okeanda Yaponiyanın üstünlüyünə son qoymasını;
- Asiya xalqlarına qarşı mübarizədə avropalıların tərəfində dayanmasını tövsiyə edirdi.

Mehenin fikrincə, ABŞ-ın gələcəyi birləşmiş Amerika qitəsinə arxalanaraq dünyada iqtisadi, strateji və hətta ideoloji münasibətlərdə aparıcı mövqə əldə etmək və bundan sonra dünya hegemonluğuna yiyələnmədən asılı olacaqdır. Mehen buna nail olmağı mümkün sayırdı. Sadəcə ilk növbədə, Avrasiyanın qitə dövlətləri olan Rusiya və Çini, sonra isə Almaniyanı aradan götürmək lazım idi.

Belə mürəkkəb məsələni həll etmək üçün o, sistemli şəkildə Avrasiyaya qarşı "*anakonda*" strategiyasını tətbiq etməyi təklif edirdi.¹ Qeyd etmək lazımdır ki, Mehenin "anakonda" strategiyasını uğurla

¹ Bu strategiyadan ABŞ-da 1861-1865-ci illərdə vətəndaş müharibəsi zamanı general Mak Kellan istifadə etmişdi. Onun mahiyyəti rəqib ərazilərini dənizdən və sahilədən mühasirəyə almaqla, anakonda ilanının öz ovunu ağuşunda saxaraq nəfəsini kəsdiyi kimi, boğmaqdan ibarət idi. Belə hərəkətlərlə Kellan mühasirəyə aldığı düşmənin nəfəsinin tədricən daralmasına, boğulmasına və strateji cəhətdən məhv olmasına nail olurdu...

həyata keçirmək üçün ABŞ və Böyük Britaniya Almaniyaya, Yaponiyaya, Rusiyaya və Çinə qarşı bir əsrdən artıq dövrü əhatə edən xüsusi geostrateji mübarizə fəaliyyəti həyata keçirmişdir.

Birinci Dünya müharibəsi illərində "anakonda" strategiyasından Antantanı dəstəkləmək, İkinci Dünya müharibəsi illərində "Mərkəzi Avropanı", SSRİ və Yaponiyanı boğmaq, soyuq müharibə illərində isə SSRİ, Kuba, Varşava Müqaviləsi Təşkilatı ölkələrinə qarşı mübarizə məqsədləri üçün geniş istifadə olunmuşdur.

Bütün XX əsr boyu, xüsusən 1970-90-cı illərdə SSRİ ilə qarşıdurma qlobal həddə çatan zaman, amerikalılar Mehen tərəfindən hazırlanmış geostrateji fəaliyyət proqramını yerinə yetirərək hərbi dəniz qüvvələrini artırmış və bütün məsələlər üzrə SSRİ üzərində döyüş üstünlüyünə nail olmuşlar. Onların soyuq müharibədən qalib çıxması, SSRİ-nin və bütün sosialist düşərgəsinin iflası ABŞ-ı planetin yeganə və ən güclü hərbi-siyasi və dəniz dövlətinə çevirdi.

Mehenin "**Praqmatik geosiyasət**" nəzəriyyəsinin ardıcıl davamçılarından biri də ABŞ alimi, beynəlxalq münasibətlər üzrə professor **Nikolas Spaykmen** (1893-1943) olmuşdur. O, geosiyasətə *mühiyyətin dövlət həyatına, relyefin milli xarakterə təsirini öyrənən elm kimi deyil, "dövlətə səmərəli beynəlxalq siyasət hazırlamağa imkan verən analitik metod və praktiki təfəkkür kimi" praqmatik yanaşmanın təraffıdır* idi. Onun bütün tədqiqatları da konsepsiyasına uyğun olaraq əslində praqmatik xarakter daşıyırdı.

Spaykmen dövlətin geosiyasi qüdrətini on əsas meyarla fərqləndirirdi. Bunlar:

- ərazinin səthi;
- sərhədlər;
- əhalinin sayı;
- faydalı qazıntıların mövcudluğu;
- iqtisadi və texnoloji inkişaf səviyyəsi;
- sosial inteqrasiyanın səviyyəsi;
- maliyyə qüdrəti;

- etnik birlik;
- siyasi sabitlik;
- milli ruhdan ibarət idi.

Müəllifin fikrincə, əgər dövlətin geosiyasi imkanlarının qiymət ölçüləri bu meyarlara cavab vermirsə, onda müvafiq dövlət suverenliyinin bir hissəsindən əl çəkməyə məcburdur.

Spaykmen doktrinasının praktiki mahiyyəti ABŞ-ın Avrasiya sahil rayonlarına – Avropaya, Müsəlman dünyasına, Hindistana, Çinə, Cənub-Şərqi Asiya və s. ölkələrə güclü nəzarətinin yaradılmasından ibarət idi. Onun fikrincə, bu mühüm əhəmiyyətli geosiyasi zolaq üzərində güclü nəzarətin qoyulması ilə qitə və dəniz qüvvələrinin mübarizəsində yekun qələbəyə nail olmaq olar.

Avrasiya qitəsinin qərbindən şərqinə uzanan "*haşiyədaxili aypara*" zolağını Spaykmen Avrasiya "Rimlənd"i (rimlənd-ingilis sözü olub, rim – haşiyə, kənar, lənd – yer deməkdir) adlandırmışdır. Yer kürəsinin İngiltərədən başlayıb, Yaponiyada – Oxot dənizində bitən böyük quru hissəni əhatə edən və Şimal qütbü ilə Cənub qütbü arasında uzanan ərazini o, dünyanın böyük dəniz yollarına nəzarət etməyə imkan verən *geostrateji məkan* kimi qiymətləndirirdi.¹

Spaykmen də özündən əvvəlki sələfləri kimi geosiyasi cəhətdən dünyanı iki hissəyə – "*hartlənd*" və "*rimlənd*"ə bölmüşdür. Amma onun fikrincə, dünya hegemonluğunda açar rolunu Makinderin iddia etdiyi kimi "*hartlənd*" deyil, məhz "*rimlənd*" oynayır. Beləliklə, göründüyü kimi, Spaykmen Makinderin hartlənd nəzəriyyəsini və formulunu özünün rimlənd formulu ilə əvəz edərək: "Kim rimlənddə hökmranlıq edirsə, o, Avrasiyada hökmranlıq edir, kim Avrasiyada hökmranlıq edirsə, o, dünyanın taleyini əlində saxlayır"- yazmışdır.²

Spaykmen hesab edirdi ki, Makinder tarixdə köçərilərin rolunu çox şişirtmişdir. O, qeyd edirdi ki, "*daxili aypara*" və onun inkişafı heç də Makinderin iddia etdiyi kimi, *quru köçərilərinin basqısı nəti-*

¹ Spykman N. America's Strategy World Politics. Hamdem, 1942, p.41.

² Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М., 2000, с. 62-63.

cəsində deyil, sahil zonalarının öz müsbət impulsunun nəticəsində formalaşmış və inkişaf etmişdir. Beləliklə, Spaykmen geosiyasi dairələrdə "Rimlənd" nəzəri konsepsiyasının əsas banisi kimi tanınmışdır.

ABŞ geosiyasətçisi həm də sonradan tarixi ədəbiyyatda "**atlantizm**" adı almış geosiyasi konsepsiyanın əsas ideoloqlarından biri olmuşdur. O, geosiyasi əsərlərində *dünya qüdrətinin üç əsas mərkəzini* göstərmişdir:

- Şimali Amerikanın Atlantik okeanı sahilləri;
- Avropa sahilləri;
- Avrasiyanın Uzaq Şərqi.

Spaykmen hesab edirdi ki, gələcək dünyada aparıcı rolu "Atlantika bloku" (ABŞ və Avropa ölkələrinin birliyi) oynayacaqdır. O eyni zamanda, gələcəkdə Hindistanın da dünya geosiyasətində dördüncü mərkəzə çevrilə biləcəyini güman edirdi.

Spaykmen geosiyasi ədəbiyyata ilk dəfə yeni – "*Mərkəzi okean*" anlayışını gətirmişdir. Mərkəzi okean rolunu, qədim dünya və orta əsrlərdə müəllifə görə, Aralıq dənizi oynayırdısa, indiki dövrdə yeni geosiyasi reallıq hesab olunan "Atlantik qitə" – Qərbi Avropa və ABŞ oynayır.

Spaykmen dünya hegemonluğu prosesində Avropanı ABŞ-ın iqtisadi, hərbi, intellektual əlavəsi kimi qiymətləndirirdi. Onun fikrincə, ABŞ gücləndikcə geosiyasi proseslərdə Avropa qitəsinin rolu, dövrlərinin isə siyasi suverenliyi azalacaqdır. Qitədə əsas hakimiyyət tədricən bütün Atlantik məkanının liderlərini birləşdirən xüsusi strukturun əlinə keçəcək ki, bu strukturda da əsas rolu ABŞ oynayacaqdır.

Spaykmen həm də ilk dəfə planetar səviyyədə "anakonda" siyasətinin zəruriliyini irəli sürərək, onun Avroatlantika mərkəzinin qüvvəsi ilə Afrika-Asiya, Ərəb ölkələri, Hindistan və Çinin sahil ərazilərinə tətbiq edilə biləcəyini əsaslandırmağa çalışmışdır.

Spaykmen ümumiyyətlə, beynəlxalq münasibətlərdə zor tətbiq

edilməsinin tərəfdarı idi. Onun fikrincə, güc, qüvvə planetar geosiyasətdə siyasi qayda-qanunun tərkib hissəsidir. Beynəlxalq iyerarxiya dünyasında xarici siyasət ya dövlətin vəziyyətinin, mövqelərinin yaxşılaşdırılmasına, ya da heç olmasa, dövlətin müqayisəli güc, qüvvə mövqeyinin saxlanmasına xidmət etməlidir. Ən nəhayət, müəllifə görə, dövlətin gücü, qüvvəsi onun uğurlu müharibə aparmaq qabiliyyətini təşkil edir.

Təkrar və məşğələ sualları

1. Avropa klassik geosiyasətinin nəzəri-metodoloji, sosial-fəlsəfi əsasları və mənbələri, xarakterik xüsusiyyətləri və əsas milli məktəbləri haqqında nə bilirsiniz?
2. Alman klassik geosiyasi məktəbinin baniləri kimlərdir və onların əsas nəzəriyyələri haqqında nə söyləyə bilərsiniz?
3. Fridrix Ratsel və Rudolf Çellenin geosiyasi nəzəriyyələri hansılardır və onların mahiyyəti nədən ibarətdir?
4. Ratselin və Çellenin dövlət təliminin və canlı orqanizm nəzəriyyələrinin fərqli və oxşar cəhətlərini araşdırın.
5. Karl Haushoferin "Kontinental blok" və "Həyatı məkan", Karl Şmidin "Böyük məkan", "Sivilizasiya dualizmi" və digər alman geosiyasətçilərinin nəzəriyyələri haqqında, Almaniyanın İkinci Dünya müharibəsindəki rəsmi dövlət geostrategiyasının hazırlanması ilə bağlı nə bilirsiniz?
6. Klassik fransız geosiyasət məktəbinin əsas nümayəndələri və onların nəzəri baxışlarının fərqli cəhətləri haqqında nə bilirsiniz?
7. Vidal Blanşın "Possibilizm" nəzəriyyəsinin və "Sivilizasiyalı birlik" modelinin mahiyyətini izah edin.
8. Klassik italyan geosiyasət xadimləri və onların nəzəriyyələrini xarakterizə edin: C.Deunun "Geostrateji müharibə və hərbi aviasiya təlimi" nədən ibarət idi?

9. İngilis-amerikan klassik geosiyasətinin xarakterik cəhətləri nədən ibarət idi?
10. İngilis geosiyasətçilərindən kimi tanıyırsınız və onların geosiyasi baxışları haqqında nə bilirsiniz?
11. Helford Makinderin "Tarixin coğrafi oxu" və "Hartlənd" geosiyasi konsepsiyalarının mahiyyəti nədən ibarət idi?
12. Alfred Mehenin "Dəniz hökmranlığı" geosiyasi nəzəriyyəsini şərh edin.
13. N.Spaykmenin geosiyasi dünyagörüşü və "Rimlənd" konsepsiyasının mahiyyəti nədən ibarət idi?

III FƏSİL

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ ƏSAS İŞTİRAKÇI DÖVLƏTLƏRİN GEOSİYASI KONSEPSİYALARI VƏ HƏDƏFLƏRİ

İkinci Dünya müharibəsi dövründə bütün geosiyasi mərkəzlər, bəşəriyyətin ən qabaqcıl nəzəriyyəçiləri, strateqləri bloklararası qarşılıqlıya və qarşıdurana ölkələrin milli, strateji maraqlarının, hədəflərinin müəyyən edilməsi işinə cəlb edilmişdi.

Lakin İkinci Dünya müharibəsi dövrünün əsas nəzəri və praktiki məsələlərini, geostrateji planlaşdırmaları qarşılıqlıya iştirak edən ölkələrin rəhbərləri: Almaniyada – Adolf Hitler, ABŞ-da Franklin Ruzvelt, SSRİ-də İosif Stalin, İngiltərədə – Uinston Çörçill (Uinston Leonard Spenser), Fransada – generallar Filipp Peten və Şarl de Qoll, Yaponiyada – Konoe Fumimaro və T.Xideki, İtaliyada – Benito Mussolini və b. həyata keçirirdi. Bu şəxslərin hər biri kifayət qədər tarixi, siyasi, coğrafi və geostrateji dünyagörüşə və biliklərə malik olmaqla yanaşı, həm də böyük strateq idilər. Şübhəsiz, İkinci Dünya müharibəsi illərində bu şəxslərin ətrafında o dövrün ən qabaqcıl, aparıcı geostrateqləri, nəzəri və praktiki düşüncə sahibləri də cəmlənmişdi. Dünyanı faktiki cəhətdən idarə edən liderlər bu mənada dövrün əsas geostrateji zəkalarını və intellektlərini təcəssüm etdirirdilər.

3.1. Almaniyanın geosiyasəti

Adolf Hitler (1889-1945) dövrünün görkəmli dövlət xadimi və Üçüncü Reyxin rəhbəri olmuşdur. XIX əsrin sonu – XX əsrin I yarısında fəaliyyət göstərmiş bütün alman geosiyasətçilərinin ideya və

konseptual nəzəriyyələrini ümumiləşdirərək, Almaniyanı dünya dövlətinə çevirmək üçün "yeni geosiyasi strategiya – faşizm doktrinası" yaratmışdır.

Rəqiblərinin A.Hitlerin həyata keçirdiyi xarici siyasəti şirinikləndirməsi ucbatından bəşəriyyət İkinci Dünya müharibəsinin fəlakətlərinə sürüklənmişdir.

Tarixdə həm də Birinci Dünya müharibəsinin iştirakçısı olan A.Hitler Almaniyada 1919-cu ildə yeni nasional-sosialist partiyasının yaradılması və hakimiyyətə gətirilməsi uğrunda mübarizənin başında dayanmışdır.

Müasirləri A.Hitlerin hər hansı dərin intellekt və xüsusi geosiyasi düşüncə qabiliyyətinə malik olmasının müşahidə edilmədiyini yazırlar. O, alman geosiyasətçisi K.Haushoferin "*həyati məkan*" geosiyasi konsepsiyasını ölkəsinin rəsmi strateji dövlət doktrinası kimi qəbul etmiş və bütün hakimiyyəti dövründə onu həyata keçirməyə çalışmışdır.

A.Hitler "*həyati məkan*" strategiyasını reallaşdırmaq məqsədilə, əvvəl bütün yəhudilərin məhv edilməsi və İngiltərəyə məxsus Avropa-Afrika müstəmləkələrinin ələ keçirilməsinə, sonra isə bütün Şərqi torpaqlarını (Avrasiyanı) öz idarəçiliyinə qataraq dünya imperiyası yaratmağa səy göstərirdi. Onun geosiyasi strategiyasının Haushoferin məlum konsepsiyasından yeganə fərqi dünya hökmranlığı məqsədilə reallaşdırılan geostrateji mübarizədə müttəfiq kimi Yaponiya və Rusiyanı (SSRİ-ni) deyil, Yaponiya və İtaliyanı seçməsi idi. Tədqiqatçılar bunu onunla izah edirdilər ki, Rusiyanın istəyi (ərazi və müstəmləkə planları) daha çox olduğundan Hitler bununla razılaşa bilmirdi. Eyni zamanda, Rusiyaya məxsus ərazilərin, xüsusən Mərkəzi Asiya, Balkanlar və Qafqazda Almaniyanın özünün gözü var idi, həm də ümumən Hitler slavyanlara rəğbət bəsləmirdi.

Hitler digər diktatorlar – İ.Stalin, Mao Tzedun və başqaları kimi tarixdə xüsusi iz buraxmışdır. Onun nasist ideyaları və bu əsasda reallaşdırmağa çalışdığı geosiyasi strategiya həm alman xalqına, həm də

bəşəriyyətə böyük fəlakətlər gətirmişdir.

Hitlerin nasist geostrategiyasının əsasında Almaniya üçün geniş "həyati məkanların" ələ keçirilməsi və ərazi ekspansiyası dayanırdı. Onun Avrasiyanı (Hartləndi) ələ keçirmək və alman dövlətinin bu geosiyasi cəhətdən çox əhəmiyyətli subregion üzərində tam hakimiyyətini təmin etmək, Şimali Afrikanı işğal edərək alman sənayesinin xammal bazasına çevirmək, dünyanın ən əhəmiyyətli quru ərazilərində Almaniyanın hərbi bazalarını yaradaraq rəqiblərin müstəmləkələrini ələ keçirmək və s. kimi geosiyasi planları o dövr üçün mütləq və ciddi dövlətlərarası toqquşma olmadan mümkün deyildi.

Hitler özünün siyasi müttəfiqləri olan Yaponiya və İtaliya ilə birlikdə, SSRİ ilə qarşılıqlı anlaşma şəraitində əsas gücünü Böyük Britaniya və Fransaya, onlara məxsus müstəmləkə ərazilərinə yönəltmək istəyirdi. Dövrün bütün geosiyasi və geostrateji nəzəriyyə və strategiyaları ilə yaxından tanış olan Hitler hesab edirdi ki, İtaliya, Yaponiya və Rusiyanın maraqlarını uyğunlaşdırmaqla Almaniya dünya hökmranlığına nail ola bilər.

O hesab edirdi ki, Yaponiyanın başını Cənub-Şərqi Asiyada və Uzaq Şərqdə uzun müddət ərazi iddiaları ilə qatmaq mümkün olacaq, İtaliya Almaniya ilə birlikdə onun "həyati məkan"ının genişlənməsində iştirak edəcəkdir. SSRİ ilə isə 1939-cu ildə on il müddətinə "hücum etməmək haqqında" orta q razılıq əldə etdikdən sonra Hitler xarici işlər naziri Ribbentroppla SSRİ-ni Şərqə – Yaponiyaya qarşı yönəltmək barədə düşünməyə başlayır.

Hitler hesab edirdi ki, "dünya səhnəsində yeri olmayan" İngiltərəni məğlub edəndən sonra, onun "kontinental" dünya hökmranlığı yolunda heç bir ciddi maneə qalmır. O, SSRİ-ni qışda donmayan Hind okeanına buraxaraq, Avrasiyanın cənubundakı Fars körfəzi vasitəsilə Aralıq və Ərəb dənizinə çıxış verməklə, Türkiyəni isə Böyük Britaniya ilə əlaqələrini kəsməklə öz təsir dairəsinə salmağa ümid bəsləyirdi. Bunun ardınca Almaniyanın Britaniyaya məxsus bu rayonda olan digər müstəmləkələrini ələ keçirməklə, Hitler Hartlən-

din "*Yeni geosiyasi oxu*" nu yaratmaq istəyirdi (Yeni geosiyasi ox nəzəriyyəsi – Berlin, Roma, Moskva və Tokionun birləşdirilməsi ideyası – Hitlerin geosiyasi strategiyasının Haushoferinkindən əsas fərqi və yeniliyi idi).

Hitler Qara dəniz boğazları ilə bağlı Dunay Konvensiyasına (Bosfor və Dardanel boğazlarının birgə istifadəsi ilə bağlı 1854-cü il Dunay komissiyasının müəyyən etdiyi sənəd) yenidən baxmağı, bu keçidləri SSRİ-nin də üzünə açmağı və keçidlərlə bağlı yeni Konvensiya hazırlamağı da öz geostrateji proqramına daxil etmişdi (bu işdə Türkiyə, SSRİ, İtaliya və Almaniya iştirak etməli idi).

Çin Hitlerin geostrateji müstəmləkə planlarına daxil deyildi. O hesab edirdi ki, dünyanın ən çoxsaylı xalqı olan çinlilərə yönəlik istənilən geostrateji plan gələcəkdə iflasa məhkumdur. Odur ki, bu işi Hitler bütövlükdə Yaponiyanın öhdəsinə buraxmışdı.

Hitlerin alman geostratejiyasında ABŞ-a "gələcəkdə quru ilə dəniz qüvvələrinin qarşıdurması" fonunda yanaşılır və bu anqlo-saks dövləti ilə haqq-hesabın sonrakı dövrə saxlanması nəzərdə tutulurdu. Hitler hesab edirdi ki, ABŞ 1980-ci illərə qədər dünyaya ciddi meydan oxumaq gücündə olmayacaq. O "başında Almaniyanın dayandığı" Kontinental Avropanın 1980-ci illərdən etibarən ABŞ-a qarşı mübarizəyə başlayacağını proqnozlaşdırırdı və düşünürdü ki, Stalinlə birgə (SSRİ ilə razılaşmaqla) ABŞ-a nə Avropada, nə Avrasiyada heç bir şans verməyəcəklər.

Göründüyü kimi, Hitler özünün dünya hökmranlığı planlarında SSRİ-ni həm rəqib, həm də müttəfiq kimi qəbul edirdi. O hesab edirdi ki, indiki mərhələdə bu ölkə ilə qarşıdurmaya gedib hər şeyi itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmaqdansa, bəzi güzəştlərə gedib onunla birgə hərəkət etmək daha əlverişlidir. Odur ki, Hitler SSRİ-ni razı salmaq üçün 1939-cü ildə Baltikyanı ölkələri və Finlandiyanı, 1940-cı ildə isə Balkanları ona güzəştə gedir.

SSRİ ilə Üçlər İttifaqı arasında (Almaniya, Yaponiya və İtaliya) "*dördtərəfli pakt*"ın imzalanması da daha çox, rus tarixçilərinin iddia

etdiyi kimi Stalinin təşəbbüsü ilə deyil, məhz Hitlerin geostrateji planları əsasında hazırlanmışdı. Bu sənəddə Avrasiya və Afrikada təsir dairələrinin bölgüsü, gizli protokolda isə ABŞ-a qarşı gələcək meridianlararası mübarizənin prinsipləri öz əksini tapmışdı. Bundan başqa, sənəddə Qara dənizin Aralıq dənizinə keçid boğazları ilə bağlı yeni Konvensiyanın qəbulu, SSRİ-nin boğazlardan öz hərbi və ticarət gəmilərini sərbəst keçirmək hüququ, Hind okeanı rayonunda yeni müstəmləkələr ələ keçirmək planları və s. də öz əksini tapmışdı. SSRİ-nin boğazlarda təhlükəsizlik maraqlarını təmin edən hərbi baza icarəyə götürmək, Cənubi Qafqaz və Fars körfəzində genişlənmək və s. hüququ da Üçlər İttifaqı tərəfindən qəbul edilirdi.

Lakin bütün bunlar Hitlerin gələcək geostrateji planları ilə qətiyyən uyğun gəlmirdi. Hitler Avrasiyanın kontinental ərazisini – Hartləndi heç kimlə bölüşmək fikrində deyildi. Odur ki, əslində SSRİ ilə Üçlər İttifaqı arasında gələcək müttəfiqliklə bağlı danışıqların getdiyi zamanda, alman strateqləri SSRİ-yə qarşı "*Barbarossa*" hücum planını hazırlamaq haqqında Hitlerdən gizli tapşırıq almışdılar. Plana görə, Almaniya İngiltərəni məğlub etməzdən əvvəl, qısa zaman kəsiyində, ildırım sürətilə SSRİ-ni məğlub etməli və onun "Volqadan-Arxangelskə" qədər olan bütün ərazilərinə nəzarəti ələ keçirməli idi.

Hitlerin əsas geosiyasi planlarından biri də Avropa və məğlub edilmiş SSRİ-nin Avrasiya ərazilərində "*Avropa inteqrasiyası*" adlanan strateji doktrinanın reallaşdırılmasından ibarət idi. Hitler və onun iqtisadi strateqləri Almaniya bütün Avropa və Avrasiyaya sahib olandan sonra "Avropa inteqrasiyası" geoiqtisadi strategiyasını reallaşdırmaqla mərkəzi Berlində yerləşən "Avropa İqtisadi Birliyi", "Avropa Ticarət İttifaqı" və "Avropa Mərkəzi Bankı" yaradaraq bütün Hartləndi idarə etməyi planlaşdırırdılar.

Hitler yeni ərazilərdə müasir nəqliyyat-kommunikasiya sisteminin, hərbi, ticarət, xammal-işçi bazalarının yaradılmasına və bir mərkəzdən idarə edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Holland şəhəri Rotterdam Avropanın mərkəzi dəniz yük limanı, Reyn-Mayn-Dunay

kanalı bütün Avropanın daxili su yolu, Hartləndin böyük ərazilərini və şəhərlərini birləşdirəcək strateji, sürətli və müasir avtomagistral, dəniz və dəmir yolları iqtisadi birliyin əlaqələrini möhkəmləndirməli və Avropanın daxili sərhədlərini ləğv etməli idi.

Ərazilərin idarəçilik formaları və təyinatları da bəhs olunan geoiqtisadi doktrinada dəqiqliklə müəyyən olunmuşdu. Bəziləri sənaye, xammal, mənbələri kimi, ərzaq və işçi qüvvəsi təminatı üçün və s. təyinatlar üzrə bölünmüşdü. Digərləri, məsələn, Çexoslovakiya müstəqilliyini tam itirirdi, SSRİ (Rusiya) Uraldan Şərqi – Sibirə qədər olan kiçik bir ərazidə dövlət kimi mövcud olmalı idi. Qalan ərazilər quberniya, əyalət və başqa adlarla birbaşa Almaniyaya qatılacaqdı.

Hitlerin Avropa və SSRİ-nin yenidən qurulması planı sözün həqiqi mənasında nəhəng və fantastik bir geoiqtisadi, geostrateji və geosiyasi doktrina idi. Əslində Avropa Birliyinin bugünkü inteqrasiya vəziyyəti ilə Hitlerin "Avropa inteqrasiyası" planı arasındakı əsas fərq, yalnız könüllülük əsasında birləşmə, Birlik üzvlərinin hüquqları və onun idarə edilməsi məsələsində müşahidə edilə bilər.

3.2. Yaponiyanın geosiyasəti

İkinci Dünya müharibəsində Hitlerin faşist koalisiyasının əsas müttəfiqi Yaponiya idi. 1868-ci ildən başlayaraq iqtisadiyyatını ciddi şəkildə modernləşdirən və qapılarını Avropa-Amerika tacirləri üçün açıq elan edən Yaponiya, *Meydzinin* "Maarifçi idarəçilik rejimi" adlanan hakimiyyəti dövründə qısa müddət ərzində Cənub-Şərqi Asiyanın ən güclü iqtisadi və hərbi-sənaye dövlətinə çevrilir, regionda geosiyasi mövqelərini genişləndirməyə başlayır.

Yapon imperializminin və iri kapitalist müəssisələrinin artan ehtiyacları və getdikcə yeni xammal və müstəmləkələr ələ keçirmək cəhdləri tezliklə bu ölkəni Uzaq Şərqi, Cənub-Şərqi Asiya və Cənub

dənizləri rayonunda həm ABŞ və İngiltərə müstəmləkəçiləri, həm də yerli dövlət və xalqlarla üz-üzə qoydu.

Yaponiya neçə illər idi ki, imperialist dövlətlərin Cənub-Şərqi Asiyanın bölüşdürülməsi məqsədilə 1894-1904-cü illərdə həyata keçirdikləri birgə hərbi əməliyyat nəticəsində bağlanmış müqavilələrin anti-yapon nəticələrini ləğv etməyə və Yaponiyanın bölgədəki itirilmiş mövqelərini, pozulmuş maraqlarını bərpa etməyə çalışırdı. Tədqiqatçılar Yaponiyanın bu istiqamətdə həyata keçirdiyi fəaliyyəti *Asiyaçılıq* adı ilə bu ölkənin iki əsas geosiyasi vəzifəsindən biri kimi dəyərləndirirdi.

Ölkənin ikinci əsas geosiyasi doktrinası isə Çin, SSRİ və digər Qərbi ölkələrinin Cənub-Şərqi Asiyada, o cümlədən Uzaq Şərqdəki *müstəmləkələrini ələ keçirərək, bölgənin təkbaşına hakiminə çevrilməkdən ibarət idi.*

Yapon geostrategiyası Almaniyadan asılı olması və yaxud müstəqilliyinə görə iki cəbhəyə ayrılırdı. Onlardan biri – müstəqil hesab olunan *Kioto geosiyasət məktəbi* idi. "*Yapon geosiyasətinin manifesti*" əsərinin müəllifi S.Kamakininin rəhbərliyi ilə bu nəzəriyyə Kioto İmperator Universitetində hazırlanmışdı və Birinci Dünya müharibəsinə qədər Yaponiyanın aparıcı nəzəriyyələrindən biri hesab olunurdu.

Feodal Yaponiyasına 1603-1870-ci illərdə – iki yüz ildən artıq müddətdə rəhbərlik etmiş Sequn sülaləsinin sonuncu imperatorlarından olan *Tokuqava XX* əsrin birinci yarısında Yaponiya iqtisadiyyatının modernləşdirilməsini başa çatdırır. Tokuqavanın milli inkişaf haqqındakı geosiyasi fikirlərini nəzərə alan və onun geostrateji hərəkət planlarını hazırlayan Kioto məktəbinin alimləri başda Kamakini olmaqla tezliklə ölkələrinin dünyanın və regionun aparıcı dövlətinə çevrilməsinin və Asiya hegemonluğunun doktrinasını hazırlamağa və reallaşdırmağa başlayırlar. Tezliklə Yaponiya Cənub-Şərqi Asiyada və dünyada yeni-yeni geosiyasi iddialarla çıxış etməyə başlayır.

Kioto geosiyasi ideyasının əsas hədəfi *Yaponiyanın vahidliyini təmin etmək, yapon xalqının milli üstünlüyünü (alman nasional-şovnizminin yapon variantı) bütün Cənub-Şərqi Asiyada qəbul etdirmək və onun davranış normaları əsasında qurulmuş "Böyük Asiya Cənub-Şərqi Yapon İmperiyasını" yaratmaqdan ibarət idi. Kiotoçular Cənub-Şərqi Asiyada qərbləşməni (vesternizasiya) azaltmaqla, yaponlaşmanı artırmaq və bu əsasda da bölgədə hegemonluqlarını təmin etmək istəyirdilər.*

Yaponiyanın ikinci əsas geostrateji nəzəriyyəsi almanlardan asılı və *"alman tipli"* geosiyasət hesab olunurdu. Əgər birinci istiqamət daha çox müstəqil yapon geosiyasət nəzəriyyəsi kimi qiymətləndirilsə, ikinci, adından da göründüyü kimi, almanların təsiri altında formalaşmış və rəsmi geostrateji konsepsiyaya çevrilmişdir.

Bu istiqamət tərəfdarları İsveç alimi Çellenin *"Dövlət həyat forması kimi"* kitabındakı fikirlərdən və alman geosiyasətçisi K.Haushoferin geosiyasi ideyalarından çıxış edərək, *"Yaponiyanın həyati məkan planlaşdırması"* geosiyasi doktrinasını təklif edirdilər. Bu doktrina ilə onlar 1920-1940-cı illərdə, hətta Yaponiyanın rəsmi dövlət siyasətini belə müəyyən etməyə cəhd etmişdilər.

Məkan planlaşdırması siyasətinə görə Yaponiya – mərkəzi ölkə ərazisi və müstəmləkələrdən təşkil olunmaqla iki əsas hissəyə ayrılmalı idi. Müstəmləkələrə Mançuriya, Koreya və Formoz adaları daxil idisə, mərkəzi Yaponiya ölkənin əsas ərazisini əhatə edirdi.

Alman tipli geosiyasət istiqamətinin tərəfdarları 1940-cı illərdə yaradılmış Yaponiya Coğrafi Cəmiyyətinin və Total Mühəribələr İnstitutunun əməkdaşlarından ibarət idi. Yaponiyanın rəsmi geostratejiyasını və İkinci Dünya müharibəsində onun Almaniyaya tərəfindən iştirakını da, tədqiqatçıların fikrincə, məhz bu geosiyasi məktəbin nümayəndələri – ölkənin aparıcı alimləri, nəzəriyyəçi ictimai və dövlət xadimləri birgə hazırlamış və müəyyən etmişlər.

Yapon geosiyasətində iki əsas ideya hakim idi: bunlardan biri *"panasiyaçılıq"*, ikincisi isə *"yapon avrasiyaçılığı"* idi. Birinci ideya

müharibədən sonra böyük "*Cənub-Şərqi Asiya Yapon dövlətinin*" yaranmasını, ikinci isə bütün Avrasiyada Yaponiyanın hökmranlığının təmin olunmasını nəzərdə tuturdu.

Bəhs olunan panasiyaçılıq ideyası yapon millətçi-sosializminin lideri *İkki Kitanın* (1883-1936) (o, Hitlerin "Mayn Kampf" – "Mənim mübarizələrim" kitabının yapon variantını yazmışdır) 1923-cü ildə nəşr etdirdiyi kitabında əksini tapmışdır. Kitabda Kita Yaponiyanın yenidən qurulması və gələcək inkişafının geostrateji planını əsaslandırır və cəmiyyətə təqdim edir. Bu kitab müharibə illərində "yapon nasist"lərinin Bibliyasına çevrilmişdir.¹

Kitanın geosiyasi planına görə, Yaponiyada Almaniyada olduğu kimi, milli-sosial rejim qurulandan sonra, bu ölkə Almaniya ilə birlikdə dünyanın yenidən bölüşdürülməsi mübarizəsinə qoşulmalı idi. Yaponiyanın missiyası gözlənilən müharibədə əsasən "Cənub-Şərqi Asiya xalqlarını imperialistlərdən azad etməkdən" və dünyanın yeni, "ədalətli bölgüsündə" iştirak edərək "*Avrasiya Yapon imperiyasını*" yaratmaqdan ibarət idi.

Kita özünün müharibə (hərbi) geostrateji doktrinasını yaradarkən 1920-ci illərdə yapon hökumətinə rəhbərlik etmiş general *Tanaka Qitinin* ideyalarından bəhrələnməmişdir. Qitinin dövründə müharibə yolu ilə Yaponiyanın "həyati məkanı"nın genişləndirilməsi və Asiyanın materik ərazilərinin işğalı ideyası ölkənin hakim geosiyasi strategiyasının əsasını təşkil edirdi. Məhz onun hakimiyyəti illərində, 1927-ci ildə Almaniya ilə gizli "Tanaka memorandumu" adlı sənəd imzalanmışdı. Bu saziş Yaponiya tərəfindən Amerikanın materikdəki təsirini sarsıtmaq, onun müstəmləkəsinə daxil olan əraziləri öz təsiri altına almaq və s. kimi gizli hərbi vəzifələri nəzərdə tuturdu.

1940-cı ildə Yaponiyanın yeni baş naziri seçilmiş *Konoye Fumimaro* bəyan edir ki, Yaponiya Böyük Cənub-Şərqi Asiya hegemonu rolunu icra etməyə hazırdır. Elə həmin ilin payızında yapon ordula-

¹ Желтов В.В., Желтов М.В. Göstərilən əsəri, s.188.

rı Havay adalarında ABŞ-ın hərbi bazalarını bombalayır və onun Sakit okean hərbi gəmilərini darmadağın edir və batırır.

1942-ci ildə Yaponiyada hakimiyyətə ölkə tarixində ən ekstremist baş nazir hesab olunan general *Todze Xideki* gəlir və özünün yeni geosiyasi konsepsiyasını bəyan edir. Bu konsepsiyaya görə, Yaponiya Cənub-Şərqi Asiyada Böyük Britaniya, ABŞ və SSRİ-nin bütün təsir zonalarına daxil olmalı, onların hərbi bazalarını dağıtmalı və bu əraziləri Yaponiyaya birləşdirməli idi. 1942-43-cü illərdə Xideki həmçinin, Çinin bir hissəsini, Cənub dənizi ətrafındakı ölkələri və əraziləri ələ keçirərək böyük bir məkanda rejimini yaradır.

Yaponiyanın ikinci əsas geosiyasi nəzəriyyəsi olan *Avrasiyaçılıq konsepsiyası* daha çox ingilis-amerikan Atlantik geosiyasətinə alternativlik yaratmaq məqsədi daşıyırdı. Bu geosiyasi nəzəriyyənin banisi yapon siyasətçisi *Konoye Fumimaro* (1891-1945) idi. Ona görə, Yaponiyanın daxili siyasətinin yeni strukturu yaradılmalı, bütün siyasi partiyalar ləğv olunmalı, siyasi idarəçilik "Vahid İmperator Assosiasiyası"nın tərkibində birləşdirilərək həyata keçirilməli idi. Bu prinsip də əslində Hitlerin "bir millət – bir fəhr – bir partiya" ideyasına əsaslanaraq, yapon nasional-sosialist hökumətinin qurulmasını nəzərdə tuturdu.

Bundan başqa, yapon avrasiyaçıları "Böyük Cənub-Şərqi Asiya təsir dairəsi" zonası yaradaraq, onun mərkəzi idarəçilik sistemini təşkil etmək istəyirdilər.

Nəhayət, bu konsepsiya tərəfdarları Amerika və Böyük Britaniyanın mövcud və gələcək dünya hökmranlığına qarşı dəniz və quru ölkələrinin yeni geostrateji blokunu formalaşdırmağı nəzərdə tuturdular.

Fumimaro üç dəfə Yaponiyanın baş naziri olmuş və bu müddətdə geosiyasi ideyalarını ciddi-cəhdlə reallaşdırmağa cəhd göstərmişdir. Yaponiyanın Almaniya və İtaliya ilə 1940-cı ildə bağladığı "Üçlər paktı" da məhz onun tərəfindən imzalanmışdır.

Tədqiqatçıların məlumatına görə, Fumimaro müharibəyə qədər ABŞ prezidenti F.Ruzveltə regionda yapon-amerikan ikitərəfli münasibətlərini nizamlamaq, fikir ayrılığını və qarşıdurmanı aradan qal-

dırmaq üçün müxtəlif yollar axtarsa da, buna nail ola bilməmiş və ondan sonra üzünü tamamilə Almaniyaya çevirmişdir.¹

Beləliklə, Yaponiyanın Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və müharibənin gedişində həyata keçirdiyi geosiyasi kursun təhlili göstərir ki, bu kurs alman klassik geosiyasətçisi Haushoferin Berlin-Roma-Moskva-Tokio geostrateji oxunun təsiri altında yaranmış və Cənub-Şərqi Asiyada Çinin tam sıxışdırılması yolu ilə Yaponiyanın hegemonluğunun təmin edilməsinə, Sakit okean ətrafında ingilis-amerikan və Uzaq Şərqdə SSRİ-nin hökmranlığına son qoyulmasına istiqamətlənmişdi. Yaponiya bu müharibədən nə istədiyini və nə gözlədiyini çox dəqiqliklə müəyyən edən bir dövlət idi və bu da onun geosiyasi konsepsiyasında əksini tapmışdı.

3.3. SSRİ-nin geosiyasəti

İkinci Dünya müharibəsi və ondan sonrakı onilliyin ən nəhəng geostrateji dühalarından və strateqlərindən biri – *İosif Cuaşvili Stalin* (1879-1953) idi. 1922-ci ildən ölümünə qədər Kommunist Partiyasına, 1941-ci ildən isə həm də Sovet hökumətinə rəhbərlik edən Stalin bütün ölkə üzərində güclü diktator hakimiyyəti yarada bilmişdir.

Stalin iradəli, işgüzar, geniş geosiyasi düşüncə tərzinə malik, görkəmli siyasi və dövlət xadimi olmuşdur. Qeyri-rus olmasına baxmayaraq, o, rus dövlətçiliyinin əsl vətənpərvəri olmuş və bütün həyatını onun keşikçisi kimi, bu əsasda qurulan SSRİ-nin güclənməsi və genişlənməsinə həsr etmişdir.

Stalinin geosiyasi düşüncəsinin mahiyyəti bütün dünyada Proletar Diktaturası idarəçiliyinə əsaslanan, sosialist rejimli dövlətlər yaratmaq, onları vahid bir sistemdə birləşdirmək və SSRİ-ni bu sistemin ideya-siyasi mərkəzinə çevirməkdən ibarət idi.

Keçmiş Rusiya imperiyasının bütün ərazilərində – Avrasiyada sosializmin qurulması və SSRİ-nin yaradılması, onun Şərqə və Qərbə

¹ Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М., 2005, с.79-80.

doğru genişlənməsi, kapitalist ölkələrinin bu dövlətə qarşı 1918-1933-cü illərdə həyata keçirdiyi təcridetmə siyasətinin iflasında və dünyada bu dövlətin qəbul olunmasında Stalinin rolu əsas və həlledici olmuşdur.

İkinci Dünya müharibəsində SSRİ və onun müttəfiqlərinin qələbəsinin, müharibədən sonra Şərqi Avropa ölkələrində sosialist rejimlərinin yaradılmasının və Qərb dünyasına qarşı onların vahid geosiyasi və hərbi blokda birləşdirilməsinin də ideya müəllifi və banisi Stalin olmuşdur.

Stalinin və o dövrdə ABŞ və İngiltərəyə başçılıq edən digər aparıcı dövlət rəhbərlərinin adları "dünya geosiyasətinin Yalta-Potsdam dövrünün əsasını qoyan" əsas simalar kimi tarixə düşmüşdür.

Stalin dünyada İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı sinfi və ideoloji qarşıdurmanın da əsas təşəbbüskarı və ilhamvericilərindən biri idi. Bundan başqa, iki qarşıduran hərbi-siyasi blok – NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatının, bəşəriyyəti 50 ildən artıq müddətdə təhdid edən atom-nüvə qarşıdurmasının və soyuq müharibənin də bir qanadına məhz Stalin və onun rəhbəri olduğu SSRİ rəhbərlik etmişdir.

SSRİ və Stalin dövründə yaradılmış onun sosialist sistemli müttəfiqləri bəşəriyyəti sinfi zəmində əlli ilə yaxın təhdid etmiş və 1991-ci ildə soyuq müharibədə məğlub olaraq tarix səhnəsini tərk etmişdir.

3.4. Böyük Britaniyanın geosiyasəti

İkinci Dünya müharibəsi dövründə Böyük Britaniyanın siyasətinə dövrünün və bütövlükdə XX əsrin ən intellektual səviyyəli, parlaq geosiyasi düşüncəli, dahi ictimai-siyasi simalarından biri kimi tarixə düşmüş **Uilyam Çörçill** (1874-1965) rəhbərlik etmişdir. Təqribən 10 il İngiltərənin baş naziri olmuş Çörçill Britaniya tarixinin və sağlığında dünya siyasətinin ən nüfuzlu dövlət xadimlərindən biri hesab olunmuşdur.

Fəaliyyət göstərdiyi bütün sahələrdə və peşələrdə – jurnalist, tank və təyyarə konstruktoru, siyasətçi, tarixçi, dövlət rəhbəri, Qər-

bi Avropa inteqrasiyasının banilərindən biri və s. kimi bu böyük şəxsiyyət həmişə yüksəkdə dayanmışdır.

Çörçill bütün həyatını Britaniyanın tərəqqisinə həsr etmiş və onun dünya siyasətində aparıcı mövqə qazanması, iqtisadi, siyasi, hərbi, sosial, mədəni və s. sahələrdə inkişafı qayğısına qalmış və bu işlərdə həmişə uğur qazanmışdır.

Ətrafında həmişə qabaqcıl düşüncə sahiblərini toplayan U.Çörçill, həm də dövrünün ən qabaqcıl və uzaqgörən geosiyasətçisi, geostrateqi olmuşdur.

Çörçill antihitler koalisiyasının monolitliyi, Sovet İttifaqı ilə müttəfiqliyin səmərəliliyi üçün ən çox çalışan siyasi və dövlət xadimi olmuş, müharibədən sonra da Avropada və dünyada təsir dairələri uğrunda aparılan mübarizənin əsas nəzəriyyəçilərindən biri statusunu qazanmışdır.

SSRİ-nin Qərbi Avropadan mümkün qədər uzaq tutulması, sosializmin təsirinin dünyada yayılmasının qarşısının alınması, ABŞ-İngiltərə strateji müttəfiqliyinin yaradılması və dünyada bu cütlüyün təsirinin gücləndirilməsi də bəhs olunan dövrdə U. Çörçillin geosiyasi fəaliyyətinin əsasını təşkil etmişdir.

Çörçill SSRİ-yə və onun sosialist blokuna qarşı soyuq müharibənin də əsas müəlliflərindən biri olmuşdur. Atom silahı vasitəsilə sülhü qorumaq – tərəflərin müharibədən çəkindirilməsi vasitəsi kimi nüvə texnologiyasından istifadə edilməsi doktrinası da, Avropa Birliyi (Avropa Birləşmiş Ştatları) ideyası da o dövrün dövlət rəhbərləri içərisində məhz U.Çörçillə məxsus olmuşdur.

Müasirləri bu nəhəng siyasi, ictimai və dövlət xadimini, təkrarlunmaz geosiyasi düşüncə və intellekt sahibini, qədim dünyanın əfsanəvi qəhrəmanlarından olan – Sezar, Siseron və başqaları ilə müqayisə edirdilər.

Çörçillin dördcildlik "Dünya böhranı (1923-1929)", altı cildlik "İkinci Dünya müharibəsi (1938-1945)" və başqa çoxsaylı kitabları XX əsr geosiyasi fikir tarixinin əvəzolunmaz mənbələri sırasına daxil olmuşdur.

3.5. Amerika Birləşmiş Ştatlarının geosiyasəti

Müharibə dövrünün əsas simalarından biri də dövrünün ağıllı və iddialı dövlət xadimi, dərin geostrateji düşüncəli hərbi strateq hesab olunan ABŞ prezidenti **Franklin Ruzvelt** (1882-1945) olmuşdur.

Ruzvelt sözün həqiqi mənasında nəhəng dövlət xadimi idi və ABŞ tarixində yeganə şəxs idi ki, dörd dəfə ölkə prezidenti seçilmişdir.

Harvard Universitetinin məzunu olan Ruzvelt ABŞ-a rəhbərlik etdiyi illərdə ətrafına qlobal düşüncəli və dərin intellektli strateqləri toplayaraq ölkəsini dünyanın bir nömrəli dövlətinə çevirir və onun Avropa ilə strateji müttəfiqliyini, qitə üzərində daimi təsir gücünü təmin edir.

Ruzveltin "*Yeni kurs*" adlanan və geniş sahələri əhatə edən islahatları ABŞ-da dövlət və iqtisadiyyat münasibətlərinin elə bir qabaqcıl formasını yaratmışdır ki, qısa müddətdə Amerikanı dünyanın ən inkişaf etmiş dövlətinə çevirmişdir.

Bundan başqa, Ruzvelt klassik ABŞ geosiyasətçilərinin "*təcrid olmaqla təhlükəsizliyə çatmaq*" geostrategiyasından imtina edərək, azad rəqabət şəraitində¹ "*hərbi cəhətdən dünyaya nəzarət etmə*" taktikasını qəbul etmiş və həyata keçirmişdir.

Ruzvelt 28-ci ABŞ prezidenti Vudro Vilson tərəfindən Birinci Dünya müharibəsindən sonra irəli sürülmüş *liberal xarici siyasət* kursunu yenidən gündəmə gətirmiş və ölkəsinin 1930-cu illərdən sonrakı rəsmi diplomatiyasına çevirmişdir.

¹ Liberal münasibətlər nəzəriyyəsi ABŞ prezidenti Vudro Vilson (1856-1924) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Vilson Birinci Dünya müharibəsini bəşəriyyətin sonuncu planetar qarşudurması hesab edərək, "dünyanı demokratiya üçün xilas etməyin" vacibliyini bəyan etmiş və beynəlxalq münasibətlərdə liberal dəyərlər haqqında geosiyasi təlimini irəli sürmüşdür. 1919-cı il Paris sülh konfransında Vilson özünün məşhur "14 maddə" təklifi ilə çıxış edir və bəşəriyyətə dövlətlərarası münasibətlərin yeni liberal modelini təklif edir. Bu təkliflər - açıq diplomatiya, sərbəst dəniz gəmiçiliyi, ümumi tərksilah, ticarət məhdudiyətlərinin aradan qaldırılması, müstəmləkə qarşudurmalarının sülh yolu ilə həlli, Belçika dövlətinin yaradılması, Sovet Rusiyası ərazisindən xarici qoşunların çıxarılması, Millətlər Liqasının yaradılması, millətlərə "öz müqəddəratını təyin etmə" hüququnun verilməsi və s. liberal ideyalardan ibarət idi.

Vilsonun liberal-beynəlmiləlçi ideyasının digər davamçısı ameri-
kan alimi, dövrünün görkəmli geosiyasətçisi **İsayya Boumen** (1878-
1950) idi.¹

Boumen özünün "Yeni dünya" (1921) adlı əsərində Vilsonun "14
maddə" təklifindən çıxış edərək liberal beynəlmiləlçilik doktrinasını
formalaşdırmış və bəşər tarixində ekspansionist fəaliyyətə son qoy-
mağın, liberal əlaqələr yaratmağın və azad ticarət və iqtisadi yarışa
girməyin vaxtı çatdığını bəyan etmişdir. O, ABŞ-ı okean vasitəsilə
dünyadan təcrid olunmadan çıxmağa çağıraraq, Avropa və dünyaya
açılmağa, Avropa, Asiya, Sakit və Atlantik sahili dövlətlərlə hərtə-
rəfli ticari-iqtisadi münasibətlər qurmağa və digər bu tipli liberal fəa-
liyyətə səs-ləyirdi.

Ruzvelt Vilsonun və Boumenin bəhs olunan liberal xarici siyasət
ideyalarını qəbul edir və yürütməyə başlayır. 1933-cü ildə SSRİ-nin
tanınması və onunla diplomatik münasibətlərin yaradılması da həmin
liberal xarici siyasətin və prezident Ruzveltin iradəsinin nəticəsi idi.

*Ruzveltin geosiyasi nəzəriyyəsinin (doktrinasının) əsasını ABŞ-ın
hərbi dəniz gücünün artırılması yolu ilə dünya okeanlarına çıxış, baş-
qa quru və dəniz dövlətlərinin ərazisi yaxınlığında hərbi-ticarət və s.
bazaların yaradılması və ABŞ-ın həmin ərazilərə təsirinin artırılma-
sı təşkil edirdi.*

Təhlükəsizlik mənasında üstün *hərbi-coğrafi və geostrateji yer-
ləşmə* xüsusiyyətlərini nəzərə alan Ruzvelt, daha çox ölkəsinin mü-
dafiəsi və təhlükəsizliyi haqqında deyil (o zaman ABŞ ərazisinə hü-
cum etmək onun dörd tərəfdən dəniz və okeanla əhatə olunması sə-
bəbindən amerikalılar üçün təsəvvür edilməz idi) ona məxsus hərbi
dəniz bazalarının başqa ərazilərdə yaradılması, dünyanın həlledici
regionlarında hərbi iştirakının təmin olunması və genişləndirilməsi
vasitəsilə ABŞ-ın təsirinin artırılması haqqında düşünürdü.

¹ O, 1917-1950-ci ildə ABŞ Xarici Əlaqələr Şurasının sədri vəzifəsində işləyərək, həm prezident
Vilsonun məşhur "14 maddə" təklifinin ideya müəllifi, həm də bütün ABŞ prezidentlərinin əsas
məsləhətçisi olmuşdur.

Ruzvelt *Monro doktrinası əsasında*¹ Şimali və Cənubi Amerikanın birləşdirilməsini, Latin Amerikasını ölkələri ilə mehriban dostluq əlaqələrinin yaradılmasını və Qərbi Avropada ABŞ-ın təsir dairəsinin gücləndirilməsini ölkəsinin əsas geosiyasi hədəflərindən biri hesab edirdi.

Ruzveltin SSRİ-ni tanıması, onunla birlikdə antihitler koalisiyasına qoşulması və Yalta konfransında Şərqi Avropanı SSRİ-yə güzəştə getməsi rəqiblərinin bəhs edilən dövrdə ona qarşı hücumlarını şərtləndirsə də, Qərbi Avropada ABŞ-ın təsirinin qorunması və gücləndirilməsində (lend-liz proqramı çərçivəsində) əsas rol oynaması ona böyük şöhrət qazandırmışdır. Onun zamanında başlanmış və sonrakı prezidentlər dövründə davam etdirilmiş *Atlantizm geosiyasi konsepsiyası* nəinki ABŞ-ı təkcə dünyanın ən güclü dövlətinə çevirdi, həm də onu bütün kapitalist dünyasının maraqlarının təminatçısı etdi.

Ruzvelt əslində 1933-45-ci illərdə ABŞ-ın yeni geosiyasi kursunu müəyyən etdi və həyata keçirdi. Bu kursun bir istiqaməti Boumenin *liberal xarici siyasətini* təqdir edərək Amerikanın izolyasiyadan çıxarılmasını, Avropa və dünya dövlətinə çevrilməsini nəzərdə tuturdu. Digər bir istiqamət isə, müasir texniki tərəqqi dövründə təkcə Mehenin təklif etdiyi hərbi dəniz qüvvələrinin gücü ilə dünyada möhkəmlənməyin qeyri-mümkünlüyünü anlayaraq *hərbi aviasiyanın yaradılması* istiqamətində ciddi addımların atılmasından ibarət idi.

ABŞ-ın o dövrdəki geosiyasətinin hazırlanmasında Ruzvelt Baumendən başqa, H.Uaydquert, R.Straus-Hyuppe, V.Stefanson, O.Latimor, D.Uilsi və başqalarının nəzəri və praktiki xidmətlərindən də istifadə edirdi.

Əslində 1930-40-cı illərdə görkəmli ABŞ strateqi, Yell Universitetinin beynəlxalq münasibətlər institutunun direktoru N.Spaykmenin

¹ Monro doktrinası 1823-cü il dekabrın 2-də ABŞ prezidenti Monronun Konqresə müraciətində öz əksini tapmış geostrateji plandır. Bu doktrinaya görə, dünya meridianlar üzrə Avropa və ABŞ arasında iki əsas təsir dairəsinə bölünür və idarə olunurdu. Müəllifə görə, ABŞ avropalıların öz qitələrindəki və dünyadakı hərəkətlərinə müdaxilə etməməli, əvəzində isə avropalıların da qərb yarımkürəsinin işlərinə müdaxilə etməsinə imkan verməməli idi.

Rimlənd nəzəriyyəsini də Ruzvelt özünün yeni geosiyasi kursunda istifadə etmişdir. Xüsusən Spaykmenin 1942-ci ildə yazdığı və dünyaya siyasətində Amerikanın rolu məsələlərinə həsr olunmuş *"Amerikanın dünya siyasətindəki strategiyası: ABŞ və güc tarazlığı"* və 1944-cü ildə nəşr etdirdiyi *"Dünya coğrafiyası"* əsərləri müharibənin gedişində və müharibədən sonra həm Ruzveltin, həm də 1945-ci ildə onu prezident vəzifəsində əvəz etmiş Trumenin fəaliyyətinin əsas nəzəri bazası rolunu oynamışdır.

Ruzvelt müharibədən sonrakı vəziyyəti təhlil edərək ABŞ-la SSRİ-nin Almanıyanın məğlubıyyətindən sonrakı gələcək qarşıdurması məsələsini də öncədən görə bilmişdi. Odur ki, o, Almanıya və Yaponıyanın müharibədən sonrakı hərbi gücünün saxlanması, onların yarana biləcək SSRİ-Çin ittifaqına qarşı istifadə edilməsini, ABŞ-ın təsiri altında gələcək Vahid Avropanın müharibədən sonrakı idarəçiliyinin qurulmasını və digər məsələlərin həllini də geostrateji fəaliyyətinin əsası kimi irəli sürmüşdü.

Təkrar və məşğələ sualları

1. Adolf Hitlerin geosiyasi düşüncəsinin mahiyyəti və Almanıyanın müharibədəki geostrateji doktrinası haqqında nə bilirsiniz?
2. Yaponıyanın İkinci Dünya müharibəsi illərindəki əsas geosiyasi nəzəriyyələri və geostrateji doktrinası nədən ibarət idi?
3. Stalinin müharibə ərəfəsindəki və müharibədən sonrakı geosiyasi manevrlərinin, müharibə taktikasının mahiyyətini şərh edin. SSRİ-nin Avropada reallaşdırdığı müharibədən sonrakı geosiyasətin əsas məqsədi nədən ibarət idi?
4. U.Çörcillin geosiyasi düşüncələrinin və fəaliyyətinin mahiyyəti nədən ibarət idi?
5. İkinci Dünya müharibəsi dövründə ABŞ-ın geostrateji fəaliyyəti haqqında nə bilirsiniz?
6. ABŞ prezidentləri Ruzvelt və Trumenin geostrateji fəaliyyəti, müharibədən sonrakı dünyanın geosiyasi quruluşuna dair baxışları nədən ibarət idi?

IV FƏSİL

XX ƏSRİN İKİNCİ YARISI VƏ MÜASİR DÖVRDƏ QƏRB ÖLKƏLƏRİNİN GEOSİYASƏTİ

4.1. Avropa kontinental geosiyasəti: xarakteristikası və əsas konsepsiyaları

İkinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından keçən ilk on ildə dünya geosiyasi məktəbləri əsasən ingilis-amerikan və SSRİ-nin geosiyasət nəzəriyyələrinin təsiri altına düşmüşdü. Avropanın nəhəng klassik geosiyasi məktəbi isə demək olar ki, tam iflas etmişdi. Çünki müharibədə alman geosiyasətçisi K.Haushoferin nasist rejimi ilə əməkdaşlığı və bütövlükdə Hitlerin ideoloqu kimi çıxış etməsi təkcə Almanıyanın deyil, bütün Avropa geosiyasi məktəblərinin nüfuzuna ciddi zərbə vurmuşdu.

Bundan başqa, kontinental Avropa məktəbinin əsas simaları hesab olunan Almaniya, İtaliya və Fransa alimləri müharibənin gedişində fərqli düşürgələr çərçivəsində rəqibə çevrilmiş və bir-biri ilə mübarizə aparmışlar. İsveç və Belçika alimləri isə müəyyən qədər bitərəfliklərini qorumaq naminə yaradıcılıqlarını dondurmuşdular. Beləliklə, müharibədə çox ciddi zərbə alaraq demək olar ki, iflasa uğramış Kontinental geosiyasətin əvvəlki nüfuzunu bərpa etmək və onun statusunu geri qaytarmaq üçün Avropa geosiyasətçiləri on illərlə davam edən çox ciddi elmi fəaliyyət göstərməyə məcbur olmuşlar.

1950-ci illərdən etibarən Avropa ölkələrinin bəzilərində tədricən geosiyasi tədqiqatlar bərpa olunmağa başlayır. Xüsusən Fransa, AFR, İtaliya, Belçika və s. ölkələrdə keçmiş və müasir kontinental

və atlantik nəzəriyyələrdən daha fərqli düşüncə təlqin edən əsərlər dərc olunmağa başlayır. Tezliklə Fransa və Qərbi Almaniyada yeni geosiyasi hədəflərdən danışılır, xüsusən vahid Avropanın yaradılması ideyasını ictimai fikrə daşıyan yeni kontinental geosiyasət mərkəzləri və cərəyanları fəaliyyətə başlayır.

50-ci illərdə Belçika və AFR-də, xüsusən prezident seçilən "kontinentalist" general **Şarl de Qollun** hakimiyyəti illərində (1958-1969) Fransada geosiyasi tədqiqatlar xüsusi yüksəliş dövrünə qədəm qoyur.

De Qoll amerikalı geosiyasətçilərin atlantizm ideyasının və bu əsasda ABŞ-ın Avropada həyata keçirdiyi siyasətin əleyhinə bir sıra praktiki addımlar da atır. Fransanı ABŞ-ın hökmranlıq etdiyi NATO-dan çıxarır və bütün istiqamətlər üzrə onun strateji müdafiəsini təmin edən xüsusi geosiyasi doktrina işləyib hazırladır. Fransa SSRİ ilə əlaqələrinə yenidən baxır və onunla münasibətləri yaxşılaşdırır. Fransız-alman əməkdaşlığı gücləndirilir. Perspektivdə "Atlantikdən Uraladək Avropa" yaratmaq haqqında geosiyasi planlar haqqında düşüncələr ictimai dövriyyəyə buraxılır və s.

Şarl de Qoll Avropanı tam suveren bir strateji kontinental ərazi, burada mövcud olan ölkələri isə vahid blok tərkibində görürdü. Onun bu düşüncəsi sonralar geosiyasi ədəbiyyatda "**Avropa kontinentalizmi**" geosiyasi nəzəriyyəsi adını almışdır. 60-cı illərdə bu nəzəriyyəyə uyğun olaraq Fransa və Qərbi Almaniya arasında siyasi, iqtisadi, maliyyə ittifaqı qurulur.¹

50-60-cı illərdə Avropa geosiyasətçiləri daha tez-tez ABŞ tədqiqat layihələrinə qatılmağa başlayırlar. Müharibəyə qədərki geosiyasi məktəblərlə kəsilmiş əlaqələr tədricən bərpa olunur. Avropa alimləri geosiyasi düşüncələrində anqlo-saks yanaşmasının məcburi normalarından tədricən azad olmağa başlayır, ABŞ-ı onların bu və ya digər geosiyasi konsepsiyaların əsas yaradıcıları qismində qəbul edilməsi ilə hesablaşmağa məcbur edirlər.

K.Haushoferin oğlu, tədqiqatçı alim **Albrext Haushofer** mühari-

¹ Колосов В.А. Göstərilən əsəri, .s.131-132.

bədən sonra atasının elmi fəaliyyətini Hitler rejimindən fərqləndirmək, alimin elmi adını və xidmətlərini yenidən Avropa geosiyasətçiləri sırasında bərpa etmək məqsədi ilə xeyli zəhmət sərf etməli olmuşdur. 1951-ci ildə nəşr etdirdiyi "Ümumdünya geosiyasəti və siyasi coğrafiya" adlı əsəri ilə Albrect Haushofer atasının da müraciət etdiyi klassik "coğrafi determinizm" ideyasını ciddi tənqid edərək, yeni şəraitdə bu nəzəriyyənin yararsız olduğunu sübuta yetirməyə cəhd göstərmişdir.

Albrect bu əsərində ilk dəfə olaraq antropoloji geosiyasi metodologiya tətbiq edərək, klassik geosiyasətçilərin məkan nəzəriyyəsinin: coğrafi mühit, insan və xarici siyasətdən ibarət yeni sxemini təklif edir. Bu geosiyasətdə tamamilə yeni bir metodoloji yanaşma idi və elmin "müharibə doktrinası" statusundan xilas olmasına yönəlmişdi. Müəllif geosiyasətə humanist elm imici qazandırmaq üçün antropoloji amillərə istinad edərək onun insana yaxınlaşmasına və ona xidmət göstərməsinə xüsusi cəhd göstərmişdir.

Albrect Haushoferin ardınca bu ideyaya Avropa geosiyasətçilərindən **K.Vovinkel**, **E.Obst**, **A.Qrabovski** və başqaları müraciət edərək, humanist kontinental geosiyasətinin inkişafına töhfələrini vermişlər.

Əgər müharibəyə qədər Avropa kontinentalistləri geosiyasətin sərhədlərini dövlətin məkan ehtiyacları çərçivəsində zəruri genişlənmə amilləri ilə bağlayırdırsa, indi bu amillər sırasına antropoloji və sosioloji məsələləri də daxil edərək insan və onun ehtiyaclarını əsas amil kimi dəyərləndirməyə başlayırlar. Göründüyü kimi, alman geosiyasətinin bu yeni istiqaməti klassik nəzəriyyələrdən köklü surətdə fərqlənirdi.

Yeni geosiyasi istiqamətin yaradıcılarından biri, alman geosiyasətçisi **H.Fleyq** bəhs olunan dövrdə Avropaya "**Geosiyasi miras**" adlanan yeni bir nəzəriyyə təklif etdi. Onun 1953-cü ildə nəşr olunmuş "Qalıbların geosiyasi mirası" adlı məqaləsində belə bir ideya irəli sürülür ki, insan həyatının təbiəti ətrafda olan boş torpaqlara sa-

hiblik meyli üzərində qurulmuşdur və o, həmin torpaqları məskunlaşdırmaq istəyi ilə yaşayır. Müəllif fikrini onunla əsaslandırır ki, Almaniya məğlub olaraq Mərkəzi Avropa ərazilərindən çıxandan sonra həmin ərazilərə müvafiq olaraq Qərbin digər qalib ölkələri sahib çıxdı, Hitlerin və militarist Yaponiyanın təsiri altında olan əraziləri təsiri altına aldı. Digər tərəfdən, SSRİ başda olmaqla, dünya sosializm sistemi Avropanın başqa boşalmış ərazilərini tutaraq orada sosializm rejimi qurdular.¹

Beləliklə, müharibədən sonra kontinental geosiyasət məktəbi özünün itirilmiş nüfuzunu bərpa etmək üçün klassik geosiyasətçilərin müstəmləkəçiliyə xidmət göstərən məkan siyasətindən üz döndərərək, diqqətini insan və onun ehtiyaclarına – coğrafi amillərə yönəltməyə başlayır.

XX əsrin 60-70-ci illərində bu məktəbin nümayəndələri dövlətin inkişafı üçün artıq mütləq zəruri məkandan deyil, insan ehtiyaclarından, insan ruhunun gücündən, məkan və daxili əlaqələr arasındakı siyasi və sosial mübarizə maraqlarından və ideyalardan danışmağa başlayırlar. Məsələn, alman alimi **R.Hiçder** qeyd edir ki, indiki geosiyasət insan hüquq və ehtiyaclarının humanitar konsepsiyası kimi inkişaf etməyə meyllənir. O qeyd edir ki, Qərb üçün hazırda insan hüquq və azadlıqları tədricən mərkəzləşmiş geosiyasi şüara və əsas amilə çevrilərək həm Şərqi, həm də Qərbi doğru genişlənməkdədir.

XX əsrin 70-ci illərində Avropada ən geniş yayılmış geosiyasi ideya "**Birləşmiş Avropa**" konsepsiyası idi. Bu ideya bütün Qərbi Avropada geniş yayılaraq Amerikan atlantizm konsepsiyasının alternativinə və Avropa ölkələrinin rəsmi geosiyasi hədəfinə çevrilməkdə idi. Hətta bu istiqamətdə o illərdə bəzi praktiki addımlar da atılmağa başlanmışdı. Baş verən proseslər Avropa geosiyasi fikrinin sonrakı inkişafına, yenidən qurulmasına və genişlənməsinə müsbət təsir göstərdi.

¹ Василенко И.А. Göstərilən əsəri, .s.101.

60-70-ci illərdə Avropa kontinental geosiyasətində daha bir nəzəri istiqamət açıq müşahidə olunmağa başlayır. Bu istiqamət tərəfdarları K.Haushoferin "zəruri həyati məkan" klassik geosiyasi nəzəriyyəsini yeni istiqamətə – Afrikaya yönəldərək, gələcək Vahid Avropanın zəruri ərazi və xammal ehtiyaclarının məhz bu Qitədə reallaşma biləcəyini iddia edirdilər. Bu nəzəriyyənin əsas mahiyyəti ondan ibarət idi ki, Avropa artıq kiminsə ərazilərini işğal etmək deyil, Afrikanın boş, lakin xammal ehtiyatları ilə zəngin olan ərazilərinin məskunlaşdırılması, onların ucuz işçi qüvvəsindən və təbii ehtiyatlarından istifadə olunması istiqamətində hərəkət etməlidir. Avropanın iqtisadi inteqrasiya və sürətli inkişaf ideyasını bu məktəbin tərəfdarları Afrikanın Şimalında "**yeni həyati məkanları**" ələ keçirmək istiqaməti ilə bağlamağa çalışırdılar.

Alman alimi **A.Çişki** özünün "Afrika. Ümumavropanın bir nömrəli məsələsi" adlı məqaləsində yazırdı ki, Birləşmiş Avropa özünün gələcək inkişafını təmin etmək üçün, Afrika ilə birgə assosiasiya yaratmalıdır. O qeyd edirdi ki, "Şərqi torpaqları artıq Avropa üçün bağlıdır. Qərbi doğru hərəkətin sərhədləri də artıq bitmişdir. Deməli, qalır bircə Cənub və Afrika."

Müəllifə görə, Avropa tropik Afrika ilə birləşərək kontinental təbii sərhədlərini tamamlayacaq və müasir inkişaf üçün lazım olan zəruri məkana malik olacaqdır. Göründüyü kimi, Çişki Afrikanı əsas geosiyasi maraqların gələcək toqquşma nöqtəsi kimi qiymətləndirir, Şərqi və Qərbdən gələn işğalçı qüvvələrin geosiyasi düşərgəsi rolunda görür və avropalıları bu qitəni tezliklə ələ keçirməyə çağırırdı.¹

Beləliklə, 60-cı illərdə Avropa kontinental geosiyasi məktəblərinin fəaliyyəti tədricən yenidən bərpa olunmağa və müstəqil tədqiqat mərkəzləri tərkibində inkişaf etməyə başlayır.

XX əsrin 70-ci illərində Avropada yeni bir iri cərəyan olan "**daxili**", yaxud "**Təbii geosiyasət**" meydana gəldi. Onun daxilində

¹ Василенко И.А. Göstərilən əsəri, s.101-102.

öz metodologiyası və tətbiqi metodu olan bir neçə məktəb mövcud idi. Bu cərəyanda aparıcı rolu fransız alimi **İv Lakostun "daxili geosiyasət"** məktəbi oynayırdı.

Lakostun baxışlarının mahiyyəti onunla ölçülürdü ki, o, geosiyasətin – tarixi proseslərin inkişafının kontinental görmə qabiliyyətini və mədəni-coğrafi dualizm əsasında yaranmış, fundamental planetar təfəkkürə əsaslanan elm olmasını inkar edirdi. Lakostun metodunun mahiyyəti ondan ibarət idi ki, o, geosiyasətin qlobal düşüncə vasitəsi olmasına şübhə edərək, onu məhdud və lokal analitik dərkətmə vasitəsi kimi dəyərləndirmiş və "daxili geosiyasət" adlandırmışdır.¹

Göründüyü kimi, "daxili" geosiyasətçilər geosiyasətin təkcə qlobal geostrateji məsələləri öyrənən elm kimi təqdim edilməsinə qarşı çıxaraq, bu elmin dövlətdaxili məsələləri də tədqiq etmək gücündə olduğunu bəyan edirdilər.

Onlar hətta, geosiyasətin baniləri olan Ratsel, Çellen, Makinder, Mehen və Haushoferin dualizm, quru və dəniz qüvvələrinin daimi mübarizəsi və s. geosiyasi qanunlarının yeni şəraitdə yararsızlığına eyham vuraraq, geosiyasətdən praktiki elm sahəsi kimi, humanist yönlü dövlətlərarası münasibətlərin yaxşılaşdırılması, etnik münacişələrin və demoqrafik proseslərin həlli, daxili siyasi seçkilərin tədqiqi, təhlili və təsviri məqsədilə istifadə edilməsi imkanlarını ictimai fikrə təlqin etməyə başlayırlar.

Sonralar tətbiqi geosiyasətçilərin bəhs olunan ideyaları əsasında Avropada "Sivilizasiya geosiyasəti" adlanan liberal geosiyasi cərəyan da formalaşmışdı. Vaxtilə ABŞ prezidenti V.Vilson tərəfindən irəli sürülən liberal dövlətlərarası münasibətlər ideyası Avropa liberalları tərəfindən də dəstəklənməyə başlayır.

Sonrakı dövrlərdə liberal və ədalətli dünya ideyasını fransız alimlərindən Vidal de Blans və Albert Demanjon, Lakost və Mişel Fuşe dəstəkləmişdir.

Beynəlxalq münasibətlərdə mənəvi dəyərlərin qorunması, sül-

¹ Нартон Н.А. Gösterilən əsəri, s.110-111.

hün və dövlətlərarası münasibətlərin bərabər əsaslar üzrə inkişafı, münaqişə və qarşıdurmaların sülh yolu ilə həll olunması ideyası son zamanlar bəzi Qərb ölkələrinin bu məqsədlər üçün yaradılmış ayrıca institutları səviyyəsində təmin olunur və həyata keçirilir. Elmi ədəbiyyatda irenologiya və polimologiya nəzəriyyəsi adı almış bu istiqamət tərəfdarları, 1959-cu ildə Oslo şəhərində Dünya Sülh Prosesləri Tədqiqatı İnstitutu, Stokholm Sülh İnstitutu və Vyana Beynəlxalq Sülh İnstitutu yaradaraq orada beynəlxalq münasibətlərin liberal və beynəlmiləlçi nəzəriyyələrinin tədqiqi ilə məşğul olurlar. ABŞ-da da bəhs olunan nəzəriyyəçilər S.Medloviçin rəhbərliyi altında Dünya Nizamı İnstitutu yaratmışlar. Bu institut dünya siyasətinin liberallaşması və beynəlmiləlləşməsi ilə məşğul olur.

Lakostun bəhs olunan yanaşması, tədqiqatçıların fikrincə, hələ XX əsrin əvvəllərində Avropada fransız alimi **Andre Ziqfrid** tərəfindən təqdim olunmuş "elektoral geosiyasət" nəzəriyyəsinə bənzəyirdi. Ziqfrid o zaman geosiyasətdən bu və ya digər ərəzidə yaşayan əhalinin siyasi rəğbət və nifrətini öyrənmək üçün xüsusi metodika kimi istifadə etməyi təklif edirdi. O yazırdı ki, dünyada geosiyasi və iqtisadi regionlar mövcud olduğu kimi, siyasi regionlar da vardır. Bu regionlardakı siyasi iqlim təbii şərtlərlə deyil, siyasi partiyanın nüfuz dairəsi ilə müəyyənləşir. Geosiyasi tədqiqat vasitəsilə siyasi iqlimi də təbii iqlim kimi öyrənmək olar. O, hesab edirdi ki, qlobal ictimai fikir regionlardakından fərqli olaraq daimiliyini daha çox saxlayır.

Tədqiqatçı qeyd edirdi ki, ictimai fikrin sabit və ya dinamik dəyişkənliyi dağlıq və düzənlik ərəzələrin küləklərinin sürətindən deyil, bu və ya digər siyasi xadimin hansı dərəcədə əhalinin maddi və mənəvi dəyərlərini ifadə etməsindən, konkret seçicinin tələbatından asılıdır. Heç şübhəsiz, maraqların formalaşmasına və elektoratın tələblərinə bir çox amillər, o cümlədən kütləvi informasiya vasitələri də təsir göstərirlər.

Bu fikri Lakost da təsdiq edirdi, lakin o öz geosiyasi konsepsiyalarına informasiya cəmiyyətinin funksiyalaşmasının yeni qanunlarını

daxil edirdi. O, ictimai fikrin formalaşmasında təkcə ağılın üstünlük təşkil etdiyi rəşional yanaşmanın deyil, həm də bu və ya digər perşonaja qəlbən, emosiyalarla təşiretmənin də böyük əhəmiyyət kəşb etdiyini qeyd edirdi. Buradan da Lakostun məşhur "**elektoral çağırış**" ideyası meydana gəlmişdir: "Ürəyinin səsinə səs ver!" (daha doğrusu, "Ürək var – ağıla gərək yoxdur"). Lakost yazırdı ki, bu çağırışın tapılması və reallaşması üzərində ixtisasçı-imicmeykerlər çalışmışlar. Onların əsas vəzifəsi – namizədin, siyasətçinin real obrazını deyil, real obrazdan uzaq olan "imic"ini göstərməkdir.

Lakostun konsepsiyasında namizədin siyasi kampaniyasının təşkilatçılarının və imicmeykerlərin digər bir mühüm vəzifəsi öz düşməninin mənfi obrazını təqdim etməklə, rəqibə qarşı münasibətdə "nə qədər pisdir, bir o qədər yaxşıdır" prinsipini reallaşdırmaqdan ibarətdir.

İctimai fikrin manipulyasiyasında böyük rolu kütləvi informasiya vasitələri, xüsusən elektron televiziya və radio oynayır. Kütləvi informasiya vasitələrinin seçicilərin mövqeyinə təsiri barədə Avropanın müasir daxili və tətbiqi geosiyasət cərəyanlarında çoxsaylı konsepsiyalar mövcuddur. Bunlardan biri "**Mediatik imic**" adlanır və bir neçə xüsusi aspekti – mənəvi, iqtisadi-siyasi, etik və s. özündə əks etdirir.

Bu cərəyanın tərəfdarları bəhs olunan aspektləri bir obrazda (təbliğ olunan obyektə) cəmləşdirərək, süni şəkildə onu xarizmatik keyfiyyətlərdə təqdim edərək, geosiyasətin əsas kateqoriya, prinsip və metodlarından istifadə edib elektoratın rəğbətini qazanırlar. Məsələn, namizəd çıxışı zamanı regionun xüsusi cizgilərini, əhalisinin tarixi, coğrafi, iqtisadi, etnik dəyərlərinin təsiri altında formalaşmış psixoloji xüsusiyyətlərini təqdim edərək xüsusi vurğulayır ki, onun potensial seçicisində bütün bu xüsusiyyətlər mövcuddur. Bu da seçicini namizədlə daha yaxın etməyə kömək edir.

Avropanın daxili və tətbiqi geosiyasətçiləri kütləvi informasiya vasitələrini, elektron seçki texnologiyalarını, dünyanın qlobal infor-

masiya sisteminə çevrilmiş interneti təkcə seçki proseslərində namizədin qalib gəlməsi üçün deyil, həm də dövlət və cəmiyyətlərin gələcək inkişaf yollarının, xalqların tarixi taleyinin müəyyənləşməsində mühüm amil hesab edirlər.¹

Beləliklə, müasir Avropada yayılmış "daxili", "tətbiqi", "elektoral" geosiyasətin nə klassik geosiyasi talassokratiya və tellulokratiya konsepsiyaları ilə, nə də ki, hazırkı kontinentalizm, atlantizm və mondializmlə heç bir ümumi cəhəti yoxdur. Bu cərəyanlar tamamilə yeni geosiyasi anlayışa əsaslanır və tətbiqi (praktiki) elmi istiqamət təklif edirlər.

70-ci illərin Avropa geosiyasətində başqa bir geosiyasi nəzəriyyə cərəyanı "**Yeni sağlar**" adlandırılırdı. Onun başında fransız alimi **Alen de Benua** və Belçika geosiyasətçisi **J.Tiriar** dururdu.

Benuanın fikrincə, klassik geosiyasətin "dövlət-millət" maraqları anlayışı dünyanın geosiyasi xəritəsində artıq yerini "müxtəlif millət və qrupları" vahid məkanda birləşdirən "Böyük ərazi" kateqoriyasına verməkdədir. Benuaya görə, dövlətlərin sonrakı perspektivi müxtəlif xalq və millətlərdən, etnik birliklərdən ibarət böyük "Federal imperiya"dadır. O, "Vahid Avropa – yüz milli bayraq" modelini gələcək dünya dövlətinin əsas formulu hesab edirdi.²

"Yeni sağlar"ın əsas xarakterik cəhətlərindən biri, açıq şəkildə ingilis-amerikan Atlantik geosiyasi ideyalarına qarşı çıxmalarında idi. Onlar Vahid Avropanın tərkibində regional birlik formalı təsisatların yaranmasını dəstəkləyir və Amerika geosiyasətçilərinin "meqapolis birlik" formulasına qarşı çıxırdılar. Vahid Avropa birliyinin əsasına yeni sağlar Almaniya və Fransanın "Orta Avropa" birliyini qoyurdular.

"Yeni sağlar"ın ideyasında ən mühüm anti-atlantik mövqe J.Tiriarrın "Dublindən-Vladivostoka qədər Avropa" layihəsində nümayiş etdirilmişdir. Tiriar bu layihəsində təklif edirdi ki, XX əsrin ən qlobal

¹ Нартон Н.А. Gösterilən əsəri, s.111-112.

² Yenə orada, s.107-108.

layihəsi olan "böyük Avropanı" yaradaraq, ABŞ-ın Avropa hegemonluğu layihəsinə qarşı istifadə etmək lazımdır. Tiriar avropalılara Amerika asılılığından azad olmanın özünəməxsus orijinal yollarını tövsiyə etməklə yanaşı, rusların da xoşbəxt edilməsinin yolunun Avropa vətəndaşlığından keçdiyini iddia edirdi.

"Yeni sağların" millətçi-bolşevik qanadının digər nümayəndələri Benua və Tiriardan da irəli gedərək, ABŞ-dansa, Çin və Hindistanla strateji alyans yaratmaq lazımdır – şüarını irəli sürmüşdülər. "İlk növbədə Avropa və hətta Şərqlə alyans Qərblə alyansdan daha yaxşıdır"-deyə, bu cərəyanın tərəfdarları öz anti-Amerika fəaliyyətlərini sürdürürdülər.

Göründüyü kimi, həm Benua və Tiriarin nəzəriyyələri, həm də "milliyətçi sağların" şüarları müəyyən mənada K.Haushoferin Kontinental Berlin-Moskva-Tokio geosiyasi doktrinasının bir qədər müasirləşdirilmiş və humanistləşdirilmiş variantı idi.

Haushoferin geosiyasi ideyalarının müasir davamçısı, "milliyətçi-bolşeviklər"in tərəfdarlarından biri də alman alimi **Yordis fon Lohauzendir**. O qeyd edir ki, dövlətin siyasi hakimiyyəti o zaman möhkəm və uzunmüddətli idarəçilik təmin edə bilər ki, ona rəhbərlik edən dövlət liderləri qlobal düşüncəyə malik olsun, geosiyasi dövrləri və məkanları – "minillikləri və kontinentləri" proqnozlaşdırarsın. Özünün məşhur "Cəsur kimi hökm etmək. Kontinentalcasına düşünmək" əsərində Lohauzen qeyd edir ki, qlobal sosial-siyasi, ərazi, iqtisadi və mədəni proseslər uzaq perspektivləri aydın təsvir edildi zaman düzgün anlaşıla bilər.

Lohauzen yazır ki, heç kim və heç nə "yüzdə yüz təbii və mədəni mərhələlərlə, xalqların minillik tarixi ilə yaranmış fundamental qanunları və kateqoriyaları" dəyişdirə və ləğv edə bilməz. Bu qanunlar sırasına müəllif ilk növbədə əraziləri məskunlaşdıran etnos, onun dili, təbii ehtiyatları, daha geniş mənada – coğrafi mühiti və s. aid edirdi. Lohauzen belə hesab edirdi ki, dövlətin qüdrəti onun yerləşmə ərazisinə bərabərdir.

Lohauzenin fikrincə, Avropa müvəqqəti olaraq talassokratiyanın təsiri və nəzarəti altına düşmüş kontinental ərazidir. Avropa taleyini dəyişmək üçün mühüm addımlar atmalıdır. Bunun üçün Lohauzen Almaniya, o cümlədən bir neçə ölkə arasında bölünmüş Prussiyanı birləşdirməyi təklif edir. O, Prussiyanı Almaniyanın daha kontinental, "avrasiyalaşmış" hissəsi hesab edir.

Lohauzen bildirir ki, əgər Almaniyanın paytaxtı Berlin deyil, Köniqsberq şəhəri olsaydı, onda Almaniya və Rusiya arasında anqlosaks talassokratiyalarına qarşı yönəlmiş ittifaqın yaranması qaçılmaz idi. Müəllifə görə, ayrı-ayrılıqda nə Rusiya, nə də Almaniya anqlosaks ölkələrinin təsirinə qarşı çıxmaq iqtidarındadır. Çünki onların ərazi strukturları geosiyasi cəhətdən tamamlanmamışdır. Odur ki, onlar ayrı-ayrılıqda daha əlverişli geosiyasi şəraitə, ərazi xarakteristikasına malik olan Birləşmiş Ştatlara qarşı çıxmağa bilməzlər. Buna görə də, sadalanmış səbəblərə əsasən o, ABŞ-ın qüdrətinin müəyyən vaxt ərzində SSRİ-ninkindən üstün olacağını və SSRİ-nin bu çatışmazlığı 70-80-ci illərdə düzəldə biləcəyini proqnozlaşdırırdı. Müəllif həmin dövrü (XX əsrin 70-80-ci illəri) Kontinental Avropanın yeni inkişaf dövrü – avrasiyalaşma kimi təqdim edirdi.¹

İndiki müasir Avropada "Yeni sağların" ideyalarını Avropanın yeni millətçi-bolşevikləri hesab olunan "**Avropa Azadlıq Cəbhəsi**" adlı cərəyan davam etdirir. Bunlar rus avrasiyaçısı A.Duqinin nəzəri ideyaları ilə silahlanaraq Tiriarin geosiyasi konsepsiyasını yeni şəraitdə davam etdirməyə cəhd göstərirlər.

Son altmış ildə, xüsusən 1950-1990-cı illərdə Avropa geosiyasətində **İtaliyanın geosiyasi məktəbləri** digər Avropa ölkələrindən xeyli geri qalmışdır. Lakin buna baxmayaraq, həmin bu illərdə İtaliyada da Jan Tiriarin, Benuanın, Lohauzenin ideyalarının daşıyıcıları, "yeni sağçı", "millətçi" geosiyasi cərəyanların tərəfdarları olmuşdur. Bunların içərisində əsas diqqət çəkəni geosiyasətçi alim K.Terraçanonun rəhbərlik etdiyi cərəyan idi.

¹ Напов Н.А. Гөстөрлөн әсәри, s.108-109.

Terraçanonun geosiyasi konsepsiyasına görə, müasir Avropa kontinentalizmi öz istiqamətini Avrasiyaya yönəldərək, Rusiya, Şərq və digər Avrasiya ölkələri ilə ittifaqda inkişaf etməlidir.

Terraçano da digər "Gənc avropalı" sağlar kimi hesab edirdi ki, Avropa İttifaqı Avrasiya məkanı ilə birləşərək "Avrosovet imperiyası: Vladivostokdan Dublinə qədər geniş əraziləri" əhatə edən bir nəhəng birlik yaratmalıdır. Lakin Terraçanonu fransız sağlarından və digər geosiyasətçi avropalılardan fərqləndirdən ideyalar da var idi. Bu da ondan ibarət idi ki, onun konsepsiyasında avropalılar Atlantist amerikalılarla mübarizədə İslam dünyasının imkanlarından bəhrələnməli və geniş istifadə etməli, öz maraqlarını bu amil üzərində quraraq amerikalılarla mübarizə aparmalıdır.

Terraçano İran, İraq, Suriya və s. anti-amerikan rejimlərə avropalıların dəstək verməsini, İslam fundamentalizminə söykənmiş bütün hərəkatlərin ABŞ-a qarşı yönəldilməsini təklif edirdi. O, hesab edirdi ki, Avropa – Rusiya – İslam dünyasının birliyi məsələsi gələcək kontinental Avropanın əsas geosiyasi hədəfi olmalı, Atlantizmin dağıdılmasında ciddi amil kimi istifadə olunmalıdır.

Əlbəttə, soyuq müharibə dövründə əsas düşərgələrdən birinə rəhbərlik edən ABŞ bu tipli anti-amerikan geosiyasi nəzəriyyələrin Qərbi Avropada yayılmasına və populyarlaşmasına imkan verə bilməzdi. Odur ki, bu ideyalara marginal nəzəriyyə möhürü vuraraq, dünyada onların təsir gücünü məhdudlaşdırmış və onların əvəzinə Avropada Atlantist ideyaların təbliğ edilməsini hərtərəfli dəstəkləmişdir.

Avropada, xüsusən də İtaliya, Hollandiya və Fransada "Yeni sağlar"ın və millətçilərin anti-amerikan, anti-atlantizm nəzəriyyələrinə alternativ kimi 70-ci illərdə yaradılmış Atlantizm mərkəzləri bu ölkələrin və bütövlükdə Avropanın son dövrdə geosiyasi proseslərə ABŞ-ın maraqları çərçivəsində fəal qoşulması cəhdi kimi dəyərləndirilir.

Yeni dövrdə Avropada inkişaf etdirilən mondialist geosiyasətin

mərkəzi də məhz bu ölkələrdə qurulmuşdur. Başda italyan alimi **K.Santaro** olmaqla, Beynəlxalq Münasibətlər üzrə Milan İnstitutunda hazırlanan bu geosiyasi konsepsiya Atlantik amerikan-ingilis nəzəriyyələri ilə demək olar, tamamilə üst-üstə düşür. Onlar amerikan geosiyasətçisi, mondialist F.Fukuyamanın "Tarixin sonu" məqaləsinin ideyalarından çıxış edərək vahid idarəçilik altında, ABŞ-ın hegemon mövqeyinə söykənən "sərhədsiz dünya konsepsiyasını" dəstəkləyirlər. Santaro müasir dünyanın milli-sosial kaos və anarxiya ilə dolu olmasından və dövlətlərarası münaqişələrin getdikcə artması meyllərindən çıxış edərək belə bir bədbin mondialist ssenari təsvir edir:

1) dünyanın münaqişəli geosiyasi vəziyyəti, uzunmüddətli gərginlik BMT və digər beynəlxalq təşkilatların zəifləməsinə səbəb olur;

2) millətçilik və dini fundamentalizmin Şərqi ölkələrində inkişafı getdikcə güclənir ki, bu da dünyanın geosiyasi tarazlığının pozulmasına səbəb olur;

3) NATO-nun güclənməsi fonunda Şərqdəki hərbi bloklar sürətlə iflasa uğrayır;

4) bütün dünyada məkan bölgüsü üzərində lokal münaqişə və müharibələrin sayı getdikcə artır;

5) dünyada anarxiya güclənir və idarəolunmazlıq təhlükəsi artır.

Alimin fikrincə, bütün bunların aradan qaldırılması yalnız dünya hökumətinin yaranması ilə mümkün ola bilər. Santaro dünya hökuməti ideyasını müasir dövrün əsas geosiyasi vəzifəsi hesab edirdi.¹

Müasir Avropanın ən ardıcıl mondialist geosiyasətçisi rolunda son zamanlar fransız alimi, ictimai-siyasi xadim **J.Attali** çıxış edir. Uzun müddət fransız prezidenti Mitteranın müşaviri olan, sonralar Avropa İnkişaf və Yenidənqurma Bankına rəhbərlik edən Attali son iyirmi ildə bu mövzuda onlarla kitab və məqalə nəşr etdirmiş, amerikalı mondialisti Fukuyamanın ideyalarına yaxın olan konsepsiya yaratmışdır.

¹ Нартов Н.А., Нартов В.А. Геополитика. М., 2007, с. 100-101.

Attali həm də amerikalıların Avropada (Hollandiyada) yaratdığı mondialist "Bildenberg Mondialist Klubunun", ABŞ-ın yaratdığı Üç-tərəfli Komissiyanın Avropa üzrə nümayəndəsi olmuşdur.

Attalının 1990-cı ildə çapdan çıxmış "Üfüq xətti" kitabı gələcək mondialist dünyanın yeni bir layihəsini təklif edir. Bu kitabla o, Atlantizimin **optimist versiyasının** əsasını qoymuşdur.

Attali gələcək dünyanı pul erası, "pulun nizamı" kimi təsəvvür edərək, pulu cəmiyyətin inkişafının və hərəkətinin əsası sayırdı. O belə hesab edirdi ki, informasiya texnologiyalarının inkişafı, qloballaşmanın sürətlənməsi dünyanı vahid birliyə doğru aparır ki, burada keçmiş geosiyasi fikir ayrılıqları arxa plana keçəcəkdir.

Müəllifə görə, müasir dünyada pul istənilən dəyərlərin universal etalonudur. Onun fikrincə, bütün yer kürəsində bazar münasibətləri hökmranlıq edir. Bu münasibətlər nəinki maliyyə, hətta informasiya texnologiyalarının sərbəst hərəkətinə əsaslanır, liberal-demokratik ideologiyaya söykənir, geosiyasi dualizmi inkar edir və vahid, birmillətli dünya məkanı tələb edir.

Müəllifin "yeni dünyası" geoiqtisadiyyatın prinsipləri əsasında vahid bazar yaradaraq, qloballaşmanı və transmilliləşməni qaçılmaz edir. Qlobal dünya birinci yerə coğrafi, etnik, mənəvi və digər ayırıcı amilləri deyil, ilk növbədə birləşdirici iqtisadi amili qoyur. Bütün ölkələr, özünün bütün regionları ilə yer kürəsi, dünyanın birja və informasiya mərkəzləri, iri sənaye və zəngin təbii ehtiyatları olan dövlətlər və şəhərlər yalnız üç mərkəzin ətrafında fırlanır.

Attali gələcək dünyanı birləşdirə biləcək həmin üç əsas geosiyasi mərkəzi belə qruplaşdırırdı: Birincisi, Amerika məkanı – hansı ki, Şimali və Cənubi Amerikanı vahid maliyyə, sənaye birliyində birləşdirəcəkdir. İkincisi, Avropa məkanı – Avropanın iqtisadi birliyi üzərində qurulacaqdır. Üçüncüsü, Sakit okean regionu – bu region Tokio, Tayvan və Sinqapuru bir mərkəzdə birləşdirərək ətraf əraziləri özünə cəlb edəcəkdir. Onun fikrincə, bu mərkəzlərin ətrafında digər qalan ərazilər, daha az inkişaf etmiş regionlar birləşəcək və be-

ləliklə, "Vahid dünya" yaranacaqdır.

Attali gələcək dünya birliyinin siyasi sistemini demokratik dəyərlər, ticarət sistemini bazar və sərbəst əlaqələr və bütün digər hərəkətverici qüvvələrini isə mülki, sərbəst, azad idarəçilik əsasında təsəvvür edirdi. Attaliyə görə, gələcəkdə bu üç dəyər milli dövlət suverenliyini vahid insan dəyərlərinə söykənən dünya mədəni sisteminə keçirəcək ki, burada da hər şeyi pul və azad iqtisadi münasibətlər müəyyən edəcəkdir.

Avropanın müasir geosiyasetində, xüsusən geosiyasi ideyaların transformasiyasından sonra bir çox yeni ideya və nəzəriyyələrə də rast gəlmək olar. Onların sırasında alman və fransız alimlərinin təklif etdiyi bir neçə yanaşmanı nəzərdən keçirək:

İqtisadi aləm nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyə görkəmli tarixçi, fransız tarixşünaslığının ən parlaq simalarından olan **Fernan Brodel** (1902-1985) tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, "Maddi sivilizasiya, iqtisadiyyat və kapitalizm, XV-XVIII əsrlər"(1967) əsərində bəşəriyyətin iqtisadi inkişafının bütün mərhələlərini və qanunauyğunluqlarını araşdıraraq belə elmi qənaətə gəlmişdir ki, planetin son beş-altı əsrlik iqtisadi inkişafı növbəlilik əsasında bir neçə muxtar dünya regionunun – "iqtisadi aləmin" hesabına baş vermişdir. Müəllif Aralıq dənizi regionu "iqtisadi aləminin" nümunəsində öz nəzəriyyəsini əsaslandıraraq qeyd edir ki, bu "aləmlər" bəşəriyyətin böyük ərazi inteqrasiyasının, iqtisadi birliklərin, qeyri-etnik tarixi insan cəmiyyətlərinin yaranmasında mühüm rol oynamış və indinin özündə də oynamaqdadır.

Dördüncü dünya nəzəriyyəsi: Alman alimi **B.Niçsmann** "dördüncü dünya" nəzəriyyəsi 1945-1993-cü illərdə dünyada baş verən 122 məhəlli, 97 dövlətlərarası münaqişələrlə bağlı və öz dövləti olmayan xalqlar və etnik qruplara aid xüsusi bir tədqiqata əsaslanır. O, belə qərara gəlir ki, dünyada yaşanan müharibələrin və münaqişələrin əsasında məhz böyük dövlətlərin kiçik xalqlar üzərinə basqısı dayanır.

Nițsmann dünyanın etnomədəni inkişaf səviyyəsini təsnif edərək təxminən 5 min xalqın yaratdığı 200 dövləti birinci, ikinci, üçüncü və dördüncü dünya adı altında qruplaşdırmışdır. Onun fikrincə, müasir dövlətlərin çoxu imperiya kimi fəaliyyət göstərərək, öz tərkibində çoxlu xalq və etnik qrupları birləşdirir.

Müəllif hesab edir ki, həmin xalqlar günün birində onların milli varlığını məhv edən ölkələrin qəbirqazanına çevriləcəkdir.

Nițsmann təklif edir ki, dünyanın etnik müxtəlifliyini qorumaq işini məhz böyük dövlətlər öz üzərinə götürməli və milli-etnik mədəniyyətləri yaşatmalıdır.

Milli dövləti olmayan etnik varlıqları müəllif "dördüncü dünya" adlandıraraq belə hesab edirdi ki, dünyanın etnik, mədəni və bioloji müxtəlifliyinin qorunub saxlanması müasir bəşəriyyətin əsas vəzifələrindən biridir.

Tarixi inkişaf konsepsiyası: Tarixi ədəbiyyatda bəhs olunan nəzəriyyə iki formada təqdim olunur. Bunlardan biri ümumdünya tarixi konsepsiyası adlanaraq dünyada vahid mədəni birliyin yaranmasını ehtiva və təbliğ edir. Bu yanaşmanın əsas tərəfdarları avropalı alimlər **İ.Herder** və **K.Yaspersdir**.

Bunun tamamilə əksini isə tarixi inkişaf yanaşması nəzəriyyəsinin nümayəndələri olan ingilis alimləri O.Şpenqler, A.Toynbi və başqaları təklif edirlər. Onlar bu nəzəriyyəni "mədəni-tarixi konsepsiya" adlandırırlar. Bəhs olunan nəzəriyyə tərəfdarları klassik rus geosiyasətçi alimi N.Danilevskinin etnik mədəni fərdilik konsepsiyasını inkişaf etdirərək hər bir mədəniyyətin özünəməxsus etnosferaya söykənməsi fikrini qabardır, vahid ümumdünya mədəniyyəti ideyasını isə qeyri-mümkün hesab edirdilər.

Modernləşmə nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyə XX əsrin 70-ci illərindən sonra Avropada yaranmış və müasir Qərb geosiyasi nəzəriyyələri içərisində xüsusi populyarlıq qazanmışdır.

Modernləşmə nəzəriyyəsinin baniləri dünyanın ənənəvi yaşayış tərzindən əsasında Qərb dəyərləri və həyat təzi dayanan müasir ya-

şayışa keçməsi ideyasını irəli sürüdürlər.

Modernləşmənin əsasında Qərbi Avropanın üç maarifçi dəyəri – rasionallıq, fərdiyyətçilik və maddilik prinsipləri dururdu. Nəzəriyyəyə görə, insanlar açıq, liberal, demokratik və bazar iqtisadiyyatına əsaslanan dövlət və cəmiyyətdə yaşamalı, qanunlarla, öz ağıl və dərkələri, ictimai-siyasi davranış normaları və ətraf aləm haqqındakı bilikləri ilə hərəkət etməlidirlər. Cəmiyyət heç bir avtoritar idarəçilik və kənar müdaxilələrə söykənmədən çoxluğun iradəsinə uyğun olaraq öz həyatını və yaşayışını müəyyən etməlidir. Bütün sosial, dövlət institutları insan və onun fəaliyyətinin səmərəliliyinə, həyatının dolğunluğuna xidmət etməlidir.

Modernləşmə bəşəriyyətin ən təkmil dövlət, cəmiyyət, xalq, din və ayrıca götürülmüş insan (şəxsiyyət) münasibətlərinin ən təkmil formasını qurmuş Qərb ölkələrinin təcrübəsini və "vesternizasiya" (qərbləşmə) ideyasını təlqin edir. Onun əsas mahiyyəti "avropalılar kimi düşünmək, yaşamaq və fəaliyyət göstərmək"dən ibarətdir.

Beləliklə, görüldüyü kimi, kontinental Avropa geosiyasi məktəbi müharibədən sonra və müasir dövrdə əsasən alman, fransız, italyan və belçikalı alimlərinin simasında inkişaf edir. Bu tədqiqatçılar ingilis-amerikan Atlantik məktəbi qarşısında müəyyən mənada öz müstəqilliklərini saxlayaraq, kontinental Avropa məktəbinin ənənələrini davam etdirirlər. Doğrudur, ABŞ mütəmadi olaraq Avropada bir çox geosiyasi məktəbləri maliyyələşdirir və digər kontinental məktəblərə alternativ kimi inkişaf etdirir, onların vahid mərkəzdə birləşməsinə əngəl törədir. Amma buna baxmayaraq, Avropada fərqli nəzəriyyə və fərqli geosiyasi yanaşma açıq-aşkar özünü büruzə verir.

Avropa kontinental geosiyasət məktəbinin XX əsrdə inkişafının ümumi meyli görüldüyü kimi, məkan geosiyasətindən insan geosiyasətinə doğru inkişaf edərək, hazırkı Avropanın humanitar geosiyasətinə çevrilə bilmişdir. Hazırda Avropa geosiyasəti insan ruhu və mədəniyyətinin ehtiyacları və davranış normaları çərçivəsində mə-

kandan istifadə edilməsi geostrategiyasını inkişaf etdirir.

XXI əsrin başlanğıcından Avropa geosiyasəti birlik ideyalarını təbliğ edərək, Avropa Birliyinin getdikcə daha sıx inteqrasiyasının yaradılmasının və bu nümunənin bütün dünyaya yayılmasının tərəfdarı kimi çıxış edir.

Bundan başqa, bu məktəbin ideoloqları yeni Avropanın dünya siyasətində rolunun artırılması və dünyada həlledici amilə çevrilməsi ideyasını irəli sürürlər. Fransız **J.Santerin** fikri ilə ifadə etsək, "onlar iqtisadi cəhətdən nəhəng, lakin siyasi cəhətdən cılız Avropanı" getdikcə dünyada ciddi siyasi amilə çevirmək istəyirlər. Məsələn, keçmiş Fransa prezidenti **Jak Şirakin** 2002-ci ildə Avropa Birliyinin toplantısındakı çıxışında qeyd olunduğu kimi, Avropa Komissiyası və Avropa Birliyi dünya iqtisadiyyatında və beynəlxalq idarəçilikdə öz səlahiyyətlərini genişləndirərək, vahid bir amil rolunda çıxış etməlidir. Şirak Avropanı bütün dünyada təmsil etməkdən ötrü Avropa prezidenti, Avropa baş naziri və başqa vəzifələrin təsis olunmasını təklif edirdi.¹

Müasir alman geosiyasətçiləri fransızlardan bir qədər fərqli düşünlər. Onlar hesab edir ki, Avropa siyasi cəhətdən vahid icra strukturu ətrafında inteqrasiya olunmaqla bərabər daxili siyasətdə federativ idarəçilik komponentlərini saxlamalıdır. AFR-in xarici işlər naziri **Y.Fişer** təklif edirdi ki, Avropanın siyasi-iqtisadi inteqrasiyasını gücləndirə bilərik, lakin yerli – milli məsələlərdə hər ölkənin muxtar idarəçiliyini saxlamalıyıq.²

Avropa Birliyinin bugünkü inteqrasiyasının əsasında fransız-alman barışı durur. Bu iki ölkə Avropanın əsas hərəkətverici qüvvəsi olaraq Avropa inteqrasiyasına razılıq verərək bütün Avropa dövlətlərinin strateji əməkdaşlığının nümunəsini ortaya qoymuşdur. Göründüyü kimi, XXI əsrdə Avropa İttifaqı dünyanın müstəqil geosiyasi mərkəzi rolunu oynayacaqdır.

¹ Василенко И.А. Göstərilən əsəri, s.107.

² Yənə orada.

ABŞ və Avropa geosiyasi cərəyanlarının fərqli düşüncələrinin səbəblərindən biri də dünyanın gələcək idarəçiliyi ilə bağlı idi. Məsələ ondan ibarət idi ki, ABŞ İkinci Dünya müharibəsindən ən az itki verməklə, iqtisadi, hərbi, maliyyə cəhətdən daha güclü dövlət kimi çıxaraq dünyanın ən əsas dövlətləri sırasında öncül mövqeyə qalxmışdı. Müharibədən sonra bu ölkə geosiyasətçilərilə dünyanın digər ölkələrini təmsil edənlər arasında artıq qeyd edildiyi kimi, ciddi fikir ayrılıqları meydana gəlmişdi. Bir tərəfdə "Dəniz qüvvələri"nin hökmranlığı ideyasını təbliğ edən "**atlantistlər**", digər tərəfdə isə Vahid Avropa Birliyi ideyasını təbliğ edən **sivilizasiya** geosiyasətçiləri dayanmışdı.

Müasir kontinental geosiyasət üçün yeni geosiyasi ideyalar, o cümlədən Avropa məkanında birləşmənin yeni-yeni geosiyasi identifikasiya axtarışları xarakterikdir. Bu axtarışlar ABŞ geosiyasətinin ciddi nəzarəti və qısqançlığı altında həyata keçirilsə də, Avropa strateqləri və elm adamları onların beynəlxalq aləmdəki son on ildə reallaşdırdığı siyasətə, atdığı addımlara qarşı səsini getdikcə daha açıq şəkildə qaldırmaqdadırlar. Xüsusən, Fransa və Avropa Birliyinin digər dövlətləri Amerikanın anti-terror bayrağı altında reallaşdırdığı dünya hegemonluğu siyasətinə qarşı getdikcə daha çox etiraz nümayiş etdirirlər.

4.2. İngilis-amerikan atlantik geosiyasəti: xarakteristikası və əsas nəzəriyyələri

XX əsrin ikinci yarısında dünyada geosiyasi nəzəriyyələrin inkişafı əsasən ingilis-amerikan məktəbinin və bu elmin baniləri olan Makinder, Mehen, Spaykmen və başqalarının qoyduğu yol ilə gedirdi. Çünki artıq qeyd edildiyi kimi, İkinci Dünya müharibəsində məğlub olmuş Almaniyanın və Hitlerin əsas geosiyasi məsləhətçisi və yol göstərəni olmuş K.Haushoferin mühakimə olunması və faciəli ölümündən sonra alman geosiyasi məktəbinin davamçıları "Üçüncü

Reyxin" siyasətçiləri ilə əməkdaşlıqda günahlandırılaraq qalib dövlətlər və onların elmi ictimaiyyəti tərəfindən ciddi təzyiqlərə məruz qaldılar. Geosiyasətdə "talassokratiya" xətti (anqlo-saks dəniz qüvvələri geosiyasi məktəbləri) əvvəlki kimi inkişaf edərək ABŞ-ın rəsmi geosiyasi tədqiqat mərkəzinə çevrilməyə başladığı bir zamanda Avropa geosiyasəti, xüsusən alman kontinental "tellurokratiya" məktəbi ciddi zərbə almış və praktiki olaraq 50-ci illərin sonlarınaqədək fəaliyyət göstərməmişdir.

Geosiyasi münasibətlərin *Potsdam mərhələsi* ABŞ-ın gücünün və əzəmətinin bütün dünyada təsdiqlənməsi ilə başladı. 1945-ci ildə ABŞ artıq dünyanın ən güclü, hərbi, iqtisadi və maliyyə dövləti idi. Birləşmiş Ştatlar 1945-1946-cı illərdə ümumdünya milli məhsulunun 50%-ni istehsal edirdi. Müharibə illərində döyüşən dövlətləri hərbi texnika və hərbi sursatla təmin etdiklərinə görə əldə olunan təqribən 23 min ton qızıl ABŞ-ın əlində idi. Amerikan geosiyasətçiləri ölkələrini artıq təkcə Qərbi yarımkürəsində deyil, bütün planetdə hegemon rol oynamağa ən çox təbii və tarixi haqqı olan dövlət kimi təqdim edir və dünya səviyyəli, xüsusi, ayrıca amerika geosiyasət məktəbinin yaradılması zəruriliyini təklif edirdilər. 1942-ci ildə nəşr etdirdiyi "*Amerikan strategiyası dünya siyasətində*" adlı əsərində Spaykmen bu ideyanı və onun məqsədlərini ciddi şəkildə əsaslandırmağa cəhd göstərmişdir.

1943-cü ildə **Makinder** dünya modeli barədə fərziyyəsinə ciddi dəyişiklik edərək "Hartlənd" məkanının sərhədlərini Şimali Atlantikaya qədər "uzadır" və onları "birləşdirir". Makinder Karib hövzəsi ölkələri ilə ittifaqda "anqlo-amerikan" liderliyi haqqında yeni geostrateji modeli ciddi-cəhdlə əsaslandırmağa çalışırdı.

1945-ci ildə ABŞ tədqiqatçısı **S.Hantinqton** "*Sivilizasiyanın əsas hərəkətedici qüvvələri*" adlı əsərini nəşr etdirir. 1944-cü ildə, daha sonra isə 1949-cu ildə ABŞ-da "*Dünyanın kompası*" və "*Dünyanın yeni kompası*" adlı geosiyasi toplular çapdan çıxır. Onların da əsas müəllifləri ABŞ və SSRİ arasında gələcək müharibənin labüdlüyü-

nü əsaslandırmağa çalışırdılar.

Geosiyasətdə "Qərb sivilizasiyasının Avrasiya xalqları və digər qitələrin xalqları üzərində təbii üstünlüyünün" əsaslandırılması cəhdi, "Rusiya, daha sonra Almaniya, Yaxın və Orta Şərq xalqlarına genetik təcavüzkarlığın xas olması", "demokratiyanı qəbul etmə qabiliyyətsizliyi" və s. damğalarının vurulması bu əsərlərdə açıq-aşkar sezilirdi. İddia edilirdi ki, guya Avrasiya dövlətlərinin coğrafi vəziyyəti onları işğalçılıq siyasəti həyata keçirməyə sövq edir, Sovet İttifaqı işğalçılıq ruhunu Rusiya imperatorluğundan qəbul etmişdir və s.

ABŞ geosiyasətçiləri SSRİ-ni zülm imperiyası adlandıraraq, təkcə ABŞ-ı deyil, bütün sivil ölkələri vahid mərkəzdə birləşərək, bu imperiyaya qarşı mübarizəyə çağırırdılar. Belə mərkəz həm də onların fikrincə, planetin istənilən ərazisində baş verən proseslərə müdaxilə etməklə planetar məkana nəzarət etməli və həmin "tarazlaşdırıcı" və "sabitləşdirici" nəzarətin başında Birləşmiş Ştatlar dayanmalı idi.

Beləliklə, XX əsrin ikinci yarısında geosiyasi nəzəriyyənin inkişafı əsasən ingilis-amerikan maraqlarının təmin edilməsi istiqamətində inkişaf edirdi. Bu nəzəriyyələrin hazırlandığı xüsusi məktəblər və mərkəzlər ABŞ dövlətinin ciddi himayəsinə götürülmüşdü.

İngilis-amerikan geosiyasi mərkəzlərini fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri onların həddən artıq nikbin və fəallığı, aşkar praqmatizmi və real düşüncəliliyi idi. Bundan başqa, bu məktəbin nəzəriyyələri strateji məqsədlərinin və fəaliyyət proqramlarının aydınlığı, nəzəri və praktiki məsələlərin sintezi, dövlətin strateji maraqları ilə malik olduğu imkanların dəqiq hesablanması və nəzərə alınması ilə seçilirdi.

Ümumiyyətlə, İngiltərə və ABŞ-da geosiyasət bir elm kimi tədqiq olunmağa başlayanda onun əsasən tətbiqi inkişafına ciddi fikir verilmişdir. Bu da tədqiqatçıların fikrincə, bəhs olunan məktəbin yaradıcıları hesab olunan Mehen, Makinder, Spaykmen, Kisincer, Bjezinski və başqalarının həm nəzəriyyəçi, həm də praktik olmaları ilə

bağlı idi. Onlar fəaliyyət göstərən siyasətçi və strateq olduqları üçün əsasən gündəlik geosiyasi məsələlərlə məşğul olur, nəzəri və praktiki planlaşma həyata keçirirdilər. Məhz elə ona görə də onların əsərləri akademik tədqiqatdan daha çox geostrateji doktrinaya bənzəyirdi.

İngilis-amerikan geosiyasi məktəblərinin fərqləndirici keyfiyyətlərindən biri də onun *Atlantik (talassokratik)* xarakterdə olması və Kontinental (tellurokratik) nəzəriyyələrlə mübarizə aparmasında idi.

Atlantist geosiyasi nəzəriyyələri sonralar ABŞ-ın beynəlxalq siyasətinin rəsmi strategiyasına çevrilmişdir. Bu strategiya hadisələrin inkişafının iki əsas variantını nəzərdən keçirirdi:

- Şərqlə mümkün müharibədə Qərbin qələbə qazanmaq imkanları;
- Vahid Dünya hökumətinin qurulması (burada iki bir-birinə zidd ideoloji qütblərin uyğunlaşması, yeni yaradılacaq dünya hökumətinin idarə edilməsi məsələsindən bəhs olunurdu).

Avropa geostrateqləri ilə əsas fikir ayrılığı da hadisələrin inkişafının sonrakı mərhələsi ilə bağlı idi. *Dünya hökumətinin idarə olunması* məsələsində ABŞ və onun Qərbi Avropadan olan müttəfiqlərinin rolunun və milli maraqlarının müəyyənləşdirilməsi ciddi mübahisəyə səbəb olmuşdu. Bu məsələdə ABŞ-ı təmsil edən atlantistlər "mondializm geosiyasətçiləri", (SSRİ dağılandıqdan sonra bunları "yeni dünya üsul-idarəsi" nəzəriyyəçiləri adlandırılmağa başladılar) Avropa geosiyasi məktəbinin "kontinentalistləri" (bunlara "yeni sağlar" da deyirdilər) və tətbiqi geosiyasət nəzəriyyəsi tərəfdarları arasında milli maraqların müəyyən olunması və təmin edilməsi ilə bağlı ciddi fikir ayrılıqları ortaya çıxır.

Geosiyasətdə və beynəlxalq münasibətlərdə *milli maraq* anlayışını ilk dəfə tədqiqat mövzusu kimi gündəmə ABŞ nəzəriyyəçisi **Hans Morqentau** (1904-1980) gətirmişdir. O, siyasi realizm düşüncəsindən çıxış edərək, beynəlxalq münasibətlərə milli maraq konsepsiyasını tətbiq etmiş və pragmatizm ideyalarının inkişafına ciddi

töhfə vermişdir.

Morqentau hesab edirdi ki, milli marağ bütün böyük və kiçik dövlətlərin xarici siyasətinin və fəaliyyətinin ali məqsədini təşkil edir və onun əsasında dayanır.

Morqentau milli maraqları *daimi* və *keçici* olmaqla iki qrupa ayırmışdır. Daimi (əsas) maraqlara o:

- dövlətin ərazisinin, əhali və institutlarının, xarici ticarətin və investisiyaların, şəxsi mülkiyyətin xarici təhlükələrdən qorunmasını, xarici partnyorlarla əlaqələrin və ittifaqların yaradılmasını;
- keçiciyə isə (aralıq maraqlara) dövlətin yaşamasında maraqlı və təhlükəli olan varlıqların nəzərə alınmasını, onun həyatı maraqlarının və təhlükəsiz milli inkişafının təmin edilməsini, lokal xarakterli və yerli əhəmiyyətli digər mənafeələrinin qorunmasını aid edirdi.

Morqentau milli marağ nəzəriyyəsini işləyərək, bunun təmin edilməsinin əsasına *dövlətin gücünü* qoyurdu. O hesab edirdi ki, dövlətin gücü yoxdursa, onun milli maraqlarının qorunmasından söhbət belə gedə bilməz.

Morqentau *dövlətin qüdrətini təkcə onun hərbi gücündə deyil, coğrafi vəziyyəti və təbii ehtiyatlarında, iqtisadi potensialında, hərbi hazırlığı və hərbi inkişafının səviyyəsində, əhalisinin sayı, milli mentaliteti və milli ruhunda, əhalinin dövlət siyasətini dəstəkləməsində, diplomatiyasının gücündə* görürdü.

Yeni dövrdə amerikan-ingilis geosiyasi fikrinin ümumi xəttində müşahidə olunan və milli maraqların təminatı üzərində qurulmuş əsas nəzəriyyələr "Atlantizm", "Mondializm", "Yeni dünya nizamı" və s. geosiyasi konsepsiyalardan ibarətdir.

Atlantizm ideyalarının inkişafı ilə ABŞ-da XX əsrin ortalarından başlayaraq Spaykmenin ardıcılıları məşğul olmuş və onun bu istiqamətdəki geosiyasi nəzəriyyələrini inkişaf etdirərək, yeni-yeni ideyalarla zənginləşdirmişlər. Spaykmenin ideyalarını təhlil və inki-

şaf etdirən əsas nəzəriyyəçilərdən biri **D.Meyniq** idi. O, "*Avrasiya tarixində Hartlənd və Rimlənd*" adlı əsərində qeyd edirdi ki, geosiyasi meyarlar təkcə dövlətin və əhalinin quru, yaxud dəniz ərazisinə coğrafi aidiyyatı ilə deyil, həm də onların funksional mədəni meyli ilə dəyərləndirilməlidir.

Meyniq Avrasiya rimpləndinin bütün ərazisini funksional-mədəni baxımdan üç tipə bölürdü.

- Birinci tipə Çin, Monqolustan, Vyetnam, Banqladeş, Əfqanıstan, Rusiya və Şərqi Avropa, Baltıkanı və Şimali Koreyanı aid edirdi. Bu əraziləri o, hartləndə (tellurokratik bloka) meylli ərazi kimi dəyərləndirirdi.
- İkinciyə, Cənubi Koreya, Birma, Hindistan, İraq, Suriya, Yuqoslaviyanı, daha doğrusu, geosiyasi cəhətdən bitərəf dövlətləri aid edirdi.
- Üçüncü tipə Qərbi Avropa, Yunanıstan, Türkiyə, İran, Pakistan və Tailandı aid edirdi.

Meyniq də ABŞ geosiyasi məktəbinin digər nümayəndələri kimi Almanıyanın İkinci Dünya müharibəsindəki məğlubiyyətindən sonra hartləndi SSRİ və onun Varşava müqaviləsi üzrə müttəfiqlərinin əraziləri ilə eyniləşdirirdi və müvafiq olaraq "hartlənd-rimlənd qarşılıqlımasını" birincilərin ABŞ-ın rəhbərlik etdiyi Atlantik blokla qarşılıqlıması kimi qələmə verirdi.¹

Digər amerikalı geosiyasətçi **U.Kirk** Meyniqin mədəni-funksional geosiyasi yanaşmasını inkişaf etdirərək belə qənaətə gəlmişdir ki, bəşəriyyətin inkişafında əsas rolunu qitə daxilinə mədəni impulslar gətirən *sahilyanı sivilizasiyalar* oynayır. Onun fikrincə, bu impulsların intensivlik dərəcəsi şəraitdən asılı olaraq müxtəlif cür ola bilər.

U.Kirk də Meyniq kimi bəşəriyyətin inkişafını dəniz sivilizasiyasının təsiri ilə (mədəni impulsla) şərtləndirir ki, bu müsbət impulsun da əsas mənbəyinin ABŞ olduğunu iddia edir.

¹ Колосов В.А., Мироненко Н.С. Göstərilən əsəri, s.103.

Məşhur alim və siyasətçi, ABŞ-ın sabiq dövlət katibi **Henri Kissincer** də atlantizm geosiyasi nəzəriyyəsinin tərəfdarlarından olmuşdur. O, atlantizm ideyalarına söykənərək ABŞ-ın dünyanın təhlükəsizlik məsələlərindəki rolunu xüsusi dəyərləndirirdi.¹ Kissincer təklif edirdi ki, ABŞ öz geosiyasi strategiyasına pərən-pərən düşmüş "sahil zonalarının" dövlət və xalqlarını "*bütöv birlik*" şəklində birləşdirmək, onlara dinc fəaliyyətlə məşğul olmaq üçün lazımi şərait yaratmaq və kənar müdaxilələrdən qorumaq vəzifəsini əlavə etməlidir. Onun fikrincə, bu missiya Avrasiya və SSRİ üzərində tam nəzarəti əldə etmək işində həmin dövlət və xalqları ABŞ-ı dəstəkləməyə sövq edəcəkdir. Kissincerə görə, "*bütöv birlik*" həm də bloklararası mübarizədə bitərəfliyini saxlayan Avrasiyaya meyli digər "sahil sektorları"nı da ABŞ-ın sıralarına cəlb edə bilərdi.

Kissincerin doktrinası ABŞ-a "qamçı və kökə" metodu ilə hərəkət etməyi təklif edirdi: Vyetnama müharibə, Çinə əməkdaşlıq və s. təklif edən Kissincer, İranda Məhəmməd Rza şah Pəhləvi rejiminin, Ukrayna və Baltıqyanı ölkələrdə millətçilərin dəstəklənməsinin tərəfdarı idi.

Kissincerin geosiyasi ideyaları ABŞ və Avropada sonralar "*humanist geosiyasət*" adı aldı. Əslində ABŞ və NATO-nun müharibədən sonra kütləvi qırğın silahlarının yeni-yeni növləri ilə silahlanması və reallaşdırdığı nüvə vasitəsilə müharibədən çəkəndirmə doktrinası da "*sülh və humanizm*" ideyaları ilə izah edilirdi. ABŞ və NATO ölkələrinə məxsus nüvə silahları və hərbi bazaları "*bütöv birliyin*" ərazilərinin kənar təhlükələrdən (SSRİ-dən və Çindən) qorunmasını təmin etmək üçün yerləşdirilmişdi. Regionların geosiyasi və coğrafi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq Kissincer Avrasiya və SSRİ üzərində gələcək nəzarəti məhz atom-raket texnologiyası və hərbi üstünlük yolu ilə həyata keçirməyi təklif edirdi.

¹ Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика. К дипломатии для XXI века. М., 2002.

Başqa bir müasir ABŞ atlantizm nəzəriyyəçisi **Sol Koen** özünün "Regionalizm" adlanan nəzəriyyəsində yer kürəsini geosiyasi və geostrateji tipinə görə dörd qrup regiona bölür. Birinci və əsas qrupa o, ABŞ başda olmaqla ticarət və açıq iqtisadi əlaqələrə meyilli olan okean ölkələrinin və SSRİ başda olmaqla Avrasiyanın kontinental dövlətlərinin yerləşdiyi regionu aid edir.

Müəllif okean dünyasını müvafiq olaraq dörd ayrıca geosiyasi regiona ayırırdı: İngiltərə, ABŞ-Karib ölkələri; Avropa və məğrib ölkələri; Cənubi Amerika və Cənubi Afrika; ada Asiyası və Okeaniya.

Müəllif kontinental Avrasiyanı da iki geosiyasi regiona ayırırdı: Hartlənd – SSRİ və Şərqi Avropa; Şərqi Asiya. Hər regiona daxil olan ölkələrin özünəməxsus geosiyasi, sosial-iqtisadi və mədəni xarakteristikasını verən S.Koen onların böyük bir lider dövlət (regional lider) ətrafında qruplaşmasının əsaslarını aydınlaşdırmağa cəhd edirdi.

S.Koen regional lider statusuna iddialı beş geostrateji mərkəzi fərqləndirir və onları birinci dərəcəli dövlət adlandırır. Bunlar: ABŞ, Avropa Birliyi, SSRİ, Çin və Yaponiyadan ibarət idi. Bundan başqa, S.Koen dünyada ikinci dərəcəli regional lider statusu ilə daha bir neçə geosiyasi mərkəzin adını çəkirdi. Bunlar Hindistan, Braziliya və Nigeriya idi. Müəllifin fikrincə, onlar da öz ətrafında bir çox region dövlətlərini cəmləşdirirdi. Bu düzümün ardınca S.Koen üçüncü, dördüncü və beşinci dərəcəli dövlətlərdən və onların öz qonşularına olan təsir dairəsindən bəhs edirdi.

S.Koen ABŞ-ı təmsil edən digər atlantistlərdən, xüsusən də Kissincerdən fərqli olaraq, nüvə vasitəsilə müharibədən çəkəndirmə konsepsiyasını qəbul etmirdi. O hesab edirdi ki, SSRİ-nin malik olduğu hərbi potensial, nüvə başlıqlı raketlər, o cümlədən okeanlarda üzən atom raketləri ilə silahlanmış dəniz qüvvələri, Karib dənizi rayonundakı hərbi bazaları qaldıqca nüvə vasitəsilə müharibədən çəkəndirmə və Rimpləndin tam təhlükəsizliyi qeyri mümkündür.¹

¹ Колосов В.А. Göstərilən əsəri, s.104-109.

Müəllif 1994-cü ildə yazdığı *"Geosiyasət yeni dünya dövründə: köhnə geosiyasətin perspektivləri"* əsərində planetin geosiyasi vəziyyətini, dövlətlərin ətraf aləmə təsir dairələrini və s. məsələləri geniş araşdırmış və özünün polisentrist **"geostrateji güc tarazlığı"** nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür.

S.Koen bu əsərində belə bir qənaətə gəlir ki, dünya birqütblü geosiyasi münasibətlər dövründən fərqli olaraq hazırda dinamik inkişaf edən və dəyişkən regional münasibətlər (polisentrizm, yaxud regionalizm konsepsiyası) üzərində qurulmuşdur. O, köhnə geosiyasəti keçmiş müharibə, münaqişə və hərbi qarşıdurmaların bir hissəsi və ideya verəni hesab edir və təklif edir ki, yeni geosiyasət dünyada dövlətlərarası kooperasiyanın və beynəlxalq sülhün əsas vasitəsinə çevrilərək dünya nizamının qurulması və inkişafına xidmət etməlidir. Bunun üçün, müəllifə görə, müasir geosiyasət nəinki təkcə dünyadakı fiziki, hərbi, siyasi qarşıdurmaları, o cümlədən ictimai prosesləri və maraqları öyrənməli, insanlığın və sivil birgəyaşayışın tələblərinə xidmət göstərməlidir.

Atlantizm konsepsiyası dəniz ölkələrinin (rimləndin) təbii üstünlüyünə əsaslanan və onun geostrateji maraqlarının müdafiəsində dayanmış nəzəriyyə olmaqla yanaşı, həm də strateji və hərbi sahədə elmi-texniki inqilabla bağlı meydana çıxan yeni ideyaların tətbiqini də tövsiyə edirdi. Atlantistlər yeni silah tiplərinin yaradılmasını, ilk növbədə atom bombaları, qitələrarası ballistik və qanadlı raketlərin, strateji bombardmançı təyyarələrin istifadəsini (ilk dəfə onlar Xirosima və Naqasaki şəhərlərinin bombardman edilməsi zamanı tətbiq edilmişdir) dənizin quru üzərində üstünlüyü kimi təqdim edirdilər. Lakin onlar da etiraf edirdilər ki, elmi-texniki tərəqqi və geostrateji meyarların dəyişməsi planetar məkanda yeni geosiyasi doktrinalara və yanaşmalara tələbat yaratmışdır. Onların fikrincə, klassik geosiyasətin iki əsas obyektinə – dəniz və quruya indi yeniləri – hava və kosmik fəza da əlavə olunmalıdır. Hərbi cəbbəxanaya nüvə, plazma və lazer silahlarının daxil edilməsi, kosmik və peyk imkanlarının

geostrateji məqsədlər üçün istifadə olunması (yeni elementləri geosiyasi ədəbiyyatda aerokratiya və efirokratiya adlandırırlar) artıq klassik geosiyasi doktrinaları əhəmiyyətsiz vəziyyətə gətirmişdir.

Bəşəriyyətin sonrakı inkişaf tarixi "Atlantizm" geosiyasi nəzəriyyəsinin daha dinamik olduğunu göstərdi. O, dəniz qayda-qanununa əsaslanan bütün şəraitlərdən maksimum istifadə edərək əhəmiyyətli nəticə əldə etmişdir. Atlantistlərin geosiyasəti hücum xarakterli olduğu halda, kontinental geosiyasət passiv müdafiə mövqeyi tuturdu.

"Neoatlantizm" konsepsiyası: 1990-cı illərdən başlayaraq – soyuq müharibədə SSRİ üzərində qələbədən sonra ingilis-amerikan geosiyasi cərəyanları bir neçə istiqamət üzrə qruplaşmağa başladı. Bu cərəyanlardan biri **S.Hantinqtonun** rəhbərlik etdiyi "*neoatlantizm*" məktəbi idi.

S.Hantinqton hələ Harvard Universiteti nəzdində strateji tədqiqatlar institutunun rəhbəri vəzifəsində çalışarkən "*Sivilizasiyaların toqquşması*" adlı məqaləsində "Neoatlantizm doktrinasını" irəli sürmüşdü. Doktrinanın mərkəzində Quru və Dənizin, Qərb və Şərqlin gələcək münasibətlərinin əsasında duran başlıca meyar – *sivilizasiya fərqi* məsələsi dayanırdı.

Hantinqtonun fikrincə, atlantistlərin avrasiyalılar üzərindəki strateji qələbəsi heç də iddia olunduğu kimi bitmiş deyildi, Qərb və Şərq əvvəlki kimi bir-birindən sivilizasiya baxımından uzaqda dururdu. Qərb dəyərləri bazar, liberal-demokratiya, fərdiyyətçilik, insan haqları və s., Şərq dəyərləri isə kollektivçilik, ənənəçilik və s. üzərində qurulmuşdur.

Hantinqton Qərb ideologiyasının hazırkı üstünlüyünü müvəqqəti hesab edərək vurğulayırdı ki, Qərb sivilizasiyasının hazırkı təntənəsi Şərqlin dərin mədəni qatlarının açılmasına və üzə çıxmasına təkan verəcək, dini amillərin – islam və pravoslavlığın, konfusiyaçılıq və hinduizmin mövcud olduğu cəmiyyətlərin həyatındakı təsirini xeyli gücləndirəcəkdir.

"Sivilizasiyaların toqquşması" (1993) adlı əsərində Hantinqton əvvəlki fikrini genişləndirərək bir daha iddia edirdi ki, XXI əsrdə mü-

naqişələrin əsas mənbəyini iqtisadiyyat və yaxud ideologiya deyil, məhz sivilizasiya fərqləri təşkil edəcəkdir. Onun fikrincə, "sivilizasiyaların toqquşması" dünya siyasətinin üstünlük təşkil edən əsas amili, gələcək cəbhələrin qarşিদurma xətti isə sivilizasiyalar arasında ayırıcı xətt olacaqdır.

Hantinqton XXI yüzilliyin dünya mənzərəsini yeddi-səkkiz iri sivilizasiyaların qarşিদurması və onlar arasında rəqabətin güclənməsi kimi görürdü. Ona görə, Qərb, slavyan-pravoslav, konfusiyaçılıq (Çin), yapon, islam, buddist, hinduist, latın amerikan və hətta Afrika sivilizasiyası özlərini getdikcə daha aydın şəkildə bürüzə verəcəkdir. Bu amil Qərblə Şərqi yeni qarşিদurması üçün zəmin yaradacaqdır.¹

Beləliklə, Hantinqton belə nəticə çıxarırdı ki, əgər anti-atlantist əhval-ruhiyyə və çıxışlara dünyada son qoyulmasa, Qərbə qarşı çıxabilecek geosiyasi mərkəzlər bir bütöv birlik şəklində birləşdirilməsə və onlar üzərində ciddi təsir mexanizmləri yaradılmasa, dünya qarşিদurmaları qaçılmazdır.

Hantinqtonun fikrincə, sivilizasiyalararası münaqişələrdən qaçmaq üçün ABŞ və Avropa arasında vahidliyi təmin etmək, Şərqi Avropa və Latın Amerikasının Qərb sivilizasiyasına yaxın olan cəmiyyətlərini birləşdirmək, sivilizasiyalar arasındakı lokal münaqişələrin qlobal müharibəyə çevrilməsinin qarşısını almaq, dünyada konfusiyaçı Çinin və İslam dövlətlərinin hərbi gücünü və təsirini məhdudlaşdırmaq, Qərbin hərbi qüdrətinin daimi yüksəlişini təmin etmək, Uzaq Şərq və Cənub-Qərbi Asiyada hərbi kontingenti gücləndirmək, İslam və konfusiyaçı ölkələrlə qarşılıqlı əlaqələrdə onların daxili çətinliklərindən və münaqişələrindən bəhrələnmək, bu ölkələrdə Qərb dəyərlərini dəstəkləyən qrupları və digər maraqlı dairələri gücləndirmək, Qərbin maraqlarını və dəyərlərini özündə əks etdirən və qanunlaşdırən beynəlxalq institutları möhkəmləndirmək və s. tədbirləri görmək lazımdır.²

¹ Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. М., 2005, с.22-23.

² Yəne orada, s.496-532.

Bu tövsiyələrdən görüldüyü kimi, Hantinqton Qərbin əleyhdarları və əsas rəqibləri sırasında ilk növbədə Çini və İslam dünyasını görür. Rusiyanı isə hələ də potensial cəhətdən ABŞ və onun NATO üzrə tərəfdaşları üçün güclü rəqib hesab edir. Bununla əlaqədar olaraq Rusiyaya qarşı Şərqi Avropa və Baltik ölkələrinin də daxil olacağı "sanitar dəhlizi" yaradılmasını təklif edir.

Tədqiqatçıların bəziləri başda ABŞ olmaqla NATO blokunun dünyada reallaşdırdığı müasir fəaliyyəti Hantinqtonun geostrateji nəzəriyyələrinin tətbiqi kimi qiymətləndirir və belə hesab edirlər ki, bu təkcə alimin nəzəri düşüncəsi deyil, həmçinin Qərbin geostrateji doktrinasıdır.

"Mondializm" nəzəriyyəsi: İngilis-amerikan geosiyasi məktəbinin İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə ictimai fikrə təqdim etdiyi ən məşhur geosiyasi konsepsiyalardan biri "Mondializm" nəzəriyyəsi hesab olunur. Ümumiyyətlə, mondializm ideyasının qədim tarixi kökləri vardır. Dünya xalqlarının bir mərkəzdə birləşməsi və ədalətlə idarə olunan, firavan həyata malik vahid dünya padşahlığında yaşaması fikri mondialistlərə qədər bəşəriyyətə bəlli idi. Fərqli xalqların bir çətir altında yaşamaq imkanlarının ilk izahını XIX əsrdə **O.Kont** özünün "Üçüncü era haqqında təlim" əsərində verməyə çalışmış və ədalətli dünya hökuməti haqqında fikir irəli sürmüşdür.

Hələ 1823-cü ildə ABŞ prezidenti **Monro** mondializm ideyalarını Amerika qitəsində tətbiq etməyə başlamışdı. Sonralar Latın Amerikasında, daha sonra isə Qərbi Avropada həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan birləşmə ideyalarının bütün dünyaya şamil ediləcəyi fikrini və planını da məhz prezident Monro ictimai fikrə təqdim etmişdir.

XX əsrdə, 1921-ci ildə bu ideya ilk dəfə ABŞ bankiri **L.Morqan** tərəfindən irəli sürülmüş və onun yaratdığı Beynəlxalq Münasibətlər Şurasının əsas məqsədi kimi elan edilmişdir. Morqan təşkilatın qarşısına bütün planetin əhalisinin vahid bir ölkənin (ABŞ-ın) bayrağı altında birləşdirilməsi, dünya hökuməti yaradılması və bəşəriyyə-

tin ədalətli idarə edilməsi vəzifəsini qoymuşdur.

ABŞ prezidenti **Trumenin** 1945-ci ildən bəyan etdiyi: ABŞ-ın "üstünlüyü və dünya dominantlığı" ideyası, "bütün bəşəriyyətə xoşbəxtlik, firavanlıq və sülh bəxş edəcəyi iddiası və vədini" mondialistlər sonrakı illərdə bütün planetdə geniş təbliğ etməyə başlayırlar. Həmin vaxtdan hətta bu ideyaları reallaşdırmaq məqsədilə ABŞ dünyada çoxsaylı *hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları* da yaradaraq, onların fəaliyyətini maliyyələşdirir.

Mondializmin ikinci əsas mərkəzi 1954-cü ildə ABŞ-da və Avropada yaradılan "*Bilderberq klubu*" dur. Onun əsas məqsədi ABŞ və Avropanın siyasət, elm, biznes, maliyyə və s. dairələrini birləşdirərək dünya hökuməti ideyasını müzakirə etmək və həyata keçirməkdən ibarət idi.

ABŞ-ın üçüncü və ən mühüm mondializm mərkəzi isə 1973-cü ildə **Z.Bjezinskinin** sədrliyi ilə "*Yeni dünya nizamının əsasları və idarəçiliyinin müxtəlif formaları*" doktrinasını işləmək məqsədilə yaradılmış "Üçtərəfli komissiya" oldu.

Üçtərəfli komissiyanın əsas məqsədi mondializm nəzəriyyəsi əsasında, ABŞ-ın rəhbərliyi altında "*vahid dünya sistemə keçid haqqında*" doktrina hazırlamaq idi. Qısa müddətdə hazırlanmış və müzakirəyə təqdim edilmiş variantlardan və ya modellərdən biri mondialistlərin "*yeni dünya üsul-idarəsinə*" və yaxud "*Dünya hökumətinə*" keçid (konvergeniya) ideyalarına əsaslanırdı.

Öz tərkibində ABŞ cəmiyyətində müxtəlif təsir gücünə və yüksək nüfuza malik insanları – Z.Bjezinskini (siyasətçi, dövlət xadimi, geosiyasi strateq), D.Rokfelleri (nəhəng bankir və maliyyə maqnatı), C.Bollu (siyasi və hərbi strateq) və başqalarını birləşdirən komissiyaya "Dünya hökuməti" tərkibinə ilkin olaraq Şimali və Cənubi Amerikanı, Qərbi Avropanı, Atlantik-Sakit okean ölkələrini qatmaq və bu əsasda bütün dünyaya çıxmaq vəzifəsini qoymuşdu.

Tədqiqatçıların fikrincə, mondialistlərin bəzi məsələlər üzrə fikirləri üst-üstə düşsə də (məsələn, ABŞ-ın hegemonluğu və dünya

hökumətinə rəhbərlik edə bilməsi imkanları, dünya hökumətinin əsas qanunlarının və ictimai davranış normalarının ABŞ-ınki ilə eyniləşdirilməsi təşəbbüsü və ş.), bütövlükdə onun tərkibində biri digərindən asılı olmayan üç əsas nəzəriyyə tərəfdarları toplanmışdı. Bunlara tarixi ədəbiyyatda "**neomondialistlər**" də deyirdilər.

Bunlardan biri yuxarıda qeyd olunduğu kimi, soyuq müharibənin gedişi dövründə Z.Bjezinski tərəfindən irəli sürülmüş "müxtəlif ictimai-siyasi formasiyaya malik dövlət və xalqların bir araya gətirilməsi məqsədini güdən "**Konvergensiya**" (bu nəzəriyyəni və ümumiyyətlə, 1990-cı ildən sonra meydana gəlmiş əksər mondialist konsepsiyaları tədqiqatçılar bəzən neomondializm kimi də xarakterizə edirdilər) nəzəriyyəsi idi.

İkinci əsas neomondialist nəzəriyyə soyuq müharibənin sona çatması və sosializm sisteminin iflası ərəfəsində digər ABŞ geosiyasətçisi **F.Fukuyama** tərəfindən irəli sürülmüş "**Tarixin sonu**" konsepsiyası idi.

Nəhayət, üçüncü mondialist nəzəriyyə yenə də Z.Bjezinski və başqaları tərəfindən irəli sürülmüş "**Yeni dünya nizamı**", yaxud "Yeni tipli ABŞ hegemonluğu" konsepsiyası adlanırdı.

Bjezinskinin **Konvergensiya nəzəriyyəsi** kimi təqdim etdiyi və təkmilləşdirdiyi konsepsiyanın ideyasını tarixdə ilk dəfə ABŞ prezidenti **L.Conson** səsləndirmişdir. Sonrakı illərdə bu ideyanı rus mənşəli ABŞ sosioloqu **Pitirim Sorokin** (1889-1968) genişləndirmiş və nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır. Konvergensiya nəzəriyyəsi çərçivəsində "kapitalizm və sosializm arasında yeni mədəni-ideoloji sivilizasiyanın (konvergensiyanın) yaradılması" metodlarını isə ilk dəfə məhz Bjezinskinin rəhbərlik etdiyi komissiya hazırlamışdır.

1986-cı ildə nəşr etdirdiyi "*Oyun planı. SSRİ və ABŞ arasında aparılan mübarizənin geostrateji strukturu*" adlı kitabında Bjezinski ilk dəfə SSRİ ilə ABŞ arasındakı soyuq müharibənin və rəqabətin əsas səbəblərini araşdırmağa cəhd göstərir, Avrasiya üzərində nəzarət uğrunda düşərgələrarası geosiyasi mübarizənin özünəməxsus xa-

rakteristikasını verir və dünyanın qarşıduran iki geosiyasi bloku – Atlantik və Kontinental ölkələr arasında yaxınlaşmanın (konvergensiyanın) modelini və metodologiyasını təklif edir.

Z.Bjezinski və digər konvergeniya nəzəriyyəçiləri atlantistlərin təbliğ etdiyi Qərbin Şərq üzərindəki mümkün qələbəsi və mütləq üstünlüyü ideyasından fərqli olaraq daha səmərəli və praqmatik ideyalarla çıxış edirdilər. Onların fikrincə, *Avrasiya ərazisində təsir gücünə malik olmanın və gələcəkdə bu ərazilərdə yaşayan xalqların etimadını qazanmanın yolu mübarizədən deyil, yeni geosiyasi münasibətlərdən, daha effektiv iqtisadi, sosial və mədəni-ideoloji əlaqələrin yaradılmasından keçir.*

Konvergeniyaçılar hesab edirdi ki, sosializmə qarşı indiki metodlarla aparılan mübarizə heç bir ciddi səmərə verməyəcəkdir. Odur ki, Qərb idarəçiliyinin əsas prinsip və üstün cəhətlərini (məsələn, demokratiya və bazar iqtisadiyyatı kimi dəyərləri) prinsiplial şəkildə inkişaf etdirməklə bərabər, Şərq ölkələrinin və sosialist sisteminin də bəzi cəlbədicə ideyalarını, proqramlarını (məsələn, sosial bərabərlik, fəal sosial siyasət, iqtisadi tələbatın planlaşdırılması və s.) qəbul etmək və onları konvergeniya edərək həyata keçirmək lazımdır. Bunun üçün sosialist düşürgəsi də öz növbəsində sinfi mübarizə, proletariat diktaturası maraqları altında həyata keçirdiyi anti-kapitalist şüarlarından imtina etməli, azad düşüncə, bazar iqtisadiyyatı və mulkiyyət çoxnövcülüyünə meydan açmalı idi. Nəzəriyyə müəlliflərinin fikrincə, bu addımlar Avrasiyada və bütün dünyada azad rəqabətə, xalqlar arasında əmin-amanlığa, sülhə və firavanlığa yol açardı. Bu isə insanlığa etibarlı gələcək bəxş edərdi.

Göründüyü kimi, dünyada ölkələrarası münasibətlərin yeniləşməsinə yönələn həmin səmərəli geoiqtisadi layihə atlantistlərin sərt mübarizə doktrinası ilə digər mondialistlərin "yeni dünya nizamı" adlandırdıqları rejim arasında müəyyən mənada keçid variantı idi.

"Tarixin sonu" konsepsiyası: Şərqi Avropa ölkələri bloku və SSRİ-nin dağılmasından sonrakı dövrün əsas neomondialist nəzəriyyə

yələrindən biri **Frensis Fukuyamanın** "Tarixin sonu" konsepsiyası idi. 90-cı illərin əvvəllərində o, eyni adlı məqalə dərc etdirir və yeni neomondialist ideyalarını cəmiyyətə təqdim edir.

Tədqiqatçıların fikrinə görə, "Tarixin sonu" məqaləsində öz izahını gözləyən heç bir ciddi və aktual geosiyasi məsələ sona qədər və dərin tədqiq olunmamışdır. Bu məqalədə F.Fukuyama sadəcə olaraq T.Qobsun, O.Kontun, Q.Spenserin və digər pozitivist geosiyasət mütəfəkkirlərinin ideyalarını təkrar edərək geosiyasi nəticələrini çıxarmışdır. Fukuyama əsaslandırmağa çalışır ki, indiyə qədər bəşəriyyətə məlum olan ictimai-siyasi formasiyaların ən təkmili, qabaqcılı və məntiqli olanı kapitalizm, onunsa ən yaxşı nümunəsi ABŞ-ın malik olduğu sistemdir. Müəllif qəti əmin olduğunu bildirir ki, kapitalizm, onun əsas əlaməti olan liberal demokratiyaya və bazar iqtisadiyyatına bugünkü dünyada heç bir alternativ yoxdur və bəşəriyyətin sivil gələcəyi də məhz bu dəyərlərlə bağlı olacaqdır.

Fukuyama bir çox məsələlərdə M.Veberin ideyalarını təkrarlayaraq qeyd edirdi ki, tarix bütün dövrlərdə əsasən səmərəsiz amillər hesabına inkişaf etmiş, səmərəlilik isə yalnız kapitalist inkişaf mərhələsində cəmiyyətlərin əsas amilinə çevrilmişdir. Fukuyamanın fikrincə, "irrasionalizm" in sonuncu dayağı SSRİ idi və onun çökməsi ilə köhnə tarix sona çatır, bazar iqtisadiyyatı, liberal demokratiya dəyərlərinin bütün dünyada tətbiqi ilə yeni tarix başlanır.¹

Yeni dövrdə müəllifə görə, planetar bəşəriyyət və vahid dünya harmonik mexanizmlə birləşdirilir, dünyanın hər yeri, daha doğrusu, Yer kürəsinin bütün regionları "atomda elektronlar kimi yenidən qurulmağa başlayır", ən nəhəng iqtisadi və nüvə mərkəzlərinə yönələrək orbitlərini dəyişir. Yeni planetar orbitin bütün ictimai davranış normalarını, nümunəvi həyat dəyərlərini F.Fukuyama ABŞ-da olduğu kimi, ABŞ-ın nümunəsi əsasında qurmağı tövsiyə edirdi. Bu ideya geosiyasi ədəbiyyatda "Vesternizasiya" adlandırılmışdır).

F.Fukuyamanın "Tarixin sonu" nəzəriyyəsinə ingilis-amerikan

¹ Фукуяма Ф. Конец истории // Геополитика: Антология. М., 2006, с. 568-590.

geosiyasi mərkəzlərinin nümayəndələri istisna olmaqla, demək olar ki, dünyada heç kim real qəbul etmədi, utopik ideya kimi onu ilk gündən tənqid etməyə başladılar. Əslində ingilis-amerikan məktəbinin nümayəndələri də Fukuyamanın vesternizasiya nikbinliyini əsasən bölüşmədilər. Rus geosiyasətçisi İ.Vasilenkonun sözləri ilə ifadə etsək: "Fukuyamanın nəzəriyyəsi nə tarixin sonu oldu, nə Yuqoslaviyanın, İraq və Əfqanıstanın bombalanmasını dayandıra bildi, nə də ki, dünyanı bürümüş lokal regional münaqişələrin qarşısını alaraq, dünyanı ABŞ-ın nümunəsində yenidən təşkil edə bildi".¹

Tədqiqatçılar belə hesab edir ki, son illərdə dünyada genişlənən millətçilik, etnik separatçılıq və regional münaqişələr zəminində ABŞ-ın yürütdüyü qeyri-standart siyasət onun dünyada nüfuzunun düşməsinə və anti-ABŞ əhval-ruhiyyəsinin güclənməsinə təkan verdi. F.Fukuyamanın nikbin geosiyasi konsepsiyası isə belə şəraitdə nə mövcud reallıqları izah edərək çıxış yolu, nə də gələcəklə bağlı ciddi bir proqnoz təklif edə bildi. Odur ki, F.Fukuyamanın "Tarixin sonu" konsepsiyası ilə eyni vaxtda ABŞ-da daha real düşüncəyə söykənən və daha praktik fəaliyyət aşılayan yeni bir neomondialist geosiyasi nəzəriyyə – "Yeni dünya nizamı" konsepsiyası meydana çıxdı.

"Yeni dünya nizamı" konsepsiyası: Bu nəzəriyyə də digər mondialist yanaşmalarda olduğu kimi, ABŞ-ın yeni şəraitdə dünya hegemonu (yeni tipli ABŞ hegemonluğu) olmaq imkanlarını və yollarını əsaslandırmağa xidmət edirdi. Bu konsepsiyanın əsas yaradıcılarından biri **Z.Bjezinski** idi. Müəllif Qərbin Avrasiya siyasətinin və digər dünya dövlətlərinin bu regiondakı geosiyasi maraqlarının kompleks tədqiqatını aparır və gələcək dünya nizamı ilə bağlı ciddi geostrateji tövsiyələr verir. Bu tövsiyələrdə və ortaya qoyulan yeni geosiyasi konsepsiyada Bjezinski özünün əvvəlki mədəni-iqtisadi konvergensiya ideyasından bir qədər geri çəkilir.

Bjezinski ABŞ-ı və Qərbi Avropa ölkələrini kontinental Avrasiya-

¹ Василенко И.А. Göstərilən əsəri, s.120.

da ciddi və uzunmüddətli geostrategiya həyata keçirməyə, operativ proqramlar hazırlamağa və tətbiq etməyə çağırırdı.

Bundan başqa, o, Birləşmiş Ştatlara "Avrasiya şahmat lövhəsi" üzərində necə davranmanın, əsas geostrateji fiqurları necə idarə etmənin və təsir mexanizmlərini bölgədə necə yerləşdirmənin yollarını da göstərir və onları ciddi, inandırıcı dəlillərlə əsaslandırır.

Bjezinski həmçinin, Qərb dairələrinə Avrasiyanın əsas geosiyasi mərkəzlərinə və xalqlarına necə təsir göstərmək və onlara rəhbərlik etmək, ABŞ-a isə dünyada uzunmüddətli, sabit və aparıcı rol oynamaq üçün ciddi addımlar atmağı tövsiyə edirdi.

Bjezinski 1998-ci ildə nəşr etdirdiyi məşhur "*Böyük şahmat lövhəsi. ABŞ hökmranlığı və onun geostrateji imperiativləri*" əsərində gələcək dünyanın əsas cizgilərini və ABŞ-ın hegemonluğunun yeni formulunu göstərən geostrateji doktrina irəli sürmüşdür.

Müəllifin fikrincə, XXI əsrdə yenə də dünyada əsas geosiyasi məsələ Atlantist və Kontinental blokların Avrasiya üzərində hökmranlıq uğrunda mübarizəsi olacaqdır.

Bjezinskinin fikrincə, *dünya hegemonluğu roluna* yeni minillikdə iddia edə biləcək yeganə fəvqəldövlət *ABŞ-dır*. O bunun üç əsas səbəbini göstərir:

- əvvəla, ABŞ, sözün həqiqi mənasında dünyanın yeganə fəvqəldövləti vəziyyətindədir;
- ikincisi, ABŞ dünya miqyasında bütün göstəricilərinə görə Avrasiyanın əksər aparıcı dövlətlərindən güclüdür;
- üçüncüsü, dünyanın mərkəzi meydanı hesab olunan Avrasiya artıq faktiki olaraq qeyri-Avrasiya fəvqəldövlətlərinin (ABŞ və Avropa Birliyini nəzərdə tutur) təsiri altına keçmişdir.

Bjezinski bu əsərində əvvəlki humanist ideyalarından geri çəkilərək SSRİ-nin varisi olan Rusiya ilə ABŞ arasındakı münasibətlərdə daha kəskin mövqe tutur. Onun fikrincə, hazırkı Rusiya o səviyyəli dövlət deyil ki, ABŞ onunla bu və ya digər məsələni razılaşırsın, yaxud öz təsir dairələrində olan hədəfləri onunla bölüşsün. Odur

ki, müəllifə görə, indiki Rusiya ilə ABŞ-ın hər hansı bərabərhüquqlu strateji partnyorluq münasibətlərindən söhbət belə gedə bilməz.

Bjezinski ABŞ-ın Avrasiya üzərindəki hegemonluğunun ciddi modelini də təklif etmişdir. O, Avrasiyanı böyük bir şahmat lövhəsinə bənzədərək onun üzərindəki fiqurların (dövlətlərin və xalqların) idarə olunmasının vahid sistemini cızmışdır.

Bjezinskinin Avrasiya geostrategiyasına görə, ABŞ bu ərazidə bütün gələcək addımlarını növbəti "beş", "iyirmi" və "iyirmi ildən artıq" zaman kəsiyində planlaşdırmalıdır. Bu müddətlərin hər birinin çərçivəsində atılan addımlar bir-birinə bağlanmalı və vahid bir geostateji sistem yaratmalıdır. Hər mərhələdə ABŞ atdığı addımların mənfi və müsbət nəticələrini dəyərləndirməli, digər fiqurların atılan addımlara reaksiyalarını proqnozlaşdırmalı və müvafiq əks-tədbirlər həyata keçirməlidir.

Bjezinskinin geostrategiyasına görə, ABŞ Avrasiyada heç bir böyük dövlətin güclənməsinə imkan vermədən, təxminən eyni səviyyəli bir neçə mərkəzin arasında manevr etməlidir. Ayrı-ayrılıqda Çinə, Rusiyaya, Yaponiyaya, Hindistana, İrana, Türkiyəyə və başqa dövlətlərə bu regionda təsir gücünü artırmağa imkan vermədən onların hər biri ilə işləyərək, məsələn, Ukrayna tipli yeni dövlətləri gücləndirmək yolu ilə bu regionda xüsusi geostrateji manevrlər etmək lazımdır. Bölgədə rolu artırılan yeni dövlətlər ABŞ-ın təsirini gücləndirmək mənasında ciddi dəstək almalıdırlar.

Bjezinski postsovet məkanında Ukraynaya, Cənubi Qafqazda Azərbaycan, Mərkəzi Asiyada isə Özbəkistan və Qazaxıstana xüsusi önəm verməyi təklif edirdi. O bu dövlətlərin hər birini Avrasiyada xüsusi fiqur hesab edir və ABŞ-Rusiya münasibətlərində onlarla ABŞ-ın partnyorluq münasibətlərinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulayırdı.

Bjezinski Ukraynanın əhəmiyyətini Rusiyanı Avrasiyanın böyük dövləti və strateji oyunçusu olmaq statusundan mərhum etmək anlamında qeyd edir (Ukraynanın Rusiyadan ayrılması Rusiyanın Qara

dənizə çıxışını məhdudlaşdırır və 52 milyonluq Qara dəniz hövzəsində onun təsirini azaldır), Özbəkistan, Azərbaycan və Qazaxıstana isə Şərqlə Qərb arasında gələcək əlaqələrin alternativ yolu və vasitəsi kimi baxır.

Cənubi Qafqazda Bjezinski Azərbaycana xüsusi əhəmiyyət verərək yazırdı ki, bu ölkə Ukrayna ilə birlikdə ABŞ-ın Rusiyaya qarşı mübarizəsinin əsas fiquru hesab olunur. Əgər Azərbaycan Rusiyanın nəzarətində olacaqsa, o zaman çətin ki, Orta Asiya dövlətlərinin müstəqilliyi tam olsun, yaxud Azərbaycanın Rusiyanın təsiri altında olması, Qərblə Şərq arasındakı alternativ nəqliyyat-kommunikasiya və enerji dəhlizləri məsələsinin sonu demək olardı.

Bjezinski kitabında Türkiyə ilə İrana da, xüsusən onların Qafqazda, Xəzər və Qara dəniz hövzəsindəki fəaliyyətinə xüsusi yer ayırırdı. O hesab edirdi ki, SSRİ dağılandıqdan sonra bu iki ölkə bəhs olunan ərazilərdə hegemonluq uğrunda ciddi rəqabət aparır və hər hansı biri ciddi, təsiredici qələbə qazana bilmir. Çünki bu dövlətlər regionda bir-birinə mane olur və biri digərinin güclənməsinə imkan vermir. Əlbəttə, Bjezinski üstünlüyü NATO-nun bölgədə forpostu hesab olunan Türkiyəyə verirdi və Qərbin maraqlarının ifadəçisi kimi, məhz onu dəstəkləyirdi.

Bjezinski Mərkəzi Asiya, Xəzər hövzəsi və Cənubi Qafqazdakı geosiyasi şəraitə təsir göstərən bir neçə əsas mərkəzi fərqləndirirdi. Bunlar region ölkələri – Rusiya, Türkiyə, İran və Çin, beynəlxalq güclər – Avropa Birliyi və ABŞ idi. Onun fikrincə, Rusiya indi o gücdə deyil ki, regiondakı hadisələrə nəzarət edə bilsin. ABŞ isə regiondan çox uzaqda olduğu üçün hadisələrə ciddi təsir göstərə bilmir. Amma ABŞ-ın gücü onun regiondakı hadisələrə biganə qalmasına imkan verə bilməz.

Bjezinski təklif edirdi ki, ABŞ regionda elə bir şərait yaratmalıdır ki, burada heç bir dövlət ayrılıqda hegemonluq edə bilməsin, dünya birliyi, xüsusən Avropa Birliyi və ABŞ regiona sərbəst maliyyə, texnologiya və iqtisadi giriş imkanlarına malik olsun, bölgədə

geosiyasi plüralizmə – sərbəst nəqliyyat dəhlizlərinə, o cümlədən neft-qaz kəmərlərinin, Xəzər və Mərkəzi Asiyanı dünya bazarları ilə birləşdirən yolların, digər kommunikasiya vasitələrinin yaradılmasına nail olunsun. Bu anlamda, əlbəttə, Bjezinski əsas diqqəti Azərbaycan, Gürcüstan, Özbəkistan, Qazaxıstan və Ukraynaya ayırmağı, Rusiya, İran və Çini isə nəzərdən qaçırmamağı təklif edirdi.

Bjezinski Türkiyəyə regionda xüsusi rol ayırırdı. O hesab edirdi ki, Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan üçlüyü Qərblə bir yerdə bölgənin geosiyasi vəziyyətinin əsas və həlledici amillərini müəyyən edir.

İkinci geosiyasi amil kimi Bjezinski Rusiya və İrani göstərirdi. Müvafiq olaraq o hesab edirdi ki, Türkiyənin bölgədə güclənməsi birinci geosiyasi amilin, zəifləməsi isə ikincinin güclənməsinə şərait yaradır.

Bjezinski Avrasiyada ABŞ-ın köməyi ilə gücləndirilən yeni orta səviyyəli dövlətlərin vasitəsi ilə bölgənin "Transavraziya təhlükəsizlik sistemi"ni yaratmağı da təklif edirdi. Gələcəkdə NATO-nun tərəfdaşı kimi dəyərləndirilən bu təşkilat, Bjezinskinin fikrincə, öz tərkibinə nə qədər çox amerikapərəst dövlət daxil etsə, bir o qədər əhəmiyyətli olar.

Z.Bjezinski ABŞ-ın yaratdığı yeni mərkəzlərə gələcəkdə həm demokratik idarəçilik sistemlərinin sərhədlərinin genişlənməsi, həm də ABŞ-ın hökmran olacağı vahid dünya mərkəzinin formalaşması anlamında çox ciddi amil kimi baxırdı.

Bjezinski ABŞ-ın dünya hegemonluq strategiyasının açıq və gizli məqsədlərini də təhlil edirdi. O, açıq şəkildə bəyan edir ki, ABŞ Avrasiya məkanında geosiyasi plüralizmin saxlanmasının tərəfdarıdır. Bu o demək idi ki, ABŞ bu bölgədə onun hegemon roluna qarşı çıxma biləcək hər hansı bir Avrasiya dövlətinin, yaxud dövlətlərin koalisiyasının yaranmasına imkan verməyəcəkdir. Ümumiyyətlə, Bjezinski Avrasiyada anti-ABŞ koalisiyalarının yaranmasını bu dövlətin dünya hegemonluğu yolunda ən təhlükəli məsələ hesab edirdi. Xüsusən, Çin, Rusiya və İranın birləşməsini o, ABŞ-ın Avrasiya si-

yasətinin çox böyük problemlərlə üzləşməsinin və onun strateji maraqlarının pozulmasının əsası kimi dəyərləndirirdi. Odur ki, Bjezinski ABŞ hökumətinə bu ölkələrin hər biri ilə separat danışıqlar apararaq, ikitərəfli strateji partnyorluq haqqında əlaqələr yaratmaq yolu ilə onların birləşməsinin qarşısını almağı tövsiyə edirdi.

Bjezinski Çinlə Yaponiyanın birləşməsinə və anti-ABŞ koalisiyası yaratmasını Avrasiyada ikinci əsas təhlükəli ssenari kimi qiymətləndirirdi. Bu addımın qarşısını almaq üçün yenə də ABŞ-a Yaponiya ilə əlaqələrini sıx tutmaq şərti ilə, onun Çinlə yaxınlaşmasına mane olmağı təklif edirdi. Onun fikrincə, elə etmək lazımdır ki, Yaponiya üzünü Asiyadan dünyaya çevirsin və buna görə ABŞ-dan lazımı dəstək alsın. Eyni zamanda, Bjezinski Yaponiya ilə ABŞ arasında ticarət əlaqələrinin gücləndirilməsini, ABŞ-ın Uzaq Şərqdə daimi iştirakının təmin olunmasını da vacib geostrateji addım hesab edirdi.

Bjezinski əsərində ABŞ hegemonluğuna qarşı daha bir geostrateji təhlükədən bəhs edirdi. Bu da Avropada güclərin anti-ABŞ meyillərinin fonunda Fransa-Rusiya, yaxud Almaniya-Rusiya ittifaqının yarana bilməsi ehtimalı idi. Doğrudur, o bu ehtimala kifayət qədər də inanmırdı, lakin tarixdə belə halların olduğu nümunəsinə istinad edərək, Rusiyanın Avropayönlü çalışmalarını bitərəfləşdirməyi, Rusiya ilə Avropa arasında ABŞ-ın maraqlarından ibarət daimi sədd yaradılması taktikasını möhkəmləndirməyi təklif edirdi. Bjezinski hesab edirdi ki, ABŞ qarşından gələn illərdə özünün bütün iqtisadi, siyasi, beynəlxalq mexanizmlərini işə salmaqla, Şərqi əksər böyük dövlətlərini – Rusiya, Çin, Yaponiya, Hindistan və b. böyük dövlətləri bir-birindən təcrid olunmuş vəziyyətdə saxlamalı və onların hər birinin ABŞ ilə əlaqələrini lazımi səviyyədə təmin etməlidir.¹

Bjezinskinin mondialist xarakterli ABŞ-ın hegemonluğu (panABŞ) geosiyasi doktrinasının bir çox istiqamətləri NATO-nun

¹ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и ее геостратегические императивы. М., 1998, с. 234-235.

üzərində qurulmuşdur. NATO-nun genişləndirilməsi, onun ayrı-ayrılıqda Rusiya, Çin, Yaponiya və başqa dövlətlərlə xüsusi əlaqələrinin yaranması və s. kimi təkliflər gələcəkdə bu blokun Avrasiyaya doğru genişlənməsini, dünyanın geosiyasi cəhətdən əhəmiyyətli məkanları üzərində təsirinin yaradılmasını hədəfə alırdı.

Bjezinski özünün 2004-cü ildə nəşr etdirdiyi "*Seçim: dünya hökmranlığı, yaxud global liderlik*" kitabında ABŞ-ın ümumdünya rolu haqqında və fəvqəldövlətçilik missiyası ilə bağlı əvvəlki geosiyasi fikirlərini bir qədər də inkişaf etdirir. O, dörd məsələ üzrə ABŞ-ın dünya hegemonluğu imkanlarını əsaslandırır. Bunlar, müəllifin fikrincə, *hərbi, iqtisadi, texniki və mədəni* sahədəki üstünlüklərdir. Bjezinski hesab edir ki, ABŞ-ın bəhs olunan üstünlükləri onun dünyaya təsir gücünü şərtləndirir. Bu da ABŞ-ın dünya miqyasında hegemon rol oynayacağına əminlik yaradır.

Bjezinski hesab edir ki, ABŞ dünya hökmranlığına mövcud geosiyasi xaosun aradan qaldırılması, etnik, dini və digər münaqişələrin qarşısının alınması prosesində həlledici rol oynayaraq və dünyada əmin-amanlıq yaradılması yolu ilə nail ola bilər. O, ABŞ-ı "*dünyanı dağıdıcı demografik sıçrayışların təsirindən, yoxsulluq nəticəsində yaranmış nizamsız miqrasiyalardan, radikal urbanizasiyalardan, eyni zamanda etnik və dini düşmənçiliklərdən, kütləvi qırğın silahlarının nəzarətsiz yayılmasından və digər proseslərdən qorumağa*" çağırır. Bundan başqa, Bjezinski hegemon rolunu bütün planetdə həyata keçirmək üçün ABŞ-ı global demokratiya dəyərlərinin dünyada geniş yayılmasını dəstəkləməyə də çağırır. O, hesab edir ki, *ABŞ demokratiya və siyasi idarəçilik məsələsində heç kimə güzəştə getmədən bu prinsipləri bütün dünyada irəlilətməlidir.*

Bjezinski 11 sentyabr 2001-ci ildən sonra dünyada yaranmış mövcud vəziyyətdən çıxış edərək təklif edir ki, yeni geosiyasi meylləri düzgün dəyərləndirərək hərəkət etmək lazımdır. O, ABŞ-ın hərbi gücü ilə geosiyasi əleyhdarlarının sayı arasındakı ciddi fərqi yaranmasını, Avropa Birliyinin hərbi-siyasi birliyi ilə iqtisadi inteqrasiya-

sı arasında uyğunsuzluğun mövcudluğunu, Çinin yaxın illərdə dünya prosesləri ilə deyil, daha çox özünün daxili problemlərinin həlli ilə məşğul olacağını, Yaponiyanın böyük hərbi dövlətə çevrilə biləcəyi və buna can atmasını müasir geosiyasi reallıq kimi dəyərləndirir.

Bjezinski yeni dövrdə ABŞ üçün Transatlantik və Sakit okean strategiyasını bir qədər də gücləndirməyi təklif edir. O, eyni zamanda, son zamanlar İraqda və dünyanın digər bölgələrində həyata keçirilən müxtəlif anti-terror əməliyyatlarında yaranmış fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, ABŞ-ın Avropa ilə öz əlaqələrini bundan sonra da qorumağı və münasibətləri yaxşılaşdırmağı məsləhət görür. Bjezinski qeyd edir ki, ABŞ Avropanın maraqlarını həmişə nəzərə almalı, onunla birlikdə olmalı, lakin hegemon mövqelərini də əldən verməməlidir.

Bjezinski yeni geosiyasi şəraitdə ABŞ-ın Sakit okean strategiyasını dəqiq tarzlandırılmış üçtərəfli ABŞ, Çin və Yaponiya əlaqələrində görür. O, ABŞ-ı özünün Şərq dayaqlarını gücləndirməyə, bu bölgədə baş verə biləcək müxtəlif yönlü anti-ABŞ çıxışların qarşısını almağa çağırır. Bjezinski bildirir ki, bu bölgədə Yaponiya və Çin ayrılıqda təsir dairəsini gücləndirməyə çalışır. O, ABŞ-ın onlar arasında manevr etməklə mövqelərini gücləndirməsini zəruri sayır.¹

Bjezinskinin yeni geosiyasi doktrinasının əsas məsələlərindən biri də ABŞ-ı dünyada son illərdə güclənmiş anti-ABŞ əhval-ruhiyyələrinə qarşı ciddi tədbirlər görməyə çağırmasıdır. O hesab edir ki, ABŞ dünyada nüfuzunu artırmaq üçün qloballaşmanın müxtəlif modellərinə, demokratiyanın ayrı-ayrı bölgələrdə tətbiqinə və s. məsələlərə incə şəkildə və daha diferensial formada yanaşmalıdır.

Göründüyü kimi, Bjezinskinin bu nəzəriyyəsi də digər mondialist nəzəriyyələr kimi ABŞ-ın maraqlarının və hegemon mövqelərinin qorunması və bütün dünyada təmin olunmasına yönəlmiş geostrateji bir doktrinadır.

¹ Бжезинский З. Выбор: Мировое господство или глобальное лидерство. М., 2004, с.117-118, 131, 253.

Müasir ingilis-amerikan geosiyasi nəzəriyyələrinə yekun vurarkən, bir geosiyasi tədqiqatçıya da diqqət yetirmək lazımdır. Bu, ABŞ-da fəaliyyət göstərən Karneqi fondunun analitiki, siyasətşünas alim **R.Keyqandır**.

Keyqan ABŞ və Avropa geosiyasətçiləri arasında mövcud olan geosiyasi fikir ayrılığını ilk dəfə açıq şəkildə tədqiq edir. O belə qənaətə gəlir ki, iki məktəbin nümayəndələri arasında dünyada ayrı-ayrı məqsədlər üçün tətbiq olunan hərbi gücə, onun səmərəliliyinə və etik normalara uyğunluq məsələsinə, bu tipli əməliyyatların dünyada arzu olunub-olunmamasına və sairəyə münasibətdə ciddi fikir ayrılığı özünü göstərir. Müəllifə görə, avropalılar ABŞ-ın yeri gəldi-gəlmədi güc tətbiq etməsinə qarşı ya açıq çıxış edir, ya da sadəcə olaraq belə hərəkətləri qəbul etmirlər. Avropalılar daha çox beynəlxalq hüquq normalarının diplomatik danışıqlar və əməkdaşlıq yolu ilə tətbiqini istəyir və Kantın "Əbədi sülh" konsepsiyasına istinad edərək, dünyada sülh və əmin-amanlığın tərəfdarı kimi çıxış edirlər. ABŞ geosiyasətçiləri isə əksinə, beynəlxalq hüquq normalarının pozulduğu yerdə dərhal hərbi qüvvələrin tətbiqini tələb edirlər. Keyqanın fikrincə, hal-hazırda ABŞ və Avropa siyasətşünasları arasında geosiyasi və strateji fikir birliyi demək olar ki, yoxdur və bu anlaşılmazlıq getdikcə dərinləşir. Avropa və ABŞ intellektualları hazırda yalnız bir fikri təsdiq edirlər ki, onlar arasında ümumi strateji anlaşma mədəniyyəti çoxdan itmişdir. Avropalılar ABŞ-ın digər daxili qanunlarını da, məsələn, hər kəsin silah gəzdirməsini, ölüm hökümünün mövcudluğunu və s. məxsusi davranış normalarını da qətiyyənlə qəbul etmirlər.¹

1970-90-cı illərin ingilis-amerikan atlantik-mondialist nəzəriyyə mərkəzləri klassik geosiyasi yanaşmaların metodoloji əsaslarının yeni şərtlərini də verməyə cəhd göstərmişlər. ABŞ tədqiqatçısı **L.Kristof** yeni metodoloji yanaşmaları dəyərləndirərək qeyd edirdi ki, "müasir geosiyasətçilər xəritəyə təbiətin insana bəxş etdiyini de-

¹ Кейган Р. Сила слабости // Внешняя политика нового века. М., 2002, с.127-157.

yil, təbiətin onu necə istiqamətləndirdiyini tapmaq üçün baxırlar".

Qərb geostrategləri elmi-texniki tərəqqinin, xüsusən hərbi texnologiyanın müasir imkanları ilə klassik geosiyasi nəzəriyyə və qanunlar arasındakı kəskin uyğunsuzluqlardan çıxış edərək, klassik geosiyasətin və geostrategiyanın köhnəliyini və ciddi düzəlişə ehtiyacı olduğunu nəzərə alaraq, yeni-yeni konstruksiyalar və layihələr təklif etməyə başlayırlar.

Müasir geosiyasi yanaşmalarla bağlı dolğun dəlillər irəli sürən tədqiqatçılardan biri də ABŞ geosiyasətçisi **A.P.Severski** olmuşdur. Onun geosiyasi modelinə görə, dünya sənaye və hərbi gücünə uyğun olaraq iki böyük düşərgəyə – ABŞ və Sovet İttifaqına bölünmüşdür. ABŞ dairəsi Qərb yarımkürəsinin böyük hissəsini, SSRİ-nin dairəsi isə "Dünya adası"nın böyük hissəsini əhatə edirdi. Bu güclərin hər ikisi, müəllifin fikrincə, Şimali Amerika və Avrasiya üzərində təxminən bərabər qüvvəyə malik idilər.

Texnoloji inkişaf hərbi sahədə və təhlükəsizlik problemlərinin təbiiqində yeni hərbi-strateji yanaşmanı, geosiyasətçilərdən isə bəhs olunan elmin əsaslarının yenidən işlənməsini tələb edir. Bu fikirlərin müəllifi olan ABŞ tədqiqatçısı **D.Debni** siyasi proseslər və coğrafi mühit arasındakı münasibətlərdə texniki amillərin rolu məsələsini ciddi tədqiq etmişdir. O yazırdı ki, geosiyasi həqiqətlər coğrafiya və texnologiya üçün fon rolunu oynayır. Bu fon əsasən forma verir, istiqamət müəyyənləşdirir və döyüş zamanı dağ silsilələrinin, körpülərin və istehkam tikililərinin orduya göstərdiyi təsiri müəyyən edir.

NATO hərbi strategiyası və geosiyasəti üçün texniki baxımdan qloballaşmanın səciyyəvi olduğunu vurğulayan D.Debni belə hesab edir ki, nüvə silahı vasitəsilə müharibədən çəkəndirmə geosiyasətində hərbi texnologiya coğrafi amilləri üstələyir və dəyişir. Yəni əsas geosiyasi mövqelər, meyarlar və strateji dominantlıq təbii-coğrafi amillərlə deyil, hərbi texnologiya ilə müəyyənləşir. Belə demək mümkünsə, nüvə əsri və texnologiyası təbii-coğrafi amillər üzərində

inqilabi qələbə çalır. Belə yanaşma, texnoloji amillərə qəti üstünlük vermə, əslində, klassik geosiyasətin nəzəri mənbələrinin, sosial-siyasi strukturunun və coğrafi yanaşmalarının inkar edilməsi və onların rolu olmadan bu elmin inkişaf yolu ilə irəliləməsini təsdiq etmək demək idi.

Bixeviorist geosiyasət: İngilis-amerikan geosiyasi məktəbinin digər bir qrupu Bixeviorist nəzəriyyə təlimindən çıxış edərək bəşəriyyətə beynəlxalq münasibətlərin daha liberal modelini təklif etmişdir. Müəlliflər Z.Bjezinskinin "xalqların şahmat lövhəsi üzərindəki mövcud yerinə və fərqli düzülüşünə" toxunmadan *müxtəlif iqtisadi, mədəni və hərbi-siyasi quruluşlara məxsus ölkələr və ölkə qrupları arasındakı ayırıcı sərhədləri sərbəst şəkildə aşmaq qabiliyyətinə malik yeni, liberal münasibətlər təklif edirdilər*. Liberal əlaqələrdə əsas üstünlük ideoloji və geosiyasi amillərə deyil, daha çox texniki amillərə, kütləvi əlaqə kommunikasiyalarına və birləşdirici vasitələrə verilir.

"Liberal" bixeviorist məktəbin meydana gəlməsi son əsrdə dünyada yaşanmış müharibə və münaqişələrin bəşəriyyətə gətirdiyi fəlakətlərin, müharibələrdə nümayiş olunmuş qeyri-insani davranış və hərəkətlərin statistikasının yaradılması və elan olunması ilə bağlı olmuşdur. Bu nəzəriyyənin əsas məqsədi beynəlxalq münasibətlərin obyektiv qanunlarının və reallıqlarının öyrənilməsi və olduğu kimi bəşəriyyətə çatdırılması, dünyada ikiqütblü bloklararası münasibətlərdən irəli gələn subyektiv maraq və hərəkətlərin, ziddiyyətli yanaşmaların beynəlxalq münasibətlərin aparıcı meyllərinə çevrilməsi sxemlərinin açılması idi.

Bixeviorist baxışları dəstəkləyən əksər alim və siyasətçilər İkinci Dünya müharibəsindən sonra Qərb siyasi coğrafiyasında beynəlxalq şəraitin geosiyasi əksində ikiqütblüyün bərpasına qarşı çıxırlar. Bəzi geosiyasətçilər dünyanın ikiqütblü sxemini qurmağa başlamışlar. Lakin nüvə-kosmos dövründə dünya iqtisadiyyatı və siyasətinin çoxqütblülüüyü və qarşılıqlı asılılığı artır.¹

¹ Hapров H.A. Göstərilən əsəri, s. 97.

Atlantizm, mondializm, konvergensiya, neomondializm və b. bu kimi ingilis-amerikan geosiyasi konsepsiyaların *ümumi cəhəti* ondan ibarət idi ki, onların hər biri fərqli yol və vasitələrlə dünya xalqlarını, ayrı-ayrı millətləri, sivilizasiya və mədəniyyət daşıyıcılarını vahid bir mərkəzdə birləşdirmək və ABŞ-ın bu birlikdə hegemon mövqeyini təmin etmək haqda düşünürdülər.

Müasir Atlantist geosiyasətinin transformasiya olunmuş, dünyanın yeni geosiyasi nəzəriyyə və yanaşmaları sırasında xüsusi diqqət cəlb edən digər nəzəriyyələri də mövcuddur.

Geosiyasi praqmatizm nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyə daha çox *geoiqtisadi mahiyyət* kəsb edir. Əsasında İngiltərənin keçmiş baş nazirlərindən biri olmuş **Henri Palmerstonun** (1784-1865) məşhur "İngiltərənin daimi dostu yoxdur, daimi maraqları var" – ifadəsi dayanan geosiyasi praqmatizm nəzəriyyəsi müasir dünya geosiyasətində, xarici siyasətin realist düşüncəsi kimi, dövlətin məxsusi praqmatik və egoist maraqlarının təmin olunmasında çox geniş tətbiq olunur. Geosiyasi ədəbiyyatda əsasını ABŞ prezidenti **Vudro Vilsonun** qoyduğu *idealist nəzəriyyəyə*¹ tamamilə zidd olan bu fikir dövlətlərin dünyanın mövcud iqtisadi, sosial, əmək, enerji, nəqliyyat-kommunikasiya və digər ehtiyatlar uğrunda reallaşdırdığı əbədi mübarizə məntiqinə söykənir.

Geosiyasi praqmatizm tərəfdarları müasir beynəlxalq münasibətlərin bütün məsuliyyətini böyük dövlətlərin üzərinə qoyduğu kimi, dünyanın maddi və mənəvi ehtiyatlarının bölünməsi, əmək ehtiyatlarının mühüm ərazi, yerləşmə və yerdəyişmə strategiyasının müəyyənəlməsi və s. geostrateji məsələlərin planlaşmasında da onların rolunu xüsusi olaraq qeyd edirlər.

Hal-hazırda geosiyasi praqmatizm ABŞ-ın dünya siyasətində, BMT Təhlükəsizlik Şurasının fəaliyyətində özünü göstərir. Həm

¹ V.Vilsonun nəzəriyyəsinə görə, dünyanın mövcud vəziyyəti, ölkələrarası münasibətlər, münaqişəli məsələlər kollektiv şəkildə Millətlər Cəmiyyəti tərəfindən həyata keçirilməli və ölkələrarası münasibətlərin və planetar siyasətinin əsasını liberal dəyərlər təşkil etməli idi.

BMT, həm də ABŞ dünyanın nizamı və dünyada baş verən mühüm proseslərin əsas iştirakçısı olmağı öz fəaliyyətinin əsası hesab edirlər.

Açıq (liberal-demokratik) cəmiyyət nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyə Avstriya mənşəli İngiltərə alimi, sosioloq **Karl Popper** (1902-1994) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Popper Vyanada anadan olmuş, 1945-ci ildən Böyük Britaniyada yaşamış və London Universitetinin professoru olmuşdur. Müəllifin "*Açıq cəmiyyət və onun düşmənləri*" və başqa çoxsaylı kitablarında ilk dəfə açıq cəmiyyət ideyası irəli sürülmüş və onun xarakteristikası verilmişdir. Popperin açıq cəmiyyət nəzəriyyəsinin əsasında azad insan, onun şəxsi keyfiyyətləri və ideyaları dayanır.

İqtisadi liberalizm nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyənin dünyada əsas yaradıcısı filosof **Fridrix Hayek** (1899-1992) olmuşdur. Avstriya mənşəli olan bu alim Böyük Britaniyada yaşamış və Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

Özünün məşhur "*Qanun, qanunvericilik və azadlıq*" adlı kitabında Hayek iqtisadi azadlığın və liberal iqtisadiyyatın üstünlüklərini təhlil edərək, məşhur nəzəriyyəsini əsaslandırmışdır.

Hayek hesab edirdi ki, keçmişdə insanların əxlaqı və davranışı əsasən şəxsi mülkiyyət və ailə hissləri üzərində qurulurdusa, müasir insan bu dəyərlərdən daha geniş bir aləmə daxil olaraq fəaliyyətinin əsasına iqtisadi inkişafı qoymalıdır. O hesab edirdi ki, insan iqtisadi cəhətdən azad olmadığı zaman siyasi cəhətdən də azad ola bilməz və ümumiyyətlə, azad ola bilməz. Şəxsi mülkiyyəti iqtisadi azadlığın əsası hesab edən və onun təminatı sayan müəllif dünyada azad iqtisadi yarışı və rəqabəti insan fəaliyyətinin ən dəyərli sahəsi hesab edirdi.

Etnomərkəzçilik nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyənin əsasını bir vaxtlar klassik rus mütəfəkkirləri qoymuş, sonrakı dövrlərdə isə Qərb ölkələrində bəzi geosiyasətçilər tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Xüsusən ruslar, Avrasiya məkanında yaşayan digər xalqlar və dövlətlər tərəfindən irəli sürülmüş "panslavizm", "pantürkizm", "panərəbizm", "panislamizm" və başqalarına oxşar nəzəriyyələr müasir dövrlərdə xristian dünyasında Avropa və ABŞ-da "panpravoslavizm", "panka-

tolisizm", "avromərkəzçilik", "atlantizm" və başqa cərəyanlar adı altında inkişaf etdirilmiş və bu gün də etdirilir. Bu nəzəriyyələrin əksəriyyətinin əsasında millətçi, etnik, dini ayırıcı ideyalar, yaxud "məxsusi üstünlük" fəlsəfəsi dayanır.

Vahid dünya geoiqtisadiyyatı: Bu nəzəriyyəni də İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə Amerika Birləşmiş Ştatlarının mütəxəssisləri irəli sürmüşlər. ABŞ tarixçisi Corc Kennan antihitler koalisiyası üzvlərinin birgə fəaliyyəti ilə yaradıla biləcək *"vahid dünya iqtisadi birliyinin"* əsasına həm sosialist, həm də kapitalist dünyasının ölkələrini cəlb etməyi düşünürdü. Kennan və onun tərəfdarları Marşal planı çərçivəsində 1947-ci ildə Qərbi Avropa ölkələrinə göstərdikləri iqtisadi yardımı və bunun nəticəsində onlarla ABŞ arasında yaratdıqları münasibətləri Şərqi Avropanın sosialist düşərgəsinə də tətbiq etməyi təklif edirdilər. Onlar hesab edirdi ki, SSRİ və sosialist düşərgəsi ilə birbaşa mübarizə aparmaqdansa, onun iqtisadi strukturuna dəstək verərək liberallaşdırmaq və dünya iqtisadi sistemə inteqrasiya etdirmək daha yaxşı olar. Nəzəriyyə müəllifləri bu yolla iki sistem arasındakı qarşıdurmaları müəyyən qədər yumşaltmaq istəyirdilər. Nəzəriyyənin əsas mahiyyəti də məhz *qarşıdurmadan inteqrasiya yolu ilə yayınmaq* idi.

Dünya sistemi geosiyasi məktəbi: Bu nəzəriyyə ABŞ alimi **İmmanuel Vallersteyn** tərəfindən irəli sürülmüş və inkişaf etdirilmişdir. Onun nəzəriyyəsinə görə, dünyanın iqtisadi inkişafı son beş-altı əsr ərzində əsasən bir neçə *"iqtisadi məkan çərçivəsində"* baş vermişdir. Bu əraziləri (məkanları) müəllif xüsusi *"iqtisadi dünya sistemi"* kimi səciyyələndirmiş və müvafiq nəticə çıxararaq müasir dünya iqtisadi siyasətinin özünəməxsus konsepsiyasını təklif etmişdir.

Özünün *"Müasir dünya sistemi"*, *"Kapitalist dünya iqtisadiyyatı"*, *"Siyasi iqtisadi dünya"* və s. əsərlərində¹ Vallersteyn dünyanın iqtisadi

¹ Wallerstein I. Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-system. Cambridge: Cambridge University Press, 1992; Yenə onun, The Capitalist World Economy. Cambridge, 1979; Yenə onun, The Modern World System. Cambridge, 1974; Yenə onun, The Politics of the World-Economy. Cambridge, 1984.

sadi inkişafının üç tipini göstərmiş və onların tarixi çərçivəsini müəyyən etmişdir. Bunlar müvafiq olaraq:

- mini sistem – ibtidai icma və ondan sonra gələn tayfa-qəbilə inkişafı dövrü,
- dünya sistemi – feodalizm, ilkin kapitalizm dövründəki iqtisadi quruluşlar, buraya həm də hərbi-bürokratik rejimlərin, imperia- list dövlətlərinin yaratdığı iqtisadiyyat daxil idi. Burada əsas üstünlük kənd təsərrüfatına verilirdi.
- kapitalist dövrünün mövcud iqtisadi dünyası – bunu müəllif dünya iqtisadi sisteminin əsası və hegemon dövrü adlandırır.

Vallerstayn kapitalist iqtisadi sisteminin inkişafının son 400 illik tarixini araşdıraraq onun holland, ingilis və ABŞ dövrünü (mərhələ- sini) xüsusi vurğulamış və bir mərhələdən digərinə keçid üçün təx- minən 200 ilə qədər zamanın tələb olduğunu qeyd etmişdir. Hər bir dövr müəllifə görə, üç faza keçmişdir. Birinci faza – dünya mü- haribəsi, ikinci faza – böyük dövlət hegemonluğu, üçüncü faza isə – iflasdır.

Müəllif holland dövrünü 1618-1672-ci illər, İngiltərə dövrünü 1792-1796-cı illər arasında göstərir, ABŞ dövrünü isə 1914-cü il- dən başlayır.

Vallerstayn özünün dünya sistemi nəzəriyyəsi ilə həm də iyerar- xiyalı struktur təklif edirdi. O, dünyanın vahid iqtisadi inkişaf siste- minə beynəlxalq münasibətlərin xüsusi subyekti kimi yanaşaraq, onu dövlətlərarası davranışa təsir edən amil kimi dəyərləndirirdi.

Sonrakı dövrdə Vallerstayn nəzəriyyəsini rus iqtisadçısı N.D.Kondratyevin "**Dünya konyunktura dövrü**" adlanan nəzəriy- yəsi ilə birləşdirərək, "**dünya siyasətinin uzun dövrləri, yaxud li- derlik dövrü**" nəzəriyyəsini təklif etmişdir.

Bu nəzəriyyədə geosiyasət dünya iqtisadiyyatının inkişafı ilə bağ- lanır və belə bir fikir əsaslandırılır ki, planetdə bu və ya digər dövlətin iqtisadi inkişaf dövrünün iflası ilə onun geosiyasi hegemonluğu dövrü də bitir.

Həyati maraq zonaları nəzəriyyəsi: Yeni dövrün əsas geoiqtisadi nəzəriyyələrindən biri də "*həyati maraq zonası*" adlanır. Bu nəzəriyyəni də amerikalı alimlər irəli sürmüş və ABŞ-ın dünyanın bəlli bölgələrində təmsil olunan maraqlarının hər vasitə ilə qorunmasını təklif etmişlər. Xüsusən, ABŞ tədqiqatçıları **S.Koen, E.Hantinqton və N.Spaykmenin** əsərlərində ABŞ-ın dünyada təmsil olunan iqtisadi, siyasi, hərbi, təhlükəsizlik və s. maraqlarının zonalar üzrə qruplaşdırılması və qorunmasının təmin olunması məsələsi irəli sürülür. Ölkənin həyati maraqlarının təmsil olunduğu zonalarda ABŞ hərbi bazalarının yerləşdirilməsi təklif edilir.

Şimal-Cənub geoiqtisadi nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyə müasir Qərbi geosiyasətinin hər iki məktəbinin – Avropa və Atlantik cərəyanlarının nümayəndələri tərəfindən geniş istifadə olunur. Nəzəriyyə tərəfdarları dünyanın bəhs olunan iki qitəsini üz-üzə qoyaraq, onların daxili və xarici parametrlərini müqayisə edir və müvafiq olaraq geosiyasi və geoiqtisadi xarakteristikasını verirlər.

Bir qayda olaraq, geosiyasi ədəbiyyatda Şimal – qayda-qanun, rəvan həyat və var-dövlətlə, Cənub isə – işsizlik, səfələt, münafişə və qarşıdurma ilə eyniləşdirilir.

Şimal-Cənub nəzəriyyəsinin əsasında soyuq müharibə dövründən başlayaraq günümüzdə qədər davam edən sinfi mübarizə, kapitalist və sosialist dünyasına məxsus nəzəriyyəçilərin ideoloji qarşıdurması dayanmışdır. Bu nəzəriyyənin təbliğinə cəlb edilmiş geosiyasi institutlar da bəhs olunan ideoloji postulatlardan çıxış edərək qitə terminini geosiyasi anlamda istifadə etmişlər.

Şimal deyəndə, bir qayda olaraq həm o dövrdə, həm də elə indinin özündə ABŞ, Kanada və Qərbi Avropanı nəzərdə tuturlar. Buna bəzən Yaponiya, İsrail, Avstraliya və Yeni Zelandiyanı da aid edirlər.

Cənub deyəndə isə əsasən, Afrika qitəsini, Hind okeanı sahilli ölkələrini, Avrasiyanı və Rusiyanın böyük ərazilərini nəzərdə tuturlar.

Təkrar və məşğələ sualları

1. Kontinental geosiyasətin müharibədən sonrakı vəziyyətini xarakterizə edin.
2. XX əsrin 60-70-ci illərində Avropada kontinental geosiyasətin yeni inkişaf meylləri və xarakterik xüsusiyyətləri nədən ibarət idi?
3. Avropa geosiyasətinin humanistləşməsi meylləri: Albrext Haushoferin və onun müasirlərinin "antropoloji geosiyasi metodologiyası" klassik geosiyasi yanaşmalardan nə ilə fərqlənirdi?
4. H. Fleyqin "Geosiyasi miras" nəzəriyyəsinin mahiyyəti nədən ibarət idi?
5. "Birləşmiş Avropa" geosiyasi konsepsiyasının meydana gəlməsi və inkişafı haqqında nə bilirsiniz?
6. "Yeni həyati məkan" və onun Avropadakı tərəfdarlarının baxışları haqqında danışın.
7. "Daxili (tətbiqi) geosiyasət" nəzəriyyəsinin mahiyyəti və yarıdıcıları haqqında nə bilirsiniz?
8. "Sivilizasiya geosiyasəti", "Elektoral çağırış", "Mediatik imic" konsepsiyalarını və onların yarıdıcılarının ideyalarını şərh edin.
9. Avropada "Yeni sağlar"ın əsas ideyalarını və "Böyük Federal imperiya" nəzəriyyəsinin mahiyyətini açıqlayın, sağların anti-atlantik siyasətə alternativlərini, Lohauzenin, K.Terracanonun geosiyasi fikirlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini araşdırın.
10. Avropanın müasir geosiyasi nəzəriyyə və cərəyanları haqqında (iqtisadi aləm, dördüncü dünya, tarixi inkişaf, modernləşmə və yeni Avropa konsepsiyaları), J.Attalinin "Yeni dünya" nəzəriyyəsi haqqında nə bilirsiniz? Müasir ingilis-amerikan geosiyasi məktəbinin əsas xarakteristikası nədən ibarətdir?

11. Bu məktəbin əsas müasir nəzəriyyələri və onların yaradıcıları haqqında nə bilirsiniz?
12. "Atlantizm" geosiyasi nəzəriyyəsi və H.Kissincerin "Bütöv birlik" konsepsiyası və humanist geosiyasi fikirləri haqqında nə bilirsiniz?
13. S.Koenin "Regionalizm" konsepsiyası və geosiyasi fikirləri nədən ibarət idi?
14. S.Hantinqtonun "Neomondializm" doktrinasının mahiyyətini şərh edin.
15. "Mondializm" geostrateji nəzəriyyəsinin yaranması və inkişafı haqqında nə bilirsiniz?
16. Əsas neomondialist nəzəriyyələrinin – "Konvergensiya", "Tarihin sonu", "Yeni dünya nizamı"nın və onların yaradıcılarının geosiyasi fikirlərinin mahiyyətini şərh edin.
17. Z.Bjezinskinin "Yeni dünya nizamı" konsepsiyasında Avrasiya və postsovet məkanı haqqındakı fikirləri şərh edin.
18. Müasir ABŞ-ın digər geosiyasətçiləri və onların fikirləri; bixeviorist, açıq cəmiyyət, iqtisadi liberalizm, etnomərkəzçilik, vahid dünya geoiqtisadiyyatı, dünya sistemi, həyati maraq və s. nəzəriyyələri haqqında nə bilirsiniz?

V FƏSİL

RUSİYA GEOSİYASƏT MƏKTƏBİ: FORMALAŞMASI, NƏZƏRİ MƏNBƏLƏRİ, XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ƏSAS KONSEPSİYALARI

Rusiya geosiyasət məktəbi Qərbi Avropa ölkələrindəki və ABŞ-dakı məktəb və cərəyanlar kimi bu ölkənin tarixi inkişafına, geosiyasi strukturunun formalaşmasına və dünyada baş verən geosiyasi proseslərə müvafiq olaraq yaranmışdır. Rusiyada geosiyasi düşüncə mərkəzlərinin meydana gəlməsində IX əsrdə Kiyev dövlətinin yaranması, X əsrdə xristianlığın qəbulu, XIII-XV əsrlərdə xarici ölkələrlə aparılan müharibələr, XV-XIX əsrlərdə Bizans imperiyasının süqutu və mərkəzləşmiş Rus dövlətinin yaranması, bunun ardınca yeni-yeni müstəmləkələr hesabına ölkənin ərazilərinin genişlənməsi və Rusiyanın Avrasiyanın aparıcı imperiyalarından birinə çevrilməsinin mühüm rolu olmuşdur.

Rusiyanın geosiyasət cərəyanları və məktəbləri fəaliyyət göstərdikləri bütün dövrlərdə ölkələrinin dünyanın geosiyasi strukturundakı rolu və yeri ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr, konsepsiya və doktrinalar irəli sürmüş, bu dövləti dünyanın əsas geosiyasi oyunçularından birinə çevirmək məqsədilə ciddi cəhdlər göstərmişlər.

Geosiyasətin rus məktəbinin nümayəndələri qədim dünya və orta əsrlərin planetar nəzəri mənbələrindən bəhrələnməklə yanaşı, öz məxsusi geosiyasi konsepsiyalarını da yaratmışlar. Geosiyasət bu ölkədə də başlanğıcını coğrafiyadan, humanitar və təbiət elmlərindən götürərək bir çox digər elmlərin tərkibində, müxtəlif cərəyanların çərçivəsində, fərqli adlar altında inkişaf etmişdir.

Rusiyada dövlət quruculuğu bir qədər gec başladığı üçün onun

geosiyasi tədqiqatlarının tarixşünaslığı da son orta əsrlər dövründən irəli getmir.

Rusiya geosiyasətinin klassikləri xarici tarixşünaslıqda Şərq-Avrasiya cərəyanına aid edilərək ayrıca tədqiq olunmuşlar. Bu məktəbin həm XIX əsrə qədərki, həm klassik, həm də müasir geosiyasətinin ən görkəmli nümayəndələri dünya geosiyasət elminin əsas mənbələri sırasına daxil edilərək planetar səviyyədə öyrənilmişdir.

5.1. Rusiyanın orta əsr və yeni dövr geosiyasi cərəyanları və ideyaları

Rusiyaya aid ən qədim yazılı mənbənin tarixi təxminən XII əsrdən başlayır. Belə mənbələrdən indiyə qədər elmə məlum olanları yalnız XII əsrə aid olduğu güman edilən "Keçmiş illər haqqında povest" və "İqor polku haqqında dastan"dır. Hər iki mənbə geosiyasi anlamda ciddi qaynaq hesab olunur və rusların o dövrlük geosiyasi düşüncələrinin bəzi cizgilərini əks etdirir. Bu kitablarda ətraf ərazilərin və qonşu xalqların işğalı, böyük məkan ideyalarının təbliği, rusların qonşuları, ətraf yerlərin əhalisi və coğrafiyası haqqında məlumatlar əksini tapmışdır. Hər iki mənbənin əsas ideyası özgə torpaqlarının işğalı və həmin ərazilərdə möhkəmlənmək, məskunlaşmaqdan ibarət idi.

Ümumiyyətlə, başlanğıc mənbələrdən də görüldüyü kimi, bütün dövrlərdə **ərazi faktoru**, qonşu torpaqların ələ keçirilməsi, mümkün qədər daha çox əraziyə və böyük məkanlara sahib olmaq rus tarixində və geosiyasətində həmişə həlledici amil hesab olunmuşdur. Rusların sonrakı dövrlərə aid geosiyasət mütəfəkkirləri də milli ideyanın və milli vəzifələrin əsasına bir qayda olaraq ya məkan, ya da ki, dini missionerlik məsələsini qoymuşlar. Görünür, Rusiyanın ərazi cəhətdən dünyanın ən böyük dövləti olması və orta əsrlərdən başlayaraq pravoslav xristian dünyasının əsas mərkəzi sayılması da bu öl-

kənin və onun geosiyasətçilərinin milli kodu ilə bağlı olmuşdur.

Rusiya dövlətinin bütün dövrlərdəki geosiyasi fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, bu ölkə dünyanın digər müstəmləkəçi (məsələn, Hollandiya, İngiltərə, Fransa və b.) imperiyalarından ciddi şəkildə fərqlənmişdir. Qərbi Avropanın İngiltərə, Fransa, Hollandiya kimi müstəmləkəçi dövlətlərini Şərqdəki müstəmləkələrdən iri su hövzələri – okean və dənizlər ayırırdı; metropoliyanın sosial-iqtisadi strukturu, dövlət quruluşu və idarəçilik sistemi müstəmləkələrdən ayrı, müstəqil şəkildə təbii axarında inkişaf edirdi. Rusiya imperiyasında isə müstəmləkələr heç bir su hövzəsi olmadan birbaşa metropoliya ilə qovuşur, vahid coğrafi-ərazi məkanında birləşirdi. Bu fərqə görə rusları həmin imperiyalar kimi, işğal etdiyi əraziləri təkcə müstəmləkə, yaxud yarımüstəmləkə kimi istismar və istifadə etmək deyil, həm də onları tərkibinə qatararaq məskunlaşdırmaq, bu ərazilərdə dilini, dinini və mədəniyyətini geniş yayaraq, yerli əhalini tədricən assimilyasiyaya məruz qoymaq daha çox maraqlandırır. İşğal edilmiş ərazilərdə yerli və gəlmələrin dili, dini, mədəni varlığı, tarixi taleyi toqquşurdu. Bu da, bir qayda olaraq, hakim və çoxsaylı rusların qələbəsi ilə yekunlaşırdı. Əlbəttə, dili, dini, tarixi və mədəniyyəti ilə seçilən, formalaşmış bütöv xalqları, millətləri milli kökündən, mədəniyyətindən və mentalitetindən təkcə zor gücünə ayırmaq o qədər də asan məsələ deyildi. Odur ki, ruslar işğal etdikləri məkanlarda dini və missionerlik fəaliyyətini genişləndirdilər. Görkəmli rus filosofu N.A.Berdyayevin fikri ilə ifadə etsək, məişətin hər bir taleyüklü məsələsində qələbəni maddi deyil, mənəvi güclə əldə etmək, bütün dünyaya hakim kəsilmək olar. Odur ki, hər şeydə Allahın hökmünə istinad etmək lazımdır.¹

Panpravoslav ideya cərəyanı: Kiyev dövlətinin xristianlığı qəbul etməsi şərq slavyanlarının, o cümlədən rusların sonrakı mədəni və geosiyasi inkişafının istiqamətini və taleyini müəyyən etdi. Osmanlıların 1453-cü ildə İstanbulu – Şərqi Roma imperiyasının mər-

¹ Бердяев Н.А. Судьба России. М., 1990, с.193-196.

kəzini ələ keçirərək Bizansı süquta uğratması və tərki-məkan etməsi isə ruslar üçün göydəndüşmə fürsət yaratdı və ciddi şəkildə onların işinə yaradı. Bizans imperiyasının süqutu pravoslav Rusiyasının gələcək geosiyasi və mədəni fəaliyyət hədəflərində bəzi dəyişikliklər etdi. Moskva knyazları mərkəzləşmiş rus dövləti yaratmaq istiqamətindəki sonrakı fəaliyyətlərini artıq həm də pravoslav Bizansın varisi kimi, xristianlığın inkişafı üzərində davam etməyə başladılar.

XVI əsrdən Rusiyada *panpravoslav missiyası* – "**Moskva üçün-cü Romadır**" – geosiyasi ideyası meydana atılır. Rus pravoslav kilsəsinin rəhbərləri Bizansın hakimiyyəti altından çıxandan sonra artıq özlərini "bütün pravoslav mədəniyyətinin daşıyıcıları olan xalqların maraqlarının təminatçısı" kimi göstərməyə başlayırlar. Az sonra Moskva knyazı III İvanın sonuncu Bizans imperatorunun qardaşı qızı ilə nikaha girməsi "rusların xristian dünyasındakı etibarını" bir qədər də artırır. Doğrudur, bizanslılar da bu qohumluqla Moskvanı əvvəlki kimi dini təsirləri altına qaytarmaq istəyirdilər.¹ Lakin Moskva knyazları bu qohumluqdan məqsədi üçün istifadə edərək özlərini Bizans müqəddəslərinin davamçısı elan etdilər. Beləliklə, rəsmi knyazlıq mərasimi həm də dini tacqoyma ilə müşahidə olunmağa başlayır. Bu da artıq rus çarına tamamilə yeni – müqəddəslik statusu yaradaraq Bizans imperatorlarının əvvəllər icra etdiyi vəzifələri müəyyən mənada icra etmək "hüququ" verirdi. Məhz elə bu dövrdən rus çarları bütün ətraf pravoslav ərazilərin müqəddəs rəhbəri kimi təqdim olunur və onların maraqlarının müdafiəçisi qismində çıxış etməyə başlayırlar.

Pravoslav ideyası altında Moskva tədricən öz ətrafında parçalanmış rus knyazlıqlarını birləşdirir və gələcək geosiyasi fəaliyyətini müəyyən edir. Panpravoslav ideyası Rusiyanın klassik geosiyasi cərəyanı kimi inkişaf etməyə başlayır. Rusiya imperiyası genişləndik-

¹ Bəhs olunan dövrdə rus pravoslav patriarxlığı Roma papalarının osmanlılara qarşı mübarizə məqsədilə yaratdığı və bütün xristianlıq mərkəzlərini qoşmağa çalışdığı antitürk "Florensiya Uniyasından" çıxdığını bəyan etmişdi.

cə panpravoslav missionerliyi işğal olunmuş ərazilərdə öz fəaliyyətini genişləndirir, müxtəlif slavyan və digər xalqları – serbləri, bolqarları, xorvatları, slovenləri, ruminları Osmanlı imperiyasının işğalı altında azad etmək bəhanəsi ilə öz tərəfinə çəkərək ətrafında birləşdirməyə çalışırdı.

Tədqiqatçılara indiyə qədər bəlli olan və panpravoslavçılığı əks etdirən ən qədim rus mənbəsi Pskov iqumeni **Yelezarovun** Filofey monastırına yazdığı məktub hesab olunur. Məktubda qeyd olunur ki, *bütün xristian çarlıqları müqəddəs kitaba uyğun olaraq belə qərara gəldilər ki, bundan sonra Rus knyazlığının ətrafında birləşəcəklər. Çünki artıq iki Roma iflasa uğramışdır, üçüncüsü (Moskva nəzərdə tutulur – Ə.H.) fəaliyyət göstərir, dördüncüsü isə daha heç zaman olmayacaqdır.*¹

Qərbcilik və Slavyanofillik (Slavyanpərəstlik): Rusiya imperiyasında XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq daha geniş yayılan geosiyasi cərəyanlar dünyadakı geosiyasi maraqlar, hədəf və istiqamətlər üzərində qurulmuş *Qərbcilik və Slavyanofillik* idi.

Görkəmli rus filosofu və ilahiyyatçı alimi V.V.Zenkovski hesab edirdi ki, Böyük Fransa inqilabı və Napoleonun 1812-ci il müharibəsindən sonra Rusiya tədricən Avropaya ayaq açmağa və bu geosiyasi məkanın xalqları ilə münasibətlər qurmağa başlayır. Müəllifin fikrincə, məhz bu iki hadisə Rusiyada qərpbərəstlərin və slavyanofillərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.²

Məsələ burasındadır ki, qərbcilər və slavyanofillər tamamilən bir-birinin əleyhinə fəaliyyət göstərən geosiyasi cərəyanlar idi. Kırım müharibəsinin gedişində, xüsusən 1854-cü ildə Qərb dövlətləri və xalqlarının Osmanlı imperiyasının tərəfindən çıxış edərək Rusiyanı biabırçı şəkildə məğlubiyətə uğratması bu ölkənin daxilində anti-qərb əhval-ruhiyyəsinin güclənməsinə və slavyanofillər cərəyanlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Hər iki geosiyasi cərəyan tərəfdar-

¹ Дергачев В.А. Göstərilən əsəri, s. 282.

² Zenковский В.В. Русские мыслители и Европа. М., 1997, с. 38.

ları Rusiyanın gələcək inkişafı ilə bağlı özlərinin fərqli geosiyasi nəzəriyyələri ilə çıxış edirdilər.

Qərbçilik geosiyasi cərəyanının Rusiyadakı tərəfdarları əsasən dövrün təhsilli və dünyagörüşlü alim və ziyalıları hesab olunan **A.İ.Gertsen, K.D.Kavelin, N.V.Stankeviç, N.P.Oqaryov**, müəyyən mənada **Q.Belinski, S.Turgenev** və başqaları idi. Sonrakı dövrdə onların sırasına hətta dövlətə qarşı çıxan dekabristlər də qoşulmuşdular.

Qərbçilər hesab edirdi ki, Rusiya insan azadlığı və tərəqqisinin, ümumdünya sivilizasiyasının inkişafı yolu ilə gedərək bu dəyərlərin yaradıcısı və öncülü olan Qərbi Avropa ilə birgə hərəkət etməlidir. Onlara görə, Rusiyanın Qərbdən fərqlənən və özünəməxsusluğu ilə seçilən keçmiş tarixi inkişafı I Pyotr tərəfindən dayandırılmış və Qərbə, ümumi sivilizasiyaya doğru bir istiqamət almışdır. Onlar Pyotrun bu siyasətini dəstəkləyərək belə hesab edirdilər ki, Rusiya tezliklə *"geridə qalmış patriarxal asiyaçılıq"* imicindən xilas olaraq bəşəri sivilizasiya istiqamətində hərəkət edəcək və etməlidir.

Qərbçiləri fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri də onların ictimai, sosial və milli yönlü ideyalarla çıxış etmələri, fransız "utopik sosialistlərinin" (Sen Simon, Şarl Furiye və başqalarının) sosial, Hegel, Fixte və başqa alman milli-sosialistlərinin "üstün milli dövlət" düşüncələrini bölüşmələri idi. Bunun əyani sübutunu qərbçi cərəyanın fəal tərəfdarlarından olan Belinskinin silahdaşı Botkinə yazdığı məktubdan da görmək olar. O yazırdı ki, indi məni Rusiyada daha çox ideyalar ideyası hesab etdiyim sosializm düşündürür.¹ Göründüyü kimi, qərbçilər o dövrdə ümumavropa sivilizasiyası ilə yanaşı, həm də "utopik milli sosializm" ideyalarını təbliğ edirdilər.

"Slavyanofillik" cərəyanını Rusiyada əsasən dövrün "millətçi-vətənpərvər" hərəkət tərəfdarları olan **A.S.Xomyakov, Kiriyeovski qardaşları, Aksakov qardaşları və Y.F.Samarin** təmsil edirdi.

Slavyanofillik ideyaları rus geosiyasətində özünün geniş tədqiqi-

¹ Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России XI-XX вв. М., 1995, с. 258.

ni bu cərəyanın əsas tərəfdarlarından olan **V.İ.Lamanski**nin "*Asiya, Avropa materikinin üç dünyası*" adlı (1916) əsərində tapmışdır. Lamanski hesab edirdi ki, planetdə başqa sivilizasiya ocaqları ilə yanaşı vahid ümumslavyan mədəniyyəti və şüuru da mövcuddur və bu reallıq Avropada ümumalman şüuruna qarşı istifadə olunmalıdır. O təklif edirdi ki, slavyanlığı vahid bir prinsip və ideya kimi bütün Avropaya qəbul etdirərək, Avrasiyanın əsas aparıcı geosiyasi ideyalarından birinə çevirmək lazımdır. Onun fikrincə, *Rusiya imperiyası Mərkəzi Asiyanın ərazilərini tərkibində birləşdirməklə və alternativ ideya ortaya qoymaqla Avropada ən geniş yayılmış və ən çox inkişaf etmiş roman-alman dünyasına və dünyagörüşünə qalib gələ bilər*. Lamanski Rusiya və Avropa sivilizasiya məkanları arasında Asiya mədəniyyətini ayrıca götürürdü və buranı "*köhnə, dağılmaqda olan bir dünya*" kimi dəyərləndirirdi.¹

Slavyanofillər düşünürdülər ki, ümumiyyətlə, "bəşəri sivilizasiya anlayışı" boş ideyadan başqa bir şey deyildir. Hər bir ölkə və xalq özünün məxsusi mədəniyyətinə malikdir və ətrafdakı yaxın xalqlarla birgə "*ümumi sivilizasiya*" təşkil edir. Bu cərəyanın tərəfdarları qərbcilərin əksinə olaraq I Pyotrun Rusiyanın milli mentalitetinə zərbə vurduğunu, tamam fərqli mədəniyyətə, mentalitetə malik olduğu halda onu zorla avropalaşdırdığını, Qərb dəyərləri ilə yerli adət-ənənələri qarışdırdığını və s. iddia edərək, onun Rusiyada həyata keçirdiyi islahatları kəskin tənqid edirdilər. Slavyanofillərin ən fəal rus millətçi ideoloqlarından olan **Xomyakov** yazırdı ki, Rusiya millətüstü, xristian, pravoslav ideyasının daşıyıcısı olaraq hamıdan çox mənəvi və dini fəaliyyət göstərməyə məhkumdur. Onlar hesab edirdilər ki, Rusiya öz yolu ilə gedərək Avropanın xristian əhalisinə pravoslavlığı təbliğ etməli və onları ümumslavyan sivilizasiyası ətrafında birləşdirməlidir.

Qərbpərəstlər və slavyanofillər arasında Rusiyanın gələcək inkişafı ilə bağlı fərqli ideyalar, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərinin

¹ Исаев И.А., Золотухина Н.М. Göstərilən əsəri, s. 259-260.

də Rusiyada başqa ad altında davam etdirilmişdir. Bu mübahisələr xalqçılar və marksistlərlə smenavexovçular (bu cərəyan tərəfdarları bolşevik inqilabı ərəfəsində Rusiyanı tərk etmiş və mühacirətə yollanmış əks-inqilabçılardan ibarət idi) arasında aparılırdı. Sonralar smenavexovçular Praqada və Parisdə məskunlaşaraq rus dilində "**Smena Vex**" adlı jurnal da təsis etmiş və avrasiyaçılar adı altında fəaliyyət göstərməyə başlamışdılar. Əslində, indiki müasir Rusiyada da bu ideyalara oxşar qərbçilər və anti-qərbçilər adlandırılan geosiyasi cərəyanlar fəaliyyət göstərməkdədir.

Panslavizm və anti-panslavizm cərəyanları: Rusiya slavyanofil-lərinin bir qrupu XIX əsrin ortalarında dünya slavyanlarının maraqlarının və təhlükəsizliyinin qorunması, onların vahid ideya ətrafında və sivilizasiya tərkibində birləşdirərək beynəlxalq aləmdə, Avropada digər qeyri-slavyanlarla mübarizədə vahid mövqedən çıxış etməsini hədəfləyən *Panslavizm geosiyasi cərəyanını* yaratmışlar.

Rusiyanın Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizəsi və Krım müharibəsi ərəfəsində həmin cərəyan daha da güclənmişdi. Rusiyada bu cərəyanın əsas rəhbəri geosiyasətin sivilizasiya yanaşması nəzəriyyəsinin banisi hesab olunan **Nikolay Yakovleviç Danilevski** (1822-1885) idi. O öz əsərlərində Rusiyanı bütün slavyan xalqlarının milli və dini maraqlarının ifadəçisi kimi təqdim edir, onları bu dövlətin ətrafında birləşməyə və birgə mübarizə nəticəsində Osmanlı hökumətindən xilas olmağa çağırırdı.¹

Panslavizm cərəyanının kökləri XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərinə gedib çıxırdı. O dövrdə Osmanlı imperiyasına qarşı mübarizə zəminində müxtəlif slavyan və başqa xalqları təmsil edən bir qrup düşüncə adamları – bunların sırasında çex, xorvat, serb, rumın, bolqar və digər millətlərin nümayəndələri bir araya gələrək geniş müzakirələr keçirirdilər. Çexiyanın məşhur alimləri və milli azadlıq hərəkatının rəhbərlərindən hesab olunan **Pavel Şafarik** (1795-1861) və **Yosef Dobrovski** (1735-1829) bu tədbirlərdə ilk dəfə panslavizm

¹ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М., 1991.

ideyalarını irəli sürmüşlər. Bunun da əsasında sonralar bəhs olunan geosiyasi cərəyan yaranmışdır. Onun üzvləri Habsburq imperiyasının tərkibində slavyanların almanlaşdırılmasına və Osmanlı tərəfindən işğal edilən ərazilərdə istismarına qarşı səslərini qaldıraraq panslavizm mübarizəsi başlamışlar.

Sonrakı illərdə panslavizm "illirizm" adı altında Serbiya və Xorvatiyada ictimai xadimlər – **Lyudvit Qaye** (1809-1872), tarixçi **Saksinski** (1816-1889) tərəfindən geniş yayılmış və bütün Cənubi Slavyan torpaqlarını əhatə etmişdir. Bu cərəyanın tərəfdarları "Böyük İlliriya" adlı slavyan dövlətini özlərinin ideali hesab edir, alman və türklərin hakimiyyəti altında olan slavyanları azad edərək vahid İlliriya dövləti yaratmaq haqqında düşünürdülər.

Panslavizm cərəyanı içərisində **rusofil** xətti xüsusi fərqlənirdi. Bu xəttin tərəfdarları "prorus" ideyalarını irəli sürərək bütün slavyanları Rusiyanın ətrafında birləşdirməyə, dillərini, mədəniyyətlərini onunku ilə eyniləşdirməyə cəhd edirdilər. Bu cərəyanın N.Y. Danilevskinin rəhbərlik etdiyi Rusiya nümayəndələrindən başqa Serbiyada **Vuka Karadjic**, Çernoqoriyada **Pyotr Neqoşa** və başqa ölkələrdə də xeyli tərəfdarı var idi.

Rusofobiya ideyasının tam əksini təlqin edən başqa bir "**anti-panslavizm**" cərəyanı "**mütləqiyətçilər**" adlanırdı. Bu cərəyanın əsas tərəfdarı o dövrün məşhur rus diplomatı **A.M.Qorçakov** idi. Qorçakov həm qərbçilərin, həm də slavyanofillərin bəzi ideyalarını qəbul edir, onların digər təkliflərini qeyri-real və şişirdilmiş hesab edirdi. Onun fikrincə, rus missionerliyinin və qərbçilik ideyalarının tarixin müəyyən məqamlarında və konkret məkanlarda tətbiqi taktikasını düzgün seçilərsə, "mütləq nəticə" əldə etmək olar. O, Rusiyanı həm Avropada, həm də Asiyada görür, həm avropalaşmanı, həm də milli özünəməxsusluğun qorunmasını təlqin edirdi.

Qorçakovun ideyalarını sonrakı dövrdə, bir qədər başqa formada **K.N.Leontyevin** başçılığı ilə digər "**anti-panslavistlər**" davam etdirmişlər. Bu cərəyan tərəfdarları bütün slavyanların vahid mərkəz-

də birləşməsinə və vahid slavyan dövlətinin yaradılmasını Rusiya imperiyasının süqutunun başlanğıcı kimi dəyərləndirirdilər. Onların fikrincə, Rusiya imperiyasının yalnız slavyanlardan təşkil olunması onun ümumdünya ruhunu məhv edər, Avrasiya və dünya sivilizasiyasına yolunu bağlayardı. Leontyev rusofilliyi "panslavizmin romantikası" adlandıraraq qeyd edirdi ki, rus imperiyası Avrasiyanın daha böyük ərazilərini və daha böyük xalqlarını tərkibinə qataraq Qərbi Avropaya doğru inkişafını davam etdirməlidir.¹

Göründüyü kimi, Rusiyanın gələcək inkişafı, Qərb, yaxud Şərq inkişaf yönümünə üstünlük verilməsi, rus ideyası və onun təbliği, sivilizasiyalararası münasibətlərdə rus-slavyan birliyi və Avrasiyaçılıq, xristian missionerliyi və Rusiya, dövlət və onun idarəçilik məsələləri və s. çoxsaylı geosiyasi ideyalar bəhs olunan dövrdə rus aydınlarının və geosiyasətçilərinin diqqət mərkəzində idi.

5.2. Rus geosiyasətinin mənbələri və klassik geosiyasi nəzəriyyələri

"Sivilizasiya yanaşması" nəzəriyyəsi: Rus geosiyasi məktəbinin formalaşması, əsas nəzəri mənbələrinin yaradılması və sonrakı inkişafına ən çox təsir göstərmiş geosiyasətçi mütəfəkkirlər sırasına XIX əsrlərdə yaşamış və fəaliyyət göstərmiş, klassik geosiyasətin "Sivilizasiya yanaşması" nəzəriyyəsinin banisi, bir çox geosiyasi anlayışların və nəzəriyyələrin yaradıcısı, məşhur "*Rusiya və Avropa*" (1868) kitabının müəllifi **Nikolay Yakovleviç Danilevskini** (1822-1885) aid etmək olar.

Danilevski ilk dəfə dünyanın geosiyasi həyatında baş vermiş planetar hadisələrin kökündə ona qədərki geosiyasətçilər tərəfindən iddia olunduğu kimi, ayrı-ayrı dövlət və xalqların, millətlərin deyil, vahid sivilizasiya daşıyıcısı olan, iri mədəni və dini cəmiyyətlərin dayandığını sübut etməyə çalışmışdır. Müəllif dünyada özünəməxsus

¹ Исаев И.А., Золотухина Н.М. Göstərilən əsəri, s.258-260.

sivilizasiya birliyi ilə fərqlənən cəmiyyətləri "*tarixi tip*" adlandıraraq təsnif etmiş, onların yaranması və inkişafının qanunauyğunluqlarını tədqiq etməyə cəhd göstərmişdir.¹

Danilevskiyə görə, uzun müddət vahid ərazidə yaşayan, ümumi dili, mənəvi-psixoloji və siyasi birliyi olan insan cəmiyyətləri (tarixi sivilizasiya tipləri) planetdə baş verən ən mühüm hadisələrin, yaşanan proseslərin əsas hərəkətverici qüvvəsini təşkil edir.

Danilevski insanlığın yaranışından başlayaraq – XIX əsrə qədər planetdə mövcud olan bütün sivilizasiyaların (tarixi tiplərin) təsnifatını vermiş, *onları artıq sıradan çıxmış iki sivilizasiya (Peru və Meksika sivilizasiyası nəzərdə tutulur) daxil olmaqla on üç tipə ayırmışdır. Bunların sırasına Misir, Çin, semit (assur-babil-finikiya), hind, İran, yəhudi, yunan, Roma, ərəb (yeni semit), Avropa (alman-roman), slavyan tipi daxil idi.* Danilevskinin fikrincə, bu tiplərin hər biri mədəni səviyyəsinə uyğun cəmiyyət və ictimai sistem yaratmış və onlar arasındakı siyasi, mədəni, psixoloji inkişaf fərqi daim qalacaqdır.²

Danilevski sivilizasiyaların fərqləndirici meyarını göstərməklə yanaşı, həm də onların inkişafının beş əsas qanununu təqdim etmişdir. Bu qanunlara o, *vahid dil birliyini, siyasi müstəqilliyi, qarşılıqlı təsiri, müxtəlif etnik köklərin birləşməsini və tədrici inkişaf mərhələsini aid edirdi.*

Danilevski, göründüyü kimi, sivilizasiya tiplərini vahid məkan çərçivəsində, daxili qanunları ilə daimi inkişaf edən və dəyişən canlı orqanizm kimi təqdim edirdi. O, dünya ərazilərinin-məkanların sivilizasiyalar tərəfindən məskunlaşdırılmasını da qanunauyğun və davamlı proses kimi qəbul edirdi.

Danilevskinin geosiyasi konsepsiyasında *məkan anlayışı* təkcə yaşayış ərazisi, insan üçün həyati resurs verən torpaq deyil, *vahid sivilizasiya daşıyıcısı olan, milli inkişaf və təşəbbüs yaradan, vətənpərvərlik hissi aşılayan və s. mənəvi hisslər oyadan məkan* kimi təqdim edi-

¹ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М., 1991 // Геополитика: Антология. М., 2006, с. 710-711.

¹ Василенко И.А. Göstərilən əsəri, s.139-146.

lirdi. O xəbərdarlıq edirdi ki, əgər məkanın əhalisi milli sivilizasiya dəyərlərindən və köklərindən qoparılsa, bu ciddi tarixi təhlükə yaradır. Yox, əgər məkan məxsusi milli və qürurverici digər dəyərlərlə yaşayırsa, o zaman əhali təşəbbüsü, nizamlı vətənpərvərliyi ilə bu məkanı bütün təhlükələrdən qoruyacaqdır. Bəzi rus tədqiqatçıları hesab edir ki, Danilevskinin bu geosiyasi fikri Rusiyanın İsveç, Polşa və Napoleonla, Hitler Almaniyası ilə və başqa müharibələrdəki qələbələri zamanı təsdiqini tapmışdır. Yəni qələbənin əsas meyarı rus vətənpərvərliyinə əsaslanan xalq təşəbbüsü olmuşdur.

Danilevskinin slavyan sivilizasiyasının xarakteristikası və gələcəyi ilə bağlı özünəməxsus geosiyasi yanaşması var idi. O hesab edirdi ki, planetdə mövcud olan – Avropa, ABŞ və slavyan birliyinə məxsus üç sivilizasiya tipi və onlar arasındakı tarazlıq dünyanın gələcək tarixini və inkişafını müəyyən edəcəkdir. O bütün slavyan xalqlarını bir mədəni tipə aid edərək, onların birləşməsinin və paytaxtı keçmiş Bizansın mərkəzi – Konstantinopol olmaqla (o bu şəhəri Çarqrad adlandırırdı) vahid dövlət yaratmasının zəruriliyini qeyd edirdi. Lakin Danilevski türkləri və onların yaratdığı böyük Avrasiya geosiyasi reallığını tamamilə və qəsdən inkar edirdi. Hətta onun tarixi tiplərində Rusiyanı və bəşəriyyəti uzun müddət səksəkədə saxlamış türk sivilizasiyasının və etnosunun adı belə xatırlanırdı. Bu, Danilevskinin türklərə nifrətinin göstəricisi idi.

Danilevskinin geosiyasi nəzəriyyəsinin Rusiyadakı sonrakı əsas davamçıları filosof, alim K.Leontev və məşhur avrasiyaçı alim Savitski olmuşdur. Rus geosiyasi məktəbinin bəhs olunan nümayəndələri Danilevskinin "Sivilizasiya yanaşması" geosiyasi nəzəriyyəsini fərqli yanaşma ilə Rusiya və Avrasiyadakı cəmiyyətlərə tətbiq etmiş və müvafiq olaraq özünəməxsus geosiyasi nəticələr çıxarmışlar.

"Coğrafi determinizm" nəzəriyyəsi: Klassik rus geosiyasətində "*Coğrafi determinizm*" konsepsiyasının əsas tədqiqatçısı və mənbəşünası siyasi coğrafiya sahəsində tanınmış alim **Lev Mecnikov** (1838-1888) olmuşdur. Onun 1889-cu ildə müəllifin ölümündən sonra

dərc olunmuş *"Sivilizasiya və böyük çaylar. Müasir cəmiyyətlərin yaranmasının coğrafi nəzəriyyəsi"* adlı əsəri rus geosiyasətində ilk dəfə olaraq, təbii-coğrafi amillərin insan həyatına və dövlətin inkişafına təsiri məsələlərinə həsr olunmuşdur.¹

Meçnikov dövlətin və cəmiyyətin inkişafında təbiətin və hidrosferin rolu məsələlərinə toxunaraq yazırdı ki, bütün sivilizasiyaların əsas inkişaf mərhələləri insanın hidrosferlə təması, onu istəklərinə tabe etdirmək bacarığı və təbiət üzərindəki hökmranlığı ilə şərtlənmişdir.

Müəllif insanların çaylardan, dəniz və okeanlardan istifadəsi və bəhrələnməsinə uyğun olaraq bəşəriyyətin inkişafının üç əsas mərhələsini fərqləndirmişdir. O hesab edirdi ki, hər üç mərhələ *insanın hidro vasitələrdən – əvvəl çaydan, sonra dənizdən və nəhayət, okeanlardan istifadə etməyi öyrənməsi ilə bağlı olmuşdur*. O, suyu və onun insanlara bəxş etdiyi hədsiz imkanları insan cəmiyyətlərinin inkişafında ən mühüm amil kimi dəyərləndirmiş və su yollarından istifadə tarixi ilə planetin sivilizasiya tarixini əlaqələndirmişdir.

Meçnikovun sivilizasiya təsnifatı insanların su yollarından istifadəsi tarixinə uyğun olaraq *çay, dəniz və okean sivilizasiyasına* bölünür. Tarixi inkişafın mərhələlərinə müvafiq olaraq Meçnikovun sivilizasiyaları da dəyişir və növbəti mərhələyə keçir.

Meçnikova görə, insanların çaylardan istifadəsi, çay sahillərində insan məskənlərinin yaranması və inkişafı ibtidai icma dövrünün qapalı sivilizasiyasına uyğun gəlirdi. Bu sivilizasiya tarixin sonrakı dövründə dəniz sivilizasiyası tərəfindən sıxışdırılaraq, böyük xalq və dövlətlərin əhatə olunduğu, geniş istehsal, ticarət münasibətlərinin dövriyyəyə qatıldığı daha yüksək və inkişaf etmiş sosial quruluşla əvəz olunmuşdur. Sivilizasiyanın ən yüksək mərhələsi isə Meçnikova görə, insanların okeanlardan istifadəni öyrənməsi və onu öz ehtiyaclarına tabe etdirməsi ilə başlayır ki, bu da insanlığın, sivilizasiyanın ən yüksək mərhələsi olan kapitalizmə uyğun gəlir.

¹ Мечников Л.И. Цивилизация и великие реки. М., 1995.

Meçnikov məkanın fəth olunması ilə bağlı da özünəməxsus geosiyasi nəzəriyyə irəli sürmüş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, insanlar yalnız siyasi-sosial vəziyyətinə uyğun olaraq ətraf aləmdən-məkandan istifadə edir, ona lazımı təsir göstərə bilər. O, hesab edirdi ki, çay sahillərini mənimsəmək və məskunlaşdırmaq üçün insanlar quldarlıq və despotizmdən, dənizləri fəth etmək üçün təhkimçi əməyindən, oliqarxiq feodal sistemindən, okeanları fəth etmək üçünsə azad əməkdən, bərabər və həmrəylik prinsiplərindən istifadə etmişlər. Meçnikov hesab edirdi ki, təbiətin və məkanların fəthi ilə bağlı insanların birliyinə, həmrəylik və əməkdaşlığına ehtiyac artdıqca, müvafiq olaraq cəmiyyətlərin təşkilati vəziyyəti də inkişaf etmiş və sivilizasiyalar dəyişmişdir.¹

Rus geosiyasi məktəbində coğrafi determinizm ideyaları XIX əsrin görkəmli tədqiqatçıları olan **S.Solovyovun**, **B.N.Çiçerinin**, **A.P.Sapovun** və başqalarının əsərlərində də geniş şərh olunmuşdur.

Geostrateji inkişaf nəzəriyyələri: Klassik rus geosiyasətində əsas geostrateji konsepsiyaların, xüsusən klassik "**Hərbi-strateji**" yanaşma nəzəriyyəsinin yaradıcısı rus ordusunun general-feldmarşalı, hərbi strateq **Dmitri Milyutin** (1816-1912) olmuşdur. O bir çox məşhur geosiyasi və geostrateji əsərlərin müəllifidir. Onun geosiyasi nöqteyi-nəzərindən "*Hərbi coğrafiya və hərbi statistikanın tədqiqinin tənqidi*" (1846) adlı əsəri uzun müddət dünya siyasətşünaslarının böyük marağını kəsb etmişdir. Bu əsərində Milyutin rus geosiyasətinin hərbi-strateji məsələlərinin və hədəflərinin nəzəri və praktiki əsasını yaratmışdır.² Onun bu əsəri həm də Rusiyada hərbi coğrafiyanın predmeti haqqında diskussiyalara son qoydu. 40 yaşında general rütbəsi almış, geniş təfəkkürə, analitik düşüncəyə malik olan Milyutin 1860-cı ildə Rusiya hərbi nazirinin köməkçisi işləmiş, daha sonra isə hərbi nazir vəzifəsinə qədər yüksəlmişdi. Çar II Alek-

¹ Мечников И.И. Цивилизация и великие исторические реки. СПб., 1898, с. 220, 270-271, 443.

² Вах: Морозов Е.Ф. Последний фельдмаршал // Русский геополитический сборник. М., 1996, №2, с.33-34.

sandrın hakimiyyətinin (1855-1881) sonlarında o, faktiki olaraq həm də bu ölkənin Xarici İşlər Nazirliyinə rəhbərlik etmişdi.

Milyutin Rusiyanın bir imperiya olaraq gələcək geosiyasi prioritetlərini müəyyənləşdirmişdi. Rusiyanın əsas rəqibi kimi Böyük Britaniyanı gördüyünü qeyd etməsinə baxmayaraq, Milyutin bu dövlətə qarşı hər hansı fəal hərəkət etməyin vaxtsız olduğunu bildirirdi. O yazırdı ki, Rusiya hələ də Krım müharibəsində (1853-1856) aldığı yarımları sağaltmamışdır. Onun fikrincə, Avropada və Yaxın Şərqdə tarazlığı qorumaq üçün Rusiyanın Almaniyaya ilə hərbi-siyasi ittifaqa ehtiyacı var idi.

Milyutin Orta Asiyanın – o zamanlar böyük Türküstan adlanan geniş ərazilərin Rusiyaya birləşdirilməsinin həm təşəbbüskarı, həm də yol göstərənini olmuşdur. O yazırdı ki, bundan ötrü ilk növbədə Orta Asiya şəhərlərinin köçəri tayfalardan feodal asılılığını aradan qaldırmaq lazım idi. Milyutin Türküstanda lazımı məntəqələri ələ keçirmək üçün hərbi proqram da hazırlamışdı. Onun fikrincə, bu məntəqələrdən gələcəkdə Britaniya imperiyasının qüdrətinin əsası hesab olunan Hindistana hədə gəlmək və müdaxilə etmək üçün istifadə etmək olardı.

Rusiyanın Osmanlı Türkiyəsi ilə geosiyasi münasibətlərini də Milyutin diqqətdən qaçırmır və kəskin ziddiyyətləri aradan qaldırmanın yollarını göstərirdi. Hərbi nazirin planına görə, türklər tezliklə bütün Avropadan qovulmalı, Rusiyanın nəzarəti altında slavyanlardan ibarət Balkan konfederasiyası yaradılmalı, Qara-Aralıq dənizi boğazları bütün dövlətlər üçün açılmalı və bitərəf status almalı idi.

Milyutin İran və Çin dövlətlərinin təhlükəsizliyi və müstəqilliyini ingilislərin müdaxiləsindən qorumaq üçün Rusiya imperiyasından dəstək istəməsinə nəzərə alaraq, bu ölkələri Rusiyanın təbii müttəfiqləri hesab edirdi və bu müttəfiqliyi qorumağa çağırırdı. General-feldmarşalın uzaqgörən geosiyasi fikirlərinin bəhrəsini artıq Rusiya 1877-1878-ci ildə türklərlə müharibədə gördü. Rus qoşunlarının Balkanlarda türklər üzərinə yürüş etdiyi bir zamanda ingilis eskadrası

Dardanell boğazındakı hədəflərə təkbaşına sahib çıxmaq üçün bəzi addımlar atmağa cəhd göstərdi.

Ümumiyyətlə, Milyutin Avrasiya, Avropa, Orta Asiya, Qafqaz və Balkanlarda geostrateji və geosiyasi vəziyyəti çox aydın görür və hadisələrin uzun müddətli gedişini geosiyasətin hərbi-strateji yanaşma nəzəriyyəsi əsasında planlaşdırırdı. O bütün baş verən hadisələrin obyektiv və subyektiv amillər əsasında izahını verir, gələcək strateji vəzifələri müəyyənləşdirirdi.

Rus geostrategiyasında hərbi coğrafiya üzrə bilikləri praktiki olaraq tətbiq edən, hərbi coğrafiyanı nəzəri elm və hərbi strategiyanın bir hissəsi kimi müəyyən edən ilk alim – hərbcı də məhz Milyutin olmuşdur.

Hərbi coğrafiya və hərbi statistikanın predmetini tədqiq edən Milyutin, həm də dövlətin inkişafı və funksiyalaşdırılmasında ümumi və xüsusi cəhətləri, siyasi sistem, iqtisadi və hərbi qüdrət, ərazi, coğrafi vəziyyət, qonşular da daxil olmaqla ümumi topoqrafik xüsusiyyətləri, sərhədlərin vəziyyəti və s. geostrateji məsələləri araşdırmışdır. O, ölkələrin hərbi coğrafiyasını tədqiq edərək yazırdı ki, bir dövlət daha çox məsafəyə uzanmış və ayrı-ayrı şəkildə səpələnmiş, digəri dairəyə alınmış və xalis kütləni təşkil edir; biri öz vəziyyətinə görə tamamilə kontinental, digəri dəniz dövlətidir; birinin müdafiə üçün başqaları ilə müqayisədə daha çox qoşunları vardır; biri quru qoşunlara, digəri isə donanmaya üstünlük verir.

Bu fraqmentdən göründüyü kimi, rus alimi hələ 1846-cı ildə, ingilis-amerikan geosiyasi məktəbinin yaradıcılarından olan Makinderin dünyaya gəlməsindən xeyli əvvəl və ABŞ-ın digər geosiyasət nəzəriyyəçisi olan, "dəniz qüdrəti" adlı əsərin müəllifi Mehenin altı yaşı olanda geostrateji məkanın rolu, sahil xətlərinin və sərhədlərinin çəkilməsi, dövlətin müdafiəsində bu və ya digər qoşun növlərinin vəzifələri və s. haqqında məsələləri irəli sürmüşdür.

D.A.Milyutin geosiyasətin əsas prinsiplərini, məskunlaşma və dövlət quruluşunun geosiyasi və geostrateji münasibətlərdə rolunu

və s. məsələləri də nəzərdən keçirmişdir.

XIX əsrin Rusiya hərbi-strateji geosiyasət mənbələri sırasına o dövrün hərbi strateqlərindən **V.F.Qolovaçevin** ("Tarix əsasında Rusiya üçün donanmanın əhəmiyyəti haqqında" geosiyasi əsərin müəllifi), **S.A.Skreqinin** ("Dənizçilik və rus dövlətinin inkişafına onun təsiri" əsərinin yaradıcısı), vitse-admiral, böyük dəniz səyyahı, nəzəriyyəçi, etnoqraf, iqtisadçı və siyasətçi **V.M.Qolovninin** ("Donanma kapitanı Qolovninin 1811, 1812, 1813-cü illərdə yaponlar tərəfindən əsir götürülməsinin macəraları haqqında qeydləri" əsərinin müəllifi), Rusiya donanmasının baş leytenantı olmuş, dənizçi-tarixçi alim **Y.N.Kvaşnin-Samarinin** ("Rus torpağında dəniz ideyası. Hərbi-dəniz nöqtəyi-nəzərindən Pyotra qədərki Rusiya tarixi" fundamental əsərinin müəllifi) və başqa görkəmli nəzəriyyəçi və strateqlərinin əsərlərini də aid etmək olar.

Y.N.Kvaşnin-Samarin Milyutinun bəzi geostrateji fikirlərini davam etdirmiş və hərbi dəniz donanmasının Rusiya tarixindəki rolu məsələlərini tədqiq etmişdir. O yazırdı ki, Rusiyada hələ çoxları başa düşümlər ki, onun əsas maraqları dənizdə təmsil olunur, donanma bu dövlətin geosiyasi maraqlarını təmin və müdafiə etmək üçün ən dəyərli vasitədir.

Kvaşnin-Samarin dövrünün dəniz tarixinin bəzi strateji məqamlarını və geosiyasi problemini hamıdan dolğun tədqiq etmişdir. Onun VIII əsrdən XVIII əsrdək rus dövlətçiliyinin qurulmasında donanmanın rolu və böyük əhəmiyyətinin şərhinə həsr edilmiş əsərlərini tədqiqatçılar dövrünün dənizçilik və geosiyasət üzrə stolüstü kitabı adlandırmışlar.

V.M.Qolovninin geostrateji və hərbi-coğrafi mahiyyət daşıyan əsərləri o dövrdə təkcə Rusiyada deyil, bütün Avropada ən çox oxunan kitablar olmuşdur. Onun 1861-ci ildə Sankt-Peterburqda çapdan çıxmış "*1824-cü ildə Rusiya donanmasının vəziyyəti haqqında*" əsəri bir çox geosiyasi ideyaları ilə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Milyutinun geosiyasi doktrinasını dəstəkləyən və fikirlərini tam

qəbul edən **Vandam** və **Samarin** vurğulayırdılar ki, Rusiyanın əsas geosiyasi və geostrateji düşməni İngiltərədir. Onların fikrincə, bu ölkə ilə qarşıdurma dünyanın geostrateji mənzərəsini müəyyən edir.

Hər iki geostrareq alim dəniz və kontinental dövlətlərin qarşıdurması barədə düşünür və açıq danışdı. Bu barədə onlar və digər rus geostrateqləri yazırdılar ki, dünya hegemonluğu yolunda anqlo-saxsların ən qatı düşməni rus xalqıdır. Onların əsas məqsədi rusları Sakit okeandan Sibirin dərinliklərinə, Rusiyanı isə Asiyadan Şimala doğru, Şimal enliyinin 30-40-cı dərəcələrindəki əraziyə sıxışdırmaqdan ibarətdir.

Vandam rus siyasətçilərinə praktiki tövsiyələr verərək yazırdı ki, anqlo-saxs istilasına qarşı məğlubiyyətsiz dayanmaq üçün ölkələrin hərbi qüdrətini artırmaq və Britaniya imperiyasına, ingilis despotizminə qarşı quru dövlətlərin koalisiyasını yaratmaq lazımdır. Rus geosiyasətçisinin fikrincə, belə koalisiyanı Rusiya, Fransa və Almaniya həyata keçirə bilərdi.

Göründüyü kimi, Rusiyanın strateji və hərbi-coğrafi konsepsiyalarında bəhs olunan dövrün geosiyasi düşüncə daşıyıcılarının, müxtəlif elm xadimlərinin məkan uğrunda mübarizə, təbii-coğrafi amillərin dövlətin inkişafı və hərbi əməliyyatlarda rolu, hərbi strategiya və hərbi coğrafiya vasitələri, hərbi əməliyyatlarda topoqrafiya, ərazinin əhali tərkibi, iqtisadiyyatın vəziyyəti, dövlət quruluşu, hərbi idarəçilik, iqlim, etnologiya, fəlsəfə və hətta dinin, ilahiyyatın geosiyasi vəziyyətə təsiri kimi məsələlər özünəməxsus nəzəri və milli-ideoloji yanaşma əsasında şərh olunur.

5.3. Klassik rus geosiyasətində məkan və ərazi məsələləri

Tədqiqatçılar hesab edir ki, klassik rus geosiyasətinin inkişafına ən mühüm təsir göstərən qaynaqlardan biri bəhs edilən dövrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli coğrafiyaçı-səyyahların əsərləri olmuşdur. Onların sırasında görkəmli rus coğrafiyaçı alimi və səyyahı **İ.V.Voveykovun** *"Sakit okean yer kürəsinin ən mühüm dəniz yolu olacaq-*

mi?" əsəri, məşhur coğrafiyaçı və demoqraf **Venyamin Petroviç Semyonov Tyan-Şanski** "*Avropa xalqlarının müstəmləkə hərəkətində Rusiyanın rolu*" kitabı həm Rusiya geosiyasət məktəbinin, həm də bütövlükdə dünya klassik geosiyasətinin nəzəri bazasının formalaşmasında əhəmiyyətli mənbə və baza rolu oynamışdır. Onlar geosiyasətin mərkəzi məsələlərindən hesab olunan dövlətin inkişafının məkan nəzəriyyəsini və Rusiyanın nümunəsində onun fəaliyyət xarakteristikasını vermişlər.

V.P.Semyonov Tyan-Şanski (1870-1942) böyük səyyah, coğrafiyaçı, demoqraf Semyon Tyan-Şanski oğlu idi. Siyasi coğrafiya üzrə 1915-ci ildə çap olunmuş "*Rusiyaya münasib olan nəhəng ərazi sahəsi haqqında*" adlı oçerkində müəllif XX əsrin sonunda yer kürəsində böyük maraq doğuran bir çox coğrafi və geosiyasi məsələləri nəzərdən keçirirdi. Onun Rusiya ərazisinin təbii sərhədləri haqqındakı bilgiləri dövrünün ən mühüm geosiyasi mənzərəsini və xarakteristikasını əks etdirmişdir. Burada insan məskunlaşmasının və yaşayışının sıxlaşma vəziyyəti, yerin qişası, miqrasiya, fəvqəltəbii yerləşmə və yerdəyişmələr, təbii sərhədlər, Sakit okeandan kənar ərazidə bəşəriyyətin başlıca inkişaf göstəriciləri və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.¹

Semyonov Tyan-Şanski əsərində coğrafi şərtlər verərkən bir çox hallarda alman geosiyasətçisi Ratselin "həyati məkan" nəzəriyyəsinə əsaslanırdı. Lakin onun "zəruri məkan və möhtəşəm ərazilərin forması haqqında" irəli sürdüyü anlayışlar alimin özünün tamamilə yeni və orijinal fikirləri və dərinədən düşünülmüş geosiyasi kateqoriyaları idi.

Bəşəriyyətin ibtidai arealının şərtləri, insanın inkişafında buz dövrünün əhəmiyyəti, yer üzündəki üç aralıq dənizi və okeana keçid sistemi, siyasi qüdrətin ərazi amili – halqəşəkilli, dənizdən dənizə və topaşəkilli ərazilər və onlardan istifadənin nəticələri və s. kimi coğrafi (geosiyasi) anlayışları Semyonov Tyan-Şanski dünyada hamıdan əvvəl şərh etmişdir.

¹ Семенов Тянь-Шанский В.П. О могущественном территориальном владении применительно к России. Очерк политической географии. СПб., 1915, с.32-33.

O, yer üzündə ekvator və 45 dərəcədən şimal enliyi arasındakı üç böyük okean buxtasının yerləşdiyi geniş ərazini fərqləndirir və xarakterizə edirdi.¹ Coğrafiyaçı alim yazırdı ki, hər üç aralıq dənizi ətrafında və onlar arasında (Hind-Çin, Kiçik Asiya və Ərəbistan yarımadalarında) daha güclü və orijinal insan sivilizasiyaları və ari-semit, monqol-malay, astek-ink dövlətçiliyi inkişaf etmişdir. Müəllifə görə, digər ərazilərdə məskunlaşan zəif tayfa və irqlər hələ də neolit dövründə qalmışlar.

Semyonov Tyan-Şanskinin fikrincə, planetin aralıq dənizləri zonasında sivilizasiya və dini sistemlər daha tez formalaşmışdı. O qeyd edirdi ki, gələcək dünya hökmranlığı eyni zamanda üç dənizə nəzarət edə biləcək dövlətə, yaxud şəxsə nəsisb olacaqdır.

Semyonov Tyan-Şanski planetar ərazilərə geosiyasi nəzarətin (məkan üzərində hökmranlığın) tarixən meydana gəlmiş üç əsas sistemini də təsvir etmişdir. Onun fikrincə:

Birinci sistem – halqavarı – aralıq dənizlərində meydana gəlmiş, quru dövlətlərini – metropoliyaları tərkibində birləşdirmişdir. Bu sistemə daxil olan ölkələr halqa şəkilli dairə yaradaraq, daxili dəniz məkanlarını nəzarət altında saxlamaq imkanına malik idi. O, dəniz halqasına yunanların, karfagenlilərin, romalıların, venesiyalıların və genuyalıların məskunlaşdığı əraziləri aid edirdi. Müəllif isveçlərin XVII əsrdə, I Napoleonun isə XIX əsrdə bu həlqələrə nəzarət etmək cəhdlərini onların dünya hökmranlığı fikri ilə izah edirdi.

İkinci sistem – topaşəkilli ərazilərdir ki, böyük coğrafi kəşflər dövründə avropalılar tərəfindən aşkar olunmuşdur. Bu ərazilərdə limanlar, məntəqələr və hərbi bazalar dənizlərin və okeanların strateji cəhətdən mühüm olan yerlərində qurulmuşdur və ciddi müdafiə səddi yaradırdı. Lakin portuqaliyalılar, ispanlar, hollandlar, fransızlar tərəfindən yaradılmış bu sistem XIX əsrdə ingilislər tərəfindən dəf edildi. Topaşəkilli müdafiə sistemini onlar bufer dövlətlərin hərbi

¹ Bunlar Aralıq dənizini Qara dənizlə, Şərqi Çin və Cənubi Çin dənizlərini Yapon və Sarı dənizlə, Karib dənizini Meksika körfəzi ilə birləşdirən boğazlar və ərazilər idi.

imkanları və mühüm müdafiə elementləri ilə aradan qaldırmağa müvəffəq oldular. Onlar bu işi XX əsrdə SSRİ və ABŞ- a qarşı da həyata keçirməyə çalışırdılar.

Üçüncü sistem – kontinental ərazi sistemidir. Müəllifə görə, əgər dövlətin ərazisi dənizdən-dənizədək olan sahəni əhatə edərsə, o zaman kontinental sistem yaradıla bilər. Müəllifə görə, ruslar və amerikalılar onun yaranmasında böyük nailiyyətlər əldə etmişlər. Rus kontinental sisteminin müsbət və mənfi cəhətlərini araşdırarkən Semyonov Tyan-Şanski onun başlıca qüsurlu ərazinin uzunluğunda, həmçinin, yaxşı inkişaf etmiş mərkəzlə, zəif, geridə qalmış əyalət arasında bağlılığın zəifliyində görürdü.

Alimin fikrincə, bu ölkənin davamlı və sabit inkişafını yalnız əyalətdə əhalinin sıxlığını artırmaq və əlaqələndirici infrastrukturunu mərkəz səviyyəsində inkişaf etdirmək yolu ilə təmin etmək mümkündür. Bunu iki üsulla həyata keçirmək olar: *birincisi*, mərkəzi Yekaterinburqa köçürməklə, *ikincisi* isə Asiya vilayətlərində mədəni-iqtisadi müstəmləkə bazalarının sürətli inkişaf etmiş anklavlarını yaratmaqla. O, güman edirdi ki, ən mühümü Uralı, Yenisey quberniyasının dağlıq hissəsi ilə birlikdə Altayı, Yeddiçayarası ilə birlikdə Türkünstanı, Baykalətrafi əraziləri tutaraq, burada Rusiyanın sürətli və inkişaf etmiş anklavlarını yaratmaq lazım idi. XXI əsrin başlanğıcında Rusiyanın Asiya hissəsində iqtisadi, sosial, demografik çətinlikləri nəzərə alan tədqiqatçılar Semyonov Tyan-Sanskinin belə bir geosiyasi təklifini çox yüksək qiymətləndirirlər.

Rusiyada geniş ərazi sahələrinin forması haqqında çox ciddi fikirlər yürüdən Tyan-Şanski dənizdən-dənizə ərazi sisteminin üstünlüyü və çatışmazlıqlarını, dövlətin mərkəzinin onun coğrafi mərkəzinə yaxınlığının vacibliyini, Rusiyanın Asiya və Avropa hissələrinə bölünməsinin mənfi xüsusiyyətlərini göstərir, yeni ərazilərin mənimsənilməsində mədəni-iqtisadi və hərbi müstəmləkə bazalarının rolunu şərh edirdi.

1916-cı ildə çapdan çıxmış "*Avrasiyada məskunlaşma və slavyanların ilk yurdu haqqında coğrafi mülahizələr*" adlı məqaləsində Sem-

yonov Tyan-Şanski qeyd edirdi ki, yer səthi formalarının coğrafi və astrocoğrafi halları arasında analogiya mövcuddur. Daha sonra o, maraqlı bir fikir irəli sürdü: "Bəşəriyyətin tədrici yaranışı tayfaların coğrafi cəhətdən geniş ərazilərə yayılmasını, xarici istilalar isə onların dövlətlərə bölünməsinə şərtləndirmişdir".

Alim coğrafi məkanların mənimsənilməsinin iki əsas növü olan *məskunlaşdırma və istila* haqqında söhbət açaraq yazırdı ki, məskunlaşdırma istilaya nisbətən həmişə yerli sakinlərin daha az müqavimətilə rastlaşmış və səmərəli olmuşdur. Əgər istila hərəkəti zamanı xalqın daxili qüvvələri ciddi zəifləmədən, gələcək müqavimət üçün qorunub saxlanılırdısa, məskunlaşdırma ilə ərazidəki tədrici yayılma təmin olunur, uzunmüddətli və möhkəm dövlət yaranırdı, qüvvələr zəifləmirdi, dövlət daha da güclənir və ərazilərdə yaşayan aborigenlərin mədəniyyətində dərin iz buraxmağa müvəffəq olurdu.

Alimin fikrincə, əhalinin dinc yolla məskunlaşdırılması (yayılması) daha çox ərazidə deyil, insanın mənəvi həyatında, xüsusən də onun dilində, həyat tərzində və məşğuliyyətində dərin iz buraxırdı. Onun fikrincə, coğrafi mühit əhalini təbiətin şıltaqlıqlarına az dözümlü və çox dözümlü olmaqla oturaq və ya köçərilərə bölürdü. Məskunlaşma oturaq həyatı gücləndirməklə, köçəri tayfaların həyatını ciddi surətdə dəyişir və onu tədrici assimilyasiyaya sövq edirdi.

Semyonov Tyan-Şanski 1928-ci ildə çapdan çıxmış "*Rayon və ölkə*" adlı əsərində əvvəlki geosiyasi fikirlərini xeyli inkişaf etdirmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, *Tyan-Şanski Rusiyanın o dövrdəki coğrafi və geosiyasi məkan xarakteristikasının tam global konsepsiyasını yaratmışdır*. Lakin o, tədqiqatını coğrafi elmlərin strukturundakı boşluğu dolduran *antropocoğrafiya* kimi təqdim edərək, insan cəmiyyətlərinin ərazi və mənəvi aləminin coğrafiyası kimi dəyərləndirmişdir.¹

Semyonov Tyan-Şanski insanın təbiətdən gələn qabiliyyəti və keyfiyyəti ilə yanaşı, iqtisadi fəaliyyətini dövlətin formalaşması prosesin-

¹ Семенов Тянь-Шанский В.П. Район и страна. М., 1928, с.160-161.

də vacib amil kimi dəyərləndirərək, ənənəvi coğrafi determinizm nəzəriyyəsinə antropoloji görünüş gətirmişdir. Onun fikrincə, geosiyasi əhəmiyyətinə görə möhtəşəm regionlar təbii, coğrafi, mədəni amillərdən başqa, orada yaşayan insanların iqtisadi fəaliyyətinin nəticəsindən də asılıdır. Rusiyanın tarixi, statistik, demoqrafik materialları əsasında o, müstəmləkə (strateji hərbi bazalar) istehkamları haqqında təminatçı, məhəlli-siyasi qüdrətin əksi və çıxış nöqtəsi fərziyyəsini işləyib hazırlamışdır. O, təklif edirdi ki, məskunlaşma və istila üçün siyasi-coğrafi cəhətdən ən əlverişli yerləri seçmək lazımdır.

Əgər Milyutinın əsərlərində geostrateji ideyalar hərbi coğrafiya və hərbi statistika nöqtəyi-nəzərindən tədqiq olunurdusa, Semyonov Tyan-Şanskinin əsərlərində daha çox ölkənin ərazi və coğrafi inkişafı məsələləri həllini tapırdısa, artıq XX əsrin əvvəllərində Rusiyada tam hərbi-strateji və ərazilərə geosiyasi nəzarət konsepsiyası əsasında orijinal geosiyasi əsərlər meydana gəlməyə başlayır. Onların sırasında **Aleksey Yefimoviç Vandamın** (1867-1933) 1912-ci ildə çapdan çıxmış "*Bizim vəziyyətimiz*" adlı əsərini xüsusi qeyd etmək olar.¹

Rusiyanın Avrasiyadakı geosiyasi məkan xarakteristikasını hamıdan əvvəl təsvir edən Vandam yazırdı ki, ərazisinin genişliyinə baxmayaraq, rus xalqı digər xalqlara nisbətən ağır iqlimdə, həyat üçün əlverişsiz yerdə yaşayır. Sonralar bu fikri daha da inkişaf etdirərək alim qeyd edirdi ki, dəhşətli soyuq qış və şimal iqlimi, pəlçıqlı yollar rus xalqının həyatına və fəaliyyətinə çətinliklər yaradır. Bu, tamamilə mülayim iqlimli qərbin əhalisinə tanış deyildir. Rusiyanın daxili yollarının isti dənizlərə çıxışının olmaması ucbatından o, öz məhsullarını sərhəddən kənara çıxarmağa çətinlik çəkir. Bu da onun sənayesinin və xarici ticarətinin inkişafını zəiflədir. Alim qeyd edirdi ki, rus xalqında "günəş və isti suya" instinktiv olaraq meyl yaranır. Bu da rus dövlətinin həyat uğrunda mübarizəsini müəyyən edir.

Klassik rus geosiyasətinin coğrafi məkan və Rusiyanın ərazi xarak-

¹ Вандам А.Е. Наше положение // Геополитика и геостратегия. М., 2002, с.102.

teristikasının müəyyən olunmasında önəmli xidmət göstərmiş şəxslərdən biri də **Mixail Vasilyeviç Lomonosov** (1711-1765) olmuşdur. Onun məşhur "*Şimal dənizləri ilə müxtəlif səyahətlərin və Sibir okeanı vasitəsilə Şərqi Hindistana yolun qısa təsvirləri*" (1763) və "*Sibir okeanı ilə Şərqi keçid yollarını axtaran Dəniz komandanlığı zabidləri üçün nümunəvi qaydalar*" (1765) əsərləri əsl geosiyasi və geostrateji yol xəritəsi idi.

5.4. Rus geosiyasətinin kontinental əsası: "Avrasiyaçılıq" və onun əsas ideyaları

Rus geosiyasi məktəbinin XX əsrdə ən geniş yayılmış cərəyanı "**Avrasiyaçılıq**" idi. Bu cərəyanın nümayəndələri Rusiya dövlətinin və rus cəmiyyətinin, Avrasiya geosiyasi məkanının bəhs olunan dövr və gələcək inkişafı ilə bağlı ilk realist geosiyasi konsepsiyasını vermişlər.

Klassik rus geosiyasətində Kontinental Hartlənd ideyasını da ilk dəfə avrasiyaçılar irəli sürmüşlər. Onlar birinci olaraq Rusiyada geosiyasət sözünü işlətməmiş, çoxsaylı geosiyasi kateqoriyaların və terminlərin məzmununu şərh etmiş, geostrateji fikirlərini tarixi ədəbiyyata gətirmiş, dünyanın orijinal geosiyasi modelini cızmış, rusların milli geosiyasi vəzifə və hədəfləri haqqında realist doktrinalar və konsepsiyalar təklif etmişlər.

Bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, Avrasiyaçılıq ideyalarının tarixi mənbəyi XV əsrə dayanır. 1453-cü ildə türklər tərəfindən Konstantinopolun fəthindən sonra dünya pravoslavlığının mərkəzi tədricən Moskvaya keçir. XV əsrin sonu – XVI əsr yeni velikorus milli özünüdərkinin formalaşması¹ dövrü hesab olunur. Məhz həmin dövrdə Filofey monastırına Yelezarovun yuxarıda bəhs olunan məktubu ya-

¹ Velikorus milli düşüncəsinin əsasını "rus torpaqları" və Böyük "slavyan çöllərinin" birləşdirilməsi, pravoslavlıq və Bizans mədəniyyəti irsinin qorunması və bu əsasda milli-dini ideyaların meydana gəlməsi və yayılması təşkil edirdi.

zılır. Onun fikirləri slavyanofillərin ideya rəhbərlərindən olan Aksakov qardaşları, İ.Kiriyev və A.Xomyakovun əsərlərində inkişafını tapır. Sonrakı illərdə bu ideya avrasiyaçılar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Rusiyada Avrasiyaçılıq hərəkatının yaranmasını XX əsrin əvvəllərində lingvist və filoloq alim, knyaz **N.S.Trubetskoyun** (1890-1938), pravoslav ilahiyatçısı **Q.V.Florovskinin** (1893-1979), görkəmli incəsənət alimi **P.P.Suvçinskinin** (1892-1985) və başqalarının adı ilə bağlayırlar. Sonrakı illərdə onların sırasına görkəmli alim, tarixçi **Q.V.Vernadski** (1887-1973), filosof, universal alim, mütəxəssis, hüquqşünas, böyük intellektual **İ.A.İlyin** (1882-1954) və 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonrakı dövrün digər rus alimləri də qoşulmuşlar.

Avrasiyaçılıq nəzəriyyəsinin banilərindən biri və onun ən böyük tədqiqatçısı, klassik rus geosiyasətinin görkəmli nümayəndəsi, filosof alim, coğrafiyaçı, iqtisadçı və geniş intellektli ictimai xadim **Pyotr Nikolayeviç Savitski** (1895-1968) olmuşdur.¹ 1921-ci ildə Savitski knyaz N.S.Trubetskoy ilə birlikdə Sofiyada "Avrasiyaçılıq hərəkatını" təşkil etdi. Savitski onun başlıca nəzəriyyəçisi və ideoloqu oldu. Elə həmin ildən başlayaraq onlar "*Şərqə çıxış. Duyma və həyata keçirmə*" və "*Yollarda. Avrasiyaçıların fikirləri*" adlı iki toplu çap etdirməyə başladılar. Bu toplularda yeni geosiyasi hərəkatın əsas nəzəriyyələri haqqında yazı və məqalələr çap olunur və bir çox geosiyasi problemlərin həllinə, nəzəri əsaslarına qeyri-ənənəvi yanaşma

¹ P.N.Savitski Petroqrad Politexnik İnstitutunun iqtisadiyyat fakültəsini bitirmiş, sonra ideya cəhətdən kadetlərlə və Kırmda Vrangelin ordusunda xidmət göstərən sabiq leqal marksist P.B.Struve ilə yaxınlaşmış, 1917-ci ilədək bir müddət Norveçdə rus səfirliyinin əməkdaşı olmuşdur. Vrangelçilərin məğlubiyətindən sonra Bolqarıstana qaçmış, burada "Rus fikri" jurnalında çalışmışdır. Bundan sonra o, Çexoslovakiyaya köçmüş və 20-ci illərin sonlarınaq orada yaşamış, Praqada "Rus hüququ fakültəsinin statistikasını və iqtisadiyyatı kafedrasında" dosent vəzifəsində çalışmışdır. 1945-ci ildə Praqanın sovet qoşunlarının əlinə keçməsindən sonra Savitski avrasiyaçıların müsbət sovet əhvalruhiyyəsinə qarşı çıxmış digər silahdaşları ilə birlikdə həbs olunaraq 10 il müddətinə məhkum olunmuşdu. 1956-cı ildə bəraət aldıqdan sonra Savitski yenidən Praqaya dönmüş və 1968-ci ildə dünyasını dəyişmişdir. Ömrünün son günlərində o özünün istedadlı tələbəsi və ideya davamçısı Lev Nikolayeviç Qumilyov ilə yazışmışdır.

nümayiş etdirilirdi. Onların məqalələrindəki "Avrasiya" termininin geosiyasi məkan kimi izahı, rus cəmiyyətinin qurulması və meydana gəlməsində bu məkanın rolu, onun və əhalisinin özünəməxsusluğu ilə bağlı fikirlər və s. nəinki təkcə o dövrün tədqiqatçı alimlərinin ciddi diqqətini çəkmiş, hətta geniş Qərb oxucu kütlələrinin də marağına səbəb olmuşdur.

SSRİ-nin qurulması və dünyada geosiyasi sinfi qarşıdurmanın genişlənməsi dövründə Qərbin rəsmi dairələrinin dəstəyi ilə 1926-1929-cu illərdə "Avrasiyaşılıq hərəkatının" mərkəzi tədrisən Sofiyadan Parisə keçir. Tezliklə burada "Avrasiya" adlı xronika və qəzet nəşrə başlayır.

Sonrakı illərdə avrasiyaçıların Paris mərkəzinin əsas rəhbərliyi rus əsilli geosiyasətçi L.P.Karşavinin əlinə keçir. Onun sovet hökuməti ilə yaxınlaşma və əməkdaşlıq kursu 1930-cu ildə avrasiyaçılığın iflasına uğradır. L.P.Karşavinin və onun tərəfdarlarının prososialist və prosovet mövqeyi avrasiyaçıların başlıca nəzəriyyəçiləri tərəfindən xeyir-dua almadığından 30-cu illərdə bəhs olunan geosiyasi cərəyanın mövcudluğuna son qoyulur.

Savitski də daxil olmaqla, avrasiyaçıların çoxunun dünyagörüşü slavyanpərəstlərin əsərlərinin təsiri ilə yaranmışdı. Onların baxışlarına ən çox N.Y.Danilevski və K.N.Leontyevin (1831-1891) əsərləri böyük təsir göstərmişdi. Leontyevin "slavyançılıq var, slavizm yoxdur" – məşhur tezisi avrasiyaçılar tərəfindən dəstəklənirdi. O deyirdi ki, slavyan xalqlarının etnik və linqvistik yaxınlığı heç də onların mədəni və xarakter birliyi haqqında danışmağa əsas vermir.

Avrasiyaçılıq hərəkatının əsas ideyası slavyanofillərdə olduğu kimi, rus tarixinin, ənənələrinin və mədəniyyətinin özünəməxsusluğunun təsdiqi və onun mühafizəsinin zəruriliyi idi. Bu hərəkatın tərəfdarlarını Rusiyanın ayrıca bir dünya-sivilizasiya daşıyıcısı olması ideyası birləşdirirdi. Onların fikrincə, bu dünyanın inkişafının həlledici amili Avrasiya subregionudur.

Avrasiyaçılar slavyanofillərin kortəbii davamçıları deyildilər. On-

lar hesab edirdilər ki, slavyanofillər "velikorusların" mədəni birliyini xüsusi olaraq dini və etnik (pravoslav dini və slavyan mənşəyindən söhbət gedir) əlamətlərdən ayrıca götürməkdə tam haqlıdılar. Lakin avrasiyaçıların fikrincə, slavyanların XIX-XX əsr mədəniyyətini ruslarınki ilə eyniləşdirmək və onların hamısını "velikorus" hesab etmək olmaz. Savitski xüsusilə qeyd edirdi ki, *slavyan dünyasının ümumi mədəniyyəti barəsində və onun ruslarınki ilə eyniliyi haqqında danışmağa heç bir əsas yoxdur. Rus mədəniyyəti özünəməxsusdur: burada həm Avrasiya, həm də Asiya elementləri birləşmişdir.. Bu da müəllifə görə, rus mədəniyyətinin güclü tərəfidir. Savitski hətta Bizans nümunə göstərərək yazırdı ki, o, Qərb və Şərqi mədəni elementlərini özündə cəmləşdirsə də, mədəniyyəti bütövlükdə Avrasiya mədəniyyəti idi.*¹

Bundan başqa, avrasiyaçılar slavyanofillərdən fərqli olaraq dini-mədəni yaxınlığın etnik cəmiyyət üzərində üstünlüyünü təsdiq edir və həmçinin, tarixi cəmiyyətlərin etnik cəmiyyət üzərində prioritetini qəbul edirdilər. Onlar rus mədəniyyətinin Şərq köklərinə ilk müraciət edən Leontyevin yuxarıda qeyd olunan tezisini məhz belə başa düşürdülər.

"Avrasiyaçılar" dünyanın və Rusiyanın tarixinə, inkişafına, bu ərazilərdə məskunlaşan insanların xarakterinə özünəməxsus yanaşma nümayiş etdirirdilər. Onların konsepsiyasına görə, Rusiya Qərb və Şərq, Avropa və Asiya arasında əlaqələndirici mərkəz rolu oynayan "Hartlənd" in xüsusi etnocoğrafi və mədəni yönümlü ölkəsi hesab olunur.

Göründüyü kimi, avrasiyaçıların Rusiyanın dünya geosiyasətindəki yeri və rolu ilə bağlı konsepsiyası demək olar ki, slavyanofillərin və F.M.Dostoyevskinin milli rus ideyaları əsasında formalaşmışdı. Avrasiyaçılar bu ideyaları inkişaf etdirərək ona yeni, "təkrarolunmaz inkişaf yeri" adı ilə Hartlənd Kontinental məkan məzmununu və

¹ Савицкий П.Н. Географические и геополитические основы евразийства // Континент Евразия. М., 1997, с.39-42.

coğrafi mühit nəzəriyyəsini də əlavə edərək bu ərazidə fərdlərin, iri insan cəmiyyətlərinin meydana gəlməsinin və inkişafının xarakterik xüsusiyyətlərini özünəməxsus nəzəri yanaşma əsasında izah edirdilər.

Avrasiyanın coğrafi aləmi və "İnkişaf yeri" konsepsiyası: Avrasiya məkanını P.N.Savitski özünəməxsus "inkişaf yeri", yaxud "təkrarolunmaz coğrafi mühit" adlandırır. O, Avrasiyada daxili "sosal-tarixi varlığın" xarici "coğrafi mühitlə" bütövlüyünü, bir-birinə uyğunlaşmasını və bağlılığını vurğulayır, bunun bəhs olunan məkanda xüsusi harmoniya və möhkəm mühitə əsaslanan "inkişaf yeri" yaratdığını iddia edirdi.

Avrasiyanın coğrafi aləmi və ərazisi ilə bağlı avrasiyaçıların özünəməxsus fikirləri mövcud idi. Köhnə dünyada iki deyil, üç materik olduğunu ilk dəfə professor V.İ.Pamanski 1892-ci ildə söyləmiş və onun hüdudlarını təsvir eləməyə cəhd göstərmişdir. Lakin həmin üçüncü materikin adını avrasiyaçı P.N.Savitski və onun davamçıları vermişdir. "Avrasiya" adlandırdıqları üçüncü materikin sərhədlərini onlar Rusiya imperiyasının əraziləri ilə eyniləşdirirdilər. Savitski bununla əlaqədar yazırdı ki, Rusiya özünü dünyanın mərkəzində daha çox hiss edə bilər, nəinki Çin. Əgər Avropada yerləşməsinə görə Almaniyanı "dünyanın ortasında yerləşən" məkan kimi təqdim edərlərsə, halbuki Avropa özü elə planetin qərbində yerləşir, o zaman Rusiyanın planetin tam mərkəzində yerləşməsini birmənalı təsdiq etmək olar. Rusiya nə Avropanın bir hissəsi, nə də ki, Asiyanın davamıdır. O, Avrasiya adlanan müstəqil bir dünyadır.¹

P.N.Savitski Avrasiyanı dünyanın xüsusi hissəsi, iqlim və digər coğrafi şərtlərə görə qapalı və tipik qitə kimi səciyyələndirirdi. Avrasiyanın ərazilərinə o, Şərqi Avropanı, Şimaldan tundra sahələrini, Qərbi Sibir və Cənubdan Türkünstan çöllərini, dağlarla hüdudlanmış Şərq, Cənub-Şərq və Cənub torpaqlarını, "köhnə dünyanın" okeana az çıxış imkanı verən dənizlə bitişik digər ərazilərini – Karpatdan Hinqana qədər böyük məkanı aid edirdi.

¹ Савицкий П.Н. Göstərilən əsəri, s.224-226.

Avropa üçün xarakterik olan okean təsərrüfatı, iqtisadi inkişafda yolu və özünəməxsus coğrafi mühiti olan Avrasiya üçün praktiki olaraq istisna təşkil edir. Savitski yazırdı: "Onun bütün çayları meridian istiqamətində axdığı təqdirdə, çətin keçilən geniş çöllükləri Qərbi Şərq ilə birləşdirir. Çöl sahələri qitənin tarixi bünövrəsidir. Avrasiyanı qovuşdurən qüvvə dövlət ola bilməzdi. Əksinə, çölə sahib olan kəs asanlıqla bütün Avrasiyanın siyasi qovuşdurucusuna çevrilirdi. Məhz böyük qüvvəyə malik olan çöl Avrasiyanın birliyini şərtləndirir".¹

Avrasiyaçılar Avropa kimi "Qərbi Avropanı" təqdim edir və onun coğrafi şəraitini okeanla bağlayırdılar. "Şərqi Avropa" isə onlara görə, kontinental iqlimli olmaqla, Avropanın deyil, Qərbi Sibir və Türkünstan düzənliyi ilə birlikdə Avrasiyanın bir hissəsi idi. Onlar Avrasiyanı Asiya ilə də eyniləşdirmirdilər. Savitski yazırdı: "Köhnə dünyanın orta hissəsini (Avrasiyanı) Cənubda dağ silsiləsi və ondan Şimalda yerləşən meşə və tundra zonası rayonları ilə birlikdə Karpatdan Hinqanadək fasiləsiz zolaqla uzanan təpə və səhra zolağı sahəsi ilə müəyyənləşdirmək olar. Bu dünyanı avrasiyaçılar sözün əsl mənasında Avrasiya adlandırırlar".

Beləliklə, Savitskinin və onun tərəfdarlarının fikrincə, Avrasiya öz təbii- coğrafi mühiti və tarixi-mədəni xüsusiyyətləri ilə seçilən "yaşayış məskəni", Avropanı Asiyadan ayıran məkandır. Burada Avrasiya (Rusiya imperiyası) Köhnə dünyanın mərkəzi kimi çıxış edir. Savitski müəyyən mənada alman geosiyasətçisi F.Ratselin "Raum" terminini yeni məkanda – Avrasiyada tətbiq etmişdir.

Savitskinin nəzəriyyəsinə "İnkişaf yeri" (məkan) onu məskunlaşdırmanın (sivilizasiya daşıyıcısı olan insanların) bilavasitə təsirini hiss edərək onların fəaliyyətinə uyğun forma alır. Bəşəriyyət üçün bütövlükdə qlobal inkişaf yeri kimi bütün planet çıxış edir. Böyük inkişaf yerləri (əsas ərazi) özündə kiçik yerlərə ayrılır. P.N.Savitskinin "İnkişaf yeri" ideyası Avrasiyanın nümunəsində insan tarixinin

¹ Савицкий П.Н. Göstərilən əsəri, s.229-230.

çoxsaylı formalarını və mədəni tiplərini bir araya gətirərək kiçik yerlər və mədəniyyətlər üçün inteqral (birləşdirici) forma kimi çıxış edir. Savitski əraziləri ilə birlikdə Rusiyanı, rus mədəniyyətini, tarixini və dövlətini Avrasiyanın əsas birləşdirici amili hesab edərək, onu Ratselin, K.Şmidin və başqa klassik kontinental geosiyasət nümayəndələrinin "Raum", "Krossraum"u ilə eyniləşdirirdi. O, Avrasiyanı-Rusiyanı Makinderin Hartləndi ilə eyniləşdirərək yazırdı ki, bu məkanda tarix boyu dünya mədəniyyəti və tarixinin sintezi baş vermiş və özünəməxsus bir mühit formalaşmışdır.¹

Avrasiya mədəniyyəti və sivilizasiyası: Savitskinin "İnkişaf yeri" nəzəriyyəsində Avrasiya-Rusiyanın mədəni və sivilizasiya əsasları, onun mədəni inkişafının xarakteristikası özünəməxsus şəkildə və orijinal formada təqdim olunur. Tədqiqatçılar Savitskinin və N.S. Trubetskoyun Avrasiya sivilizasiya yanaşmasında da Danilevskinin xüsusi rolu olduğunu qeyd edirlər. Danilevskinin ideyalarının avrasiyaçılara ideya təsiri, xüsusilə də N.S.Trubetskoyun "*Avropa və bəşəriyyət*" kitabında aydın görünməkdədir.

N.Y.Danilevskinin "mədəni-tarixi tip" nəzəriyyəsi universal Avropa tarix konsepsiyalarına zidd idi. Məsələ burasındadır ki, Danilevskiyə qədər Avropa tarixində Rusiyanın özünün və Avrasiyadakı müstəmləkələrinin, qonşularının tarixinə, genezisinə, mədəniyyətinə ayrıca yer ayrılırdı və bütöv Avrasiya regionunun tarixi "Şərq xalqları" adı ilə Avropa tarixinə əlavə kimi öyrənilirdi.

Danilevski tərəfindən təqdim olunmuş bəşər tarixinin seçilən ondan çox fərqli sivilizasiya daşıyıcısı – "mədəni-tarixi tipi" dünyanın inkişaf tarixinin çoxnövlüliyünün və çoxvariantlılığının nümunəsini ortaya qoydu.²

Rus mədəniyyətinin və dünyada sivilizasiyaların inkişafı ilə bağlı baxışlarında tədqiqatçıların fikrincə, Danilevski ilə avrasiyaçılar arasında ciddi fikir ayrılıqları mövcüd idi. Danilevski Rusiyanı, Avrasi-

¹ Савицкий П.Н. Göstərilən əsəri, s.283.

² Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М.,1991 //Геополитика. Антология. М., 2006, с.710-711.

yanı, bütün slavyanları və rusları bir mədəni tipdə birləşdirərək slavyan mədəni-tarixi tipi kimi, avrasiyaçılar isə Rusiyanı və rusları fərqli mədəniyyət və sivilizasiyaların sintezindən yaranmış "məxsusi və özünəməxsus Avrasiya mədəniyyəti daşıyıcısı", "xüsusi tip" kimi dəyərləndirirdilər. Bundan əlavə, Danilevski belə nəticəyə gəlmişdir ki, Rusiya ilə Avropanın siyasi, iqtisadi, hərbi maraqları da mənəvi dəyərləri kimi bir-birinə ziddiyyət təşkil edir. O deyirdi ki, siyasi mənada Rusiya tək Avropa deyil, həm də anti-Avropadır. Onun belə anti-Avropa mövqeyini avrasiyaçılar qismən bölüşsələr də, anti-türk mövqeyini qətiyyənlə bölüşmürdülər.¹

Məsələn, P.N.Savitski *"Səhra və oturaq həyat"* adlı məqaləsində rus mədəniyyəti ilə bağlı Danilevskinin və onun bəzi davamçıları da daxil, bütövlükdə rus millətçilərinin ciddi etirazına səbəb olan "Turançılıq" mövqeyindən çıxış etmiş və monqol-tatarların Avrasiyadakı rolunu geostrateji, dövlətçilik və mədəni inkişaf baxımından müsbət qiymətləndirmişdir. O yazırdı ki, Rusiya geosiyasi müstəqilliyinə və irticaçı roman-alman mənəvi işğalından qurtulmasına görə yalnız monqol-tatarlara borcludur. Tatarlar olmasaydı, Rusiya da olmayacaqdı, – deyən Savitski, fikrini onunla əsaslandırırırdı ki, monqollar Avrasiya məkanının meşəliklərlə əhatə olunmuş Avropa hissəsi ilə səhralardan ibarət Asiya ərazilərini, bu ərazilərdə məskunlaşan çoxsaylı xalq və cəmiyyətləri geosiyasi və geostrateji anlamda birləşdirdi, formalaşdırdı və gələcək üçün bütöv bir tam halına gətirdi. Bundan başqa, Qərbi avropalıların dəniz hissiyatına qarşı monqol-tatarlar kontinental hissələrini qoyaraq, bölgədə birlik missiyası formalaşdırdı. Bu missiya da sonradan tamamilə rusların əlinə keçdi. Savitski rusları böyük tatar xanlarının varisi adlandıraraq yazırdı ki, Avrasiyada meşə ilə səhraları birləşdirmə hərəkatını Çingizxan və Teymur xan başladı, ruslar isə başa çatdırdı.²

Savitskinin Avrasiyanın mədəniyyəti ilə bağlı fikirlərinin Trubets-

¹ Нартов Н.А. Göstərilən əsəri, s.128-129.

² Савицкий П.Н. Степь и оседлость // Континент Евразия. М., 1997, с. 232.

koyun baxışlarından, Danilevskinin "mədəni-tarixi tiplər" nəzəriyyə-sindəki yanaşmasından əsas fərqi də görüldüyü kimi, onun Avrasiya-da ayrı-ayrı xalqların mədəniyyətlərinin sintezi ilə bağlı nümayiş et-dirdiyi yanaşmasında idi. Panslavistlərdən yalnız Leontyev, Savitski-nin fikinə görə, özündə qüvvə taparaq rus mədəniyyətinin digər slav-yanlarınkı ilə eyniləşdirilməsinə qarşı çıxmışdır. Lakin onun sözləri-nə görə, "rus mədəniyyətini həm Avropa, yaxud slavyan mədəniyyə-ti ilə qarışdıran, həm də Moskvanı "Asiya" hesab edən xaricilərin müşahidələrinə heç kim ciddi əhəmiyyət vermirdi. İrənlilər rusları Turanın varisi kimi qəbul edirdilər. Lakin rus mədəniyyətini tək-cə Turanla eyniləşdirmək də slavyanofillik cərəyanı kimi birtərəfli ya-naşmadır. "Turan elementi", slavyan, İran və hətta Avropa elementi rus mədəniyyətinin, Avrasiya sivilizasiyasının əsas hissəsidir... Rusi-ya mədəniyyəti nə Avropa, nə tək Asiya, nə də ki, bu və ya digəri-nin elementlərinin mexaniki birləşməsindən ibarətdir. O, tam özünə-məxsus mədəniyyətdir və bu mədəniyyətin dünya üçün tarixi dəyəri və əhəmiyyəti heç də Avropa və Asiya mədəniyyəti ilə müqayisədə az olmamışdır. Onu Avropa və Asiya mədəniyyətlərinə qarşı, Orta Avrasiya mədəniyyəti kimi qoymaq lazımdır."¹

Böyük mütəfəkkir mədəniyyətin ayrı-ayrı mədəni elementlərin təsadüfi birləşməsi adlandırılmanın əleyhinə çıxaraq onu üzvi və spesifik birlik, canlı orqanizm kimi görürdü.

Rus-Avrasiya mədəniyyətinin, coğrafi bütövlüklə və aydınlığı ilə "Avrasiya" sözünün məhdud və dəqiq mənasını qeyd etməklə, Sa-vitski onu Avrasiya adı ilə bağlayır, Avrasiyanı Rusiyanın başçılığı altında xüsusi mədəni dünya kimi görürdü. Avrasiya mədəniyyəti əl-bəttə, bir çox mədəniyyətlərlə bağlıdır, lakin ona ən yaxın və qo-hum olan Asiya mədəniyyətidir. O yazırdı ki, "Asiya da onun öz evi-dir. Və bunun üçün də gələcəkdə I Pyotrun başladığı işi davam et-dirmək və sona çatdırmaq, Avropada çevriliş etməyin ardınca, Asi-yada üzvi çevriliş etmək vacibdir."²

¹ Савицкий П.Н. Географический обзор России- Евразии, с. 179-281.

² Yəne orada.

Avrasiyada etnik geosiyasi əlaqələr konsepsiyası: Savitskinin konsepsiyasında sivilizasiyalar arasındakı sərhədlər donmuş və bitmiş bir reallıq deyil, hərəkətli, dəyiskən və dinamik idi. Bu sərhədlər bir çox amillərdən – sosial-iqtisadi, mədəni, siyasi, hərbi, təbii-iqlim və sairədən asılı olaraq formalaşır və dəyişir. Avrasiyanın mərkəz hissəsinin təbiəti sabit olduğu üçün buranın mədəniyyəti özünün sistemliliyi və bütövlüyü ilə seçilirdi. Burada yaşayan etnoslar birgə təsərrüfat fəaliyyətində, bir-biri ilə sıx təmasda olduğundan mədəni sintez də güclü olmuşdur.

Avrasiyanın iqtisadiyyatının təşkili forması həmişə müstəqil xarakter daşımışdır. Savitskinin fikrincə, Avrasiya bir "qitə-okean məkanı" və "xüsusi qitədaxili dünyadır". Rusiya və Avrasiyanın kənarları okean təsərrüfatına bağlıdır. Avrasiyanın kontinental iqlimi ona dünya iqtisadiyyatı təsərrüfatının bərabərhüquqlu tərəfdaşı olmaq imkanı vermir. O, real olaraq "dünya təsərrüfatının nəzərə çarpmayan hissəsinə çevrilə bilər". Belə ki, kontinental qüvvələr dünya okeanından uzaqda yerləşdiyinə görə əlverişsiz şəraitdə qalır. Bu qeyri-əlvərişli amilləri yalnız müstəqil iqtisadiyyat yaratmaqla və ətraf etnoslarla iqtisadi mübadilə təşkil etməklə aradan qaldırmaq olar. Savitski Rusiya-Avrasiyanın gələcəyini "başqalarının siyasətini təkrarlamadan, Rusiya kontinentalizminin tətbiqində və bütün etnosların ona uyğunlaşmasında" görürdü. O, kontinental iqlim şəraitini, okeanlardan böyük məsafələrdə uzaqlığı, meşə və çöllərin simbiozu və digər amilləri Avrasiyanın (Rusiyanın) iqtisadi birliyinin şərti kimi müəyyən edirdi.¹

Savitski yazırdı ki, qitənin coğrafi xüsusiyyəti Hinqandan Dunayadək uzanan geniş çöllüyün olması idi. Bu da bir çox köçəri tayfalar (hunlar, alanlar, peçeneqlər, monqollar və s.) üçün keçid rolunu oynamış, müxtəlif geosiyasi kombinasiyaların yaranmasına, geniş çöllükləri böyük izdihamla aşan etnosların qarşılıqlı təsirinə təkan vermişdir... Avrasiya ərazisinə xarici müdaxilələr çox nadir hallarda baş

¹ Савицкий П.Н. Континент-океан. М., 1997, с.43-46.

verirdi. Xarici müdaxilələr heç zaman ciddi və uğurlu nəticə verməmişdir. Məsələn, çinlilər XVIII əsrin sonlarınaqədək Böyük Çin səddinin şimalına doğru ərazilərdə məskunlaşa bilmədi. VII əsrdə ərəblər Orta Asiyanı ələ keçirsələr də, burada möhkəmlənə bilmədilər və torpaqlarına qayıtdılar, qalanlar isə assimilyasiyaya uğradı.. Tarix bizə xatirə olaraq nəhəng dövlətlər olan skif, hun, monqol və rus dövləti haqqında çoxlu arxeoloji, salnamə və digər mənbələri çatdırmışdır. Geniş mənada Rusiya, daha əvvəl isə rus torpağı bir çox etnosların ərazisidir. Slavyanlar bu ərazidə aparıcı etnos idilər. Onlar daha təşəbbüskar və başqa xalqların mədəniyyətinə, hərbi təliminə, dövlət quruluşuna qarşı həssas idilər. Bizans mədəniyyəti, monqol dövlətçiliyi slavyanları digər superetnoslara qarşıdurmaya çəkirdi. Bir çox hallarda slavyanların keyfiyyətlərinə görə, həmçinin, Avrasiyanın genişliyi səbəbindən Avrasiya daim siyasi birliyə can atırdı.

Avrasiyanın özünəməxsusluğu ilə bağlı Savitski yazırdı ki, "Avrasiya ərazisi xüsusi keyfiyyətlərə görə ümumi işə", siyasi birliyə sövq edir. Bu anlamda müəllif, ölçüsünə görə Roma imperiyasını və Ərəb xilafətini ötmüş, qüdrətli dövlət yaratmış Çingiz xanın Avrasiyadakı rolunu xüsusi qeyd edirdi. Savitski deyirdi: "Monqollar Avrasiyanın tarixi yerini, rolunu və vəzifələrini formalaşdırmış, geosiyasi birliyinin və siyasi quruluşunun başlanğıcını qoymuşlar."¹

Avrasiyaçıların ideokratik dövlət strategiyası: Rus geosiyasi ədəbiyyatında "ideokratiya" termini onun praktiki tətbiqindən xeyli gec meydana gəlmişdir. Bu termin də avrasiyaçıların və Savitskinin adı ilə bağlıdır. Savitskinin avrasiyaçılıq təliminin əsas məziyyətlərindən biri onun "ideokratiyası" idi.

Savitski hesab edirdi ki, Avrasiyanın xüsusi şəraiti burada Qərbdə mövcud olan "praqmatik-kommersiya siyasi idarəçilik rejimlərinin" yaranmasını istisna edir. O, klassik Avropa geosiyasətçilərinin dəniz və qurunun (liberal demokratiya ilə ideokratik idarəçilik) əbədi qarşıdurması ideyasını prinsipcə qəbul edərək, Kontinental Avra-

¹ Савицкий П.Н. Göstərilən əsəri, s.45.

siyanın birləşdirilməsi və idarə edilməsində Qərbi avropalıların "təccir demokratiyasının" deyil, Avrasiyaya məxsus "cəlbədicə ideya və avtoritar qəhrəman obrazlı" rejimin mümkünlüyünü qəbul edirdi. Onun "ideokratiyası" diktatura, mütləqiyyət monarxiyası və s. idarəçilik formasını ehtiva edirdi.

Savitski hesab edirdi ki, Rusiya dövlətçiliyinin ideyaları və idarəçilik əsasları "ölkənin mənəvi və ideya rəhbərləri tərəfindən yuxarıda hazırlanmalı, maddi ehtiyaclardan, praqmatizmdən, demokratiyadan, liberalizmdən və komməriya maraqlarından uzaq, mənəvi cəhətdən birləşdirici, ruhlandırıcı və təşəbbüsyaradıcı olmalıdır".

Avrasiya ərazisinin təbii-coğrafi sistemi meşə və çöllərdən təşkil olunduğu kimi, rus və digər superetnoslar da harmonik şəkildə bir-birini tamamlayır və ərazinin nəinki iqtisadi, mədəni, hətta hərbi-siyasi bütövlüyünü təmin edir. Avrasiyanın siyasi quruluşu daha çox coğrafi mühit, siyasi və tarixi şəraitlə şərtləndirilmişdir. Bu isə sosial həyatın "milli və dini dözümlüyü", siyasi idarəçiliyinsə "məcburi-dövlət etatizmə" uyğunlaşması ilə bağlı idi. Bu fikirlər də Savitskinin ideokratik düşüncəsinin məhsulu idi.

Avrasiyaçılar gördüyü kimi, hesab edirdilər ki, Rusiyanı məskunlaşdıran rus və çöl superetnoslarının, köçəri və oturaq əhalisinin siyasi hakimiyyəti yalnız avtoritar ola bilər. Bu reallığı, onların fikrincə, həm tatar xanları, həm də rus knyazları dərk edirdilər.

Artıq qeyd olunduğu kimi, avrasiyaçılar iri mərkəzləşdirilmiş rus dövlətinin yaranmasında tatarların böyük rolu olduğunu bəyan etmişlər. Trubetskoyun fikrincə, Kiyev Rusu ilə Rusiya arasındakı ümumi cəhət yalnız adındadır, coğrafi və təsərrüfat-siyasi nöqtəyi nəzərdən isə bu dövlətlər müxtəlif idilər, onların arasında heç bir tarixi varislik yox idi. Monqollar tərəfindən rus knyazlıqlarının istilasını, onların böyük monqol dövlətinə daxil edilməsi knyazlara nəinki dövlətçilik texnikasını nümayiş etdirdi, hətta onlara mənəvi cəhətdən dövlətçiliyi hiss etməyi də öyrətdi. Beləliklə, XVI əsrin əvvəllərinə doğru Rusiyada "Kiyev Rus" dövlətçiliyi haqqındakı adi anlayışlar,

"çoxsaylı xalqlardan ibarət mərkəzləşmiş Rusiya dövləti" ideyası ilə əvəz olundu. Bu ideyanı reallaşdırmağa və rus torpaqlarını bir yerə toplamağa başlayan İvan Kalita başa düşürdü ki, Rusiyanın qüdrəti, onu birləşdirməyin yolu məhz "nüfuzlu avitoritar rejimdən" keçir. Odur ki, "ideokratik" Rusiyasının meydana gəlməsinin başlanğıcı da İvan Kalitanın adı ilə bağlıdır.

Bəhs olunan dövrdə rus geosiyasi və ideoloji fikir daşıyıcıları mənəvi cəhətdən ona yaxın olan Bizans dövlətçiliyinə müraciət etməyə başlayırlar. Ortada təqlid üçün nümunə də var idi. Bu da monqol ideyalarının ruslaşdırılması və slavyanlaşdırılması idi. Avrasiyaçılar, xüsusən də Savitski hesab edirdi ki, əgər mənəvi planda Rusiya Bizansla bağlı idisə, geosiyasi planda tatar-monqolların varisləri idi və Bizans bu anlamda yad ünsür kimi çıxış edirdi. Monqol hücumlarından sonra Rusiya tamamilə monqol dövlətinin geosiyasət dairəsinə daxil olmuşdu. Buna görə də avrasiyaçılar belə qənaətə gəlirdilər ki, Rusiya üçün geosiyasi planda Bizansın deyil, monqolların varisliyi barədə danışmaq daha ədalətli olardı. "Rusiya – Böyük xanların varisidir, Asiyanın birləşdiriciləri olan Çingiz və Teymur işinin davamçısıdır" – fikri də avrasiyaçı Savitskiyə məxsus idi. O yazırdı ki, monqol-tatarların başladığı işi sonrakı dövrdə Moskva knyazları davam etdirərək, nəinki bütün rus torpaqlarını, hətta Avrasiyadakı bütün tatar torpaqlarını da bir mərkəzdə birləşdirməyə başladılar. XV əsrdən sonra praktiki olaraq Rusiya ümumavrasiya rolunu oynamağa başladı.¹

Avrasiyaçı Trubetskoy yazırdı ki, Rusiya-Avrasiyanın yaradılması vahid monqol-tatar rejiminin ləğv edilməsindən sonra Moskva knyazlarının bütün əraziləri- meşə və çölü birləşdirməsi və sintezi nəticəsində baş vermişdir. Rusiya dövlətçiliyi monqol dövlətçiliyindən güclü oldu. Çünki o həm də dini-məişət əsaslarına malik idi, pravoslav dininin və məişət həyatının qarşılıqlı təsirinə söykənirdi. Bu bütün cəmiyyətin məişət etiqaı idi.

¹ Савицкий П.Н. Степь и оседлость // Континент Евразия. М., 1997, с. 334-336.

Trubetskoy I Pyotrdan sonrakı dövrdə Rusiyanın dövlətçiliyini "anti-milli monarxiya" anlayışı ilə müəyyənləşdirərək, Rusiyanın öz geosiyasi meylini dəyişib süni şəkildə Avropa dövləti olmağa çalışmasını və təbiətən ona verilmiş "mərkəzi torpaq" tarixi yolundan çıxmasını Avropa dövlətlərinin əlavəsinə çevrilməsi kimi dəyərləndirirdi.¹

Rus filosofu, avrasiyaçı alim **İvan Aleksandroviç İlyin** də (1882-1954) Avrasiyanın özünəməxsus geosiyasi və coğrafi xarakteristikasının, rusların məxsusi sivilizasiya daşıyıcısı kimi formalaşmasının, başqa xalqlarla təmasda milli-mənəvi dəyərlərinin yaranmasının və xarici aləmlə təmaslarının öyrənilməsinə çox böyük töhfələr vermişdir. Onun bir çox baxışları "geosiyasət" elminin atası hesab olunan Rudolf Çellenin "üzvi orqanizm nəzəriyyəsi" ilə üst-üstə düşürdü.

İlyin "*Bizim vəzifəmiz*" adlı məşhur geosiyasi əsərində yazırdı ki, hər bir dövlət əhalisi ilə birlikdə "canlı orqanizmdir". Avrasiya-Rusiya canlı orqanizmini o, ərazilərin və xalqların mexaniki birləşməsi kimi deyil, əsrlərlə meydana gəlmiş üzvi birləşmə kimi təqdim edirdi. Bu birliyin formalaşmasında onun fikrincə, həlledici rol torpaq, coğrafi mühit və özünəməxsus mədəniyyəti olan insanlar oynamışdır. İlyin bu barədə yazırdı ki, mövcudluğunun ilk əsrlərindən Rusiya hər tərəfdən açıq düzənliklərlə əhatə olmuşdur. Onun qorunan hüdudları yox idi. Qədimdən "açıq keçid" kimi tanınan Rusiya ərazisi köç edən xalqların Şərqdən və Cənubi-Şərqdən Qərb istiqamətinə hərəkətinin əsas marşurutuna çevrilmişdir. Buna görə də Rusiya həmişə özünümüdafiəyə ehtiyacı olan orqanizm olmuşdur.

İlyin Rusiyanın coğrafi orqanizmini "böyük çaylar və uzaq dənizlərlə xarakterizə edərək" rus dövlət başçılarının, xüsusən I Pyotrun dənizlərə çıxmaq, dəniz kənarında məskunlaşmaq, çayların aşağı axarlarını ələ keçirmək uğrundakı mübarizəsini düzgün siyasət hesab edirdi.

¹ Трубецкой Е.Н. Старый и новый национальный мессианизм. // Очерк русской философии и истории. М., 1994, с. 264-266.

İlyin hesab edirdi ki, bəşəriyyət inkişaf etdikcə onun "vahid orqanizmi" parçalanacaq, bütün dünyanı bir-biri ilə rəqabət aparmağa, ən mühüm ərazilərdə dayaq nöqtəsi yaratmağa, yerbəyer olmamış və zəif qorunan, yeni yaranan kiçik dövlətlərin açıq və ya gizli şəkildə işğalına cəhd ediləcək, dövlətlər pullarını, maraqlarını, strateji planlarını yeni yaranmış kiçik dövlətlərə qoyub-gedəcəklər.

İlyin "Rusiya orqanizmini" də parçalamağı, bu ərazidə ədavət və vətəndaş müharibələri törətməyi, milli-etnik toqquşma yaratmağı və müharibələrin daimi mənbəyinə çevrilməyi planlayan təhlükələr haqqında xəbərdarlıq edərək və belə olacağı təqdirdə Rusiyada marağı olan Almaniya, İngiltərə, Yaponiya, ABŞ və Kanadanın hansı addımlar atacağını proqnozlaşdırmağa cəhd göstərmişdir.

İlyin xüsusilə qeyd edirdi ki, "orqanizmin" dağılması, yeni-yeni tərkib hissələrə bölünməsi həmişə ağırlı proses olmuşdur. Bizim dövrümüzdə, onun fikrincə, belə prosesin baş verməsi ümümbəşəri faciəyə səbəb ola bilər.¹

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, "Avrasiyaçılıq" Rusiya geosiyasətinin mühüm cərəyanı olmaqla yanaşı, dünyada, bölgədə və ölkə hüdudlarında rus tarixinin, mədəniyyətinin, sosial-siyasi həyatının real vəziyyətinin, xarici aləmlə geostrateji münasibətlərinin dolğun konsepsiyasını hazırlayan və ortaya qoyan ilk realist geosiyasət məktəbi idi.

5.5. XX əsrin ikinci yarısı və müasir dövrdə Rusiyanın geosiyasi nəzəriyyələri və cərəyanları

"Yeni avrasiyaçılıq": İkinci Dünya müharibəsindən sonra və Soyuq müharibə dövründə (1945-1991) Rusiya geosiyasətində avrasiyaçılıq ideyası tarix səhnəsindən tamamilə silinmədi və 1960-cı il-

¹ Ильин И.А. Наши задачи. Т.2, кн.1. М., 1993, с .327.

lərdə **Lev Nikolayeviç Qumilyov** (1912-1992) tərəfindən yenidən gündəmə gətirildi.¹

Ümumiyyətlə, rus geosiyasətində N.S.Trubetskoy və P.N.Savitskinin avrasiyaçılıq ideyalarının davamçıları, onların nəzəriyyələrini və konsepsiyalarını tədqiq və davam etdirənlər kifayət qədər idi. Lakin onlar bir-birindən ayrı, pərakəndə fəaliyyət göstərirdilər. Yalnız XX əsrin 60-70-ci illərinin sonlarında avrasiyaçıların müxtəlif alimlərdən təşkil olunmuş pərakəndə cərəyanı yeni intellektual təkanə məruz qaldı. *Yeni avrasiyaçılıq* cərəyanı yarandı. Bunun da başında L.Qumilyov dayanmışdı.²

1970-ci ildə Qumilyova məktubunda görkəmli rus alimi Q.V.Vernadski yazırdı ki, mən görürəm ki, siz "etnos", "landşaft" və digər anlayışları biosfera fonunda araşdırır, mühüm tədqiqatlarınızı ümumiləşdirir, genişləndirir və dərinləşdirirsiniz. Bütün bunlar geosiyasi tədqiqatlara və yeni dünyagörüşə **böyük təkan** verir.

Vernadskinin "*böyük təkan*" adlandırdığı yeni geosiyasi düşüncənin əsasında L.Qumilyovun geosiyasət elmində tamamilə yeni – "**passionarlıq**" ideyası dururdu.

"Passionarlıq nəzəriyyəsi": Passionarlıq nəzəriyyəsi rus geosiyasət elmində Qumilyovdan əvvəl yaradıcılığa başlamış nə Savitskiyə, Trubetskoya, nə də ki, Q.V.Vernadskiyə məlum idi. **Onların** "Avrasiyaçılıq" konsepsiyası *tarixi reallığın və coğrafi amillərin təsiri ilə (sintezi əsasında) yaranmış insan birliyinin, insan cəmiyyətinin, məxsusi Avrasiya-Rusiya mədəniyyətinin və geosiyasi reallığının aşkarlanması və tədqiqindən ibarət idi. L.Qumilyovun doktrinası isə bəhs olunan av-*

¹ Rusiyanın məşhur şairləri Nikolay Qumilyov və Anna Axmatovanın övladı olan Lev Qumilyov bütün ömrü boyu müxtəlif təqiblərə məruz qalmış, dəfələrlə həbs olunmuş və illərlə həbsxanalarda yatmışdır. Əsl elmi yaradıcılığa yalnız 1967-ci ildə, 55 yaşında başlamaq imkanı əldə edən Qumilyov taleyin ona qismət etdiyi qısa zaman kəsiyində yeni dövr sovet-rus geosiyasət nəzəriyyəsi tarixində əsl inqilabi çevriliş etmişdir. Tarixi məlumatlara görə, təxminən oxşar tale yaşamış Qumilyov və Savitski bir dəfə, 1966-cı ildə Praqada beynəlxalq konfransda üz-üzə gəlmiş, sonrakı illərdə onlar uzun müddət yazışmışlar. Bu görüş və yazışmalar Qumilyovun sonrakı ideyalarına, xüsusən onun avrasiyaçı görüşlərinə təsirsiz qalmamışdır.

² Василенко И.А. Göstərilən əsəri, s.154-155.

rasiyaçıların tarix və coğrafiya yanaşmasını, geosiyasətçi Vernadskinin atası, məşhur təbiətşünas alim V.İ.Vernadskinin təbiət elminin "biosfer və onun biokimyəvi enerjisi" adlı nəzəriyyəsi ilə birləşdirilərək, özünəməxsus məntiqi yolla əsaslandırılmış, tamamilə yeni – Passionarlıq konsepsiyasına söykənirdi. Bu barədə Qumilyov özü yazırdı ki, Q.V.Vernadskiyə bir tarixçi və geosiyasətçi kimi təkcə atasının (akademik V.İ.-Vernadskinin) biosfer ilə bağlı ideyalarını mənimsəmək çatışmırdı. Məlumata görə, Qumilyovun bu iradını o dövrdə Vernadskinin özü də qəbul və etiraf etmişdir.¹

Qumilyov Rusiyada o vaxta qədər heç kimə məlum olmayan **etnologiya** elmini də ilk dəfə yaratmışdır. Qumilyova qədər Rusiyada xalqların, etnik qrupların tarixini və həyat tərzini, etnogenezini, mənşə və inkişaf mərhələlərini, mədəniyyətlərinin qarşılıqlı təsiri və s. məsələləri əsasən tarix, xüsusən etnoqrafiya, özü də təsviri formada öyrənirdi. Qumilyovun *etnologiyası* isə "coğrafi, tarixi və insan əmilinin biosferdəki qarşılıqlı təsiri və əlaqələrini öyrənməyi" qarşısına məqsəd qoyurdu. Onun biosfer ilə bağlı təsəvvürləri və bilikləri qeyd edildiyi kimi, V.İ.Vernadskinin "Biosfer" (1926) kitabında əsaslandırılmış nəzəriyyəyə söykənirdi.

L.Qumilyov hesab edirdi ki, biosferdə baş verən bəzi dəyişikliklər, kimyəvi proseslər, müxtəlif kosmik şüalanmalar və s. xarici təsirlər planetdəki hadisələrə **passionar təkən** (daha aktiv fəaliyyət üçün insanda xüsusi ehtiras yaradan **təbii enerji** kimi də başa düşmək olar – Ə.H.) verir. Bu təkən nəticəsində insanlar (xalqlar, etnoslar və s.) xarici aləmdən aldıkları enerji və təbii ehtirasları şüurlu şəkildə hər hansı bir aktiv fəaliyyətə yönəldir. Bu da planetin həm yaradıcı, həm də dağıdıcı proseslərinin əsasını təşkil edir. Qumilyov yazırdı ki, *passionar təkənlər nəticəsində insanlar özlərini müxtəlif ideallara qurban verir, yaşayış məskənləri, sivilizasiyalar və mədəniyyətlər yaradır, yaxud da onları dağıdır və məhv edir.*

¹ Вах: Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии. М., 1993, с.15-16.

L.Qumilyov passionar təkanın konkret zaman çərçivəsində müxtəlif xalqların həyatındakı təzahürünü Avrasiya qitəsindəki proseslərin təhlili nəticəsində öyrənərək, çox maraqlı və özünəməxsus geosiyasi nəticələr əldə etmişdir.

"*Xülyalardan bəla*" adlı məqaləsində Qumilyov bütün keçmiş kontinental geosiyasətçilər kimi, xalqlar, mədəniyyətlər, cəmiyyətlər və sivilizasiyaların canlı orqanizm kimi tarixi mərhələlərlə – doğulduğunu, inkişaf etdiyini, qocaldığını və nəhayət, iflas edərək tarix səhnəsindən silindiyini qəbul edirdi. Avrasiyada bu prosesi şərh edərək o, belə nəticəyə gəlmişdir ki, məhz "*passionarlıq təkanları bəhs olunan meqakontinentin yaşayış ritmini müəyyən etmiş, onun etnik və mədəni inkişafının, geosiyasi reallıq kimi formalaşmasının müxtəlif dövrlərində bu və ya digər prioritetlərini şərtləndirmişdir*".

Qumilyov klassik geosiyasətin "Sivilizasiya yanaşması" nəzəriyyəsinə qarşı çıxaraq belə qənaətə gəlmişdir ki, bir etnosun digər etnosdan fərqi sivilizasiya ölçüsü hesab olunan "*hansısa istehsal üsulu, mədəniyyət və təhsil səviyyəsi ilə müəyyənləşmir*". Onlar bir-birindən insan həyatının ilk illərində valideynlərindən, yaşlılarından, onları əhatə edən insan qruplarından mənimsədikləri, daha sonra isə bütün həyatı boyu istifadə etdikləri "*davranış stereotipləri*" və "*xarakterləri*" ilə fərqlənirlər. Müəllifə görə, etnoslarda cəmiyyətdən fərqli olaraq ictimai şüuru hansısa "*qərarlar*" deyil, "*hissiyat və şərti reflekslər*" müəyyən edir. Etnos, yaxud ayrıca götürülmüş hər bir insan "coğrafi və etnik mühitə" uyğunlaşa bilir. Lakin ətraf mühitə yenidən, təkrarən uyğunlaşmaq, xüsusən də yeni etnos yaratmaq üçün "potensial qüvvə, güc və təkan gərəkdir". Qumilyovun fikrincə, belə güc, təkan məhz elə "*passionarlıqdır*". Bu yeni nəticə müəllifə məxsus "*etnogenez passionar nəzəriyyəsinin*" yeniliyinin məğzini təşkil edir. O, V.İ.Vernadskinin "biosferin canlı varlıqlarının biokimyəvi enerjini udmaq haqqındakı" nəzəriyyəsinə konkret etnoslara və insanlara tətbiq edərək yazırdı ki, müxtəlif insanların ətraf mühitdən aldığı enerjini udmaq və istifadə etmək bacarığı fərqlidir.

O, bütün insanları bu əlamət üzrə üç tipə böldü:

Birinci tip insanlar bu enerjiyə özünü yaşatma instinkti kimi yaşayır ki, bunları müəllif *harmonik* adlandırırdı. Belələri həyatda yalnız yaşamaq üçün işləyirlər və onlarda başqa bir tələbat yoxdur.

İkinci tip insanlar "ekstremal enerjiyə" malikdirlər. Onları Qumilyov *passionar* insanlar adlandırmışdır (latın sözü olub, *passio* – ehtiras deməkdir). Bu insanlar öz ideal məqsədi yolunda hər şeyə hazırdır və həyatları boyu da *passionar* formada yaşayırlar.

Üçüncü tip insanlar adi həyatın tələb etdiyindən daha az *passionarlıq* nümayiş etdirərək, həyatda əsasən "işləməmək üçün" yaşayır və öz tələbatlarını başqa insanların hesabına təmin edirlər. Bunları müəllif *ətalət* qrupu kimi dəyərləndirirdi.

Qumilyova görə, hər bir xalq və etnosun tərkibində, bu və ya digər zaman kəsiyində bəhs olunan insan tiplərinin nisbəti dəyişir. *"Fərdlərinin passionarlığı geniş yayılmış xalqlarda passionarlıq təkani meydana gəlir ki, bu da onun milli təşəbbüskarlığını xeyli gücləndirir. Əgər xalqın çoxu passionar təkən daşıyıcıdırsa və təbii populyasiyada onların sayı getdikcə artırsa, onda etnosun davranışı dəyişir, təşəbbüskarlığı və fəallığı artır. Günü-gündən artan passionar enerjinin qalığı nəyəsə sərf edilməlidir. O, hər hansı bir yaradıcı, yaxud dağdıcı məqsədlərə nail olmaq üçün sərf oluna bilər"*.

Müəllifə görə, o yerdə ki xalq biokimyəvi enerjini normasında alır və əsasən nəslini davam etdirən populyasiya yaşayır, orada etnos qeyri-fəal və qeyri-aqressivdir, həyatından tam razıdır və onu dəyişmək haqqında düşünmür. O yerdə ki, etnoslarda *passionarların* sayı və alınan enerjinin miqdarı çoxluq təşkil edir, orada etnik təşəbbüs qaynayır və insanlar fəallaşaraq hər şeyə hazır olurlar. Bəzən belə fəallıq etnosların bütün liderlərinin, daha sonra isə nəsillərinin məhvinə səbəb olur (müharibədə, inkvizisiya tonqallarında, hərbi düşərgələrdə və s.). Məhvolmanın ardınca bu qrup etnoslar da yəni-dən birinci qrupun halına gəlir və "yalnız öz həyatını davam etdirməyə çalışan- həyatından razı xalqa" çevrilir.

L.Qumilyov passionar təkan anından (sakit populyasiyada ilk passionarların meydana gəlməsindən) tarazlığın yeni vəziyyətə qayıtmasınadək olan dövrü – qomeostaz adlandırırdı. Bu dövr təqribən 1200-1500 il çəkirdi. Bu zaman kəsiyində passionarlıq qəti şəkildə artır və yüksəliş fazası başlayır. Etnik sistemin strukturu daim mürəkkəbləşdiyi zaman ayrı-ayrı subyektlərdən (təbəqələrdən) yeni vahid etnos meydana gəlir. Passionarlıq yüksəkliyə çatdığı zaman isə vahid etnik dünya – ayrı-ayrı davranışlara və yaxın mədəniyyətə malik olan etnoslardan ibarət superetnos meydana gəlir. Bütün sonrakı etnik tarix passionarlığın çökməsi nəticəsində superetnosun yaratdığı dağıntılarla – əks proseslərlə bağlıdır.

Etnik passionarlığın çökməsi onunla müəyyənləşir ki, enerjili passionar insanlar nəsil-dən-nəslə azalır, onlar tərəfindən yaradılan sosial sistem inkişafda ayaqlaşmağa bilmir, təbii mühitə nisbətən fəaliyyətsizləşir. Etnos getdikcə sarsılır və daha ağır şərtlərə uyğunlaşmaq, daim yenidən dəyişmək məcburiyyəti ilə üzləşir və buna razılışır. Əgər bu proses uğurla başa çatırsa, onda etnos etnogenezin digər – ətalət fazasınadək yaşamaq şansı qazanır. Ətalət fazasında passionarlıq etnik varlığı tədricən və tədricən öldürür, insanlar isə yalnız maddi və mədəni nemətlərdən zövq alır. Lakin passionarlıq kritik nöqtəsindən aşağı səviyyəyə düşəndə insanların maddiyyatdan duyduğu aldadıcı uğur öz passionarları tərəfindən məhv edilir və etnos bir varlıq kimi yox olur, qalan ayrı-ayrı insanlar isə ya assimilyasiyaya məruz qalaraq yeni etnoslara çevrilir, ya da etnik qalıqlar şəklində ömürlərini başa vurana qədər mövcud olurlar.

L.Qumilyova görə, etnosun həyatının ən ağır anları etnogenez fazalarının dəyişkənliyi və faza keçidləridir. Faza keçidi – bu, passionarlığın səviyyəsi, yeni fazaya uyğunluq naminə davranış stereotiplərinin psixoloji uçurumu ilə bağlı böhrandır.

Tədqiqatçılar hesab edir ki, bəzi məsələləri mübahisəli olsa da, Qumilyovun etnogenez və "velikorus" dövlətçiliyinin meydana gəlməsi tarixi probleminə yanaşması tamamilə düzgün idi. Qumilyovun

fikrincə, "velikoruslar passionarlığın böyük təkanının təsiri altında türk-slavyan birliyi əsasında meydana gələn xüsusi etnosdur." Bu tezisilə o, əslində əvvəllər türk etnoslarının məskunlaşdığı və tutduğu torpaqlar üzərində sonradan rusların geosiyasi nəzarəti öz əlinə almasını əsaslandırmışdır.

Qumilyov bu və ya digər landşaftın, təbii şəraitin etnosun formalaşmasına təsirinin, etnoslararası əlaqələrin forma və xüsusiyyətlərinin də özünəməxsus izahını vermişdir. Bu əlaqələri o, üç formada təsvir etmişdir:

Simbioz – etnosların ahəngi, burada hər bir etnos öz ekoloji ərazisini, landşaftını tutur və bununla bərabər milli xüsusiyyətlərini saxlayır. Simbiozda etnoslar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur və bir-birini zənginləşdirirlər. O, xalqların həyat imkanlarını artırır, ölkəni qüdrətli edir.

Kseniya – uyğunlaşmadır, burada bir "qonaq" etnos başqasının ərazisinə səpələnir. "Qonaq" təcrid olunmuş şəkildə yaşayır və "sahib" in etnik sistemini pozmur. Kseniyanın olması qarışıq etnos üçün təhlükəsizdir. Lakin "qonaq" öz təcridliyini aradan qaldırarkən ximerağa çevrilir.

Ximera – birləşməzin birləşməsidir. O, superetnoslara məxsus iki etnosun bir vahid məkanda üz-üzə gəldiyi və etnik dəyərləri uyğun gəlmədiyi təqdirdə meydana çıxır və onlar bir-biri ilə qarışıq şəkildə yaşayır. Belə hallarda dağıntı və qan tökülməsi, bu və ya digər etnosun məhvi də qaçılmazdır. Etnosun dağılması prosesi 150-200 ildən çox davam edə bilər.¹

L.N.Qumilyovun "Avrasiya ritmləri": "Avrasiya ritmləri" L.N.Qumilyovun son əsəridir, onu tamamlamaq və çap etmək alimə nəsisilə olmadı. Bu kitabında müəllif etnogenez nəzəriyyəsinədən çıxış edərək Avrasiyada baş verən geosiyasi proseslərin və tarixi hadisələrin geniş mənzərəsini yaratmağı, müxtəlif dövrlərdə qitənin inteqrasiyasında iştirak edən xalqların- türk, hun, monqol, tatar və rusla-

¹ Вах: Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии, с.178-179.

rın tarixini əks etdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu.

Qumilyov da digər avrasiyaçılar kimi Avrasiyanı- müxtəlif xalq və etnik qrupların, fərqli dini və milli sivilizasiyaların sintezi nəticəsində formalaşmış, inkişaf edərək ümumi keyfiyyətlər qazanmış, özünəməxsus insan cəmiyyətinə malik olan orijinal yaşayış məskəni, onun sakinlərini isə təkrarolunmaz sivilizasiya daşıyıcısı- superetnos kimi dəyərləndirirdi. O, Avrasiyanı Qərbin, Şərqi əlavəsi, əyalət və s. kimi dəyərləndirənlərlə razılaşmayaraq, bu məkanı müstəqil və dinamik etogenezi, mədəniyyət, sosial-siyasi, dövlətçilik və texnoloji inkişaf mərkəzi kimi dəyərləndirirdi. Qumilyovun fikrincə, Avrasiyada zonal və azonal landşaftların uyğunluğu, qitənin iqtisadi-coğrafi vahidliyi burada bütöv bir sivilizasiya sisteminin yaranmasını labüd etmişdir. Avrasiyada təbiət və cəmiyyət, etnoslar və insanlar bir-birinə qarşı çıxmır, əksinə biri digərini tamamlayır.

L.Qumilyov özündən əvvəlki avrasiyaçıların slavyanların etnogenezi, mədəniyyəti, sivilizasiyası ilə bağlı ideyalarını təkmilləşdirərək və tamamlayaraq, tam inandırıcı bir qənaətə gəlir ki, özünəməxsus mədəni və sosial xarakteristikası olan "velikoruslar" heç də Trubetskoy və Savitskinin iddia etdiyi kimi, Şərqi slavyanların bir qanadı deyil, türk-slavyan birləşməsindən yaranan "xüsusi etnosdur". O, tatar-monqolları rus torpaqlarının qəsbkarı kimi təsvir edənlərlə qətiyyətlə razılaşmayaraq, əksinə onların: "Rus dövlətini Avropanın katolik təcavüzlərindən qurtaran xilaskar" olduğunu sübuta yetirmişdir.

Avrasiya meqaqitəsinin sərhədlərini Qumilyov aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir. Qərbi Avropa Avrasiya ərazisindən yanvar ayının mənfi izotermi ilə (bu sərhədin şərq hissəsində yanvar ayının orta temperaturu mənfi olur) ayrılır. Cənubdan Avrasiya Qafqaz, Kopetdağ, Pamir, Tyan-Şan sıra dağları ilə, Şimaldan geniş Tayqa massivləri, Şərqdən Böyük Çin səddi ilə hüdudlanır. O, Avrasiyanı üç regiona böldü: birincisi, Yüksək Asiya – Monqolustan, Tuva və Zabaykalye. Buranın iqlimi kifayət qədər quru, dağlarda isə rütubətli; ikincisi, Cənub rayonu – Qazaxıstan və Orta Asiyadır; üçün-

cüsü, Qərb rayonu bir qədər rütubətlidir. O, buraya Şərqi Avropanı daxil edir. Burada qaratorpaq, həmçinin, meşə-çöl zolağı yerləşir.

Avrasiyanın şərq hissəsi monqoloidlərlə (qədimdə türklər, XIII əsrdən isə monqollarla), cənub hissəsi – monqol, türk və iranlıların qarışığı, qərbi-slavyan və uqro-finlərlə məskunlaşmışdır. Bütün adları çəkilən xalqları Avrasiyanın aborigenləri hesab etmək olar. Çünki onların köçü öz və ya uyğun etnolandşaftın hüduqlarında sadə yerdəyişmə xarakteri daşıyırdı. Xaricilərin müdaxiləsi (çinlilər, ərəb, yəhudi, alman, isveç, polyak və b.) nadir hallarda olurdu və müsbət nəticə vermirdi.¹

Qumilyov passionarlığın yüksəlişi və əksinə zəifləməsi ilə xalqların həyatının növbəli (tsiklik) hərəkətini və dünyanın geosiyasi xəritəsinin dəyişməsindəki rolunu, planetin sərhədlərinin bu və ya digər xalqların xeyrinə, yaxud ziyanına dəyişməsini, etnosların, dövlətlərin bəzilərinin sıradan çıxmasını və yenilərinin meydana gəlməsini və s. geosiyasi prosesləri əlaqəli şəkildə izah edirdi.

Bəhs olunan nəzəriyyəni Avrasiya Rusiyasına tətbiq edərək, o belə nəticəyə gəlir ki, XII əsrdə Rusiya daxili müharibələrin təsiri altında ayrı-ayrı knyazlıqlara parçalanır. Məhz bu ərəfədə Kiyev Rus dövründə rusların yaşadığı passionarlıq dövrü başa çatır və təxminən 200 illik iflas dövrü başlanır. Bundan sonra ruslar yeni passionar təkana məruz qalmış və bu təkən bütün Avrasiya boyunca hərəkət yarıdaraq Moskva knyazlığının yüksəlişini şərtləndirmişdir.

Birinci dövr passionarlığını o, katoliklik dini və Bizansın üzərində qururdusa, ikincini monqol-tatarlarla bağlayırdı. Qumilyov belə hesab edirdi ki, tatarların təxminən 1200 illik passionarlığı Rusiya ərazisində, ruslarla birləşərək yeni superetnosu-"veilkorusları" yaratmış və tarix səhnəsinə gətirmişdir. Bununla da növbəti passionar mərhələnin estafeti Avrasiyaya-velikoruslara keçmişdir.

Qumilyov Rusiyanı xilas edən təkən kimi, əlbəttə, tatarları və onların Bizansa qarşı yürüşlərini nəzərdə tutur, onları Rusiyanın xilas-

¹ Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии.

karı kimi təqdim edirdi. Sübut kimi Qumilyov rus knyazı Alekasandr Nevski, böyük Litva knyazı Mindovq, Osmanlı dövlətinin banisi Osman kimi şəxsiyyətlərin eyni zamanda dünyaya gəlməsini misal gətirirdi. Bu şəxslər öz ölkələrini xarici təcavüzkarlardan xilas etmiş, ölkə və xalqlarının nüfuzunu qaldırmışlar. Aleksandr Nevskinin xarici müdaxiləçilərə qarşı mübarizəsinə Batı xan və digər tatar xanları yardım etdi. Odur ki, Qumilyova görə, monqol qoşunlarının Avrasiya köçü, o cümlədən Rusiya ərazisi boyu yürüşü heç də işğal deyildi. O, hətta hunların böyük hissəsini "xristian və velikorusların əcdadlarının bir qanadı" kimi qiymətləndirirdi.

Geosiyasətçi alim N.A.Nartov özünün "Geosiyasət" (2004) kitabında L.N.Qumilyovun avrasiyaçılıq nəzəriyyəsini təhlil edərək onun etnogenez, passionarlıq və geosiyasətə dair digər baxışlarını yüksək qiymətləndirmişdir.¹

Müasir avrasiyaçılar: Göründüyü kimi, Avrasiyaçılıq nəzəriyyəsi L.Qumilyovun səyi ilə həm SSRİ dövrünün, həm də Rusiyanın müasir geosiyasətinin əsas cərəyanlarından birinə çevrilmişdir. Bunu son illərdə bu ölkədə aparılan tədqiqatlar, yazılan kitablar, bir sıra jurnal və qəzetlərdə çap olunan çoxsaylı məqalələr də sübut edir. Ən əsası isə tarixçi, etnoqraf, coğrafiyaçı L.N.Qumilyovun əsərlərinin yenidən çap edilməsi və açıq yayılması onun geosiyasi nəzəriyyələrinə və Avrasiyaçılığa olan marağın əsas göstəricisi hesab oluna bilər. Həmin əsərlərin bir neçəsi Azərbaycan dilinə də tərcümə edilmişdir.

Rusiyada son on ildə L.N.Qumilyovun elmi əsərlərinə, ilk rus avrasiyaçıların ideyalarına böyük oxucu kütləsinin marağı artmış, geosiyasət elmi bu ölkənin ictimai və elm dairələrinin, ali məktəb müəllimləri və tələbələrinin geniş tədqiqat predmetinə çevrilmişdir.

Avrasiyaçılıq nəzəriyyəsinə hazırda dünyanın digər dövlətlərində də maraq göstərilir. Dünyanın böyük və kiçik ölkələrinin tədqiqat mərkəzləri, geosiyasətçiləri, politoloqları, prezidentlər və siyasətçi-

¹ Нартон Н.А. Гөстөрилөн әсәри, s.147-148.

lər, müşavirlər və inhisarçı transmilli şirkətlər bu sahə ilə maraqlanırlar. Onlar XX əsrin 90-cı illərində Avrasiyanın, Rusiyanın, post-sovet ölkələrinin əhalisi və ərazisi, təbii və coğrafi vəziyyəti haqqında, Rusiya və Avropa, Avropa və Asiya münasibətləri üzrə çoxsaylı analitik materiallar nəşr etdirirlər.

Müasir avrasiyaçı mütəxəssislərin sırasına rus və sovet mənşəli ABŞ alimlərini, məsələn, **A.Ryazanovski və A.Yanovu**, amerikalı geosiyasətçi **M.Vassini**, ABŞ prezidenti C. Karterin Milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə sabiq müşaviri **Z.Bjezinskini** və b. daxil etmək olar.

Tədqiqatçılar bütün dövrlərdə Rusiyanın tarixi taleyinin Asiya, Avrasiyanın şimalı, Turan və türk xalqlarının taleyi ilə bağlı olduğunu qeyd edirlər. Avrasiyaçıların davamçıları son illərdə sələflərinin yaradıcılığından təkcə elmi-nəzəri və geosiyasi nəticələr çıxarmamış, həm də yeni bir cərəyan formalaşdırmışlar. Bu da *müasir avrasiyaçılıq* adını almışdır.

Müasir Rusiyanın 1990-cı illərdən başlayaraq ən geniş yayılmış geosiyasi ideya cərəyanı hesab olunan müasir avrasiyaçılığın nümayəndələri "Den" və "Elementı" adlı qəzet və jurnal da nəşr edərək millətçi ideyalarını bu ad altında yaymağa başlamışlar.

Qumilyovun passionarlıq nəzəriyyəsinə məqsədlərinə və dünya-görüşlərinə uyğunlaşdıran müasir avrasiyaçılar dünyanın hazırkı vəziyyətini Qərbin çökməsi, böhranı və tənəzzülü kimi qiymətləndirərək yeni "velikorus" siyasətlərini bəyan etmiş və cəmiyyətdə özlərinə xeyli tərəfdarlar toplayaraq hətta praktiki siyasətə belə girişmişlər.

Yeni avrasiyaçıların başqa bir qanadı SSRİ dövründəki soyuq müharibə və ideoloji qarşıdurma kompleksindən xilas olaraq Avropa Birliyini yeni Qitə qüvvəsi kimi qəbul edir, onunla və Savitski, Vernadski, Trubetskoy zamanında hələ ki, dünyanın ən nəhəng fəvqəlgücünə çevrilməmiş ABŞ-la münasibətlərin yeni əməkdaşlıq formasını təklif edirlər. Bu cərəyan tərəfdarları Rusiyanı kontinental dün-

yanın "Böyük məkanı" hesab edir, Avropa sosializmi ideyalarını düşüncələrinə uyğun populyarlaşdırmağa cəhd göstərir, liberal Qərb ideyalarının və etnik millətçiliyin əleyhinə çıxış edirlər.

Müasir yeni avrasiyaçılığın digər qanadı anti-Qərb mövqeyindən çıxış edərək, Rusiya-İran kontinental ittifaqı ideyasını təbliğ edir. Onların fikrincə, Rusiya özünə strateji müttəfiq kimi İslam ölkələrini, ilk növbədə İran və İraqı seçməklə, Avrasiyanın cənub-qərbində anti-Atlantik strategiyanın bazasını yarada və gələcək planlarını həyata keçirə bilər. Türk xalqları və rusları, islam və pravoslavlığı müsbət komplimentar ünsiyyətdə görən bu qrup, onların iqtisadi və siyasi maraqlarının, mənəvi dəyərlərinin üst-üstə düşdüyü qənaətinədir. Bu cərəyanın nümayəndələri həm Atlantizm ideyalarına, həm də mondializm və Avropa geosiyasətçilərinin kontinentalizminə mənfi yanaşırlar.

Göründüyü kimi, avrasiyaçılığa maraq XXI əsrin əvvəllərində də azalmamışdır. Hətta 2001-ci ildə avrasiyaçılıq ideyalarının tərəfdarları qurultaylarında "Avrasiya" adlı ümumrus siyasi-ictimai hərəkatı da təsis etmişlər. Qurultayın bəyannaməsində qeyd edilirdi ki, müasir yeni avrasiyaçı geosiyasi hərəkatı elmi, rəşadət və kəşəfli metodologiya ilə real siyasətə aktualıq və tətbiqilik bəxş etmişdir. Bu cərəyan nəinki təkcə fəlsəfi ideya, həmçinin, strateji planlaşdırmanın real alətinə çevrilərək Rusiyanın "Avrasiyaçılıq və ya Atlantizm" seçimini birincinin xeyrinə həll edəcəkdir.

Qumilyovun "yeni davamçıları"na görə, avrasiyaçılıq "müxtəlif xalqların və dövlətlərin milli-dini həyatında ən incə xırdalıqları dərk və qəbul etmək imkanı verən tarixi-dini aparatdır".

Rusiyada müasir yeni avrasiyaçıların bir çox mövqelərini müxtəlif millət və dinə məxsus insanlar da paylaşırırlar. Onlar yeni avrasiyaçılıq hərəkatının əsas prinsipini "çiçəklənən mürəkkəblilik" ideyası kimi qəbul edirlər. Bu o deməkdir ki, Avrasiya səması altında bütün Rusiyada məşkunlaşan xalqlara və milli azlıqların nümayəndələrinə yer vardır. Siyasi planda yeni avrasiyaçılar siyasi mərkəzçilik möv-

qeyini müdafiə edirlər. Rus siyasi və ideoloji həyatının yeni avrasiyaçı cərəyanı özünü açıq şəkildə atlantizmə qarşı qoymuşdur.

Müasir avrasiyaçılığın Rusiyada ən sanballı nümayəndələrindən biri geosiyasətçi alim **Aleksandr Duqindir**. Universiteti bitirəndən sonra bu şəxs üçün müddət müxtəlif jurnal və qəzetlərə rəhbərlik etmiş, xüsusi geosiyasi "Elementı" jurnalının, "Evraziyskoe obozrenie" qəzetinin rəhbəri olmuşdur. Onun geosiyasət üzrə onlarla böyük və kiçik kitabları nəşr olunmuşdur. Bunların da içində ən sanballıları "Geosiyasətin əsasları" (Moskva, 1997), "Bizim yol" (Moskva, 1999), "Avrasiyaçılığın əsasları" (Moskva, 2002) və başqalarıdır. Duqin özünün geosiyasi dünyagörüşündə qərbçiliyin, liberallığın, konservatizmin əleyhdarı, sağ millətçi təmayüllü, hakimiyyətə müxalifətdə duran bir siyasətçi kimi çıxış edir. Özünü mərkəzçi kimi göstərməyə çalışsa da, o, əsasən millətçi-müxalifətçi mövqedə dayanır.

Duqinin geosiyasi fəlsəfəsinin əsasını "Sivilizasiya yanaşması" nəzəriyyəsi təşkil edir. Xüsusən o, alman geosiyasətçiləri O.Şpenqlerin, K.Şmidin, Avropanın "yeni sağlarının" ideyalarını təqlid edir. Yeni Avropa sağları kimi Duqin də Qərb cəmiyyətinin liberal nəzəriyyələrini, bazar iqtisadiyyatı sistemini tənqid edərək üçüncü yol axtarışını təklif edir. Bu yol nə kapitalist, nə də kommunizm yoludur. Yeni yol axtarışı da görünür, Duqini daha böyük məkan-geosiyasi dənizləri, ticarət yolları və geniş quru əraziləri olan Avrasiyaya yönəlmişdir.

Duqinin avrasiyaçılığı özünəməxsus dünyagörüş üzərində qurulmuşdur. Məsələn o, Qumilyovun avrasiyaçılıq nəzəriyyəsini təhlil edərək dörd özünəməxsus nəticəyə gəlmişdir. Duqinə görə, Qumilyovun avrasiyaçılığından çıxan nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Avrasiya bütün cəhətləri ilə etnogenez və mədəniyyət daşıyıcısı olmaq anlamında xüsusi "yaşam yeri" idi. Və bu da o demək idi ki, dünyaya baxış anlamında atlantistlərin təklif etdiyi "qərb və başqaları" tezisi təkziib olunur, dünyanın çoxqütblülüyü təsdiq olunur və qütblərdən birinin əsasını Avrasiya sivilizasiyası təşkil edir.

2. Meşə ilə çölün geosiyasi sintezi nəticəsində belə bir qərara gəlinir ki, böyük rus dövlətçiliyi və onun real mədəni strateji nəzarət mexanizmləri ona Asiya və Şərqi Avropa üzərində nəzarət etmək imkanı verir. Bu da Qərblə Şərq arasında tarazlığı qoruyub saxlamağa və Şərq mədəniyyətini yüksəldərək dünya mədəniyyəti səviyyəsində saxlamağa imkan verir.

3. Qərb sivilizasiyası özünün sonuncu etnogenez mərhələsindədir və ximerik etnosların üstünlük təşkil etdiyi bölgədir. Deməli, Qərbdəki inkişaf mərkəzi tədricən gənc etnoslara, o cümlədən Avrasiyaya keçməlidir.

4. Mümkündür ki, yaxın zamanlarda heç kimin gözləmədiyi və planlaşdırmadığı passionar təkanlar vasitəsilə planetin siyasi və mədəni xəritəsi dəyişəcək və hazırkı dominant etnoslar sıradan çıxacaqlar.

Göründüyü kimi, Duqin, Qumilyovun böyük avrasiyaçılıq nəzəriyyəsi ilə yalnız öz dünyagörüşünə müvafiq olan nəticələri çıxarır. Duqinin Rusiya ilə bağlı geosiyasi düşüncələrinin əsasında onun beş əsas tezi dayanır:

K.Şmidin tarix anlamı – "köklənmiş, orqanik – torpaq" və milli iradənin mövcudluğu.

Rus cəmiyyətinin qütbləşməsinin müəyyənlişməsi – dostlar, düşmənlər, düşmənlərin bəlli olması.

Xüsusi şəraitin etiraf olunması və qərar qəbulunun zəruriliyi.

Rusiyanın düşmənlərinin ABŞ və İngiltərə olması fikrinin aydınlığı.

Partizan fəaliyyətinin gərəkliliyinin qəbul olunması, alman millətçi-sosializm ideyalarına oxşar ideyalar ətrafında rus cəmiyyətinin müqavimət instinktlərinin güclü olması.¹

Göründüyü kimi, Duqinin avrasiyaçılığı tam anti-qərbçilik üzərində qurulmuş və "dəniz, quru sivilizasiyaları arasındakı qarşıdurma geosiyasetinin" müasir Avrasiyaya tətbiqinə yönəlmişdir.

Duqinin Avrasiya hərəkətinin siyasi platforması bir neçə anlayış-

¹ Дугин А.Г. Консервативная революция. М.,1994, с. 67-68.

la şərtlənir. Bunlardan:

Birincisi, ideokratiyadır. O hesab edir ki, Avrasiyanın hər bir vətəndaşı və hər bir dövləti ali ideyalara qulluq etmək üçün avrasiyaçılığı özünün ali mənəvi missiyasına çevirməli və yüksək ideyalarla yaşamalıdır.

İkincisi, avrasiyaçılıq hərəkatı Avrasiya seçimi deyilən bir hərəkat formalaşdırmalıdır. Bu Avrasiyanın xüsusi landşaft şəraitindən irəli gələrək bölgə əhalisi üçün seçilmiş kollektiv məsuliyyət, qarşılıqlı yardım, güclü iradə, dözümlü, rəhbərliyə güclü təbəçilik və digər keyfiyyətləri özündə daşmalıdır.

Üçüncüsü, şərt kimi avrasiyaçılığın hüquqi platformasının əsasına "demotiya" adlı bir anlayış təklif edir. Bu qədim yunan, ingilis demokratiyasından fərqli, yeni bir demokratik norma olmalıdır. O nə Avropanın indiki liberal demokratiyasına, nə də Rusiyanın keçmiş kəndli özünüidarəetməsinə, yaxud "zema-soborlarının" idarəçiliyinə bənzəməlidir. Bu, özünəməxsus Avrasiya avtoritarizminə və ierarxiyalı idarəçilik rejiminə əsaslanmalıdır.

Duqin hesab edirdi ki, Rusiya nə Şərqi, nə Qərbi özgür mədəniyyətinin daşıyıcısıdır, özünəməxsus Avrasiya mədəniyyəti daşıyıcısıdır. Bu mədəniyyətin əsasında Avrasiya qərbinin və Avrasiya şərqinin dəyərləri birləşir. Rusiyanı o, xüsusi millətçi geosiyasətçi baxışlarla tarixin oxu kimi dəyərləndirərək, dünya sivilizasiyalarının yalnız onun ətrafında dövr etdiyini bəyan edirdi.

Duqinə görə, yalnız bu keyfiyyətlərə malik olan əhali ilə avrasiyaçılar özlərinin məkanları üzərində tam nəzarət əldə edə bilərlər.

Rusiyanın yeni geosiyasi cərəyanları siyahısında Duqindən fərqli düşüncələr nümayiş etdirən istiqamətlər də vardır. Məsələn, geosiyasətçi **R.F.Turovski** qeyd edir ki, klassik geosiyasət xadimlərinin irəli sürdüyü quru ilə dənizin mübarizəsi indiki şəraitdə əhəmiyyətini tamamilə itirmişdir və bu gün dövlətlərin quruluşunda, ictimai, siyasi, mədəni həyatında hər iki mədəniyyətə aid elementlər birləşdiyinə görə, belə mübarizənin davam etməsi qeyri-mümkündür. Ta-

rix göstərir ki, bu gün həm quru dövlətlərinin dənizlərə çıxışları, həm də dəniz dövlətlərinin quruya çıxışı transmilli vəziyyətə gəlmişdir ki, dövlətləri artıq quru və ya dəniz ölkələri kimi dəyərləndirmək qeyri-mümkündür.¹

Yeni avrasiyaçılıq ideyasına yaxın fikir nümayiş etdirən rus geosiyasətçilərdən biri də Rusiya kommunistlərinin rəhbəri **G.A.Züqanovdur**. O hesab edir ki, Böyük Avrasiya dövlətini (birliyini) keçmiş sovet hakimiyyətinin yerləşdiyi məkanda yenidən quraraq Rusiya, Balkan ölkələri, Ərəb dünyası və anti-ABŞ əhval-ruhiyyəli digər yaxın ətraf əraziləri birləşdirib, real və cəlbədicə bir geosiyasi amil yaratmaq lazımdır. Züqanov "tarazlaşdırılmış dünya" tezisindən çıxış edərək, böyük ərazi amili əsasında dünyada güc tarazını saxlamağın və bütün dünya xalqlarının maraqlarının ortaq təminatını tapmağın tərəfdarıdır. O hesab edir ki, Rusiya dövlətçiliyini böhrandan çıxarmaqla, əvvəlki mənəvi sərhədlərini yeni prinsip və texnologiyalar əsasında bərpa etməklə, ABŞ-a qarşı yeni bir geostrateji güc-qütb formalaşdırma bilər. Bu da dünyada siyasi və hərbi tarazlığı saxlamaq üçün kifayət edər.²

Yeni avrasiyaçılığın başqa bir cərəyanı Qazaxıstan prezidenti **Nursultan Nazarbayev**in irəli sürdüyü ideya əsasında SSRİ-nin keçmiş respublikalarının və bəzi Cənub-Şərqi Asiya dövlətlərinin iştirak etdiyi "Avrasiya İqtisadi Birliyi" ideyasıdır. Bu ideyaya əsasən bəhs olunan dövlətlər geoiqtisadi anlamda bir-biri ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrini daha da gücləndirir, ortaq transmilli iqtisadi, nəqliyyat, rabitə-kommunikasiya və s. layihələr həyata keçirərək "*iqtisadi avrasiyaçılıq*" siyasəti yürüdürlər.

Yeni avrasiyaçılığın digər qrupu daha çox "**millətçi avrasiyaçılıq ideyaları**" ilə çıxış edərək ilk rus avrasiyaçıların irsinin öyrənilməsinə və müasir dövrdə onun Rusiya həyatına tətbiq edilməsinə çağırır, daha çox sifarişli, millətçi-şovinst ideoloji xarakterli tezislər

¹ Туровский Р.Ф. Политическая география. М., 1999, с.36.

² Зюганов Г.А. Россия - Родина моя. М., 1998, с.158.

səsləndirir, rus və türk xalqlarının, bölgədə yaşayan əhalinin etnik-milli hisləri üzərində möhtəkirlik edir. Bu cərəyanın rəhbəri Rusiyanın liberal-demokrat partiyasının sədri **V.V. Jirinovskidir**. O, "Cənuba sonuncu hücum" (Moskva, 1994) adlı əsərində və digər çoxsaylı kitab və məqalələrində Rusiyanın hazırkı geosiyasi vəziyyətinin və gələcək planlarının özünəməxsus izahını verir.¹

Jirinovski Rusiyanı dünyanın ABŞ, Yaponiya və Çin kimi böyük dövlətləri ilə müqayisə edərək onun bu ölkələrdən guya çox-çox güclü və irəlidə olduğunu iddia edir. Özünün millətçi ideyaları əsasında o belə nəticəyə gəlir ki, Rusiya üçün indiki dövrdə əsas geostrateji vəzifə onu təhdid edən milli-dini, mədəni-tarixi və digər təhlükəli meyllərdən qurtarmaqdan ibarətdir. Guya bu təhdidlər SSRİ dağılandıqdan sonra daha da güclənmiş, Türkiyə və İranın postsovet məkanına müdaxiləsi nəticəsində bir qədər də artmış, Orta Asiya və Qafqazda müsəlman əhalisinin Rusiya əleyhinə fəaliyyəti genişlənməmişdir.

Jirinovski təklif edir ki, Rusiya SSRİ dövründə yaradılmış bütün nəqliyyat-keçid və xarici aləmlə sərhəd-çıxış məntəqələrinə nəzarəti zorla əlinə almalı, Baltik dənizi və Qara dəniz istiqamətindəki xarici siyasətini fəallaşdırmalıdır.

Jirinovskinin rus siyasətinə yanaşması "böyük dövlətçilik", velikorus-millətçi şovinist ideyalarına əsaslanır. Bu ideyaların əsasında o, Rusiya tərəfindən müstəqil MDB ölkələrinin, Əfqanıstan, Pakistan, Hindistan və Hind-Çin okean ərazilərinin işğalı məsələsini irəli sürür.

Rusiyada Jirinovskidən başqa da millətçi-avrsiyaçı geosiyasət cərəyanı nümayəndələri vardır. Onların bəzi nümayəndələri "**Üçüncü Roma**", "**Rus geosiyasi toplusu**", "**Bizim müasirlər**" və s. jurnallarda müxtəlif geosiyasi məqalələrlə çıxış edərək millətçi şüarlar irəli sürürlər. Bəziləri daha çox anti-türk, anti-müsəlman tezislərlə çıxış edərək, Rusiyada müsəlmanların və türklərin sayının çoxalmasından təşvişə düşdüyünü ürək ağrısı ilə bəyan edir və onların de-

¹ Вах: Жириновский В.В. Очерки по геополитике. Псков, 1997.

portasiyası, bu və ya digər yollarla sıxışdırılması, sayının azaldılması və s. istiqamətində tədbirlərin görülməsini təklif edirlər. Onlar hesab edirlər ki, Rusiya Avrasiyada hökmranlığını saxlamaq üçün müsləman-türk sivilizasiyasının inkişafına mane olmalı, slavyan-qərb-pravoslav sivilizasiyasının yüksəlişinə ciddi şərait yaratmalıdır. Bu nəzəriyyənin əsas ideoloqlarından hesab olunan **İ.Kuzmenkonun** fikrincə, rusları vahid əraziyə toplayaraq elə etmək lazımdır ki, rus torpaqlarının və bu torpaqlarda yaşayan rus əhalisinin sayı getdikcə artsın. Bütün Rusiya sərhədlərində yerləşən qeyri-rus əyalətlərini ayırmaq və Rusiyadan uzaqlaşdırmaq, təmiz etnik rus dövləti yaratmaq, Şimali Qafqazın, Cənubi Qafqazın və digər ərazilərin ruslaşdırılmasını gücləndirmək lazımdır.

Bundan başqa, Kuzmenko təklif edir ki, növbəti əsrə qədər Rusiyanın ərazisini Ukrayna və Belorusun Avropa ilə, Qazaxıstanınsa Rusiya ilə birləşən həmsərhəd rayonlarının, Avrasiyada ruslar məskunlaşan digər böyük yaşayış məskənlərinin, Avropa və Çin sərhədlərinə qədər olan geniş torpaqların birləşdirilməsi hesabına – Rusiya imperiyasının 1917-ci il sərhədləri ölçüsünə çatdırmaq lazımdır.¹

Rus millətçilərinin digər nümayəndələri **V.Aksyuçiç və N.Pavlov**, onlarla həmrəy olan bəzi din xadimləri bir qədər də irəli gedərək daha avantürüst geosiyasi ideyalarla çıxış edirlər. Onlar bütün slavyan əsilli və pravoslav dininə mənsub ərazilərin və əhalinin birləşdirilməsini, Ukrayna və Belorusun Rusiyaya qatılmasını, Rusiyanın Qafqaz və Mərkəzi Asiyadan çıxmasını, keçmiş Kiyev Rusunun ərazi və ideoloji prinsiplərin bərqərar edilməsini təklif edir, XIX-XX əsrlərin panslavizm və panpravoslav ideyalarını aşılırlar.

Başqa bir rus geosiyasi cərəyanı müasir qərbçilik üzərində qurulmuşdur və 1990-cı illərdə Rusiyanın xarici işlər naziri olmuş **A.Kozirevin** adı ilə "**Kozirev doktrinası**" adlanır. Bu cərəyanın geosiyasi ideyaları bəhs olunan dövrdə Rusiyanın rəsmi dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmışdır.

¹ Кузьменко И. Геополитика Святой Руси // Третий мир, 1994, № 1, с.11.

Kozırevçilər Qərb dəyərlərini təbliğ edərək Rusiyanın bütün məsələlərdə Qərbin tövsiyələrini dinləmək, özünün siyasi idarəçilik, iqtisadi inkişaf, mədəni və s. məsələlərini Qərb standartları əsasında qurmaq, qərbləşmək kimi və başqa bu yönlü ideyaları, dəyərləri təbliğ edirdilər. Hal-hazırda kozırevçilərin Rusiyada davamçıları "sağ-lar" adlanan ictimai-siyasi blok və "Yabloko" partiyasında cəmlənmiş liberal düşüncəli siyasətçilərdən ibarətdir. **A.Çubaysın** "Liberal imperiya" fikrini də kozırevçilərin ideyasına aid etmək olar.

Bəhs olunan geosiyasi nəzəriyyələr fonunda diqqəti cəlb edən başqa bir geosiyasi fikir **V.L.Tsinburskinin** fəlsəfi ideyalarında əksini tapmışdır. Onun *"Rusiya adası. Rus geosiyasətinin perspektivləri"* adlı məqaləsində Rusiyanın köhnə geosiyasi kodunun dəyişdirilməsinin zərurətini əsaslandırılır. Tsinburski hesab edir ki, XX əsrin sonunda Rusiya özünün imperiya əsasında qurulmuş geosiyasi kodunu yeni – "Ada" geosiyasi kodu ilə əvəz etməlidir. Müəllifin bu ideyası və "Adası" nə X.Makkinderin Hartlənd, nə də ki, avrasiyaçıların imperiya nəzəriyyəsi ilə üst-üstə düşür.

Tsinburskinin "Ada Rusiyası" okeanlarla əhatə olunmuş ayrıca bir quru məkandır. Avropadan xüsusi boğazlarla ayrılmışdır, Baltik bölgəsi və Şərqi Avropa ilə əhatə olunmuşdur. Rusiya bu nəzəriyyədə geosiyasi obyekt kimi üç daimi fəaliyyət göstərən əlamətlə xarakterizə olunmuşdur.

Bu əlamətlərdən **birincisi**, *rus etnosunun bütöv geosiyasi əmil kimi çıxış etməsi, roman-alman etnomədəni platformasının şərqində olması və Avropa ilə Çin arasında yerləşməsidir.*

İkincisi, *Rusiyanın çox böyük ərazilərə, məskunlaşdırılmamış Sibir, Uzaq Şərq torpaqlarına malik olması və bu torpaqlar vasitəsi ilə Şərqdən gələn təhlükələrdən qorunma imkanlarıdır.*

Üçüncüsü, *Rusiya ərazisinin Qərbdən roman-alman Avropası ilə – böyük xalqlar və ərazilərlə, Şərqi Avropa slavyanları ilə ayrılmasıdır.*

Tsinburskiyə görə, "Rusiya adası" nəinki özünün geosiyasi özünə-

məxsusluğu ilə seçilir, eyni zamanda gələcək inkişaf perspektivləri və geosiyasi statusu ilə Qərbi ölkələri və digər qonşularla münasibətlərini müəyyən etməyə imkan yaradır. "Ada siyasi doktrinası" müəllifə görə, Rusiyaya imkan verir ki, keçmiş böyük imperiyaçılıq ideyasından əl çəkərək Rusiyanın ada daxilində intensiv inkişafı ilə məşğul olsun, Ural arxasında qalan torpaqların məskunlaşdırılması və mənim-sənilməsi üzərində iş aparsın. Müəllifə görə, Rusiya daha çox global dünya hədəfləri ilə deyil, daxili və regional məsələlərlə məşğul olmalıdır. O hesab edir ki, bolşevik dövləti ilə birlikdə Rusiyanın 280 illik böyük imperiyaçılıq tarixi də başa çatır.¹

Tsinburski də özünün geosiyasi baxışını "sivilizasiya geosiyasəti" adlandırır. Lakin onun bəhs olunan nəzəriyyəsi amerikalı geosiyasətçi Hantinqtonun "sivilizasiya yanaşmasından" fərqli idi. Bu fərq də əsasən ondan ibarət idi ki, bəhs olunan doktrina Hantinqtonda olduğu kimi planetar mahiyyət kəsb etmirdi və əsasən Rusiya üçün nəzərdə tutulmuş bir geosiyasi doktrina idi. Bundan başqa, bu ideyanın ABŞ-ın sivilizasiya yanaşmasından əsas fərqi həm də, bəhs olunan yeni sivilizasiyanı müəllifin Avrasiya məkanında görməsi və ona Qərbi Avropanın alman-roman, Yaxın və Orta Şərqi Ərəb-İran, ayrıca Rusiya, Çin, Hindistan sivilizasiyasını daxil etməsi idi. Tsinburskiyə görə, bəhs olunan sivilizasiyaların arasında SSRİ dağılandıqdan sonra müstəqil məkanlardan ibarət "aralıq dəhlizi" yaranmışdır. Bu da Avrasiya kontinentindən başlayaraq, Polşa, Baltikyanı, Pamir, Tyan-Şana qədər uzanıb bütün Şərqi Avropanı, Balkanları, Qafqazı və Mərkəzi Asiyanı əhatə etmişdir. Bu dəhlizi Tsinburski Avrasiya sivilizasiyalarının əlaqələndiricisi – Böyük Limitroff adlandırmışdır. Avrasiyaçılardan fərqli olaraq o hesab edirdi ki, Rusiya Avrasiyanın yaratıcısı yox, dağıdıcısıdır. Böyük Limitroff isə keçmiş Avrasiyadan qalan yeganə sivilizasiya birliyidir ki, onun üzərində gələcək dünya siyasətinin və geosiyasətinin ikinci qütbünü yaratmaq olar.²

¹ Цинбурский В.Л. Остров России. Перспектива российской геополитики// Полис, 1993, №5, с. 3.

² Yenə onun. Земля за Великим Лимитрофом// Бизнес и политика, 1995, №9.

Göründüyü kimi, Tsinburski Rusiyanı Avropa İttifaqı ilə Asiya-Sakit okean regionu arasında əlaqələndirici "geosiyasi ox" hesab edir, onun gələcəkdə bu böyük əraziləri və mədəniyyətləri bir araya gətirərək yeni bir hərbi-siyasi və geostrateji amilə çevrilə biləcəyini proqnozlaşdırırdı.

Tsinburskinin bəhs olunan geostrateji doktrinası müəyyən mənada ABŞ geosiyasətçisi Bjezinskinin Avrasiya istiqamətli geosiyasi konsepsiyasına alternativ idi. Bjezinski də hesab edirdi ki, gələcək dünyaya rəhbərlik edəcək dövlət və qüvvə ilk növbədə Avrasiyaya (Bjezinskinin bəhs olunan Avrasiya xəritəsi Tsınburskinin xəritəsi ilə üst-üstə düşür-Ə.H.) sahib olmalı, onun giriş-çıxış, nəqliyyat-kommunikasiya, enerji və digər strateji nöqtələrinə nəzarət etməli, Şərqlə Qərb arasındakı əlaqələndirici vasitələrə sahib çıxmalıdır.

Beləliklə, müasir rus geosiyasətində müxtəlif cərəyanlar: qərbçilər və anti-qərbçilər, avrasiyaçılar və anti-avrasiyaçılar, millətçilər və beynəlmilətçilər, dinçilər və nasional-sosialistlər – bir sözlə, geosiyasət elminə məlum olan bütün cərəyanların tərəfdarlarına rast gəlmək mümkündür.

Təkrar və məşğələ sualları:

1. Rus geosiyasətinin əsas ideyaları və geosiyasi cərəyanları haqqında nə bilirsiniz? Panpravoslavçılıq, qərbçilik və slavyanofilik, panslavistlər və anti-panslavist cərəyanları: onların baxışlarındakı ümumi və xüsusi ideyaları şərh edin.
2. Klassik rus geosiyasət elminin əsas mənbələrini və nəzəriyyələrini (N.Y.Danilevskinin sivilizasiya yanaşması, L.İ.Meçnikovun coğrafi determinizm, D.A.Milyutinun hərbi-strateji və b. nəzəriyyələri) təhlil edin.
3. Rusiyanın geostrateji maraqları və hərbi donanmanın rolu barədə klassik rus geosiyasətçilərinin fikirləri haqqında danışın.
4. Klassik rus geosiyasətində məkan amili: Semyonov Tyan-

- Şanskinin planetar məkan nəzəriyyəsi haqqında nə bilirsiniz və o, "üç böyük okean buxtası"nın rolunu necə təsvir edirdi?
5. Rus geosiyasətinin kontinental əsası – avrasiyaçılıq cərəyanı haqqında nə bilirsiniz? P.N.Savitskinin, N.Trubetskoyun, İ.A.İlyinin və b. avrasiyaçıların geosiyasi baxışları haqqında danışın və onların fərqli düşüncələrini şərh edin.
 6. XX əsrin II yarısı və müasir dövr rus geosiyasi cərəyanları və nəzəriyyələri haqqında nə bilirsiniz?
 7. "Yeni avrasiyaçılıq" və L.N.Qumilyovun "passionarlıq" ideyasını izah edin.
 8. Avrasiya məkanında etnik əlaqələr, etnogenezin səbəb-nəticə zəncirləri və s. barədə N.Qumilyovun fikirlərini və "Avrasiya ritmləri" əsərini təhlil edin.
 9. Meşə və Çölün geosiyasi sintezinin mahiyyətini rus geosiyasətçiləri necə izah edirdilər?
 10. Müasir rus cəmiyyətinin avrasiyaçılıq və millətçi cərəyanları haqqında nə bilirsiniz: A.Duqinin, R.Turovskinin, G.Züqanovun, V.Jirinovskinin, A.Kozırevin, V.Tsinburskinin və b. xadimlərin geosiyasi fikirlərinin mahiyyəti nədən ibarətdir?

VI FƏSİL

TÜRKLƏRİN GEOSİYASİ BAXIŞLARI VƏ NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Geosiyasi ədəbiyyatda müasir Türkiyə Cümhuriyyəti qədim və orta əsrlərdə müxtəlif dövlətlər və imperatorluqlar qurmuş türklərin, xüsusən Osmanlı imperiyasının varisi kimi təqdim olunduğundan tədqiqatçılar türklərin XX əsrə qədərki geosiyasi nəzəriyyələrini də əsasən Osmanlıya məxsus qaynaqlarda axtarırlar. Türklərin islama-qədərki məkan yerdəyişmələri və islamı qəbul edəndən sonra həyata keçirdikləri işğal geosiyasəti, sonrakı dövrdə Osmanlı imperiyasını yaratmaları, bu dövlətin orta əsrlərdəki hərbi-siyasi addımları və ətraf ələmlə geosiyasi münasibətləri, Avropada mərkəzləşmiş dövlət quruculuğu və müstəmləkəçilik hərəkatı dövründəki hədəfləri və geostrateji fəaliyyəti haqqında məlumatlar keçən dövrlərdə dünya ictimai fikrinə bir qayda olaraq Qərb və rus tədqiqatçıları tərəfindən təqdim olunmuşdur. Bu da öz növbəsində, türklər və onların yaratdığı dövlətlər, yürütdükləri siyasət, ətraf ölkələr ilə reallaşdırdıqları geosiyasi əlaqələr və s. haqqında dünya ictimai fikrinə daha çox mənfi yüklü materialların, birtərəfli şərhlərin və mülahizələrin çatdırılmasına, tarixdə çox mühüm rol oynamış bu xalq haqqında qeyri-adekvat təsəvvürün formalaşmasına səbəb olmuşdur.

6.1. Osmanlı türklərinin geosiyasi baxışları haqqında

Dərslik üzərində işləyərkən türklərin tarixi, Osmanlı sultanlarının Atatürkə və Cümhuriyyətə qədərki məkan və geosiyasi düşüncələri

haqqında qədim və orta əsrlərdə yazılmış hər hansı ədəbiyyat, yaxud digər yazılı mənbə aşkar edə bilmədik. Tədqiqatçılar ümumiyyətlə, türklərin geosiyasətində bütün dövrlərdə (son bir neçə illik fəaliyyət istisna olmaqla) ciddi nəzəri təhlil xarakterli materiallarının yoxluğunu qeyd edirlər. Onların fikrincə, geostrateji yanaşma və planlaşdırma, məqsədyönlü geosiyasi fəaliyyət, dövlət və ordu quruculuğu sahəsində, geniş coğrafi məkanların fəth olunması və sonrakı idarəçilik məsələlərində nəzəri mülahizələrlə praktiki fəaliyyətin uzlaşdırılmaması türklərin ən ciddi çatışmazlığı olmuşdur. Əlbəttə, bu o demək deyil ki, türklər ümumiyyətlə, öz fəaliyyətləri haqqında hər hansı təhlil aparmamış, dünyanı kor-koranə işğal etmiş və 600 il müddətinə böyük məkanları və xalqları "necə gəldi" idarə etmişlər. Əksinə, mənbələr sübut edir ki, türklər həm qədim dünyanın dini və digər əsaslar üzərində qurulmuş, müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş imperiyalarının fəaliyyəti, onların idarəçiliyi haqqında lazımi məlumatlara malik olmuş, həm də ətraf ərazilərin coğrafi, hərbi-geostrateji xarakteristikasına, bu ərazilərdə məskunlaşan xalqların hərbi və iqtisadi gücünə, dini və milli adət-ənənələrinə, habelə digər sivilizasiya ölçülərinə yaxşı bələd olmuşlar. Onların yürüş etdikləri ərazilərdəki fəaliyyəti də sübut edir ki, türk sərkərdələri və onları yöndədən "mərkəzlər" ətraf aləm haqqında ciddi geosiyasi məlumatlara malik olmuş, müxtəlif geostrateji və geosiyasi planlar çərçivəsində hərəkət etmişlər. Lakin türk sultanlarının, digər ali rəhbərlərin, yaxud onların ətrafındakı nəzəriyyəçi-strateqlərin geosiyasi düşüncələrinin hər hansı açıq yazılı nümunəsi nə fəaliyyət göstərdiyi dövrdə, nə də ki, sonrakı illərdə ortaya çıxarılmışdır. Ola bilsin ki, dünyanın məkan-geostrateji biliklərini zənginləşdirən, türklərin geosiyasi düşüncələrini, siyasətini və strateji fəaliyyətini əks etdirən belə materiallar hər hansı yerli və xarici arxivlərdə mövcuddur və bu günə qədər də saxlanılır. Lakin həmin mənbələr çap edilərək, açıq şəkildə geniş oxuculara təqdim olunmamışdır. Odur ki, türklərin geosiyasi baxışları və nəzəriyyələrini aydınlaşdırmaq üçün onların bütün

fəaliyyətini izləmək, qəbul etdikləri qərarları, yürüş etdikləri ərazilərdə yerli əhali ilə ünsiyyəti və s. məsələləri öyrənmək və təhlil etmək lazım gəlir.

Türklərin yaratdığı Osmanlı dövləti planetin geosiyasi münasibətlər səhnəsinə qədim dünyanın dini və digər imperiyalarının süquta uğradığı, milli və mərkəzləşmiş dövlətlərin yaranmağa başladığı orta əsrlərdə çıxmış, 500 ildən artıq bir müddətdə əsas hadisələrin mərkəzində dayanmış bu imperiya XX əsrin əvvəllərində – Avropada kapitalist münasibətlərinin inkişafı, müstəmləkə imperiyaları arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində başlanan Birinci Dünya müharibəsinin sonunda iflasa uğramışdır. Türklər bəhs olunan dövrün ən mühüm planetar geosiyasi hadisəsi hesab olunan xalqların birləşdirilməsinə, Avropada əsasında milli dövlətlərin yaranması dayanan mərkəzləşmiş dövlət quruculuğuna ciddi təkan vermişlər. Osmanlı türklərinin ən güclü və məhsuldar inkişaf mərhələsi bütün qitə və materikləri birləşdirən bir çox əhəmiyyətli geosiyasi və geostrateji məkanlara sahib olduqları və dünya dövlətlərinin ticarət əlaqələrinə nəzarət etdikləri dövrə (XV əsrin əvvəllərindən başlamış – XVII əsrin sonlarına qədər davam etmişdir) təsadüf edir.

Avropada mərkəzləşmiş dövlətlərin və burjua sinfinin yaranması, milli aristokratiya və kapitalist münasibətlərinin inkişafı XVI əsrin sonları – XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Osmanlı imperiyasına qarşı yerli xalq və dövlətlərin müqavimətinin güclənməsinə, birləşmiş Avropa güclərinin dirənişləri qarşısında onun tədricən zəifləməsinə, geosiyasi mövqelərini bir-birinin ardınca itirməsinə və nəhayət, dünyanın yeni müstəmləkə imperiyalarının təsiri ilə iflasa uğramasına səbəb olur.

Osmanlı imperiyası sonrakı XVIII və XIX əsrlərdə də planetin geosiyasi güc və mövqe sahibi olan əsas dövlətlərdən biri olaraq müəyyən dənizlərə, sahil zonalarına və kontinental məkanlara nəzarət edirdi. Lakin buna baxmayaraq, dünyada müstəmləkə hərəkatının getdikcə güclənməsi ilə Atlantik məkandan Böyük Britaniyanın

(atlantizm), Kontinental Avropadan Fransanın və Avstriya-Macarıstanın (kontinentalizm), Avrasiyadan Rusiyanın (avrasiyaçılıq) ardıcıl olaraq artan təzyiqi altında Osmanlı dövləti özünü tədricən sıxılmış vəziyyətdə hiss edir və bu durumdan çıxış üçün yollar axtarırdı. Əslində, Osmanlının XX əsrin başlanğıcında bəhs olunan geosiyasi güclər qarşısında təxminən onunla eyni vəziyyətdə olan Almaniya ilə yaxınlaşması və onun tərəfindən Birinci Dünya müharibəsinə qoşulması məcburi addım olub və türklərin mövcud "status kvonu" qorumaqdan başqa yolu da yox idi.

Məlum olduğu kimi, Almaniyanın rəhbərlik etdiyi hərbi blokun müharibədəki məğlubiyyəti sonrakı dövrdə həm bu ölkənin müstəmləkəçilik arzularına və bu yöndə həyata keçirmək istədiyi siyasətə, həm də Osmanlı imperiyasının geosiyasi varlığına son qoydu və onların hər ikisini dünyanın ikinci dərəcəli dövlətləri sırasına yuvarlatdı. Ən acınacaqlı vəziyyətə isə Birinci Dünya müharibəsinə qədər tarix səhnəsində mühüm rol oynamış və xüsusi söz sahibi olmuş türklər düşər oldular. Həmin dövrdən başlayaraq Avropa və dünyanın İngiltərə, Fransa, Avstriya-Macaristan, Çin, Yaponiya, Almaniya və Rusiya kimi səkkiz əsas imperiyasından biri sayılan Osmanlı dövləti dünyanın geosiyasi mübarizə meydanını tərk edir. Tarixdə beş əsrdən çox bir müddətdə planeti lərzəyə salan Osmanlı sülaləsinin hakimiyyətinə də son qoyulur.

Bir çox tədqiqatçılar Osmanlıların geosiyasi problemlərini əsasən yeni-yeni əraziləri işğal etməsi və tez-tez öz coğrafi bütünlüyünü pozaraq geoməkan, hərbi-strateji-sərhəd ünsürlərini dəyişməyə məcbur qalmaları, yeni dövlətlərlə, xalq və cəmiyyətlərlə mübarizə və təmas problemləri, qonşuluq və sərhəd təhlükəsizliyi məsələlərini həll etmək məcburiyyəti ilə üzləşmələri; böyük köçlərdən və yerdəyişmələrdən irəli gələn çətinliklər; ərəblərdən qəbul edilən müsəlman-xristian-yəhudi qarşıdurması mirasının davam etdirilməsi və XI-XX əsrlər arasında dünyada islamı qoruma və yayma vəzifələrinin icrasının təmin edilməsi məsələləri; Avropanın dərinliklərinə da-

xil olduqca orada dirənişlərin güclənməsi və müharibə aparmağın getdikcə çətinləşməsi və s. ilə bağlayırlar.¹

Başqa tədqiqatçılar Osmanlı imperiyasının süqutunun əsas səbəblərindən birincisi kimi, imperiyayı idarə edənlərin o dövr üçün qlobal geosiyasi və geostrateji dünyagörüşünün zəif olmasını, Osmanlı sultanlarının nəzəri və praktiki cəhətdən ciddi fəaliyyət proqramına malik olmamasını, hərbi yürüşlərin və işğal olunmuş ərazilərin idarə edilməsinin müəyyən qədər kortəbii xarakter daşmasını, yürüdü-lən geosiyasətin mümkün nəticələrinin öncədən proqnozlaşdırılma-masını və s. məsələləri göstərirlər. Bəzi fikirlərə görə, bu dövlətin süqutu Osmanlı imperiyasında dövrün qabaqcıl geosiyasi düşüncə sa-hibləri ilə imperiyayı idarə edənlər arasında bağlılığın zəifliyi və ya-xud ümumiyyətlə, belə bağlılığın olmamasının nəticəsi idi. Belə ki, Osmanlı sultanları özlərinə, məsələn, fransızların Badeni, Montesk-yesi, ingilislərin Makinderi, amerikalıların Meheni, Spaykməni, al-manların Ritteri, Haushoferi, italyalıların Makiavellisi, rusların Da-nilevskisi, Meçnikovu, Milyutini kimi və başqa imperiya dövlətləri-nin geosiyasi düşüncə adamları və geostrateqləri səviyyəsində şəxs-lər yetişdirərək ortaya çıxara bilməmişlər. Bu nəzəriyyəçilər öz öl-kələrinin və xalqlarının tarixini, önəmli milli və imperiya maraqları-nın dairə və hədəflərini, qonşu dövlətlərlə münasibətlərinin məq-səd və məramını təhlil edərək, dövlətlərinin gələcək addımlarını nə-zəri cəhətdən əsaslandırılmış və dövlət rəsmilərinə lazımı geostra-teji tövsiyələr vermişlər. Belə geosiyasi düşüncə nümunələrinə Os-manlı imperiyasının bütün fəaliyyəti dövründə rast gəlinmir.²

Osmanlı imperiyasının XVIII əsrin sonlarından başlayaraq, yuxa-rıda qeyd olunan digər müstəmləkə imperiyalarından fərqli olaraq, müstəmləkə və işğalçılıq siyasəti yürütməkdən bir növ imtina etmə-si, əsasən mövcud geosiyasi mövqelərini qorumaqla daxili saray çə-

¹ Bax: Suat İ. Türklərin jeopolitiği ve avrasiyaçılıq. Ankara, 2005, s.66.

² Bax: Davutoğlu A. Stratejik Derinlik. Türkiyenin uluslararası konumu. Ankara, Küre, 2008. (27. baskı), s. 45-51

kişmələri ilə məşğul olmasını, ciddi şəkildə imperiyanın daxili bütövlüyünü və xarici sərhədlərinin geostrateji təhlükəsizliyi qeydinə qalmamasını onun süqutunun ikinci əsas səbəbi kimi təqdim olunur. Tədqiqatçıların fikrincə, Osmanlı imperiyası sərhədləri boyu yalnız müəyyən hərbi müdafiə sədləri yaratmış, dövrün tələblərindən irəli gələn digər strateji tədbirlərdən isə istifadə etməmişdir. Osmanlı türkləri məsələn, rusların geniş şəkildə istifadə etdiyi geosiyasi təsir zonaları yaratmaq, sərhədətrafi əhali ilə lazımı iş aparmaq, məqsədyönlü məskunlaşdırma və əhali köçürməsi və s. kimi tədbirlərdən də əsasən imtina etmişlər. Bu da müvafiq olaraq, geniş ərazilərə yayılmış osmanlı qoşunları və ölkənin əsas sərhədləri və sərhədboyu ərazilərlə mərkəzi rəhbər strukturları arasında ciddi rabitəsizlik yaratmışdır.¹

Bundan başqa, osmanlılar işğal etdikləri ərazilərdə yerli adət-ənənələri, uzun illər formalaşmış ictimai münasibətləri dağıtmaqda maraqlı deyildilər və onları bir qayda olaraq, qorumağa çalışırdılar. Ümumiyyətlə, Osmanlı imperiyasının geosiyasətini xarakterizə edən əsas cəhətlərdən biri onun həddən artıq böyük coğrafi əraziləri və sivilizasiyaları əhatə etməsi idi. İmperiyanın yarandığı ilk illərdə onu idarə edənlər praqmatik hərbi rəhbərlər idi və onların legitimliyinin əsasını "daha böyük coğrafi ərazilərin fəth olunması"nı təmin edən uğurlu hərbi yürüşlər təşkil edirdi. Lakin Osmanlı dövləti ələ keçirdiyi ərazilərdə özü üçün yalnız tam idarəçiliyi təmin edir və yerli əhalini xərac vergisi verməyə məcbur edirdi. Digər geosiyasi, geostrateji fəaliyyət proqramlarından, məsələn, rusların yürütdüyü etnik-dini məskənlər salma və yerli əhalini dil, din və milli cəhətdən asimilyasiyaya uğratma, özündən asılı vəziyyətə salma, gizli formada uzunmüddətli geosiyasi təsir mexanizmləri yaratma və s. formalarından demək olar ki, istifadə etmədi. Türklərin geosiyasi devizi "ya məkan üzərində tam hakim olmaq, ya da ki, ərazini tərk etmək" siyasəti üzərində qurulurdu. Bunu da tədqiqatçılar Osmanlı imperi-

¹ Davutoğlu A. Göstərilən əsəri, s.53.

yasının sonrakı məğlubiyyətlərinin əsas səbəblərindən biri kimi dəyərləndirirlər.¹

Birinci Dünya müharibəsindəki məğlubiyyətdən sonra – 1919-1920-ci illərdən başlayaraq türklər nəinki tək-cə digər qitələrdə, imperiyanın keçmişdə hökmranlıq sürdüyü məkanlarda, hətta yaşadıkları Anadolu ərazilərində də çətin və məşəqqətli geosiyasi proseslərlə üz-üzə qalmışlar. Bu isə Mustafa Kamal Atatürk və onun silahdaşlarını ayağa qalxmağa, milləti səfərbər edərək silaha sarılmağa, türklərin milli heysiyyatını, dövlətçiliyini və bütövlüyünü qorumağa sövq etmişdir.

6.2. Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi Atatürkün geosiyasi düşüncələri

Tədqiqatçılar İkinci Dünya müharibəsinin sonuna qədərki dövrü (1919-1945) türklərin keçmiş imperiya ambisiyalarından birdəfəlik məhrum edilməsi, Atatürkün rəhbərliyi ilə türk millətinin yenidən səfərbər olunaraq müasir Türkiyə Cümhuriyyəti quruculuğuna cəlb edilməsi və Türkiyənin yeni statusla dünyanın və bölgənin geosiyasi həyatında iştirak etməsi dövrü kimi xarakterizə edirlər.

Türkiyənin ictimai-siyasi və dövlət xadimləri içərisində geosiyasət terminindən ilk dəfə istifadə edən və bu istiqamətdə öz fikirlərini açıq səsləndirən şəxs də məhz yeni Türkiyənin banisi Atatürk olmuşdur. O, yaxınlıqda yerləşən ərazilərlə birlikdə Türkiyə dövlətinin geosiyasi məkanını "Avrasiya" adlandırır, onun əsas əlaqələrini də məhz bu coğrafiyada yerləşən dövlət və xalqlarla bağlamağa çalışırdı.

"Avrasiyaçılıq" termini bir coğrafi məkan olaraq Türkiyə geosiyasətində Atatürkə qədər də istifadə olunurdu. İlk dəfə bu ifadəni

¹ Davutoğlu A. Göstərilən əsəri, s. 51-52

Türkiyənin geosiyasi düşüncə müstəvisinə Osmanlının son dönəmində – 1908-ci ildə klassik "turançı" ideoloq Ziya Göyalp gətirmişdir.¹ Sonrakı illərdə bu terminə geosiyasi məkan anlamı verilmiş və onu Türkiyənin rəsmi xarici siyasət xətti kimi ayrı-ayrı zamanlarda və şəraitlərdə aktualaşdıraraq müəyyən tarixi dövənlərdə istifadə etmişlər.

Avrasiyanın iki nəhəng dövlətinin – Rusiya və Osmanlı imperiyalarının süqutundan sonra Türkiyədə və Sovet Rusiyasında "avrasiyaçılıq" yeni respublikaların dövlət strategiyası səviyyəsinə qaldıraraq, anqlo-saks atlantizminə və Avropa kontinentalizminə qarşı qoymağa cəhd göstərmişlər. 1919-1922-ci və İkinci Dünya müharibəsinə qədərki illərdə Sovet Rusiyasında V.İ. Lenin, Türkiyə Cümhuriyyətində isə Atatürk və onların silahdaşları avrasiyaçılıq xətti yürüdərək həm bir-biri, həm də digər bölgə ölkələri ilə geosiyasi əlaqələri dəstəkləmişlər. Xüsusən Atatürk Rusiya ilə münasibətlərə böyük əhəmiyyət verirdi. Hətta iş o yerə çatmışdır ki, Türkiyə həmin illərdə ingilis-amerikan blokunun rəhbərliyi tərəfindən Sovet Rusiyasına, sonradan isə SSRİ-yə bəslənən düşmən münasibətə cavab olaraq uzun müddət Millətlər Cəmiyyətinə üzv olmaqdan imtina etmişdir.

Lakin Atatürk Türkiyənin Rusiya ilə o dövrdəki bütün geoməkan tərəfdaşlığını, regional münasibətlərini və digər geosiyasi əlaqələrini dəstəkləməklə yanaşı, öz ölkəsinin Rusiyada olduğu kimi sovetləşməsinə qətiyyənlə razılıq vermədi. Müasirləri onun Leninlə "isti münasibətlərinə" istinad edərək Türkiyənin bəlkə də o zaman yeganə çıxış yolu hesab olunan, "Osmanlı imici" ilə vidalaşaraq sosia-

¹ Ziya Göyalpın millətçi "avrasiyaçılıq- turançılıq" ideyası sonrakı illərdə Osmanlı dövlətinin ruslarla Avrasiya uğrundakı mübarizələrində türk millətçiliyinin güclənməsinə xidmət etmişdir. Cümhuriyyətin ilk illərində türklərin geosiyasi düşüncə sahibləri olan Yusif Akçura, Nihal Atsız və Reha Oğuz Türkkən "avrasiyaçılıq" Türkiyənin yeni dövlət strategiyası səviyyəsinə qaldırmağa cəhd göstərmişlər. Atatürk Cümhuriyyətin 1920-1930-cu illərdəki xarici siyasətində bu ideyanı özünəməxsus bir yanaşma ilə həyata keçirmiş və ölkəsinin regiondakı geosiyasi təmaslarının qurulmasında ondan məharətlə istifadə etmişdir.

lizm yolu ilə gedəcəyini və beynəlmiləlçi bir dövlət yaradacağını düşündüyü halda, Atatürk tamamilə başqa bir yol seçdi. O, Türkiyəni "türklərin milli varlığını hifz edən və inkişaf etdirən", kapitalizmlə sosializm arasında "orta yol tutaraq yaşayan bitərəf bir dövlət kimi" inkişaf etdirməyə qərar verdi. Sözsüz ki, Leninin "proletariatın vətəni yoxdur, ümumi maraqları vardır"- şüarı Atatürkün "hər bir türk üçün vətəndən əziz nemət yoxdur" – şüarı ilə üst-üstə düşə bilməzdi.

Atatürk üçün o dövrün siyasi-ideoloji baxımdan bir-birinə zidd olan iki sistemi arasında geosiyasi manevr etmək və ölkəsinin milli maraqlarına söykənərək "bitərəflik missiyası"nı həyata keçirmək o qədər də asan iş deyildi. Lakin dövrünün ən güclü və qırılmaz milli ideyasını və iradəsini ortaya qoyan Atatürk, xüsusi uzaqgörənlik nümayiş etdirərək, tarazlaşdırılmış siyasət yürüdərək, bu işin də öhdəsindən gəlməyi bacardı.

Atatürk Türkiyəni müasir sivilizasiya dəyərləri ilə yaşayan, Avropada mövcud olan ictimai-siyasi və mədəni sistemə uyğun idarəçilik rejiminə və vətəndaş cəmiyyəti institutlarına malik olan, lakin öz milli və mənəvi dəyərlərini qoruyan və yaşadan, nə sosializm, nə də atlantizm yolunu təkrarlayan üçüncü – müstəqil yolla gedən bir ölkə kimi təsəvvür edirdi. O, bəşər sivilizasiyası üzərində Avropa və Rusiya geosiyasətçilərinin apardığı müxtəlif bölgüləri qəbul etmir və sivilizasiyanı "vahid bəşəri dəyər" sayırdı. Atatürk Türkiyənin müasir, dünyəvi dövlət quruluşu ilə bağlı söyləyirdi ki, "ölkələr çoxdur, amma sivilizasiya təkdir. Millətin tərəqqisi onun vahid dünya sivilizasiyasına məxsus olması ilə şərtlənir... Osmanlı imperiyasının süqutu o zaman başladı ki, əldə etdiyi qələbələr nəticəsində Qərbdə üzərində üstünlüyündən düzgün istifadə etmədi və Avropa ilə bütün mədəni əlaqələrini itirdi. Bu səhvi biz təkrar etməyəcəyik. Bizim ənənələr, bizim siyasət, bizim cəhdlərimiz Türkiyənin Avro-

pa ölkəsi olmasına, daha doğrusu, onun Qərbyönlü olmasına yönə-ləcək. Biz öz ölkəmizi müasirləşdirmək istəyirik, bizim əsas səylə-rimiz müasir, Avropa yönümlü hakimiyyətin əsasını qoymağa yönəl-mişdir".

Atatürkün geosiyasəti, həm də öz praktikliyi ilə seçilirdi. Bu da ilk növbədə, onunla bağlı idi ki, o zamankı Türkiyədə Avropa dövlətlərindən fərqli olaraq müstəqil dövlət quruculuğu ideyalarının və yeni idarəetmə münasibətlərinin kökündə "üçüncü təbəqə", yaxud milli burjuaziya deyil, başda Atatürkün özü olmaqla, əsasən hərbi-mülki bürokratiya dayanırdı.

Atatürk Türkiyənin xarici siyasətini ölkədaxili ictimai-siyasi, so-sial-iqtisadi vəziyyətlə sıx bağlayırdı. Onun həyata keçirdiyi köklü islahatlar Türkiyənin müasirləşməsinə, dünyada Qərbyönlü inkişafı seçən dövlət kimi tanınmasına səbəb oldu. Lakin həmin dövrdə bir sıra Qərb dövlətləri, o cümlədən ABŞ Türkiyənin Avropaya inteqra-siyasında o qədər də maraqlı deyildilər. Həmin ölkələrdə türkləri "öz əzəli vətənləri" olan Asiyaya "qaytarmaq" ideyası hökm sürür-dü. Bu mövqedə olanlar Osmanlı dövlətinin Avropa ölkələri ilə bir neçə əsrlik münasibətlər tarixini təftiş etməklə məşğul idilər. Məhz Atatürklə Leninin yaxınlaşmasına ciddi təkan verən məqam da hər iki dövlətə qarşı Qərbdə hökm sürən eyni münasibət idi. Çünki həm keçmiş Osmanlıya görə Atatürk, həm də keçmiş çarizmə görə Lenin kiminsə qarşısında cavab verməyə qətiyyətlə hazırlaşmırdı. Onların hər ikisi geosiyasi düşüncələrinə uyğun şəkildə öz millətlə-rinin iradəsinə söykənərək ölkəsinin və xalqının gələcək həyatını qururdu və onu beynəlxalq münasibətlər sistemində bərabərhüquqlu üzv etmək haqqında düşünürdü.

Atatürk Osmanlı dövlətindən miras qalan çoxsaylı problemlərin aradan qaldırılmasına, Böyük Britaniya, Fransa, ABŞ və s. kimi bö-yük dünya ölkələrinin atlantizm siyasətindən asılı vəziyyətə düşmə-

dən onlarla münasibətləri yaxşılaşdırmağa çalışırdı. Bəhs olunan dövrdə Türkiyənin Bosfor boğazındaki mövqelər və Mosulun kimə məxsusluğu ilə bağlı ingilislərlə, Qara, Egey və Aralıq dənizlərindəki başqa mövqelərlə bağlı fransızlarla, yunanlarla, avstriya-macarıstanlılarla və b. ilə müxtəlif geosiyasi və geostrateji problemləri var idi. Demək olar ki, bütün XX əsrin 20-30-cu illəri ərzində bu məsələlərin dinc yolla, ortaq maraqlar nəzərə alınmaqla həll edilməsi Atatürkün diqqət mərkəzində dayanmışdı.

Bəhs olunan dövrdə Türkiyənin və Atatürkün geosiyasi fəaliyyətinin ən zəif həlqəsini Türkiyənin sərhədlərindən kənarda qalmış türk-müsəlman xalqları ilə – Yaxın Şərqi, Afrika və Asiyanın, SSRİ-nin müsəlman xalqları ilə münasibətlər təşkil edirdi. Türkiyə Osmanlı imperiyası zamanında bu geosiyasi məkanlardan sıxışdırılıb çıxarılandan sonra, faktiki olaraq İkinci Dünya müharibəsinin sonuna qədər bəzi istisnalarla, demək olar ki, müsəlman xalqları ilə heç bir ciddi geosiyasi ünsiyyət saxlamamış, onların çağırışlarına və milli hərəkətlərinə dəstək verməmiş və bu istiqamətdə hər hansı fəal geosiyasət yürütməmişdir. Bu da müvafiq olaraq, həmin dövlət və xalqların başqa geosiyasi təsirlər altına düşməsinə səbəb olmuş və dünyada türk-müsəlman birliyinin zəifləməsinə şərait yaratmışdır. Geosiyasi fəaliyyətində və xarici siyasətində əsas diqqətini Türkiyə Cümhuriyyətinin möhkəmlənməsinə və Sovet İttifaqı, Avropa dövlətləri ilə münasibətlərə yönəldən Atatürk demək olar ki, Türkiyəni Yaxın Şərq və müsəlman dünyasının problemlərinin həllindən kənardə qoymuşdur. Əslində, Atatürk Osmanlı dövlətinin keçmiş ərəb və müsəlman dünyasında həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasətindən, həmin regionlara bütün iddialarından imtina etməklə yanaşı, həm də Türkiyəni bütövlükdə dünyanın ən əhəmiyyətli geosiyasi və geostrateji məkanları hesab olunan – Yaxın və Orta Şərqdən, ərəb torpaqlarından təcrid etmişdir. Halbuki, o dövrdə yeni Cümhuriyyət höku-

mətinin qisasçılıq məqsədlərdən uzaq durduğunu bəyan etməsi Türkiyə ilə ərəb dövlətləri arasında dostluq münasibətlərinin qurulmasına hərtərəfli imkan yaradırdı. Lakin 1926-cı ildə İraq-Türkiyə sərhədlərinə və iki dövlət arasındakı mehriban qonşuluq münasibətlərinə dair Böyük Britaniya, İraq və Türkiyə arasında bağlanmış müqavilə, 1929-cu ildə Yəmənle bağlanmış müqavilə, 1937-ci ildə isə Misirlə imzalanmış dostluq haqqında saziş istisna olmaqla, Türkiyə sonrakı illərdə ərəb dövlətlərilə heç bir ciddi geosiyasi ünsiyyətə nail olmamışdır. Bu da Türkiyə geosiyasətinin Yaxın və Orta Şərq istiqamətinin həddən artıq zəif olmasının göstəricisi idi.

Atatürkün geosiyasi düşüncələrinin mühüm bir hissəsinin həyata keçirilməsi İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Avropada və dünyada geosiyasi və geostrateji güclərin qruplaşması və müharibəyə hazırlaşması dövrünə təsadüf edir. Faşist İtaliyasının Almaniyanın dəstəyi ilə 30-cu illərdə Aralıq dənizi hövzəsinə nəzarəti ələ keçirmək istəyi Türkiyənin bu regiondakı geosiyasi maraqlarını yenidən təhlükə qarşısında qoyurdu. 1931-ci ilin mart ayında Mussolini Böyük Faşist Şurasının iclasında Asiya və Afrikada işğalçılıq məqsədlərini nəzərdə tutan proqramını açıqlayır və tezliklə onu həyata keçirmək niyyətində olduğunu bəyan edir. İtaliya bu planının Türkiyəyə qarşı yönəlmədiyini vurğulasa da, Atatürk hökuməti haqlı olaraq narahat olmağa və bəzi önleyici tədbirlər görməyə başlayır. Türkiyə Sovet İttifaqı rəhbərliyinə aralarında "qarşılıqlı kömək haqqında" pakt imzalamağı təklif etsə də, rədd cavabı alır. SSRİ rəhbərliyi həmin dövrdə bəzi geosiyasi manevrləri həyata keçirirdi və Stalin "bolşevikləşmədən boyun qaçıran türklər", keçmişdə rusların "Çarqrad" adlandırdıqları İstanbul və boğazlar haqqında geostrateji məqsədlərini hələ ki, gizli saxlayırdı. Moskva həm də Hitlerin və onun müttəfiqlərinin hara üz tutacağını, kimə ilk növbədə hücum edəcəyini dəqiq proqnozlaşdırma bilməmişdi. Odur ki, Stalin mövcud vəziyyətdə belə bir paktın yalnız Türkiyəyə xeyir gətirə biləcəyini dü-

şünürdü və ona görə də 1931-1932-ci illərdə qarşılıqlı yardım haqqında pakt məsələsi Türkiyə tərəfindən bir neçə dəfə qaldırılsa da, Sovet İttifaqı buna əhəmiyyət vermədi. SSRİ Türkiyə tərəfdən İtaliyaya qarşı müharibədə iştirakdan birmənalı şəkildə imtina etdi. Buna cavab olaraq Türkiyə Almaniyaya qarşı müharibədə Sovet İttifaqının tərəfini saxlamadı. Beləliklə, 1932-ci ilin ortalarından başlayaraq Türkiyə ilə Sovet İttifaqının geosiyasi maraqları və yolları bərdəfəlik ayrıldı. Türkiyə 1932-ci ilin iyul ayında Millətlər Cəmiyyətinə üz tutdu və ona qoşuldu.

1938-ci il noyabrın 10-da Atatürkün vəfatından sonra da Türkiyə Qərblə Şərq arasında tarazlaşdırılmış siyasət kursunu davam etdirirdi. Atatürk tərəfindən əsas qoyulmuş "məxsusi avrasiyaçılıq" geosiyasət xəttinin və ölkənin milli təhlükəsizlik hədəflərinin dəyişdirilməsi və yaxud onun ölümündən sonrakı illərdə də hansısa şəkildə reorientasiyası istiqamətində heç bir ciddi addımlar müşahidə olunmadı.

Tədqiqatçıların fikrincə, faşist Almaniyasının SSRİ ilə müharibəyə başlayacağı ehtimalının getdikcə artması o dövrdə Türkiyədən hər iki tərəflə çox həssas davranış və tarazlaşdırılmış siyasət aparılmasını tələb edirdi. Türkiyənin rəsmi olaraq "bitərəf ölkə" statusu ilə müharibədən kənar qalmağa üstünlük verməsini isə onlar bu ölkənin ən uğurlu və o dövr üçün doğru addımı hesab edirlər. Həmin dövrdə getdikcə yaxınlaşan hərbi təcavüzün dəf edilməsi bu ölkədən etibarlı müdafiə sistemi yaratmaq və onu beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə möhkəmləndirməyi tələb edirdi. Türkiyə bu geosiyasi vəzifənin həyata keçirilməsini müvəffəqiyyətlə təmin etdi.

Türkiyənin təxminən 1940-cı illərdən atmağa başladığı sonrakı bütün addımları onu getdikcə sosialist SSRİ-sindən uzaqlaşdırdı və kapitalist Qərbi, xüsusən də atlantizmlə (o zaman bu cərəyan daha çox ingilis-amerikan maraqlarının ifadəçisi idi) yaxınlaşdırdı. Nəticədə müharibədən sonrakı ideoloji qarşıdurma geosiyasəti dövründə

(1945-1991-ci illər) Türkiyə NATO-nun tərkibinə daxil olaraq, Avrasiyada Qərbin əsas anti-sovet mərkəzlərindən birinə çevrildi.

6.3. Türkiyə soyuq müharibə dövründə: geosiyasi hədəfləri və nəzəriyyələri

İkinci Dünya müharibəsindən sonra Türkiyə yenidən ciddi və çətin geosiyasi seçim qarşısında qaldı. Almaniyanın birdəfəlik sıradan çıxması, dünyanın və Avropanın sinfi dəyərlər üzrə iki düşərgəyə parçalanması, həmin dövrdə Türkiyə kimi mühüm geostrateji məkanda yerləşən ölkənin "bitərəfliyi" demək olar ki, mümkünsüz edirdi. Müharibənin ortalarından başlayaraq Stalinin Türkiyə ilə bağlı ziddiyyətli və müəyyən mənada anti-türk siyasətinin bu ölkənin ərazi bütövlüyünə təhlükə yaratması və s. kimi addımları Ankaranı müharibənin sonunda öz "Avrasiyaçılığından" imtina edərək Avroatlantik blokuna qoşulmasını və ABŞ-la strateji münasibətlər yaratmasını şərtləndirdi.

Bu seçimin bəzi siyasi və tarixi səbəbləri də var idi. Əvvəla, müharibənin gedişində Türkiyənin beynəlxalq maraqları ilə ABŞ-ın Avropada yürütdüyü geosiyasət arasında bir bağlılıq ortaya çıxmışdı. İkincisi, Türkiyənin daxili siyasətdə anti-kommunizm mövqeyində dayanması və SSRİ ilə müharibənin sonuna yaxın yaranan bəzi ərazi problemləri yaşaması ABŞ-ı bu bölgədə məhz Türkiyəyə strateji tərəfdaş kimi yanaşmağa ruhlandırırdı.

Türkiyə soyuq müharibə dövrünün bütün ideoloji qarşıdurmasında istər dünyada, istərsə də Yaxın və Orta Şərqdə, Qafqaz və Orta Asiyada gedən geosiyasi proseslərə atlantizm mövqeyindən yanaşırdı. Ölkənin xarici siyasətinin ən mühüm prioritetlərindən biri ABŞ-la hərbi-siyasi əməkdaşlığı qorumaq və genişləndirməkdən ibarət idi. Türkiyədə fəaliyyət göstərən siyasi partiyalar xarici siyasətlə bağlı məsələlərə müxtəlif mövqələrdən yanaşsalar da, onların əksəriyyəti ABŞ-la strateji tərəfdaşlığın qorunub saxlanılmasında maraqlı idi. Hakimiyyətə gələn siyasi qüvvələr istisnasız olaraq ABŞ-

ın Yaxın və Orta Şərqlə bağlı geosiyasetini dəstəkləyir, SSRİ-nin bu regiona təsirini zəiflətməyə çalışırdılar.

Türkiyənin NATO ilə əməkdaşlığa üstünlük verməsi və onun üzvlüyünə çalışması o dövr üçün yeganə doğru geosiyasi qərar idi. Çünki Türkiyə dövlətinin bəhs olunan dövrdə geosiyasi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına bu təşkilat qədər etibarlı təminat verə biləcək ikinci qurum, yaxud ölkə mövcud deyildi.

Türkiyə NATO-nun üzvü olduqdan sonra onun həm geosiyasi mövqeləri, həm də iqtisadi-hərbi vəziyyəti xeyli yaxşılaşdı. Əvvəla, türk hökuməti NATO-nun bəzi infrastrukturalarının yerləşdirilməsi, qoşunların təchizatı, hərbi daşımalar və başqa təminat proqramları çərçivəsində Qərb ölkələrindən xüsusi yardım almağa nail oldu. digər tərəfdən, Türkiyə Yaxın və Orta Şərqdə geosiyasi mövqələrini möhkəmləndirmək üçün ABŞ-ın istəyi ilə yaradılması nəzərdə tutulan NATO-nun "Orta Şərq Komandanlığı" adlı hərbi ittifaqında aparıcı yer tuta bildi. Bəhs olunan dövrdə Adnan Menderes hökumətinin bu yöndə göstərdiyi fəallıq ABŞ tərəfindən cavabsız qalmadı və Dövlət Departamenti Türkiyənin 1952-ci ildə yeni hərbi paktın yaradılması planına qoşulmasını "azad dünyanın müdafiə sistemində strateji mövqe" kimi dəyərləndirdi. Bəhs olunan planda ABŞ SSRİ-nin cənub sərhədləri boyunca yerləşən bütün dövlətlərin birgə müdafiə sisteminin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Bu sistemin mərkəzi qərargahının Türkiyədə yerləşməsi planlaşdırılırdı. Həmin dövrdə ABŞ-ın hakim dairələri böyük inamla bildirirdilər ki, Türkiyə və İsrail Yaxın Şərqdə və Avrasiyada tam şəkildə etibar ediləsi yeganə dövlətlərdir.

6.4. Müasir Türkiyənin geosiyasi nəzəriyyələri və cərəyanları

1991-ci ildə SSRİ-nin və dünya sosialist düşərgəsinin ABŞ və Avroatlantik bloku qarşısındakı məğlubiyyəti dünyanın geosiyasi vəziyyətində mühüm dəyişikliklər etdi. Tədqiqatçıların fikrincə, Dəniz Si-

vilizasiyası (talassokratiya) olan ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqləri öz geosiyasi rəqibi olan Quru Sivilizasiyası (tellurokratiya) – bütün dünya sosializm sistemi üzərində ciddi üstünlük əldə etdi və qalib gəldi. Bu hadisədən sonra atlantizm (ABŞ və Avropa Birliyi) dünya siyasətinin əsas və həlledici subyektləri kimi çıxış edərək planetin "yeni dünya nizamı" adlanan geosiyasi strukturunun idarə edilməsinə, dövlətlər və millətlərarası münasibətlərinin formalaşmasına ciddi təsir göstərməyə başladı. Faktiki olaraq, soyuq müharibə dövrünün əsas oyunçuları və onların funksiyaları da dəyişdi. Əvvəlki Qərb termini ilə ifadə olunan atlantistlərin tərkibində də müəyyən təbəqələşmə getdi. Şərqi Avropa ölkələrinin alyansa qəbulu ilə onun tərkibində aşkar şəklidə ABŞ, Qərbi və Şərqi Avropa, ayrıca Türkiyə və s. fərqli xətlər və maraq daşıyıcıları özünü büruzə verməyə başladı.¹

Keçmiş SSRİ-nin, Avropa ilə Asiya qitələri arasındakı postsosialist ölkələrinin və Türkiyənin özünün də yerləşdiyi məkan heç bir "ideoloji rəng" daşmadan "Avrasiya" adlanmağa başladı. Özünü SSRİ-nin varisi elan edən Rusiya Federasiyası Avrasiya subregionunda yeni geosiyasi vəzifə və hədəflərindən çıxış edərək (avrasiyaçılıq) bölgənin "aparıcı dövləti" iddialarını ortaya qoydu və özünəməxsus geosiyasətini reallaşdırmağa başladı.

Avrasiyanın böyük və qüdrətli dövlətlərindən biri olan Türkiyə də ideoloji qarşıdurmanın sona çatması, Rusiya və digər keçmiş sosialist düşərgəsinə daxil olan ölkələrlə əməkdaşlığa qoyulan qadağaların aradan qalxmasından istifadə edərək, yeni şəraitdə özünün geosiyasi vəziyyətini bir daha dəyərləndirməyə başladı. Türkiyə siyasilərinin və geosiyasət nümayəndələrinin bir qrupu öz ölkələrinin "yeni dünya nizamı" adlanan birqütblü dünya siyasətində yerini, rolunu və statusunu müəyyən etməyə çalışdığı zamanda, digər qrup yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək Türkiyənin bir daha anti-sovet fəaliyyəti və ideoloji qarşıdurma dövrünə qədərki geosiyasi dönməyə qayıtmaq, öz geosiyasi vəziyyətinə bir daha nəzər salmaq,

¹ Bax: Duqin A. "Türkiyənin Avrasiyaçılıq Stratejisi" // www.evrazia.org.

Qərblə Rusiya arasında tarazlaşdırılmış mövqe tutaraq siyasət yürütmək və fəaliyyətini avrasiyaçılarla atlantizm tərəfdarlarının geosiyasi maraqlarının uzlaşdırılması istiqamətində qurmaq xəttini əsaslandırmağa başladılar.

1991-ci ildən keçən müddətdə Türkiyənin həm rəsmi geosiyasi fəaliyyətində, hakimiyyətə gələn qüvvələrin və hakimiyyətə can atan müxaliflərin açıqlamalarında, həm də elmi-ictimai və düşüncə adamlarında ölkənin gələcək geosiyasi fəaliyyəti ilə bağlı fərqli yanaşmalar müşahidə olunmuşdur. Bəziləri qeyd edildiyi kimi, Türkiyənin bundan sonra da yalnız Qərb dünyası ilə əlaqələrini yaxşılaşdırmalı və Avropaya inteqrasiya xəttini dönmədən davam etdirməli olduğunu təkidlə tələb etdiyi halda, digər qrup Türkiyənin üzünü Avropadan və Qərbdən Avrasiyaya çevirməsini, bölgənin Rusiya, Çin, İran, Hindistan və b. böyük ölkələri ilə birlikdə yeni bir dünya gücü yaratmasını, Avropa Birliyinə alternativ olaraq, məsələn, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının inkişaf etdirilməsini təklif edir. Türk cəmiyyətinin millətçi qismini təşkil edən qüvvələr ölkənin "Adriatikdən Çinə qədər türk torpaqlarını, türk-müsəlman xalq və dövlətlərini öz ətrafında birləşdirməsini və bu əsasda Türkiyənin XXI əsrin dünya gücünə çevrilməsini" təklif edirlər və s.

Göründüyü kimi, türk cəmiyyətində ölkənin dünyadakı geosiyasi missiyası, mövqeləri və rolu, planetar siyasətə təsiretmə imkanları və gücü, milli maraqları və onun təmin edilməsi yolları və s. ilə bağlı vahid fikir mövcud deyildir və geniş diskussiyalar aparılmaqdadır. Türkiyənin geosiyasi vəziyyətinin və əsas hədəflərinin, dünyadakı rolunun artırılması və bu ölkənin digər geosiyasi ölçülərinin dəyərləndirilməsində, regionun Rusiya, Çin, İran və Yaxın Şərq ölkələri ilə münasibətlərinin qiymətləndirilməsində və s. məsələlərdə də müəyyən fərqli baxışlar, yanaşmalar, hətta bəzi ziddiyyətli mövqelər mövcuddur.

Türkiyənin xarici işlər naziri A. Davudoğlunun fikrincə, XX əsrin 90-cı illərinin sonundan 2000-ci illərin başlanğıcınadək Türkiyənin

koalision hökumətlərinin bir qayda olaraq partiya maraqlarına söykənən xarici siyasət taktikaları və manevrləri vahid və uzunmüddətli strateji xarici siyasət konsepsiyalarına deyil, daha çox ənənəvi, risksiz fəaliyyət praktikasına əsaslanmışdır. Hakimiyyətin fəaliyyətində hər şey, ilk növbədə, Avropa Birliyinə üzvlüyə hesablanmışdır. Əksər siyasi dairələr Türkiyənin gec-tez bu quruma üzv olacağını bildirir, lakin eyni zamanda, "Adriatikdən Çinə qədər Türkiyədir" – kimi iddialı alternativ termindən də istifadə edirdilər. Tədqiqatçılar həmin hökumətləri, eyni zamanda Orta Asiyanın, Yaxın Şərqi türk-müsəlman xalqlarını öz ətraflarında birləşdirə bilməməkdə, islam qaradaşlığı və mədəni birliyi adı altında əslində, "bəzi qonşu müsəlman dövlətləri ilə münasibətləri korlamaqda, Qərbə inteqrasiya adı ilə Türkiyəni dünyada üçüncü ölkə vəziyyətinə salmaqda" və s. günahlandırırılar.¹

A.Davutoğlu, həmçinin, Türkiyənin son illərdəki geosiyasi uğursuzluqlarının səbəbini koalision hökumətlərin yürütdüyü xarici siyasətin dərin strateji nəzəriyyə və təhlillərə, möhkəm və davamlı siyasi iradəyə, vahid strateji xəttə, planlama və konsepsiyaya söykənməməsi ilə bağlayır. Onun fikrincə, xarici siyasətdə qısa zamana hesablanan nəticə sonda uğursuzluğa və iflasa məhkumdur. Burada hər şey sabit və uzunmüddətli tarixi dövrə, coğrafi, mədəni və əhali amillərinə, vahid geosiyasi baxışa, siyasi elita, bürokratik məmur korpusu və əhali içərisində mənafə ortaqlığına, ciddi təbəqələşmənin aradan qaldırılmasına söykənməlidir. Cəmiyyət üzvləri arasında maraq dairələrinin tez-tez bir-birini əvəz etməsi, bir təbəqə üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən dəyərlərin başqaları üçün mənasız bir varlığa çevrilməsi həm daxildə, həm də xarici aləmlə təmasda ölkəni zəiflədir və gücsüz edir. Türk geosiyasətində müəllifin fikrincə, uzun müddətli sabit idarəçiliyin, davamlı ortaq baxışların və ümumi taktikanın olmaması həm xarici siyasət strategiyasının və idarəçiliyin, həm də türklərin etnik və harmonik nizamının pozulmasına səbəb olmuşdur.²

¹ Bax: Davutoğlu A. Göstərilən əsəri, s.45-46.

² Yəne orada, s.47.

Son beş ildə Türkiyənin dövlət, o cümlədən xarici siyasətində müəyyən geosiyasi xətt dəyişikliyi müşahidə olunmaqdadır. Xüsusən AKP (Adalet və Kalkınma Partiyası) təkbəşinə hakimiyyətə gələndən sonra Türkiyə dünyada və bölgədə bir qədər fərqli, daha müstəqil geosiyasi xətt yürütməyə cəhd göstərir, öz milli maraqlarının təmin olunmasını, xarici ölkələrlə, beynəlxalq geosiyasi aktorlarla münasibətlərini, özünün bu və ya digər siyasi addımlarını əvvəlki illərdə olduğu kimi, "NATO və ABŞ-ın nizam-intizamlı və sözbəxan tərəfdaşı" kimi deyil, yeni keyfiyyətdə – "müstəqil dünya dövləti" statusu ilə reallaşdırmağa çalışır. Əsasında "dünya və region ölkələri ilə sıfır problem-maksimum inteqrasiya", "Türkiyənin Avropa Birliyinə ehtiyacı – onun Türkiyəyə olan ehtiyacından çox deyil", "harda bir türk varsa, orda Türkiyənin milli maraqları mövcuddur", "Türkiyənin NATO və ABŞ-la birgə maraqları olduğu kimi, digər ölkələrlə də ortaq maraqları mövcuddur", "Türkiyə dünya müsəlman xalqlarının və dövlətlərinin himayədarı kimi" və s. strateji yanaşmanın dayandığı bu geosiyasət xətti nəticələrini göstərməkdədir. Fikrimizcə, yeni kurs bütün dünya türklərinin milli iradəsinə çevriləcəyi, doğru və ardıcıl reallaşdırılacağı təqdirdə, Türkiyəni dünyanın, ABŞ istisna olmaqla, digər 10 böyük dövlətinin (İngiltərə, Fransa, Almaniya, Yaponiya, Rusiya, Çin və s.) sırasına daxil edə bilər. Bunun üçün Türkiyənin müasir geosiyasi düşüncə mərkəzləri və nəzəriyyəçiləri də ciddi işləməli, türk cəmiyyətində kütləvi geosiyasi iradə və zehniyyəti inkişaf etdirən, hakim təbəqələr, siyasi və ictimai dairələr üçün ciddi geostrateji biliklər aşılayan yeni-yeni tədqiqat əsərləri təqdim etməlidirlər. Lakin hələ ki, bir-birini təkzib edən və tamamilə əks istiqamətə yönəlmiş bir neçə kitab istisna olmaqla, türk siyasətşünaslığında bu gün hər hansı ciddi və sanballı geosiyasi nəzəri ədəbiyyat mövcud deyildir.

Tədqiqatçılar hesab edir ki, uzun müddət türklərin geosiyasi tədqiqat və təbliğat mərkəzinə malik olmamasının, dünyada və ölkə daxilində özlərinin geosiyasi məsələlərini və ölkələrinin vəziyyətini müstəqil şəkildə tədqiq etməməsinin nəticəsində bu xalq həm keçən

iki yüz ildə dünyada tamamilə fərqli bir imiclə "tanınmış", həm də müasir Türkiyə dövləti planetar nizamın sürətlə dəyişdiyi XX əsrin 90-cı illərinin yeni geosiyasi tələblərinə vaxtında reaksiya verə bilməmişdir. Bu da müvafiq olaraq, ölkənin Qərbi üçün əvvəlki önəmli geosiyasi əhəmiyyət daşıyan amillərdən təcridən məhrum olmasına, bölgədə yaranan çox ciddi və əlverişli yeni şəraitdən lazımınca bəhrələnərək, iqtisadi, siyasi, sosial, milli və dini üstünlüklərini, təsir imkanlarını dəyərləndirə bilməməsinə və nəticədə əhəmiyyətli geostrateji və geosiyasi hədəfləri əldən verməsinə səbəb olmuşdur. Hətta söyləyirlər ki, Birinci Körfəz müharibəsi dövründə (İraqın Küveyti işğal etməsi və ABŞ-ın körfəzə qoşun çıxarmasından söhbət gedir – Ə.H.) Türkiyənin 9-cu Prezidenti Turqut Özalın Atatürk Kültür, Dil, Tarix Yüksək Qurumundan "Mosul vilayətinin mənsubiyyətini müəyyən edən 1918-1922 və 1926-cı illərin hadisələri və sonrakı illərdə bu məsələ ətrafında dünya güclərinin reallaşdırdığı geosiyasət haqqında" istədiyi arayışı həm bəhs olunan təşkilat, həm də hər hansı digər rəsmi qurum təqdim edə bilməmişdir.¹ Həmin vaxtdan başlayaraq, Prezident Özalın səyi ilə Türkiyədə Strateji Araşdırmalar İnstitutu, rəsmi və qeyri-rəsmi geosiyasi tədqiqat mərkəzləri yaradılmağa başlanmışdır. Aparılan təhlillər nəticəsində həm də məlum olmuşdur ki, Türkiyə kimi önəmli bir geosiyasi vəziyyəti olan ölkənin Ali Hərbi və Mülki təhsil və tədris mərkəzlərində indiyə qədər nəinki geosiyasi tədqiqatlar aparılmamış, o cümlədən geosiyasət fənni də tədris olunmamışdır. Türkiyənin hətta Milli Təhlükəsizlik Akademiyasında "Türkiyə geosiyasəti" adlı fənn yalnız 1995-ci ildən tədris olunmağa başlamışdır.²

Qeyd edildiyi kimi, əsasən 2000-ci illərdən başlayaraq, Türkiyə Cümhuriyyətində həyata keçirilən rəsmi və qeyri-rəsmi tədbirlər nəticəsində bir çox türk tədqiqatçıları və alimləri bu boşluğu doldurmaq, öz milli kimliklərini, qədim və orta əsr türklərinin geosiyasi

¹ Bax: Suat İ. Göstərilən əsəri, s.11.

² Yene orada.

düşüncə və fəaliyyətini, Osmanlı imperiyasının həqiqi tarixini, türklərin Asiya, Avropa və Afrika qitələrindəki geosiyasi və geostrateji fəaliyyətinin doğru xarakteristikasını və s. məsələləri araşdırmaq, onların obyektiv mənzərəsini yaratmaq, analitik şərhini vermək, dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq və s. məqsədlə müəyyən tədqiqat əsərləri çap etdirmişlər.¹

Mövcud boşluğu doldurmaq, türklərin tarixdə reallaşdırdığı uzunmüddətli güc geosiyasətini (hərbi gücün dəyərinə verdikləri önəm təhlili, xalqların birləşdirilməsi, dövlətlərin qurulması və dağılmasındakı rolu və s.), planetin keçmiş mədəniyyət və sivilizasiya geosiyasətindəki yerini və rolunu, XX əsrin sinfi-ideoloji geosiyasətindəki iştirakını, müasir dünyanın qlobal iqtisadi-siyasi və transmilli geosiyasət "nizamındakı" maraq dairələrini və hədəflərini geniş tədqiq etmək, dünya və ölkə ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün bütün bunlar yetərli deyildir. Bundan başqa, türk cəmiyyətini lazımi geosiyasi biliklərlə təmin etmək, insanların kütləvi geostrateji düşüncəsini formalaşdırmaq və yönləndirmək də müasir Türkiyə geosiyasətçilərini gözləyən mühüm vəzifələr hesab oluna bilər.

Digər müəlliflər türk geosiyasətində uzun zamandan bəri davam edən Avropa Birliyinə daxilolma istəyini və bu istiqamətdəki rəsmi çalışmaları tənqid edir, AB-yə qəbul ediləcəyi təqdirdə, ölkənin geosiyasi fəaliyyət müstəqilliyini itirəcəyini, vahid Avropa siyasəti çərçivəsində daha müstəqil siyasət yürüdə bilməyəcəyini, Avropa və Orta Şərqi qonşu ölkələri, türk-müsəlman xalqları və s. ilə

¹ Gürün K. Türklər və Türk devletləri tarixi. İstanbul, 1981; Suat İ. Türkiyənin Jeopolitik Konumu və Türk Dünyası. Ankara, 1999; yenə onun. Türklərin Jeopolitiği ve Avrasiyaçılık. Ankara.2005; Güvenc B. Avropa və Türkiyə ilişkilerinin tarixi kaynakları. Gelişmesi ve bugünkü sorunları. Ankara, 1999; Türkoğan O. Türk Tarihinin Sosyolojisi. İstanbul.2003; Yavuz G. "Büyük Ortadoğu". İstanbul, 2004; Mert B. Avrasiya Enerji savaşları. İstanbul, 2005; Kaynak M. Büyük Ortadoğu projesi ve Türkiye üzerine stratejik analizler. İstanbul, 2005; Arslan B. Küresel Hacı Seferi. Ankara.2005; 21 Yüzyılda dünya düzeni ve yönetim. İstanbul, 2005; Davutoğlu A. Stratejik Derinlik. Türkiye'nin uluslararası konumu. Ankara, 2008; Bugünden yarına Türk dünyasında Stratejik bakış. İstanbul, 2008; Avrasyada Türk jeopolitiği. Ankara, 2009; Celalettin Y. Jeopolitik ve Strateji // <http://www.turksam.org>; və s.

münasibətlərini məcburi qaydada məhdudlaşdıracağını qeyd edir, türk siyasilərini üzünü Qərbdən Avrasiyaya çevirməyə və "avrasiyaçılıq" geosiyasi xətti yürütməyə çağırırlar.¹

Ümumiyyətlə, Türkiyə geosiyasətində, xüsusən də onun nəzəriyyə mərkəzlərində, ölkənin Qərb meyilli geosiyasi xəttini dəstəkləyənlərlə yanaşı, yeni- avrasiyaçılıq geosiyasi xətt tərəfdarlarının sayı da artmışdır. Sonuncuların özünü də müxtəlif cür təsnif edirlər. Bütövlükdə türk avrasiyaçıları "Türkiyə mərkəzli avrasiyaçılar" və "türk-slavyan birliyi" tərəfdarları olmaqla, iki qrupa ayırmaq olar.

Son zamanlar, xüsusən Amerika Birləşmiş Ştatlarının 2003-cü ildə İraqa qoşun yeritməsi, Avropa Birliyinin Kipr məsələsində anti-türk mövqe nümayiş etdirməsindən və müxtəlif bəhanələrlə Türkiyəni bu quruma üzv qəbul etməməsindən sonra bu ölkədə avrasiyaçılıq xətti bir qədər də güclənmişdir. Hətta Türkiyənin bəzi millətçi, solçu və b. qüvvələri – Ülkücü Hərəkatı, Xalqçı sol qruplar, İşçi Partiya tərəfdarları və s. bir araya gələrək "Qızıl Alma Birliyi" adlı sol geosiyasi təşkilat yaratmaqla bu ölkənin AB-yə üzvlük məsələsinə son qoymasını, üzünü birdəfəlik Avrasiyaya çevirməsini və s. tələblərini irəli sürmüşlər. Bu təşkilat ölkənin bəzi siyasi partiya, keçmiş polis və ordu zabitlərini, bir çox qeyri-hökumət təşkilatlarını da sıralarına qatararaq, dünyadakı qloballaşmaya, Türkiyənin Avropa Birliyinin şərtlərini yerinə yetirməklə, onların fikrincə "parçalanması və öz milli kimliyini itirməsi" təhlükəsinə və s. qarşı çıxaraq, özlərinin alternativ "bölgəçilik" siyasətini irəli sürmüşlər. "Bölgəçilik" geosiyasi xəttinin əsas mahiyyəti Rusiya, Çin, İran və digər bölgə dövlətləri ilə bir araya gələrək, Avropa Birliyinə alternativ "Avrasiya Birliyi" yaratmaqdan ibarətdir.²

Tədqiqatçıların fikrincə, SSRİ-nin dağılması, Avrasiyanın qonşu ölkələri ilə geosiyasi əlaqələrin üzərindən qadağaların götürülməsi

¹ Bax: Suat İ. Göstərilən əsəri. s.19; Ali K. Altüst olan Stratejik öngörülər və Türkiyə. Ankara, 2007, s. 3. və b.

² Bax: Fatih A. Rusya ve Türkiyede Avrasiyaçılık. İstanbul, 2009, s. 162-163.

və Türkiyənin qarşısında Avrasiyada yeni imkanların yaranması bu ölkənin həm praktiki, həm də nəzəri geosiyasət nümayəndələrini fəallaşdırmış və hərəkətə keçirmişdir. Lakin bütün ölkələrdə olduğu kimi, Türkiyədə də geosiyasət elmi, o cümlədən avrasiyaçılıqla məşğul olan geosiyasət mərkəzləri siyasi təsirlərdən tam azad olaraq, ölkəsinin bəhs olunan istiqamətdəki əsas maraqlarını təhlil etmək əvəzinə, bu elmdən müxtəlif yönümlü ictimai-siyasi dairələr siyasi xətlərinə və dünyagörüşlərinə uyğun şəkildə istifadə etməyə başlayırlar. Bir qrup avrasiyaçılığı Türkiyənin üzünü daha çox Qərbə deyil, Avropa ilə Asiya arasındakı (Avrasiyadakı) dövlət və xalqlara çevirməsi və bölgənin türk-slavyan xalqları və dövlətləri ilə gələcək inkişafını əlaqələndirməsi kimi təsəvvür etdiyi halda, digər qrup keçmişdə irəli sürülmüş "Turan" ideyasını yenidən gündəmə gətirərək, bölgənin türk-müsəlman xalqlarını Türkiyənin ətrafında birləşdirmək, XXI əsri "türk əsrinə" çevirmək və s. kimi millətçi, şüarlar səsləndirməyə başlayırlar.¹

Tədqiqatçıların fikrincə, türk avrasiyaçılığını fərqləndirən əsas xarakterik xüsusiyyətlərdən biri geosiyasi təhlil və nəzəriyyələrin daha çox geniş elmi araşdırmalara, dərin nəzəri mülahizələrə deyil, səthi, emosional şüar və çağırışlara söykənməsi və ətrafında geniş intellektual, ziyalı təbəqələrini yox, əsasən yoxsul, emosional xalq kütlələrini və s. birləşdirməsidir.² Belə bir faktı da qeyd etməliyik ki, eyni fikri müasir rus avrasiyaçıların da böyük əksəriyyətinə şamil etmək olar. Məsələn, həm Rusiyanın, həm də Türkiyənin "avrasiyaçılıq" adı altında fəaliyyət göstərən bir çox geosiyasi mərkəzləri və qrupları bu subregionun ölkə və xalqlarının, etnik-dini və mədəni cəmiyyətlərinin sivilizasiya sərhədlərini, bölgə ölkələri arasındakı geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji münasibətlərin tarixini, əsas məqsəd və vəzifələrini, hədəflərini, milli maraq dairələrinin fərqli və ümumi tə-

¹ Bu barədə daha ətraflı bax: Necati G. Turançılıq Tarixinin kaynakları. İstanbul, 1999; Fatih A. Gösrərilən əsəri. İstanbul, 2009 və s..

² Bax: Mehmet E. Küresel güc mücadelesinde Avrasya Jeopolitiği ve Avrasyaçılık// Stratejik analiz, 2005, aprel, № 60, s.79.

rəflərini sona qədər doğru-düzgün araşdırmadıqlarına görə, onların geosiyasi fikir və mülahizələri, çıxardığı nəticələr də ciddi tənqiddə dözmür. Türkiyədə tez-tez təkrarlanan "Adriatikdən Çinə qədər türk dövlətləri və xalqları" kimi ifadələrin coğrafi və geosiyasi anlamı, Türkiyə-Çin, Rusiya-Türkiyə münasibətlərinin milli-mədəni və coğrafi-geostrateji sahələrinin təhlili və s. kimi geosiyasi tədqiqat sahələri hələ də ciddi araşdırmaçıları gözləyir.

Türk avrasiyaçılığını Fatih Akgül üç əsas cərəyana bölür: bunlar müvafiq olaraq, mühafizəkarlar, milliyətçilər və sol-sosialist baxışlı avrasiyaçılardan ibarətdir.¹

Mühafizəkar avrasiyaçılıq xətti müəllifə görə, Türkiyənin hazırkı xarici işlər naziri A. Davudoğlunun rəhbərliyi ilə həyata keçirilən rəsmi xarici siyasət konsepsiyasında əksini tapmışdır. Bu cərəyan "Yeni Osmanlı" geosiyasi konsepsiyası əsasında Türkiyə Cümhuriyyətini beynəlxalq aləmdə "dünya dövləti" səviyyəsinə qaldıraraq onun geosiyasi statusunu yüksəltməyə, planetdə baş verən əksər dünya əhəmiyyətli hadisələrdə iştirakını təmin etməyə yönəlmişdir. Davudoğlunun konsepsiyasına görə, Türkiyə AB ilə tərəfdaşlıq və ABŞ-la strateji müttəfiqlik əlaqələrindən bəhrələnərək, Rusiyanın bölgədə yürütdüyü slavyan-ortodoks avrasiyaçılığına (Yunanıstan, Kipr (Cənubi), Ermənistan və İranla reallaşdırdığı geosiyasi müttəfiqliyə) qarşı, Türkiyə-Qərb və Türkiyəyə yaxın digər dövlətlərin geosiyasi avrasiyaçılığını formalaşdırmaq və bölgədə "yeni bir geosiyasi güc" reallaşdırmaq lazımdır. Mühafizəkar avrasiyaçılar Türkiyənin yeni geosiyasi statusuna onun fəal dünya geosiyasəti reallaşdırmaq, bütün region ölkələri ilə "sıfır problem-maksimum inteqrasiya" siyasəti yürütmək, türk diasporunun, Türkiyənin müasir iqtisadi potensialından istifadə etməklə nail olmağa çalışır və beynəlxalq aləmdə mövcud olan qlobal geosiyasətdə "dünyada türk kimliyinin qorunması və gücləndirilməsi" yolu ilə müqavimət göstərməklə, cavab vermək istəyirlər.²

¹ Bax. Fatih A. Göstərilən əsəri, s.164.

² Yenə orada.

Bu qrup Avrasiya coğrafiyasında həm türk-müsəlman cümhuriyyətləri, həm də digər ölkələrlə işbirliyini gücləndirmək, Rusiya ilə bölgədə geosiyasi tarazlıq yaratmaq və Türkiyənin qonşu dövlətlərlə bütün mövcud problemlərini aradan qaldırmaq istiqamətində çalışır.

Millətçi baxışlara malik avrasiyaçılar daha çox "turançı avrasiyaçılıq" ideyasından çıxış edərək milli mənsubiyyət əlamətləri üzrə bütün türk soylu xalqları bir araya gətirmək, pantürkizm – çağdaş türk birliyi ideyasını dirçəltmək istəyirlər. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, millətçi qrup heç də bölgədə Rusiya ilə ittifaqda siyasət yürütməyin əleyhinə deyil. Onlar dünyanın Avroatlantik gücləri qarşısında "rus-slavyan birliyi" ilə "türk birliyinin" geosiyasi ittifaqını ən güclü və nəhəng planetar geosiyasi varlığa çevirmək ehtimalına heç də fantaziya kimi baxmırlar.

Avrasiyaçıların üçüncü əsas qrupu – sol sosialist görüşlü qüvvələr və strateji mərkəzlər, jurnal, qəzet və digər nəşrlərdə təbliğ olunan geosiyasi nəzəriyyə tərəfdarları hesab edilir. Bu qrupun nümayəndələri özlərini ən doğru-düzgün atatürkçülər kimi təqdim edərək, Avrasiya coğrafiyasında "xalq dövləti" ideyasını həyata keçirmək, bölgənin bütün xalq və dövlətlərini ortaq maraqlar ətrafında birləşdirərək "dinc və firavan" Avrasiya Birliyinə nail olmaq məqsədi güdürlər. Türkiyənin "Aydınlıq" jurnalı, "Ulusal" adlı televiziya kanalı və İşçi Partiyasının ətrafında birləşən solçu avrasiyaçılar Rusiya, Çin, Orta Asiya və digər ölkələrlə "solyönlü xalq birliyi" və anti-atlantik ideyalarını yaymaqla, Türkiyənin Atlantik müttəfiqliyi əvəzinə Avrasiya müttəfiqliyini reallaşdırmağa və bu yolla bütün bölgənin rifahına qovuşmağa çağırırlar.

Türk geosiyasətində avrasiyaçıları daha geniş şəkildə təsnif etmək cəhdləri də var. Məsələn, Mehmet Aça Türkiyədəki bütün avrasiyaçıları altı qrupa bölür və bunların sırasına: Sultan Qaliev'in¹

¹ Sultan Qaliev tatar türklərinin lideri olmuş, SSRİ səviyyəsində ali idarəçilik səviyyəsinə yüksəlmiş inanlı sosial demokrat idi, Orta Asiya, Cənubi Qafqaz və Anadolu türklərinin vahid sosializm bayrağı altında birləşməsi ideyasını həyata keçirməyə çalışmış, Rusiyada türk millətçisi, Türkiyədə isə rus tərəfdarı kimi tanınmışdır

"Sosialist Turan dövləti" nəzəriyyəsinin davamçılarını, geosiyasətçi alim Atilla İlhanın "Kemalçı avrasiyaçılığını", İşçi Partiyası və Doğu Perinçek tərəfindən müdafiə olunan avrasiyaçılığı, "Ulusal" və "Yeni Avrasiya" jurnalları ətrafında toplanan "milliyyətçi avrasiyaçıları", Türkiyənin strateji araşdırmalar mərkəzi – ASAM tərəfindən istiqamətləndirilən "avrasiyaçılığı" və nəhayət, "Zaman" qəzeti və onun qrupuna daxil olan Gülənçilərin Dialoq Avrasiya platforması ətrafında birləşən "mühafizəkar avrasiyaçıları" aid edir.¹

Digər türk tədqiqatçıları Suat və Atilla İlhan avrasiyaçıları iki təməl qrupa ayıraraq, bunlardan birincisinə Rusiyanın Duqin və Jirinovskisi kimi geosiyasi xadimlərinin ideyalarını dəstəkləyərək "rus-türk geosiyasi birliyini müdafiə edən və reallaşdırmaq istəyən qruplar"ı (bunların sırasına Türkiyənin İşçi Partiyasını, "Aydınlıq" jurnalını, "Ulusal" kanalı və ona yaxın "Ulusalçı İş Adamları Dərnəyini" (USİAD və s. daxildir), ikincisinə isə "Türküstan mərkəzli avrasiyaçılıq xətti yürüdən" geosiyasətçiləri aid edirlər. Bu qrupa örnək olaraq müəlliflər özlərini, Anil Çeçeni, Yeni Çağ qrupunu, Namik Kamal Zeybəki, ASAM-ı və Avrasiya Televiziyasını aid edirlər.² Hər iki qrupu birləşdirən ortaq xarakterik cəhət müəlliflərə görə, onların Atatürkçü düşüncə nümayiş etdirmələri, Türkiyənin Avropa Birliyi çalışmalarını Avrasiya siyasəti ilə əvəz etmək istəyi, və Qərbə qarşı çıxmalarıdır.³

Türkiyənin müasir avrasiyaçıları sırasında "milliyyətçi avrasiyaçılığa" yaxın geosiyasi mövqeni Mərmərə Strateji Araşdırmalar Vəqfi və onun sədri Akkan Suver nümayiş etdirir. Onların yanaşmasında Avrasiya coğrafi mənada iki ayrı-ayrı qitənin birləşməsi hesab olunsada, geoməkan olaraq hər iki qitənin milli-mənəvi və ictimai davranış normalarını, düşüncə və dəyərlərini yaradan, formalaşdıran və milli sərhədləri aşaraq "qlobal geosiyasi birlik" mahiyyəti kəsb edən

¹ Bax: Mehmet A. "Avrasiyaçı Yaklaşımın Türkiye Çeşitlenmeleri ve Türk dünyasının Geleceği. Bağımsızlıklarının Onuncu Yılında Türk Cumhuriyetleri. İstanbul, 2002, s.161-162.

² Bax: Suat İ. Türklerin Jeopolitiği ve Avrasiyaçılık. 2005, s.212-213.

³ Yenə orada.

subregiondur. Akkan Suver və Mərmərə qrupu artıq neçə ildir ki, nəinki iki qitəni təmsil edən müxtəlif xalq və dövlətlərin "Avrasiya Birliyi" ideyalarını təbliğ edir, həm də onların rəsmi və qeyri-rəsmi nümayəndələrinin iştirakı ilə hər il İstanbulda zirvə görüşləri keçirir və Çindən Adriatik dənizinə qədər böyük bir geosiyasi məkanda Avropa Birliyinə bənzər yeni ortaq "Avrasiya Birliyi" yaratmaq ideyasını təbliğ edir.¹

Türkiyədəki bütün avrasiyaçı cərəyanlar öz geosiyasi baxışlarını Atatürkün ideyaları və görüşləri ilə əsaslandırmağa çalışırlar. Hətta "yeni osmançılıq" düşüncəsinə söykənən mühafizəkarlardan tutmuş millətçi sağ qüvvələrə qədər hər kəs öz avrasiyaçılıq ideyalarını Atatürklə bağlayır. İndiki hakimiyyət nümayəndələri Atatürkün vaxtilə Leninlə Avrasiya bölgəsində reallaşdırdığı dostluq və geosiyasi əməkdaşlığı hazırkı AK Parti hökuməti ilə Putin və Medvedev hökuməti arasında yaradılmış geosiyasi əməkdaşılıqla müqayisə edirlər.

Mühafizəkar avrasiyaçı cərəyanlar hazırkı bölgə siyasətlərini də Atatürklə bağlayaraq hesab edirlər ki, Atatürk Türkiyə Cümhuriyyətini qurarkən, pantürkçülük və turançılıqdan müəyyən qədər yayınmış, Türkiyə sərhədlərindən kənar qalan türklərlə əlaqələrdə daha ehtiyatlı davranmış və imperialist siyasətindən imtina edərək, Cümhuriyyətin hüdudları çərçivəsində mədəni bir ulus dövləti qurmuş, "yurdda sülh – cahanda sülh" şüarından çıxış edərək, bölgənin bütün xalqları və dövlətləri ilə ortaq maraqlar çərçivəsində münasibətlər yaratmış, qatı millətçilik ideyalarından imtina edərək beynəlmilətçi bölgə siyasəti yürütmüşdür.

Sağ millətçi avrasiyaçılar isə Atatürkün zamanında reallaşdırdığı siyasətdə kökündə türk birliyi dayanan turançı avrasiyaçılıqlarına əsas axtarırlar. Onlar hesab edir ki, Atatürkün istiqlal mübarizəsində və sonrakı Avrasiya siyasətində həm pan-türkizm, həm də turançılıq olmuşdur. Onların iddiasına görə Atatürk nə zamansa SSRİ-nin da-

¹ Bax: 13.Avrasiya Ekonomi Zirvesi. 5-7 mayıs 2010. İstanbul, 2010.

ğılacağına, Orta Asiya və Cənubi Qafqazdakı türklərin bir araya gələcəyinə və bütün dünya türklərinin bütövləşəcəyinə inanırdı və Türkiyəni buna hazır olmağa çağırırdı.

Türkiyənin solyönlü avrasiyaçıları isə geosiyasi fikirlərini əsaslandırmaq üçün Atatürkün "Anadoluda məzlum millətlərə örnək olan anti-imperialist mübarizəni və siyasəti" başlatmasını, daha sonra dünyəvi bir "ulus" dövləti yaradaraq bütün Avrasiyanın işğal altında inləyən xalqlarına örnək olmasını nümunə gətirirlər.

Göründüyü kimi, Atatürkün geosiyasi görüşləri hazırkı türk geosiyasətçilərinin fəaliyyətində və nəzəriyyələrində bu və ya digər dərəcədə öz dünyagörüşlərinə və fəaliyyət istiqamətlərinə müvafiq olaraq istifadə edilməkdədir.

Lakin Türkiyədə Atatürk avrasiyaçılığının müasir cərəyanlardan, xüsusən millətçi düşüncələrdən ciddi fərqləndiyi fikrini söyləyənlər də mövcuddur. Onlar hesab edir ki, Atatürkün geosiyasi yanaşmasında indiki türk milliyyətçiliyindən fərqli olaraq "millət" anlayışı heç də "ayırıcı" bir ünsür kimi çıxış etmirdi. Onun təməlində "ortaq yaşayış arzusu, eyni coğrafiyanı bölüşmək, əsrlərlə formalaşmış birgə tarixi və mədəniyyəti qorumaq, şovinst, etnik və ya dini ayrı-seçkilikdən və ayırıcı millətçilikdən uzaq olmaq istəyi dayanırdı.¹

Həmsə Eroğlunun fikrincə, Atatürk hətta mənfi anlamda türk millətçiliyinin qavranılmasının qarşısını almaq üçün ömrünün sonlarında "millətçilik" anlayışı yerinə, "ulusçuluq" məfhumundan istifadə edirdi. Hazırda rus və türk avrasiyaçıları da "vahid bölgəyə mənsubluq" anlamında "avrasiyalı" kimi termindən istifadə edirlər. Yaxud Atatürkün vətənsəverlik fikri ruscada "patriot" mənasında istifadə olunur.

¹ Bax: Həmsə E. Türk inkilab tarixi, Ankara, 1990, s.391-392.

Təkrar və məşğələ sualları

1. Osmanlı türklərinin geosiyasi baxışları və fəaliyyəti haqqında danışın.
2. Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi Atatürkün geosiyasi baxışlarını təhlil edin. Onun avrasiyacılıq yanaşmasının SSRİ-nin o dövrdəki müvafiq nəzəriyyəsinə fərqi göstərin.
3. Türkiyənin "soyuq müharibə" dövründəki geosiyasi nəzəriyyələrini və yanaşmasını təhlil edin.
4. Müasir türk geosiyasi nəzəriyyələri və cərəyanlarını təhlil edin. Türk avrasiyacılığının mərkəz, sağ və sol yanaşmalarını izah edin.

I-VI fəsilələr üzrə istifadə olunmuş ədəbiyyat və informasiya resursları:

Azərbaycan dilində

Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2005.

Həsənov Ə.M. Heydər Əliyev Azərbaycanın xarici siyasət strategiyasının yaradıcısıdır // Heydər Əliyev yolu: Azərbaycan inkişafın yeni mərhələsində. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2007.

Həsənov Ə.M. Heydər Əliyevin xarici siyasətində nəqliyyat-kommunikasiya və enerji dəhlizləri məsələsi // Heydər Əliyev ideyaları: XXI əsrdə Azərbaycanın inkişaf yolu. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2009.

Məmmədov C.A. Geosiyasət. Qısa mühazirə kursu. Bakı, Mütərcim, 2005.

Türk dilində

Avrasyada Türk jeopolitiği. Ankara, 2009.

Armaoğlu F. 20 Yüzyıl siyasi tarihi (1914 -1980). Ankara, 1989.

Armaoğlu F. 20 Yüzyıl siyasi tarihi (1980 -1990). Ankara, 1991.

Arslan B. Küresel Haçlı Seferi. Ankara, 2005.

Ali K. Altüst olan Stratejik öngörülür ve Türkiye. Ankara, 2007.

Davutoğlu A. Stratejik Derinlik. Türkiye,nin uluslararası konumu. Ankara,2008.

Baskın O. Türk dış politikası. Kurtuluş savaşından bugüne. Olgular, belgeler, yorumlar. (Cilt I. 1919-1980). İstanbul, 2002.

Bilqe S. Türkiye-Sovietler Birliyi ilişkileri (1920-1964). Ankara, 1992.

Bilqe S. Milletlerarası politika. Ankara, 1966.

Büğünden yarına Türk dünyasında Stratejik bakış. İstanbul, 2008.

Celalettin Yavuz. Jeopolitik ve Strateji // <http://www.turksam.org>.

Ersanlı B. Bağımsızlığın ilk yılları. Ankara, 1994.

Kaynak M. Büyük Ortadoğu projesi ve Türkiye üzerine stratejik analizler. İstanbul, 2005.

Makovski A., Sayari S. Türkiyenin yeni dünyası. Türk dış politikasının deyişen dinamikleri. İstanbul, 2002.

Mehmet A. "Avrasyaçı Yaklaşımım Türkiye Çeşitlenmeleri ve Türk dünyasının Geleceği. Bağımsızlıklarının Onuncu Yılında Türk Cumhuriyetleri. İstanbul, 2002.

Mehmet E. "Küresel güc mücadelesinde Avrasya Jeopolitiği ve Avrasyaçılık //Stratejik analiz , 2005. aprel, № 60.

Mert B. Avrasya Enerji savaşları. İstanbul, 2005.

Necati G. Turançılıq Tarihinin kaynakları. İstanbul, 1999.

Həmzə E. Türk inkilab tarihi, Ankara, 1990.

Gönlübol M., C. Sar. Atatürk ve Türkiyenin dış politikası (1919-1939). İstanbul, 1963.

Gönlübol M., C. Sar. Olaylara türk dış politikası (1919-1965). Ankara, 1968.

Gürün K. Türkler və Türk devletleri tarihi. İstanbul, 1981.

Güvenc B. Avrupa ve Türkiye ilişkilerinin tarihi kaynakları. Gelişmesi ve bugünkü sorunları. Ankara, 1999.

Saray M. Azerbeycan türkləri tarihi. İstanbul, 1993.

Suat İ. Türkiyenin Jeopolitik Konumu ve Türk Dünyası. Ankara, 1999.

Suat İ. Türklerin jeopolitiği ve avrasyaçılık. Ankara, 2005.

Fatih A. Rusya ve Türkiyede Avrasyaçılık. İstanbul, 2009.

Fukuyama F. Devlet inşası. 21 Yüzyılında dünya düzeni və yönetişim. İstanbul, 2005.

Türkdoğan O. Türk Tarihinin Sosyolojisi. İstanbul.2003.

Uçarol R. Siyasi tarih (1789-1999). İzmir, 2000.

Üçök C. Siyasi tarih. Ankara, 1961.

Ümit. Türkiye və Avrupa entegrasyonu. Ankara, 1995.

Yavuz G."Böyük Ortadoğu". İstanbul, 2004.

21 Yüzyılında dünya düzeni və yönetişim. Istanbul, 2005

Rus dilində

- Античная Греция, т.2. М., 1983.
- Аристотель. Политика. Афинская политика. М.: Мысль, 1997.
- Аристотель. Сочинения. Т.4, М., 1981.
- Архашастра, или наука политики. М., 1993.
- Бабурин С.Н. Российский путь: становление российской геополитики накануне XXI в. М., АНКО, 1995.
- Бердяев Н.А. Судьба России. М.: Изд-во МГУ, 1990.
- Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и ее геостратегические императивы. М.: Международные отношения, 1998.
- Бжезинский З. Выбор: Мировое господство или глобальное лидерство. М., 2004.
- Боннар А. Греческая цивилизация: Пер. с фр. М.: Искусство, 1995.
- Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской мысли (формирование основ мировоззрения менталитета). М.: Наука, 1989.
- Василенко И.А. Геополитика современного мира. М.: Гардарики, 2006.
- Вандам А.Е. Наше положение // Геополитика и геостратегия. М.:2002.
- Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. – М.: Наука, 1977.
- Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос, 1998.
- Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. М.: Международные отношения, 2003.
- Гасанов А.М. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Учебник. Баку, Шарк, 2007.
- Гегель Г.В. Лекции по философии и истории. СПб., 1993.
- Гегель Г. Наука логики: В 3-х томах. Т.1. М.:Мысль, 1970.
- Геополитика: Антология. М.: Культура, 2006.
- Геродот. История. Ленинград, 1972.
- Гумилев Л.Н. От Руси к России. М.: Экопрос; Прогресс, 1992.
- Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Л.: Гидрометеиздат, 1990.

- Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии. М., Прогресс, 1993.
- Гражданская политика. Мир политической мысли: Хрестоматия по политологии. Кн. 1. Ч. II. СПб., 1993.
- Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М.: 1991.
- Джеймс П., Мартин Д. Все возможные миры: истории географических идей. М., 1988.
- Дергачев В.А. Геоэкономика. Современная геополитика. Киев: ВИРА-Р, 2002.
- Дергачев В.А. Геополитика. Киев: ВИРА-Р, 2000.
- Дергачев В.А. Геополитика. М.: ЮНИТИ, 2004.
- Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством. М.: АРКТОГЕЯ-центр, 2000.
- Дугин А.Г. Консервативная революция. М., 1994.
- Эжиев И.Б. Геополитика Каспийского региона. М.: Андалус, 2007.
- Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. М.: Международные отношения, 2003.
- Желтов В.В., Желтов М.В.. Геополитика: история и теория. М.: 2009.
- Жириновский В.В. Очерки по геополитике. Псков, 1997.
- Зенгер Х. Стратегемы. О китайском искусстве жить и выживать, М., 1995.
- Зенковский В.В. Русские мыслители и Европа. М., 1997.
- Зубов А. Геополитическое будущее Кавказа // Знамя. 2000, №4.
- Зюганов Г.А. География победы. Основы российской геополитики. М.,1998.
- Зюганов Г.А. Россия – Родина моя. М., 1998.
- Ильин И.А. Наши задачи. т. 2. Кн.1. М., 1993.
- Иноземцев В. Британская империя и современная геополитика// МЭ и МО. 2003, №8.
- Исаев И.А., Золотухин Н.М. История политических и правовых учений России. XI-XX вв. М.: 1995.
- Каграманов Ю. Ислам, Россия и Запад // Новый мир. 2001, № 7.
- Кейган Р. Сила слабости // Внешняя политика нового века. М., 2002.

- Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика. К дипломатии для XXI века. М., 2002.
- Классика геополитики XX век. М.: АСТ, 2003.
- Крымская (Ялтинская) конференция трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. М., 1979.
- Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М.: Аспект-Пресс, 2005.
- Кузьменко И. Геополитика Святой Руси // Третий мир, 1994, №1.
- Маккиндер Х. Географическая ось истории // Геополитика: Антропология. М., 2006.
- Маккиндер Х.Дж. Географическая ось истории // Политическая история, 1995, № 5.
- Медведев Ж., Медведев Р. Неизвестный Сталин. М.: Права человека, 2001.
- Мечников Л.И. Цивилизация и великие исторические реки. СПб., 1898.
- Мечников Л.И. Цивилизация и великие реки. М., 1995.
- Мэхэн Н.Н. Влияние морской силы на историю. 1660-1783. М.: АСТ, 1941; СПб.: Terra Fantastica, 2002.
- Михайлов Т.Н. Эволюция геополитических идей. М., 1999.
- Милютин Д.А. Критические исследования значения военной географии и военной статистики // Русский геополитический сборник, 1997, №2.
- Мудрецы поднебесной. Симферополь, 1998.
- Мухаев Р.Т. Геополитика. М., 2007.
- Монтескье Ш. Избранные произведения. М., 1995.
- Морозов Е.Ф. Последний фельдмаршал//Русский геополитический сборник, 1996, №2.
- Нартов Н.А. Геополитика: Учебник. М.: ЮНИТИ, 2004.
- Нартов Н.А., Нартов В.А. Геополитика. М., 2007.
- Ниязов А.В. Евразийский контрглобализм – будущее России// Независимая газета, 3 февраля 2001 года.
- Поздняков Э.А. Геополитика. М., Прогресс-Культура, 1995.
- Ратцель Ф. Народоведение. СПб., Просвещение, 1900.

- Ратцель Ф. Человечество как жизненное явление на земле. М., Книжное дело, 1901.
- Россия морей. М., Институт ДИДИК, 1997.
- Савицкий П.Н. Географические и геополитические основы евразийства // Континент Евразия. М., Аграф, 1997.
- Савицкий П.Н. Утверждение евразийцев. М., Аграф, 1997.
- Савицкий П.Н. Степь и оседлость // Континент Евразия. М., Аграф, 1997.
- Савицкий П.Н. Географический обзор России – Евразии // Континент Евразия. М.: Аграф, 1997.
- Савицкий П.Н. Континент – океан. М., 1997.
- Семенов Тянь-Шанский В.П. О могущественном территориальном владении применительно к России. Очерк политической географии. СПб., 1915.
- Семенов Тянь-Шанский В.П. Географические соображения о расселении человечества в Евразии и о прародине славян. СПб., 1916.
- Семенов Тянь-Шанский В.П. Район и страна. М., 1928.
- Сендеров В.А. Евразийство – миф XXI века? // Вопросы философии, 2001, № 4.
- Солоневич И.Л. Народная монархия. -М., 1991.
- Страбон. География. М., 1994.
- Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. М., 1978.
- Тихонравов Ю.В.Геополитика. М., ИНФРА, 2000.
- Трубецкой Е.Н. Старый и новый национальный мессианизм // Очерк русской философии и истории. М., 1994.
- Трубецкой Е.Н. Смысл жизни. М.: Республика, 1994.
- Трубецкой Н.С. Об идее-правительнице идеократического государства // История, культура, язык. М., Прогресс, 1995.
- Тойнби А. Дж. Постигание истории. М.: Прогресс, 1991.
- Туровский Р.Ф. Политическая география. М., 1999.
- Основы евразийства. М.: АРКТОГЕЯ-ЦЕНТР, 2003.
- Фукидид. История. Ленинград, 1981.
- Фукуяма Ф. Конец истории // Геополитика. Антология. М., 2006.

Хантингтон С. Столкновение цивилизаций: Пер. с англ. М.: АСТ, 2005.

Хореев Б.С. Очерки геоглобалистики и геополитики. М., 1997.

Хаусхофер К. О геополитике. Работа разных лет. М.: Мысль, 2001.

Цинбурский В.Л. Остров России. Перспектива российской геополитики // Полис, 1993, №5.

Цинбурский В.Л. Земля за Великим Лимитрофом // Бизнес и политика, 1995 – №9.

Цицерон. Диалоги. М., 1994.

Шмитт К. Планетарное напряжение между Западом и Востоком и противостояние Земли и Моря // Элементы, М., 1996, 1997, № 8.

Шмитт К. Новый "homo" земли // Элементы. М., 2000, №3.

Якунин В.И., Зеленов Е.И., Зеленева И.В. Российская школа геополитики. Санкт-Петербург, 2008.

İngilis dilində

Mackinder H. J. The round-world and winning of peace. London, 1943.

Mackinder H. Democratic Ideals and Reality. N.Y., 1962.

Mackinder H. Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction. Washington, 1996.

Spykman N. Americas Strategy World Politics. Hamdem, 1942.

Wallerstein I. The Capitalist World Economy.-Cambridge, 1979.

Wallerstein I. The Modern World System. Cambridge, 1974.

Wallerstein I. The Politics of the World-Economy. Cambridge, 1984.

Wallerstein I. Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-system. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Fransız dilində

Vidal de la Blache P. La France de l, Est. – Paris, 1917.

VII FƏSİL

GEOSİYASƏT ELMİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI (*anlayışı, obyektı və predmeti, kateqoriyaları, qanunları, funksiyaları, metodologiyası və metodları*)

7.1. Geosiyasətin anlayışı

Bir əsrdən çoxdur ki, dünya siyasətşünaslığında "Geosiyasət elmi" termini istifadə olunur. Bir elm kimi geosiyasətin mahiyyəti və həddləri, obyektı və predmeti ilə bağlı bütün bu dövr ərzində də diskussiyalar keçirilir və mübahisələr aparılır.

Geosiyasət gənc olduğu qədər də dinamikdir, bəşəriyyətin siyasi düşüncə tərzindəki dəyişikliklərə müvafiq olaraq sürətlə dəyişir və inkişaf edir.

Həm ənənəvi klassik, həm də müasir geosiyasətdə "geosiyasət" anlayışının universal formulu yoxdur. Bu hal əslində inkişaf etməkdə olan və formalaşması davam edən ictimai elmlərin hamısı üçün xarakterikdir.

Geosiyasətin elm kimi formalaşması prosesi dünyada XIX əsrin sonlarından başlanır və siyasi coğrafiyanın predmet sahəsinə müəyyən müdaxilələrlə inkişaf edərək təxminən 1950-ci illərdə əsasən başa çatır.

Məsələ burasındadır ki, əsasını Böyük coğrafi kəşflər təşkil edən "siyasi coğrafiyadan" o illərdə insanlar tamam başqa vəzifələrin həllini tələb edirdi. Bunların sırasında Böyük coğrafi kəşflər nəticəsində əldə olunan məlumatların ümumiləşdirilməsi, yeni coğrafi və siyasi əlaqələrin, hədəflərin sistemləşdirilməsi, köhnə və yeni dünyanın coğrafi xəritəsinin yenidən cızılması və s. xüsusilə aktual idi.

Bütün bunlar coğrafiyaçılardan ciddi səy və zəhmət tələb edirdi. Tədqiqatçıların çoxu məhz bu əsasda hesab edir ki, "siyasi coğrafiya" "geosiyasət"dən daha əvvəl meydana gəlmiş və əsasən "qeydiyyat aparmaq" funksiyasını daşımışdır.

Geosiyasət klassikləri ilkin olaraq bu elmə dövlətlərin yeni ərazilər və yeni geosiyasi şərait üzərində *"sərəncam vermək", "qərar qəbul etmək" funksiyasını ifa edən sahə kimi baxırdılar.*

Fərz olunur ki, "siyasi coğrafiyanın" əsasını 1897-ci ildə yazdığı "Siyasi coğrafiya" əsəri ilə alman alimi Fridrix Ratsel (1844-1904) qoymuş, geosiyasət anlayışını isə təxminən iyirmi il sonra elmi ədəbiyyata İsveç mənşəli almanofil alim Rudolf Çellen (1864-1922) gətirmişdir.

Rudolf Çellen özünün *"Dövlət həyatın forması kimi" adlı əsərində geosiyasəti "konkret məkanda yerləşən, daim genişlənən və inkişaf edən, coğrafi və bioloji orqanizmin qovuşduğu dövlət haqqında elm kimi" xarakterizə etmişdir.*

F.Ratselə görə, *geosiyasət dövlətin öz ətrafına, qonşularına, ilk növbədə yerləşdiyi coğrafi məkana münasibətini öyrənir və coğrafi məkan münasibətlərindən (ətraf aləmdən) irəli gələn, yaranan problemlərin həllini qarşısına məqsəd qoyur.*

Ratsel geosiyasəti, həm də *coğrafi cəhətdən izah edilmiş siyasət, öz müstəqil tədqiqat sahəsi olmayan bir aralıq elm kimi dəyərləndirir, onu daha çox siyasətə yaxın olan, diqqətini siyasi şəraitlərə, onun coğrafi aspektlərinin təhlilinə və coğrafi şərhinə yönəldən sahə hesab edirdi.*

Geosiyasətin keçmiş SSRİ-də və digər sosialist ölkələrində çox maraqlı tarixi keçmişi olmuşdur. Baxmayaraq ki, 1917-ci ilə qədər Rusiya geosiyasət məktəbi dünyanın ən aparıcı və qabaqcıl mərkəzlərindən sayılırdı, inqilabi çevriliş nəticəsində hakimiyyətə gələn bolşeviklər bu elmə qeyri-rəsmi şəkildə qadağa qoydular. Odur ki, Geosiyasət uzun müddət- XX əsrin 80-ci illərinə qədər bəhs olunan məkanda qanundankənar elm, imperialist dünyasının ərazi iddiaları-

na və xarici işğallarına bəraət qazandıran saxta burjua nəzəriyyəsi kimi təqdim edilmiş və onun əsas tədqiqat obyektlərinin və predmetinin öyrənilməsini "iqtisadi və siyasi coğrafiyanın" üzərinə qoymuşlar.

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, elmi fikrin bu istiqaməti bütün sosialist dünyasında, o cümlədən SSRİ məkanında yenidən qiymətləndirilməyə başlandı. Əvvəlki yanaşmalardan tədricən imtina olunaraq, "geosiyasət elmini" mənfi burjua nəzəriyyəsi kimi deyil, *ayrı-ayrı coğrafi amillərlə məkanın yerləşməsi, müəyyən təbii ehtiyatların siyasi qiymətləndirilməsi, iqlimin, əhali sıxlığı və onun inkişaf sürəti kimi amillərlə müəyyənləşən məxsusi dövlət siyasəti, xüsusən də strateji xarici siyasət sahəsi – Qərb siyasi konsepsiyası kimi dəyərləndirməyə başladılar.*

Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-də 1917-1991-ci illərdə geosiyasi məktəblər adı altında qurulan elmi-tədqiqat mərkəzləri olmasa da, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun üzvləri üçün xüsusi olaraq məxfi məruzələr, xidməti materiallar ayrıca institutlarda, hərbi akademiyalarda hazırlanırdı və məxfi qriflərlə geniş tədqiqatçılardan gizlədilirdi. Ölkənin xarici siyasəti, bu və ya digər dövlətlərlə strateji münasibətləri əslində, dövlətin geosiyasi biliklərinə, elmi tədqiqatların nəticələrinə söykənərək onun strateji maraqlarını ifadə edirdi. Ölkə ali məktəblərində bilavasitə geosiyasət fənni tədris olunmasa da, siyasi coğrafiya, topoqrafiya, politologiya, hərbi strategiya və başqa fənlərin tərkibində tələbələrə geosiyasi biliklər öyrədilirdi.

SSRİ dağılandıqdan sonra geosiyasi tədqiqatlar həm bütün dünyada, həm də postsosialist ölkələrində daha da artmış, onun anlayışları, obyektləri genişlənmiş və zənginləşmiş, konkret və tətbiqi məzmun kəsb edərək, müasir dünyada baş verən dəyişikliklərə fəal müdaxilə etməyə və təkan verməyə başlamışdır. Əlbəttə, bu vəziyyət ilk növbədə geosiyasətin bir çox sahələrinin elmi bazasının genişlənməsi ilə bağlı olmuşdur.

Tədqiqat obyektini əsasən *dövlətin ərazi və əhalisi, xalqların etnik xüsusiyyətləri, məkan və sivilizasiya xarakteristikası, ölkənin hərbi gücü, təhlükəsizliyi və ərazi ekspansiyası və s. geosiyasi və geostrateji məsələlər üzərində quran* ənənəvi klassik geosiyasətdən fərqli olaraq, müasir geosiyasət daha çox *beynəlxalq aləmdə dövlətin iqtisadi-siyasi, texnologiya, maliyyə, innovasiya və enerji (o cümlədən hərbi) imkanları və gücü, dünyadakı müsbət imici və beynəlxalq proseslərə təsiri, sivilizasiya ölçüləri (mədəni inkişafı, qlobal informasiya və kommunikasiya texnologiyalarına çıxışı, virtual təsir dairəsi və s.) ilə məşğul olan elmi istiqamətə transformasiya olunmuşdur.*

Bu transformasiya əslində bir elm kimi tək-cə geosiyasətin tədqiqat obyektini deyil, həm də *dünya nizamının fundamental əsaslarını, strateji və siyasi dəyərləndirmələrin meyarını dəyişmiş, dövlətin müasir gücünün heç də böyük məkan və hərbi potensialla deyil, daha çox yuxarıda qeyd etdiyimiz amillərlə və vasitələrlə ölçüldüyünü sübut etmişdir.*

Tədqiqatçılar hesab edir ki, dövlətlərin gücü, dünya siyasətinə təsiri və beynəlxalq imici bu gün heç də XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi ölkələrin böyük məkanları, əhalisinin sayı, təbiətinin zənginliyi və hərbi gücü ilə deyil (baxmayaraq ki, bu amillər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir), geoiqtisadi meyarlar və yuxarıda qeyd olunan digər vasitələrlə ölçülür.

Müasir geosiyasətdə istifadə olunan ideya və nəzəriyyələr daha çox geosiyasətin iqtisadi və sivilizasiya yanaşmasına əsaslanaraq, onun akademik elmə və siyasi praktikaya (təbiiqi geosiyasət, yaxud geostrategiya-Ə.H.) çevrilməsini şərtləndirir.

Akademik geosiyasət müasir dövrdə daha çox dünyanın tarixi geosiyasi dövrlərinin öyrənilməsi və yenidən dəyərləndirilməsi yolu ilə, yer kürəsinin nizamının transformasiyasını və strukturunu, dövlətlərin geosiyasi kodunu və vektorlarını, böyük dövlətlərin iflası və parçalanmasının səbəblərini araşdırır və müvafiq elmi qənaətlərə gəlir, elmi proqnozlarla çıxış edir.

Onun tədqiqatlarına ilk növbədə, tarixi və müasir geosiyasi qanunauyğunluqların öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi, çoxstandartlı, fərqli siyasi və fundamental milli-dini üstünlüyə əsaslanan yanaşmalardan, coğrafi iqtisadi determinizmdən imtina edilməsi və s xüsusiyyətlər xasdır.

Praktik geosiyasət cərəyanlarını müasir dövrdə tədqiqatçılar *praqmatik* və *idealist* olmaqla iki yerə ayırırlar:

Praqmatiklər daha çox klassik geosiyasi ideya və nəzəriyyələrin təhlilinə söykənərək dövlətlərarası, dövlətdaxili münaqişələrin dəyərləndirilməsi və həlli, beynəlxalq münasibətlərin qurulması, dövlət idarəçiliyi sistemləri, onların fərqləri və bunun dünya siyasətinə təsiri, müasir dünya nizamı və onun xarakteristikası, planetin münaqişəli regionlarında proseslərə təsiretmə, güc tətbiqi variantları (hərbi-iqtisadi təsirlər və s.) məsələləri ilə məşğul olurlar.

İdealist geosiyasətçilər isə daha çox beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq normalarından çıxış edərək dünyada ədalətli və humanist dövlətlərarası münasibətlər və liberal dünya mühiti ideyasını təbliğ edirlər.

Müasir dünyada praqmatik geosiyasi fikirlər idealist fikirlərdən daha üstündür və daha çox təbliğ olunur.

Hər iki geosiyasi istiqamətin tədqiqi və reallaşdırılmasında siyasi coğrafiyanın, xüsusən onun tədqiq etdiyi – dövlətşünaslığın, siyasi regionşünaslığın, regional siyasətşünaslığın və elektoral coğrafiyanın rolunu xüsusi vurğulamaq lazımdır.

Beləliklə, XXI əsrin və üçüncü minilliyin qlobal çağırışları, dövlətlərarası münasibətlərin və dünya nizamının mövcud vəziyyəti elmi biliklər sistemi kimi Geosiyasətin də məzmununa, obyekt və predmetinə, metodoloji prinsiplərinə öz təsirini göstərmiş, onun kateqoriyalarını genişləndirmiş və transformasiyasını şərtləndirmişdir.

Dünya birliyinin, bəşəriyyətin gələcək taleyi və tələbləri geosiyasətçilərin qarşısına *klassik geosiyasətin* baza prinsiplərini, qiymət meyarlarını, geosiyasi bilikləri və postulatları yenidən dəyərləndir-

mək və müasir zamanın tələblərinə uyğunlaşdırmaq vəzifəsi qoymuşdur.

Rusiya tədqiqatçısı E.A.Pozdnyakovun fikrincə, geosiyasət – *coğrafi mühitin siyasi amillərin istifadəsi yolu ilə ona təsir imkanlarının üzə çıxarılmasına, öyrənilməsinə, dövlətin iqtisadi, ekoloji, hərbi-strateji təhlükəsizliyinin təmin olunmasına xidmət edir. Praktiki geosiyasət dövlətin ərazi problemləri, sərhədləri, əhalisi də daxil olmaqla, malik olduğu strateji ehtiyatların yerləşdirilməsi və istifadəsi ilə bağlı hər bir şeyi öyrənir.* Beləliklə, qısaca olaraq Pozdnyakovun fikrincə, geosiyasət – məkan üzərində nəzarət haqqında biliklər sistemini öyrənən elmdir.

Tədqiqatçıların bəziləri hesab edir ki, geosiyasət elmi məkana təbii anlamda deyil, daha çox siyasi-strateji baxımdan, dövlətlərin subyektiv nöqteyi-nəzərindən yanaşır. O, siyasi coğrafiyaya nisbətən daha dinamikdir.

Hazırda geosiyasət təkcə dünya nizamının dəyişdirilməsində əsas ideya və alət deyil, həm də aparıcı ölkələrin strateji siyasətinin və insanlığın gələcək taleyinin proqnozlaşdırılmasında açar rolunu oynayır.

Geosiyasət dövlətə öz məkanını və bu məkanda yaşayan əhalisini (vətəndaşını) yarana biləcək hər hansı xarici təhlükələrdən qorumaq haqqında biliklər verir.

Müasir siyasətşünasların geosiyasətin özünəməxsus xarakteristikası kimi təqdim etdikləri cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, *dünyanın hazırkı siyasi bölgüsü ilə coğrafi və iqtisadi region bölgüsü arasında uyğunsuzluq müşahidə olunur. Yaxud dövlətlərin siyasi sərhədləri ilə dünyanın mədəni-informasiya bölgüsü qətiyyənlə üst-üstə düşmür.* Odur ki, geosiyasət klassiklərinin bu elmin əsasları, predmeti, subyektiv və obyektiv ilə bağlı bəzi düşüncələri elmi-texniki tərəqqinin bugünkü nailiyyətləri çərçivəsində yeni qiymətləndirmə tələb edir.

Beləliklə, ümumi nəticə çıxarsaq, müasir dövrdə geosiyasəti-məqsədli və subyektiv, elmi və ideoloji, nəzəri və praktiki fəaliyyət sahəsi olaraq planetin (qitə, region, ölkə, quru, dəniz, hava, hərbi kos-

mik və s. məkanların) vəziyyətini, bu vəziyyətə təsir göstərən amilləri (coğrafi, tarixi, siyasi, ideoloji, demoqrafik, informasiya, müdafiə, dini-mənəvi, sosial-iqtisadi, kommunikasiya və s.), ölkələrin və ölkə birliklərinin geostrateji inkişafının hərəkətverici qüvvələrini və fəaliyyətinin əsaslarını öyrənən elm kimi xarakterizə etmək olar.

ABŞ-ın "Amerikana" geosiyasi ensiklopediyasında Geosiyasəti-coğrafi, tarixi, siyasi və başqa amillərin birgə təsirini araşdırmaqla, dövlətin strateji potensialını və gücünü öyrənən elm kimi qiymətləndirmişlər.

Amerikalı alim G.Qeddisin fikrincə, geosiyasət son nəticədə dövlətlərin geosiyasi kodlarının hazırlanmasına xidmət edir.

Geosiyasi kod hər bir ölkənin özü, qonşuları, dostları və rəqibləri haqqında elmi institutlar tərəfindən hazırlanan düşüncələri, xarici siyasətinin vəzifə və hədəflərini, geostrateji və təhlükəsizlik doktrinalarını müəyyən edən qanunlar və fəaliyyətlər toplusudur.¹

Geosiyasət dünyada baş verən beynəlxalq, regional dövlətlərarası siyasi prosesləri bilavasitə öyrənmir (bunu beynəlxalq münasibətlər fənni öyrənir), yalnız onlara istinad edir və reaksiya verir.

7. 2. Geosiyasətin obyektı və predmeti

Geosiyasətin obyektı və predmeti ilə bağlı siyasətşünaslar arasındakı mübahisələr də bir əsrə yaxındır davam edir. Bu mübahisələr həmişə səmərəli nəticə ilə yekunlaşmır və bəzən geosiyasəti bir elm sahəsi olaraq özünəməxsus xüsusiyyətlərdən məhrum edir, onun hüdudlarını son dərəcə dalgın, qeyri-dəqiq hala gətirir, geosiyasi tədqiqat obyektlərini iqtisadi, siyasi, coğrafiya, hərbi-strateji, təbii ehtiyatlar, ekologiya, beynəlxalq münasibətlər, xarici siyasət və digər elm sahələri ilə qarışdırır. Belə hal, xüsusilə, uzun illər boyu keçmiş SSRİ-nin, o cümlədən digər sosialist ölkələrinin elmi-tədqiqat mərkəzlərinin fəaliyyətində müşahidə olunmuşdur.

¹ Колосов В.А., Мироненко Н.С. Göstərilən əsəri, s.26.

Məsələn, yarandıqları zamandan günümüzə qədər "siyasi coğrafiya" və "geosiyasət" in obyekt və predmeti, funksiya və qanunları ətrafında davamlı diskussiya gedir. Demək olar ki, geosiyasətlə məşğul olan hər bir tədqiqatçı bu iki elm sahəsinin oxşar və fərqli cəhətləri, obyekt və predmeti ilə bağlı özünəməxsus fikir yürütmüş və mülahizə söyləmişdir.

Lakin geosiyasətin əsas məsələsi onun hansısa digər elmlərlə müqayisəsi deyil, məxsusi anlayışının hamı tərəfindən qəbul edilmiş formasının tapılması, obyekt və predmetinin, tədqiqat metodologiyasının dəqiq müəyyən olunması ilə bağlıdır. Yüz ildir ki, siyasətşünaslar belə bir suala cavab axtarır və əksəriyyəti də bir-birinə həm oxşar, həm də zidd olan cavab verirlər: **geosiyasət nədir, nəyi və necə tədqiq edir?**

Bu məsələdə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, geosiyasətçilər açıq-aşkar iki qrupa ayrılırlar. Bunlar *ənənəvi klassik geosiyasətçilər* (onların sırasına 1990-cı illərə qədər fəaliyyət göstərmiş digər geosiyasət məktəblərinin nümayəndələrini də aid etmək olar) və *müasir sivilizasiya geosiyasətçilərindən* ibarətdirlər.

Klassik müəlliflərin geosiyasətin vəzifələri, obyekt və predmeti ilə bağlı fikirlərini ən dolğun şəkildə F.Ratsel və R.Çellen ifadə etmişdir.

F.Ratselə görə, *geosiyasət siyasi amillərin məkanla qarşılıqlı münasibətlərinin ölkənin ərazisinə, əhalisinə və subyektlərin mədəni davranışlarına təsirini öyrənir.*

R.Çellen isə geosiyasətin tədqiqat obyektlərini və tərkibini üç yerə bölərək belə təqdim edirdi:

Monopolitika – konkret dövlətin siyasi əhatəsini, xarici aləmin və siyasi müttəfiqlərin ona göstərdiyi təsir və təzyiqi öyrənir;

Morfopolitika – dövlətin ərazisinin formasını, ölçülərini öyrənir;

Fiziopolitika – dövlətin ərazisinin geostrateji məzmun və xarakteristikasını, fiziki-coğrafi keyfiyyətlərini və s. öyrənir.

Çellen dövlət həyatının müxtəlif aspektlərini öyrənən beş elm sahəsini xüsusi qeyd etmişdir. Bunlar – geopolitika, ekopolitika, demo-

politika, sosiopolitika, kratopolitikadan ibarətdir. Müəllif onların içərisində birinciliyi məhz *geopolitikaya* vermişdir. Çellen geopolitikanın **əsas vəzifəsinin də bir orqanizm olaraq dövlətin böyüməyə və genişlənməyə olan ehtiyacını, dünya ərazilərinin bölüşdürülməsi hesabına bu ehtiyacın ödənilməsinin vacibliyini əsaslandırmaqdan ibarət olduğunu qeyd etmişdir.**

Çellen hesab edirdi ki, böyük dövlətlər əhalisinin artan tələbatını ödəmək üçün planlı şəkildə öz "həyati məkanlarının" genişləndirilməsi ilə məşğul olur. Geosiyasət bu məsələdə dövlətin əsas aləti rolunu ifa etməlidir.

Digər alman klassik geosiyasətçisi K.Haushofer geosiyasəti "*dövlətin coğrafi təfəkkürü*" kimi dəyərləndirirdi. Haushofer hesab edirdi ki, dövlətin geostrateji məkan və ərazi xarakteristikasının düzgün dəyərləndirilməsi, doğru siyasi qərarların verilməsi və əsaslı praktiki fəaliyyətin qurulması bütün qələbələrin əsasını təşkil edir. Bu anlamda o, geosiyasəti "*praktiki siyasi rəhbərlik sənəti*" kimi qiymətləndirirdi.

Klassik ABŞ geosiyasətinin yaradıcılarından olan N.Spaykmen geosiyasətin əsas vəzifəsinin "*coğrafi yerləşmə xarakteristikasından asılı olaraq dövlətin təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələləri öyrənməkdən*" ibarət olduğu qənaətində idi.

Beləliklə, klassik geosiyasətçilərin əsərləri üzrə ümumiləşdirmə aparsaq, **geosiyasətin obyekt və predmetini:**

1) planetar məkan – quru, su (dənizlər və okeanlar), yer kürəsini əhatə edən hava təbəqəsi, milyon illərdir planetdə cərəyan edən dəniz və qurunun, hava və torpağın, sivilizasiya və insan cəmiyyətlərinin ünsiyyəti, sərhəd, təbii ehtiyat və resurslarla bağlı dövlətlər arasındakı qarşıdurma;

2) geosiyasi proseslər və dünyanın geosiyasi strukturunun yaranmasına və yenidən dəyişdirilməsinə səbəb olan hadisələr;

3) praktik geosiyasi fəaliyyət prosesinə cəlb edilmiş dövlət və xalqlar, onların keyfiyyət xarakteristikası və qarşılıqlı münasibətləri;

4) konkret tarixi şəraitlərdə idrak (dərketmə), milli ruh, sosial fəallıq və psixoloji mühit təşkil edir.

Tədqiqatçıların ümumi fikri ondan ibarətdir ki, bu və ya digər amillərin geosiyasi dəyərləndirilməsi tarixən dəyişkən olmuşdur. Məsələn, iki yüz il bundan əvvəl geosiyasi vəzifələr sırasında birinci yerdə coğrafi aləm, təbii-coğrafi şərait, iqlim, məkan və hərbi amillər, ərazi işğalları və istehsal qüvvələrinin inkişafı maraqları durursadusa, müasir dövrdə ayrı-ayrı dövlətlərin və dövlət birliklərinin dünyanın strateji xammal, enerji və kommunikasiya məkanları üzərində təsir dairəsinin (güc mərkəzinin) bölüşdürülməsi və təkrar bölüşdürülməsi qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi dayanır.

Onların fikrincə, klassik (ənənəvi) geosiyasətdən fərqli olaraq müasir geosiyasətin əsasını daha çox **geoiqtisadiyyat** təşkil edir. Əgər klassik geosiyasət nümayəndələri geosiyasətin əsas qanunauyğunluğu kimi *fundamental dualizm* nəzəriyyəsini qəbul edirdilərsə, müasir geosiyasətçilər üstünlüyü sivilizasiya geosiyasəti nəzəriyyəsinə verirlər.

Dünyanın inkişafının XXI yüzillikdə postindustrial modeldən qloballaşma mərhələsinə keçməsi geosiyasi vəziyyəti də müvafiq olaraq dəyişir və yeni-yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirir. 150-200 il əvvəlki dövrlə müqayisədə geosiyasi fəaliyyətdə yeni amillər ön plana çıxır.

Geosiyasət coğrafiya, tarix, iqtisadiyyat, demoqrafiya, etnoqrafiya, dinşünaslıq, ekologiya, hərbi təlimlər və strategiya, ideologiya, sosiologiya, politologiya və s. kimi elm sahələrinin nəticələrinə istinad edərək elmi nəticələrini çıxarmağa başlayır.

Geosiyasətin transformasiyası onun tədqiqat obyektini də ciddi şəkildə dəyişmiş və genişləndirmişdir.

Müasir geosiyasət *ənənəvi tədqiqat obyektləri ilə yanaşı, ayrı-ayrı dövlət və dövlət birliklərinin dünyadakı çoxşaxəli transmilli nəqliyyat-kommunikasiya vasitələrinə, əlverişli məkanlara, planetin maddi və mənəvi resurslarına təsir və nəzarət imkanlarını, bütün həyatı sahələr üzrə dövlətin təhlükəsizliyini, milli maraqlarını və s. məsələləri*

tədqiq etməyə başlayır.

Klasik geosiyasət "sosial darvinizm", "coğrafi determinizm", "hərbi-nəzəri yanaşma", "sivilizasiya fərqi", "quru və dənizin əbədi mübarizəsi", "böyük məkan", "hartlənd", "rimlənd", "dünya hegemonluğu", "dünya nizamı" və s. çoxsaylı geosiyasi nəzəriyyə və ideyalara söykənərək *dövlətlərin geosiyasi və geostrateji addımlarını planlamaq, hərbi və müstəmləkə ekspansiyalarını, hərbi-siyasi, iqtisadi və mədəni təsirinin güc vasitəsilə reallaşdırılmasını əsaslandırmağa çalışırdısa, artıq yeni dövrdə bu nəzəriyyələr getdikcə "utopik xarakter" kəsb edərək geosiyasətçilərin tədqiqat obyektindən kənar qalır.*

Dünyanın kütləvi qırğın silahları ilə yüklənmiş strateji, taktiki, ballastik və s. raketlərinin sayının az qala İkinci Dünya müharibəsində istifadə edilən hərbi təyyarələrin sayına bərabər olduğu indiki dövrdə, hərbi-siyasi məkanların hansısa təbii, coğrafi amillər vasitəsilə müdafiəsindən danışmaq sadəcə olaraq öz aktuallığını itirir.

Yaxud quru ilə dənizin qarşıdurmasının (klassik geosiyasi dualizm nəzəriyyəsi) dünyanın müasir tarixi inkişafının "motoru" olması ideyasını elmi içtimaiyyət sadəcə inkar edir. Eyni fikri digər ənənəvi və klassik geosiyasi nəzəriyyə və ideyalara da şamil etmək olar.

Əlbəttə, bütün bunlar klassik-ənənəvi geosiyasi ideyaların və nəzəriyyələrin bəşəriyyətin həyatındakı rolunu qətiyyənlə inkar etmir. Lakin geosiyasət də digər sahələr kimi akademik-elmi, siyasi-realist, konkret-tarixi və praktiki-tətbiqi elmdir. Onun nəyi və niyə öyrəndiyini insanlığın elmi-nəzəri ehtiyacı, praktiki tələbatı müəyyən etməlidir.

XXI əsrdə fəal şəkildə ilk sıraya hərbi və maliyyə informasiyaları, informasiya texnologiyaları və innovasiyaları, mədəni-mənəvi resurslar və s. amillər keçir. Bütün bunlar bütövlükdə dövlətin, onun hərbi sisteminin, iqtisadi idarəetməsinin qlobal kompüter sistemlərində istifadə olunan informasiya və texnologiyalardan asılılığının yüksək mərhələsi deməkdir.

Geosiyasətin predmetinə həm keçmişdə, həm də müasir dövrdə

bir qayda olaraq – dünya və regional problemlərin həllində geosiyasi *subyektlər arasındakı qarşılıqlı münasibətləri* aid edirlər.

İndiki mərhələdə onun predmetinə həm də *müasir dünyanın informasiya müharibələrini, subyektlərarası informativ-psixoloji təsiretmə və ictimai fikrin idarə olunması məsələlərini* də aid etmək olar.

Geosiyasətin predmeti görüldüyü kimi, daim dəyişsə də, onun obyektini müəyyən mənada sabit olaraq qalır.

Dünya siyasətinin qloballaşması, çoxqütblü, çoxölçülü, çoxşaxəli xarakter alması ilə əlaqədar bu gün hər hansı bir dövlətin "real statusu" təkcə onun böyük məkan və çoxsaylı əhali xarakteristikası ilə müəyyən olunmur. Bunun müəyyən olunması üçün geosiyasət *çoxşaxəli və kompleks tədqiqat* aparmalıdır.

Müasir geosiyasət *həm də dövlətin uzunmüddətli milli maraqları, məkan xarakteristikası və bu əsasda yürütdüyü siyasət arasındakı qarşılıqlı bağlılığı tədqiq edir.*

Dövlətlərin milli maraq anlayışı və yürütdüyü siyasət əsasən subyektiv mahiyyət daşıyır və bir qayda olaraq dövləti idarə edənlərin xarakteri, dünyagörüşü, ətraf aləmə münasibəti, ölkəsinin maraq və imkanlarını necə dəyərləndirmələri, hansı strateji doktrina daşıyıcısı olmaları ilə ölçülür.

XX yüzilliyin ortalarından elmi-texniki tərəqqi nəticəsində geosiyasətin predmetinin bəzi elementlərinə *texniki-iqtisadi proseslər* də daxil edilir. Yüzilliyin sonunda dünyanın geosiyasi ab-havasına getdikcə *elmi-texniki tərəqqi, təbii ehtiyatların əldə olunması və emalı, tullantılardan istifadə və ekoloji problemlər, əməyin ictimai bölgüsü, satış və əmək bazarının, iqtisadi proseslərin real qloballaşması və s.* kimi məsələlər daha çox təsir göstərməyə başlayır.

Qloballaşma beynəlxalq ticarətdə, kapital və investisiyaların dövlətlərarası hərəkətlərində, işçi qüvvəsi və valyutaların yerləşdirilməsi, informasiya axınlarının aktivləşməsi və s. kimi proseslərdə də açıq görünməkdədir.

Bu kimi proseslər beynəlxalq həyatın bütün sahələrinə mühüm

dəyişikliklər gətirir. XXI yüzillikdə iqtisadi amillərin getdikcə daha artıq təsirə malik olacağı, iqtisadi münaqişələrin dövlətlərarası və beynəlxalq münaqişələr sırasında birinci yerə çıxacağını aydın şəkildə proqnozlaşdırmaq olar. İqtisadi münaqişələrin həlli üçün hərbi, hərbi-siyasi qüvvələrdən istifadə olunacağı istisna deyil. Bunlar da öz növbəsində ölkələrin iqtisadi vəziyyətindən asılı olacaqdır.

İqtisadi proseslər, elmi-texniki tərəqqi nəinki əsrlərlə formalaşmış geosiyasi və geostrateji dəyərləri, anlayışları, hədəfləri dəyişir, eyni zamanda ətrafdakı coğrafi mühitə, ekoloji şəraitə, insanın özünə, cəmiyyətə (ictimai vəziyyətdə dəyişikliklərə, təbii ehtiyatlara, istehsalın yerləşməsinə, işçi qüvvəsinin tətbiqinə, yeni şəhərlərin tikintisinə və s.) daha güclü təsir göstərir. Odur ki, geosiyasi şəraitin iqtisadi amilini getdikcə daha çox nəzərə almaq lazım gələcəkdir.

Beynəlxalq münasibətlərin bütün forma və səviyyələrində, dövlətlərarası əlaqələrin qurulmasında *iqtisadi maraqlar* geosiyasətin milli təhlükəsizlik kimi əsas və fundamental anlayışlarından daha çox ön plana keçir. Planetdə baş verən qlobal iqtisadi proseslər özünün yüksək dinamikliyi ilə seçilir və müasir geosiyasi vəziyyətin qeyri-sabit olacağını qabaqcadan müəyyən edir.

Ölkələrin həyat fəaliyyətlərinin coğrafi və geostrateji şərtləri də müasir geosiyasətdə mühüm yer tutur.

Lakin bütün sadaladığımız bu amillər müasir dünyanın geosiyasi vəziyyətini, dövlətlər və xalqlar arasındakı münasibətlərin dinamikasını səciyyələndirə, ayrıca dövlətin və ya bir qrup ölkənin beynəlxalq münasibətlərdəki və dünya siyasətindəki yerini son olaraq müəyyən edə bilməz.

Müasir dövrün geosiyasi şəraitinə güclü təsir edən və onun tədqiqinin predmetinə xidmət edə bilən bir sıra digər ciddi amillər də mövcuddur. Onları tədqiqatçılar aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

Dünya əhalisinin getdikcə təhsil və mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi, yeni texnologiyaların praktikada kütləvi tətbiqi və onun insanların düşüncəsinə hakim kəsilməsi, qlobal iqtisadiyyatın, elmin, hər-

bi sənayenin və s. transmilliləşməsi;

Mədəniyyətlərin səviyyəsinin yüksəlməsi və sivilizasiyanın inkişafının dünya dinlərinin vəziyyətlərinə ciddi təsir göstərməsi, sinfi və soyuq müharibələrin başa çatması ilə beynəlxalq aləmin geosiyasi tarazlığına dinin təsirinin artması;

Dövlətin siyasi rejiminin fəaliyyət səmərəliliyinin, vətəndaşların təfəkkürü və hakim elitanın səriştəsinin, ölkə əlahisinin, cəmiyyətin qanunlara və ictimai davranış normalarına əməl etmə vərdişlərinin geosiyasi vəziyyətə təsirinin artması;

Elmi-texniki tərəqqi nəticəsində keçən əsrlərdə əsas kimi götürülən ayrı-ayrı geostrateji və coğrafi müdafiə elementlərin: geniş ərazilər, sərhədlərin qorunmasında okeanın, dəniz, dağ, çay, meşə və təpələrin rolu məsələsinin müasir dövrdə aktuallığını itirməsi;

Bununla yanaşı, elektron və rəqəmsal rabitə vasitələrinin inkişafı nəticəsində bir çox ənənəvi kommunikasiya növlərinin əhəmiyyətinin ciddi şəkildə aşağı düşməsi, əvəzində, enerji ehtiyatlarının daşınmasında boru kəmərlərinin, gəmiçilik və tankerlərin, dəmir yollarının, hava daşımalarının rolunun xeyli artması;

Beynəlxalq aləmdə artıq böyük ölkələrin deyil, daha çox ciddi elmi, informasiya, innovasiya potensialı, inkişaf etmiş texnologiyaları və geniş maliyyə vəsaiti olan ölkələrin rolunun xeyli güclənməsi;

Geosiyasi və məhəlli problemlərin həllində son zamanlar hərbi qüvvələrin tətbiqinin və "lokal müharibə"lərin sayının çoxalması, dünyada getdikcə silahlanmanın güclənməsi, hərbi qüvvələrə, onların təliminə və təchizatına, idarə olunmasına tələbatın daha da artması;¹

Bəşəriyyət üçün müasir narahatlığın əsas predmetlərindən biri hesab olunan nüvə dövlətlərinin sayının artması;

¹ Burada söhbət Fələstin-İsrail, ABŞ-İraq, Yuqoslaviyadakı millətlərarası müharibələr, Çeçenistan-Rusiya, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, Rusiya-Gürcüstan, Abxaziya, Cənubi Osetiya və bu kimi başqa münaqişələrdən söhbət gedir. Təhlillər göstərir ki, gələcəkdə münaqişə zonalarında hərbi qüvvələrin tətbiqi daha da artacaqdır. Belə ki, planetin əsas ziddiyyətləri olan dünyanın bölüşdürülməsi və xammal mənbəyi uğrunda rəqabət, iqtisadi qarşılıqlı, satış bazarları uğrunda mübarizə getdikcə daha da kəskinləşir.

Getdikcə beynəlxalq arbitr rolunu və hüququnu mənimsəyən NATO-nun Şərqlə doğru genişlənməsi və bunun nəticəsində həyati marağı təhdid edilən bəzi ölkələrin (Rusiya, Çin və s.) Avrasiyada yeni təhlükəsizlik tədbirlərinə əl atması;

Asiya qitəsinin cənubunda – Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində baş verən demoqrafik vəziyyətin dəyişməsi nəticəsində (əhalinin sürətli artımı ilə) bölgədə iqtisadi, sosial, hərbi, ekoloji və s. problemlər kompleksinin meydana çıxması və bunun "böyük güclərin" dünyadakı geosiyasi tarazlığına ciddi təsir göstərməsi və s.¹

7.3. Geosiyasətin kateqoriyaları

Hər bir elm sahəsi kimi, geosiyasətin də məzmunu onun əsas elmi anlayışlarında- kateqoriyalarında əksini tapır.

Geosiyasət siyasi institutların, ilk növbədə dövlət və dövlət birliklərinin məkan üzərində nəzarətinin əsaslarını, imkanlarını, forma və mexanizmlərini öyrənir. Onun kateqoriyaları geosiyasi məkanın xarakteristikasının, strukturunun və inkişaf dinamikasının müxtəlif aspektlərini əks etdirərək, çətin və mürəkkəb geosiyasi məsələlərin qavranılmasında tədqiqatçılar üçün açar rolunu oynayır.

Klassik geosiyasətdə kateqoriya anlayışı xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Onlar coğrafi amillərin cəmiyyətlərin siyasi, sosial vəziyyətinə və tərəqqisinə təsirini öyrənmək, siyasətin məkan və digər coğrafi amillərlə (təbii ehtiyatlar, əhali, istehsal münasibətlərinin yerləşməsi və s.) əlaqəsini açmaq üçün məxsusi geosiyasi kateqoriyalarla yanaşı, başqa elmlərin, məsələn coğrafiyanın (geoməkan və onun xarakteristikası, coğrafi mühit, məsafə və s.), hərbi elmin (güc tarazlığı, təsir dairəsi, bufer zona, təhlükəsizlik zolağı və s.), fəlsəfənin (milli maraq, milli ideya, sivilizasiya və s.) və s. sahələrin kateqoriyalarından da istifadə edirdilər.

¹ Маринченко А.И. Геополитика.М., 2009, с.7-8.

Sonrakı dövrdə klassik geosiyasətin bir elm kimi inkişaf etməsi ilə onun məxsusi kateqoriyalar sistemi və anlayışları da genişlənir və məzmunca zənginləşir. Məsələn, bəzi klassik geosiyasətçilər artıq bu elmin hərbi aspektlərini "geostrategiya" kateqoriyası ilə ifadə etməyə başlayıblar. Bundan başqa, geostrategiyanın tərkibinə daxil olan "quru", "dəniz", "hava məkanları" və "qüvvələri" anlayışları meydana çıxır.

Anqlo-saks və kontinental Avropa klassik geosiyasət banilərini yaradıcılığa başlaması ilə elmi dövriyyəyə, məsələn H.Makinderlə "dünya siyasətinin ox anlayışı – hartlənd", Spaykmenlə "rimlənd, sahil zonaları", Şmitlə "dəniz və kontinental güclər", "tallasokratiya və tellurokratiya", Mehenlə, Danilevski, Milyutin və b. ilə "atlantizm", "avrsiyaçılıq", Haushoferlə "kontinental blok" və s. geosiyasi anlayışlar daxil edilir.

Geosiyasətin müasir inkişafı və geosiyasi fikirlərin sonrakı transformasiyası fonunda siyasətşünaslar bu elmin məxsusi anlayış və kateqoriya aparatının genişləndirilməsi və zənginləşdirilməsi qayğısına ayrıca qalmışlar.

Müasir dünyanın geosiyasi strukturunun əsasları və xarakteristikasını, qloballaşan və transmilliləşən dünyada dövlətlərarası geosiyasi münasibətlərin tənzimlənməsini, milli və dövlət maraqlarının tərzliyini, nizamını və dinamizmini, beynəlxalq və regional inteqrasiya proseslərinin meyllərini yalnız geosiyasi anlayışların və kateqoriyaların dəqiq, hərtərəfli qavranılması və təsnifatı yolu ilə həyata keçirmək olar.

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bütün dövrlərdə geosiyasət elminin əsas kateqoriyası kimi – **geosiyasi məkan** qəbul edilmiş və onun üzərində **nəzarət imkanlarını** araşdıran müxtəlif konsepsiyalar irəli sürülmüşdür.

Geosiyasi məkan: dövlət və ya dövlətlər ittifaqının nəzarətində olan coğrafi, iqtisadi, siyasi, inzibati-hüquqi, mədəni, təhlükəsizlik, informasiya və s. sahələrin kompleks əhatə olunduğu, lakin xarici

VII FƏSİL. Geosiyasət elminin yaranması və inkişafı (anlayışı, obyektı və predmeti, kateqoriyaları, qanunları, funksiyaları, metodologiyası və metodları)

aləmdən konkret sərhədlərlə ayrılmamış (qeyri-məxsusi) ərazilərdən ibarətdir.

Geosiyasi məkanları **statusuna görə** müxtəlif qruplara ayırırlar. Bunların sırasına:

1. Dövlətlərin məxsusi təbii-fiziki və coğrafi əraziləri aiddir. Bura hər bir dövlətin suveren hakimiyyəti altında olan:

a) quru torpaqlarını (dünyada ən böyük quru ərazisi olan ölkələr Rusiya (17), Kanada (9,9), Çin (9,6), ABŞ (9,4), Braziliya (8,5), Avstraliya (7,7), Hindistan (3,3), Argentina (2,8) və Qazaxıstan (2,7 mln. kv.km), ən kiçik ərazisi olanlar isə Vatikan (44 hektar) və Monakodur (1,96 kv. km)) aid edirlər. Geosiyasi amil kimi quru məkanının xarakteristikası dövlətin ərazisinin ölçüləri, dənizlə əlaqə imkanları, iqlimi, torpağının məhsuldarlığı, təbii ehtiyatlarının zənginliyi, içməli su ehtiyatı, bərpa olunan enerji mənbələri yaratma imkanları və s. ilə ölçülür.

b) su məkanlarını (su məkanlarının özü də: 1) milli sulara – sahilləri yalnız bir dövlətin sərhədinə düşən dənizlər və sahəsi 24 dəniz milindən çox olmayan limanlar, körfəzlər və s; 2) sahil zolağından 12 dəniz mili məsafəsində olan su ərazilərinə ayrılır) aid edirlər.

Ölkənin ərazi sularının üstü və dibi müvafiq dövlətin suveren ərazisi hesab olunur, aralıq sularda isə hər dövlət öz sahilindən 200 millik məsafədə balıq tutmaq üzrə üstün hüquqa malik olur. Geosiyasi amil kimi su məkanı öznün quru ilə mövcud kommunikasiya əlaqələrinin vəziyyəti, adaları, sahillərinin istifadə vəziyyəti, su ehtiyatları və sualtı maddi zənginlikləri, balıqçılıq və digər yeyinti məhsulları sənayesi, gəmiçilik imkanları, dəniz sənayesi və ticarətinin vəziyyəti və s. ilə ölçülür.

c) hava məkanını (Dövlətin hava məkanı onun quru və su ərazilərinin səmasından və yerin səmasından kosmosa qədər olan 110 km hündürlükdən ibarətdir. Əlbəttə, 110 km hündürlük bugünkü texniki şərtlər çərçivəsində şərti xarakter daşıyır. Çünki ən inkişaf etmiş ha-

vadan mühafizə sisteminə malik olan dövlətlər səmalarının yalnız 40-50 km hündürlüyünə nəzarət edə bilirlər. Odur ki, hündürlüyə görə hava sərhədi də nəzarət oluna biləcək məsafədən ibarətdir) aid edirlər.

Geosiyasi və geostrateji anlamda hava məkanının əhəmiyyəti onun hərbi və dinc məqsədlər üçün istifadə edilməsi vəziyyəti ilə ölçülür. Son onilliklərdə dünyanın texnoloji və elmi inkişafı nəticəsində nəinki təkcə hərbi məkanın, o cümlədən kosmos imkanlarından bəşəriyyətin ehtiyacları üçün istifadə edilməsində əsl inqilabi sıçrayışa nail olunmuşdur. Hazırda geostrateji nəzarət baxımından kosmos bəşəriyyətə indiyə qədər məlum olan ən səmərəli bir mexanizmin yaradılmasına imkan vermişdir.

2. Arktika əraziləri (Şimal Buzlu okean zonaları – Norveç, Danimarka, Kanada, ABŞ, və Rusiyanın sərhədlərinə yapışmış və onlar arasında beş polyar sektora bölünmüş buz səhraları nəzərdə tutulur.)

3. Beynəlxalq əraziləri (Bu heç bir dövlətin suveren idarəçiliyi altına daxil olmayan ərazilərdir. Buraya ənənəvi olaraq açıq dənizlər və onların hava səması, dövlətlərin yurisdiksiyasından kənar qalan dəniz və okeanların dibi, Antarktida, Ay və digər planetlər daxil olmaqla kosmik fəza aid edilir.)

4. Qarışıq rejimli əraziləri (Bunlara təbii yataqlarını kəşf və istismar etmək hüququ olan sahil dövlətlərinin kontinental şelf və dəniz iqtisadi zonaları daxildir.)

5. Müvəqqəti keçid statuslu əraziləri (Bunlar da beynəlxalq hüquqla statusu müəyyən edilmiş ərazidir. Ona xüsusi mandatlı, qeyri-statuslu və heç kimə məxsus olmayan ərazilər, ikili tabeçilikdə olan kondominiumlar, protektoratlar, müstəmləkələr, dominionlar daxildir.)

6. Dövlətin ərazisi hesab olunan muxtar inzibati məkanları (Bunlara daxili-yerli hüquqi idarəçilik rejimi olan federativ quruluşları, məsələn, Rusiya Federasiyasının subyektlərini, fransız kommunal və departamentlərini aid edirlər).

7. Nəzarətsiz məkanları aid edirlər.¹

Əgər birinci dörd növ ərazinin statusu beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənirsə, beşinci daha çox ölkənin daxili həyatının inzibati konstitusion quruluşuna aid statusa malikdir. Sonuncu isə adından da göründüyü kimi, heç bir qanuni statusu olmayan nəzarətsiz məkan hesab olunur və ayrı-ayrı qanunsuz rejimlər, etnik-separatçı qruplar, yaxud silahlı dəstələr tərəfindən idarə olunur.

Geosiyasi məkanı **xarakterinə, bəzi digər geosiyasi ölçülərinə və dəyərlərinə görə** də qruplaşdırırlar. Belə ki, geosiyasi məkan:

Ərazi-coğrafi ölçülərinə (ərazinin ölçüsü, dəniz, yaxud quru sahəsinin ölçüləri, relyefi, əhalinin ümumi sayı və milli tərkibi, təbii resurslarının xarakteri, iqlim xüsusiyyətləri);

Hava-kosmik xarakteristikasına (hava sərhədləri və ona nəzarət imkanları, hava yollarının mənimsənilməsi və istifadə edilməsi, kosmik fəzadan istifadə etmək bacarığı, hava və kosmik nəqliyyat vasitələtinə malik olma, yer ətrafına və kosmosa nəzarət etmə imkanı və planetlərarası hərbi təcavüz imkanları);

Siyasi xarakteristikasına (siyasi və inzibati sərhədlərinə, əhalisinə inzibati nəzarət imkanları);

İqtisadi xarakteristikasına (dövlətin yaxın qonşulara, regiona və dünyaya iqtisadi təsir imkanları, xarici ölkələrin iqtisadi həyatında iştirak, milli valyutanın konvertasiyası və təsir zonası, xarici kapital qoyuluşu və aksiyalarda payı və s.);

Mədəni-informasiya xarakteristikasına (dövlətin öz vətəndaşlarının və xarici ölkə ictimaiyyətinin təsəvvüründəki real imici, milli dilin daxili istifadə və xarici aləmdə yayılma səviyyəsi, ölkənin öz fik-

¹ SSRİ-nin dağılması və müasir dünya münafişələrinin reallıqları nəticəsində "nəzarətsiz məkan" adlı yeni bir ərazi növü də meydana gəlmişdir. O nə beynəlxalq hüququn, nə də ki, konkret dövlətin suveren idarəçiliyinin təsir dairəsindədir. Məsələn, Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Dnestryanı separatçı rejimlərinin fəaliyyət göstərdiyi ərazilər de-yure Azərbaycan, Gürcüstan və Moldovanın, de-fakto isə heç kimin, yaxud beynəlxalq hüququn tanımadığı öz rejimlərinin nəzarəti altındadırlar. Yaxud Fələstin dövləti, Şimali Kipr Türk Respublikası, Taliblərin nəzarətində olan Əfqanıstan vilayətləri, Kolumbiya, Dudayev dövrünün Çecenistanı və s. ərazilərin statusunun müəyyən olunmaması onları nəzarətsiz ərazilər kateqoriyasına aid edir.

rini xarici aləmə çatdırmaq imkanları, sərhədlərindən kənar informasiya məkanında iştirakı və dünya informasiya məkanına çıxışının vəziyyəti, xarici informasiyanın təsirindən qorunmaq imkanları, dövlət idarəçilik institutlarının virtual internet məkanında təmsil olması) və s. görə təsnif edilir.

Tədqiqatçıların fikrincə, hər bir dövlət mövcud *məkanının bütün yuxarıda sadalanan amillər üzrə xarakteristikasını öyrənmədən çətin ki, məkan üzərində tam, səmərəli və suveren idarəçilik funksiyalarını icra edə bilsin.*¹

Geosiyasi yanaşmaya görə, məkan kateqoriyası dövlətlərarası qarşılıqlı təsir müstəvisi kimi bir çox coğrafi, iqtisadi, hərbi, demoqrafik, siyasi, mədəni-dini, etnik amillərin təsirinə məruz qalır.

Geosiyasi sahə: Geosiyasətin bu kateqoriyası bir dövlətin, yaxud dövlətlər blokunun konkret məkan üzərində nəzarətini əks etdirir. Rus alimi K.V.Pleşakov geosiyasi sahənin özünəməxsus təsnifatını təklif etmişdir. Bu təsnifata görə, geosiyasi məkan aşağıdakı sahələrə ayrılır:

Endemik sahə: (yunanca "endemos" – yerli deməkdir) – davamlı müddətdə dövlət tərəfindən nəzarətdə saxlanılan məkandır. Bu ərazinin bəhs olunan dövlətə, yaxud milli icmaya mənsubiyyətini əksər qonşular qəbul edir.

Sərhəd sahəsi: bəhs olunan dövlətin nəzarəti altındadır, lakin demoqrafik, etnodemoqrafik, iqtisadi, siyasi cəhətdən kifayət qədər uyğunlaşdırılmamış ərazi xarakteristikasına malikdir. Bu ərazilər daha çox milli azlıqların məskunlaşdığı məkanlardır. Həmsərhəd dövlətlər bu ərazilərin mənsubiyyətini tez-tez şübhə altına alsalar da, ona öz əraziləri kimi də baxmırlar (Məsələn, Avrasiya Rusiyasının Şimal-Şərq, Uzaq Şərq bölgələri, Qafqaz, Kalininqrad, Kareliya, Volqaboyu, müsəlman-türk əraziləri və s. məkanlar).

Çarpaz sahə: bir neçə həmsərhəd dövlətlərin iddia etdiyi məkandır.

¹ Вах: Тузиков А.З. Основы геополитики. М., 2004, с.7-16.

Geosiyasi dayaq nöqtəsi: total sahədən kənarında yerləşən, hər hansı bir dövlət tərəfindən nəzarətə alınan ərazidir. Lakin bu ərazilərdəki kommunikasiyalara ayrı-ayrı dövlətlər nəzarət edir.

Total sahə: milli icmanın nəzarəti altında olan məkandır.

Meta sahə: eyni zamanda bir neçə ölkə və yaxud dövlət tərəfindən mənimsənilən torpaqlardır. Çox zaman bu mənimsəmə geosiyasi təzyiqlər altında həyata keçir.¹

Geosiyasi məkan nəzarəti: Bu kateqoriya bəlli ərazilərə dövlət tərəfindən nəzarət olunması, onun idarə edilməsi və uyğunlaşdırılması səviyyəsi ilə, o cümlədən, ərazinin xarici aləmlə əlaqələrinin inkişaf dərəcəsi və s. ilə səciyyələnir.

Geosiyasi məkan üzərində nəzarətin formaları da müxtəlifdir. Bunlardan – hərbi, siyasi, iqtisadi, demoqrafik, kommunikasiya, dini və s. nəzarət formaları geosiyasətçilərə hələ lap qədim dövrlərdən məlum idi.

XX əsrin sonlarından başlayaraq geosiyasi aləmdə informasiya-ideoloji, texnoloji və mədəni-sivilizasiya nəzarətinin rolundan daha geniş bəhs edirlər.

Tədqiqatçılar ümumiyyətlə, məkan üzərində nəzarətin forma və mexanizmlərinin tədqiqini geosiyasətin əsas vəzifələrindən biri hesab edir və belə düşünürlər ki, *məkan üzərində nəzarətin mexanizm və formaları konkret zamandan asılı olaraq dəyişir*. Bunu onunla izah edirlər ki,

- əvvəla, məkan üzərində tam nəzarət konsepsiyası keçmiş "müstəmləkə-koloniya" sistemlərinə məxsus idi; bu gün isə o, daha çox "geosiyasi xətlərə" – kommunikasiyalara, ticarət və mal dövriyyələrinə, informasiya axınlarına, geosiyasi bazalara və s. nəzarətlə əvəz olunmuşdur.

– ikincisi, hərbi nəzarət iqtisadi sahənin xeyirinə getdikcə ikinci plana keçir və iqtisadi maraq böyük dövlətlərin dünyadakı təsir

¹ Вах: Плещаков К.В. Геополитика в свете глобальных перемен //Международная жизнь, М., 1994, №10, с. 32-34.

dairəsinin, geosiyasi və geostrateji gücünün əsas göstəricisinə çevrilir.

XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq bəzi tədqiqatçılar belə ideya ilə çıxış edir ki, beynəlxalq münasibətlər artıq **geosiyasi paradigmalardan** (qiymətləndirmə, qiymətvermə sxemi) tam şəkildə **geoiqtisadi paradigmaya** keçmişdir. ABŞ alimi E.Lütvak, İtaliya alimlərindən K.Jak, P.Savona, rus alimi E.Q.Koçetov və başqalarının fikrincə, müasir dünya artıq keçmiş geosiyasi deyil, yeni – geoiqtisadi qanunlarla yaşayır. Bunu onunla izah edirlər ki, dünyadakı müasir dövlətlərarası münasibətlərin və münaqişələrin kökündə əsasən məkan, hərbi təhlükəsizlik maraqları deyil, daha çox iqtisadi, biznes, kommersiya maraqları, maddi dəyərlər, yanacaq, energetika və xammal ehtiyatları, texnologiya və innovasiyalar dayanır. Bütün bunlar **geoiqtisadiyyatın** predmetini təşkil edir.

Geosiyasi xətt: Bu kateqoriya geosiyasi məkanın vacib struktur yaratma amili hesab olunur və quru, dəniz, hava xətlərini, vacib mal, xammal daşıma yollarını və kommunikasiyalarını birləşdirən strateji dəhlizlərə deyilir. Geosiyasi xətlər həmişə böyük dövlətlərin gizli geostrateji mübarizə obyektinə olmuş və bu gün də olaraq qalır.

Dünya sistemi: Dövlət və xalqların yer kürəsindəki qlobal təsir imkanlarının, güclərinin və ortaq maraqlarının uyğunlaşdırıldığı qarşılıqlı fəaliyyət müstəvisinə deyilir və geosiyasətin əsas kateqoriyalarından biri hesab olunur.

Dünya sistemi hər biri müstəqil şəkildə daxili idarəçiliyinin forma və xarakterini müəyyən edən, suverenliyi üzərində heç bir kənar hakimiyyəti və müdaxiləni tanımayan müstəqil dövlətlərin məcmusundan təşkil olunur. Sistem üzv dövlətlərin iqtisadi, hərbi, siyasi, ideoloji və s. gücünü nəzərə alır, onların ortaq bazasında fəaliyyət göstərir və bütün bu sahələr üzrə dövlətlərarası qarşılıqlı fəaliyyətin uyğunlaşdırılması və uzlaşdırılmasını həyata keçirir.

Müasir dünya sistemində aktorlararası münasibətlərin üç kompleksini fərqləndirirlər:

*dövlətlərarası (dövlət-dövlət münasibətləri),
dövlət-korporasiya (dövlətin digər aktorlarla əlaqəsi) və
korporasiyalararası.*

Dünya sisteminin xarakterini bütün dövrlərdə onu təşkil edən aktorların- imperiyaların, milli dövlət və dövlət birliklərinin, dövlətüstü və dövlətlərarası təşkilatların tipi və gücü müəyyən etmişdir. Bir dövlətin, yaxud dövlət birliyinin müəyyən vaxt çərçivəsindəki hökmranlığı, dominantlığı zamana müvafiq olaraq dəyişmiş və digərləri ilə əvəz olunmuşdur. Qədim dünyanın yunan şəhər-dövlət hökmranlıq sistemindən başlamış ABŞ-ın hegemonluğunu ehtiva edən "yeni dünya nizamı" adlanan müasir dövrə qədər sistem daxili güc tarazlığını mərhələ-mərhələ dəyişmiş və bir-birini əvəz etmişdir.

Müasir dünya sisteminin rəsmi idarəetmə orqanı (müdiriyyəti) **Birləşmiş Millətlər Təşkilatı** hesab olunur.

Geostrateji və geosiyasi region: Geostrateji region anlayışı altında dünya siyasi məkanının xüsusi coğrafi keyfiyyətləri, intensiv ticarət əlaqələri və mədəni-ideoloji ünsiyyəti ilə seçilən- böyük, transmilli xarakterli məkanlar başa düşülür.

Geosiyasi region isə geostrateji regionun bir hissəsini əks etdirərək, özünün məxsusi məkan ölçüləri, həddən artıq sıx və böyük iqtisadi, siyasi, və ticarət əlaqələri ilə seçilir (məsələn, Avropa, ABŞ, Çin, Rusiya, Cənub-Şərqi Asiya və s.). Geosiyasi region öz növbəsində siyasi rayonlara bölünür. Onun da sərhədləri ölkələriniki ilə üst-üstə düşür. Onun daxili strukturu mərkəz, mərkəz-region əlaqə xətti və geosiyasi cəhətdən əsaslandırılmış sərhəd göstəricilərindən təşkil olunur.

Dövlət: "Dövlət" anlayışını bir çox başqa elmlər kimi geosiyasət də tədqiq edir. Geosiyasət dövləti həm beynəlxalq münasibətlərin əsas subyekti kimi (aktor) tədqiq edir, həm də onun məzmununun (kateqoriya olaraq) bəzi aspektlərini öyrənir. Dövlət haqqında aktor kimi sonrakı bölmələrdə söhbət getdiyindən, burada əsas diqqəti

onun kateqoriya anlayışı və məzmunu üzərində cəmləyirik.

Dövlət cəmiyyətin təşkilatı və siyasi quruluşu olmaq etibarilə müvafiq ərazidə yaradılmış mərkəzi hakimiyyət institutudur. Cəmiyyətin idarə edilməsi sistemi olaraq, dövlətin daxili quruluşu və funksiyalarını icra edən müvafiq orqanları mövcuddur. Dövlət cəmiyyəti təşkil edir, yönəldir və idarə edir, vətəndaşların, daxili təşkilatların bir-biri ilə münasibətlərinin nizamını yaradır, qanunların, davranış normalarının təmin olunmasına nəzarət edir.

Dövlətin üç əsas funksiyası vardır:

Təşkilati: cəmiyyətin vahidliyinin və daxili idarəçiliyinin saxlanması və qorunmasını təmin edir, vətəndaşlar arasında qayda-qanunlara və birgəyaşayış normalarına əməl olunmasına nəzarət edir,

Xüsusi: milli maraqların və dövlət siyasətinin təmin edilməsinə məcbur edir,

Hüquqi: ölkənin vahid hüquqi sisteminin yaradılması və idarə olunmasını, dövlət aparatının yaradılması və hakimiyyət bölgüsünün aparılmasını, hakimiyyət qolları arasında tarazlığın saxlanılmasını təmin edir.

Dövlətin bütün bu funksiyaları:

- daxili (sərhədlər daxilində və cəmiyyət çərçivəsində) və
- xarici (sərhəddən kənar, dövlətlərarası münasibətlərdə) olmaqla iki yerə ayrılır.

Dövlətlərarası blok: dünya, yaxud region ölkələrinin bir qrupunun siyasi, hərbi, iqtisadi, mədəni, dini, milli və s. amillər və maraqlar üzrə yaratdığı, vahid, yaxud razılaşıdırılmış siyasət yürüdən və mərkəzləşmiş fəaliyyət göstərən məqsədyönlü təşkilatdır.

Fövqəldövlət: ayrıca götürülmüş hər hansı bir böyük dövlət və yaxud dövlətlər birliyi dünyanın istənilən nöqtəsində baş verən iqtisadi, hərbi, mədəni və s. hadisələrə vahid güc mərkəzi kimi təsir göstərə və maraqlarını müxtəlif yollarla təmin edə bilirsə, o, geosiyasi ədəbiyyatda **fövqəldövlət** hesab olunur.

Əgər eyni hərəkəti yalnız bir və yaxud bir neçə regionda həyata

keçirə bilirsə, bunu **regional dövlət** adlandırırlar.

Hazırda fövqəldövlət statusuna dünyada ABŞ, vahid siyasət yürütmək anlamında Avropa Birliyi, Çin və Rusiya iddia etsə də, sonuncu ikisinin geostrateji ölçüləri yalnız regional dövlətin tələblərilə üst-üstə düşür.

Geostratejiya: Bu kateqoriya dövlətlərin müəyyən olunmuş geosiyasi vəzifələrinin və milli təhlükəsizlik doktrinalarının yerinə yetirilməsi strategiyasıdır. Geosiyasi dəyərləndirmə yolu ilə dövlətin xarici siyasətinin bir istiqamətinə çevrilən geostratejiya:

- ölçüsünə (qlobal, regional və ölkələrarası) və
- məkan amillərinə görə (quru, dəniz, hava, kosmik geostratejiya) təsnif olunur.

Geostratejiya hər bir dövlətin idarəçilərinin və ictimaiyyətinin öz ölkəsinin dünyadakı yerini və rolunu, geosiyasi vəziyyətini, milli maraq və prioritetlərini, xaricdən gözlənilən təhlükələri necə qiymətləndirməsindən asılı olaraq subyektiv xarakter daşıyır.

Hər bir dövlət geostratejiyasını həm də ayrı-ayrı konkret ölkələrlə:

- tarixi və müasir münasibətlərini nəzərə almaqla- strateji müttəfiq, dost, bitərəf və rəqiblik anlamında,
- milli-dini-sinfi təəssübkeşlik və s. əsasında qurur və xarici aktorları özünəməxsus metodologiya ilə qruplaşdırır.

Geoiqtisadiyyat: Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qloballaşması dünyada bütöv iqtisadi sistem yaradaraq dövlət və dövlət birliklərinin milli iqtisadiyyatını, təsərrüfatını getdikcə bir-birindən asılı vəziyyətə salmışdır. Birbaşa transmilli və xarici investisiya bazasında yüksək texnoloji istehsal proseslərinin və əlaqələrinin beynəlmilləşməsi, ölçüsünə görə qlobal, iş rejiminə görə fasiləsiz maliyyə və xammal bazarlarının yaranması dünyanın iqtisadi həyatını tam qloballaşdırmışdır. Dünyanın iqtisadi maraq mübarizəsi, iqtisadi rəqabət, iqtisadi əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq kimi xarakterizə edilən indiki geoiqtisadi proseslərə ayrı-ayrı dövlətlər və onlara məxsus kor-

porasiyalar, milli və transmilli kommertiya strukturları, formal və qeyri-formal beynəlxalq, regional və yerli iqtisadi təşkilatlar qoşulmuşlar.

İqtisadi qloballaşma beynəlxalq əmək bölgüsünü dərinləşdirmiş və onun meyllərini müəyyən etmişdir. İnsanların sərbəst hərəkəti milli sərhədləri və ayırıcı hədləri aşaraq bazar seqmentlərinin meyarlarını dəyişmişdir. Bütün bunlar və dərsliyin digər bölmələrində təhlil olunan **qlobal iqtisadi proseslər** dünyanın yeni geoiqtisadi məkan və münasibətlər anlayışını meydana gətirmişdir. Bunlar da geosiyasətin müasir kateqoriyalarından hesab olunan geoiqtisadiyyata aid edilir.

İtaliya alimləri J.Karlo və P.Savona geoiqtisadiyyatın müasir xarakteristikasını və geosiyasətdən əsas fərqi onulla izah edir ki, əsas vəzifəsi dövlətin məkan üzərində təsirini və nəzarətini təsbit edən, onun qorunması və genişləndirilməsi qayğısına qalan geosiyasətdən fərqli olaraq, *geoiqtisadiyyat təkcə dövlətin deyil, xüsusi mülkiyyət sahiblərinin, qarışıq transmilli şirkətlərin, ümumi və lokal aktorların da beynəlxalq iqtisadi maraqlarının təmin olunmasını nəzərdə tutur*. Bundan başqa, *geosiyasətdə dövlət imkanlarına dəqiq nəzarət etdiyi, güclü və zəif cəhətlərini aydınlaşdırma bildiyi halda, geoiqtisadiyyatda dövlətin proseslərə nəzarəti, təsiri tam və açıq deyil, qismən və dolayı yolla baş verir. Burada qərar və təsirlər çoxmərkəzli olur və bəzən dövlətin maraqları digər subyektlərindən qat-qat az təmin olunur*.

Digər tərəfdən, siyasi-strateji rəqabətə əsaslanan geosiyasi vəzi-fələrdən fərqli olaraq, *geoiqtisadiyyat dövlətdən beynəlxalq aləmdə milli iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə onun inkişafının baza amili rolunu oynayan təhsilin, elmin, infraqrukturların inkişafı istiqamətində xüsusi fəaliyyət göstərməyi tələb edir*.¹

Siyasi məkan və sərhədlər: Geosiyasətin ən mühüm kateqoriyalarından biri kimi çıxış edən:

¹ Вах: Карло Ж ., Савона М. Геоэкономика. М., 1997, с. 34-35.

- **siyasi məkan:** dövlətin xarici aləmdən sərhədləri ilə ayrılan, suveren idarəçiliyinin tam şəkildə həyata keçirildiyi əraziyə deyilir və onun mövcudluğunun birinci şərti hesab olunur.

- **sərhədlər:** bu sahə əsasən siyasi coğrafiyanın tədqiqat obyektı sayılsa da, həm də geosiyasi kateqoriya hesab olunur. Geosiyasi kateqoriya kimi sərhəd ölkənin siyasi məkanının ictimai və hərbi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm rol oynayan, xarici aləmlə müəyyən olunmuş məkan münasibətlərinin hüdudunu müəyyənləşdirən və onun kənar müdaxilələrdən qorunmasını təmin edən əsas vasitələrdən biri hesab olunur.

Sərhədin əsas **geosiyasi funksiyaları** aşağıdakılardır:

- milli suverenliyin təsir dairəsinin bölünməsi,
- dövlətin müdafiəsinin və təhlükəsizliyinin ön xəttinin qorunması,
- həmsərhəd dövlətlərdən və digər xarici ölkələrdən miqrasiyanın qarşısının alınması və arzuolunmaz şəxslərin gediş-gəlişinə mane olunması,
- canilərin və quldurların tutulub saxlanması,
- idxal və ixrac edilən malların vergiyə cəlb olunması,
- gətirilən mallar üzərində nəzarət,
- valyuta məzənnəsi və uçuşlar üzərində nəzarət, sanitar təhlükəsizlik və s.

Dövlət sərhədi – dövlətin quruluşundan, ölkənin milli-mədəni xüsusiyyətlərindən, gömrük-sərhəd nəzarətindən, xarici ticarət normalarından və b. meyarlardan asılı olaraq ölkənin limitlənmiş siyasi və iqtisadi hüdudu kimi çıxış edir.

Sərhədlər və sərhəd bölgələri dövlətin xarici aləmlə təmas nöqtəsi olmaq anlamında, həm də xüsusi hüquqi, geosiyasi statusa malik olur.

Ölkənin əsas geosiyasi problemi həmişə mövcud sərhəd bölgələrinə nəzarət, birləşmə və siyasi məkanı mənimsəmə hallarında meydana çıxır. Bu xüsusiyyəti klassik geosiyasətçilərdən F.Ratsel qeyd etmişdir. O, sərhədi dövlətin – canlı orqanizmin əyalət orqanı hesab

edərək, onun inkişafına, qüdrətinə, zəifliyinə və bu orqanizmdə baş verən dəyişikliklərə güzgü saldığını qeyd edirdi.

Sərhəd probleminə alman geosiyasətçilərindən Albert Haushofer də xüsusi diqqət ayırmışdır. O, xalqların milli təfəkkür və ruhunun formalaşmasında geosiyasi hisslərlə yanaşı, dövlət sərhədlərinin göstərdiyi təsiri də öyrənmiş, sərhədlərin "donmuş bir varlıq kimi" deyil, "insan orqanizminin dəri və digər müdafiə orqanları kimi" (genişlənmə və daralma mənasında) xarici aləmin təsiri ilə həmişə dəyişikliyə məruz qalması fikrini irəli sürmüşdür.

Sərhəd probleminin ilk geosiyasi araşdırıcılarından biri Britaniya lordu C.N. Kerzon (1859-1925) olmuşdur. İngiltərənin Hindistan müstəmləkəsinin vitse-prezidenti olarkən o bir çox Asiya xalqlarının inkişafında sərhədlərin təsbit edilməsinin əhəmiyyətindən, köçəri həyat tərzi sürən əhali üçün sərhəd qanunlarının qəbul edilməsi və tətbiqinin çətinliklərindən, ümumiyyətlə, hüddud qoymanın Asiya təcrübəsindən geniş bəhs etmişdir.

Müəllif hesab edirdi ki, "təsbit olunmuş xətt kimi" sərhəd ilk növbədə və ən çox Avropada yayılmışdır.

Dövlətlər arasında sərhəd mübahisələrini həll etmək üçün Kerzon bufer zona yaratmağı məsləhət görürdü.

Maraqlar: (milli, dövlət, koalisiya və s.) "Geosiyasi maraq" bu elmin əsas kateqoriyalarından biri hesab olunur.

Hər bir dövlət başçısı (yaxud dövlətin ali siyasi institutu) ölkəsinin "milli maraq dairəsini" müəyyən edir və həyata keçirir. Milli maraq hər bir dövlət üçün ilk növbədə- *fiziki mövcudluğunu, sərhədlərinin toxunulmazlığını, vətəndaşlarının təhlükəsizliyini və firavan həyatını, suveren hüquqlarını və müstəqil idarəçiliyini qorumaq, yaşatmaq və təmin etməkdən ibarətdir.*

Dövlət milli maraqlarının nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdir-məklə, özünün ümumi daxili və xarici strateji fəaliyyət kursunu müəyyən edir və nəticədə dünyanın müxtəlif məkanlarında (planetar, regional və ölkə sərhədləri çərçivəsində) geosiyasi, geostrateji

və geoiqtisadi cəhətdən mövqelərini gücləndirməyə, maraqlarını qorumağa və genişləndirməyə çalışır.

Milli maraq *ümumbəşəri maraqlar sisteminin tərkib hissəsi olaraq (bu sistemə milli, dini, sosial, sinfi və s. maraqlar daxildir) millət-dövlət inzibati vahidinin dərk olunmuş və xarici aləmin mövcud tələblərinə uyğunlaşdırılmış məqsədli fəaliyyət hədəfidir*. Milli maraqlarla dövlət maraqları eynidir və bütün parametrlər üzrə üst-üstə düşür. Milli maraqlarsız dövlət, dövlətsizsə milli maraq olmur. Bundan çıxış edərək tədqiqatçılar milli maraqları həm də milli-dövlət maraqları kimi təqdim edirlər. Hesab edilir ki, milli maraq ölkə və xalqların həyatını, xarici aləmlə münasibətlərini və fəaliyyətini müəyyənləşdirir və istiqamətləndirir. Bu fəaliyyətlər müdafiə, yaxud hücum, zəbt etmə və ya azad olma xarakteri daşıya bilər.

Müasir dövrdə milli maraq dedikdə ilk növbədə, dövlətin iqtisadi, siyasi, elmi-texnoloji, mədəni, hərbi inkişafı yolu ilə onun geosiyasi gücünün və təsirinin artırılmasını, bütün sahələr üzrə milli təhlükəsizliyinin, cəmiyyətin iqtisadi, intellektual və mənəvi tərəqqisinin təmin edilməsini nəzərdə tuturlar.

Milli maraqların təmin olunması hər bir ölkənin:

- həm daxili – təbii-coğrafi mühitinin xüsusiyyətlərindən, sosial-iqtisadi və siyasi idarəçilik sisteminin səmərəliliyindən, xalqın milli-mədəni və sivilizasiya dəyərlərinin səviyyəsindən;

- həm də xarici aləmin imkanlarından, dövlətlərarası münasibətlərin vəziyyətindən və yürüdülmən xarici siyasətin uğurundan asılıdır.

Milli maraqların məhdudlaşdırılmasınının:

- təbii (obyektiv) vasitəsi kimi ehtiyat çatışmazlığını və başqa dövlətlərin maraqlarının qarşılıqlı gözlənilməsini göstərdikləri halda,

- subyektiv səbəbləri sırasına müxtəlif amillərdən asılı olaraq ölkələrin milli maraqlarının uzlaşdırılması disproporsiyasının pozulmasını, ölkənin siyasi idarəçilik rejimini, dövlət rəhbərinin xarakterini, siyasi və milli iradəsini, müxtəlif dini-milli dünyagörüşdən və strateji şərtlərdən irəli gələn güzəştləri və s. qeyd edirlər.

Təcrübə göstərir ki, milli maraqların müəyyənləşdirilməsi və qorunması müəyyən qədər subyektiv xarakter daşıyaraq, ilk növbədə hər bir ölkənin beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə necə əməl etməsi və onları nəzərə almasından asılıdır. Əslində müasir geosiyasi münasibətlərin əsasında dövlətin gücü və qüvvəsi ilə əldə olunan "praqmatik maraqlar" və onun təmin olunması dayanır. Fərq sadəcə ondadır ki, bir sıra qüdrətli geosiyasi dövlətlər və ya dövlətlər qrupu dünyanın maddi və mənəvi zənginliklərinin hamısını bədən və dərhal, digərləri isə hissə-hissə və təcridən istəməkdədirlər. Bir qismi öz dövlət maraqlarını aktiv işğal-ekspansiya, digərləri isə dolayı yollarla reallaşdırmağa çalışırlar.

Milli maraqların təmin edilməsi metodları planetimizdə əsrlərlə yaranmış, ərsəyə gəlmiş və təkmilləşmişdir. Bir qism dövlətlər hazırda öz milli geosiyasi gücünün artırılması, qüvvələrinin möhkəmlənməsi yolu ilə (ABŞ, Çin, Rusiya, Yaponiya və s.), digərləri isə koalisiyaların yaradılması yolu ilə gedərək (NATO, Avropa Birliyi və s.) mövcud məkanlar daxilində, dünyanın açar bölgələrində, məsələn, Balkanlar, Xəzər-Qara dəniz hövəsi, Qafqaz, Yaxın Şərqdə və s. məkanlarda liderlik uğrunda gizli və aşkar mübarizə aparırlar.

Müasir dünyada milli maraqlarla "qloballaşma" arasında ciddi mübarizə prosesi gedir. Beynəlxalq həyatın getdikcə qloballaşması milli-məxsusi dəyərlərə söykənmiş xalqlar və onların yerli idarəetmə institutlarının müstəqilliyini təcridən məhdudlaşdırır. Bu da onları maraqlarını müdafiə etmək, etnik, dini, sinfi icmalarını qoruyub saxlamaq uğrunda mübarizəyə sövq edir. Odur ki, qloballaşma bir tərəfdən, milli sədləri silərək bəşər cəmiyyətinin müasir sivilizasiya, texnoloji və innovasiya dəyərləri əsasında transmilli ortam yaradır, digər tərəfdən, etnik azlıqların birləşməsini, milli-dini separatizmin fəallaşmasını, fundamentalizmin artmasını və bu əsasda da münaqişələrin çoxalmasını şərtləndirir.

Bundan başqa, qloballaşma qədim tarixi olan millətləri də bəzən təbəqələşdirərək böyük monoetnik siyasi muxtariyyət, etnik təmiz-

ləmə və s. kimi hərəkətlərə sövq edir. Nəticədə planetdə "püskürən etnik vulkanlar" meydana gəlir. Məsələn, Cənubi Qafqazda açıq şəkildə qatı millətçilik, etnik təmizləmə, qızışdırıcı və təcavüzkar siyasət yeridən Ermənistan kimi dövlətlərin hərəkətləri və siyasəti ciddi regional, ölkələrarası geosiyasi maraq və qarşıdurma problemi yaradır.

Hazırda yer kürəsindəki dövlətlərin yalnız 20%-i etnik cəhətdən homogen və birmillətlidir. Hətta belə dövlətlərdə də "aşağı" və "yuxarı"ların narazılığı, daha doğrusu, sinfi qarşıdurma, ayrı-ayrı regionlararası və s. daxili maraqların ziddiyyəti müşahidə olunur.

Bəzən müxtəlif dövlətlərdə yaşayan eyni millətin nümayəndələrinin də maraqları üst-üstə düşmür. Nümunə kimi, keçmiş iki Almaniya, indiki Cənubi və Şimali Koreyanın və başqa dövlətlərin xalqlarının maraqlarını göstərmək olar.

Milli maraqların ortaq nöqtəsinin müəyyən olunmasında BMT Nizamnaməsi, ATƏT prinsipləri, digər beynəlxalq hüquqi norma və prinsiplərini nəzərdə tutan dövlətlərarası sazişlər və s. mühüm rol oynayır.

Beynəlxalq hüququn əsas tələbi ilk növbədə, ölkələrin suverenliyinin və siyasi müstəqilliyinin qorunması, onların fiziki mövcudluğuna, dövlətin daxili həyatına hər hansı kənar müdaxilənin yolverilməzliyinə və onun tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığına verilən hüquqi təminatdan ibarətdir.

Dövlətin qüdrəti: Tarixən bu kateqoriya ilk növbədə ölkələrin hərbi qüdrəti kimi başa düşülmüş və təqdim olunmuşdur. Çoxsaylı tarixi mənbələrdən də görünür ki, yaxşı silahlanmış və ciddi hərbi hazırlıq və təlim görmüş ordusu, səriştəli, intizamlı sərkərdələri, iradəli, qətiyyətli rəhbəri – çarları, kralları olan dövlətlər həmişə qalib gəlirdi.

Hərbi qüdrət, coğrafi parametrləri də daxil olmaqla ölkənin elmi-texniki tərəqqisinin, milli ruhunun və hərbi düşüncəsinin vəziyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Dövlətin qüdrətlənməsi və yaxud çökməsi də bi-

lavasitə, iqtisadi-maliyyə, intellektual potensialı da daxil olmaqla, bəhs olunan amillərin vəziyyətindən asılı olur.

Lakin XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq siyasətşünaslar hesab edir ki, dünyanın bölüşdürülməsini təkcə dövlətlərin hərbi gücü və qüdrəti ilə deyil, həmçinin iqtisadi, maliyyə, mədəni-ideoloji, informasiya ekspansiyasının tətbiqi ilə də həyata keçirmək olar.

Bir çox müasir geosiyasətçilərə görə, ölkələrin qüdrəti hər hansı konkret vahidlərin mütləq böyüklüyü ilə deyil, dəyərləndirmə sistemində qarşı-qarşıya duran kompleks göstəricilərlə müəyyən olunaraq, dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə qazandığı nəticələrin qiymətləndirilməsinin interaktiv prosesində özünü büruzə verir, müəyyən mənada dövlətin qüdrətini göstərən ayrı-ayrı elementlərin bir-birini qarşılıqlı əvəz etməsi və tamamlaması ilə ölçülür.

Geosiyasi rəqabət: Bu kateqoriya dövlətlər arasında qarşıdurma və maraqların toqquşmasından asılı olaraq yaranan geosiyasi halı göstərir. Geosiyasi rəqabət üfiqi, paralel və ayrıca ocaq şəklində özünü göstərə bilər. Paralel rəqabət quru və dəniz səthində, üfiqi hava və kosmik məkandakı silahlanma nəticəsində, ocaq rəqabəti isə böyük güclərin maraqlarının kəsişdiyi məkanlarda (məsələn, 1962-ci il Kuba, 1979-1989-cu illər Əfqanıstan, 1960-1970-ci illər Yaxın Şərqi və s.) baş verir.

Geosiyasi münaqişələr çox vaxt dünyanın bölüşdürülməsi və ya yenidən bölüşdürülməsi, mübahisəli ərazilər, nüfuz dairəsinin genişlənməsi uğrunda yaranır.

Qüvvələr tarazlığı: Geosiyasətin əsas kateqoriyalarından biri hesab olunur və planetar məkanda sinfi və yaxud digər zəmində (milli, dini, iqtisadi, sosial, sivilizasiya fərqi, missionerlik və s.) qarşı-qarşıya duran, dünya siyasətində həlledici amilə çevrilmiş güclərin (ayrı-ayrı dövlət və dövlətlər birliklərinin) mövcudluğunu ehtiva edir.

Planetin qüvvələr nisbəti tarixən dəyişkən olmuşdur. Buna misal olaraq, qədim dünya və orta əsrlərdə ayrı-ayrı imperiyaların, XX

əsrdəki sinfi qarşıdurma zəminli və bitərəf ölkələr bloklarının (1917-1991-ci illərdə SSRİ-ABŞ və onların müttəfiqlərinin, bitərəf ölkələrin yaratdığı blokların – bipolyar qüvvələr sistemi – Ə.H.), müasir dövrdə NATO (ABŞ və Avropa Birliyi ölkələri), Kollektiv Təhlükəsizlik Təşkilatı (Rusiya və MDB ölkələrinin bəziləri), ayrıca Çin və s. ölkələrin yaratdığı qüvvələr tarazlığını misal göstərmək olar.

SSRİ-nin dağılmasından və sosializm sisteminin iflasından sonra dünyada qüvvələr nisbəti köklü şəkildə dəyişdi. Dünyanın bipolyar (çoxqütblü) mövcudluğuna son qoyuldu və "yeni dünya nizamı" adlanan birqütblü dünya siyasəti ideyası ortaya atıldı.

Ekspansiya: Geosiyasətin mühüm kateqoriyalarından biri də təcavüz, ekspansiya hesab olunur. Bu anlayış altında hər hansı bir ərazinin istilasası – ələ keçirilməsi, yaxud hərbi-siyasi təsir dairəsinə salınması başa düşülür.

Təcrübə göstərir ki, ekspansiya təkcə ərazilərin hərbi işğalı deyil, baxmayaraq ki, maddi sərvətlərin əsas mənbəyi hesab olunan ərazi işğalı həmişə aktuallığını saxlayır, həm də iqtisadi (ticarət, maliyyə), mədəni-ideoloji, informasiya və s. şəkildə də ola bilər.

XIX-XX əsrlərdə ekspansiyanın əsas forması – yeni-yeni "həyati məkan" əldə etmək məqsədilə dünyanın quru və dənizlərinin, xammal mənbələrinin hərbi yolla ələ keçirilməsi idi. Müasir ekspansiya daha çox planetin insan, elm, texnoloji, innovasiya, xammal, informasiya, mədəni və s. ehtiyatları uğrunda, başqa sözlə, yer kürəsinin maddi və mənəvi dəyərləri uğrunda mübarizə xarakteri kəsb edib.

Qərb: Coğrafi anlamda yer adı, məkan – qütb, cəhət, yarımkürə, geosiyasi anlamda isə kateqoriya hesab olunur. Geosiyasi kateqoriya kimi Qərb anlayışı daha çox demokratik dəyərlərlə, iudey-xristianlıq adətləri və qədim Roma ənənələri ilə yaşayan, idarə olunan, ən təkamil cəmiyyət; daxili vətəndaş birliyi, ölkələrarası sivil birgəyaşayış sisteminin bərqərar olduğu, geostrateji güc mərkəzi hesab olunan Avropa Birliyi ölkələrini, ABŞ-ı, Kanadanı, Yeni Zelandiya və

Avstraliyanı nəzərdə tutur.

Geosiyasi anlamda Qərb termini katolik xristianlarının coğrafi və dini birliyi kimi, ilk dəfə XIII-XV əsrlərdə müsəlmanlara və Bizans pravoslavlarına qarşı mübarizə çağırışından başlayaraq istifadə olunur. O vaxtdan Qərb anlayışı "katolikliyin" və "xristianlığın" mərkəzi "birlik dünyası" kimi anlaşılmğa başlayır.

Şərq: Şərq də eynilə Qərb kimi həm coğrafi, həm də geosiyasi mənə kəsb edir. Qədim dünya tarixində bu ad altında Misir, Mesopotamiya, İran, Çin və Hindistan sivilizasiyalarını nəzərdə tuturdu. Onların hamısını Asiya mənsubiyyəti, yaxın istehsal münasibətləri, əhalinin yaratdığı torpaq-su birgə təsərrüfat sistemləri və s. oxşar cəhətlər birləşdirirdi.

Şərq ölkələrinin əksəriyyətinin siyasi idarəçiliyi despotizmə əsaslanırdı, bütün hakimiyyət bir şəxsə (şahın, fironun, çarın, imperatorun və s.) əlində cəmlənirdi və həmin şəxs "müqəddəs varlıqların" yerdəki nümayəndəsi kimi təqdim olunurdu.

Bu gün dünyada Şərq geosiyasi anlayışı altında əsasən Asiya və Afrikanın sosial-iqtisadi və siyasi modernləşdirmə keçmiş, lakin cəmiyyətin təşkili və idarə edilməsində hələ də bir çox keçmiş Asiya xüsusiyyətlərini saxlamış (məsələn, Ərəb dünyası) dövlətləri başa düşülür. Bəzən Şərq anlayışı altında yalnız müsəlman dünyasını təqdim edirlər. Bədii və publisistik ədəbiyyatda Şərqi tez-tez yoxsulluqla, daxili münaqişələrlə, terrorizmlə, ölkələrarası münaqişələrlə eyniləşdirirlər.

Geosiyasətin yuxarıda təhlil olunan və dərslinin sonundakı lüğətdə verilən digər özünəməxsus kateqoriyalarından başqa, geosiyasi tədqiqatlar zamanı bir çox yaxın elmlərin- siyasətşünaslığın, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsinin, hərbi nəzəriyyə və s. elmlərin də bəzi kateqoriyalarından istifadə edirlər. Bunların sırasına "təcavüz", "hərbi güc", "güc vasitəsilə müharibədən çəkəndirmə", "nüvə tarazlığı və pariteti", "nüvə çəkəndirməsi" və s. aid etmək olar ki, bu anlayışlarla dərslinin sonunda verilmiş lüğətdə tanış olmaq olar.

7.4. Geosiyasətin əsas qanunları

Geosiyasət digər cəmiyyət və təbiət elmləri kimi özünəməxsus qanunauyğunluqlarla dövlətin sosial, iqtisadi, siyasi, hərbi və digər sistemlərinin geosiyasi aspektlərini tədqiq edir. Bu elmin də özünəməxsus qanunları vardır.

Geosiyasətin əsas qanunlarından biri planetin coğrafi quruluşu və sivilizasiyaların tarixi tipologiyasında özünü büruzə verən "**Fundamental dualizm**" qanunudur. Klassik Qərb alimlərinin demək olar ki, hamısı: R.Çellen və A.Mehen, X.Makinder və K.Haushofer, rus tədqiqatçılarından N.Y.Danilevski və V.P.Semyonov Tyan-Şanski, P.N.Savitski, L.N.Qumilyov və b. bu qanuna müraciət etmiş və hər biri onun təzahürlərini arqumentləri ilə əsaslandırmağa çalışmışdır.

"Fundamental dualizmə" görə dövlətlər və xalqlar öz coğrafi ərazi xarakteristikasına görə iki qrupa – quru və dənizə (tellurokratiya və talassokratiya) bölünür və bəşəriyyətin bütün inkişafı dövründə bu iki qrup arasında qarşılıqlı mübarizə və mübarizə getmişdir. Nəzəriyyə müəlliflərinin fikrincə, quru dövlətlər qrupuna daxil olan qədim Sparta dövləti, Roma imperiyası ilə dəniz qrupuna daxil olan qədim Afina, Karfagen arasında o dövrdə başlanan geosiyasi məkan və sərvət uğrunda mübarizə müasir dövrdə Avropanın, Qərbin dəniz dövlətləri ilə Avrasiyanın quru ölkələri arasında davam etməkdədir və gələcəkdə də davam edəcəkdir.

Klassik geosiyasətin banilərindən olan A.Mehen və H.Makinderin fikirlərinə görə, quru və dəniz qüvvələri arasındakı barışmaz ədavətin ciddi səbəbləri vardır. Onlar bunu möhkəm siyasi və hərbi bünövrə təşkil edən iki elementin – duru-axıçı (dəniz) və bərk-daimi (quru) mədəni-tarixi sivilizasiyalarının iki fərqli tipi – demokratiya və ideokratiya arasında barışmaz düşmənçiliklə izah edirdilər.

Göründüyü kimi, fundamental dualizm quru güclərini *hərbi-avtoritar* və *ideokratik* sivilizasiya daşıyıcısına, dəniz ölkələri birliyini

isə *ticarət sivilizasiyasına və demokratiyaya* aid edir. Belə hesab olunur ki, quru özünün dəqiq hüdudu və məkanı, əhalisinin mühafizəkar düşüncəsi və oturaq həyat tərzini, ciddi ictimai davranış normaları və nizam-intizamlı cəmiyyət həyatı ilə seçilir.

Quru – həmişə davamlı və möhkəm hesab olunur. Bu möhkəmlik həm qanunlara əməl etməkdə, adət-ənənələrdə, ictimai təfəkkürdə özünü göstərir və həm də nəsildən-nəslə ötürülür. Quruda yaşayan xalqlar, etnik qruplar oturaq həyat tərzinə malikdir, fərdiyyətçilikdən uzaqdır, kollektiv davranış normalarına əməl etməyə meyllidir. Quruda ciddi idarəçilik və davranış iyerarxiyası mövcuddur.

Dəniz dövlətləri (talassokratiya) geosiyasət klassiklərinin fikrincə, sivilizasiyanın tam əks tipinə aiddirlər. Ticarət sivilizasiyası adlandırılan bu qrup daha çox dinamik və texniki tərəqqiyə meyllidir, fərdi sahibkarlığa üstünlük verir. Bu cəmiyyətdə fərdin və ya qrupun əsas keyfiyyətlərini dəniz müəyyənləşdirir. Təşəbbüskarlıq və qeyri-standart qərarlara qadir fərd böyük dəyər ifadə edir. Belə sivilizasiyada mənəvi və hüquqi normalar, prinsiplər və qanunlar nisbətən tez meydana gəlir. O, quru sivilizasiyasına nisbətən daha aktiv inkişaf edir, mənəvi və mədəni dəyərlərini asanlıqla dəyişir, irəliyə, yeni kəşflərə, macəralara doğru öz cəhdini getdikcə artırır.

Belə hesab olunur ki, planetdə dəniz gücünün inkişafı böyük coğrafi kəşflər dövründən başlayır. O öz qüdrətinə XX əsrin sonlarında, anqlo-saks kapitalizminin və sənayeçiliyinin vahid kompleks kimi formalaşdığı dövrdə çatır. ABŞ XX əsrin ortalarından başlayaraq talassokratiyanın əsas istinad mərkəzinə çevrilir.

XX əsrin ortalarında sosializm və kapitalizm dünyası arasında güclənən qarşıdurma və soyuq müharibə geosiyasi hədəfləri bir qədər də artırır. Geosiyasi dualizm qanununu zirvəyə yüksəldərək SSRİ quru, ABŞ isə dəniz qüvvələrinin başına keçir.

Klassik geosiyasətin ikinci əsas qanunu – bəşər cəmiyyətinin inkişafında ətraf mühitin xüsusi rolunu göstərən – "**Məkan amili**" **qanunu** hesab olunur.

İctimai inkişafda məkan amilinin rolunu geosiyasətin ikinci əsas qanunu kimi ilk dəfə amerikalı alim A.Mehen təqdim etmiş, sonrakı dövrdə isə digər geosiyasətçilər tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Mehen özünün "*Dəniz qüvvələrinin tarixə təsiri*" adlı əsərində sübut etməyə çalışır ki, dövlətlərin və xalqların həyatında, inkişafında məkan amilinin rolu heç də şəxsiyyətin, insanların və xalqların rolundan az deyildir. Onun fikrincə, təbii-coğrafi şəraiti əlverişli olan (məkan amili) dövlətlər və xalqlar hansı xarakterdə olmasından, hansı idarəçiliyə malik olmasından asılı olmayaraq daha sürətlə inkişaf edir. O öz fikrini İngiltərənin XIX əsrdəki inkişafı ilə əsaslandırır və belə hesab edir ki, onun inkişafının əsasında "malik olduğu məkanın üstünlükləri" dayanmışdır.

Müasir rus geosiyasətçilərinin bəziləri daha bir geosiyasi reallığı – "**quru və dənizin sintezi**"ni bu elmin **üçüncü qanunu** kimi təqdim edirlər.

Rus alimlərindən A.Duqin, N.A.Nartov və b. hesab edirlər ki, geosiyasi məkan kateqoriyaları sırasında quru və dəniz ərazilərindən başqa, onların hər ikisinin də əlamətlərini və üstünlüklərini özündə birləşdirən "sahil zonası" məkanı da mövcuddur. Onların fikrincə, "sahil zonası" inkişaf üçün əvvəlki təkməkanlı dövlət ərazilərinin hər birindən üstündür və bu üstünlük "zona"da yerləşən ölkələrin daha əlverişli inkişafını qanunauyğun şəkildə şərtləndirir. Bu nəzəriyyəni müəlliflər *geosiyasətin "quru və dənizin sintezi" qanunu* adlandırırlar. Lakin bəhs olunan ideyanın geosiyasi qanun kimi qəbul olunması hələ ki, Rusiyanın elmi mərkəzlərindən kənarında müşahidə olunmur.

Klassik geosiyasətdə dünyanın geosiyasi inkişafının, dövlətlərin planetar gücünün və dünyanın təsir dairələrinə sahib olmanın əsası kimi təqdim olunan geosiyasi qanunlar indiki praktiki geosiyasətdə demək olar ki, istifadə olunmur. Bu qanunlar yalnız akademik geosiyasətdə və geosiyasi tədqiqatlarda dünyanın geosiyasi inkişafının tarixinin, əsas mərhələlərinin və ümumi qanunauyğunluqlarının öyrənilməsində istifadə olunur.

7.5. Geosiyasətin funksiyaları

Geosiyasət öz tədqiqat obyektini və predmetini olan ayrıca elm sahəsi kimi dünyada baş verən dövlətlər və bloklararası geosiyasi münasibətləri, geoiqtisadi, geostrateji prosesləri müxtəlif metodlarla öyrənir və özünəməxsus tətbiqi tövsiyələrlə çıxış edir. Nəzəri və praktiki tövsiyələr, vəzifələr yarandığı və xidmət göstərdiyi milli cəmiyyətdə (dövlətin içində) və bütövlükdə dünyada geosiyasətə müəyyən elmi, praktiki funksiyaları yerinə yetirmək imkanı verir.

İdarəetmə funksiyası: Geosiyasətin əsas funksiyalarından biri onun **tətbiqi və praktik** (idarə edən, sərəncam verən) elm sahəsi olmasıdır. Bu funksiya ilk növbədə empirik informasiyanın toplanması və təhlilində, idarəetmə ilə bağlı konkret qərar və qətnamələrin işlənilib hazırlanmasında özünü büruzə verir.

İnformasiyasız, elmi geosiyasi təhlilsiz, nəticələri nəzərə almadan siyasi liderlər, hərbi rəhbərlər bir qayda olaraq doğru qərarlar qəbul edə, geosiyasi prosesləri düzgün qiymətləndirə, həyatın konkret icimai, siyasi, maliyyə-iqtisadi sahəsinə praktik rəhbərlik edə bilmirlər. İstənilən fəaliyyət sahəsində, idarəetmə ilə bağlı qərarların hazırlanmasında, problemləli şəraitin təhlil edilməsində, müxtəlif qüvvələrin, siyasi, coğrafi, iqtisadi, hərbi və s. amillərin düzgün qiymətləndirilməsində, hadisələrin subyektlərinin təsir səviyyəsinin öyrənilməsində mütləq şəkildə siyasi, hərbi, sosial, iqtisadi və s. risklərin səviyyəsini müəyyən etmək, müxalif əks qüvvələrin konkret tədbirlərini təsəvvür etmək vacibdir.

Beləliklə, idarəetmə funksiyası konkret olaraq geosiyasi hadisələrin idarə edilməsində, siyasi ideya, cərəyan və baxışların formalaşmasında və insanlara, təşkilatlara, cəmiyyətə rəhbərlik prosesində praktik qərarların hazırlanması və yenidən işlənməsində özünü göstərir.

Geosiyasətdə praktiki göstərişlər onu verənlərin xarakterindən, şəxsiyyətindən, istinad etdiyi məlumatların obyektiv və subyektiv olmasından asılı olaraq iki hissəyə bölünür: **obyektiv və subyektiv**.

Qavrama funksiyası: Geosiyasət tək tətbiqi deyil, həm də subyektiv milli, etnik yanaşmadan kənar, **akademik elmdir** – öyrənən, ümumiləşdirən, qiymətləndirən və proqnozlaşdıran vasitədir. Bu elm yarandığı gündən bəşəriyyətə coxsaylı geosiyasi və geostrateji qanunlar, nəzəriyyə və konsepsiyalar bəxş etmiş, ciddi ümumiləşdirmə, qiymətləndirmə və səbəb-nəticə üzərində qurulmuş elmi tövsiyələr vermişdir.

Geosiyasət akademik elm kimi dövlətlərin, regionların, dövlət birliklərinin siyasətinin strateji tərəflərini, açıq və gizli məqsədlərini, düşüncələrini, geosiyasi planlarını, dövlət və xalqların inkişafının təbi-coğrafi, sosial-mədəni və tarixi-geosiyasi aspektlərini, meyllərini öyrənir, qiymətləndirir və dərk edir.

Tədqiqatçılar hesab edir ki, ölkə və xalqların geosiyasi inkişafı, milli xarakterinin və ənənələrinin formalaşması ayrı-ayrı hallar, proseslər və hadisələrin dəyişməsi ilə bağlı olmuşdur. Geosiyasi idrak bu halların müqayisəli öyrənilməsi yolu ilə, daha geniş empirik tədqiqatlardan istifadə etməklə geosiyasi həqiqətləri ortaya çıxarır, proseslər haqqında yeni, empirik cəhətdən əsaslandırılmış bilikləri toplayır və ümumiləşdirir. Bu da dünyanın geosiyasi xəritəsində qlobal və regional proseslərin dərk edilməsi və qavranılması üçün mühüm zəmin yaradır. Əlbəttə, belə dərkətmə üçün geosiyasət digər ümumməntiqi metodlardan da, məsələn, analiz və sintez, induksiya və deduksiya və s. istifadə edir. Çünki konkret geosiyasi hal, fakt və proses haqqında informasiyaların geniş həcmi ümumiləşdirmək və yenedən işləyib hazırlamaq gərəkdir.

Siyasi hadisələrin iştirakçıları barədə informasiyaların dərk edilməsi və qiymətləndirilməsi üçün onların sosial-mənəvi tərəfləri, irəli sürülən tələblər, maraqlar, dövlət və xalqların mədəniyyət səviyyəsi, motivlər, real və verbal davranış faktları, hətta onların hobbisi haqqında məlumatlar belə tədqiqatçıya lazım gəlir.

Proqnozlaşdırma funksiyası: Geosiyasət dövlətə onun ərazisində və bu ərazi ətrafında baş vermiş hadisələri anlamağa yardım et-

məklə yanaşı, həm də yarana biləcək təhlükələri (siyasi, sosial, etnik, strateji, hərbi və s.) proqnozlaşdırır və praktiki tövsiyələr verir.

Proqnozlaşdırma funksiyası geosiyasətin dərkətmə funksiyasından irəli gəlir və onunla sıx bağlıdır. Geosiyasi proqnozlaşdırma qüvvələrin, sahələrin inkişafı barədə dolğun və dürüst məlumat vermək, onların qarşılıqlı münasibətlərinin inkişafını müəyyənləşdirmək, ölkə və ya ittifaqların konfigurasiyasını aydınlaşdırmaq, onların beynəlxalq və yerli (etnik) münasibətlərin inkişafına təsirini öyrənmək, baş verə biləcək lokal münaqişələri yoluna qoymaq, qarşısını almaq və yaxud münaqişə ocaqlarını söndürmək üçün tədbirlərin hazırlanması məqsədilə həyata keçirilir.

Geosiyasi proqnozun dəyəri onun nə dərəcədə əsaslanmış və doğru olmasında, insan, ölkə, region və bütün bəşəriyyətin maraqlarına mütərəqqi anlamda xidmət etməsində, geosiyasi dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə təkan verməsində özünü göstərir.

Qlobal və regional xarakterli geosiyasi dəyişikliklərlə bağlı qısa və uzunmüddətli proqnozların hazırlanması müxtəlif sorğu və monitorinqlərin keçirilməsini, baş verən hadisələrin uzunmüddətli müşahidəsini və s. tələb edir. Burada da bəzi müqayisəli, analoji və s. metodların tətbiqi arzuolunmaz geosiyasi hadisələr barədə qabaqcadan xəbər verməyə imkan yaradır.

İdeoloji funksiya: Geosiyasət nəzəri və praktiki elm sahəsi olmaqla yanaşı, həm də dövlətlər üçün xarici ideoloji vasitə funksiyasını icra edir. Əvvəlki funksiyalar kimi geosiyasətin ideoloji funksiyası da çoxşaxəlidir.

Tədqiqatçılar hesab edir ki, bir çox onilliklər ərzində ölkələr və bloklararası sinfi və ideoloji qarşıdurmaların, beynəlxalq və regional ədavətlərin nüvəsində məhz geosiyasi ideologiya dayanmışdır. Sinfi düşürgələrdən birinin başında dayanan SSRİ-də Qərbin klassik geosiyasi nəzəriyyələrini və təlimlərini "imperializmin işğalçılıq siyasəti", "faşizm ideologiyası" və "inkişaf etmiş ölkələrin dünya hegemonluğuna can atması", "təcavüzkarlıq cəhdləri" və s. kimi qiymətləndi-

rir və geosiyasəti yalançı burjua elmi kimi təqdim edirdilər.

Qərb geosiyasətçiləri də öz növbəsində SSRİ-nin özünü "saxta", "riyakar" və "təbii inkişafa söykənməyən bir quruluş" kimi qələmə verərək, onun bütün nəzəri və praktiki addımlarını şübhə altına alırdılar. Bu baxımdan siyasətçilərdən birinin "Güclünün yanında gücsüz həmişə günahkardır", – məşhur fikri geosiyasi ideologiyaya çox uyğun gəlir. Buna görə də, beynəlxalq aləmdə və yerli cəmiyyətlərdə geosiyasət bütün zamanlarda ideoloji silah funksiyasını yerinə yetirərək praktikada dünyanın güclü dövlətlərinin vəkili kimi çıxış etmişdir.

7.6. Geosiyasətin metodoloji paradıqmaları

Geosiyasət müvafiq geosiyasi reallıqların və proseslərin öyrənilməsi üçün müxtəlif elmi, nəzəri yanaşma və şərhlərdən, təhlil modellərindən, metod və dərkətmə vasitələrindən istifadə edir. Buna siyasətşünaslıqda **elmi metodologiya** deyirlər. Geosiyasət digər təbiət və sosial-humanitar elmlərin – siyasi coğrafiya, tarix, sosiologiya, politologiya, fəlsəfə və sairənin istifadə etdiyi elmi və dərkətmə vasitələrindən – sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, tarixi dəyərləndirmə, normativ-dəyərlərin ölçülməsi, funksional yanaşma, say-ölçü və s. metodlardan da istifadə edir.

Bunlarla yanaşı, geosiyasi dəyərləndirmə zamanı ictimai-siyasi prosesləri və dövlətlərarası münasibətləri dərkətmənin digər metod və vasitələrindən, məsələn, struktur-funksional təhlildən, institutsional, antropoloji, ümumməntiqi, empirik tədqiqatlardan və sairədən də istifadə olunur.

Tədqiqatçılar hesab edir ki, başqa elmlərdə olduğu kimi, geosiyasət elminin də inkişafı və xarakteri, onun paradıqmalarının konkret zaman və məkana uyğun olaraq dəyişməsi ilə bağlı olmuşdur.¹

¹ Paradıqma konkret zaman və məkən çərçivəsində cəmiyyət və təbiət hadisələrinin izahı və həllinin konseptual elmi-nəzəri yanaşmasının və qiymətləndirmə cədvəlinin (nümunəsinin, sxeminin) baza modelinə deyilir.

Konkret dövrün geosiyasi proseslərinin dinamikasının, mahiyyətinin, xalqlar və dövlətlər arasında baş verən məkan münasibətlərinin, mübarizələrin və münaqişələrin səbəblərinin, köklərinin dərk edilməsi, sistemli öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi geosiyasi "idrak" və "dərkətmə modelinin" düzgün seçilməsindən və elmi paradigmlərindən asılıdır.

Elmi paradigmlərin dəyişməsinə, yaxud əvəzlənməsinə siyasətşünaslar ayrı-ayrı müəlliflərin dünyagörüşünün, irəli sürdüyü elmi nəzəriyyələrin dəyişməsi ilə bağlamağın əleyhinə çıxış edirlər. Onlar hesab edir ki, elmi paradigmlərin dəyişməsi əksinə, tarixi proseslərin transformasiyası və siyasi tarixin inkişafının yeni dövrünün başlanması ilə dəyişir ki, bu da müəlliflərin dünyagörüşünə öz təsirini göstərir.

Hər bir konkret tarixi dövrün siyasi tələbləri geosiyasətin tədqiqat obyektlərinin və metodlarının seçilməsinə, vəzifələrinin, məqsəd və yanaşmalarının müəyyən olunmasına, məsələlərə baxış nöqtəyindən nəzərinin müəyyənlişməsinə, bəzən hətta tədqiqatın predmetinin özünün belə tam dəyişməsinə səbəb olur. Geosiyasi paradigmlər dövrün praktiki tələbindən asılı olaraq dəyişir, yeniləşir və qiymət meyarlarının sxemini müəyyənləşdirir.

Geosiyasi məkanların xarakteristikasının tədqiqi, dövlətlərarası məkan münasibətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsində bu və ya digər nəzəri yanaşmalara, amillərə istinad etməsinə və hansı geosiyasi dövrə aid olmasına görə tədqiqatçılar geosiyasi paradigmləri:

- milli-dövlət,
- ideoloji-sinfi,
- sivilizasiya və
- informasiya məzmunlu olmaqla, dörd qrupa ayırırlar.¹

Milli-dövlət, yaxud hüquq paradigması: Geosiyasətin elm kimi inkişaf etməyə başladığı XIX əsin ikinci yarısından başlayaraq bütün klassik geosiyasi nəzəriyyələrin əsas qiymət meyarlarının, nəzəri ya-

¹ Вах: Василенко И.А. Göstərilən əsəri, s. 37.

naşmalarının, çoxsaylı tədqiqatlarının əsasında məhz milli-dövlət, onun yaranması və inkişafının amilləri (təbii, insan, sivilizasiya və s.), milli dövlətlərin hüquqları məsələsi dayanmışdır. Bunu tədqiqatçılar geosiyasətin ilkin paradigması kimi xarakterizə etmişlər.

Milli-dövlət geosiyasi paradigmasına görə, dünyanın geosiyasi strukturunun, gələcək xalqlar və dövlətlərarası beynəlxalq münasibətlərin əsasında böyük milli-dövlət institutlarının yaratdıqları və həyatda tətbiq etdikləri hüquq normaları dayanır və dayanmalıdır. Onlar bəşəriyyətin inkişafının qədim dövründən bu günə qədərki ən təkmil və məntiqi forması hesab etdikləri milli-dövlət institutunu bəşəriyyətin məkan və zaman məsələlərinin, gələcək birgəyaşayış normalarının, ictimai həyatın ehtiyaclarının həllində yeganə düzgün amil olduğunu aksiom kimi qəbul edir və bu institutu bütün geosiyasi nəzəriyyələrin əsası hesab edirdilər.

Milli-dövlət institutunun xarakteristikasına gəldikdə, bəhs olunan paradigma tərəfdarlarına görə, tarixdə yalnız o milli dövlətlər daimi yaşayacaqdır ki, onun konkret məkanda yaradılmış sabit milli, yaxud çoxmilli insan ehtiyatı, siyasi elitanın köməyi ilə formalaşmış və fəaliyyət göstərən hakimiyyət strukturları, ictimai həyatının davranış normalarını təsbit edən qanunları və cəmiyyətinin daxili siyasi bü-tövlüyü olsun.

Milli-dövlət yanaşması müəyən dəyişikliklərlə bu gün də beynəlxalq geosiyasi münasibətlərin aparıcı paradigmalarından biri olaraq qalmaqdadır.

İdeoloji paradigma: Bəşəriyyətin inkişafının "ideoloji qarşıdurma mərhələsinin başlanğıcı və beynəlxalq sinfi mübarizə dövrü kimi" qiymətləndirilən Rusiyada 1917-ci il Oktyabr çevrilişi geosiyasətin milli-dövlət və hüquq paradigmasında da ciddi keyfiyyət dəyişikliyi yaratdı. Özü də beynəlxalq geosiyasi münasibətlərə yanaşmanın "sinfi mübarizə", "sinfi marağ" ölçüsü (ideoloji paradigma) bəhs olunan dövrdə geosiyasətçiləri tək-cə nəzəri postulatlar şəklində deyil, SSRİ adlı real bir anti-milli, anti-kapitalist rejiminin yaranması

ilə praktiki şəkildə yaxaladı. Öz qarşısında "dünya kommunist inqilabını etmək", "kapitalist dünyasına qəbir qazmaq", "bütün Yer kürəsində fəhlə sinfinin diktaturasını qurmaq", "burjua cəmiyyətini və milli dövlətləri məhv etmək" kimi ağılasıgmaz geosiyasi vəzifələr qoyan bu rejim, nəinki geosiyasi paradıqmaları dəyişdi, həm də klasik geosiyasətçilər arasında əsl şok effekti yaratdı.

İdeoloji qarşudurma 1917-1991-ci illər ərzində bəşəriyyətin bütün geosiyasi nəzəriyyələrinin, elmi tədqiqatların, planetin güc stukturlarını əks etdirən qarşudurma xətlərinin əsas və həlledici amilinə çevrilmişdi.

Bu dövrün geosiyasi münasibətlərinin mərkəzi məsələsi sinfi maraq və sinfi mübarizə ideologiyasına söykənərək, "kim-kimi" mübarizəsindən qalib çıxmaq idi. Odur ki, dünyada cərəyan edən bütün beynəlxalq, regional və ölkədaxili məsələlərə dərhal hər iki düşərgə sinfi maraq baxımından qiymət verərək, rəqibi beynəlxalq ictimaiyyətin gözündən salmağa çalışırdı.

Sinfi və ideoloji qarşudurma dövrünün birinci mərhələsində SSRİ-nin ideoloji üstünlüyü açıq şəkildə özünü göstərirdi. Marksizm-leninizm klassiklərinin uzun müddət işləyib hazırladığı cəlbedici sosializm ideyalarını, "insanlara sülh, xalqlara azadlıq" kimi populist milli və sinfi bərabərlik şüarlarını, Birinci Dünya müharibəsinin dəhşətlərini yaşamış o dövrün insanları arasında, bəşəriyyətin yoxsul təbəqəsi içərisində yaymaq, "utopik bərabərlik" ideologiyası ətrafında çoxsaylı tərəfdar toplamaq o qədər də çətin deyildi. Odur ki, sosialist ideoloqları qısa müddət içərisində Asiya, Afrika və Amerika qitəsində çoxsaylı tərəfdarlar toplaya bildi. Əlbəttə, Qərb də müvafiq olaraq sosialist düşərgəsinin ideoloji çağırışlarına özünün üstün dəyərləri hesab olunan "insan hüquqlarının qorunması", "azad dünya sərhədlərinin genişləndirilməsi" "xüsusi mülkiyyətin müdafiəsi" və s. kimi özünəməxsus ideoloji silahlardan istifadə etməklə cavab verməyə çalışırdı. 20-cu illərdən başlayaraq ABŞ başda olmaqla Qərb ölkələri qısa müddətdə səfərbər olaraq anti-sovet və anti-SSRİ blo-

ku yaradırlar. Bu da düşərgələrarası ideoloji mübarizəni xeyli şiddətləndirir.

İkinci Dünya müharibəsinin gedişində və müharibədən sonra hər iki düşərgə dünyanın müxtəlif ölkə və xalqlarından öz ətrafına kəfiyyət qədər tərəfdar toplayaraq, sonrakı 50 ilə yaxın müddətdə bəşəriyyəti təhdid edən ideoloji qarşıdurmanı sürdürmüşdür.

Soyuq müharibə adlanan bu dövrdə həm bəşəriyyətin geosiyasi məkan anlayışı və onun üzərində cərəyan edən dövlətlərarası münasibətlər, həm də bəşəriyyətin gələcək perspektivləri, getdikcə kəskinləşən ideoloji qarşıdurmanın meyilləri və s. ilə bağlı geosiyasi baxışlar sistemi ideoloji paradıqmalar çərçivəsində təqdim olunur, ölkələrin daxilindəki proseslər beynəlxalq münasibətlər səviyyəsinə qaldırılaraq qarşı tərəflə mübarizə məqsədilə istifadə olunurdu.

Sivilizasiya paradıqması: 1991-ci ildə sosializm-kapitalizm qarşıdurmasında SSRİ-nin çökməsi, ona qədər isə dünya sosialist sisteminin iflası geosiyasəti planetar səviyyədə ideoloji paradıqmalar çərçivəsindən çıxararaq, yeni- fərqli yanaşmaların əsasını qoydu.

Yeni dövrün geosiyasi paradıqmalarını geosiyasətçilər "sivilizasiya yanaşması" adlandırmağa başladılar. Bu yanaşmanın metodoloji əsasında hələ 1970-1980-ci illərdə Avropada bəzi tədqiqatçılar tərəfindən irəli sürülmüş, beynəlxalq hüquqa əsaslanan dövlətlərarası münasibətlər, insan amilinə, onun maraqlarına, sərbəst hərəkəti ideyasına söykənən "sivil dünya nizamı" konsepsiyası, transmilli vahid dünya məkanı və bəşəriyyəti təhdid edən qlobal təbiət və cəmiyyət problemlərindən birgə qurtulmaq ideyası və s. dayanırdı.

Göründüyü kimi, əsası hələ XVIII əsrin idealist mütəfəkkirləri tərəfindən qoyulmuş bərabər hüquqlu, ədalətli dövlətlərarası ünsiyyət məsələləri, hər şeyin əsasına insan maraqlarının, mənəviyyat və maarifçiliyin qoyulması ideyası, iki yüz illik məkan və ideoloji qarşıdurma dövründən sonra sivilizasiya geosiyasəti adlanan cərəyanlar vasitəsilə yenidən insanlığa təklif olunmağa və yeni geosiyasi paradıqmaların əsasını təşkil etməyə başlayır.

Yeni dünya nizamı adlanan sivil geosiyasi nəzəriyyələrin də əsasında əslində sivilizasiya paradıqları dayanır. Əgər əvvəlki dövrlərdə, xüsusən klassik geosiyasət zamanında bəşəriyyətin tarixi inkişafının əsasına yalnız bir neçə böyük xalqı və dövləti qoyurdularsa, 1991-ci ildən başlayaraq tədqiqatçıların böyük qrupları sivilizasiya yaradıcıları sırasına çoxsaylı xalqları və dövlətləri aid edərək, dünyanın müasir inkişafının çoxsaxəli sivilizasiyaların inkişafı və bir-birini zənginləşdirməsi ilə xarakterizə olunduğu qənaətinə gəlirlər. Onlar müasir dünyada cərəyan edən beş əsas sivilizasiya daşıyıcısının bəşəriyyət həyatında cərəyan edən bütün içtimai, siyasi, iqtisadi və mədəni proseslərin əsasında dayandığı və bəşəri dəyərlərin yönünü müəyyən etdiyi qənaətindədirlər.¹

Doğrudur, indiki dövrdə də S.Hantinqton kimi tədqiqatçılar sivilizasiyaları bir-birə qarşı qoyaraq, onlar arasında əbədi və barışmaz mübarizənin mövcud olduğunu və bu gün də davam etdiyini, gələcək geosiyasi münasibətlərin sivilizasiyalararası mübarizə üzərində cərəyan edəcəyini düşünürlər (bu haqda dərsliyin müvafiq bölmələrində geniş bəhs olunur). Lakin əsas məsələ ondadır ki, bu dövrdə geosiyasətin dəyər ölçüləri və sistemləri dəyişərək sivilizasiya yanaşması ilə əvəz olunur.

Geoiqtisadi və informasiya paradıqları: Bəşəriyyətin müasir inkişafının tələbləri və təhlükələri, planetin qlobal çağırışları və onlara cavab axtarırlarının reallıqları, XXI əsrin başlanğıcında keçmiş postindustrial milli cəmiyyətlərdən yeni transmilli iqtisadiyyata və informasiya cəmiyyətlərinə keçid və s. inqilabi dəyişikliklər həm dünyanın geosiyasi xəritəsini və xarakteristikasını dəyişdi, həm də geosiyasət elminin qarşısına tədqiqat obyektlərinə, geosiyasi kateqoriyaların məzmununa və şərhinə yenidən baxmaq tələbini qoydu. Bu da müvafiq olaraq müasir geosiyasi dövrün yeni geoiqtisadiyyat və

¹ Söhbət Qərbi Avropanın katolik xristianlarından, Şərqi Avropa və rus-pravoslav xristianlarından, İslam dünyası - Afrika, Orta Şərq, Böyük Çin səddinədək olan geniş ərazilərə səpələnmiş islam sivilizasiyası daşıyıcılarından, tropik subkontinental Hindistan və induslardan və nəhayət, Asiya-Sakit Okean bölgəsinin buddist-konfuist sivilizasiyası daşıyıcılarından gedir.

informasiya paradıqmalarının meydana gəlməsinə və bu elmin aparıcı ölçüsünə, qiymət meyarına çevrilməsinə səbəb oldu.

Bəhs olunan paradıqmalara görə, hazırkı beynəlxalq geosiyasi münasibətlərin əsasını artıq planetin əlverişli hərbi-siyasi əraziləri, coğrafi məkanları və s. təbii maraqları uğrunda böyük dövlətlərin milli mübarizəsi və onlara məxsus geosiyasətçi alimlərin elmi mübahisələri deyil, daha çox transmilli geoiqtisadi və informasiya amilləri (bu amillər haqqında dərsləyin müvafiq bölmələrində geniş danışılır), iqtisadi, biznes və informasiya maraqlarının təmin olunması və qorunması vəzifələri təşkil etməyə başlayır. Dünyanın müasir geosiyasi dinamikasının və inkişaf meyllərinin də məhz bu əsasda cərəyan etdiyi reallığı ortaya çıxır.

Müasir dünyada əsas geoiqtisadi və informasiya ehtiyatlarının istehsalı, satışı və hərəkətinə nəzarəti, bütün dünya məkanına nəzərlə eyniləşdirirlər. Getdikcə məkan anlayışı sərhədlərlə əhatə olunmuş qapalı ərazi kimi deyil, daha çox virtual xarakter kəsb etməyə başlayır. Bu da ölkələr üçün geosiyasətin əsas vəzifələrindən sayılan "siyasi məkan" üzərində milli nəzarət və "məkan çərçivəsində suveren idarəçilik" işini xeyli çətinləşdirir. Geniş informasiya, internet, mətbuat və reklam şəbəkəsi olan transmilli güclər (o cümlədən dövlətlər) digər ölkələrin ərazilərində istədiyi informasiya, reklam, ictimai-siyasi nəzarət imkanlarını işə salır.

Dövlətlərin geosiyasi güc ölçüləri və onların meyarları dəyişir, hərbi-siyasi amilləri iqtisadi-texnoloji, informasiya təsir mexanizmləri əvəzləyir. Geosiyasi tədqiqatlar tədricən geoiqtisadi və geoinformasiya mahiyyəti kəsb etməyə, ənənəvi nəzəriyyələr, cərəyanlar, elmi kateqoriyalar, anlayış və baxışlar yeniləri ilə əvəz olunmağa başlayır. Əvvəlki siyasi və hərbi imperiya düşüncələri "iqtisadi-dünya", "iqtisadi hegemoniya", "regional iqtisadiyyat", "regional iqtisadi birliklər", "regional iqtisadi maraqlar", "dünya internet məkanı və ona nəzarət", "dünya informasiya məkanı və onun idarə olunması" və s. kimi elmi kateqoriyalarla zənginləşir.

İqtisadi inkişafın və informasiya texnologiyalarının təsiri altında dünyada geosiyasi mübarizələrin tək-cə formaları deyil, eyni zamanda ənənəvi geosiyasi hökmranlığın, geosiyasi zaman və məkan dinamikasının metodları və anlayışları da dəyişir. Virtual informasiya məkanının dəyərləndirilməsi və informasiya texnologiyalarının köməyi ilə yeni-yeni geostrateji mübarizə formaları ortaya çıxır.

Məsələn, müasir informasiya paradıqmaları dünyanın geosiyasi dinamikasının əsas məqsədlərinin reallaşdırılması istiqamətində bir neçə əsas vəzifəni yerinə yetirir:

- Dünyada baş verən geosiyasi transformasiyaların mövcud vəziyyətini və gələcək perspektivlərini təhlil və təsnif edir, prosesləri idarə etməyə çalışır.
- Bu transformasiyaların səbələrini izah edir, gələcəyini proqnozlaşdırır və mümkün təsirlərini aydınlaşdırır.
- Müasir geosiyasi münasibətlərin dinamikasının bütöv konseptual nəzəriyyəsinə və səbəb-nəticə sistemini təklif və izah edir.

Dünyanın müasir geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji vəziyyəti həddən artıq mürəkkəb, çoxvariantlı və qarışıq olduğuna görə informasiya paradıqması "geosiyasi xaos" adlanan yeni kateqoriya tətbiq edərək, dünyanın mövcud vəziyyətini dəyərləndirməyə çalışır.

Hər ölkənin daxili və xarici idarəçiliyi müasir dövrdə geoiqtisadi və informasiya paradıqmalarından nə dərəcədə məharətlə və səriştə ilə istifadə edilməsindən asılı olaraq dəyişir.

7.7. Geosiyasətin tədqiqat metodları

Geosiyasi tədqiqatlarda da digər sosial-humanitar elmlərin – siyasi coğrafiya, sosiologiya, politologiya, tarix, fəlsəfə və başqalarının ümumi metodlarından istifadə edilir. Bunlardan ən geniş istifadə olunanları aşağıdakılardır:

Sistemli yanaşma metodu: Bu metoda müraciət edərkən geosiyasi tədqiqatçılar sosiologiya və politologiyada geniş tətbiq olunan,

vaxtilə marksizm-leninizm klassiklərinin də istifadə etdiyi "obyektə bütöv orqanizm kimi, tam və sistemli yanaşma" prinsipindən çıxış edirlər. Onun mahiyyəti ictimai həyatın istənilən sahəsini, o cümlədən dünyanın geosiyasi aləmini, "onu əhatə edən aləmlə birlikdə fəaliyyətdə və fasiləsiz qarşılıqlı əlaqədə olan, vahid, mürəkkəb və tam şəkildə təşkil olunmuş və özünü idarə edən orqanizm kimi baxılmaqla" tədqiq etməkdən ibarətdir.

Bu metoda görə, istənilən ictimai, o cümlədən geosiyasi sistem özünü saxlamağa, genişlənməyə və inkişaf etməyə çalışır. Bu zaman həmin sistem müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Onların arasında geosiyasi anlamda ən mühümü "planetin maddi, mənəvi dəyərlərinin və təbii ehtiyatlarının bölüşdürülməsi, istifadəsi və təyinatı ilə bağlı" vətəndaşlar tərəfindən hansısa qərarların verilməsinin "mütləq forma" kimi qəbul edilməsidir.

Fəaliyyət metodu: Bu metod politologiya, psixologiya və sosiologiyada psixoloji və ya sosial-psixoloji metod kimi dəyərləndirilir. Fəaliyyət metodundan daha böyük, geniş və qlobal cəmiyyətlərə keçid zamanı fərqlərin, millətlərin, siniflərin və kütlələrin ayrılıqda və qruplar şəklində nümayiş etdirdiyi fəaliyyətin psixoloji məqamlarının öyrənilməsində istifadə olunur.

Geosiyasətdə fəaliyyət metodundan geosiyasi proseslərin mənzərəsinin hərəkət dinamikasının öyrənilməsi və təhlili zamanı istifadə olunur.

Fəaliyyət metodu geosiyasi proseslərə fəaliyyətin spesifik növü kimi, ayrı-ayrı mərhələ və dərəcələrlə həyata keçən, canlı və silsilə proses kimi yanaşılmasını tələb edir.

Geosiyasi fəaliyyətin məqsədlərinin təyin edilməsi və qərarların qəbul olunması mexanizmləri:

- onların həyata keçirilməsi məqsədilə kütlələrin təşkili və ehtiyatların səfərbər edilməsi;
- qrup və kütlələrin fəaliyyətinin tənzimlənməsi;

- qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq yollarının təhlili və fəaliyyətin nəticələrinə nəzarət;
- yeni məqsəd və qarşıya qoyulan məsələlərin əsaslandırılması və s. fəaliyyət metodunun əsas metodoloji bazasını təşkil edir.

Bir çox alimlər belə hesab edirlər ki, spesifik inkişaf və fəaliyyət metodunun konkretləşdiricisi kimi "tənqidi-dialektik metoddan" istifadə edilir. O da öz növbəsində, tənqidi təhlilə söykənərək geosiyasi cərəyanların, ziddiyyətlərin cəmiyyətdəki inkişaf mənbəyini, iqtisadi, sosial-siyasi dəyişikliklərin əsaslarını öyrənir. Bu metoddan aktiv şəkildə marksistlər, neomarksistlər, sol liberallar və sosial-demokratlar istifadə edirdilər.

Müqayisəli metod: Bu metoddan cəmiyyət həyatı ilə məşğul olan bir çox elmlərdə: tarix, sosiologiya, coğrafiya, politologiyada istifadə edirlər. Müqayisəli metoddan antik dünya mütəfəkkirlərindən Platon, Aristotel və b. istifadə etmişlər.

Sosiologiya elminə bu metodu klassik fransız filosofu O.Kont (1798-1857) gətirmişdir. Sonrakı illərdə politoloqlar və geosiyasətçilər müqayisəli metoddan geniş bəhrələnmişlər.

Geosiyasi tədqiqatlarda müqayisəli metoddan əsasən hər hansı spesifik, birtipli sabit həyat tərzinin müəyyən olunmasında, onun başqalarından fərqli, yaxud ümumi cəhətlərinin öyrənilməsində, lazımı hallarda optimal qərarların tapılmasında və s. müqayisəli hallarda istifadə edirlər.

Bu metod həmçinin, praktiki həyatda digər dövlət və xalqların geosiyasi təcrübəsindən yaradıcı şəkildə, konkret zaman, şərait və məkan çərçivəsində səmərəli istifadə etmək imkanı yaradır.

Müqayisəli tarixi metod qədim zamanlardan bütün ictimai elmlərdə tətbiq olunurdu. Bəşəriyyətin inkişaf tarixində bütün mərhələlərin təcrübəsinin, ardıcıl həyatı halların və təkrarlanan hadisələrin öyrənilməsi, keçmiş, indi və gələcək tarixi proseslər arasındakı əlaqələrin və bağlılıqların müəyyən olunması fəlsəfə, sosiologiya, tarix, politologiyada olduğu kimi, geosiyasi araşdırmalarda da bütün dövrlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Normativ-dəyər metodu: Bu metod geosiyasi qiymətləndirmə yolu ilə bu və ya digər tarixi fakt və halların dövlət, millət və şəxsiyyət üçün əhəmiyyətini aydınlaşdırmağı, onların ölkənin rifahı naminə, fərdi qaydada dəyərləndirilməsini nəzərdə tutur. Geosiyasi qiymətin əsas meyarı ədalət və ədalətsizlik, digər ölkələrin milli hüquqlarına və müstəqilliyinə hörmət, yaxud hörmətsizliklə müəyyən-ləşir.

Normativ-dəyər metoduna görə, siyasi rəhbər, dövlət xadimi fəaliyyətində, qərarların qəbul edilməsində ölkəsinin maraqları ilə yanaşı, həm də beynəlxalq etik dəyərlərə və hüquq normalarına uyğun hərəkət etməlidir.

Bu metodun da, şübhəsiz, başqaları kimi bir çox çatışmazlıqları vardır. Bu, hər şeydən əvvəl, real siyasət və siyasətçi anlayışı ilə humanist və mənəvi normalar arasında bağlılıq axtarmasındadır. Normativ – dəyər metodu, bir qayda olaraq, siyasəti və siyasi liderləri ideallaşdırır. Halbuki, siyasətçilər də bəzən düşünülməmiş addımlar ataraq səhv qərarlar qəbul edirlər. Onun da nəticələri dünyanın geosiyasi xəritəsini mənfi anlamda köklü surətdə dəyişir.

Funksional metod: Bu metod ictimai həyatın ayrı-ayrı sahələri arasındakı bağlılığı və asılılığı, ölkələr arasındakı iqtisadi, siyasi münasibətləri, hərbi toqquşma və ya qarşılıqlı dəyərləndirməni, əhalinin yerdəyişməsi, sıxlığını, siyasi aktivlik vəziyyətini, mənəvi-psixoloji ruhunun yüksəlişi ilə bağlı məsələləri öyrənməyə kömək edir.

Funksional metod geosiyasi qərarların etik normalarından uzaqdır və fəaliyyətini əsasən pozitiv-praqmatik şərtlərlə əsaslandırır. Görkəmli İtalya siyasətçisi və mütəfəkkiri N.Makiavelli bu metoddan ən çox istifadə edənlər arasında birinci olmuşdur. O, "Hakimiyyət" əsərində real siyasətdə tək-cə dini ehkamlardan deyil, həmçinin etik dəyərlərdən də imtina etməyin zəruriliyini xüsusi qeyd etmişdir. O, funksional siyasətin metodoloji quruluşunu və real siyasəti ictimai həyatın bütün ziddiyyətləri ilə birlikdə təhlil edirdi.

Bixeviorist metod: Bu, eyni adlı geosiyasi cərəyan və nəzəriyyə tərəfdarlarının geniş tətbiq etdiyi elmi metoddur. Həmin metoddan digər ictimai elmlər və konkret sosioloji tədqiqatlarda istifadə edilir.

Bixeviorist metodun mahiyyəti aydın, dəqiq, birmənalı bilik və təcrübə əsasında yoxlama və qərar vermədən ibarətdir. Bu metodu və onun tələblərini geosiyasətə ilk dəfə 1880-ci ildə amerikalı siyasətçi, sonralar ABŞ-ın 28-ci prezidenti olmuş Vudro Vilson (1856-1924) gətirmişdir.

Vilson həm daxili siyasətdə, həm də geosiyasətdə şəxsiyyət (lider) amilini və meyarını xüsusi dəyərləndirərək, insanların fəaliyyətinin, maraq və mənafeələrinin hansı səviyyədə təmsil edilməsini məhz "liderin qabiliyyəti və dünyagörüşü" ilə əlaqələndirirdi. O hesab edirdi ki, insanların (xalqların, dövlətlərin) maraq və mənafeələrinin nədən ibarət olmasını konkret şəxsiyyət (lider) formalaşdırır, irəli sürür və ifadə edir. Bixeviorist tədqiqatın əsas ideyası da məhz, "insanların real ehtiyaclarının müəyyənlişməsinə" liderin (şəxsiyyətin) mahiyyəti ilə birlikdə yanaşılmasından ibarət idi. Nəzəriyyədə qeyd olunur ki, liderlərin qəbul və ifadə etdiyi qərarlar, heç də real olaraq "onların təmsil etdikləri insanların sosial ehtiyaclarını" əks etdirmir və daha çox subyekriv, spesifik və fərdi mahiyyət kəsb edir.

Göründüyü kimi, bixeviorist metod tədqiqatçılara dövlətlərin geosiyasi fəaliyyətinin və dünyada ölkələrarası münasibətlərin öyrənilməsində insanların (xalq və dövlətlərin) sosial ehtiyaclarının öyrənilməsi ilə yanaşı, onlara rəhbərlik edən liderlərin (şəxsiyyətlərin) xarakterinin, fəaliyyətinin, davranışının və psixoloji vəziyyətinin təsirinin də nəzərə alınmasını tövsiyə edir.

Struktur-funksional təhlil metodu: Bu metod cərcivəsində tədqiqatçılar geosiyasətin aktorları olan cəmiyyət, dövlət, dövlət birlikləri və sairəyə mürəkkəb strukturlu sistem kimi yanaşırlar. Sistemin hər bir elementi təşkilatın strukturu tərəfindən müəyyən edilmiş proqrama uyğun fəaliyyət göstərir və sistemin özünəməxsus funksiyalarını, müəyyən tələblərini və gözləntilərini yerinə yetirir. Akto-

run (cəmiyyətin, dövlətin, ittifaqın və s.) əsas məsələsi – elementlərin köməyilə sistemin tarazlığını qoruyub saxlamaqdan və funksiyalarını həyata keçirməkdən ibarətdir.

İnstitusional metod: Bu metod da geosiyasətin aktorlarına daxil olan müxtəlif institutların fəaliyyəti öyrənilərkən tətbiq olunur. Onun köməyi ilə geosiyasi aktorların- dövlət institutlarının, partiyaların, digər təşkilat və birliklərin geosiyasi fəaliyyəti və funksiyaları öyrənilir. Bu metod XX əsrin əvvəllərindəki politologiyada, sosiologiya və geosiyasətdə geniş tətbiq olunmuşdur.

Antropoloji metod: Bu metodun özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, geosiyasi dəyərləndirmələrin əsasına sosial, sinfi, milli amilləri deyil, insanın (fərdin) təbii tələbatını, xüsusən də onun maddi tələbatını (hava, su, geyim, ev, təhlükəsizlik və s.) qoyur. Bəhs olunan metodun tərəfdarları bütün insanları irqi, coğrafi, sosial və digər fərqlərdən asılı olmayaraq, vahid, bərabərhüquqlu varlıq kimi qəbul edir, onun qeyri-bərabər bioloji, sosioloji, mənəvi, psixoloji vəziyyətini subyektiv amillərlə əlaqələndirirlər.

Metoda görə, mühüm geosiyasi qərarların qəbulu zamanı insanların (xüsusən, liderlərin) fəaliyyətini təkcə təbii-coğrafi, maddi, sosial, sinfi, milli-irqi motivlər müəyyən etmir, həmçinin onun fərdi psixi vəziyyəti, instinktiv hissləri, intellekti və davranışla bağlı digər keyfiyyətləri də mühüm rol oynayır. Odur ki, bəhs olunan metod insanın (liderin) xarakteri və təbiətinə bağlı instinktiv, irrasional motivlərin fərqliliyini tədqiq etməklə, geosiyasi mənzərənin və qəbul olunmuş bu və ya digər qərarların xarakterini üzə çıxarmaqda tədqiqatçıya kömək edir.

Ümumməntiqi metodlar: Bu metodlardan digər humanitar-sosial elmlər kimi, geosiyasi tədqiqatlarda da istifadə olunur; mahiyyəti ümumməntiqi idrak vasitələrinin- analiz və sintez, induksiya və deduksiya, tarixi və məntiqi təhlillərin uyğunlaşdırılması, mücərrədləşdirmə və konkretləşdirmə, eksperiment, modelləşdirmə, kibernetik, riyazi, proqnozlaşdırma və digər metodların imkanlarından istifadə

etməklə, geosiyasi hərəkətlərin və münasibətlərin əsaslarını, səbəb və nəticələrini öyrənməkdən ibarətdir.

Empirik metod: Bu metod geosiyasətə sosiologiya, statistika, kibernetika və digər elmlərdən gəlmişdir. Empirik metoda, bir qayda olaraq, sənədlərin öyrənilməsi və təhlili, sorğuların keçirilməsi, eksperimentlər aparılması, oyun nəzəriyyələri və sairəni aid edirlər.

Konkret məkan metodu: Bu metod bir qədər gəncdir və geosiyasətə siyasi coğrafiyadan keçmişdir. Müasir geosiyasətdə ən çox tətbiq olunan bu metoddan geosiyasi, geostrateji və geoiqtisadi münasibətlərin, planetar, regional və ölkələrarası hadisələrin məkan xarakteristikasının öyrənilməsində istifadə edilir, vəziyyətin izahında, dövlətlərin konkret marağı və onun təmin edilməsinin qlobal, regional, subregional nəticələrinin öyrənilməsində tətbiq edirlər.

7.8. Geosiyasətin aktorları

Siyasi sosiologiyanın aktor anlayışından geosiyasət elmi də tədqiqat sahəsində istifadə edir.¹ Geosiyasi aktor deyəndə – konkret ərazi və məkan haqqında özünəməxsus təsəvvürləri çərçivəsində məqsədlərini müəyyənləşdirən, onu müxtəlif formada, o cümlədən tələb formasında ifadə edən, insan, təşkilat və ərazilərin qarşılıqlı fəaliyyət şəbəkələrini yaradaraq bu və ya digər məkana məqsədli təsir göstərən fərdlərin, yaxud strukturların məcmusu başa düşülür.

Dünya həyatının qloballaşması, liberallaşması, demokratiyanın inkişafı və geosiyasi transformasiyanın müasir tələbləri və təsiri altında planetimizdə geosiyasi aktorların sırası günü-gündən yeni subyektlər hesabına genişlənir.

Dünya siyasətşünaslığında planetar geosiyasi sahədə indiyə qədər mövcud olmuş və fəaliyyət göstərmiş bütün *geosiyasi aktorları* aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

¹ Aktor bu və ya digər konkret məqsəd güdən, onu müəyyənləşdirən, ifadə edən və bu məqsədlə fəaliyyət göstərən, öz hərəkətliliyi ilə seçilən obyektə- konkret fərdlərə və yaxud da strukturlara deyilir.

1. Klassik və ya ənənəvi geosiyasi aktorlar – bunlara dövlət və dövlət birliklərini, ordunu, dini və milli təsisatları aid edirlər.

2. Yeni geosiyasi aktorların sırasına siyasi partiyaları, qeyri-hökumət təşkilatlarını, zor tətbiq etmək tərəfdarı olan davakar milli və sosial qrupları, müxtəlif geoiqtisadi aktorları (əsasən transmilli korporasiyaları), kütləvi informasiya və kommunikasiya vasitələrini aid edirlər.

3. Millətçilik siyasəti yürüdən və bu əsasda xüsusi geosiyasi layihələr irəli sürən təşkilat və qrupları da geosiyasi aktora aid edirlər. Bunların sırasında millətçi siyasi partiyaları, milli-mədəni assosiasiyaları və digər millətçi-davakar, separatçı təşkilatları xüsusi fərqləndirirlər.

Geosiyasi aktorlar problemi "məkan təsəvvürü" (representations of space) və "məkan praktikası" (spacial practices) anlayışları ilə əlaqəli şəkildə tədqiq olunur və öyrənilir.

a) Klassik (ənənəvi) geosiyasi aktorlar:

Klassik aktorlar dedikdə, ilk növbədə, ənənəvi olaraq beynəlxalq münasibətlərin subyektı hesab olunan və suveren hüquqları beynəlxalq normalarla qorunan dövlət, xalq (əhali), ordu və dini təsisatlar nəzərdə tutulur.

Dövlət

Geosiyasətin mərkəzi kateqoriyası və aktoru dövlətdir. Onun vacib xarakteristikaları haqqında dərsləyin başqa bölmələrində geniş bəhs olunduğu üçün, burada yalnız dövlətin mövcudluğunun üç əsas zəruru şərtini qeyd edirik. Bunlar: legitim hakimiyyət strukturlarının mövcudluğu, cəmiyyətin və əsas əhalinin tam idarə edilməsi və formalaşmış, nəzarət olunan, coğrafi cəhətdən bütöv və suveren ərazinin olmasıdır.

Struktur kimi dövlət – bütün idarəetmə institutlarının məcmusudur. Dövlət cəmiyyətin idarəçiliyini və ona rəhbərliyi təmin etmək üçün hökumətə, müvafiq dövlət qulluqçularına (işçilərə) və ölkənin gəlirlərinin planlı bölünməsinə təmin edən büdcəyə malik olur.

Dövlət bir struktur kimi ərazisində nüfuza (avtoritetə), əhalisi üzərində legitim idarəetmə səlahiyyətlərinə, o cümlədən şəriksiz olaraq fiziki zor tətbiq etmək hüququna malik olur.

Dövlətin paytaxtı onun nüfuzunun (avtoritetinin) reallaşdığı yer, bu nüfuzu təcəssüm etdirən atribut və dövlətin ali hakimiyyət orqanlarının yerləşdiyi əsas məkan hesab olunur.

Geosiyasi yanaşma çərçivəsində "nüfuz" anlayışı başqa bir vacib anlayışla- nüfuzun (avtoritetin) ali ifadəsi olan "suverenlik" ilə sıx bağlıdır. Dövlətin suveren idarəciliyinin dönmədən təmin olunması və ərazisi cərcivəsində hamının ona tabe olması ölkənin nüfuzunun əsas göstəricilərindən birincisi hesab olunur.

Əhali (xalq) və dövlət

Görkəmli sosioloq alim M.Veber yazırdı ki, dövlət-əhali üzərində "institusional xarakterli siyasi hökmranlıq qrupudur". "Hökmranlıq qrupu" anlayışı sosiologiyada ümumi mahiyyət kəsb etsə də, geosiyasətdə müxtəlif və fərqli reallıqları əks etdirir. Məsələn, dövlət anlayışı altında bəzən ərazidə yaşayan bütün əhalinin cəmi nəzərdə tutulur, yaxud "dövlət" kateqoriyasına dövlətin bütün ərazisinin və vətəndaşlarının məcmusu daxil edilir.

Lakin istənilən dövlətdə insanların müəyyən qrupu dövlətə, əsas əhaliyə (hakim xalqa və hakim qrupa) münasibətdə marginal vəziyyətdə olur. Bu qrupa müxtəlif dini, milli və sosial azlıqlar, xarici ölkə vətəndaşları və vətəndaşlığı olmayan şəxslər aid edilir. Bəzi ölkələrdə hakimiyyətlə onu təmsil edən əsas əhali (xalq), vətəndaşlar arasında bağlılıq və əlaqələr çox zəif olur. Belə hal hakimiyyətin müəyyən məhdud qrupun, məsələn, bir etnosun, siyasi partiyanın, re-

gional klanın, kilsənin və ya başqa strukturun əlində cəmlənən zaman baş verir. Bu tipli idarəçilik rejimi olan dövlətin hakimiyyət orqanlarının legitimliyi, bir qayda olaraq, mübahisə doğurur və onun xarakteri demokratik, yaxud avtoritar olmaqla təsnif olunur.

Dövlət, hökumət və ya idarəetmə: Çox vaxt geosiyasi ədəbiyyatda, yaxud təsəvvürlərdə idarəetmə orqanları və ya hökumətlə dövləti eyniləşdirirlər. Lakin bir-biri ilə sıx bağlı olan bu anlayışlar arasında kifayət qədər fərqlər mövcuddur. "Dövlət" anlayışı siyasi hakimiyyətin fasiləsizliyini nəzərdə tutur, ölkənin ali və digər qanunları ilə təsbit olunur və qorunur. Hökumət isə demokratik sistemlərdə müəyyən dövr üçün seçkilər, təyinatlar və yaxud dövlət çevrilişləri nəticəsində formalaşır, dəyişdirilir, buraxılır, istefaya göndərilir.

Dövlət siyasi idarəçilik institutudur və öz-özlüyündə heç bir məsuliyyətə malik deyildir. Lakin hökumət dövlətin və onun vətəndaşlarının taleyi üçün müəyyən vaxt çərçivəsində məsuliyyəti üzərinə götürür, icra hakimiyyəti kimi dövlətin mənafeyi naminə hərtərəfli fəaliyyət göstərir. Hökumət dövlətin məsuliyyətini daşısa da, dövlət hakimiyyətini icra etsə də, heç zaman onu əvəz etmir. Çünki demokratik cəmiyyətin siyasi quruluşu hakimiyyətlərin icraedici, qanunvericilik və məhkəmə qollarına bölünməsinə nəzərdə tutur.

Nəzəri cəhətdən hökumət dövlətin əhalisini təmsil edən, faktiki olaraq seçkilər vasitəsilə əhalinin yaratdığı bir idarəetmə institutudur. Hər bir seçki demokratik qaydalara tam uyğun keçirildikdə çoxluğun müdafiə etdiyi şəxs, yaxud siyasi qüvvə hakimiyyətə gəlir. Deməli, hökumət dövlətdən fərqli olaraq hamının yox, cəmiyyətin müəyyən hissəsinin, konkret seçkiləri udmuş çoxluğun təmsilçisidir. Hökumətin əsas vəzifəsi, sözsüz ki, ilk növbədə bu çoxluğun maraqlarını səmərəli müdafiə etməkdən ibarətdir.

Suverenlik və "qarışmamaq": Dövlət öz ərazisində tam suveren hüquqa malik yeganə aktordur. O, sərhədləri çərçivəsində başqa heç bir digər hakimiyyətə tabe deyildir. Lakin müasir global və transmilli dünyada dövlətin suverenliyi xeyli dərəcədə məhdudlaşdırılmışdır.

Təsadüfi deyil ki, siyasət elmində artıq məhdud suverenlik erası haqqında danışılır.¹

Əslində dövlətin suverenliyi hər şeydən əvvəl, beynəlxalq hüquq və birlik tərəfindən tanınmış ali prinsipdir. BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsi bütün üzv dövlətlərin bərabər suverenliyi və daxili işlərinə qarışmamaq prinsipinə tam təminat verir. Beynəlxalq aləmdə dövlətlərin milli suveren hüquqlarına bu cür yanaşma ilk dəfə 1648-ci il Vestfal sülh müqaviləsi əsasında yaranmış və sonrakı dövrdə Millətlər Cəmiyyəti və BMT çərçivəsində inkişaf etdirilmişdir.

Lakin suverenlik daxili idarəçiliklə bağlı hüquqi anlayış olmaqdan əlavə, müəyyən dərəcədə dövlətin dünyada malik olduğu geosiyasi imkanların göstəricisi kimi də xarakterizə olunur. Bəzi ölkələr beynəlxalq əlaqələr müstəvisində başqaları ilə müqayisədə daha çox təsir gücünə və manevr imkanlarına malikdir. ABŞ başda olmaqla, aparıcı dünya dövlətləri birbaşa və ya dolayısı ilə dünyanın əksər ölkələrinin siyasətinə, daxili işlərinə müdaxilə edərək təsir göstərə bilirlər. Dövlətlərin böyük bir qismi isə suverenliyini yalnız öz ərazisində təmin etməyə çalışır. Belə ölkələrin beynəlxalq səviyyədə real müstəqil siyasət aparmaq imkanları yoxdur. Bir çox politoloqlar beynəlxalq həyatın aktorlarını "birincilərə" və "ikincilərə" bölürlər. Birincilərə real suverenliyi olanlar, ikincilərə isə olmayanlar daxil edilir².

Suverenlik beynəlxalq hüququn "daxili işlərə qarışmamaq" anlayışı ilə müəyyən edilən konsepsiyasında ifadəsini tapmışdır. Bu konsepsiyaya görə, heç bir dövlət başqasının daxili işlərinə qarışmaq hüququna malik deyildir. Lakin müasir şəraitdə bu prinsipin mütləq şəkildə gözlənilməsi müşahidə olunmur. Güclü dövlətlər və başqa geosiyasi aktorlar (dini təsisatlar, beynəlxalq təşkilatlar, KİV, transmilli korporasiyalar, hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları, sər-

¹ Желтов В.В., Желтов М.В. Глобализация. Кемерово, 2007, с.61-66.

² Jackson R. Quasi-states, Sovereignty, International Relations and the Third World. N. Y., 1990, p. 436.

hədsiz ekoloji, səhiyyə və s. qurumları) dövlətlərin daxili siyasətinə təsir, hətta əks-təsir edirlər. Bu da onu göstərir ki, dövlət və hökumət əsas geosiyasi aktorlar olsalar da, beynəlxalq siyasət səhnəsində onların inhisarçı suverenliyi qismən məhdudlaşdırılmışdır. Bu fakt müasir geosiyasətin reallıqlarından və yazılmamış praktiki tələblərindən biridir.

Hakimiyyətin məkanı: Nəzəri cəhətdən dövlətlərin suverenliyi coğrafi ərazi ilə, yəni onun yerləşdiyi sərhədlər daxilində həyata keçirilir. Ona görə də sərhədlər və onun vasitəsilə ayrılan hakimiyyət məkanı dünya hüquq sisteminin vacib elementlərindən biri hesab olunur. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, dövlətlər əraziləri daxilində bütün təsirə, yaxud ərazilərindən kənarında heç bir təsirə malik deyillər. Dövlət bir çox hallarda tam qanuni əsaslarla sərhədləri xaricində fəaliyyət göstərə və hansısa funksiyanı icra edə bilər. Bu, dövlətlərarası və hökumətlərarası müqavilələr, sazişlər sayəsində mümkündür. Məsələn, Rusiya müvafiq müqavilə əsasında təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı bəzi Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) ölkələrində hərbi qoşun birləşməsi saxlayır, bəzi ölkələrin xarici sərhədlərini qoruyur. Yaxud ABŞ, Böyük Britaniya və Fransa nüvə dövlətləri kimi NATO blokuna daxil olan digər müttəfiq dövlətlərin müdafiəsini təmin edir.

BMT vasitəsilə həyata keçirildikdə, dövlətin xarici suverenliyi və təsiri ümumdünya xarakteri kəsb edə bilər. Şübhəsiz, BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvləri, xüsusilə daimi üzvləri dünya siyasətinə bu tipli təsir göstərirlər.

Bu və ya digər dövlətin, yaxud dövlətlər qrupunun başqa dövlətlərin ərazisində suveren fəaliyyət göstərməsi və müstəqil təsirə malik olması iri beynəlxalq iqtisadi və maliyyə institutları, o cümlədən Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı vasitəsilə də mümkündür.

Bir dövlətin digərlərinə təsir gücü onun sabit siyasi sistemindən, iqtisadi və hərbi qüdrətindən asılıdır. Bu baxımdan, geosiyasətdə

güclü və zəif, sabit və qeyri-sabit , dünya və ya regional təsir imkanlarına malik dövlət anlayışlarından geniş istifadə olunur.

Ordu

Nəzəri cəhətdən ordu müstəqil geosiyasi aktor hesab olunmasa da, praktiki olaraq geosiyasətin əsas klassik aktorlarından biri kimi tanınır. Məlum olduğu kimi, ordu məxsus olduğu ölkənin siyasi hakimiyyətinə tabedir. O, bir güc strukturu kimi lazım gəldiyi vaxtda dövlətin "legitim fiziki zorakılığ"ını həyata keçirə bilir. Bu qayda beynəlxalq hüquq tərəfindən tanınır.

Demokratik ölkələrdə ordu dövlətin təhlükəsizliyinə xidmət edir və ali hakimiyyətə tabedir. Lakin bəzi istisnalar da mümkündür. Məsələn, müasir Türkiyədə ordu siyasətə qarışmır, amma dövlətin dünyəvi xarakteri və demokratik əsasları təhlükə ilə rastlaşdıqda, ordu siyasətə müdaxilə edərək sözünü deyir.

Ümumilikdə isə ölkələrin siyasi həyatında ordudan necə gəldi – istifadə edilməsi halları yalnız qeyri-demokratik ölkələr üçün səciyyəvidir. Belə ölkələrdə ordu mülki institutlarla rəqabətə girərək avtonom fəaliyyət göstərməyə çalışır. Bəzi ölkələrdə ordu siyasi hakimiyyətin nəzarətindən tamamilə çıxaraq fəal, bəzən dominant geosiyasi aktora çevrilir. Bu cür hallar daha çox Asiya, Afrika və Latın Amerikasını ölkələrində müşahidə edilir. İnkişaf etməkdə olan bəzi ölkələrdə dövlət başçılarının ordudan çıxmış şəxslərdən seçilməsi və hökumətin də belə şəxslərdən təşkil edilməsi siyasi proseslərdə ordunun rolunun artmasına səbəb olur. Siyasət elmində bu idarəçilik forması xunta adlandırılır.¹

Hərbçilərin dövlətin siyasi həyatında hakim rol oynadığı ölkələrdə, bir qayda olaraq, demokratik idarəçilik, vətəndaş cəmiyyəti və xalqın hakimiyyətə etimadı çox zəif olur.

¹ Xunta (ispanca junta-yığıncaq, birlik deməkdir): 1) İspaniyanın ölkələrində hərbi qüvvələrdən ibarət icra hakimiyyəti orqanı; 2) Sui-qəsdçilər qrupu

Dini təsisatlar (qurumlar)

Dini qurumlar fundamental sosial və mənəvi qurumlar olmaqla yanaşı, dünyada və konkret dövlətlərin ictimai həyatında çox mühüm rol oynayan geosiyasi aktor hesab olunurlar. Onların geosiyasi aktor kimi çıxış etməsini şərtləndirən əsas amillərdən biri bu qurumların əsas dindar əhali və din adından çıxış edərək, cəmiyyətin bir çox tələüklü məsələləri ilə bağlı hakim qərarların qəbul edilməsinə təsir göstərmək imkanına malik olmasıdır. Digər tərəfdən, dini təsisatlar dövlət qurumları və siyasi partiyalar tərəfindən əhalinin dindar hissəsinin dəstəyini qazanmaq məqsədilə cəmiyyət həyatına fəal şəkildə cəlb edilirilər. Bu da nəticədə onların ictimai proseslərin geosiyasi dinamikasının mərkəzində dayanmasına şərait yaradır.

Dini qurumlar hər hansı bir ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin pozulmasına və yaxud qorunub saxlanmasına ciddi təsir göstərə bilirlər. Onlar bəzən cəmiyyətlərin razı, yaxud narazı qüvvələrinin bu və ya digər fəaliyyətinə dəstək verməyə, hətta lazımı anda belə hərəkətlərə rəhbərlik etməyə də qadir olan qüvvə kimi çıxış edə bilirlər. Hazırda dünyada dini azadlıqların fəaliyyətinin və miqrasiya proseslərinin dinamikasının genişlənməsi demokratik ölkələrin bir çoxunda ikili dini vətəndaşlıq fenomeninin yaranmasına səbəb olmuşdur. Yəni eyni dövlətin vətəndaşları dini etiqad baxımından digər dini konfessiyalara və cərəyanlara məxsus olur, müxtəlif dini qurumlarda birləşirlər. Başqa sözlə, fərd eyni vaxtda həm vətəndaş kimi dövlətə, həm də dini etiqadına görə başqa konfessiyaya tabe olur. Bu da cəmiyyətdə sosiomədəni müxtəlifliyin güclənməsinə, bəzi hallarda dini-vətəndaş qarşılıqlılaşmasının artmasına, yaxud sabitliyin pozulmasına gətirib çıxarır.

Dini qurumun geosiyasi fəaliyyəti və rolu əhatə dairəsinə görə beynəlxalq, regional və ölkədaxili məkanda reallaşdırılmaqla, təmsil etdiyi dövlətlə razılaşdırılmış şəkildə və ya onun ziddinə olaraq reallaşdırıla bilər.

Dini qurumlar təşkilati müxtəlifliyi ilə fərqlənsələr də, demək olar ki, onların hamısı ierarxiyalı struktura malik olur. Yəni onların özünəməxsus idarəçiliklə məşğul olan rəhbərliyi, inzibati funksiyasını daşıyan din məmurları (ruhanilər, mollalar, keşişlər və s.) və sırası etiqad edənləri olur. Bəzi dini qurumlar vahid rəhbərliyə malik olduğu halda, digərləri kollektiv şəkildə idarə olunur. Məsələn, katolik və pravoslav kilsələri bir şəxsin avtoritetinə tabe olan ierarxiyalı və mərkəzləşdirilmiş strukturlara malikdir. Katolıklərə papa, pravoslavlara isə patriarx rəhbərlik edir. Buddist və induş dini qurumları da ierarxik quruluşa malikdir. İslam dinində isə əksinə, vahid dini rəhbərlik praktikasını yoxdur. Bütün müsəlmanların tarixən formal olaraq tabe olduğu Məkkədə, daha sonra Ərəb Xilafətinin süqutundan sonra Osmanlı zamanında İstanbulda yerləşən Xilafət institutu Osmanlı imperiyasının süqutundan sonra Türkiyə Böyük Millət Məclisinin qərarı ilə 1924-cü il martın 3-də ləğv edilmişdir. Lakin bir çox ölkələrdə müsəlman məzhəb və təriqətlərinə məxsus müxtəlif dini mərkəzlər və ya dini qurumlar fəal geosiyasi aktor kimi fəaliyyət göstərirlər.

Ruhanilik institutu və ruhanilər cəmiyyətin yerdə qalan hissəsindən xeyli fərqlənir. Ayrıca bir zümrə kimi formalaşan ruhanilik cəmiyyətdə vacib sosial, mədəni və siyasi rol oynayır. Bununla bərabər, ruhanilik əhəmiyyətli dərəcədə səfərbəredici imkanlara malik olduğundan, nəinki dindarların, hətta digər vətəndaşların da siyasi mövqeyinə təsir edə bilər. Bu o deməkdir ki, ruhanilik hakimiyyətlər tərəfindən həyata keçirilən geosiyasi məqsədlərin reallaşdırılmasına ciddi təsir göstərə bilən bir aktordur.

Bu və ya digər dinə etiqad edənlər dini qurumların və yaxud icmaların dini qaydalarına, adət və mərasimlərinə ciddi əməl edir və din xadimlərinin nüfuzuna tabe olurlar. Dini qaydalara və mərasimlərə cəmiyyətdə nə qədər çox əməl olunursa, həmin cəmiyyətdə dinin içtimai səfərbərlik gücü də adekvat olur. Belə cəmiyyətlərdə dinin təsir gücü digər qüvvələri, o cümlədən hakimiyyəti, siyasi partiyaları özü ilə hesablaşmağa məcbur edir.

Din və dövlət arasında hüquqi və konstitusion əlaqələr: Orta əsrlərdə demək olar ki, dünyanın hər yerində dövlət və din sıx surətdə bağlı olmuşdur. Bu, öz ifadəsini ilahiyyat hüququnun dövlət idarəçiliyinin əsasını təşkil etməsi əsasında qurulan monarxiya üsul-idarəçiliyində və yaxud klerikal rejimlərdə (hər hansı bir din dövlət dini, yaxud rəsmi din elan edilir) tapmışdır.

Klerikal rejimlərdə hakimiyyət və ya dövlət dininə konstitusiya təminatı verilir və bu halda dövlət başçısı və məmurların məhz həmin dinə etiqad etməsi tələb olunur. Bu səbəbdən dini qurumlar hakimiyyət və xalq arasında vasitəçi rolunu oynayır. Yaxud dinlərdən biri "rəsmi din" elan olunur. "Rəsmi" anlayışı onu bildirir ki, dövlət bu dini rəsmən tanıyır və azad fəaliyyətinə təminat verir. İkinci hal rəsmi dini təsisatın hakimiyyət tərəfindən tanındığı və qanuni əsasda fəaliyyət göstərdiyi bir çox dünyəvi dövlətlərdə də mövcuddur.

Dünyada klerikal dövlətlərin sayı kifayət qədər çoxdur. Onları üç qrupa ayırmaq olar:

- Birinci qrupa dünyadakı xristian klerikal dövlətləri aid edirlər. Onlar katolik (Vatikan, Argentina, Belçika, Boliviya, Çili, Kolumbiya, Kosta-Rika, İrlandiya, Ekvador, İspaniya, Qvatemala, İtaliya, Nikaraqua, Panama, Peru, San-Salvador və Venesuela), pravoslav (Yunanıstan), lüteran (Danimarka, Finlandiya, İslandiya və Norveç), anqlikan və presviterian (Böyük Britaniya) etiqadlı dövlətlərə bölünür.
- İkinci qrupa müsəlman klerikal dövlətlər daxildir. Bu dövlətlərdə əhalinin əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edir və islam dövlət dini sayılır. Bəzi müsəlman dövlətləri rəsmi olaraq özünü "islam dövlətləri" kimi təqdim edirlər. Onlara Əfqanıstan, İran, Pakistan, Sudan və Səudiyyə Ərəbistanı aiddir.
- Üçüncü qrupa İsrail (iudaizm), Nepal (induizm), Myanma, Butan və Tailand (buddizm) aid edilir.

Dünyəvilik: Dünya ölkələrinin böyük əksəriyyəti dünyəvi dövlətlərdən ibarətdir. Bu ölkələrdə din dövlətdən ayrı olur, rəsmi idarəçiliyə və siyasətə qarışmır. Vətəndaşların inancı və dini etiqadı onların şəxsi həyatına aid məsələlər hesab olunur. Dini icmaların, təşkilatların və qurumların dindarlar arasındakı ictimai fəaliyyəti isə qanunlarla tənzimlənir.

Bəzi ölkələrdə dövlətin dünyəvi xarakter daşması Konstitusiyada əks olunmuşdur. Bunlara misal olaraq Azərbaycanı, Fransanı, Avstriyanı, Hindistanı və digər dövlətləri göstərmək olar.

Aqioqrafiya¹: İnsanların dini təsəvvürləri bəzən ərazi adları ilə sıx bağlı olur. Müqəddəs dini kitablarda, mifik dini rəvayət və yazılarda müəyyən konkret ərazilərin, su hövzələrinin, şəhərlərin adları çəkilir. Onların da bir qismi sonradan din xadimləri tərəfindən müqəddəs yer kimi təbliğ olunur. Bu yerlər geosiyasi və dini əhəmiyyətinə görə dindarlar və onların yaşadıkları dövlətlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə müqəddəs ərazilər və yerlər sosiomədəni əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, vacib geosiyasi mənbə hesab edilir. Həmin məkanlarda təsvir olunmuş bu və ya digər təsvirlər, din yaradıcılarının və xadimlərinin təsviri elmdə aqioqrafiya adlanır. Bunun əsasında hər hansı konkret əraziyə və ya müqəddəs yerə insanlarda müəyyən münasibət yaranır. Azərbaycanda mövcud olan Əhsabi-kəhf və digər coxsaylı pir və ibadətgahlar buna misal göstərilə bilər.

Hərbi və klerikal dairələr: Dini qurumların bütün geosiyasi fəaliyyəti və layihələri onların müqəddəs kitabları və digər dini yazılarının tələbləri çərçivəsində olmamış və bəzi hallarda siyasi təsirlər altında baş vermişdir. Məlum olduğu kimi, tarixdə uzun dövr ərzində din və dövlət idarəçiliyi bir-biri ilə sıx şəkildə bağlı və əlaqəli olmuş, Avropa müstəmləkəçiliyi, xaç yürüşləri, müsəlman təcavüzkarlığı kimi bir çox beynəlxalq geosiyasi hadisələr zamanı dövlətlər

¹ Aqioqrafiya (yunanca *hagios*-müqəddəs, *grafo*-yazıram) -müqəddəslərin həyatından bəhs edən ədəbiyyat; şişirdilmiş, həqiqətdən uzaq həyat təsviri

və din arasında müəyyən razılaşdırılmış fəaliyyət təzahürləri baş vermişdir. Klerikal xarakterli belə dövlətlərin bir çoxunda dini qurumlar zaman-zaman müqəddəs missiyalarını pozaraq təmsil etdikləri ölkələrin işğalçılıq müharibələrinə dəstək vermiş və ölkə sərhədlərinin genişləndirilməsini müqəddəs dini vəzifə kimi qarşıya qoymuşlar. Bəzən onlar millətçilik mövqeyində dayanaraq, öz dövlətlərinin işğalçı imperialist layihələrinə belə dəstək vermişlər. Yaxud müxtəlif dini cərəyanlar və konfessiyalar arasında baş verən dini münaqişələr zamanı dinlər geosiyasi amilə çevrilərək başqa xalq və dövlətlərin əhalisinin üzərinə yürüşü və digər qeyri-insani hərəkətləri dəstəkləmişlər. Lakin bununla belə, dini təsisatların özlərinin heç zaman məqsədi birlikdə hərəkət etdikləri dövlətlər kimi, bilavasitə yeni-yeni məkanlar əldə etmək deyil, başqa ölkələrin əhalisinə mənəvi (dini) təsir göstərməkdən və onu dini təsiri altına salmaqdan ibarət olmuşdur.

b) Yeni geosiyasi aktorlar

Yeni geosiyasi aktorlara müasir sosiologiyada siyasi partiyaları, qeyri-hökumət təşkilatlarını, geoiqtisadi transmilli korporasiyaları, beynəlxalq maliyyə institutlarını, kütləvi informasiya vasitələrini, dövlət nəzarətindən kənar qalan müxtəlif silahlı qrupları və s. strukturları aid edirlər. Yeni aktorların bir çoxu transmilli xarakter daşıyır və heç bir dövlətə birbaşa tabe deyildir. 1990-cı illərdən başlayaraq dünyadakı aparıcı transmilli strukturlar nəinki beynəlxalq müstəvidə, hətta dövlətlərin ərazilərində onlarla fəal rəqabətə girməyə başlamışlar. Bu da “dövlət suverenliyi” geosiyasi anlayışının müasir məzmununu xeyli dəyişir.

Siyasi partiyalar

Siyasi partiyalar cəmiyyət həyatında iştirak edən başqa geosiyasi aktorlardan qarşısına qoyduğu vəzifələri, siyasi institut mahiyyəti daşması, bütün səviyyələrdə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparması,

alternativ hakimiyyət (idarəçilik), o cümlədən geosiyasi layihələrlə çıxış etməsi, ölkə vətəndaşlarından ibarət şoxsaylı üzvlərə və tərəfdarlara malik olması və s. ilə fərqlənilir.

Siyasi partiyaları başqa təşkilatlardan fərqləndirən digər meyarlar isə təşkilatın uzunmüddətli fəaliyyət göstərməsi (partiyanın qurucusu təşkilatdan uzaqlaşdıqdan sonra belə, onun fəaliyyət göstərməsi), bütün ölkə üzrə yerli təşkilatlara malik olması və milli səviyyədə fəaliyyət göstərməsi, seçkilərdə əhalinin səsi uğrunda mübarizə aparmasıdır.

Siyasi partiyaların mahiyyətini müəyyənləşdirmək üçün dünyada əsasən üç yanaşmadan- onun siyasi və ideoloji əsaslar üzərində qurulması, vahid bir təşkilat olması və konkret sinfi-sosial maraqların təmsilçisi kimi çıxış etməsindən istifadə olunur.

Siyasi partiya vahid siyasi görüşlərə malik şəxslərin (qrupların) ideal cəmiyyət modeli uğrunda mübarizə aparmaq, idarəçilikdə və ya maddi ehtiyatların bölgüsündə (şəxsi maraqlar) iştirak etmək məqsədilə birgə fəaliyyəti kimi də başa düşülür.¹

Siyasi partiyayı liderlərini hakimiyyət başına gətirmək yolu ilə cəmiyyət üzərində nəzarət etmək, ölkənin gəlirlərinin bölüşdürülməsinə rəhbərlik etmək, üzvləri və tərəfdarları üçün daha çox maddi və mənəvi nemətlər, üstünlüklər qazanmaq və s. məqsədlər güdən qrup da hesab edirlər. Bəzi Qərb politoloqları siyasi partiyayı dövlət hakimiyyəti üzərində nəzarət etməkdə maraqlı olan, xalqın dəstəyini qazanmaq üçün başqa baxışlara malik siyasi qruplara qarşı mübarizə aparan, cəmiyyətin siyasi cəhətdən fəal üzvlərinin təşkilatı kimi dəyərləndirirlər.²

Ölkələrin və xalqların siyasi inkişafının tarixi və sosiomədəni şəraitinin rəngarəngliyi, bir-birindən quruluşuna, funksiyalarına, ideya məqsədlərinə, fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə və s. görə fərqlənməsi dünyada partiyaların da vahid meyarlar üzrə yaranaraq, müxtəlif cür

¹ Санистебан Л.С. Основы политической науки. М., 1992, с. 70.

² Шаран П. Сравнительная политология. Ч.1-2. М., 1992, с. 203-204.

olmasına səbəb olmuşdur. Ona görə də elmi ədəbiyyatda siyasi partiyaları təsnif etmək üçün fərqli metodoloji yanaşmalardan istifadə olunur.

Siyasi partiyaları fərqləndirən əsas meyarlardan biri onun *ideologiyasıdır*. Bu baxımdan partiyaları sağ, sol (kommunist, sosial-demokrat), liberal, dini və millətçi təşkilatlara bölürlər.

Siyasi partiyaları *doktrinasının* (fəaliyyət proqramı) xarakterinə görə də təsnif edirlər və onları inqilabi, reformist, mühafizəkar və irticaçı təşkilatlar kimi qiymətləndirirlər.

Partiyaları fərqləndirən əsas meyarlardan və geniş yayılmış metodoloji üsullardan biri də təşkilatın mövcud hakimiyyətdə təmsil olunması, yaxud ona münasibətdə tutduğu mövqedir. Bu mənada hakim və müxalif, leqal və qeyri-leqal, lider və autsayder, təkbəşinə və ya koalisiya tərkibində hakimiyyətdə olan partiyalar mövcuddur.

Partiyaların əksəriyyəti proqramlarında və bəyanatlarında xarici aləmlə əlaqələrə və geosiyasi münasibətlərə aid fərqli konsepsiyalara, yaxud fikirlərə yer ayırırlar. Bu, daha çox onların geosiyasi təsəvvürlərindən irəli gələn – ölkənin sərhədləri və qonşuları, yaxud hərbi-inzibati idarəçiliyi, geosiyasi vəzifələri və s. ilə bağlı məsələlər olur. Yaxud etnik separatçı partiyaların proqramlarındakı fərqli cəhətlər sərhəd məsələləri və onun həlli yolları, suverenlik və separatçılıq meyilləri və ona uyğun tədbirlər planı, ölkə ərazisinin bir hissəsinin ayrılması, onun statusu, əhalinin müstəqillik meyillərinin qəbədılması və s. geosiyasi vəzifələrlə bağlı olur. Məsələn, İspaniyada baskların Batasuna, Fransada Korsika Milli Müstəqillik, Kanadada Kvebek, Türkiyədə terrorçuluq fəaliyyətinə yuvarlanmış PKK partiyaları bu cür tələblərlə çıxış edirlər.

Ümumiyyətlə, məzmununa görə, siyasi partiyaların geosiyasi tələblərinin xarakteristikası daha çox onların *etnik, millətçi, regional və federal* partiyalar olmasından asılı olaraq dəyişir.

Etnik partiyalar müəyyən sosiomədəni qruplara arxalanırlar. Onlar yaşadıqları dövlətin tərkibində özlərinə və təmsil etdikləri etnik

qruplara müəyyən inzibati və ərazi muxtariyyəti, vergi güzəştləri və yerli idarəçilik səlahiyyətləri, daha çox büdcə və s. tələb edirlər. Bəzən etnik partiyalar ölkələrin konstitusiya tələblərini pozaraq yaşadıkları dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulması, sərhədlərinin dəyişdirilməsi, təmsil etdikləri etnik qruplara müstəqillik, suveren dövlət hüququ, başqa dövlətə birləşmək və s. kimi qəbul edilməz proqramlar və planlar irəli sürürlər.

Millətçi partiyalar əsasən ölkənin əsas və böyük millətinin adından çıxış edərək onun iradəsinin ifadəçisi olduqlarını iddia edirlər. Belə partiyalar daha çox dövlət hakimiyyətinin mərkəzləşdirilməsini və mərkəzdənqaçma meyillərinin aradan qaldırılmasını nəzərdə tutan tələblər irəli sürürlər.

Ərazi nöqtəyi-nəzərindən bir sıra qatı millətçi partiyalar inqilabi şüarlar irəli sürürlər: Unitar Rusiya, Milli Azlıqlarsız Gürcüstan, Böyük Serbiya, Böyük Ermənistan, Böyük Albaniya və s. kimi şüarlarla çıxış edən millətçi partiyaları bunlara aid etmək olar. Onların irəli sürdüyü təcavüzkar və qeyri-real geosiyasi layihələr çox zaman mövcud reallıqlara uyğun gəlmədiyi üçün ciddi ziddiyyətlər, qarşıdurmalar yaradır və sonda uğursuzluğa düşür olar.

Regional partiyalar ölkənin müəyyən hissəsinin qarışıq milli tərkibli əhalisinin fikrini ifadə etməyə çalışırlar. Bu əhali milli tərkibinə görə dövlətin əsas millətinə də, müxtlif milli azlıqlara da aid ola bilər. Regional partiyaları etnik partiyalardan fərqləndirən əsas cəhət də məhz budur.

Bir çox dövlətlərdə etnik və regional partiyaların yaradılması və fəaliyyət göstərməsi qanunla qadağan edilmişdir. Çünki belə partiyaların fəaliyyəti ölkənin sosial-milli sabitliyi və ərazi bütövlüyü üçün təhlükə törədir.

Federal partiyalar milli və sosiomədəni sərhədlərin və maneələrin aradan qaldırılması məqsədilə birləşdirici geosiyasi layihələr irəli sürən partiyalardır. Onlar, bir qayda olaraq, dövlətlərin regional və daha geniş miqyasda inteqrasiya olunmasına çalışırlar.

Qeyri-hökumət təşkilatları

Qeyri-hökumət təşkilatlarının (QHT) meydana gəlməsi və inkişafı İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı beynəlxalq münasibətlər sisteminin və dünyanın müasir geosiyasi strukturunun vacib əlamətlərindən biri hesab olunur. Bəzi məlumatlara görə, hazırda dünyada 100 minlərlə QHT fəaliyyət göstərir. Lakin əsas məsələ onların sayında deyil, dünyada gedən ictimai-siyasi proseslərə getdikcə artan təsirindədir. Bəzi mütəxəssislər, hətta QHT-ləri "dünyanın yeni hakimləri" adlandırırlar.¹ Bəlkə də QHT-lərin roluna verilən bu qiymət bir qədər şişirdilir, lakin müasir dövrdə onların dünyada mühüm geosiyasi aktor olması heç bir şübhə doğurmur.

BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının 27 fevral 1950-ci il tarixli 288 B sayılı qətnaməsində QHT-lərin bu təşkilatın fəaliyyətində "hökumətlərarası müqavilələrdən kənar təşkilat" kimi iştirak etdiyi göstərilmişdir. QHT-lərin müstəqil olması heç də onların dövlət, yaxud hansısa rəsmi qurum tərəfindən maliyyələşdirilməsini qadağan etmir. Belə təcrübə dünyada geniş yayılmışdır və son illərdə QHT-lərin dövlətləri sırasında dövlət qurumlarının da adına tez-tez rast gəlinir.

QHT-lər digər təşkilatlardan köklü şəkildə fərqlənirlər. Bu fərqlərdən ən əsası QHT-nin bilavasitə aktiv siyasətlə deyil, daha çox vətəndaş təşəbbüsləri kimi digər ictimai, sosial, mənəvi, ekoloji və s. geniş profilli müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olmasıdır. İkinci əsas fərq isə ondan ibarətdir ki, QHT-nin fəaliyyəti qeyri-kommersiya xarakterli olub, gəlir götürmək məqsədi daşımır, əldə etdiyi vəsaiti yalnız nizamnamə məqsədləri üçün yönəldə bilər.

Qeyri-hökumət təşkilatları yerli (milli) və transmilli (beynəlxalq) səviyyədə fəaliyyət göstərə bilər.

Qeyri-hökumət təşkilatlarının tipləri: QHT-lər təbiətinə görə rəngarəng olduğu üçün onları bir-iki meyar əsasında təsnif etmək çətin

¹ Spiro P. New Global Communities: Nongovernmental Organizations in International Decision-Making Institutions Quarterly. Hiver, 1995, p. 45-56.

dir. Sosioloq alim Deni Şartye QHT-ləri yaradıldığı yerə, ilkin və hazırkı fəaliyyət meydanına, hüquqi təbiətinə, maliyyələşmə mənbələrinə, təşkilati və idarəetmə formasına, ölçülərinə görə qruplaşdırmağı təklif edir.¹

Bir çox ölkələrdə QHT-lər müxtəlif təşkilati formalarda yaradırlar. Bunlar ictimai birlik, fond, assosiasiya, qeyri-kommersiya korporasiyası, xeyriyyə cəmiyyəti və s. formada ola bilər. Azərbaycanda QHT-lərin iki təşkilati forması daha geniş yayılmışdır: ictimai birlik və fond.

Qeyd etmək lazımdır ki, QHT-ni xarakterizə edən əsas göstərici onun fəaliyyət sahəsi ilə bağlıdır. Fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq QHT-ləri humanitar, sosial, iqtisadi, ekoloji, hüquq müdafiə və s. təşkilatları kimi qruplaşdırmaq olar.

Geosiyasi anlamda QHT-nin yeri onun cəmiyyətdə və dünyada gedən proseslərə, habelə digər geosiyasi aktora təsir imkanları ilə müəyyən edilir. QHT-lər bu və ya digər ölkədə ictimai inkişafa, yerli və ali hakimiyyət orqanlarına, dövlət siyasətinin bu və ya digər sahələrinə fəal təsir göstərə bilərlər.

Təsir imkanları baxımından QHT-ləri iki qrupa bölmək olar: bir ölkə daxilində fəaliyyət göstərən və ya bir ölkəyə təsiri olanlar; beynəlxalq aləmdə fəaliyyət göstərərək digər dövlətlərin daxilində gedən proseslərə və transmilli məsələlərə müdaxilə edənlər.

Beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən QHT-lər daha çox humanitar, insan hüquqları və ekologiya sahələri üzrə fəaliyyət göstərirlər. Məsələn, Sərhədsiz Həkimlər, Sərhədsiz Reportyorlar, Amnesty International, Freedom House, Transparency International, Greenpeace və s.

Böyük dövlətlər QHT-lərdən həm də fəal geosiyasi təsir aləti kimi istifadə edirlər. Bir sıra beynəlxalq QHT-lər başqa ölkələrdə fəaliyyət göstərmək üçün böyük dövlətlərdən maliyyə və siyasi yardım

¹ Желтов В.В., Желтов М.В. Геополитика: история и теория. М., 2009, с. 365.

lar alırlar. Məsələn, ABŞ-ın Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi, Beynəlxalq Respublikaçılar İnstitutu, Milli Demokratiya İnstitutu, Seçki Sistemləri üzrə Beynəlxalq Fond (İFES) və digər təşkilatlar ABŞ Konqresi və Dövlət Departamenti tərəfindən maliyyələşdirilir. Təxminən buna oxşar QHT-ləri Avropanın böyük dövlətləri, Rusiya, Çin və başqa ölkələr də geniş şəkildə maliyyələşdirir və istifadə edir.

Müasir şəraitdə dövlətlərin başqa dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə etməsi beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxarır. Odur ki, belə müdaxilələri daha çox məhz QHT-lər vasitəsilə reallaşdırmağa üstünlük verirlər. Belə müdaxilələr daha çox insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, siyasi plüralizm və humanitar görüntülər adı ilə pərdələnir. Əslində, hökumətin razılığı olmadan dövlətin daxili işlərinə qarışmaq praktikasının xüsusi bir vasitəsinə çevrilən QHT-lər beynəlxalq münasibətlərdə yeni prinsipin – "daxili işlərə qarışmaq hüququnun" faktiki olaraq həyata keçirilməsini təmin edir. Məsələn, BMT tərəfindən 1991-ci ildə İraqa və 1992-ci ildə Somaliyə hərbi müdaxiləyə imkan verən qətnamələrin qəbul edilməsində üzv ölkələrin deyil, daha çox QHT-lərin məlumatlarının əsas götürülməsi bu fikri bilavasitə təsdiq edir.

Transmilli geoiqtisadi aktorlar

Qloballaşma dövründə yeni geosiyasi aktorlar sırasına haqlı olaraq iri transmilli korporasiyaları (TMK) da aid edirlər. Dünyada fəaliyyət göstərən TMK-ların böyük əksəriyyəti ABŞ, Avropa və Yaponiya mənşəlidir. Məsələn, dünyada bu gün ABŞ-ın payına 162, Avropa İttifaqı ölkələrinin payına 155, Yaponiyanın payına 126, İsveçrənin və Cənubi Koreyanın hər birinin payına 13, Kanadanın payına 6, Braziliya və Avstraliyanın hər birinin payına 5 TMK düşür. Yerdə qalan bütün ölkələrə cəmi 11 TMK düşür.¹

¹ Немова Л.А. Глобализация: некоторые аспекты воздействия на экономику Канады // США - Канада: Экономика, политика, культура., М., 2000, №5, с.18.

İri TMK-ların əksəriyyəti çoxdan milli biznes sərhədlərini aşaraq bütün dünyada fəaliyyət göstərir. Bu gün dünyanın 75 ölkəsində 500 tabe şirkəti olan "Yunilever"-i, gəlirlərinin 75 %-ni xarici ölkələrində qazanan "Ekson"-u yalnız şərti olaraq ABŞ şirkətləri adlandırmaq olar.

İqtisadi gücünə görə TMK-lar dövlətlərin çoxundan varlı və güclüdür. Məsələn, istehsal etdiyi ümumi məhsulun həcminə görə Yaponiya korporasiyası hesab olunan "Mitsubişi" dünyanın cəmi 21 ölkəsindən geri qalır. Araşdırmalara görə, dünyanın 100 ən iri iqtisadi subyektindən (bunlara dövlətlər və TMK-lar aiddir) 51-i TMK-dır. 200 ən iri TMK dünya ticarətinin 25%-nə nəzarət edir.¹

TMK-lar arasında son zamanlar müşahidə olunan müxtəlif sahələr üzrə birləşmə və əməkdaşlığı qurulması onların dünya iqtisadiyyatında çəkisini daha da artırır, tədricən və kifayət qədər intensiv surətdə bu müəssisələrin dünya bazarı yaranır. Bütün bunlar TMK-ları qlobal geosiyasi və geostrateji oyunçulara, bəzi hallarda isə dövlətlərin ciddi rəqibinə çevirir.

TMK-ların həyata keçirdiyi siyasət onların rəhbərlərinin qəbul etdiyi qərarlardan asılıdır. Həmin rəhbərlər, bir qayda olaraq, TMK-nın baş ofisinin yerləşdiyi ölkənin vətəndaşlarından ibarət olur. Bu hal müəyyən mənada onu deməyə imkan verir ki, əslində TMK-nın fəaliyyəti həm də həmin dövlətin geosiyasətinin davamıdır. Ona görə də tez-tez TMK-larla milli dövlətlər arasında milli və transmilli maraqların qorunması və təmin olunması ilə bağlı ziddiyyətlər ortaya çıxır ki, belə vəziyyətdə hər tərəf daha çox öz mənafeələrini qabardır. İstənilən halda, TMK-ların ölkəyə geoiqtisadi təsiri lazımı məqamlarda istər-istəməz siyasi təsirlə tamamlanır.

Beynəlxalq maliyyə institutları

İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq iqtisadi və maliyyə əməkdaşlığının inkişafı 1944-cü ildə ABŞ və bir qrup Avropa

¹ Перегудов С.П., Семенов И.С. Корпоративное гражданство как новая форма отношений бизнеса, общества и власти. М., 2006, с.59.

dövlətləri arasında imzalanan Bretton-Vuds razılaşması əsasında formalaşan valyuta və maliyyə institutlarının yaradılması ilə nəticələndi. O zaman iki mühüm beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatının – Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) və Beynəlxalq İnkişaf və Bərpa Bankının (BİBB) yaradılması qərara alındı. 1971-ci ildə ABŞ dollarının sərbəst şəkildə qızıla dəyişdirilməsini dayandırdıqdan sonra Bretton-Vuds razılaşması mövcudluğuna son qoydu. Lakin BVF və BİBB fəaliyyətlərini davam etdirərək və genişləndirərək qlobal iqtisadi-maliyyə təşkilata çevrildilər. BİBB-nin filialları kimi 1956-cı ildə Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK), 1960-cı ildə Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BİA) və 1988-ci ildə İnvestisiyaların Təminatı üzrə Çoxtərəfli Agentlik (İTÇA) yaradıldı. Müasir dövrdə həmin qurumlar birləşərək birlikdə Dünya Bankını yaratmışlar (DB). Bu beş təşkilatın siyasəti və transmilli fəaliyyəti sıx şəkildə bir-birinə bağlıdır və demək olar ki, vahid mərkəzdən idarə olunur. BİBB-nin üzvləri yalnız BVF-in üzvlərindən, hər üç filialın üzvləri isə yalnız BİBB təşkilatının üzvlərindən seçilir. Bu təşkilatlar formal cəhətdən BMT-nin xüsusi təsisatları hesab olunsalar da, əsasən ABŞ-ın müəyyən institutlarının nəzarəti altında "tamamilə müstəqil" fəaliyyət göstərirlər.¹ Onlar həm də beynəlxalq səviyyəli iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni sahələri əhatə edən müxtəlif transmilli layihələr həyata keçirmək səlahiyyətinə malikdirlər.

Hazırda Dünya Bankı və BVF-in siyasətinə ən çox bu qurumların iri səhm paketlərinə malik olan ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa və İngiltərə təsir göstərə bilər.

Beynəlxalq maliyyə institutları qloballaşmanın vüsət aldığı hazırkı dövrdə dünyada iqtisadi liberallaşma, bazar iqtisadiyyatı normalarının standartlaşdırılması və azad ticarət ideyalarının həyata keçirilməsi prosesində fəal iştirak edirlər. Geosiyasi və dövlətdaxili proseslərin idarə edilməsi cəhdi də onların fəaliyyətində mühüm yer tutur.

¹ Международные отношения: теории, конфликты, движения, организации. М., 2004,с.126.

Qeyd etmək lazımdır ki, DB və BVF maliyyə yardımlarını əsasən milli dövlətlərə ayırırlar. Lakin onlar dövlətlərə maliyyə yardımını göstərəkən müəyyən şərtlər irəli sürürlər ki, bu da həmin dövlətlərin daxili və xarici siyasətinin, geosiyasi vəzifələrinin formalaşması və həyata keçirilməsinə təsir edir, bəzi hallarda, hətta bu kursu müəyyən edir. Bir sözlə, beynəlxalq maliyyə təşkilatları dünyada cərəyan edən siyasi və geostrateji proseslərin birbaşa iştirakçıları olmasalar da, öz fəaliyyətləri ilə dünya səviyyəli bütün transmilli hadisələrin, ayrı-ayrı ölkələrin və bütöv regionların ictimai-siyasi həyatında yaşanan hadisələrin mərkəzində dayanırlar.

Kütləvi informasiya vasitələri (KİV) və geosiyasət

Planetin geosiyasi həyatında kütləvi informasiya vasitələrinin mühüm geosiyasi aktora çevrilməsi prosesi nisbətən gec-soyuq müharibə dövründə başlanmışdır. Etiraf etmək lazımdır ki, KİV bir informasiya və kommersiya strukturu olaraq dünyanın heç bir ölkəsində geosiyasi proseslərin müstəqil aktoru kimi çıxış etmir. Onlar əsasən təmsil etdiyi ölkənin və yaxud transmilli təşkilatın maraqlarının ifadəçisi rolunda çıxış edirlər. Çox vaxt isə KİV daha güclü iqtisadi və siyasi aktorların geosiyasi və geostrateji sifarişlərini yerinə yetirir, onların təsiri və nəzarəti altında fəaliyyət göstərir.

KİV-in fəaliyyətində geosiyasi element ondan ibarətdir ki, onların vasitəsilə dünyada və ayrı-ayrı ölkələrin daxilində ictimai rəy formalaşdırılır, bu və ya digər ideyalar insanların şüuruna yeridilir, onların milli, sosial və qrup əhval-ruhiyyəsinə təsir göstərilir, cəmiyyətdə ictimai səfərbərlik yaradılır və yaxud belə səfərbərliklərin pozulması təşkil edilir və s. Əlbəttə, göründüyü kimi, KİV çox vaxt əsas geosiyasi aktorların əlində ciddi alətə çevrilir və məqsədyönlü şəkildə istifadə olunur.

KİV bəhs olunan aktorlar tərəfindən bu və ya digər cari və perspektiv məqsədlər üçün də istifadə edilir. Cari planda onlar ölkələrdə aparılan siyasətin təbliği, bu və ya digər siyasi addımın izahı və zəruriliyinin əsaslandırılması, siyasi rəqiblərlə mübarizə və s. işlərdə istifadə olunur. Bu halda KİV həm də siyasi prosesin iştirakçıları ilə əhali arasında vasitəçi qismində çıxış edir. Perspektiv planda isə KİV insanların geosiyasi təsəvvürlərinin formalaşdırılmasında və məkan praktikasının işlənilib hazırlanmasında iştirak edir.

Əsas geosiyasi aktorların qarşıya qoyduğu vəzifələrə uyğun olaraq, KİV ölkədə siyasi şəraitin sabitləşdirilməsinə və ya əksinə, kəskinləşdirilməsinə də kömək edə bilər.

Beynəlxalq və transmilli təsirinə görə dünyanın əsas KİV-ləri arasında gedən rəqabət təmsil etdikləri aparıcı dövlətlərin geosiyasi maraqlarını əsas götürərək dünya ictimaiyyətinə təsir göstərmənin mühüm vektorlarından biri hesab olunur. Bu rəqabətin mərkəzində ilk növbədə televiziya dayanır. Məsələn, Yaxın Şərqdə baş verən prosesləri işıqlandırmaq və əhalini daha doğru və operativ məlumatlarla təmin etmək baxımından CNN və Əl-Cəzirə televiziyları arasında gedən rəqabət buna misaldır. Təəccüblü deyildir ki, hətta Fransa kimi bir ölkədə bu rəqabətə cavab olaraq son zamanlar daha obyektiv informasiya almaq üçün CNN-in fransız versiyasının yaradılması təklifləri səslənir.

Güman etmək olar ki, qloballaşan dünyada KİV-in, xüsusən də elektron informasiya vasitələrinin texniki imkanlarının artması və təmərküzləşməsi nəticəsində bu rəqabət daha da güclənəcək və KİV beynəlxalq geosiyasi münasibətlərin tənzimlənməsi və idarə olunmasında ən mühüm mexanizmlərdən birinə çevriləcəkdir. Şübhə yoxdur ki, bu rəqabətin gedişində planetdəki əsas millətlərin, siniflərin, sosial qrupların və bütövlükdə dünya ictimaiyyətinin geosiyasi təsəvvürlərinin və siyasi dünyagörüşünün formalaşdırılması və idarə edilməsi əsas vəzifəyə çevriləcəkdir.

Silahlı qruplar

Müasir dünyanın fəal geosiyasi aktorlarından biri də müxtəlif – milli-dini, soslal, sinfi-ideoloji və s. zəmində yaradılmış və dövlətlərin nəzarətindən çıxmış, onlara tabe olmayan silahlı qruplardır.

Silahlı qrupların meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri bu və ya digər ölkələrdə bəzi etnik əhali qruplarının ölkənin mövcud siyasi, iqtisadi, sosial və yaxud milli-dini vəziyyətindən narazı olmaları və bu vəziyyətə qarşı silahlı mübarizəyə qalxmalarıdır. Belə silahlı qruplar, bir qayda olaraq, siyasi partiyalar və digər müvafiq təşkilatların təşəbbüsü ilə yaradılmışlar. Bunlara misal olaraq Böyük Britaniyada irlandların, Fransada korsikalıların, İspaniyada baskların, Türkiyədə kürdlərin silahlı hərəkatını göstərmək olar.

Başqa bir qrup ölkələrdə silahlı qruplar kənar qüvvələrin təsiri ilə yaradılaraq həmin ölkələrin ərazi bütövlüyünün pozulması, etnik separatizmin qızıqdırılması, siyasi rejimin dəyişdirilməsi və s. məqsədlər üçün istifadə olunur. Bunların nümunəsi yenə də Türkiyədəki kürd hərəkatı, yaxud postsovet məkanındakı etnik-separatçı rejimlərin (Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Dnestryanı və s.) silahlı qrupları hesab oluna bilər.

Bəzi hallarda silahlı qruplar xarici işğaldan azad olmaq, pozulmuş milli haqları bərpa etmək üçün əhalinin kütləvi müqaviməti kimi təşkil edilir. Məsələn, 1920-1923-cü illərdə Atatürkün rəhbərliyi ilə yaradılan milli müqavimət hərəkatı, yaxud İkinci Dünya müharibəsi dövründə alman faşizminə qarşı SSRİ-də və bütün dünyada həyata keçirilən silahlı partizan hərəkatları buna nümunə göstərilə bilər.

Silahlı qruplar daxili siyasi məqsədlər – mövcud hakimiyyətin, daxili idarəçilik rejiminin zorla dəyişdirilməsi və s. üçün də yaradıla bilər. Təcrübə göstərir ki, belə qruplar həm qeyri-demokratik, həm də demokratik ölkələrdə yaradıla bilər və yerindən asılı olaraq, fərqli idarəçilik rejimlərinin qurulmasını tələb edirlər.

Dünya siyasətşünasları belə hesab edirlər ki, iqtisadi nöqteyi-nəzərdən yaradılan silahlı birləşmələr və yaxud terror fəaliyyəti, bir qayda olaraq, yoxsulluğun nəticəsidir. Bu cür fikir yürütmək üçün müəyyən əsaslar olsa da, unutmaz ki, bəzən silahlı birləşmələrin başında cəmiyyətin yuxarı təbəqəsindən olan və kifayət qədər imkanlı şəxslər dayanır.

Müasir dünyada ən çox silahlı qruplar militarist hərəkatlar hesab olunur. Belə qruplar çox vaxt sinfi-ideoloji, milli-dini layihələr və görüşlər (məsələn, Hizbullah, Əl-Qaidə, Peru və Uqandada xristian dini hərəkatları və b.) əsasında yaranır. Göründüyü kimi, tədqiqatçılar islamçıların da silahlı birləşmələrini bu sıraya aid edirlər. Lakin bir şeyi də nəzərə almaq lazımdır ki, Fələstində, İraqda, Livanda və s. ölkələrdə fəaliyyət göstərən silahlı qrupların çoxu dini ideologiyadan din naminə deyil, müstəqillik, azadlıq, ərazi bütövlüyünün təmin olunması və milli haqların qorunması məqsədi ilə istifadə edirlər.

Bir sıra silahlı birləşmələr, məsələn, Kolumbiyada olduğu kimi, marksist ritorikaya əsaslanaraq mübarizə aparırlar. Anqolada Unita və Nikaraquada Kontras eyni şəkildə, lakin əks ideoloji əsaslarla mübarizə aparırdılar.

Dünyada "xalq dəstələri" və ya "özünümüdafiə qüvvəsi" (milis) adlanan silahlı qruplar da mövcuddur ki, onlar, bir qayda olaraq, cəmiyyətin aşağı strukturları tərəfindən yaradılır və nizami ordunu möhkəmləndirmək məqsədi güdürlər. Belə dəstələr dövlət tərəfindən deyil, siyasi partiyalar (məsələn, Livanda), etnik, dini və digər sosial qruplar tərəfindən yaradılır.

Planetin geosiyasi həyatında "xüsusi silahlı birləşmələr" adlanan aktora da rast gəlmək mümkündür. Onlar dövləti, xalqı, siyasi partiyaları deyil, ayrı-ayrı fərdləri, klanları, nəsil və tayfaları, iqtisadi və mafioz qrupları təmsil edirlər.

Dünyada bəzi dövlətlər öz silahlı qüvvələrini yaratmaq əvəzinə "muzdlu silahlı qrupların" xidmətlərindən istifadə etməyə üstünlük verirlər. "Muzdlu dəstələr" ixtisaslaşdırılmış xüsusi cəmiyyətlər tə-

rəfindən formalaşdırılır. Onların içərisində ən məşhurları "Executive Outcomes" və "Sandline International" cəmiyyətləridir. Muzdlu ordular keçmiş hərbiçilərdən və xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşlarından təşkil olunur. Onlar yalnız maddi maraqlardan çıxış edərək bu dəstələrə daxil olurlar.

Afrika qitəsindəki bəzi ölkələrdə (Liberiya, Syerra Leone) ideoloji əsaslara söykənməyən silahlı birləşmələr də mövcuddur. Onların da əsas məqsədi siyasi müdaxilə yolu ilə hakimiyyətə sahib olmaqdan ibarətdir.

Nəzərdən keçirdiyimiz bütün silahlı dəstələr və qruplar siyasi, ideoloji, milli, dini və s. geosiyasi, geostrateji layihə və məqsədlər güdərək dünyada, regionlarda və milli dövlətlərin ərazilərindəki mövcud proseslərə təsir göstərməyə çalışdıqları üçün geosiyasi aktor kimi dəyərləndirirlər.

İnsanlar geosiyasi aktor kimi

Geosiyasi ideyaların həyata keçirilməsi həmişə müəyyən meyarlar və amillər üzrə ayrı-ayrı qruplarda birləşdirilmiş (birləşmiş) insanların iştirakı ilə bağlı olmuşdur. Geosiyasət nöqtəyi-nəzərindən insan qrupları içərisində ən əsas rol etnoslara, irqlərə və millətlərə məxsusdur. Əlbəttə, müəyyən şəraitlərdə geosiyasi aktor kimi çıxış edən digər insan qruplarının rolu heç də milli-etnik əsaslarla birləşənlərindən az olmur. Məsələn, sinfi zəmində birləşən insan birliklərinin 1917-ci ildə Rusiyada törətdikləri "proletar inqilabı" bütün XX əsr boyu bəşəriyyətin geosiyasi düşüncəsini öz üzərində cəmləmiş və insanlığı təhdid etmişdir. Son illərdə geosiyasətdə tez-tez hansısa tayfa, klan və bəndələrin dünyada törətdikləri qlobal səviyyəli hadisələrdən danışılır. Yaxud qlobal dünyada getdikcə müxtəlif əlamətlər üzrə birləşmiş insan qruplarının, azlıqların, o cümlədən mühacir icmalarının fəaliyyətindən narahatlıq keçirirlər.

Qərbi geosiyasətində ən mühüm sosial mahiyyətli insan qrupunu (aktoru) "xalq" termini ilə ifadə edirlər. Bu terminin anlayışını 1990-

cı ilin fevralında YUNESKO konfransı vermişdir. Konfrans iştirakçılarının qəbul etdiyi Ümumi Bəyannamədə *xalq* – ümumi tarixi ənənələri, irqi və ya etnik eyniliyi, mədəni birliyi, linqvistik vahidliyi, ümumi iqtisadi həyatı olan insan birliyi kimi xarakterizə olunur. Tədqiqatçılar hesab edir ki, hər hansı sosial qrupun özünü "vahid xalq" kimi tanımaq istəyində olması da vacibdir. Onların fikrincə, əgər bu istək olmasa, başqa əlamətlərinin üst-üstə düşməsinə baxmayaraq, vahid xalq haqqında danışmaq mümkün deyildir. Sosioloqlar bəzən "xalq" termininin xarakteristikasını verərkən başqa əlamətlər də göstərirlər. Bunların sırasında: davamlı iqtisadi birliyin olması, beynəlxalq tanınma, xalqın iradəsinə tabe olan vahid hakimiyyət və insan hüquqlarına hörmətlə yanaşılan cəmiyyəti göstərirlər .

Bəzən də sosioloji tədqiqatlarda etnosu fərqləndirmək üçün tətbiq edilən meyarlar, xalqı müəyyən etmək üçün tətbiq edilənlərlə təxminən eyni olur. Bu halda söhbət eyni dilə, dinə malik olan, özünü müəyyən ərazi və ya ölkə ilə tarixən bağlı hesab edən insan qrupundan gedir. Geosiyasətdə isə etnos anlayışı daha çox "etnik azlıq" anlayışının başqa forması kimi işlədilir.¹

O ki qaldı insanların *irqi fərqi*nə görə geosiyasi tədqiqinə, İkinci Dünya müharibəsi dövründə nasist ideoloqlarının irqlər barədə yürütdüyü siyasət, təlqin etdiyi nəzəriyyə və bundan siyasi məqsədlər üçün istifadə olunması nəinki " irq " anlayışını elmi ictimaiyyətin gözündən salmış, həm də bu anlayışın elmi məqsədlərlə istifadəsini belə mümkünsüz etmişdir.

Geosiyasi insan qrupları içərisində *tayfanı* da xüsusi fərqləndirirlər. Tayfa qədim dövrlərdən başlayaraq ümumi mədəniyyəti (dil, din) və vahid tarixi yaşayış ərazisi olan fərdlərin böyük olmayan birliyinə deyilir. Bu qədim və arxaik sosial struktur indiyə qədər də bəzi kənd icmalarının və köçəri heyvandarlıqla məşğul olan sakinlərin cəmiyyətlərində qalmaqdadır. Etnoslardan fərqli olaraq, tayfalar özlərini bu tayfanın əsasını qoymuş şəxsin (çox vaxt mifik şəxsin) da-

¹ Желтов В.В., Желтов М.В. Göstərilən əsəri, s. 379.

vamçıları hesab edirlər. Tayfa siyasi baxımdan avtonom struktur olsa da, bəzi hallarda daha geniş birliklərə daxili ola bilər. Belə tayfalara Mərakeşdə və Səudiyyə Ərəbistanında təsadüf olunur.

Nəsil tayfadan daha kiçik ölçüyə malik insan qrupuna deyilir. Nəslə genişlənmiş ailə kimi də baxmaq olar. Çox vaxt nəsil tayfanın bir hissəsi kimi də başa düşülür. Ərəb dünyasında bu cür sosial birliklərə çox rast gəlinir.

Kastalar və ya zümrələr fərdlərin cəmiyyət daxilində yaranmış birliyinə deyilir. Kastalara müəyyən mənada sosial siniflərin (təbəqələrin) və ya qrupların sinonimi kimi də baxmaq olar. Kasta üzvlərinin cəmiyyətə baxışları eyni olur və onlar həmrəylik ruhu nümayiş etdirmələri ilə seçilir. Hazırda kastalar Hindistanda və Yaponiyada cəmiyyətin sosial təşkilində mühüm rol oynayırlar.

Bandalar iri şəhərlərdə meydana gəlir. Onlara tayfa və ya kastanın müasir forması kimi də baxmaq olar. Bu sosial birləşmələr üçün güclü daxili həmrəylik hissi xarakterikdir. Bandalar iri şəhərləri nəzərə çarpmayan tərzdə müəyyən sektorlara bölərək, ictimai proseslərə pərdəarxası təsir göstərir.

Millət

Millət anlayışının geosiyasi aktorlar sırasında kifayət qədər uzun tarixi vardır. Bu anlayışın müasir mənası orta əsrlərdəki, yeni və ən yeni dövrlərdəki mənasından xeyli dərəcədə fərqlənir. Siyasətşünaslıq və sosiologiya elmində millətlə bağlı bir-birinə zidd olan iki konsepsiya (alman və fransız) mövcuddur.

Alman konsepsiyası alman mütəfəkkirləri Herder (XVIII əsr) və Fixtenin (XIX əsr) adı ilə bağlıdır. Herderin fikrincə, hər bir millətin xarakterini təbii şərait, iqlim və fiziki coğrafiya amilləri müəyyən edir. Bu amillər millətin yaşayış tərzini, əmək vərdişlərini, həyat dəyərlərini və yaradıcılıq meyllərini formalaşdırır. Herder dil bir-

liyini hər şeydən üstün tutaraq millətin əsas əlaməti hesab edirdi. Onun fikrincə, dil həm də millətin mədəniyyətinin ifadəsi hesab olunur. Bundan əlavə, onlar millətin mövcudluğu üçün qan və irq eyniliyini də əsas götürürdülər. Onların fikrincə, millət eyni qrupa daxil olan insanların obyektiv birliyidir. Yəni insanın doğulduğu andan milli mənsubiyyəti məlum olur. Ona görə də milli mənsubiyyəti itirmək, dəyişmək və ya inkar etmək mümkün deyildir. Məsələn, elzasslılar Fransada yaşasalar da, milliyyətçə alman olaraq qalacaqlar. Bu konsepsiya elmdə millət anlayışının bioloji və ya mədəniyyət konsepsiyası adlandırılır.

Ernest Renanın adı ilə bağlı olan fransız konsepsiyasına görə isə millət tarixi inkişafın məhsuludur. Odur ki, millət anlayışında irq əsas götürülə bilməz. Çünki heç bir millət etnik cəhətdən homogen deyil, müxtəlif etnosların qarışığından ibarətdir. Məsələn, fransızlar millət kimi qallların, roman və alman tayfalarının qarışığından formalaşmışlar. Dil eyniliyi də əsas götürülə bilməz. Çünki dil birliyə çağırırsa da, onu məcbur etmir. Məsələn, Böyük Britaniya və ABŞ eyni dilə malik olsalar da, müxtəlif millətləri təmsil edirlər. Bunu ispandilli millətlərə də aid etmək olar. İsveçrəlilər dörd əsas dildə danışırlar, lakin özlərini vahid İsveçrə milləti kimi təqdim edirlər. Renana görə, vahid coğrafiya da (ərazi birliyi) millətin formalaşması üçün həlledici amil sayıla bilməz, çünki sərhədlər siyasi fenomendir, onlar tarixən müxtəlif mərkəzlərin siyasi mübarizəsinin nəticəsi kimi yaranmışdır. Onun konsepsiyasına görə, millət insanların tarixi inkişaf prosesində yaranan mənəvi birliyidir, onların könüllü seçimidir. Renanın konsepsiyası elmdə tarixi seçimə əsaslanan (elektiv) konsepsiya adlandırılır.

Müasir geosiyasətdə millət öz geosiyasi təsəvvürləri, anlayışları, maraqları ilə seçilən, inkişaf layihəsini formalaşdıran, dövlətçiliyi olan və ya bunu arzulayan "xalq" kimi başa düşülür.

Millət-dövlət

Hər bir millətin milli iradəyə söykənərək ali məqsəd uğrunda tarixi mübarizəsi, bir qayda olaraq, müstəqil dövlətin yaradılması ilə başa çatır.

Məlum olduğu kimi, milli dövlətlərin formalaşması (millət-dövlət formulu əsasında) müasir dünyanın simasını, onun siyasi xəritəsini və planetin yeni geosiyasi münasibətlərinin xarakterini müəyyən etmişdir. Belə ki, Avropanın milli dövlətlərə uyğun siyasi xəritəsi XVII – XIX əsrlərdə bu qitədə baş verən milli hərəkatlar və dövlətlərarası rəqabət nəticəsində formalaşmışdır. Afrika qitəsində isə milli dövlətlərin əksəriyyəti müstəmləkə asılılığı zamanı imperiyaların öz işğal zonalarında süni və təsadüfi şəkildə birləşdirilmiş xalq və tayfaların məskunlaşdığı ərazilərdə meydana gəlmişdir.

Dövlət -millət anlayışının geosiyasətdə ilk praqmatik izahını İv Lakost vermişdir. Onun fikrincə, "dövlət-millət" dedikdə, əhalisinin əksəriyyətinin eyni millətə aid olduğu dövlətlər başa düşülür. Lakin dünyada belə dövlətlərin sayı çox deyildir. Onların böyük əksəriyyəti Avropada yerləşir. Dünyanın yerdə qalan hissəsinin xalqları üçün isə bu, amaldır, nail olmağa can atılan, arzulanan idealdır.

Milli hüquqlar və xalqların öz müqəddəratını müəyyənətmə (təyinetmə) prinsipi

Öz müqəddəratını müəyyənətmə (yaxud təyinetmə) beynəlxalq hüququn fundamental prinsiplərindən biri olaraq, hər hansı xalqın (millətin) öz həyatını sərbəst qurmaq haqqını və arzusunu təsbit edir. Bu prinsip tarixən insan qrupları arasında etnik fərqlərin mövcud olması və bu əsasda da onların milli dövlət yaratması istəyi ilə bilavasitə bağlı olmuşdur.

Xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipinin tarixi kökləri Böyük Fransa inqilabına gedib çıxır. Fransa inqilabçıları o zaman "Avropada xalqların istədikləri siyasi birlikləri yaratmaq və öz mü-

qəddərətini müəyyən etmək" hüququnu tanıyan müddəalar işləyib hazırlamışdılar. Bu hüquqa görə, xalqlar öz taleləri üçün siyasi qərarlar qəbul etmək və onun məsuliyyətini daşımaq üçün milli iradə nümayiş etdirərək ən ali geosiyasi aktorlara çevrildilər.

Bunun ardınca 1896-cı ildə II İnternasional millətlərin öz müqəddərətini təyin etmə hüququnu tanıdı. Sonralar bu müddəadan istifadə edən V.İ. Lenin 1916-cı ildə yazdığı "Sosialist inqilabı və millətlərin öz müqəddərətini təyin etmə hüququ" əsərində özünəməxsus fəlsəfə və məntiq ilə millətlərin öz müqəddərətini təyin etməsi prinsiplərini izah etmişdir. Onun yanaşmasında hər bir xalq, millət, etnik və ya milli qrup siyasi taleyini, idarəetmə tipini müəyyən etməkdə, bu və ya digər dövlətin tərkibinə daxil olmaq seçimində azad elan edilirdi. Lakin Lenin bəyan edirdi ki, bu hüququ ölkələrin proletariata vermək lazımdır. Onun fikrincə, belə olan halda ölkələrin əhali bu hüquqdan istifadə edərək gələcəkdə ayrı-ayrı milli düşərgələrə ayrılmayacaq, əksinə "azad xalqlar" və onların ən aparıcı, şüurlu hissəsi olan fəhlə sinfi "istismarçılara qarşı mübarizədə birləşəcək, vahid dünya dövləti yaradacaq və bütün dünyanın proletarlarını birləşdirəcəkdir".

Xalqların öz müqəddərətini təyin etmə hüququnu ABŞ prezidenti V. Vilson da 1916-cı ildə şərh etmişdir. O da hər bir xalqın kiminlə, kimin tərkibində, yaxud suveren yaşamaq hüququnu özünün müəyyənləşdirməsini təklif edirdi. Lakin Vilson bu hüququn, Lenindən fərqli olaraq, təkcə proletariata deyil, daha çox fundamental siyasi hüquqların (demokratiya və seçim hüququndan söhbət gedirdi) tanınması prinsipi kimi bütün əhaliyə şamil edilməsini təklif edirdi. Vilsonun həmin təklifi Paris sülh konfransının 1919-cu ildə qəbul olunmuş əsas bəyannaməsinə də salınmışdı.

İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində öz müqəddərətini müəyyənetmə prinsipi "xalqların hüquqları və dünyanın yenidən bölüşdürülməsi kontekstində" dünya geosiyasətinin gündəliyinə çıxarılır və daha çox etnik (milli) maraq məzmunu kəsb etməyə başlayır. Bu dövr-

də bəhs olunan hüquqlardan əlavə, irredentist layihələrin reallaşdırılması hüququndan da (bir dövlətin tərkibindən çıxıb başqa dövlətin tərkibinə daxil olmaq, yaxud bu və ya digər dövlətdən ayrılaraq müstəqillik qazanmaq) danışılmağa başlandı.

İkinci Dünya müharibəsi dövründə millətlərin öz müqəddəratını müəyyən etməsi prinsipi daha çox millətlərin özünüqoruma və faşizmə qarşı səfərbərolmə vəzifəsinə çevrilmişdi.

Müharibədən sonrakı ideoloji qarşıdurma illərində yenə də xalqların öz hüququnu müəyyən etmə prinsipi əsas geosiyasi mübarizə şüarlarından birinə çevrilir. Xüsusən də müharibədən sonrakı soyuq müharibə və dünyada milli azadlıq hərəkatlarının vüsət aldığı 50-60-cı illərdə həm ABŞ və NATO ölkələri, həm də SSRİ və onun sosialist bloku bu hüquqdan üçüncü dünya dövlətləri və xalqlarını öz tərəflərinə çəkmək məqsədilə geniş istifadə etməyə başlayırlar.

Öz müqəddəratını müəyyən etmə prinsipindən 1919-1920-ci illərdə Avropada Almaniya, Avstriya-Macaristan və Osmanlı imperiyalarının dağılması və milli dövlətlərin yaranması, II Dünya müharibəsindən sonra Asiya və Afrikada müstəmləkə sisteminin süqutu və xalqların azad edilməsi və nəhayət, 1991-ci ildə SSRİ və sosialist blokuna daxil olan bəzi dövlətlərin dağılması prosesində geniş istifadə olunmuşdur.

Öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun reallaşdırılması prosesinin dünya tarixində son iki əsrdə üç variantı qeydə alınmışdır. Birincisi, xalq ərazisi çərçivəsində vaxtilə idarəçiliyi altına düşdüyü dövlətdən müstəqilliyini müxtəlif vasitələrlə geri alır, yaxud onun tərkibindən çıxaraq müstəqillik qazanır. İkincisi, bir dövlətin tərkibindən çıxaraq başqa dövlətin tərkibinə daxil olur. Üçüncüsü, geniş avtonomiya hüququ əldə edərək (özünüidarə) dövlətin tərkibində qalır.

BMT hazırda dünyada öz müqəddəratını təyin etmə hüququna malik 12 qeyri-muxtar ərazi qeydə almışdır. BMT-nin yanaşmasına görə, bu hüquqdan yalnız ölkənin əsas əhalisindən milli cəhətdən fərqlənən və tarixi səbəblərdən öz müqəddəratını müəyyən edə bilmə-

yən xalqlar (milli azlıqlar deyil – Ə.H) istifadə edə bilərlər.

Bəzən hər hansı bir dövlətin ərazisində yaşayan hansısa milli azlıq (qrup) kompakt məskunlaşdığı regionda, yaxud rayonda dövlətin əsas əhalisindən sayca çox olduğuna görə, siyasi iddia nümayiş etdirərək təşkilatlanır və separatçı geosiyasi tələblərlə, özünümüəyyənetmə hüququ ilə çıxış etməyə başlayır (məsələn, Dağlıq Qarabağda ermənilər, Dnestryanıda ruslar və s.).

BMT-nin yaranmasından və öz müqəddəratını təyinetməni beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri elan etməsindən başlayaraq praktikada bu hüquq beynəlxalq hüququn daha mühüm elementi olan (beynəlxalq hüququn subyektı və yaradıcıları millətlər deyil, dövlətlər olduğu üçün – Ə.H.) dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi ilə ziddiyyət təşkil etmişdir. Çünki dünyada mövcud olan 2 minə yaxın sosiomədəni birlik (millət, xalq, etnos) təqribən 205 dövlətin tərkibində birləşir. Əgər onlardan hər biri və ya müəyyən qədəri öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu reallaşdırmağa qalxsas, müasir dünya nizamı tamamilə alt-üst olar. Hələ nəzərə alınsa ki, Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərə bənzər müəyyən milli azlıqlar da bu hüquqa iddia edirlər, onda müasir dünyadakı geosiyasi münasibətlərin durumunu təsəvvür etmək o qədər də çətin olmaz.

Millətçilik: Millətin geosiyasi anlamda özünüdərkı millətçiliklə sıx bağlıdır. Millətçilik milli hissın oyanışının fəal ifadəsi olub, dövlətin daxilində və ondan kənarında bir millətin üstünlüyə malik olması prinsipinə və cəhdinə əsaslanan siyasi doktrinadır. Millətçilik, bir qayda olaraq, ərazi və məkan problemlərinin ortaya çıxdığı geosiyasi proseslərdə özünü daha çox büruzə verir və hadisələrin gedişinə təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, millətçilik heç də həmişə mənfi duyğu, fəaliyyət kimi dəyərləndirilmir və dünyada yalnız dağdıcı amil rolunu oynamır. Bəzən onun köməyi ilə həyatı anlamda vacib olan sosial, milli və bəşəri əhəmiyyətli geosiyasi məsələlərin həllinə, bütün ölkə əhalisinin həmrəyliyinə və birliyinə nail olmaq mümkün olur.

Azlıqlar

"Azlıq" anlayışı dövlətlərin əsas əhalisi içərisində müxtəlif sosial, milli və dini qrupları əks etdirir. Bu termin müasir siyasi ədəbiyyata XX əsrin əvvəllərində daxil edilmiş və sonralar daha çox "etnik azlıq" termini kimi işlədilməyə başlanılmışdır.

Beynəlxalq hüquqda azlıq dedikdə, əhalinin əsas hissəsindən etnik, linqvistik və dini əlamətləri ilə fərqlənən və bu fərqliliyi davamlı olaraq qorumağa çalışan əhali qrupu başa düşülür.¹

Qeyd etmək lazımdır ki, istər BMT Nizamnaməsində, istərsə də onun 1949-cu il İnsan hüquqlarına dair ümumi bəyannaməsində ayrıca olaraq azlıqlarla bağlı müddəalar nəzərdə tutulmamışdır. BMT hüququna görə, "yalnız dövlətlər və vətəndaşlar" siyasi həyatın beynəlxalq birlik tərəfindən tanınan aktorlarıdır. Bununla belə, BMT-nin əsas prinsiplərindən olan "ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi" prinsipi bilavasitə azlıqlara şamil edilir və dolayısı ilə azlıqları real aktor kimi tanıyır. İnsan hüquqlarına dair ümumi bəyannamənin 2-ci maddəsində irqindən, dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və digər baxışlarından, sosial və milli mənşəyindən, maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq dünyada bütün fərdlərin hüquq və azadlıqlarının eyni olması prinsipi təsbit olunur.

Azlıqlarla bağlı daha fəal mövqedə dayanan beynəlxalq təşkilat Avropa Şurasıdır. 1991-ci il martın 4-də Avropa Şurası çərçivəsində "Azlıqların müdafiəsinə dair Avropa konvensiyası", 1992-ci ildə isə "Regional dillər və azlıqların dillərinə dair Avropa xartiyası" qəbul edilmişdir. Bu sənədlər Avropada milli və sosial azlıqların müdafiəsi və inkişafı üçün hüquqi əsas yaratmışdır.

Azlıqların geosiyasi tipləri: Geosiyasi ədəbiyyatda azlığın meyarını və təsnifatını aşağıdakı əlamətlər üzrə müəyyən etməyə çalışırlar:

- azlığın ölkənin bütün əhalisinə və ya onun ərazisinin müəyyən hissəsindəki əhalinin sayına nisbəti;

¹ Желтов В.В., Желтов М.В. Göstərilən əsəri, s. 389.

- azlığın yaşadığı ölkəni öz vətəni hesab edib – etməməsi;
- azlığın bir, yaxud bir neçə dövlətin ərazisində yaşaması.

Bu əlamətlər əsasında sosioloqlar milli azlıqların dörd qrupunu fərqləndirirlər:

- Müəyyən bir dövlətin ərazisində yaşayan və öz müstəqil dövləti olmayan azlıqlar (Misirdə koptları, Almaniyada lujiçləri, Fransada bretonları, Gürcüstanda abxazları və s. onlara aid edirlər);
- Bir neçə dövlətin ərazisində yaşayan və dövləti olmayan azlıqlar (bunlara misal olaraq kürdləri, 30-a yaxın ölkədə yaşayan qaraçıları, İspaniya və Fransada baskları və katalonları, Qərbi Afrikada peulları, Latin Amerikasındakı hinduları göstərmək olar);
- Başqa milli dövlətin ərazisində yaşayan, lakin eyni zamanda milli dövləti olan azlıqlar (məsələn, Finlandiyada yaşayan isveçlilər, Əfqanıstandakı taciklər, İndoneziyadakı papuaslar və s.);
- Bir neçə dövlətin ərazisində yaşayan və dövləti olan azlıqlar. (bu qrupa dünyanın əksər ölkələrində yaşayan çinliləri, yunanları, yəhudiləri, macarları, rusları, türkləri, erməniləri, azərbaycanlıları və s. aid etmək olar).

Azlıqlar çox vaxt yaşadıkları dövlətlərin içərisində (hüdudları daxilində) muxtariyyət əldə etmək, bəzən ölkədən ayrılaraq müstəqil dövlət qurmaq və ya başqa dövlətə birləşmək tələbləri ilə çıxış edirlər. Bu da beynəlxalq hüquqda əksini tapmayan və geosiyasi anlamda dünyada ən çox münaqişə yaradan hal hesab olunur.

Yerli əhali konsepsiyası

Beynəlxalq hüququn ilk dəfə təsbit olunduğu 1648-ci il Vestfal müqaviləsindən başlayaraq bu günə qədər dünya geosiyasətinin həllini gözləyən məsələlərindən biri də "yerli əhali hüquqları" konsepsiyasıdır. Bu hüquq da öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi ilə sıx

bağlıdır və Yer kürəsinin müəyyən məkanlarında yaşayan yerli əhəlinin gəlmələr qarşısındakı hüquqlarının qorunmasına əsaslanır. Avropada mərkəzləşmiş dövlətlərin yaranması və müstəmləkə hərəkatının, özgə torpaqlarını ələ keçirərək milli-geosiyasi məkanını genişləndirmənin ümumdünya hərəkatına çevrildiyi vaxtdan planetdə yerli əhəli problemi aktuallaşmağa başlayır. Bu problem Amerikanın kəşfi və məskunlaşdırılması zamanı avropalılarla hindular, Avstraliyanın məskunlaşdırılması zamanı gəlmələrlə aborijenlər, Sibir və digər Avrasiya xalqlarının torpaqlarının ruslar tərəfindən işğalı zamanı yerli xalqlarla işğalçı ruslar arasında qarşıdurmalar və s. tarixi hadisələrlə bağlı olaraq ortaya çıxmışdır.

Yerli xalqlar problemi müasir dövrdə BMT tərəfindən dünya birliyinin nəzər -diqqətində saxlanılır və onların hüquqlarının qorunması tələb olunur. Bu zaman əsas diqqət mümkün etnosid və mədəni genosid faktlarının aradan qaldırılmasına, yerli əhəlinin həyat tərzini davam etdirmək və adət-ənənələrini yaşatmaq hüququna hörmətlə yanaşılmasına və s. tələblərə əməl edilməsinə yönəldilir. Yerli əhəlinin müdafiəsi məqsədilə "millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun, avtonom idarəetmə yaratmaq imkanlarının və kompakt ərazi çərçivəsində yaşamaq haqqının" onlara da şamil edilməsi tələb olunur.

Dünyanın siyasi praktikasında "yerli əhəli hüquqları" kimi beynəlxalq prinsiplərdən həm dövlətlərarası, həm də dövlətdaxili siyasətdə geniş şəkildə, hətta bəzən süni formada istifadə edirlər. Belə halda müəyyən ərazilərin və yerli əhəlinin "öz müqəddəratını təyinetmə" hüququndan əslində tarixən yerli olmayan, sonradan bu ərazilərə köçən, lakin saxta tarixi iddialarla çıxış edən bəzi xalqlar, milli azlıqlar çıxış edirlər. Məsələn, Kosovo albanları Serbiyada serblərdən əvvəl yaşadıklarını iddia edirlər. Yaxud, Transilvaniya ruminları macarlarla mübahisələrdə qədim dak tayfasına istinad edərək bu əraziyə iddialarını əsaslandırmağa çalışırlar. Yəhudilər Qüdsə olan iddialarını qədim İsrail padşahlığının mövcudluğu ilə əsaslandırırlar.

Ermənilər Türkiyə və Azərbaycanın bəzi ərazilərinin guya qədim Ermənistanın bir hissəsi olduğunu və qədim dövrlərdən ermənilərlə məskunlaşdırıldığını sübut etməyə uğursuz cəhd göstərirlər.

Göründüyü kimi, "yerli xalq hesab olunmaq" hüququna iddia etmək bir sıra hallarda siyasi və etnik iddialar çərçivəsində, bu və ya digər problemlərin həllində geosiyasi dəlil kimi istifadə edilir. Yəni əsassız olaraq öz müqəddəratını təyinetmə və ya daha geniş hüquqlar əldə etmək tələbi irəli sürülür. Praktika göstərir ki, ərazi mübahisələrində və ya siyasi iddialar zamanı keçmiş tarixə istinad etmək irqçi-millətçi xarakter daşıyan ekstremist hərəkətlərə rəvac verir. Bu da, bir qayda olaraq, etnik təmizləmələrə gətirib çıxarır. Bunun bariz nümunəsi kimi Balkanlarda yaşanan qanlı hadisələri, Ermənistandan və Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsindən azərbaycanlıların zorla çıxarılmasını, Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalını göstərmək olar.

Diasporlar

Diasporlar bir millətin müxtəlif ölkələrdə yaşayan və doğma yurdu ilə əlaqələrini kəsməyən qruplarıdır. Onlar, bir qayda olaraq əhəlinin bu və ya digər səbəblər üzündən ölkəsindən miqrasiyası nəticəsində yaranır. Diasporlar transmilli geosiyasi fenomen hesab olunur. Adətən, iqtisadi diaspor yoxsulluqdan, siyasi diaspor isə yerli idarəçilik rejimlərinin təqiblərindən doğur. Lakin hər iki diaspor növü beynəlxalq münasibətlərə təsir göstərən amildir və dünyada geniş yayılmışdır.

Diasporlar təmsil etdiyi ölkələrin xarici siyasətinin əlavə ehtiyatı kimi çıxış edir və dünya siyasətində əhəmiyyətli geosiyasi amil hesab olunur. Məsələn, dünyadakı yəhudi, yunan, erməni və ərəb ölkələrindəki Fələstin diasporunun gücü və imkanları onların öz ölkələrininkindən bir neçə dəfə artıqdır. Əlbəttə, dünyadakı bütün milli azlıqları və mühacirləri diaspor və geosiyasi amil kimi qəbul etmək

mümkün deyildir. Diaspora çevrilmək və geosiyasi amil kimi çıxış etmək üçün məqsədyönlü şəkildə təşkilatlanmaq və vahid amal ətrafında birləşmək lazımdır. Məsələn, öz ölkəsindən kənarında yaşayan çinlilərin sayı dünyada 50 milyondan çoxdur. Asiya və Okeaniya ölkələrinin iqtisadi həyatında çinlilərin rolu bəzi hallarda yerli əhəldən qat-qat çoxdur. Tailandda ordu, idarəçilik və siyasətə taylılar nəzarət etsə də, ölkə iqtisadiyyatı bütövlükdə çinlilərin əlindədir. ASEAN və Cənub-Şərqi Asiya ölkələrində çinlilər iqtisadi inkişafın mühüm amili hesab olunur. Lakin çinlilər dünyada təşkilatlanma cəhətdən ən zəif qruplardan biri hesab olunur və hələ ki, diaspor kimi formalaşmayıb. Onların dünyadakı geosiyasi fəaliyyəti Çindən əlaqələndirilmir. Deməli, Çin mühacirləri hələ ki, öz qarşısına geosiyasi layihələr və məqsədlər qoymur, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmir və buna görə də diaspor olaraq geosiyasi amil kimi çıxış etmirlər.

Ərəb ölkələrində fəaliyyət göstərən Fələstin diasporu Yaxın Şərqi, Ərəbistan yarımadasının, xüsusilə İordaniya və Livanın siyasi həyatında mühüm rola malikdir. İsrail-Fələstin münaqişəsi zəminində yaranmış bu diaspor müstəqil Fələstin dövlətinin yaranmasına nail olmaq kimi geosiyasi layihənin reallaşdırılmasına çalışır və buna nail olmaqdadır. Ona görə də bu diaspor geosiyasi amil hesab oluna bilər.

Bəzən diasporun geosiyasi aktor və amil hesab edilməsi üçün onun qarşısına qoyduğu məqsədin geosiyasi xarakter daşması kifayət etmir. Bunun üçün həm də real təsirə və gücə malik olmaq tələb olunur. Diaspor həm yaşadığı, həm də təmsil etdiyi dövlətlərin daxili həyatına, hakim və müxalif qüvvələrinin yürütdüyü siyasətə təsir etmək imkanına malik olmalıdır. Yalnız bu halda diaspor tək cə ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi amil kimi deyil, həm də geosiyasi amil kimi qəbul olunur və onunla hesablaşırlar. Məsələn, dünyadakı yəhudi diasporu və onun İsrail dövləti ilə münasibətləri, erməni diasporu və onun Ermənistanla əlaqələri bu diasporları beynəlxalq

geosiyasi amil kimi qəbul etməyə imkan verir.

Azərbaycan diasporu dövlətin yürütdüyü məqsədayönlü siyasət nəticəsində son illərdə dünya miqyasında təşkilatlanma dövrünü yaşayır. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həllinə beynəlxalq dəstəyin gücləndirilməsi, habelə dövlətin iqtisadi və siyasi əlaqələrinin genişləndirilməsi zərurəti Azərbaycan diasporu qarşısında yeni vəzifələr qoymuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər diasporun rolu müəyyən dövrdə tarixi şəraitdən və zərurətdən asılı olaraq artıb-azala və məqsədləri dəyişə bilər. Məsələn, ABŞ-da yaşayan slovak və çex diasporları I Dünya müharibəsindən sonra Avstriya-Macarıstandan ayrılaraq müstəqil Çexoslovakiya dövlətinin qurulmasına nail olduqdan sonra geosiyasi amil kimi gündəmdən çıxmış və sonrakı illərdə ciddi şəkildə nəzərə çarpmamışdır.

Getto

Dünya təcrübəsi göstərir ki, bu və ya digər diasporun üzvləri müəyyən ərazilərdə, məsələn, şəhərlərin ucqar məhəllələrində qrup şəklində yaşayırlar. Bu yerlər də geosiyasi ədəbiyyatda getto (ilk dəfə bu termin Venesiyadakı yəhudi məhəllələri ilə bağlı işlədilmiş, sonralar isə ABŞ-da etnik azlıqların, zəncilərin yaşadığı yerlər də belə adlandırılmağa başlanmışdır) adlandırılır. Gettolar əksər hallarda müəyyən bir etnosun yaşadığı məhəllə olmaqdan əlavə, həm də yoxsulluq və cinayətkarlığın tüğyan etdiyi yer kimi də başa düşülür və geosiyasi anlamda dövlətlərin arzu etmədiyi bir reallıq hesab olunur.

Mühacirlər

Müasir dövrdə diqqəti çəkən, istər dövlətlərarası, istərsə də dövlətdaxili münasibətlərə təsir göstərən proseslərdən biri də mühacir axınlarıdır. Mühacir axınları, bir qayda olaraq, kasıb ölkələrdən zəngin ölkələrə yönəlir. Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə yaşayan əhali-

nin 10 %-ni mühacirlər təşkil edir. İsveçrə və Lüksemburqda bu göstərici 30 %-ə, Küveytdə isə 65 %-ə çatıb.¹

Mühacirlərə münasibət dünyanın bütün ölkələrində eyni deyildir. İfrat sağ təmayüllü siyasi partiyalar bəzi ölkələrdə qətiyyətlə mühacirətin əleyhinə çıxış edirlər. Bu əhval-ruhiyyə iqtisadi böhranlar və çətinliklər zamanı daha da güclənir. Mühacirlərə qarşı dünyada qanunvericiliyin tələbləri getdikcə sərtləşdirilsə də, bu prosesin qarşısını almaq mümkün olmur və mühacirlərin ikinci nəsli artıq həmin ölkələrin tamhüquqlu vətəndaşlarına çevrilirlər.

7.9. Geosiyasətdə məkan təsəvvürü və məkan praktikası

a) Məkan təsəvvürü

Məkan təsəvvürü geosiyasi aktorların ideya-nəzəri və praktiki fəaliyyətdə istinad etdikləri və onların siyasi davranışını müəyyən edən ən vacib elementdir. Məkan təsəvvürü anlayışını elmi döviyyəyə ilk dəfə fransız filosofu Anri Lefebur daxil etmişdir. Sonralar bu terminin məzmunu ilə bağlı digər görkəmli fransız alimi İv Lakost geniş tədqiqat aparmış və bu anlayışdan geniş istifadə etmişdir.²

Məkan təsəvvürü çox vaxt aktorların fəaliyyətinin prinsipi kimi çıxış edir, onların dünyagörüşünə çevrilir və geosiyasi davranışlarının əsasını təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, məkan təsəvvürü aktorların siyasi, iqtisadi, sosial-mənəvi davranışına, milli iradəsinə təsir göstərərək, onunla daim qarşılıqlı əlaqədə olur.

Tədqiqatçılar məkan təsəvvürünü bir neçə tipə ayırırlar. Onlardan bir çoxunu- dövlət aparatı, regional elita, siyasi partiyalar, fərdlər və s. üzərində quraraq siyasətsünaslığın subyektləri ilə bağlayırlar.

Məkan təsəvvürünün ən sadə anlayışı *ərazidir*. Bu anlayış geosiyasi ədəbiyyatda müxtəlif cür təsnif olunur və fərqli təyinatla bağlı izah edilir. Məsələn, nəzarətsiz ərazi, arzu olunan, yaxud olunmayan

¹ Желтов В.В., Желтов М.В. Göstərilən əsəri, s. 394.

² Yənə orada, s. 342.

ərazi, müdafiə edilməli, yaxud boşaldılmalı ərazi, sabit, qeyri-sabit ərazi, hərbi müdaxiləyə məruz qalan və s. ərazi anlayışını nümunə göstərmək olar.

Bəzən hər hansı geosiyasi aktor, o cümlədən dövlət ərazisini genişləndirmək üçün planlar qurur və ya belə arzu ifadə edir. Elə hallar da olur ki, aktor öz ərazisinin kiçildilməsini təklif edir və bunu əhalisinin milli tərkibinin "təmizliyinin" təmin edilməsi ehtiyacı ilə əsaslandırır.

Məkan təsəvvürü "*sərhəd*" anlayışı ilə də sıx bağlıdır və onun ətrafında yaradıla bilər. Məsələn, 1870-1918-ci illərdə Almaniya ilə Fransanı ayıran və uzun müddət onlar arasında müharibəyə səbəb olan "Vogezin mavi xətti" anlayışı müəyyən mənada qısa arzusunu ifadə edirdi və buna görə də geosiyasi məkan təsəvvürü anlamında ciddi layihə hesab olunurdu. Bu cür məsələlər sırasına "təbii sərhədlər" anlayışını da aid etmək olar. Məsələn, XIX əsrin birinci rübündə Rusiya imperiyasının Qafqazdakı hərbi komandanlığı Qacarlar səltənəti ilə Rusiya imperiyası sərhədinin (Cənubi və Şimali Azərbaycanın sərhədlərini – Ə.H.) Araz çayı olduğunu iddia edərək Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının da Rusiyaya qatılmasını təklif edirdi.

Məkan təsəvvürləri bir çox hallarda "*paytaxt*" anlayışı ilə də bağlıdır. Paytaxt seçimi təhlükəsizlik, tarixi legitimlik, regionlarla əlaqələr və s. səbəblərlə izah olunsa da, həm də geosiyasi məna kəsb edir. Məsələn, 1848-ci il macar inqilabçıları bəyan edirdilər ki, Macarıstanın paytaxtı Pressburq (indiki Bratislava) deyil, məhz Budapeşt şəhəri olmalıdır. 1918-ci ildə Rusiyada paytaxtın Petroqraddan Moskvaya köçürülməsi, 1923-cü ildə Ankaranın Türkiyənin, yaxud 90-cı illərdə Astananın Qazaxıstanın paytaxtı kimi rəsmiləşdirilməsi də bütün digər səbəblərlə yanaşı, həm də əsasən geosiyasi təsəvvürün və ondan çıxış edərək aktorların gəldiyi qənaətlərə uyğun fəaliyyətin nəticəsi idi.

Məkan təsəvvürü ərazilərin təşkili qaydası və ya "*ərazilərin statusu*" ilə də birbaşa əlaqəlidir. Bu və ya digər geosiyasi aktor dövlət idarəçiliyinin daha da mərkəzləşdirilməsi və ya əksinə, regionlara daha çox hakimiyyət səlahiyyətləri və sərbəstlik verilməsi tələbləri ilə çıxış edə bilər. Bəzən hər hansı əhali qrupu dini və ya milli əlamətlərinə görə toplu halında, kompakt yaşadığı ərazilərdə muxtar inzibati idarəçilik tələb edir. Bu cür tələblər artdıqca və siyasi tələblər səviyyəsinə yüksələrək müstəqillik əldə etmək və yaxud ölkənin tərkibindən çıxmaq uğrunda mübarizəyə çevrildikcə kəskin siyasi qarşıdurma xarakteri alır. Bəzən ölkənin ayrı-ayrı ərazilərinin, bəzənsə hətta bütün ərazisinin başqa dövlətlə birləşməsinə tələb edən siyasi qüvvələrə də rast gəlinir. Buna misal kimi Moldovanın Rumıniyaya birləşməsi uğrunda siyasi-ictimai hərəkatı göstərmək olar.

Geosiyasi aktorların məkan təsəvvürləri ilə mövcud reallıqlar, bir qayda olaraq, üst-üstə düşür. Çünki məkan təsəvvürü hər bir aktorun özünəməxsus arzu və istəklərinin subyektiv təsiri çərçivəsindən xilas olmaqda çətinlik çəkir. Bu da gerçəklə onun dərk edilməsi arasında fərq yaradır. Odur ki, hər bir aktorun "dünyaya baxmaq və onu qiymətləndirmək" fəaliyyəti subyektiv mahiyyət daşıyır. Geosiyasi aktorun konkret məkan və mənəvi dəyər daşıyıcısı anlamında ölkəsi ilə bağlı bir, qalan bütün dünya ilə isə, fərqli və subyektiv baxış olur. Bu zaman hər iki baxış bir-biri ilə sıx əlaqəli olur. Məsələn, "qərb", "azad dünya", "üçüncü dünya", "türk, yaxud müsəlman dünyası" və s. anlayışlar bir qrup aktor üçün dəqiq sərhədləri müəyyən olunmuş əraziləri ehtiva edirsə və dünyaya ərazi nöqtəyi-nəzərindən baxış hesab olunursa, digərləri üçün müsbət, yaxud mənfi mənada fərqli mədəni-sivilizasiya daşıyıcısı, hansısa keyfiyyət ölçüsü assosiasiyası yaradır.

Göstərilən bütün məkan təsəvvürləri və anlayışlar global anlamda siyasi alət xarakteri daşımaqla bərabər, həm də ilk növbədə geosiyasətin geniş ictimaiyyətə, xalq kütlələrinə ünvanlanmış praktik ifadəsidir.

Məkan təsəvvürlərindən biri də "*coğrafi xəritələr*" hesab olunur. Məhz kartoqrafik siluetinə görə hər bir dövlətin xəritələrdə əks olunmuş ərazisi haqqında insanlarda müəyyən təsəvvürlər yaranır. Ona görə də geosiyasi aktorlar həmişə mənafeələrinə uyğun xəritələr yaradır, onun üzərində dövlətin, yaxud hansısa digər məkanın rəngini, sərhəd xətlərini məqsədə müvafiq olaraq dəyişirlər. Məsələn, dünya ictimaiyyətini çaşdırmaq, Dağlıq Qarabağın statusu haqqında onlarda səhv təsəvvür yaratmaq üçün ermənilər tez-tez Azərbaycan Respublikasının həmin bölgəsini xəritələrdə gah müstəqil dövlət kimi, gah da Ermənistanın sərhədləri daxilində əks etdirirlər.

Geosiyasi təsəvvürlər kateqoriyasına "*ərazilərin adını*" da aid edirlər. Ona görə ki, ərazi adları həm də dünyaya baxışı ifadə edir. İnzibati quruluşun yeniləşməsi tez-tez ərazi adlarının da dəyişdirilməsi ilə müşayiət olunur. Ərazi adı bu və ya digər geosiyasi akturun təsirinə məruz qalaraq dəyişdirilə və ya müəyyən əraziyə hansısa adın verilməsi qadağan oluna bilər. Məsələn, Danimarkanın cənub hissəsi Slesviq (almanca Şlezviq) Almaniyanı daha çox xatırladığı üçün bir çox danimarkalıların tələbi ilə dəyişdirilərək Yutland adlandırılmışdır. Yaxud yunanlar Makedoniya dövlətinin adının onlara məxsus olması iddiası ilə, Avropa institutlarından bu ölkənin Makedoniya adı ilə tanınmamasını tələb edirlər.

Vacib geosiyasi təsəvvür və fəaliyyət sırasına "*dövlət adları*"nın dəyişdirilməsi də daxildir. Bir qayda olaraq, bu hadisə müəyyən geosiyasi dövrün və ya geosiyasi məkanın dəyişdiyini göstərir. Məlumdur ki, bir çox dövlətlər müstəmləkə asılılığından azad olduqdan sonra ölkələrinin adlarını dəyişdirmişlər. Məsələn Afrika qitəsində keçmiş müstəmləkələr olan Yuxarı Volta-Burkina-Faso, Daqomeya-Benin, Rodeziya-Zimbabve adlandırılmışdır. Seylon adası 1948-ci ildə müstəqillik qazanmış, 1972-ci ildə isə Şri-Lanka adlandırılmışdır. Oxşar hallara dünyanın başqa regionlarında da rast gəlmək mümkündür.

b) Məkan praktikası

Geosiyasi aktorlar bir-birindən tək-cə məkan təsəvvürlərinə görə deyil, həm də məkandaxili münasibətlərin xarakterinə – məkan praktikasına görə fərqlənirlər.

Hər bir geosiyasi aktor (dövlət, xalq, qrup, təşkilat, fərd və s.) tarixən özünün məkan praktikasını işləyib hazırlayır. Bu da məkanda yaşayan əsas əhali qrupu üzərində idarəçilik, nəzarət, cəmiyyəti təşkil edən ictimai qrupların düzgün istiqamətləndirilməsi, cəmiyyətin sabitliyinin, milli, dini, sosial həmrəyliyinə möhkəmləndirilməsinin əsas aləti rolunu oynayır. Belə ki, dünyanın bəzi ölkələrində hələ də əhalinin bir hissəsinin (etnik, sosial, dini əlamətlər üzrə seçilən qruplar) cəmiyyətin qalan hissəsindən xüsusi seçilməsi praktikası mövcuddur. Bu da həmin qrupun geosiyasi idarəçiliyinin əsas əhali kütləsinə nisbətən çətinləşməsinə, bəzən qeyri-mümkünlüyünə gətirib çıxarır. Məsələn, postsovet respublikaları ərazilərindəki etnik-separatçı rejimlərin yaratdığı məkan idarəçiliyi problemini (Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Dnestryanı və s.) buna misal göstərmək olar. Yaxud son illər bəzi Qərb dövlətlərində digər ölkələrdən çıxmış keçmiş mühacirlərin və başqa qrup insanların kompakt yaşadığı və sosial-iqtisadi problemlərin daha çox müşahidə olunduğu şəhəratrafi yerlər problemi də geosiyasi məkan praktikasını şərtləndirir. 2006-cı ildə Parisin ətraf rayonlarında, əsasən müsəlmanların məskunlaşdığı ərazilərdə baş vermiş qarışıqlıq və yanğınların törədilməsi ilə bağlı həyəcanlı hadisələr, yaxud İstanbul ətrafındakı "gecəqondularda" məskunlaşan kürdlərin şəhərdaxili iğtişaşlar yaratmaq cəhdləri buna bariz nümunədir.

Tək-cə milli-dini deyil, sosial siniflər və qruplar da bəzən bir ölkənin ərazisi çərçivəsində bir-birindən kəskin fərqlənirlər. Şəhərlər, kəndlər və məhəllələr bu yerlərdə yaşayan sosial, milli qrupların təsirinə müvafiq olaraq qurulur və onların həyat tərzinə uyğun olur.

Lakin son onillikdə qloballaşmanın təsiri altında iri şəhərlərdə artıq eyni qrupdan olan insanların bəlli məkanlarda kompakt formada məskunlaşması getdikcə çətinləşir və qarşılıqlı fəaliyyəti xeyli məhdudlaşır, yaşayış yerlərinin müəyyən demokratikləşməsi və universallaşması praktikasına baş verir.

Təkrar və məşğələ sualları

1. Geosiyasət elminin əsas anlayışları haqqında nə bilirsiniz?
2. Geosiyasətin əsas tədqiqat obyektı və predmetini təhlil edin.
3. Geosiyasətin əsas kateqoriyalarını sadalayın və onların məzmununu izah edin.
4. Klassik geosiyasətin əsas qanunları hansılardır?
5. Geosiyasətin funksiyalarını necə anlayırsınız və dərk edirsiniz?
6. Geosiyasətin əsas paradıqmalarını şərh edin.
7. Geosiyasi tədqiqatlarda hansı metodlardan istifadə edirlər?
8. Əsas geosiyasi aktorları təsnif edin, klassik aktorları sadalayın və onların dünyadakı geosiyasi rolunu şərh edin.
9. Geosiyasi proseslərdə ölkənin siyasi iradəsinin və onun rəhbərinin geostrateji təsəvvürlərinin rolunu izah edin, dövlətin digər geosiyasi ehtiyatlardan istifadəsinin əhəmiyyətini şərh edin.
10. Hansı geosiyasi vəziyyətlərdə ordu və dinin geosiyasi rolu artır və onlardan necə istifadə edirlər?
11. Siyasi partiyaların geosiyasi aktora çevrilməsi dünyada hansı dövrdən başlayır və bu proses nə ilə bağlıdır?
12. Müasir dünya geosiyasətində QHT-lərin və TMK-ların artan rolunu şərh və izah edin.
13. Qloballaşan dünyada KİV-in geosiyasi proseslərə təsirinin artmasını və oynadığı rolu necə izah etmək olar?

14. Müasir dünyada milli-etnik separatizm, millətçilik meyillərinin və onların yaratdığı silahlı birləşmələrin geosiyasi təhlükəsi və ölçüləri haqqında nə deyə bilərsiniz?
15. "Azlıqlar" anlayışını və onların cəmiyyət həyatındakı rolunu təhlil edin.
16. "Millətlərin öz müqəddaratını təyin etməsi hüququnu" və müasir geosiyasi münasibətlərdə onun tətbiq edilməsinin mümkünlüyünü araşdırın.
17. Məkan təsəvvürü və məkan praktikasının geosiyasi fəaliyyətlə bağlılığını izah və şərh edin.

**VII fəsil üzrə istifadə olunmuş ədəbiyyat
və informasiya resursları**

Azərbaycan dilində

Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Dərslik. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2005.

Məmmədov C.A. Geosiyasət. Qısa mühazirə kursu. Bakı, Mütərcim, 2005.

Rus dilində

Ашенкамф Н.Н., Погорельская С.В. Современная геополитика. М., 2005.

Василенко И.А. Геополитика современного мира. М., Гардарика, 2006.

Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. М., 2002.

Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М., Логос, 1998.

Гасанов А.М. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Учебник. Баку, Шарк, 2007.

Гомеров И.Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. М., 2002.

Геополитика. Антология. М., Культура, 2006.

Дергачев В.А. Геополитика. Киев: ВИРА-Р, 2000.

Дергачев В.А. Геополитика. М., ЮНИТИ, 2004.

Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством. М., АРКТОГЕЯ-центр, 2000.

Желтов В.В., Желтов М.В. Геополитика: история и теория. М., 2009.

Желтов В.В., Желтов М.В. Политическая социология. Кемерово, 2006.

- Желтов В.В., Желтов М.В. Глобализация. Кемерово, 2007.
- Карло Ж., Савона М. Геоэкономика. М., 1997.
- Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М., Аспект-Пресс, 2005.
- Кувалдин В.Б. Национальное государство в эпоху глобализации // Свободная мысль – XXI. 2000, № 1.
- Лебедева М.М. Мировая политика. М., 2001.
- Маринченко А.И. Геополитика. М., 2009.
- Международные отношения и борьба идей. М., 1981.
- Международные отношения: теории, конфликты, организации. М., 2004.
- Мельвиль А.Ю. Демократические транзиты. Теоретико-методологические и прикладные аспекты. М., 1999.
- Мельвиль А.Ю. Становление транснациональной политической среды и "волны" демократизации // Современные международные отношения и мировая политика. М., 2004.
- Мехтиев Р.Э. Азербайджан: вызовы глобализации. Баку, 2004.
- Мехтиев Р.Э. Межнациональные отношения на исходе XX столетия. Баку, 1995.
- Мировая политика и международные отношения на пороге третьего тысячелетия. Под ред. М.М. Лебедевой. М., 2002.
- Моравецкий В. Функции международной организации. М., 1976.
- Мухаев Р.Т. Геополитика. М., 2007.
- Нартов Н.А. Геополитика. Учебник. М., ЮНИТИ, 2007.
- Немова Л.А. Глобализация: некоторые аспекты воздействия на экономику Канады // США – Канада: Экономика, политика, культура. М., 2000, №5.
- Нешатаева Т.Н. Международные организации и право. М., 1998.
- Перегулов С.П., Семененко И.С. Корпоративное гражданство как новая форма отношений бизнеса, общества и власти. М., 2006.
- Поздняков Э.А. Геополитика. М., Прогресс-Культура, 1995.

Плещаков К.В. Геополитика в свете глобальных перемен // Международная жизнь. М., 1994.

Санистебан Л.С. Основы политической науки. М., 1992.

Тихонравов Ю.В. Геополитика. М., ИНФРА-М, 2000.

Тойнби А. Дж. Постигание истории. М., Прогресс, 1991.

Тузинов А.З. Основы геополитики. М., 2004.

Хореев Б.С. Очерки геоглобалистики и геополитики. М., 1997.

Хаусхофер К. О геополитике. Работа разных лет. М., Мысль, 2001.

Шаран П. Сравнительная политология. Ч.1-2, М., 1992.

Шреплер Х.А. Международные организации. Справочник. М., 1995.

Шреплер Х.А. Международные экономические организации. Справочник. М., 1997.

Цыганкова П.А. Международные отношения: теории, конфликты, движения, организации. М., 2007.

İngilis dilində

Jackson R. Quasi-states, Sovereignty, International Relations and the Third World. N.Y., 1990.

Wallerstein I. Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-system.- Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Spiro P. New Global Communities Nongovernmental organizations in International Decision-Making Institutions Quarterly. Hiver, 1995.

Fransız dilində

Balencie J. -M., de La Grange A. Mondes rebelles, acteurs< conflits et violences politiques. Paris, 2001, T.1.

Chretien J. – Paris, Prunier G. Les ethnes ont une histoire. Paris, 1999.

Chautard S. Geopolitique du XX siecle. Paris, 2007.

Renan E. Quest-ce qu'une nation? Paris, 1997.

Rosiere S. Geographie politique et Geopolitique: Une grammaire de l'espace politique. Paris, 2007.

Soulier G. Minorites, Etats et societes // Fenet A., Soulier G. (dir) Les minorites et leurs droits depuis 1789. Paris, 1989.

VIII FƏSİL

DÜNYANIN GEOSİYASİ STRUKTURUNUN FORMALAŞMASI: GEOSİYASİ DÖVRLƏR VƏ MODELLƏR

8.1. Dünyanın geosiyasi strukturunun formalaşması xüsusiyyətləri və dünya sisteminin təsnifatı

Dünyanın bugünkü geosiyasi strukturu formalaşana qədər bəşəriyyət min illərlə davam edən çətin və keşməkeşli tarix yaşamışdır. İnsan cəmiyyətləri və birlikləri sosial-siyasi xarakterindən, insanların maddi və mənəvi tələbatından, ehtiyaclarının ödənilməsi zərurətindən asılı olaraq aralarında müxtəlif xarakterli münasibətlər yaratmış, müharibələr etmiş, qanlı döyüşlər yaşamış, iri dövlətlər, imperiyalar qurmuş, sonra da iflasa uğratmışlar. Bütün bunlarla yanaşı, Yer kürəsində yaşayış davam etmiş, insanlar ən çətin vəziyyətlərə uyğunlaşmağı, müxtəlif çıxış yolları tapmağı, irəliyə doğru inkişaf etməyi bacarmış, yeni-yeni yaşayış məskənləri – kəndlər, şəhərlər, ölkələr salmışlar. Əlbəttə, insanlıq uzun müddət təcrid vəziyyətində, bir-biri ilə əlaqəsiz yaşaya bilməzdi. Odur ki, yaşayış məskənləri öz aralarında müxtəlif əlaqələrə girir, ticarət edir, müharibələr aparır, barışır, müəyyən şərtlər kəsir və gələcək münasibətlərlə bağlı zamanətlər alırdılar. Bütün bunlar bu gün beynəlxalq münasibətlər sistemi kimi xarakterizə edilən gerçəkliyin rüşeymləri idi.

Geosiyasət elminin meydana gəlməsi ilə tədqiqatçılar onun əsas obyekt və predmet sahəsini təşkil edən və demək olar ki, o dövr üçün hər gün dəyişən **dünyanın məkan konfigurasiyasını (geosiyasi strukturunu) və onun üzərində dövlətlərin reallaşdırdığı geosi-**

yasəti təhlil və müzakirə etməyə, müxtəlif mühakimə və nəzəriyyə-lər irəli sürməyə başladılar. Dünyanın geosiyasi strukturunun, yaxud siyasi nizamının müxtəlif mərhələləri, planetar "həyati məkanlar" üzərində nəzarətin forma və modelləri və s. məsələlər bəşər cəmiy-yətini məşğul etməyə başlayır.

Bizim eranın birinci minilliyindən başlamış bu günə qədər davam edən iki min ildən artıq bir dövrdə Yer kürəsinin ərazi və əhali xa-rakteristikasına nəzər salsaq, bəşəriyyətin geosiyasi strukturundakı dəyişiklikləri və dinamikani açıq müşahidə etmək olar.

Planetin insan məskunlaşan ərazilərinin ölçüləri (bütün şəhər, qəsəbə, kənd və digər yaşayış məskənlərinin əraziləri) onun bütün quru məkanının cəmi iki faizini təşkil edir. Buna baxmayaraq, XXI əsrin başlanğıcınadək insanlar (dövlətlər, dövlət birlikləri və s.) pla-netin bütün əhəmiyyətli quru, su, hava və hətta kosmik məkanları üzərində geosiyasi və geostrateji nəzarət forpostlarını yarada bilmiş-lər.

Yer kürəsi əhalisinin yerləşmə xarakteristikası göstərir ki, təxmi-nən 6 milyard nəfər planet sakininin böyük hissəsi Asiya, Avropa, ABŞ-ın şimal və cənub sahillərində məskunlaşmışdır. Yerin quru hissəsinin cəmi 15%-də hər kvadrat km əraziyə 10 nəfərdən artıq sakin düşür. Təxminən Yer kürəsinin 50% quru ərazisində hər kvad-rat km-də orta hesabla bir, 25%-də bir nəfərdən az sakin yaşayır, 10%-də isə ümumiyyətlə, məskunlaşma mövcud deyildir. Yerin mə-kan ölçüləri iki min illik dövrdə, demək olar ki, dəyişmədiyi halda, əhalinin sayı 230 milyondan 6 milyarda çatmışdır.¹

Dünyanın geosiyasi strukturunun formalaşması və dinamika-sına təsir göstərən əsas cəhətlər, epoxal hadisələr sırasına:

- xalqların IV- VI əsrlərdəki Avrsiyada böyük köçünü,
- XV-XVII əsrlərin Böyük coğrafi kəşflərini,
- Dünya sənaye inqilabı və kapitalist münasibətlərinin inkişafını,
- Dünya ərazilərinin müstəmləkələrə çevrilməsini və məskunlaş-

¹ Вах: Мухаев Р.Т. Геополитика. М., 2007, с.23.

dırılmasını,

- Şimali Amerikanın, Sibirin fəthi və məskunlaşdırılmasını və s. planetar prosesləri aid etmək olar.

Yer kürəsinin geosiyasi konfigurasiyasının dəyişməsinə həlledici təsir göstərən amillərdən biri də ayrı-ayrı dövlətlərin əhəmiyyətli məkanlar üzərində nəzarət mexanizmi və vasitələrinin dəyişməsi və yeniləşməsi olmuşdur. XV əsrdən başlayaraq insanların yiyələndiyi və tətbiqinə başladığı texnika, nəqliyyat, müdafiə və hücum vasitələri, yeni texnologiyalar onların müxtəlif məkanlardakı fəaliyyətinə də müvafiq yeniliklər gətirmişdir. Bu da bəhs olunan geosiyasi dinamikaya təsirsiz ötürməmişdir.

Dünyanın geosiyasi strukturlaşmasına ilkin təsir göstərən amillərdən biri insanların çaylardan və onun axarlarından geosiyasi məqsədləri üçün istifadə etməsi olmuşdur. Bunun ardınca onların dəniz gəmiçiliyinin sirlərinə yiyələnməsi və dəniz nəqliyyatının imkanlarından bəhrələnməsi planetdə növbəti geosiyasi sıçrayış yaradaraq, insanların daha geniş məkanlara çıxmasını şərtləndirmişdir. Dənizin və su nəqliyyatının geosiyasi strukturlaşmadakı rolunu göstərən əsas dəlillərdən biri qədim dünyanın Mesopotamiya, Misir, Roma və Bizans imperiyaları, Karfagen, Hindistan, Çin kimi, orta əsrlərin Ərəb xilafəti kimi dövlətlərinin su hövzələri və dəniz sahillərində yerləşməsi idi.

Dəniz gəmiçiliyi və dəniz kommunikasiyalarının inkişafı dənizlər vasitəsilə dünyanın yeni məkanlarının mənimsənilməsinə, məkanlararası birləşmə yollarının aşkarlanmasına və bu yollar vasitəsilə ölkələr arasındakı əlaqələrin qurulması və intensivləşdirilməsinə şərait yaratdı.

Dənizlərə çıxış, digər tərəfdən planetin vahid məkanını (ərazi sistemini) yaradaraq ona nəzarət etmək, xüsusən Avropadan Hindistana, Şərqi Asiyaya və b. məkanlara ticarət yolları kəşf etmək, yeni-yeni ticarət partnyorları tapmaq və onlarla əlaqə qurmaq üçün dəniz dövlətlərinə əlavə üstünlüklər qazandırır. Təsadüfi deyildir ki,

Avropa dövlətlərinin Atlantik istiqamətində məkan və ticarət yolu axtarırları məhz türklərin Kiçik Asiya və Suriyanı ələ keçirərək Sərq yollarını Avropanın üzünə tam bağlamasından sonra başlamışdır.

Geosiyasi strukturlaşmaya inqilabi təsir göstərən növbəti cahanşümul, epoxal hadisə Böyük coğrafi kəşflər olmuşdur. Yeni-yeni ərazi, xalq, dövlət və ticarət yollarının aşkarlanması insanlar arasında ticarət və geosiyasi əlaqələri genişləndirərək dünya miqyasına çıxardı. Atlantik okeanına çıxış Avropanın Aralıq dənizi vasitəsilə reallaşdırdığı ənənəvi geosiyasi xətləri, ticarət yollarını dəyişdi və bunun nəticəsində İtaliya, Prussiya kimi dövlətlərin üstün mövqeləri İngiltərə və Hollandiya kimi ölkələrə keçdi.

Böyük coğrafi kəşflərin ən əsas geosiyasi nəticəsi isə Qərb ölkələrinin yeni-yeni dünya məkanlarını ələ keçirməsi və müstəmləkəsinə çevirməsi, xalqları və insanları müxtəlif ərazilərə köçürərək məskunlaşdırması, yeni millətlər və dövlətlər formalaşdıraraq Avropa müstəmləkə imperiyalarının təsiri altına salması ilə bağlı olmuşdur.

Bunun ardınca XVIII-XIX əsrlərin sənaye inqilabı, kapitalist istehsal münasibətlərinin, nəqliyyat-kommunikasiya vasitələrinin geniş inkişafı və bunun əsasında xalq və dövlətlərin okeanlara çıxışının təmin olunması, quru ölkələri arasında dəmir yolları ilə əlaqələrin yaradılması və s. dünyanın müasir geosiyasi strukturunun əsasını qoymuşdur. Məhz nəqliyyat-kommunikasiya inqilabı (xüsusən dəmir yollarının çəkilməsi) nəticəsində XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq dünyada böyük kontinental məkanların mənimsənilməsi ABŞ və Almaniyaya kimi ölkələrin inkişaf edərək dünyanın əsas imperiya dövlətləri ilə rəqabətə girməsini, Rusiyanın böyük ərazilərə nəzarəti artırmasını şərtləndirmiş, planetin geosiyasi və geostrateji vəzifələrini, hədəflərini və bütövlükdə bəşəriyyətin məkan təsəvvürlərini dəyişmişdir.

Kontinental məkanların məskunlaşdırılması və Yer kürəsinin "qapalı dairəsinin" yaradılması yolunda ən mühüm geostrateji addım Süveyş və Panama kanallarının çəkilməsi, Hind okeanı və Aralıq dənizi

zinin, Atlantik və Sakit okeanların birləşdirilməsi olmuşdur.

Dünyanın geosiyasi strukturunun formalaşması və bəşəriyyətin geosiyasi təsəvvürlərinin dəyişməsinə ciddi təsir göstərən növbəti vasitə aviasiya nəqliyyatının yaradılması, insanların keçilməz dağ, meşə, dəniz, okean, bataqlıq və s. təbii sədləri aşaraq Yer kürəsinə səmədan baxmaq imkanlarının yaranması olmuşdur. Bütün bunlar dövrün böyük dövlətlərindən və onlara məxsus geostrateji mərkəzlərdən geosiyasi təhlükəsizlik məsələlərinə yeni yanaşma nümayiş etdirməyi və müvafiq addımlar atmağı tələb etmişdir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra geosiyasi məkanların məskunlaşdırılması və onlar üzərində nəzarətin yeni, daha qabaqcıl texnologiyalarından istifadə olunması, Yer kürəsinin istənilən ərazisinə nüvə-raket zərbəsi endirmək imkanının reallaşması, bəşəriyyətin atom-nüvə, strateji, taktiki və ballistik raket texnologiyasına yiyələnməsi və s. texnoloji hadisələr planetdəki mövcud geosiyasi münasibətləri tam dəyişdi. Bu hadisələr o vaxta qədər amerikalıların təsəvvürünə hakim kəsilmiş "keçilməz geostrateji okean təhlükəsizliyi" anlayışını alt-üst etdi və dünya təhlükəsizliyi sistemini bir qədər də mürəkkəbləşdirdi. Dünyanın yeni geostrateji reallıqları planetar səviyyədə fəlakətli nəticələri ola biləcək dövlətlərarası və bloklararası geosiyasi qarşıdurmanın yaranmasına rəvac verdi.

1950-ci illərdən başlayaraq iki ideoloji və hərbi blok arasındakı geosiyasi, geostrateji və ideoloji qarşıdurmanın başa çatmasına qədər (1991) bəşəriyyət fəlakət qarşısında dayanaraq, bu mübarizənin mümkün nəticələrini təhlil etmək, araşdırmaq və önləmək yolu ilə geosiyasi təfəkkürünü inkişaf etdirmiş, düşərgə ölkələrini fəlakətli qarşıdurmadan imtina etməyə çağırmışdır. Əlbəttə, bütün bu ölüm saçan, bəşəri fəlakət vəd edən hərbi-strateji texnologiyaların fonunda və dünya sisteminin yeni tələbləri qarşısında, bir vaxtlar böyük geosiyasi kəşflər hesab olunan "Hartlənd", "Rimlənd", "Həyatı məkan" və s. kimi nəzəriyyə və konsepsiyalar sadəcə gülüş doğurmağa başlayır.

Nəhayət, SSRİ-nin dağılması, dünya sosializm sisteminin iflası ilə planetar bloklararası hərbi-siyasi, ideoloji qarşıdurma dövrü başa çatdı. Bu, dünyanın geosiyasi həyatında və strukturunda, məkanlara nəzarət sistemində və s. məsələlərdə də ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu.

Dünya sistemi və planetin geosiyasi strukturu bu gün vahid bir məkana çevrilərək texniki və texnoloji inkişaf, planetar təhlükələr qarşısında təxminən eyni vəziyyətdədir. Bəşəriyyət bütün geostrateji məkanlara – Kontinental Avropa, Atlantik Amerika, Avrasiya, Sakit Okean və başqalarına eyni statuslu ərazilər kimi yanaşır, onları mərkəz, yaxud əyalət hesab etmir.

Göründüyü kimi, dünyanın geosiyasi strukturunun formalaşması və dinamikası bütün dövrlərdə beynəlxalq proseslərin və məkanlara nəzarət üzrə ölkələrarası münasibətlərin dəyişməsi, onun formaları, vasitələri və mexanizmlərinin dəyişilməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Əgər ilkin dövrdə məkan nəzarəti birbaşa hərbi müdaxilə və ərazilərin ucdantutma istilas yolu ilə reallaşırdısa, sonrakı dövrdə geostrateji əhəmiyyətli nöqtələr, xətlər, maddi və mənəvi ehtiyatlar, nəqliyyat-informasiya kommunikasiyaları və s. üzərində təsir vasitələrini ələ keçirməklə təmin edilir. Müstəmləkə imperiyalarının iflası ilə geosiyasi nəzarətin əvvəlki illərdən fərqli olan tamam başqa fəlsəfəsi, metodologiyası və praktikasını meydana gəlmiş kimi, müasir inkişafın, qloballaşma və elektron-informasiya texnologiyalarının tələb və şərtləri də geosiyasi nəzarətə eynilə inqilabi təsir göstərmişdir.

Dünyanın geosiyasi strukturunun konfigurasiyası hər bir dövrdə dövlət və dövlət birliklərinin, ayrı-ayrı beynəlxalq, regional, yerli təşkilatların və digər geosiyasi aktorların qlobal təsiri nəticəsində dəyişərək bir-birini əvəz etmişdir. Qlobal təsirin xarakterini, forma və istiqamətlərini dövlət və dövlət birliklərinin malik olduğu strateji potensialın göstəricisi hesab olunan bir çox geosiyasi, coğrafi, tarixi, siyasi, hərbi, iqtisadi, mədəni, humanitar və s. amillər müəyyən

etmişdir.

Dünya sistemi və onun geosiyasi strukturu dövlətlərin və onların yaratdığı blokların strateji potensialı və geostrateji gücünə müvafiq olaraq formalaşmış, bu sistemdə hər dövlətin statusu (planetar, regional və yerli iyerarxiyalı), dünya siyasətindəki yeri, planetin maddi və mənəvi sərvətlərinin bölüşdürülməsindəki rolu yazılmamış qanun və praktika əsasında müəyyənləşmişdir.

Dünya sisteminin təsnifatı

Tədqiqatçılar dünya sisteminin və onun geosiyasi strukturunun müxtəlif yönlü təsnifatını aparırlar.

Sivilizasiya yanaşması: Bu yanaşma insan cəmiyyətlərinin sosio-mədəni sistemlərinin təşkili və birliyinin sivilizasiya əsasını və formasını nəzərdə tutur.¹

"Sivilizasiya"nı *coğrafi məkan tərkibində* – yerli, regional və qlobal olmaqla, üç tipə ayırırlar (məsələn, şərq, qərb sivilizasiyası, yaxud quru, dəniz sivilizasiyası və s.).

"Sivilizasiya"nı *iqtisadi quruluş və mədəniyyət fərqi*nə görə də təsnif edirlər. Məsələn, davranış normalarına və adət-ənənəyə görə sivilizasiya fərqi ni müəyyən edirlər. Yaxud insanın həyatın mənasını nədə görməsini, necə dərk etməsini, əməyə, istirahətə, taleyin qismətinə, ədalət və yaxud ədalətsizliyə münasibətini onun sivilizasiya səviyyəsi ilə bağlayırlar.

Son vaxtlar, xüsusən 1996-cı ildə ABŞ alimi S. Hantinqtonun "Sivilizasiyaların toqquşması və dünya nizamının yenidən qurulması" adlı kitabı nəşr olunandan sonra, dünya sisteminə və onun geosiyasi strukturuna "*sivilizasiya yanaşması*" adlanan xüsusi nəzəri konsepsiya meydana çıxmışdır.²

¹ Sivilizasiya termini və onun mahiyyətini ayrı-ayrı elmlərdə fərqli anlayışlar ehtiva edir. Geosiyasi anlamda "sivilizasiya" anlayışı insanlığın xüsusi bir tarixi inkişaf dövrü olaraq, "barbarlıq" dövründən sonrakı daha sivil sosiomədəni münasibətlərə malik, xüsusi inkişaf mərhələsi hesab olunur.

² Вах: Самюэль Хантингтон. Столкновение Цивилизаций. М., 2005.

Hantinqtonun fikrincə, XIX əsrdə bəşəriyyət məkanlara, XX əsrdə ideologiya fərqlərinə görə üz-üzə dayanaraq toqquşurdusa, XXI əsrdə sivilizasiya fərqi görə toqquşacaqdır. O, müasir dünyanın 6 fərqli sivilizasiya tipini – hind, islam, yapon, pravoslav, çin və qərb (əlavə olaraq Afrika və Latın Amerikasını) fərqləndirərək, yeni minillikdə geosiyasi toqquşmaların məhz bu sivilizasiyalar arasında baş verəcəyini iddia edir. Müəllifin fikrincə, insanların sivilizasiya fərqi onların milli fərqlərindən daha möhkəm və dayanıqlı əsaslara söykənir. Onları aradan qaldırmaq milli fərqləri aradan qaldırmaqdan çox-çox çətindir.

İnkişaf yanaşması: Dünya sisteminin və geosiyasi strukturlaşmanın başqa bir təsnifatı ölkələrin 1, 2, 3 və 4-cü dünya adı altında müxtəlif qruplara aid etməklə, onların *inkişaf əlamətlərinə*, əhalinin həyat səviyyəsinə görə qruplaşdırılması metodologiyasına söykənir.

- 1-ci dünyaya – ABŞ-1, inkişaf etmiş Avropa ölkələrini, Kanada, Yaponiya və Asiyanın digər bir necə dövlətini aid edirlər. Bu təsnifatda ölkələri iqtisadi və texnoloji inkişafına, əhalinin həyat səviyyəsi və adambaşına düşən Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) və milli gəlirin miqdarına görə qiymətləndirirlər.
- 2-ci dünyaya- keçmişdə sosialist düşərgəsinə aid olan Avropa ölkələrini, Rusiyanı, postsovet respublikalarını, Çin, Şimali Koreya, Türkiyə və başqa inkişaf edən ölkələri aid edirlər.
- 3-cü dünyaya – 50-ci illərdən sonra dünya müstəmləkə rejiminin dağılması nəticəsində müstəqillik əldə etmiş Asiya, Afrika və Latın Amerikasını ölkələrini və başqalarını aid edirlər. Bu ölkələrin iqtisadi və sosial həyatını bir çox ümumi cəhətlərinə – geridə qalmış iqtisadiyyat, zəif inkişaf etmiş sosial-sınıfı quruluş, kəndlilərin əhali nisbətində üstünlük təşkil etməsi, milli sahibkarlığın zəifliyi və s. görə qruplaşdırırlar. Belə ölkələrin dövlət idarəçiliyi bir qayda olaraq ənənəvi patriarxal, tayfa-qəbilə və s. elementlərini davam etdirir.
- 4-cü dünyaya – Afrika və Asiyanın ən kasıb ölkələrini – Hai-

ti, Somali, Həbəşistan, Sudan, Banqladeş və s. kiimi dövlətləri aid edirlər. Belə ölkələrin sayı dünyada 80-ci illərdə 47 idisə, hazırda 30-dur. Bu ölkələrin adambaşına düşən ÜDM həcmi 500 ABŞ dollarından aşağıdır.

Qlobal yanaşma: Dünya sisteminin və geosiyasi strukturlaşmanın digər təsnifatı "*qlobal yanaşma*" adlanır. 1976-cı ildə məşhur ABŞ siyasətşünası və sosioloqu U.Vallerstayn geosiyasi strukturlaşmanın iki formasını – Dünya imperiyası (vahid siyasi dövlət şəklində birləşmiş fərqli aktorlar və çoxsaylı ərazilər) və Dünya iqtisadi sistemini (siyasi cəhətdən müstəqil, lakin iqtisadi inteqrasiya ilə bir-birinə bağlanan sistem) irəli sürmüşdür.

Müəllif "Dünya imperiyası"na hərbi və yaxud siyasi hakimiyyət nəticəsində birləşdirilən böyük əraziləri aid edirdi. Məsələn, qədim dünyada Makedoniyalı İsgəndərin, Birinci Daranın, sonrakı dövrlərdə Napoleonun idarəçiliyi altında olan xalqların, yaxud SSRİ-nin əhatə etdiyi məkandakı siyasi cəhətdən vahid, lakin digər bütün xarakteristikasına görə fərqli xalqların, mədəniyyətlərin, dinlərin, iqtisadi quruluşların bir məkanda birləşməsi.

Dünya iqtisadi sisteminə isə müəllif XIV əsrdə monqol-tatarların yaratdığı sistemi, yaxud XX əsrdə Varşava müqaviləsi ölkələrini, indiki Avropa İttifaqını və s. aid edir.

Mərkəz-əyalət yanaşması: Dünya sisteminin mərkəz-əyalət yanaşmasını da ABŞ siyasətşünası Vallerstayn irəli sürmüşdür. O dünya sistemini ölkələrlə birlikdə: *nüvə, yarıməyalət və əyalət olmaqla* 3 əsas qrupa böldü:

- Nüvə qrupuna müəllif dünyanın ən böyük və lider ölkələrini – ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Yaponiya, Skandinaviya ölkələrini və s. aid edirdi. Bu ölkələr kapitalizmə dünyanın digər dövlətlərindən tez daxil olmuş və sənaye inqilabını keçərək dünya kapitalist sisteminin ən yüksək nöqtəsinə çatmışlar. Məhz bu ölkələr yüksək texnologiya məhsullarını yarıməyalət və əyalət ölkələrinə ixrac edirlər.

- Yarıməyalət ölkələrinə nüvə və əyalət ölkələri arasında dayanan kifayət qədər inkişaf etmiş digər sənaye ölkələrini aid edirdi.
- Əyalət ölkələrinə isə Vallersteyn Afrika, Asiya və Latın Amerikasının kapitalist inkişaf yolu seçmiş və zəif inkişaf etmiş ölkələrini aid edirdi.

Müəllifin fikrincə, dünya sistemi və onun geosiyasi strukturu bəhs olunan üç sistemin tərkibində baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyindən asılı olaraq dəyişir. Əsas ölkələrin inkişaf və yaxud əksinə, zəifləmə nəticəsində bir qrupdan digərinə keçməsi dünya sistemi və onun geosiyasi strukturunda bilavasitə əksini tapır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Avropanın İtaliya, İspaniya, Asiyanın Yaponiya kimi ölkələrinin "nüvəyə" keçməsinə, yaxud 1960-cı illərdən sonra Cənub-Şərqi Asiyanın və Latın Amerikasının bəzi ölkələrinin bu sistemə yaxınlaşmasını və sairəni müəllif nəzəriyyəsinə dəlil kimi göstərir.

Planetin yeni "geosiyasi quruluşu" yanaşması: Bu yanaşma dünya sisteminin və geosiyasi strukturlaşmanın həm milli, həm sivilizasiya, həm də sosial yanaşmasından fərqli bir yanaşmadır. Bu yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, planetin qloballaşması və dünyada xüsusi təsir gücü ilə seçilən geosiyasi aktorların sayının artması bəşəriyyətin geosiyasi təsir mərkəzləri və güclərini daha çox geoiqtisadi və transmilli amillərdən asılı vəziyyətə salmışdır.

Dünyanın yeni geosiyasi məkanı kimi təqdim olunan bu yanaşmaya görə, *postindustrial Şərq və yüksək inkişaf etmiş Qərbin transmilli şirkətləri bir ölkə çərçivəsindən çıxaraq bütün dünyada özlərinin təsir imkanlarını yaradır. Bu da dünyanın geosiyasi strukturlaşmasına tamam "yeni bir yanaşma" tələb edir.*

Bu yanaşma əsasında dünya dörd yeni geosiyasi məkana ayrılır: Bunlar *postindustrial Şimal, yüksək industrial Qərb, intensiv inkişaflı Şərq, qeyri-industrial* inkişafa malik, xammal bazası hesab olunan *Cənubdan* ibarətdir.

Yanaşma müxtəlifliyinə görə dünyanın müasir geosiyasi sistemi-

nin iki əsas təsir dairəsi mövcuddur:

- dünyanın böyük "yeddilik" adlanan (Rusiyanın qoşulması ilə "səkkizlik" hesab olunur) böyük dövlətlərinin başçıları sammitinin strateji qərarları;
- mərkəzləşmiş geostrateji regionların parçalanaraq ayrı-ayrı kiçik suveren dövlətlərə çevrilməsi və onların dünyada geosiyasi rolunun artması (SSRİ və Yuqoslaviyanın parçalanması, Fələstin dövlətinin yaranması və s.).

8.2. Dünyanın geosiyasi strukturunun dövrləri və xarakterik xüsusiyyətləri

Geosiyasi dövrləşmə və dünyanın geosiyasi strukturunun formalaşması prosesi geosiyasət elminin yaranmasından bir neçə əsr əvvəl başlanmışdır.

Dünya ölkələrinin planetdəki geosiyasi məkanlarının müəyyən olunması praktikası ilk dəfə təxminən beş əsr bundan əvvəl – 1494-cü ildə Tordesilyasda və 1529-cu ildə Saraqosda İspaniya və Portuqaliya arasında "dünyanın bölüşdürülməsi haqqında" iki dövlətlərəarası müqavilə ilə başlanmışdır. Bu proses 1991-ci ildə SSRİ-nin buraxılması haqqında Rusiya, Ukrayna və Belarus dövlət rəhbərlərinin imzaladığı Belovejsk sazişinə qədər davam etmişdir.

Göründüyü kimi, ölkələrin dünyanın müasir geosiyasi xəritəsindəki yerinin müəyyənləşməsi üçün bəşəriyyətə təxminən beş yüz ilə qədər vaxt lazım olmuşdur.

Dünyanın geosiyasi strukturlaşma dövrü də Avropada baş vermiş dövlətlərəarası münasibətlərlə bağlı olmuşdur. Uzun müddət bütün Avropanı təsiri altında saxlamış Qərbi Roma və Bizans (buna Şərqi Roma da deyirdilər) dini imperiyalarının getdikcə zəifləməsi və müstəqil hökmranlığa can atan kral hakimiyyətlərinin güclənməsi tezliklə planetin bu hissəsində milli maraqların və millətlərin ilkin toqquşmalarına səbəb oldu.

Avropanın kral hakimiyyətləri artıq xristianlıq zəminində qurulmuş Roma papalarının və tam zəifləmiş Bizans hökmdarlarının hakimiyyəti altında yaşamaq istəmirdilər. XV-XVII əsrlərdə özünə kifayət qədər güc və ordu toplamış krallar həmin imperiyalara tabesizlik nümayiş etdirərək İspaniya və Portuqaliyanın ardınca müstəmləkə torpaqlarının ələ keçirilməsi və öz "milli ərazilərinin" (məkanlarının) genişləndirilməsi işinə rəvac verirlər. Onların bu addımları tezliklə demək olar ki, bütün Avropa xalqlarının qatıldığı çoxillik millətlərə-rası müharibələrin başlanmasına səbəb oldu. Bu da Vestfal sülh müqaviləsinin bağlanmasına və Avropada dövlətlərarası münasibətlərin müəyyən sisteminin yaradılmasına qədər davam etdi.

Bu müharibələr həm Avropa torpaqları, onun əlverişli geosiyasi əraziləri, həm də başqa qitələrin işğalı, yeni-yeni müstəmləkələrin ələ keçirilməsi uğrunda aparılırdı.

1917-ci ildə Rusiyada sosialist inqilabının baş verməsi, az sonra SSRİ-nin yaranması və dünyanın sinfi zəmində, mülkiyyət münasibətləri və idarəçilik formalarına görə qarşı-qarşıya duran əks düşərgələrə parçalanması yeni geosiyasi reallıqları ortaya qoydu.

Yaranmış yeni şərait dünya miqyasında əsas geosiyasi aktorların (dövlətlər və dövlət birlikləri) mübarizə metodlarının təkmilləşməsinə istiqamətlənmiş nəzəri və praktiki tədqiqatların aparılmasına ehtiyac yaratdı. Baş verən hadisələrin gedişində XX əsrin birinci yarısından başlayaraq beynəlxalq münasibətlərdə və dövlətlərarası əlaqələrdə tədricən siyasi, coğrafi və geostrateji amillər geniş tətbiq olunmağa başlayır.

Avropada mərkəzləşmiş dövlət quruculuğu ilə üst-üstə düşən və kapitalizmin vüsət almasına rəvac verən müstəmləkəçilik hərəkatı tezliklə bütün dünyaya yayıldı və planetin geosiyasi strukturunun formalaşmasına ciddi təkan verdi. Bu proses I Dünya müharibəsinin sonuna qədər davam etmiş, 1919-cu ildə Versalda dünyanın yenidən bölünməsinə tələb edən Almaniyanın məğlubiyyətinin rəsmiləşdirilməsi ilə başa çatmışdır.

Versalda qalib ölkələr Almanyanı "əvvəlki qayda-qanuna" tabe etdirir və öz "ənənəvi sərhədləri" çərçivəsinə qaytarır, Osmanlı imperiyasını ləğv edir və ona məxsus müstəmləkələri paylaşır, Rusiya imperiyasının varisinə çevrilmiş sovet hakimiyyəti ilə uzunmüddətli mübarizəyə başlayırlar.

Dünyanın geosiyasi strukturunun formalaşması tarixi

Dünyanın geosiyasi strukturunun formalaşması tarixinin çərçivələri ilə geosiyasi və beynəlxalq münasibətlərin dövrəşmə tarixi üst-üstə düşür. Qərb tədqiqatçıları bəşəriyyətin geosiyasi strukturunun (dünya sisteminin) formalaşması, yaxud "dünya birliyinin" yaranması və onun üzərində geosiyasi nəzarətin üç dövrünü xüsusi fərqləndirirlər.¹

Birinci dövr: Avropada milli dövlətlərin yaranması və dünya müstəmləkəçilik hərəkatının başlanması, Yer kürəsi üzərində imperiya nəzarət sisteminin bərqərar olması (bu geosiyasi dövrələşmənin Vestfal (1648) və Versal (1919) mərhələlərini- 1648-1945-ci illəri əhatə edir);

İkinci dövr: İkiqütblü planetar gücə əsaslanan dünya sisteminin və geosiyasi nəzarətin (bipolyar sistemin) tətbiqi dövrü – geosiyasi dövrələşmənin Podstam (1945-1991) mərhələsini əhatə edərək SSRİ-nin dağılmasına və "yeni dünya nizamı" adlanan geosiyasi dövrə qədər davam etmişdir;

Üçüncü dövr: Güc tarazlığı və qarşılıqlı nəzarətə əsaslanan sistemin yaranması (yeni dünya nizamı adlandırılan dövr). Bu, Belovejsk (1991) geosiyasi dövrü ilə üst-üstə düşür.

Tədqiqatçılar hesab edir ki, dünyanın geosiyasi strukturunun formalaşması və onun hər üç modeli bir çox obyektiv qanunauyğunluqlar və təbii amillərlə şərtlənmişdir:

¹ Gilpin R. War and Change in the World Politics. Cambridge, 1983.

- dövlət və dövlət birlikləri geosiyasi maraqlarını təmin etmək məqsədilə beynəlxalq aləmin digər aktorları üzərində hərtərəfli nəzarətə can atmış və bu məqsədlə bütün vasitələrdən (hərbi, siyasi, sosial-iqtisadi və s.) istifadə etmişdir;
- dövlətlər və dövlət birlikləri, böyük güclər məqsədlərini həyata keçirmək üçün planetar səviyyədə müstəmləkəçiliyin, istilanın və digər aktorları təsir altında saxlamanın xüsusi və müəyyən mənada razılaşdırılmış sistemini yaratmış, dünyanın güc tarazlığını saxlamış və müstəmləkə xalqlarının idarə edilməsinin elmi-praktiki sistemini yaradaraq planet üzərində nəzarəti həyata keçirmişlər;
- beynəlxalq geosiyasi strukturun formalaşması, fəaliyyəti və onun üzərində nəzarət modelləri güc mərkəzləri və əsas aktorlar arasında razılaşdırılmış daxili güc və ehtiyatların bölgüsü sisteminə müvafiq həyata keçirilmiş, daxili iqtisadi, siyasi və s. təsir vasitələrinin fəaliyyətinin əsas məqamları, norma və funksiyaları birgə idarə olunmuşdur.

Məsələn, I Napoleonun apardığı müharibələrin qarşısının alınması, Fransanın Vestfal "qayda-qanununa" tabe etdirilməsi və Avropada formalaşmış geosiyasi strukturun, güc tarazlığının və qarşılıqlı nəzarətin qorunub saxlanması ilə bağlı Vyana konqresinin (1814-1815-ci illər) fəaliyyəti yuxarıda qeyd olunanlara əyani sübut ola bilər.

Vestfal dövrü:

Dünyanın geosiyasi strukturunun mərkəzi milli-dövlət modelinin yaranması (1648-1914)

"Papalar" dövrünün bitməsi ilə Avropada tədricən əsasında millət, mərkəzləşmiş milli dövlət və məxsusi ərazi prinsipinin dayandığı ölkələrarası münasibətlərin formalaşmasına şərait yarandı. Milli dövlətlərin dünyanın geosiyasi strukturunun əsas aktorlarına çevril-

məsi, dövlətlərarası planetar ərazi mübarizələrinin başlanması, kapitalist münasibətlərinin inkişafı və s. hadisələr məhz geosiyasi dövrləşmənin **Vestfal** sistemi çərçivəsində baş vermişdir. Müasir dünya siyasətinin, beynəlxalq münasibətlərin prinsiplərinin əsası da Avropada 1648-ci il Vestfal sülhü ilə qoyulmuşdur.

Qərbi Avropa "Yeni dövr" hesab olunan XVI-XVII əsrlərdə tədricən 1300-1450-ci illərin tarixi sarsıntılardan – üzləşdiyi iqtisadi, demoqrafik və ekoloji fəlakətlərin təsirindən xilas olmağa başlayır. Ayrı-ayrı şəhərlər, regionlar öz aralarında geniş əmtəə-pul, ticarət və istehsal münasibətlərinə girərək təcrid vəziyyətindən çıxır və gələcək dünya kapitalist münasibətlərinin təməlini qoyur. Qitənin Venesiya, Flandriya, Hanza kimi iri şəhərləri əsl ticarət, sənaye, istehsal, əmtəə-pul mübadiləsi mərkəzlərinə çevrilərək ətraf ərazilərə müsbət təsir göstərməyə başlamışdı.

Yeni iqtisadi, mədəni və ticarət mərkəzləri statusu alan bu şəhərlər tədricən qitə hüdudlarını aşaraq ətraf əraziləri də ticarət, sənətkarlıq və s. əlaqələrə cəlb edirdi. Artıq bu mərkəzləri nə Roma papalarının çürük, müti, orta əsr idarəçilik sistemi, nə də ki, milli-dini buxovlar qane edirdi.

O dövr üçün dünya iqtisadiyyatının lideri hesab olunan İspaniya, Portuqaliya, İngiltərə və Hollandiya öz çiyinləri arxasında Fransa, Almaniya, Polşa, İtaliya şəhərlərinin rəqib nəfəsini tədricən daha açıq hiss edirdilər.

XVI əsrin əvvəllərindən Avropada tayfa, xalq, knyaz, dini əyanlar arasında ziddiyyətlər elə bir həddə çatır ki, artıq bunun qarşısını nə Roma papaları, nə də ki, yerli knyazlar ala bilər. Milli suverenlik və milli dövlət ideyasının getdikcə insanların düşüncəsinə hakim kəsilməsi və dünyəvi dövlət ideyasının dini hakimiyyət ideyasını üstələməsi bəhs olunan dövrdə yeni geosiyasi strukturun formalaşması yolunda **ilkin addım** oldu.

Həmin dövrdə xristianlığın parçalanması, protestantlığın, provoslavlığın yeni mərkəzlərinin meydana çıxması və Roma papaları ilə

rəqabətə girmələri dünyəvi milli hakimiyyət tərəfdarlarının işinə ciddi şəkildə yaradı. Artıq milli şüurun formalaşmasının tək cə praktiki deyil, həm də ideoloji istinad yeri var idi. Milli dövlət tərəfdarları insanları özünəməxsus dövlət və milli əlamətlərlə yanaşı, həm də dini etiqad fərqi ilə səfərbər etməyə başlayır. Bu, yeni geosiyasi strukturun və milli-dövlətlərarası münasibətlər modelinin yaranması yolunda **ikinci mühüm addım** oldu.

XV-XVIII əsrlərdə Avropada milli-dövlət quruculuğu və yeni geosiyasi strukturun yaranmasına təsir edən **əsas amillərdən biri də** formalaşan dövlət idarəçilik formaları arasındakı fərqli modellər hesab oluna bilər. Eyni imperiya çərçivəsindən ayrılımlarına baxmayaraq, milli xarakterləri, adət-ənənələri və tarixi xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq Avropa ölkələri "mütləq monarxiya" (Fransa, Prussiya, Avstriya, İspaniya, Rusiya) və "konstitusiyalı monarxiya" tipli (Böyük Britaniya, Hollandiya və b.) dövlət idarəçilik rejimləri yaratdılar. Hər iki hakimiyyət formasının daxili idarəçilikdə bəzi fərqlərinə baxmayaraq, xarici əlaqələrdə sərt milli maraq prinsipi yürüdən mərkəzləşmiş milli dövlətlər kimi fəaliyyət göstərməsi yeni geosiyasi strukturun formalaşması yolunda **üçüncü addım** hesab oluna bilərdi.

Yeni dövrün geosiyasi strukturunun və dövlətlərarası münasibətlər sisteminin yaranmasına əsas təsir göstərən hadisə isə bu sistemin fəaliyyət prinsiplərini təsbit edən **Vestfal sülhü** və onun yaratdığı beynəlxalq hüquq normaları oldu.

1618-ci ildə başlanan və müxtəlif dini, milli, ərazi, tayfa-sülalə maraqları və s. səbəblərdən demək olar ki, bütün Avropanın cəlb olunduğu otuzillik müharibənin başa çatması və 1648-ci ildə Vestfal müqaviləsinin imzalanması ilə dünya tarixində yeni bir dövr başlandı. Bu dövr tarixi ədəbiyyatda **əsasında milli-dövlət aktorlarının qarşılıqlı maraqlarının dayandığı yeni beynəlxalq münasibətlərin formalaşması dövrü** kimi qiymətləndirilir.

Avropada əsas qoyulan, bir millətə və dilə mənsub əhəlinin vahid milli ərazidə dövlət qurmaq ideyası, başqa milli dövlətlərin ey-

ni hüquqlarına hörmət və onların qarşılıqlı maraqlarının tarazlığının qorunması prinsipləri Vestfaldan başlayaraq bütün dünyaya yayılır.

Vestfal sülhü Avropada yaranan yeni dövlətlər və digər hüquqi subyektlər arasında ilk beynəlxalq hüquq və istinad sistemi formalaşdırdı. Bu sənədə görə:

- hər bir hüquqi subyektin (dövlətin) başqa dövlətlər tərəfindən tanınan məxsusi ərazisi, öz ərazisi çərçivəsində tam suveren hakimiyyəti, təhlükəsizliyinin təminatı olan milli ordusunun mövcudluğu qəbul olunurdu.
- hər bir dövlət daxili və xarici siyasətini müstəqil müəyyənləşdirirdi və digər dövlətlərin də eyni hüququnu tanıyırdı.
- milli dövlətlər iqtisadi, sosial və mədəni strategiyasını müəyyən etməkdə, başqa dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələr, o cümlədən diplomatik institutlar yaratmaqda sərbəst idi və başqa dövlətlərin də eyni hüquqlarına hörmətlə yanaşmağa, onun daxili işlərinə qarışmamağa borclu idi.

Vestfal sülhünə görə, geosiyasətin əsas kateqoriyalarından hesab olunan **milli dövlət** (hüquqi subyekt) anlayışının mahiyyətini dörd əsas təşkil edirdi. Bunlar: 1. Ərazi; 2. Ərazidə kompakt yaşayan əhali; 3. Əhalinin suveren idarə edilməsi- legitim və əhali tərəfindən qəbul edilən hakimiyyət və 4. Başqa dövlətlər tərəfindən tanınma prinsiplərindən ibarət idi.

Beləliklə, Vestfal müqaviləsinə qoşulan Avropa dövlətləri aralarında qitənin geosiyasi sistemini və onun üzərində nəzarətin milli-dövlət modelini təsbit edərək, Avropada dövlətlərarası münasibətlərin yeni iqtisadi, siyasi, mədəni çərçivəsini yaratdılar. Bu da öz növbəsində, bəhs olunan dövr üçün beynəlxalq münasibətlər sisteminin və Avropanın geosiyasi strukturunun formalaşması və sonrakı inkişafının əsasını yaratdı.

Vestfal sistemi və onun yaratdığı geosiyasi model ilkin mərhələdə, göründüyü kimi, əsasən Avropa dövlətlərinin ortaq maraqlarının qorunmasını, onlar arasında əlaqələrin tənzimlənməsini, yarana bil-

cək ərazi, milli və digər problemlərin aradan qaldırılmasını təmin edirdi.

Bundan başqa, Vestfal sistemi müvafiq ərazi çərçivəsində güc tətbiq etmək və milli dövlət institutları üçün suverenlik hüququnu birmənalı şəkildə ali hüquq kimi tanımaqla, o dövrə qədər Roma papalığının Avropada yaratdığı iyerarxiyalı dini, milli, sosial və s. aktorları faktiki olaraq hakimiyyət səlahiyyətlərindən məhrum etdi və bununla da qitənin geosiyasi konfigurasiyasını dəyişdi. Bu sistem həm də təkə dövlətdaxili aktorları deyil, "öz ərazilərini genişləndirmək qayğısına qalma" dövründə çoxsaylı milli dövlətləri, özünəməxsus yerli, lokal idarəçilik formasına malik olan neçə-neçə kiçik siyasi quruluşları, xalq və etnik cəmiyyətləri istila hədəfinə çevrərək, suveren idarəçilik səlahiyyətlərindən məhrum etdi.

Müstəmləkəçilik siyasəti vüsət aldıqca Vestfal geosiyasi sistemi tədricən Avropa həddini aşaraq bütün dünyaya yayılır və müstəmləkə imperiyaları arasındakı münasibətlərə şamil edilməyə başlayır, onların bir-biri ilə toqquşan və kəşşən geosiyasi maraqlarının tənzimlənməsinə tətbiq edilirdi. Hətta XIX əsrin sonlarından başlayaraq imperiyalararası geosiyasi münasibətlər elə tarazlaşdırılmışdı ki, yer kürəsində onların iradəsindən kənar, hər hansı bir yerli xalq, aborigen millət və sosial qrupun heç bir hüququ nəzərə alınmırdı. Vəziyyət o həddə çatmışdı ki, dünyada imperiyalararası "kim tez tutdu, kim tez sahibləndi hüququ" planetar "geosiyasi və beynəlxalq hüququ" əsas normasına çevrilmişdi.

XVII-XIX əsrlərdə dövlət quruculuğunun "milli-ərazi" modeli, tədricən müxtəlif forma və xüsusiyyətlərlə yer kürəsinin başqa ərazilərində də tətbiq edilməyə başlayır. İşğal edilən yeni ərazilərdə monarxlar təkə maddi ehtiyatların talan edilməsi, məkanların mənimlənməsi ilə kifayətlənməyərək, yerli əhali arasında öz dillərini, dinlərini, mədəniyyət və adətlərini zorla yayırdılar. Bu proses hər qitədə, regionda fərqli formada təzahür edirdi. Birinin əsasında daha çox güc tətbiq edilməsi yolu ilə hər hansı dövlətin başqa əraziləri

zorla işğal etməsi və "mərkəzləşdirməsi" dayanırdısa, digər məkanlarda insanların tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, kapitalist münasibətlərinin tələblərini, milli şüurun vəziyyəti nəzərə alınaraq, istila yerli milli dövlətlərin müəyyən idarəçilik elementlərini saxlamaq yolu ilə həyata keçirilirdi. Hətta müəyyən ərazilərdə əhalinin milli-etnik xüsusiyyətlərindən irəli gələn yerli idarəçilik və milli dövlət formalarının bəzi atributları – knyazlıqlar, xanlıqlar, şahlıqlar və s. saxlanılaraq, yarıməsli vəziyyətli istila tətbiq edilirdi. Lakin Vestfal sülhünün, onun müəyyən etdiyi milli dövlət hüquqlarına söykənən prinsiplərin bu proseslərə təsiri təkzibedilməz idi.

Bəhs olunan dövrdə Vestfal müqaviləsi dünyada tədricən beynəlxalq hüquq kimi tətbiq edilir və təkcə Avropa dövlətlərinin aralarındakı münasibətlərin tənzimləməsində deyil, həm də onların təsiri altında olan digər ərazilərin və müstəmləkə ölkələrinin idarə edilməsində istifadə olunurdu. Məsələn, 1713-cü ildə Böyük Britaniyanın rəhbərlik etdiyi koalisiya ilə Fransa-İspaniya ittifaqı arasında baş vermiş müharibənin dayandırılması və onlar arasında bağlanmış Utrext sülhündə rəhbər tutulan, istinad edilən hüquq məhz Vestfal müqaviləsi olmuşdur.

Yaxud Fransa imperatoru Napoleon Bonapartın XIX əsrin əvvəllərində Avropada, Rusiyada həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasətinin qarşısının alınmasında və ümumavropa sülhünün bağlanmasında əsas istinad sənədi məhz Vestfal müqaviləsi olmuşdur.

Dünyanın Vestfal beynəlxalq sistemi və bu əsasda formalaşan geosiyasi strukturu Avropada təxminən 150 il – Böyük Fransa inqilabınadək davam etmişdir.

Bu dövrdə Avropa və dünyanın geosiyasi strukturuna ciddi təsir göstərən üç böyük müharibə baş vermişdir. Bunlardan biri 1701-1714-cü illərdə baş vermiş "İspan mülkləri" adlanan ərazilərin bölüşdürülməsi uğrunda müharibə, ikincisi 1700-1721-ci illərdəki Şimal müharibəsi, üçüncüsü isə "Avstriya mülkləri" uğrunda başlanan və bütün Avropanı əhatə etmiş müharibə idi. Bu müharibələrin yekun-

ları Avropanın geosiyasi strukturunda və siyasi sistemində ciddi dəyişikliklər yaratdı.

XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində böyük və qüdrətli dövlət statuslu İspaniya, Portuqaliya, Hollandiya, İsveç, Danimarkanın, XVIII əsrin sonlarından isə Polşanın qüdrəti sarsıldı, Fransa və İngiltərənin mövqeləri möhkəmləndi, Avstriya və Prussiya qüvvə topladı. XIX əsrin əvvəllərinə yaxın Rusiya qitədə mühüm geosiyasi amilə və dünya dövlətinə çevrilərək, Avrasiyadan tədricən Osmanlı imperiyasını sıxışdırmağa başladı.

Bu dövrün xarakterik cəhətlərindən biri də yeni dövlətlər arasında dəniz və okean ətrafı müstəmləkələri, onların su hövzələrini və kommunikasiyalarını, Yer kürəsinin digər qitələrini- ABŞ, Afrika, Asiya və Uzaq Şərqi ələ keçirilmək uğrunda mübarizənin getdikcə şiddətlənməsi idi.

Bəhs olunan dövrün mühüm geosiyasi tutumlu hadisələrindən biri də XIV əsrdən bütün Avropanı gərginlik və qorxu altında saxlayan Osmanlı imperiyası qoşunlarının ilk dəfə birləşmiş Avropa qüvvələrinə Vyana ətrafında (1682-1683) məğlub olaraq geri çəkilməsi və sonrakı illərdə daxili böhrana düşərək zəifləməsi olmuşdur. Məhz bu hadisə Avropa dövlətlərinin, İngiltərə və Rusiyanın sonrakı geosiyasi işğalçılıq planlarının istiqamətlərinin dəyişməsinə, Osmanlı imperiyasının geniş ərazilərinə – Balkanlara, Orta Asiya və Qafqaza, Xəzər, Qara və Aralıq dənizləri ətrafına, boğazlara, nəhayət türk-müsəlman dövlət və xalqlarının məskunlaşdığı məkanlara, Misirə və Ərəb dünyasına hücum və başqalarının başlanması üçün işarə olmuşdur.

Vyana mərhələsi: geosiyasi strukturun güc tarazlığı sistemi

XVIII əsrdən başlayaraq Avropada ab-havanı yeni sosial qüvvə – burjuaziya müəyyənləşdirməyə başlayır. Geniş imkanlara malik olan

burjuaziya təbəqəsi getdikcə hakimiyyətə can atırdı. Fabrik və zavodlarda istehsal olunan mallara qoyulan aşağı qiymətlərə görə burjuaziya kral saraylarının, feodal qəsrlərinin divarlarını dəlib keçdi, Bastiliyanı yıxdı, həmçinin 10 min katolik monastırını və kilsəsini dağıtdı, bütün Fransa üzrə gilyotinlərlə birlikdə yüzlərlə edam kürsüsünü qurdu. Burjuazianın pulları dünya hegemonluğuna can atan I Napoleonu hakimiyyətə gətirdi.

Fransanı o dövrün "ocean hegemonluğu" geosiyasi blokunun nüvəsinə çevirmək, Avropada formalaşmış Vestfal qayda-qanununa "ortaq milli-dövlət maraqları sisteminə" əsaslanan geosiyasi strukturu xeyrinə yenidən dəyişmək missiyası I Napoleona qismət olmadı.

İmperatorun İngiltərəni blokada vasitəsilə, hərbi, iqtisadi, siyasi və digər yollarla boğmaq, Avropa və dünyada dənizlər üzərində geosiyasi və geostrateji üstünlüyü ələ keçirmək cəhdi baş tutmadı. Bu azmış kimi, beynəlxalq geosiyasi səhnəyə yeni bir ciddi rəqib- Rusiya daxil oldu. Napoleon əleyhinə fəaliyyətində Prussiya və Avstriya Rusiyaya kömək etdi və nəticədə Napoleon məğlubiyyətə uğradı.

1815-ci ildə Avropa dövlətləri və Rusiyanın bircə səyi ilə məğlub edilmiş Fransa imperatoru Vyana konqresində Vestfal müqaviləsinə əsasən işğal etdiyi bütün torpaqlardan əl çəkməyə məcbur edildi, milli dövlətlərin (o zaman üçün artıq çoxmillətli imperiyaların) pozulmuş "suveren hüquqları" və "ərazi bütövlüyü" təmin edildi.

Vestfal müqaviləsinin şərtlərini yenidən təsdiq edən və onun prinsiplərinə əsaslanan Vyana sülhü sonradan beynəlxalq geosiyasi münasibətlərin "Vyana sistemi" adı ilə tarixə daxil olmuş və **böyük imperiyaların geosiyasi maraq tarazlığının yaradılması dövrü** kimi qiymətləndirilmişdir.

Vyana konqresində dünyadakı geosiyasi reallıqların əsasını təşkil edən *mərkəzləşmiş milli-imperiya dövlətlərinin hüquqları, onların malik olduqları və yaxud təsirləri altına aldıkları məkanlar, imperiyalararası münasibətlər və onların prinsipləri, müstəmləkə siyasəti və*

onun əsasları, işğal altında olan xalqlar, dövlətlər və s. aktorlara yanaşma normaları və s. reallıqları təsdiqləndi, siyasi ədəbiyyatda sonrakı dövrdə "Avropa konserti" adlandırılan beynəlxalq münasibətlər sistemi modelinin yaradılmasına cəhd göstərildi.

Vyana sazişi Avropada nəinki ayrı-ayrı xalqları və dövlətləri zorla başqa bir dövlətin bayrağı altında birləşdirmək, onların suveren hüquqlarını pozmaq, ərazilərini işğal etmək və zəif millətləri istismar etmək praktikasına son qoymadı, əksinə bu reallıqları bir qədər də "qanuniləşdirərək", dünyanın mövcud geosiyasi reallıqlarının, qüdrətli imperiya hökmranlığının və onlar arasındakı beynəlxalq güc tarazlığının "pozulmazlığını" bir daha təsdiq etdi.

XIX əsrin sonlarında getdikcə güclənən bəzi Avropa dövlətləri yenidən I Napoleonun yolunu davam etdirmək, yeni-yeni müstəmləkələr və geosiyasi hədəflərə çatmaq üçün hərəkətə keçdilər. Qısa zamanda faktiki olaraq bütün dünya Avropanın müstəmləkəsinə çevrildi və bir neçə Avropa dövləti arasında bölündü. Elə həmin vaxtdan da *Avropa tarixi dünya tarixinə çevrilməyə başladı.*

Tədqiqatçılar hesab edir ki, əslində Vyana sisteminin əsasını da *coğrafi məkan üzərində nəzarətin Vestfaldakı milli-mərkəzi imperiya prinsipi təşkil edirdi.* Dünyanın əsas təsir dairələri o dövrdə ən böyük geosiyasi aktorlar – *Rusiya, Avstriya-Macaristan, Britaniya, Prussiya (Almaniya) müstəmləkə imperiyaları və XIX əsrin ortalarından formal olaraq respublika hesab olunan Fransa arasında bölünmüşdü.*

1877-ci ildə türk sultanı da imperator titulu qəbul edərək, o dövr üçün artıq ciddi şəkildə zəifləmiş Osmanlı imperiyasını yenidən dünyanın həlledici aktoruna – Yaxın Şərqi və Cənub-Şərqi Avropanın mühüm geosiyasi oyunçusuna çevirməyə cəhd göstərirdi.

Vyana sazişi bağlanandan sonra, 1815-ci ildə Rusiya monarxi, katolik Avstriya imperatoru və protestant Prussiya kralı üçtərəfli *"Müqəddəs Xristian İttifaqının"* yaradılması haqqında razılığa gələrək Avropada birgə humanitar və insani fəaliyyət haqqında saziş imza-

layırlar. Bu əslində XIX əsrin ortalarında Avropada hegemonluq edən İngiltərə, Fransa və Osmanlıya qarşı mübarizədə Rusiyanın əl-qolunu bir qədər də açır və onu Avrasiyanın əsas hakim ölkəsinə çevirir. Rusiya qısa zaman kəsiyində Baltik, Qara və Xəzər dənizləri ətrafında, Mərkəzi Asiya, Balkanlar və Qafqazda yeni-yeni müstəmləkələr ələ keçirməyə və Böyük Britaniyanın dünya hegemonluğuna bilavasitə təhlükə törətməyə başlayır. Odur ki, Rusiya və Türkiyə arasında başlanan 1853-1856-cı illər Kırım müharibəsində Böyük Britaniya Rusiyaya qarşı demək olar ki, bütün Avropanın koalisiyasını yaradır və onun biabırçı məğlubiyyətini təşkil edir.

Rusiyanın qısa müddətdə güclənməsinə və Avrasiyanın ən aparıcı ölkəsinə çevrilməsinə, sözsüz ki, o dövrdə Avropa və dünyada eyni statusu daşıyan ingilislərin münasibəti birmənalı mənfi idi. Onlar müxtəlif diplomatik və qeyri-diplomatik yollarla, hərbi manevr və s. vasitələrlə – "parçala hökm sür", "ingilislərin daimi dostu yoxdur, daimi maraqları var" kimi qeyri-insani siyasətləri ilə dünyanı yönəltmək missiyasını heç kiminlə bölüşməyə hazırlaşmadıqlarını nümayiş etdirirdilər.

Tədqiqatçılar hesab edir ki, əslində ingilislər rusların geosiyasi nöqtəyi-nəzərindən Qara və Baltik dənizlərinə tamamilə nəzarət etməsinə, onları "daxili rus göllərinə" çevirməsinə, Balkanlarda və Aralıq dənizi ətrafında, Qafqaz və Mərkəzi Asiyada meydan sulamasına imkan verə də bilməzdilər. Çünki bu, Rusiyaya açar rolu oynayan iki geosiyasi region – Atlantik okeanı və Aralıq dənizi üzərində maneəsiz çıxış və nəzarət imkanı qazandıra bilərdi. Belə nəzarət isə ona dünyada İngiltərənin mövqeyinə və qüdrətinə bərabər, güclü və qüdrətli imperiya yaratmaq imkanı verirdi.

Rusiyanın Kırım müharibəsindəki məğlubiyyətindən sonra Vyana sistemi bəzi dəyişikliklərə məruz qaldı. Avropa monarxlarının 1815-ci ildə yaratdıqları Müqəddəs İttifaq dağıldı, Vestfal sisteminin ciddi böhranı başladı. Avropada Prussiya güclənərək 1870-1871-ci illərdə Fransanı məğlub etdi, Elzas və Lotaringiyanı öz tərkibinə qatdı.

Həmin ildə Prussiyanın bazasında birləşmiş Almaniya imperiyası yaradıldı və bu imperiya getdikcə qitənin geosiyasi hadisələrinə daha ciddi müdaxilə etməyə başladı.

Həmin dövrdə Avropada olduğu kimi, dünyada da müstəmləkə hərəkatı getdikcə genişlənir. Bu da geosiyasi münasibətləri açıq şəkildə kəskinləşdirməyə başlayır.

Dünya müstəmləkə hərəkatının dövrləri, xarakteristikası, ziddiyyətləri və Vestfal sisteminin böhranı

Tarixi ədəbiyyatda dünya müstəmləkəçilik hərəkatının tarixi dövrləşməsi və xarakteristikası aşağıdakı kimi təsnif edilir.

● **Birinci dövr** 1494-1600-cü illəri əhatə edir. Bu dövrdə hərəkatın əsas xarakteristikası "rəqabətsiz müstəmləkəçilik"lə müəyyən olunurdu. Başında İspaniya və Portuqaliyanın dayandığı, bir müddət sonra Hollandiyanın və Böyük Britaniyanın da qoşulduğu həmin dövrün müstəmləkəçilik hərəkatının əsas hədəfi Avropa və Latın Amerikasına ölkələri və xalqları idi.

Bu dövrdə müstəmləkəçilər əvvəl Avropanın digər ərazilərində, sonra isə ələ keçirdikləri başqa qitələrdəki müstəmləkə torpaqlarında "kapitalizm quruculuğu" işinə rəhbərlik edirdilər. Yeni istehsal və sosial-iqtisadi münasibətlər, kapitalist qayda-qanunları məhz bu ölkələrdə yaranır və xaricə ixrac olunurdu. Hər bir müstəmləkə dövləti işğal etdiyi ərazilərə öz həyat tərzini, dilini, sosial-iqtisadi və əmək münasibətlərini zorla qəbul etdirir və yerli əhalini öz ənənəvi yaşayış tərzindən imtina etməyə məcbur edirdi.

● **İkinci dövr** 1600-1800-cü illəri əhatə edir. Bu dövrdə müstəmləkə işinə bəhs olunan dövlətlərlə yanaşı, Fransa, Danimarka, İsveç və Prussiya da qoşulur. Müstəmləkə zonaları sırasına Karib və Şimali Amerika, Afrika, Hindistan əraziləri və limanları daxil edilir. 1783-cü ildə Versal şəhərində ABŞ (bu ölkə müstəqilliyini 1776-cı

ildə qazanmışdır), Böyük Britaniya, Fransa, İspaniya, Hollandiya arasında bağlanan müqavilə ilə Latin Amerikasına və Karib ətrafı ərazilərin müstəmləkəçilik hərəkatının nəticələri və şərtləri müəyyən olunur, bununla da müstəmləkə mübarizəsinin ikinci mərhələsi əsasən başa çatır.

- Müstəmləkə hərəkatının **üçüncü dövründə** (1800-1900) əsasən Cənub-Şərqi və Cənubi Asiyada, Hind-Çində, Yeni Zelandiya və Avstraliyada, Avropa-Asiya dəniz yolu üzərindəki ada və yarımadalarda və s. məkanlarda İngiltərə-Fransa, Amerikada və Karib ətrafında ABŞ və köhnə müstəmləkəçilər, Avrasiyada Rusiya, Osmanlı, Avstriya-Macaristan, Polşa, Prussiya və s. imperiyalar arasında həmin bölgələrdə ağalığa uğrunda mübarizə getmişdir.
- Müstəmləkəçiliyin **dördüncü dövrü** (1900-1945) bir neçə böyük müstəmləkə imperiyalarının (İngiltərə, Fransa, ABŞ, Rusiya, Yaponiya, İtaliya, Osmanlı və s.) öz aralarında və onların o dövr üçün dünyanın ən güclü iqtisadi və hərbi dövləti olan Almaniya ilə ziddiyyətləri üzərində qurulmuşdu.

Müstəmləkə dövlətləri bəzi hərbi və geosiyasi amilləri nəzərə alaraq müstəmləkə xalqlarının müqavimətini qırmaq, ərazilərindəki təbii sərvətləri ələ keçirmək və başqa müstəmləkə dövlətləri ilə münasibətləri tənzimləmək məqsədilə işğal etdikləri ərazilərin xalqlarına müəyyən hüquqi status da verir və müstəmləkələrin müvafiq idarəetmə rejimini yaradırdılar.

Məsələn, İndoneziyada, Malayziya və Cənubi Ərəbistanda sultanlıq, Hind-Çində protektoratlıq, Hindistanda knyazlıq, Birmada, Nigeriyada yarım-müstəqil dövlət idarəçilik rejimləri yaratmışdılar. Bu dövlət qurumlarının rəhbərləri əsasən yerli əhəmiyyətli idarəçilik məsələlərinə nəzarət edirdilər. Qalan digər məsələlər, xüsusən müstəmləkələrə məxsus əvəzlilik və xammalın qorunması, istismarı və idarə edilməsi, xarici daşımalar və s. kimi geostrateji məsələlər müstəmləkə hakimiyyətini həyata keçirən qurumların əlində saxlanılırdı.

XVI – XIX əsrlərdə dünyada müstəmləkəçilik siyasətinin vüsət aldığı bir zamanda daxili müstəqilliyini qoruyub saxlamış dövlətlər də mövcud idi. Bu da əsasən müstəmləkə imperiyaları arasındakı çəkişmə və ziddiyyətlərin nəticəsi idi ki, həmin ölkələri tam işğal etməyə heç kimin müstəqil surətdə gücü yetmirdi. Daha doğrusu, bir neçə müstəmləkə imperiyasının eyni zamanda maraq çərçivəsinə daxil olan belə dövlətlər ağıllı manevrlər vasitəsilə öz nisbi müstəqilliklərini qoruya bilmişdilər. Əslində bu müstəqillik tam formal xarakter daşıyırdı və yalnız daxili məsələlərdə özünü göstərirdi. Çünki bu dövlətlərin də əraziləri, təbii sərvətləri və əhali ehtiyatları onlara zorla qəbul etdirilmiş birtərəfli müqavilə və sazişlər vasitəsilə müstəmləkə dövlətlərinin üzünə açıq idi. Onların əraziləri və burada həyata keçirilən siyasət təsir dairəsinə daxil olduqları müstəmləkə dövlətlərinin idarəçiliyində idi.

Bütün bunlar göstərir ki, dünya geosiyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin yalnız Vestfal dövründə böyük, güclü və müstəqil Avropa dövlətlərinin bir-biri ilə olan münasibətlərində müəyyən qayda-qanun yaradılmışdı. O ki qaldı bu dövlətlərin xarici aləmlə, dünyanın başqa qitələrindəki ölkələrlə münasibətlərinə – bu sahədə tam bir anarxiya hökm sürürdü və heç bir beynəlxalq qayda, hüquq norması mövcud deyildi.

Müstəmləkə imperiyaları iqtisadi, hərbi gücünə və imkanına müvafiq olaraq geosiyasi maraqlarını təmin etmək, kapitalist münasibətlərini inkişaf etdirmək, iri sənaye müəssisələrinin əmək ehtiyatlarına, xammal və təbii ehtiyatlara günü-gündən artan tələbatını ödəmək məqsədilə Afrikaya, Asiyaya, Latın Amerikasına və başqa ərazilərə yürüşlər edir, əsarət altına aldıkları xalqların torpaqlarını işğal edir, istədikləri idarəçilik rejimini yaradır, yaxud müqavilə və sazişləri bu ölkələrə zorla qəbul etdirirdilər.

Beləliklə, imperializmin inkişafı və onun yeni-yeni ərazi, xammal, işçi qüvvəsi, satış bazarı ələ keçirmək və s. tələbləri dünyanın bir neçə müstəmləkə imperiyası arasında bölünməsinə şərtləndirmişdi. 1914-cü ildə bütün dünya əraziləri təxminən belə bölünmüşdü:

İngiltərə: Ərazisinə görə dünyanın ən böyük müstəmləkəçi dövləti İngiltərə idi. Bu ölkədə mərkəzləşmiş dövlətin yaradılması və XV əsrdə kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi 1642-1649-cu illərdə baş verən burjua inqilabından sonra kapitalizmin inkişafı onu dövrün ən güclü və qüdrətli dövlətinə çevirmişdi. Dünya dənizlərində tam hökmranlıq əldə edən İngiltərə ən çox müstəmləkə ələ keçirə bilmişdi. Hindistan, Avstraliya, Kanada, Yeni Zelandiya, İrlandiya və b. müstəmləkələrə sahib olan İngiltərə özünün 37 milyon əhalisi ilə dünyanın 500 milyondan çox müstəmləkə əhalisi olan 70% ərazisini işğal etmişdi.

Afrikanın ən geniş əraziləri: Şərqdə – Misir, Sudan, Keniya, Uqanda, Somali, Cənubda – Cənubi Afrika İttifaqı əraziləri (CAİ ingilis-bur müharibəsinin nəticəsinə görə 1910-cu ildə yaradılmış və İngiltərənin vassal asılılığını qəbul etmişdi), Qərbdə-Nigeriya, Qızıl Sahil əraziləri, Seyera-Leon, Namibiya, Cənubi Asiyada Belucustan, Əfqanıstan, Çinin Tibet əraziləri, İndoneziya, Fici və Solomon adaları və s. əhəmiyyətli geosiyasi məkanlar da İngiltərə müstəmləkəçilərinin hökmranlığı altında idi.

Fransa: Avropada İngiltərədən sonra ən güclü dövlət Fransa idi. XX əsrin əvvəllərində bu ölkənin müstəmləkə ərazilərinə Qabon, Konqo, Madaqaskar, Seneqal, Çad, Əlcəzair, Fransa Polineziyası daxil idi. Afrika ərazilərinin təxminən 30%-i onun əlində idi. Bundan başqa, fransızlar Hind-Çində ingilislərlə mübarizədə bir çox müstəmləkələr əldə edə bilmişdilər. Okeaniyada Taiti, Yeni Kaledoniya və b. əraziləri də (cəmi 9 mln.km²) Fransa imperiyasının müstəmləkəsi idi.

Almaniya: Milli birliyin və mərkəzləşmiş milli dövlət maraqlarının formalaşması baxımından Almaniya və İtaliya bir qədər geridə qalsalar da, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində bu ölkələr də "günəş altında yer" axtarmaq iddialarını açıq-aşkar nümayiş etdirməyə başlamışdılar. Bu da onların İngiltərə və Fransa ilə gələcək toqquşmalarını şərtləndirirdi.

Almaniya müstəmləkə mübarizəsinə bir qədər gec başladığı üçün başqa imperiyaların "nüfuz sahələrinə" tez-tez müdaxilə etmək və deməli, onlarla toqquşmaq məcburiyyətində qalırdı. Lakin nə qədər gec başlasa da, Almaniya qısa zaman ərzində 12 milyon əhalinin yaşadığı 3 mln.km² ərazi ələ keçirərək, Afrikada – cənub müstəmləkələrini, Tanzaniya, Kamerun və Toqonu, Okeaniyada İngiltərə və Hollandiyaya məxsus bütün müstəmləkələri, Yeni Qvineya adalarını, İspaniya-ABŞ müharibəsindən sonra isə Marian, Karolin adalarını ələ keçirmişdi.

Türkiyə: Osmanlı Türkiyəsi XV-XVIII əsrlərdə Avrasiyanın ən böyük dövlətinə çevrilmişdi. Vestfal sisteminin formalaşması ərəfəsində Bizans provaslav imperiyasının əhatə etdiyi bütün Qara-Aralıq dənizləri ətrafındakı məkanlar, Balkanların böyük hissəsi, Şərqi Avropanın bir hissəsi, Afrikada Misir, Livan, Yaxın və Orta Şərqdə ərəb – müsəlman xalqlarının yaşadığı torpaqlar, Qafqaz, Orta Asiyanın bir hissəsi, Şərqi Frakiya və Egey ətrafı ərazilər Türkiyə sultanlarının idarəçiliyi altında idi. Osmanlı imperiyasının zəifləməyə başladığı XVIII əsrin ortalarında belə, dünyanın ən əlverişli geosiyasi xətləri – Asiya, Avropa və Afrika keçid məntəqələrinin əsas hissəsi, boğazlar və s. üzərində nəzarət də onun əlində idi. Türkiyə bəhs olunan dövrdə Qərbi Avropanın əsas ölkələrinin ciddi başağrısı və problemi hesab olunurdu.

Belçika: Bu ölkə digərləri ilə müqayisədə Avropada malik olduğu geniş ərazilərə Afrika Konqosunu əlavə etmişdi.

İtaliya: Bu ölkə də bəhs olunan dövrdə xeyli zəiflədiyindən Afrikanın Məqrib əraziləri, Somali və Livianın bir parçası, Yunanıstan və Kiçik Asiyanın bir çox adaları ilə kifayətlənməli olmuşdu.

ABŞ: XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Avropa və dünya miqyasında gedən proseslərə getdikcə daha tez-tez müdaxilə edən yeni bir güclü dövlət də meydana çıxır. Bu da ABŞ idi. ABŞ sürətlə dünya siyasətinin güclü və nəhəng amilinə çevrilməyə başlayır və tədricən xüsusi maraqlarını ortaya qoyur. Müstəmləkəçilik hərəkətinə

ABŞ 1789- cu ildə Havay adalarını ələ keçirməklə başlamışdır. Bunun ardınca İspaniya ilə 1898-ci il müharibəsindən sonra Kubanı, Sakit okeandakı Quam adasını, Karibdə Puerto-Rikonu, Panama kanalı ətrafındakı torpaqları, az sonra Mərkəzi Amerikanın, Karib hövzəsinin, Latın Amerikasının böyük hissəsini və nəhayət, 1917-ci ildə Virciniyanı zorla, yaxud pulla İngiltərə, Portuqaliya və İspaniyadan alaraq təsiri altına salmışdı.

Yaponiya: Cənub-Şərqi Asiyada ən böyük müstəmləkəni məhz bu dövlət yaratmışdı. Yaponiya bəhs olunan dövrdə Rusiya ilə çoxillik mübarizə nəticəsində Kuril adalarını geri almış, 1894-1895-ci illərdə Çinlə müharibənin nəticələrinə uyğun olaraq Tayvanı və bəzi Çin adalarını, ruslarla 1904-1905-ci il müharibəsinin nəticəsinə görə Saxalinin cənubunu, Port-Artur və Kvantun ərazilərini (bunlar əslində Çinin ərazisi idi), 1910-cu ildə isə bütün Koreyanı müstəmləkəsinə çevirmişdi.

Rusiya: Ərazisinə görə dünyada ikinci böyük imperiya Rusiya idi. Yer kürəsinin quru ərazisinin altıda bir hissəsi bu imperiyanın tərkibində olsa da, əhalisi yer kürəsi əhalisinin cəmi 8%-ni təşkil edirdi. Rusiya imperiyasının tərkibinə Avropa Rusiyası, Polşa çarlığı, Finlandiya knyazlığı, Sibir daxil idi.

Bundan başqa, Rusiya Çinin məğlubiyyətindən sonra Şimali Mancuriyanı, Monqolustanı, Tuvanı ələ keçirmiş, ingilislərlə mübarizədə Şimali və Mərkəzi Asiya torpaqlarını (1907-ci il ingilis-rus sazişinə görə), İran və Türkiyə ilə mübarizədə Qara dəniz ətrafındakı bəzi limanları, Cənubi Qafqazı, o cümlədən Şimali Azərbaycanı (1813-cü il Gülistan, 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələri əsasında), Kareliya və Baltikyanı ərazilərin bir hissəsini ələ keçirmişdi.

XX əsrin başlanğıcında bəşəriyyəti təhdid edən əsas geosiyasi qarşıdurma və ziddiyət ocağı yenə də Avropada meydana gəlmişdi. Vestfal strukturunun imperiyalararası güc tarazlığına söykənən və uzun müddət dünya sisteminin sabit inkişafını təmin edən qaydaları

Avropanın bir-birinə qarşı ciddi mübarizəyə köklənmiş alman-fransız qarşıdurması fonunda getdikcə gücsüzlüyünü göstərirdi. Artıq bütün Avropa ölkələri və dünyanın müstəmləkə əraziləri, maddi və insan ehtiyatları bir-birinə qarşı dayanan iri Avropa dövlətlərinin əlində cəmləşdiyi üçün müəyyən mənada bütün dünya müharibəyə hazırlaşdı. Belə şəraitdə öz hərbi-iqtisadi gücünü günü-gündən artıraraq "gözünü qan örtmüş" Almaniyanın təhdidləri qarşısında o vaxta qədər bütün dünyanı idarə edən və dolandıran "ingilis barmağı" da artıq aciz idi və ingilislər imperialist Almaniyasına qarşı heç bir ciddi təsirli tədbirlər görə bilmirdilər.

Göründüyü kimi, XX əsr beynəlxalq geosiyasi münasibətlərin qloballaşması, xalqlar və dövlətlər arasındakı əlaqələrin, qarşılıqlı asılılığın artması ilə də xarakterizə olunur. Böyük dövlətlər artıq öz geosiyasi maraqlarını təmin edərkən mütləq qonşu və ətraf dövlətlərin mövqeyini nəzərə almaqla, dünyanın istənilən bölgəsində, o cümlədən öz müstəmləkələri hesab olunan ərazilərdəki fəaliyyətlərini razılaşdırmağa məcbur idilər.

Dünya müstəmləkəçilik hərəkatının güclənməsi Avropada imperiyalararası güc tarazlığı modelini ciddi sınaq qarşısında qoymuşdu. Dünyanın geosiyasi aləmi XIX əsrin sonlarında o zamana qədərki dövrlə müqayisədə özünün daha geniş miqyasda gərgin müstəmləkə mübarizəsi mərhələsinə qədəm qoyur. Müstəmləkələr uğrunda mübarizə Avropanın aparıcı dövlətləri olan Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İtaliya arasındakı ziddiyyətləri son həddə çatdırır. Bu mübarizə dolayısı ilə digər böyük dünya dövlətlərini – ABŞ, Rusiya, Yaponiya, Avstriya-Macaristan, Osmanlı imperiyası və başqalarını da əhatə etmişdi.

Dövrün geosiyasi münasibətlər sistemi ciddi şəkildə mürəkkəbləşmiş, dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi, dini və mədəni əlaqələr qarşıdurma həddinə çatmışdı. Dünya siyasətini müəyyən edən böyük dövlətlərin etno-demoqrafik tərkibi müstəmləkə xalqlarının hesabına mürəkkəbləşmiş, əhalisinin milli, dini və sosial quruluşu tamam də-

yişmişdi.

Statistik məlumatlara görə, 1900-cü ildə dünya əhalisinin sayı artaraq 1 milyard 630 milyon nəfərə çatmışdı. Əgər bütün dünya əhalisinin sayı I – XV əsrlərdə (on beş əsr ərzində) cəmi 2,5 dəfə artmışdısa, XVII-XIX əsrlərdə (üç əsr ərzində) bu artım 9,6 dəfə olmuşdu.

1900-cü ildə dünyada yaşayan əhalinin 290 milyonu (Rusiyasız) Avropada, 948 milyonu Asiyada, 180 milyonu Afrikada, 145 milyonu Şimali və Cənubi Amerikada, 6,8 milyonu isə Avstraliya-Okeaniyada yaşayırdı. Ölkələr üzrə əhali aşağıdakı kimi bölünürdü: Çin – 475 milyon, Cənubi Asiya ölkələri – 290 milyon, Rusiya – 130 milyon, ABŞ – 76 milyon, Yaponiya – 45 milyon, Almaniya – 43 milyon, Fransa – 41 milyon, İndoneziya – 38 milyon, İngiltərə – 37 milyon əhaliyə malik idi.

Kapitalizmin inkişafı və onun yüksək mərhələsi olan **imperializm** keçidlə əlaqədar dövlətlər arasında məkan uğrunda mübarizə bir qədər də kəskinləşərək açıq xarakter almış, hərbi güc tətbiq etmə, işğal, qeyri-iqtisadi məcburetmə, müstəmləkələrin ələ keçirilməsi, qorunması və yerli əhalinin sıxışdırılması imperiyaların dünya siyasətinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətinə və kütləvi hala çevrilmişdi.

İmperiyaların sərhədləri tədricən Avropanı aşaraq başqa qitələrə keçir, ələ keçirilmiş müstəmləkələrin hesabına genişlənir, işğal olunmuş ərazilər və orada yaşayan əhali zorla "yeni sivilizasiyaların" əhatə dairəsinə cəlb edilirdi. "Geridə qalmış xalqların" həyat tərzi, məişəti, sosial-iqtisadi quruluşu kapitalist sisteminə müvafiq olaraq zorla dəyişdirilir və məcburi qaydada "mədəni xalqların və dövlətlərin" sisteminə uyğunlaşdırılırdı.

XX əsrin əvvəllərində dünyanın sənaye, iqtisadi, mədəni, elmi-texniki inkişafının əsas mərkəzləri və hərəkətverici qüvvələri İngiltərə, Fransa, Almaniya, İtaliya, Rusiya, Yaponiya və ABŞ kimi böyük dövlətlər idi. Məhz elə bu dövrdə dünyada dövlətlərarası təbəqələnmə – varlı və yoxsul dövlətlərə ayrılma prosesi sürətlənir. Ən

güclü dövlətlər artıq dünyanın geniş ərazilərini işğal edərək özünün müstəmləkəsinə çevirmiş, yer kürəsinin təbii sərvətlərinə və əmək ehtiyatlarına sahib çıxmışdılar.

Əslində dövlətlərin iqtisadi gücü və milli gəliri də bilavasitə mülkiyyətli olduğu ərazilərlə bağlı idi. Odur ki, istənilən dövlətin yeni ərazi iddiası dərhal başqa dövlətlə münaqişəyə səbəb olurdu və müvafiq olaraq hərbi toqquşma təhlükəsi yaradırdı.

XX əsrin əvvəllərində dövlətlərin iqtisadi gücü ilk növbədə, nə qədər qızıl, gümüş, kömür, metal və neft əldə etmələri ilə ölçülürdü. Bu baxımdan, təbii ehtiyatlarla zəngin ərazilərə sahiblik uğrunda dövlətlərarası mübarizə getdikcə kəskinləşirdi. XIX əsrin sonunda (1898) ilk belə toqquşmalar İspaniya-ABŞ arasında Karib hövzəsi uğrunda, bir il sonra isə ingilislərlə burlar arasında Cənubi Afrikanın qızıl yataqları uğrunda baş vermişdir.

Artıq imperiya iddiaları və yeni-yeni müstəmləkələr ələ keçirmək istəyi elə bir həddə çatmışdı ki, *Vestfal müqaviləsi və onun yaratdığı beynəlxalq münasibətlər sistemi* dövlətlərarası münasibətləri tənzimləmək gücündə deyildi. İmperializmin iqtisadi maraqları bütün sədləri aşaraq siyasi və diplomatik amilləri kölgədə qoymuşdu.

Bu dövrdə:

- İngiltərə və Rusiya arasında Orta Asiya, Qafqaz, İran körfəzi, Balkanlar, Uzaq Şərqi və Qara dəniz hövzəsi,
- Almaniya, Fransa və İngiltərə arasında Baltik dənizi ətrafı, Şərqi və Mərkəzi Avropa, Aralıq dənizi,
- ABŞ, Rusiya və İngiltərə arasında Uzaq Şərqi, Sakit okean və Asiya,
- ABŞ-İspaniya arasında Karib hövzəsi, Filippin,
- Rusiya və Yaponiya arasında Uzaq Şərqi, digər ərazilər və s. maraq dairələri uğrunda ciddi mübarizə gedirdi.

Bu dövlətlərin hər biri digər dövlətlərlə gizli danışıqlar aparır və gizli müqavilələr bağlayır, rəqiblərini zəiflətmək və sıxışdırmaq üçün manevrlər edirdilər.

XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Avropanın aparıcı dövlətləri hərbi bloklar yaratmağa və artıq açıq-aşkar bir-birinə qarşı müharibəyə hazırlaşmağa başlayırlar. Ortaq maraqlara söykənərək Rusiya, Fransa və İngiltərə bir tərəfdə, Almaniya, Avstriya-Macarıstan və İtaliya digər tərəfdə hərbi və iqtisadi güclərini birləşdirməyə can atırdılar.

ABŞ və Yaponiya da yaranmış bloklarla Asiya, Sakit okean hövzəsi və Uzaq Şərqi məsələləri ilə bağlı maraqları çərçivəsində bu və ya digər danışıqlara müdaxilə edirdi. Avropada, Asiyada və Sakit okean hövzəsində zəifləyən dövlətlərin müstəmləkələrini məhz bu dövlətlər tədricən öz təsir dairələrinə qatırdılar. Məsələn, o dövrdə zəifləyən və öz müstəmləkələrini idarə edə bilməyən İspaniyanın nəzarətində olan Filippini, Karib hövzəsini, Kaqayan, Zulu və Sibutunu ABŞ; Karolin, Marian və Palau adalarını Almaniya ələ keçirir. 1905-ci ildə Rusiyanı Sakit okean və Uzaq Şərqdə məğlub edən Yaponiya Koreyanı onun təsir dairəsindən çıxarır, Port-Arturu, Lyaodun yarımadasını, Cənubi Saxalini əlinə keçirir.

XIX əsrin sonunda Cənubi Afrikada zəngin qızıl və almaz ehtiyatlarına nəzarət uğrunda o zaman bu ölkəyə rəhbərlik edən Bur hökuməti ilə İngiltərə arasında müharibə başlayır. 250 minlik ingilis ordusu 1902-cü ildə burları məğlub edir və Cənubi Afrikanı öz təsir dairəsinə daxil edir. Bir müddət sonra Almaniya, Fransa və Rusiyanın təzyiqlərinə tab gətirməyən İngiltərə ABŞ-ı da bu işə qatmağa məcbur olur və göstərdiyi köməyə görə Panama kanalının tikintisi və kanal çəkildəndən sonra ona nəzarət hüququnu ABŞ-a verir (1903-cü ildə bu kanalın inşası başlanır və 1914-cü ildə başa çatır.)

1898-ci ildə başlamış Çin üsyanının yatırılması o dövrün aparıcı dövlətləri olan ABŞ, Rusiya, İngiltərə, Fransa, Almaniya və Yaponiya arasında diplomatik qarşıdurmaya səbəb olur. Çünki Çində bu dövlətlərin hər birinin marağı var idi. Bu ölkə əhalisinin sayına, ucuz işçi qüvvəsinə və əlverişli ticarət bazarına görə inkişaf etmiş kapitalist ölkələri üçün çox əhəmiyyətli idi. Bütün ölkələr Çin əhalisini

cəzalandırmaq, yerində oturtmaq, xaricilərin marağını müdafiə etmək məsələsində yekdil idilər. Amma bu işi kimin görəcəyi, hansı ölkənin hərbi qüvvələrinin Çinə göndəriləcəyi məsələsində geosiyasi maraqlar toqquşurdu. Geosiyasi, coğrafi və ərazi yaxınlığı baxımından Çin üsyanının yatırılmasında istifadə oluna biləcək ən əlverişli dövlət Rusiya və Yaponiya ola bilərdi. Lakin nə Rusiyanın (onun müttəfiqi Almaniya idi), nə də Yaponiyanın (onu əsasən İngiltərə dəstəkləyirdi) bu işi həyata keçirməsi digər dövlətlər tərəfindən qəbul edildi. Çünki bu bölgədə onların möhkəmlənmək və təsir dairəsini artırmaq təhlükəsi var idi. Odur ki, 1899-cu ildə ABŞ aparıcı Avropa dövlətlərinə nota göndərərək, Çinin bütün dövlətlər üçün "açıq elan edilməsi"ni və bu ölkədə qayda-qanun yaratmağa haminin qoşulmasını tələb etdi. Bunun nəticəsində alman feldmarşalı Valderzenin rəhbərliyi ilə Çinə beynəlxalq hərbi korpus göndərilir ki, onun tərkibində də bütün böyük dövlətlərin hərbiçiləri iştirak edirdilər.

Çində və digər ölkələrdə baş vermiş bu tipli hadisələr nəticəsində XX əsrin əvvəllərində dövlətlər arasında getdikcə kəskinləşən geosiyasi maraqlar mübarizəsi elə həddə çatdı ki, artıq yeni bir kollektiv qarşıdurmanın, bloklararası müharibənin başlanması qaçılmaz idi.

Birinci Dünya müharibəsinin başlanması beynəlxalq münasibətlərin 1815-ci ildə Vyana sazişi ilə bəzi dəyişikliklərə məruz qalsa da, 260 ildən artıq mövcud olmuş Vestfal sisteminə son qoydu.

Versal dövrü: Avropa və dünyanın yeni geosiyasi reallıqları və ziddiyyətləri (1919-1939)

Göründüyü kimi, Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Avropada dövlətlərarası münasibətlər həddən artıq gərginləşmişdi. Türkiyə və Yunanıstan arasında başlanan müharibə, Türkiyənin əyalətlərində Avropa dövlətləri tərəfindən qızışdırılan milli- separatçı üsyanlar, Türkiyə ilə İtaliya və Balkan dövlətləri (Bolqarıstan, Serbiya, Çer-

noqoriya və Rumıniya) arasında 1912-1913-cü illərdə baş vermiş hərbi əməliyyatlar və ən başlıcası, bütün bu proseslərdə əsas Avropa dövlətlərinin nümayiş etdirdikləri antitürk və qızıışdırıcı mövqe dünya müharibəsini qaçılmaz edirdi.

Birinci Dünya müharibəsinin əsas hərəkətverici qüvvəsini "Vestfal sülhünün bağlanmasından XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövrdə "milli haqlarının" digər Avropa nəhəngləri tərəfindən tapdanmasını və müstəmləkə bölgüsündə ədalətsiz olaraq az pay almasını" iddia edən Almaniya təşkil edirdi. Onun əsas müttəfiqləri Avstriya-Macaristan, Balkan müharibələrindən narazı qalan və demək olar ki, dağılmaqda olan Türkiyə və Balkan müharibəsində bəzi ərazilərini itirən Bolqarıstan idi.

Almaniyanın əsas müttəfiqi İtaliya müharibənin əvvəlində bitərəf mövqe tutsa da, 1915-ci ildən İngiltərə, Fransa və Rusiyanın daxil olduğu Antanta tərəfindən müharibəyə qoşuldu.

Birinci Dünya müharibəsi başlayan kimi, Yaponiya Almaniyanın Uzaq Şərq müstəmləkələrini ələ keçirmək üçün Almaniya və Avstriya-Macaristan blokuna qarşı müharibəyə qoşulur. Avropada iki blok arasında başlanan qarşıdurma tezliklə dünya müharibəsinə çevrilir. Bu və ya digər tərəfə fərqli münasibəti ilə seçilən ABŞ, Belçika, Kanada, Misir, Portuqaliya, Rumıniya, Yunanıstan və Çin də bu müharibəyə cəlb edilirlər.

Birinci Dünya müharibəsinə planetin 1,5 milyard nəfər əhaliyə malik 36 dövləti cəlb edilmişdi. 70 milyon əsgər və zabitin iştirak etdiyi bu müharibə bəşəriyyətə böyük insan itkisi hesabına başa gəlirdi. Müharibədə 10 milyon nəfər öldürülmüş və 20 milyon insan yaralanmış və ya şikəst olmuşdu. Müharibə o dövrə qədər bəşəriyyətin gördüyü ən qanlı və dəhşətli faciə idi.

1917-ci ildə Rusiyada dünyanı lərzəyə salan burjua-demokratik (fevral), sonra işə proleter çevrilişi (oktyabr) baş verdi. Nəticədə Rusiya imperiyası dağıldı və yer kürəsi ideoloji-sinfi münasibətlər zəminində iki qarşıduran düşərgəyə parçalandı.

Rusiyanın inqilabi yolla müharibədən çıxması, onun müttəfiqləri olan Fransa və İngiltərəni çətin vəziyyətə saldı. Məhz onların təhriki ilə 1917-ci ildə o vaxta qədər qeyri-rəsmi şəkildə Antantaya maliyyə dəstəyi verən ABŞ Almaniyaya müharibə elan edir və müharibəyə qoşulur.

Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsinin taleyi həll olunur, 270 il Avropada və dünyada mövcud olmuş beynəlxalq münasibətlərin Vestfal-Vyana sisteminə son qoyulur.

Üçlər İttifaqının Birinci Dünya müharibəsindəki məğlubiyyətdən sonra **dünyanın geosiyasi strukturunun və dünya sisteminin yeni konfigurasiyası yarandı**. Bu dövrdə qüvvələrin geosiyasi yerləşməsi əsaslı şəkildə dəyişdi. Müharibəyə qədər nəhəng siyasi mərkəzlər hesab olunan Almaniya, Avstriya-Macaristan, Rusiya, Osmanlı imperiyaları dağıldı və onların idarəçiliyi altında olan xalqlar və millətlər, ayrı-ayrı ərazilər yeni status aldı.

Birinci Dünya müharibəsinin iqtisadi, hərbi, maliyyə və digər nəticələrinə toxunmadan, onun dünya geosiyasəti və beynəlxalq münasibətlər baxımından əsas yekunlarına diqqət yetirmək lazımdır. Çünki 1918-ci ildən 1939-cu ildə İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasına qədər olan dövrdə əsas geosiyasi proseslər və dünya siyasəti həmin yekunlar əsasında cərəyan etmişdir.

1. Birinci Dünya müharibəsinin mühüm yekunlarından biri 1917-ci ildən etibarən dünyada milli-dövlət qarşdurmasının və mübarizəsinin ideoloji-sinfi qarşdurma ilə əvəz olunması və bəşəriyyətin antoqonist ziddiyyətlər zəminində iki düşərgəyə parçalanması hesab olunmalıdır. Bu müharibənin fəlakətləri və doğurduğu narazılıq o dövrdə təkcə Rusiyada deyil, bütün Avropada və müstəmləkələrdə sinfi zəmində inqilabi şərait yaratmışdı.

1917-ci ilin oktyabr ayında Rusiyada baş verən çevriliş və sosialist inqilabının qələbəsi müharibə getdiyindən digər dövlətlərin diqqətini o qədər də cəlb etmədi. Odur ki, 1918-ci ilin mart ayında Sovet Rusiyası ilə Almaniya, Avstriya-Macaristan, Türkiyə və Bolqarıstan arasında bağlanan Brest sülhü də müəyyən qədər diqqətdən kə-

narda qaldı. Bu sülh Rusiya üçün nə qədər əlverişsiz olsa da, onun bir sovet dövləti kimi bir neçə ölkə tərəfindən tanınması və müharibədən çıxaraq, proletariat diktaturası qurmaq üçün əlverişli vaxt qazanması baxımından çox mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Müharibədən çıxan Avropa və dünya dövlətləri yeni yaranmış və "kapitalizmi özünün əsas düşməni", özünü isə "kapitalizmin qəbirqazanı" hesab edən sovet hakimiyyətinin gələcək geosiyasi təhlükələri haqqında həyəcan siqnalı çalmağa başladılar. Artıq hamıya məlum idi ki, müharibənin ən mənfi nəticəsi məhz Rusiyada bolşevik inqilabının qələbəsi olmuşdur.

Almanların müharibədən əvvəl bəyan etdikləri "Almaniyanın rəhbər olacağı geniş və güdrətli Mərkəzi Avropa, bütün dünya müstəmləkələrinə nəzarət edəcək güclü alman dövləti" geosiyasi layihəsi artıq nə Avropada, nə də dünyada heç bir strateji təhlükə yaradırdı. İndi hamıya məlum idi ki, bundan sonra bəşəriyyətin birgəyaşayış qaydaları və beynəlxalq münasibətlərin əsas meylləri bir-birinə əks olan iki sistem – kapitalizm və sosializm arasındakı geostrateji mübarizə ilə müəyyən ediləcəkdir.

Əgər 1917-ci ilə qədər böyük dövlətlər xarici siyasətlərində və dünyanı fəth etmək uğrunda apardıqları müstəmləkə müharibələrində, planetin maddi nemətlərinin, təbii sərvət və əmək ehtiyatlarının ələ keçirilməsi məqsədilə başladıkları qanlı mücadilələrdə əsasən geosiyasi və milli maraqlarından çıxış edirdilərsə, yeni şəraitdə buna sinfi təhlükə də əlavə olunur. Dünya tarixində Roma papaları tərəfindən vaxtilə insanları bir dinin çətiri altında birləşdirilməsi işini sovet Rusiyası (SSRİ) analoji olaraq sinfi mənsubiyyətinə (istismar edənlər və istismar olunanlar) görə həyata keçirməyə başlayır. Bütün dünyanın proletarlarının (kapitalist müəssisələrində işləyən fəhlələrin) istismardan azad edilərək birləşdirilməsi və dövlətlərin milli mənsubiyyəti nəzərə alınmadan, sinfi əsasda yenidən qurulması ideyası planetin geosiyasi sisteminin və konfigurasiyasının tamamilə dəyişdirilməsini hədəfə alaraq, bütün kapitalist dünyasını dəhşətə gətirmişdir.

"Bütün dünyanın proletarları, birləşin!" – şüarını xarici siyasətinin və geosiyasi prinsiplərinin əsası kimi qəbul edən SSRİ yarandığı gündən "proletar inqilabı"nı Avropaya və dünyaya yaymaq üçün hərtərəfli fəaliyyətə başlayır. Bu da müvafiq olaraq Avropa dövlətləri və ABŞ-ı bu dövlətə qarşı təcrid etmə siyasəti yürütmək və ona qarşı ciddi tədbirlər görmək məcburiyyəti qarşısında qoyur.

Sovet Rusiyasının təcrid edilməsi Versal sisteminin əsas vəzifələrindən biri kimi elan edilirdi. Rusiya nəinki Versala, Vaşinqtona və sülh danışıqlarının keçirildiyi digər proseslərə dəvət olunmur, əksinə, 1918-1922-ci illərdə ona qarşı həm daxildə, həm də xaricdə ümum-milli mübarizə elan olunur. Bütün dünyanın sosial-demokratları Rusiyaya qarşı qaldırılır, beynəlxalq fəhlə təşkilatları buraxılır və qadağan edilir. Rusiya nəinki xarici dövlətlərdən, eyni zamanda keçmiş sinfi müttəfiqləri olan fəhlə və sosial-demokrat təşkilatlarından da təcrid olunur.

2. Birinci Dünya müharibəsinin əsas yekunlarından və Versal sisteminin fərqləndirici cəhətlərindən biri də dünyada və Avropada ənənəvi güc tarazlığının dəyişməsi, əsasında "böyük imperiyaların maraqlarının tənzimlənməsi" dayanan beynəlxalq münasibətlər sistemində yeni-yeni müstəqil dövlətlərin qatılması və onlar arasında "bərabər hüquqlu münasibətlər" prinsipinin bəyan edilməsi idi. Bağlanmış sülh müqavilələrinə uyğun olaraq keçmiş Almaniya, Avstriya-Macaristan, Rusiya və Osmanlı imperiyalarının tərkibində olan ölkələr müstəqil dövlət statusu ilə Versal sistemində daxil edildi. Avstriya, Macarıstan, Polşa, Yuqoslaviya, Çexoslovakiya, Bolqarıstan, Rumıniya, Yunanıstan, Estoniya, Latviya, Litva və b. dövlətlər keçmiş imperiyalardan ayrılaraq müstəqil dövlət oldular. Bütövlükdə Versal sisteminə dünyanın 44 dövləti daxil oldu. Bundan başqa, Versal sistemində daxil edilməyən Ukrayna, Belarus, Azərbaycan, Gürcüstan da öz müstəqilliklərini elan etdilər və beynəlxalq aləmdə rəsmən tanınmaq üçün diplomatik fəaliyyətə başladılar.

3. Birinci Dünya müharibəsinin ən əsas yekunu isə dövlətlərarası

və bütövlükdə beynəlxalq münasibətlərdə bundan sonra istifadə olunan yeni bir sistemin – **Versal sisteminin** yaranması hesab olunur. Bu sistemin əsas prinsipləri və şərtləri 28 iyun 1919-cu ildə Versal sərəyində təsdiq olunmuşdur.¹

Versal sisteminin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri Avropada və dünyada bolşeviklərin təsirinin zəiflədilməsini və kommunist ideyalarını yayan SSRİ ilə mübarizəni bütün üzv dövlətlərin qarşısında (Millətlər Cəmiyyətinin üzvü olan dövlətlər nəzərdə tutulur) əsas vəzifə kimi qoyulmasında idi.

Versal sistemi iştirakçılarının 1921-1922-ci illərdə Vaşinqtonda toplaşaraq 44 dövlətin razılığı ilə **Millətlər Cəmiyyətinin** Əsasnaməsinə bəzi dəyişikliklər edərək ona Versal sisteminin şərtlərinə nəzarət edən bir hökumətlərarası qurum statusu verməsi beynəlxalq geosiyasi münasibətlər sistemində əsl yenilik idi. O zaman **Millətlər Cəmiyyətinin** Nizamnaməsi qəbul edilməklə yanaşı, onun Baş Məclisi də yaradılır, Baş Katibi və Katibliyi seçilir. Bundan başqa, Millətlər Cəmiyyəti Şurasına ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiyadan ibarət beş daimi üzv seçilir.

Millətlər Cəmiyyətinin üzvü olan dövlətlər ilk dəfə Vaşinqton konfransında dünyada *sülhün və təhlükəsizliyin qorunması, dövlətlərin ərazilərinə kənar müdaxilələrin yolverilməzliyi, özgə ərazisini işğal etmək istəyən dövlətlərə qarşı sanksiyaların tətbiq edilməsi, mübahisəli*

¹ 440 maddəlik sülh müqaviləsi və bir protokoldan ibarət olan bu fundamental sənəd Avropada və dünyada olan real vəziyyəti, geosiyasi güc nisbətini təsdiq etməklə yanaşı, dövlətlərin və xalqların müharibədən sonrakı ərazilərini, sərhədlərini, hərbi qüdrətini və silahlı qüvvələrini, onlar üzərində nəzarət mexanizmlərini, aparıcı dövlətlərin bu məsələlərdə geosiyasi rolunu müəyyən etdi. Versal sülhünün hazırlanması və qəbul edilməsi prosesinə, dünyanın geosiyasi gücü və nüfuzuna görə dörd qrupa bölünməklə, 44 dövləti cəlb olunmuşdu: 1) aparıcı qalib dövlətlər - ABŞ, İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yaponiya; 2) Versalda hüquqi baxımdan təmsil olunan dövlətlər - Belçika, Braziliya, Hindistan, Yunanistan, Çin, Polşa, Portuqaliya, Rummiya, Çexoslovakiya; 3) müharibənin gedişində Almaniya ilə diplomatik əlaqələri kəsmiş dövlətlər - Ekvador, Peru, Boliviya, Uruqvay; 4) bitərəf dövlətlər.

Versal sülh müqaviləsinin müddəaları 1919-1922-ci illərdə Almaniyanın keçmiş müttəfiqləri ilə Sen-Jermen, Trianon, Neyi, Sevr, Lozanna və Vaşinqtonda imzalanan digər müqavilə və sazişlərlə tamamlanaraq dünyanın yeni siyasi, iqtisadi və dövlətlərarası əlaqələrinin digər sahələrini tənzimləyən vahid Versal sistemini təşkil etmişdir.

məsələlərin danışıqlar yolu ilə aradan qaldırılması, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın yaradılması və s. kimi müasir dövr üçün də səciyyəvi olan beynəlxalq hüquq normalarını yaratmışlar.

Versal sisteminin özlüyündə çoxsaylı ziddiyyətlərinə, dövlətlər arasında qeyri-bərabərlik və subyektivlik prinsiplərinə söykənməsinə baxmayaraq, bu sənəd o dövrə qədər mövcud olan dünya sisteminin və geosiyasi strukturun ən təkmil formasını yaradırdı. Doğrudur, müharibədə məğlub olan Almaniyanı və bolşeviklər hakimiyyətdə gələndən sonra beynəlxalq aləmdən təcrid edilən Rusiyanı bu sistmə qatmamışdılar, lakin ümumən bəşəriyyətin sivil birgəyaşayış normalarının yaradılması və dünya sisteminin geosiyasi strukturunun müəyyənlişməsi istiqamətində Versal sistemi ciddi bir mərhələ idi.

4. Versal sistemi Avropada geosiyasi güc tarazlığını Fransa və İngiltərənin xeyrinə tam dəyişsə də, ABŞ-ın bu qitədəki hadisələrə, o cümlədən bütün dünyadakı müstəmləkə ərazilərinə müdaxiləsini getdikcə gücləndirirdi. ABŞ-ın qüdrətli dövlət kimi dünya hadisələrinin mərkəzinə çıxması və beynəlxalq münasibətlərdə güc tarazlığının dəyişməsində həlledici amilə çevrilməsi Birinci Dünya müharibəsinin əsas nəticələrindən biri idi. Versaldan başlayaraq Avropada və dünyada yeni dövlətlərarası münasibətlərin və geosiyasi strukturun formalaşmasında önəmli rolu 1918-ci il üçün tam zəifləmiş Rusiya, müharibədə çoxlu hərbi və iqtisadi itkilərə məruz qalmış İngiltərə və Fransa, müharibəni uduzmuş Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Türkiyə və başqa dövlətlər deyil, məhz ABŞ oynayır və o getdikcə öz geosiyasi mövqelərini gücləndirirdi.

ABŞ XX əsrin əvvəllərindən etibarən dünya dövlətinə çevrilməyə və beynəlxalq münasibətlər sistemində özünəməxsus yer tutmağa başlayır. Xüsusən, həmin dövrdə dünyada müstəmləkə imperiyalarının ciddi böhran və problemlərlə üzləşməsi, müstəmləkə və metropoliyalar arasındakı münasibətlərin kəskinləşməsi bu dövlət üçün geosiyasi maraqlarını təmin etmək, müxtəlif manevrlərlə hadisələrə təsir göstərmək imkanı yaratdı. Doğrudur, Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində

ABŞ hələ dünya hökmranlığı uğrunda başqa nəhəng dövlətlərlə üz-üzə gəlmək gücündə olmasa da, bu dövlət tədricən Rusiyanı Uzaq Şərqi və Sakit okeandan, İspaniyanı Karib hövzəsindən, Almaniya və Fransanı Afrikadan sıxışdırmaq üçün tədbirlər həyata keçirirdi.

Birinci Dünya müharibəsi başlayarkən ABŞ Avropa dövlətlərinə 3 milyard dollar pul borclu idi. Müharibənin gedişində o, nəinki bu məbləği qaytarır, eyni zamanda Antantanın müharibədəki xərclərinin böyük bir hissəsini ödəyərək, bu blokun üzvlərini özündən 14 milyard dollar borclu edir. Bundan başqa, müharibənin gedişində Birləşmiş Ştatlar dünyanın ən aparıcı ticarət və iqtisadiyyat mərkəzinə çevrilərək dörd ildə 27,3 milyard dollar gəlir götürür.

ABŞ iqtisadi qüdrətini artdırdıqca, həm də Avropa və dünyanın siyasi proseslərinə öz müdaxilələrini gücləndirməyə başladı. 1917-ci ilin apreliyində Antanta tərəfindən Birinci Dünya müharibəsinə qoşulmazdan əvvəl bu ölkə öz bankları vasitəsilə hər iki bloku maliyyələşdirir və onlara kreditlər verirdi. Əslində, Antanta tərəfindən müharibəyə qoşulmaqla ABŞ heç də digər tərəflə əlaqələrini dayandırmadı. Müharibənin sonunda isə bu dövlət İngiltərə və Fransadan fərqli olaraq, Almaniya və onun müttəfiqlərini birdəfəlik sıradan çıxarmaq, onlara məxsus ərazi və maddi ehtiyatlardan daha çox pay əldə etmək uğrunda mübarizəyə girişmədi. Əksinə, Birləşmiş Ştatlar uduzan tərəfi axıra qədər məhv olmaq, Avropa və dünyanın siyasi palitrasında çıxmaq təhlükəsindən xilas etdi və beləliklə, özünə sülhsevər, himayəçi, xeyirxah arbitr imici qazanaraq sonrakı illərə hesablanan geosiyasi gedişlər etdi. Vaşinqton yaxşı bilirdi ki, Birinci Dünya müharibəsi Avropa və dünyada ziddiyyətləri aradan qaldırmadı, əksinə, bir qədər də dərinləşdirdi. Bunun üzərinə yaxınlaşan sosialist təhlükəsi də əlavə olunsaydı, sonrakı illərdə dünyanı gözləyən qarşıdurma tam öncəgörülməli idi. Odur ki, ABŞ-a heç kimi özündən incitməmək, "bitərəf, ədalətli və güclü arbitr" imici qazanmaqla, gələcək fəaliyyətində bundan yararlanmaq lazım idi.

ABŞ Avropanın və dünyanın digər dövlətlərinin müstəmləkələr

tutmaq və hegemonluq etmək uğrunda mübarizəsinə və dövlətlərarası separat əlaqələrə bir qədər gec qoşulduğu üçün bəzi problemlərlə üzləşirdi. XX əsrin başlanğıcından dünyanın əsas dövlətləri olan İngiltərə, Fransa, Almaniya, İtaliya, Rusiya, Yaponiya və başqaları geostrateji maraqlarını və hədəflərini, xarici siyasət vəzifələrini, müstəmləkələr əldə etmək məqsədlərini həm açıq şəkildə, həm də bir-biri ilə gizli, separat danışıqlar, məxfi müqavilələr vasitəsilə təmin edirdilər. Dövlətlər bəzən müttəfiqləri hesab olunan ölkələrin əleyhinə əks düşərgənin bu və ya digər dövləti ilə gizli danışıqlar aparır, separat müqavilələr imzalayırdılar. Xarici siyasətdə riyakarlıq, satqınlıq və məxfi anlaşma az qala aparıcı geosiyasi davranış normasına çevrilmişdi. Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra bolşevik hökuməti rus imperatorunun xarici dövlətlərlə bağladığı məxfi və separat müqavilələri açıqladı və onların məzmunu 1918-ci ildə bütün dünyanı şoka saldı.

1918-ci ildə Birinci Dünya müharibəsinin taleyinin həll olunduğu artıq hamıya məlum olan zaman ABŞ keçmiş məxfi və separat sazişlərin yenidən təkrar olunacağından qorxaraq təşəbbüsü əlinə almaq üçün ciddi səy göstərirdi. ABŞ prezidenti Vilsonun 1918-ci ildə Birinci Dünya müharibəsinin yekunlarına dair çıxışı və irəli sürdüyü təkliflər də məhz Vaşinqtonun belə manevrlərindən sayıla bilər. Bu təkliflər 14 bənddən ibarət idi və ABŞ-a tərəflər arasında manevr etmək imkanı yaradırdı. Məsələn, bəndlərdən birində göstərilirdi ki, bundan sonra dövlətlər arasındakı danışıqlar açıq keçirilməli və heç bir gizli beynəlxalq saziş imzalanmamalıdır. Yaxud istənilən vəziyyətdə ticarət gəmiçiliyinə və beynəlxalq ticarətə maneçiliyin aradan qaldırılması və Rusiya, Belçika, Fransa, İtaliyaya məxsus keçmiş ərazilərin onlara geri qaytarılması tələblərini belə uzaqgörən manevrlər sırasına aid etmək olardı.

ABŞ prezidentinin bu liberal təklifləri istənilən halda o zamankı dünya siyasətində və geosiyasi mərkəzlərdə məhz ABŞ-ın mövqələrinin möhkəmləndirilməsinə, ayrı-ayrı ölkələrin onun tərəfinə keçməsinə, həmin vaxt üçün dünya ticarətində aparıcı mövqeyə malik

olan ABŞ tacirlərinə azad şərait yaradılmasına və nəhayət, separat, gizli danışıqlara imkan verilməməsinə xidmət edirdi.

ABŞ İngiltərə və Fransa ilə bəzi məsələləri bu dövlətlərin marağını təmin etmək baxımından razılaşıdırmaqla, müharibədən sonrakı Avropa və dünya geosiyasetinin strategiyasını diqtə edirdi. Bu strategiyanın əsas mahiyyəti Vaşinqtonun təkliflərindən də göründüyü kimi, **dünyada müharibələrin və inqilablarn qarşısını almaq, gizli bloklashmaları və qarşidurmaları dayandırmaq, azad ticarət və azad iqtisadi rəqabətin yolundan bütün maneələri aradan qaldırmaq, Avropada və dünyada aparıcı dövlətlərin geostrateji güc tarazlığını tənzimləməkdən ibarət idi.**

ABŞ nə qalib gəlmiş İngiltərə və Fransanın tam güclənməsini, nə də məğlub olmuş Almaniyanın tam zəifləməsini istəmədi. Vaşinqton Avropa dövlətlərinin gücünü Sovet Rusiyası təhlükəsinə yönəltmək və bolşevik inqilabını onların vasitəsilə əzmək istəyirdi. Özü isə getdikcə İngiltərəni və Yunanıstanı dəniz və okeanlardan, Fransa, Almaniya və İtaliyanı dünyanın zəngin təbii ehtiyat qaynaqlarından, qalan dövlətləri isə əsas ticarət və müstəmləkə ərazilərindən sıxışdırmaq yolunu tutmuşdu. Eyni zamanda ABŞ Almaniyanı tam dağılmaqdan qorumaqla, ondan gələcəkdə İngiltərə və Fransaya qarşı bir silah kimi istifadə etmək istəyirdi.

1918-1922-ci illərdə (Versaldan-Vaşinqtona qədər) aparılan danışıqlar və bağlanan sazişlərdə ABŞ özünün "14 maddə" tələblərini demək olar ki, tam reallaşdırdı və üstəlik Vaşinqtonun hegemonluğunu təmin etməli olan **Millətlər Cəmiyyəti** adlanan hökumətlərə-rası beynəlxalq təşkilat yaratdı.¹ Beləliklə, Birinci Dünya müharibə-

¹ O zaman ABŞ prezidenti V. Vilson faktiki olaraq kollektiv təhlükəsizlik ideyasını irəli sürərək 1648-ci ildən (Vestfal) Avropada hakim olmuş güc tarazlığı sisteminin dəyişdirilməsinin ideoloquna çevrilmişdi. Vilson Paris sülh konfransında Millətlər Cəmiyyəti hərəkatının da başında duraraq bu qurumun bütün əsas təşkilati məsələlərini həll etmişdi. Liqanın yaranması dünyada beynəlxalq münasibətlər sisteminin həm formasını, həm də məzmununu ciddi şəkildə dəyişdi. Doğrudur, 1920-ci ildə ABŞ Senatı ölkəsinin Millətlər Cəmiyyətinə qoşulmasına səs vermədi və 1922-ci ildə Vaşinqton konfransında Cəmiyyətin Nizamnaməsinin bəzi müddəalarına dəyişikliklər edilənə qədər bu təşkilatın dünyadakı fəaliyyətini demək olar ki, dondurmuşdu.

sinin nəticəsi olaraq beynəlxalq və geosiyasi münasibətlərin "**Versal-Vaşinqton**" sistemi yaradıldı. Bunun da əsas strategiyasını ABŞ müəyyən edirdi.

Millətlər Cəmiyyətinin köməyi ilə qalib dövlətlər Almaniya və sovet Rusiyası arasında Fransa və İngiltərə meyilli dövlətlərdən ibarət "sanitar dəhlizi" yaratdılar. Beləliklə, iki nəhəng qitə dövləti bir-başına sıx əlaqələrdən məhrum olunaraq bir-birindən təcrid vəziyyətinə salındılar.

Yaranmış yeni dünya sistemi və geosiyasi normalar sovet Rusiyasına, Çinə və Almaniya qarşı yönəlmişdi. Lakin elə o dövrün özündə də proseslərdə əsas söz sahibi olan dairələr bu dövlətlərin geosiyasi maraqlarını nəzərə almadan tərtib olunan istənilən geosiyasi planın iflasa məhkum olacağını proqnozlaşdırırdılar. SSRİ, Çin və Almaniyanı nəzərə almayan dünya siyasi sistemi və geosiyasi nizamı sadəcə uzun müddət mövcud ola bilməzdi. Əslində elə də oldu. Versal sisteminin yaratdığı beynəlxalq münasibətlər sistemi, sülh və təhlükəsizlik rejimi elə ilk gündən bəzi ziddiyyətli məqamları ilə özünü bürüzə verməyə başladı.

Versal-Vaşinqton sisteminin daxili ziddiyyətlərinin bir qrupu onunla bağlı idi ki, sülh müqaviləsinə imza atan dövlətlər razılaşdırılmış şərtləri yerinə yetirməkdən imtina edirdilər. Bu həm məğlub olan və alçalmaq dərəcəsinə qədər təqib olunan Almaniya və Avstriya-Macaristana, həm qalib gələn Fransa, İngiltərə, İtaliya, ABŞ-a, həm də Versal prosesində haqqı tapdanan Türkiyə, Yaponiya, Rumıniya, Bolqarıstan və başqalarına aid idi. Vəziyyət elə bir həddə çatır ki, ABŞ və İngiltərə Fransanı sıxışdırmaq üçün Almaniyanı gizli dəstəkləyir və hətta onu sülhün şərtlərini pozmağa təhrik edirdilər.

Fransa və onun tərəfdaşları başqa qonşu dövlətlərlə separat danışıqlara başlayırlar. Fransa, İngiltərə və ABŞ-la dil tapa bilməyən, lakin müharibənin nəticələrindən narazı qalan dövlətlər – Macarıstan, Türkiyə, Rumıniya və başqaları sovet Rusiyası ilə danışıqlara başlayır və problemlərini onun dəstəyi ilə birlikdə həll etməyə can atır.

lar. Beləliklə, Versal sistemi içərisində tədricən bloklaşma, qarşিদurma və separat danışıqlar başlayır. Bu da tezliklə sülh müqavilələrinin şərtlərinin kütləvi şəkildə pozulmasına gətirib çıxarırdı.

Versal sülhündə məğlub olmuş Almaniyanın taleyi, onun ərazi və sərhədlərinin, gələcək quru və dəniz qüvvələrinin miqdarının müəyyən edilməsi ilə bağlı böyük dövlətlər arasındakı ziddiyyətlər də bu sistemin səmərəli işləməsinə və tələblərinə əməl edilməsinə mənfi təsirini göstərirdi. Almaniyanın özü isə bu fikir ayrılığından məharətlə istifadə edərək, müharibədə uduzduğu bəzi dövlətlərlə öz münasibətlərini xəlvəti olaraq qaydaya saldı və onların köməyi ilə Versalın şərtlərini yerinə yetirməkdən boyun qaçırmağa başladı. Bu da 1922-ci ildən etibarən ölkənin yenidən dirçəlməsinə, hərbi və iqtisadi potensialını qoruyub saxlamasına imkan yaratdı.

Ticarət və iqtisadi maraqlarını təmin etməyə çalışan ABŞ, İngiltərə və Fransanın ayrı-ayrı iş adamları da daxil olmaqla bütün Avropa dövlətləri bu dövrdə tədricən Almaniya ilə ticarət, maliyyə və iqtisadi əlaqələr qurmağa başlayırlar. Bu da almanlara iqtisadi gücünü bərpa etməyə, hərbi gücünü qoruyub saxlamağa və daha da inkişaf etdirməyə şərait yaradır. Əlverişli vəziyyətdən istifadə edən almanlar müharibədə dağıdılmış hərbi dəniz və hava qüvvələrini tamamilə yenidən qurur, iqtisadiyyatı tədricən hərbi-sənaye istiqamətində modernləşdirməyə başlayırlar. Bundan başqa, Almaniya bu illərdə Antanta bloku üzvlərindən və onların ədalətsiz münasibətindən narazı qalan Avstriya, Macarıstan, Türkiyə, İtaliya və Yaponiya kimi ölkələrlə də münasibətlərini yenidən müttəfiqlik istiqamətində qurmağa nail olur.

Versal sisteminin dünyada yaratdığı ən böyük ziddiyyət isə ideoloji və sinfi qarşিদurma idi. Versal-Vaşinqton danışıqlarının və müzakirələrinin əsas məsələlərindən biri sosializm quruculuğu yoluna düşmüş Rusiyanı və ona tərəfdar olanları dünyadan təcrid etmək və bolşevik inqilabını beşiyində boğmaq idi. Odur ki, 44 dövlətin qoşulduğu Millətlər Cəmiyyəti digər beynəlxalq məsələlərlə yanaşı, bu

problemi də daim diqqətdə saxlayırdı. Beləliklə, SSRİ tanınana və faşizm təhlükəsi qarşısında 1934-cü ildə Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edilənə qədərki dövrdə dünyada hökm sürən kapitalizm və sosializm qarşılıqlı mübarizəsinin əsası məhz Versal sülhü tərəfindən qoyulmuşdu. Bu da iki antoqonist sistemi bir-birinə qarşı daim açıq və gizli müharibə aparmağa sövq edirdi. Bir tərəfdə SSRİ başda olmaqla sosializmin yürüşü, dünya inqilabı çağırışları artır, digər tərəfdə isə sosializmin, proletar inqilablarının qarşısını almaq üçün vahid anti-sosialist geostrateji mübarizə cəbhəsi yaradılmışdı.

Versal-Vaşinqton sisteminin ziddiyyətlərindən biri də onun şərtlərinin ümumi xarakter daşması, konkret şəraitdə və konkret dövlətlərə tətbiqi mexanizmlərinin olmaması idi. Xüsusən onun kollektiv təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı müəyyən etdiyi prinsiplərin həyata keçirilməsinə nəzarət etməli olan Millətlər Cəmiyyətinin yarıtmaz fəaliyyəti bu sistemin işləməsinə imkan vermirdi.

Liqa tərkibində olan dövlətlər kollektiv və fərdi təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün birgə deyil, ayrı-ayrılıqda, bəzən də bir neçə dövlətlə fərdi qaydada öz problemlərinin həllinə üstünlük verirdilər. Məsələn, Versal sülhünün heç beş ili tamam olmamış (1922-ci ildə) RSFSR və Almaniya danışıqlara başlayır, Versalın şərtlərinə zidd olaraq aralarında qarşılıqlı razılıq haqqında müqavilə imzalayır və dövlətlərarası münasibətlərini bərpa edirlər.

Yaxud Versal sazişinin mürəkkəbi qurumamış – bir il sonra Türkiyə, Bolqarıstan, Macarıstan, Rumıniya, Çin və başqa dövlətlər Sovet Rusiyası ilə münasibətlərinə yenidən baxırlar. Bunun ardınca 1921-1922-ci illərdə ABŞ, İngiltərə, Fransa və Yaponiya Sakit okean adalarının bölüşdürülməsi və milli-dövlət hüquqlarının qarşılıqlı qorunması haqqında saziş imzalayırlar. Bir az sonra Çinin tanınması haqqında doqquz böyük dövlətin, Sakit okeanda hərbi güc tarazlığı haqqında beş dövlətin bağladığı sazişlər və s. ortaya çıxır. Beləliklə, göründüyü kimi, həm müharibəni udanlar və məğlublar, həm də müharibədə iştirak etməyən, lakin Versalda milli maraqları pozu-

lan dövlətlər bu sistemin prinsiplərini ayrı-ayrılıqda pozaraq özlərinə sərf edən şəkildə həyata keçirməyə cəhdlər göstərirdilər.

1922-1939-cu illərdə dünyada cərəyan edən geosiyasi münasibətlərin və dövlətlərarası əlaqələrin geniş tərəflərinə toxunmadan bir neçə **əsas meylini** nəzərdən keçirmək zəruridir.

Bu dövrün geosiyasi münasibətlərini xarakterizə edən *əsas real-lıqlardan* biri anti-kommunist bloku ölkələrinin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Sovet Rusiyasının çətinlikləri dəf etməsi, keçmiş Rusiya imperiyası ərazilərində sosialist idarəçilik rejimləri yaratması, proletariat diktaturası sərhədlərinin getdikcə genişlənməsi və SSRİ-nin yaradılması oldu. O illərdə sovet rejiminə qarşı mübarizədə bütün böyük dövlətlər – ABŞ, İngiltərə, Fransa, Yaponiya, İtaliya, Polşa və başqaları iştirak edirdilər. Onlar Rusiyanın və sosialist rejimli digər dövlətlərin içərisində əksinqilabçı qüvvələri hərəkətə gətirmişdilər. Lakin bu cəhdlər heç bir səmərə vermədi, rus inqilabı və sosializm nəinki yaşadı, əksinə, sovet Rusiyası (1922-ci ildən SSRİ) 1939-cu ilə qədər öz sərhədlərini Avrasiyada – Ukrayna, Belorusiya, Gürcüstan, Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan, və başqalarının hesabına xeyli genişləndirdi, beynəlxalq təcrid vəziyyətindən çıxdı və o zaman üçün dünyanı real təhlükə ilə üz-üzə qoyan faşist Almaniyasına qarşı mübarizə mərkəzlərindən birinə çevrildi.

Bundan başqa, SSRİ-nin yaşaması, sosialist hərəkatının tədricən bir ölkə çərçivəsini aşması və bütün dünyaya yayılması beynəlxalq aləmi məcbur etdi ki, Versal sülhünün şərtlərinə yenidən baxsın, sovet rejimli ölkələri tanıсын, onlarla dinc yanaşı yaşamağın yollarını taparaq, şərtlərini və prinsiplərini müəyyənləşdirsin. Odur ki, 1934-cü ildə SSRİ bir dövlət kimi beynəlxalq aləm tərəfindən tanındı və Millətlər Cəmiyyətinə qəbul edildi.

1922-1939-cu illərdə dünyanın geosiyasetini və beynəlxalq münasibətlərin meyllərini müəyyən edən *cəhətlərdən biri də* Versal-Vaşinqton sisteminin bütün qadağalarına baxmayaraq, Almaniyanın Av-

ropada yenidən güclənməsi, beynəlxalq normalara və Versalın tələblərinə tabəsizlik nümayiş etdirməsi və dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda mübarizəyə başlaması idi. Birinci Dünya müharibəsində məğlub olmasından heç on il keçməmiş Almaniya yenidən Avropada güclənməyə və Versal-Vaşinqton sisteminin yaratdığı kollektiv təhlükəsizlik sisteminə meydan oxumağa başlayır.

Almaniyanın hegemonluq iddiası ilə Avropanın əsas dövlətlərinin təhlükəsizlik cəhdləri arasında getdikcə güclənən qarşıdurma o dövrün beynəlxalq münasibətlərinin bütün sahələrinə təsirini göstərməyə başlayır. Dünyanı yenidən bölüşdürmək, kontinental Avropaya və bütün Avrasiyaya sahib olmaq uğrunda Almaniyanın başladığı mübarizə tezliklə başqa qitələrə də keçmiş və İkinci Dünya müharibəsinə ciddi hazırlıq başlanmışdı. Qısa vaxt ərzində Almaniya, İtaliya və Avstriyada faşist rejimi qurulur, İspaniya və Fransada hakimiyyət dəyişikliyinə cəhd göstərilir. 1931-ci ildə Yaponiya Versal sülhünü pozaraq Çinə hücum edir, Mancuriyanı tutur və 1933-cü ildə Millətlər Cəmiyyətindən çıxır. Bunun ardınca 1933-35-ci illərdə Hitler Almaniyanı Millətlər Cəmiyyətindən çıxarır və İtaliyanın İspaniyaya müdaxiləsini dəstəkləyir. 1936-37-ci illərdə Almaniya, Yaponiya və İtaliya **birgə Pakt** imzalayır və o zaman İspaniyada faşist rejiminin yaranmasına mane olmaq istəyən "Komintern" qüvvələrinə qarşı birlikdə hərəkətə başlayırlar. Hitler alman qoşunlarını Reyn vilayətinə və Avstriyaya yeridir və bu əraziləri zəbt edir.

1922-39-cu illərin beynəlxalq münasibətlərinin *əsas xüsusiyyətlərindən biri də* yenə də dövlətlərarası əlaqələrdə, kollektiv təhlükəsizlik və ümumi sülhə yanaşmada prinsipiallığın və səmimiyyətin itirilməsi, hər bir dövlətin əsasən maraqları çərçivəsində hərəkət etməsi, gizli geosiyasi və diplomatik gedişlərin ölkələrarası diplomatik davranışın əsas normalarından birinə çevrilməsi və s. idi. Əlbəttə, dünyanın 44 dövləti, xüsusən ABŞ, İngiltərə, Fransa, SSRİ və Yaponiya kimi böyük dövlətlər bir-biri və Almaniya ilə münasibətdə sona qədər səmimi və prinsiplial olsaydılar, İkinci Dünya müharibəsinin qarşısını al-

maq olardı. Bu dövlətlərin hər biri ayrı-ayrılıqda Almaniya və onun nasist rəhbəri A.Hitlərlə öz maraqları çərçivəsində sövdələşir, ondan rəqiblərinin əleyhinə istifadə etməyə çalışırdılar. Əslində, ABŞ, İngiltərə və Fransa Almaniyanı SSRİ-yə qarşı, SSRİ isə öz növbəsində onların əleyhinə yönəltməyə çalışırdı. Həmin ölkə başçılarının o dövrdə ciddi qəbul etmədiyi Hitler isə hər iki tərəfdən məqsədləri üçün istifadə edərək, gizli, yaxud açıq razılaşmalar yolu ilə onları maraqları çərçivəsində məharətlə yönləndirirdi.

Bəhs olunan dövrdə Almaniya ilə münasibətlərdə daha fəal taktiki addımlar atan, Versalın şərtlərini pozmaqda ona yardım edən əsas ölkə ABŞ idi. Bu ölkəni öz rəqibi olan Fransa və İngiltərəyə qarşı istifadə etməkdə ABŞ-ın öz geosiyasi planları var idi. Bu barədə sonrakı fəsillərdə danışılacaqdır.

Beləliklə, 30-cu illərdə Almaniya dünyadakı dövlətlərarası geosiyasi ziddiyyətlərdən məharətlə bəhrələnərək ətrafında ayrı-ayrı ölkələrlə blok yaradır və keçmiş rəqiblərinə qarşı açıq-aşkar çıxış etməyə başlayır. Dünyanın o zamankı geosiyasi güclərinin Almaniyanın bu hərəkətlərinə göz yumması və Hitlərlə gizli danışıqlara başlaması onu bir qədər də ruhlandırır və tezliklə alman qoşunlarını Reynə, İspaniya və Avstriyaya daxil olmağa şübhələndirir. Bunun ardınca Hitler Fransa və İngiltərəni ya müharibə, ya da Çexoslovakiyanın almanlar yaşayan Sudet əyalətinin Almaniya birləşdirilməsi dilemması qarşısında qoyaraq **Münhen sövdələşməsinə** (1938) imza atmağa məcbur edir. O zaman SSRİ Çexoslovakiyanın parçalanmasına mane olmaq istəsə də, ABŞ bu sövdələşməyə etiraz etmir və beləliklə, alman qoşunları Çexoslovakiyanın yarısını işğal edir. Münhenin ardınca Almaniya qarşı mübarizə apara biləcək dörd əsas dövlətdən (İngiltərə, Fransa, ABŞ və SSRİ) biri olan **İngiltərə 1938-ci il sentyabrın 30-da Hitlərlə ingilissayağı "dostluq və hücum etməmək haqqında"** gizli saziş bağlayır. Bununla, İngiltərə maraqlarını qorumaq və təhlükəli Almaniyanı rəqiblərinə qarşı yönəltmək məqsədi güdsə də, Almaniyanın Avropada işğal planlarına yaşıl işıq yan-

dırır. İngilislərin bu hərəkəti Fransanı da **1938-ci il dekabrın 6-da Almaniya ilə eyni məzmunlu** saziş bağlamağa və təhlükəni özündən uzaqlaşdırmağa sövq edir. Bu, Hitlerin əl-qolunu daha da açır.

Fransa və İngiltərə hesab edirdi ki, bu separat sazişlərlə onlar Hitlerin Şərqə hücumuna və Almaniya ilə Rusiya arasında müharibənin başlanmasına şərait yaradacaqlar. Hər iki ölkə bu müharibədən öz xeyrinə yararlına biləcəyinə ümid edirdi. Onlar düşünürdülər ki, müharibədə rəqiblər (Almaniya və Rusiya) zəifləyəcək və bu da Avropadakı yeni geosiyasi təhlükələri aradan qaldıracaqdır.

İngiltərə və Fransanın Almaniyanı Şərqə doğru (SSRİ-yə) yönəltmək niyyətlərindən Hitler məharətlə istifadə etdi. O, gizli şəkildə SSRİ ilə də danışıqlara başlayır və **1939-cu il avqustun 23-də Ribbentrop-Molotov paktı** (Qərbdə bu pakt nasist-sovet paktı da adlandırılır – Ə.H.) deyilən gizli saziş bağlayaraq Qara dənizdən tutmuş Baltik dənizinə qədər olan ərazilərin 1914-cü il sərhədləri (Rusiya imperiyasının sərhədləri) çərçivəsində bölünməsi və 10 il müddətinə hücum etməmək haqqında razılığa gəlir. Gizli pakta əsasən Almaniya ilə SSRİ arasında qonşu dövlətlərin və xalqların ərazilərindən ibarət bufer zona yaradılırdı. Almaniya Polşa və Litva, SSRİ isə Finlandiya, Estoniya, Latviya, Qərbi Ukrayna və Qərbi Belorusiya üzərində hökmranlıq hüququ əldə edirdi. Almaniyanın Polşanı tam işğal etməsindən sonra 28 sentyabr 1939-cu ildə Latviyanın da əraziləri – bir qismi pulla, digər qismi başqa vədlər altında SSRİ-nin əlinə keçir. Beləliklə, İngiltərə, Fransa və ABŞ-ın Almaniyanı SSRİ-yə yönəltmək cəhdləri boşa çıxır. Artıq Qərbi Avropada nə Fransa və İngiltərə, nə də ABŞ və Versal sülhünə qoşulmuş 44 dövlət əsas hadisələrə müdaxilə etmək, Almaniya və onun müttəfiqlərinin geosiyasi maraqlarını təmin etmək uğrunda K.Haushoferin "həyatı məkan" konsepsiyasını Avropada reallaşdırmaq istiqamətindəki hərəkətlərinə mane olmaq, Versal-Vaşinqton sisteminin prinsip və şərtlərinə nəzarət etmək iqtidarında idi.

SSRİ ilə on il müddətində hücum etməmək haqqında saziş imzalayan və bir növ Sərq cəbhəsini müvəqqəti olaraq təhlükəsizləşdirən

A.Hitler 1939-cu ildə Fransa və İngiltərənin təsiri altında olan əraziləri zəbt etməyə başlayır. Elə həmin ildə alman-italyan hərbi birləşmələri İspaniyada İngiltərə, Fransa və SSRİ qüvvələrini məğlub edərək general Franko rejimini yaradırlar. Beləliklə, Birinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından iyirmi il sonra bəşəriyyət öz tarixinin ən qanlı və fəlakətli müharibəsinə doğru irəliləyir.

1939-cu il sentyabrın 1-də Almaniya Polşaya, SSRİ isə Polşanın tərkibində olan Qərbi Ukrayna və Qərbi Belorusiyaya, daha sonra isə Finlandiyaya və Baltikyanı ölkələrə hücum edir. ABŞ, İngiltərə və Fransa dərhal SSRİ-nin bu hərəkətinə reaksiya verir və onu Millətlər Cəmiyyətindən qovur, Almaniyaya isə müharibə elan edirlər. **Beləliklə, beynəlxalq münasibətlərin Versal-Vaşinqton sisteminə son qoyulur.**

İkinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə kollektiv təhlükəsizlik sistemi, Millətlər Cəmiyyəti və onun beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində əldə olunmuş razılaşmalar və müqavilələr artıq qüvvədən düşür, diplomatik vasitələrlə qorunması mümkün olmadığı üçün dayandırılır. Müharibə başlayar-başlamaz Almaniyanın müttəfiqi hesab olunan Yaponiya Çinin böyük hissəsini işğal edir və SSRİ-yə qarşı Uzaq Şərqdə müharibəyə başlayır.

Beləliklə, 1922-1939-cu illərdə aparıcı dövlətlərin qeyri-səmimi siyasəti və maraqlarına görə kollektiv təhlükəsizlik tələblərinə, Versal-Vaşinqton sistemi çərçivəsində razılaşdırılmış beynəlxalq hüquq normalarına və sivil birgəyaşayış qaydalarına ikili yanaşması Avropada və dünyada yeni qanlı və fəlakətli qarşılıqlı şərət yaratdı. 1939-cu ildə bir vaxtlar Millətlər Cəmiyyəti tərkibində birgə fəaliyyət göstərən 44 dövlət yenidən müharibəyə cəlb olundu və onların yaratdığı beynəlxalq münasibətlər sistemi və geosiyasi təsir dairəsi pozuldu, yerini İkinci Dünya müharibəsinə verdi. Millətlər Cəmiyyəti formal olaraq dünya müharibəsinin sonuna qədər mövcud olsa da, faktiki olaraq 1939-cu ildə fəaliyyətinə son qoydu.

**Potsdam dövrü:
İkiqütblü dünya sistemi modelinə və geosiyasi
qarşিদurma dövrünə keçid
(1945-1991)**

İkinci Dünya müharibəsinin başlanmasından keçən 20 ay ərzində alman qoşunları bütün Şimal-Qərbi Avropanın kiçik dövlətlərini işğal edərək Balkanları, Polşanı, Çexoslovakiyanı, Belçikanı, Hollandiyanı, Danimarkanı, Norveçi, Bolqarıstanı, Albaniyanı, Yuqoslaviyanı ələ keçirmiş, Macarıstan, Rumıniya və Finlandiyanı təsir dairəsi altına almış, Fransanı təslim olmağa məcbur etmişdi. Bütün bu ölkələrin iqtisadi, ərazi, insan və s. ehtiyatları alman hərbi maşınının əlinə keçmişdi.

1941-ci ildə artıq SSRİ və İngiltərə də almanların hücumlarını gözləyirdilər. ABŞ-ı alman təhlükəsindən okeanlar və bir qədər uzaqda olması sığortalasa da, o hər halda Hitlerin qısa müddətdə qazandığı müvəffəqiyyətdən ciddi təşviş keçirməkdə idi. 1941-ci ilin iyun ayında alman qoşunlarının SSRİ-yə hücumu ingilis-amerikan siyasi dairələrinə bir qədər azad nəfəs almağa imkan versə də, ümumilikdə onların rahat olması üçün heç bir əsas yox idi.

Bütün tərəqqipərvər bəşəriyyət, dünyanın hitlerizm təhlükəsi ilə üz-üzə gələn xalqları birləşərək, XX əsrin bəlasından xilas olmaq üçün ayağa qalxmışdı. Faşizmə qarşı mübarizə əzmi tezliklə bütün geosiyasi, sinfi və ideoloji sədləri aşaraq anti-Hitler koalisiyasının yaranmasına və alman-italyan-yapon işğalına qarşı birgə mübarizənin təşkil olunmasına gətirib çıxardı. 1941-42-ci illərdə Hitler və onun müttəfiqləri əleyhinə SSRİ, İngiltərə və ABŞ-ın yaratdığı hərbi-siyasi ittifaqa müharibənin gedişində 50-yə yaxın kiçik və böyük dövlət qoşuldu.

Müharibənin gedişində əsas məqsəd Avropanı və dünyanı alman işğalçılarından və onların müttəfiqlərindən azad etmək olsa da, müharibədən sonrakı geosiyasi strukturlaşma və dövlətlərarası münasi-

bətlər sistemi, dünyanın bircəyşayış normalarının yenidən bərpa olunması və kollektiv təhlükəsizlik məsələləri beynəlxalq ictimaiyyətin əsas müzakirə mövzusu oldu. Əlbəttə, hər şey Almaniyaya qarşı mübarizənin önündə gedən SSRİ, İngiltərə və ABŞ-ın mövqeyindən, onlar arasındakı münasibətlərdən asılı idi. Dünyanın və beynəlxalq münasibətlərin müharibədən sonrakı taleyi ilə bağlı üç böyük dövlətin ilk məsləhətləşməsi 1943-cü ilin oktyabrında xarici işlər nazirlərinin Moskva konfransında aparılmış, həmin ilin 28 noyabr – 1 dekabrında isə dövlət başçılarının Tehran konfransında geniş müzakirə olunmuşdu. Bu konfranslarda müharibədə qələbənin qazanılması, müharibədən sonrakı Avropanın və dünyanın geosiyasi məsələləri, dövlətlərarası münasibətlərin bütün tərəfləri ətrafında geniş fikir mübadiləsi aparılmışdı.

Konfranslarda ABŞ və İngiltərə tərəfi Almaniya məğlub ediləndən sonra Versal-Vaşinqton sisteminə qayıtmağı, dövlətlərin müharibədən əvvəlki sərhəd və ərazilərinin bərpasını, onlar üzərində iri dövlətlərin kollektiv nəzarətinin yaradılmasını, dövlətlərarası əlaqələrin yeni prinsiplərinin qəbulunu, SSRİ isə Avropa xalqlarına dövlətlərinin bərpasını və onların daxili idarəçilik sistemlərinin müstəqil müəyyən edilməsi üçün lazımi şəraitin yaradılmasını təklif edirdi.

1942-44-cü illərdə hər üç dövlət Avropada və dünyada gələcək geosiyasi və dövlətlərarası əlaqələrlə bağlı mənafeələrinə, xüsusən ideoloji-sinfi maraqlara cavab verən mövqe nümayiş etdirirdi. Müharibənin əsas mərkəzində dayanan SSRİ çalışırdı ki, alman faşizminin işğalından azad etdiyi ölkələrdə proletar diktaturası, sosialist yönli hakimiyyət formalaşdırsın və onları SSRİ-nin birbaşa təsiri altına alsın. Əslində bu müharibə SSRİ-yə dünya inqilabı ideyasını reallaşdırmaq, sosializmi yaymaq və özünü təcridolmadan xilas etmək üçün əlverişli şərait yaratmışdı.

Müharibənin sonu yaxınlaşdıqca dünyada gələcək rolların və təsir dairələrinin bölünməsi uğrunda SSRİ-ABŞ mübarizəsi güclənirdi. Hər iki dövlət daha çox ölkəni öz tərəfinə çəkməklə, orada istədiyi

hakimiyyəti formalaşdırmaq və onların gələcək siyasətlərinə təsir göstərmək üçün bütün mümkün vasitələri səfərbər etmişdi.

SSRİ Şərqi Avropanı demək olar ki, tam təsiri altına almışdı, bu ərəzidə baş verən milli-azadlıq hərəkatlarına, qurulmuş yeni rejimlərə nəzarət edirdi.

ABŞ isə Qərbi Avropanı təsiri altında saxlayaraq SSRİ-ni bu ərəzilərə buraxmamaq üçün tədbirlər görürdü.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, İkinci Dünya müharibəsinin başa çatması və gələcək dünyanın taleyini müəyyən etmək zərurəti ABŞ, SSRİ və İngiltərənin dövlət rəhbərlərini 1945-ci ilin fevralında **Yaltada**, iyul-avqust aylarında isə **Potsdamda** bir araya gəlməyə məcbur etdi.

İkinci Dünya müharibəsinin başa çatması artıq təkcə Avropa və Amerika qitəsində deyil, bütün dünyada yeni geosiyasi, təhlükəsizlik və beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaradılmasını zəruri edirdi.

Beləliklə, hələ Yaponiya ilə müharibə başa çatmamış müharibədən sonrakı dünya və dövlətlərarası geosiyasi münasibətlər sisteminin yeni düzəninin yaradılması ilə bağlı SSRİ, İngiltərə və ABŞ arasında müzakirələr başlandı.

Yeni beynəlxalq münasibətlər sistemi Vestfal və Versal-Vaşinqton modelinin bəzi prinsiplərini əsasən qoruyub saxlasa da, dünya siyasətinə ikiqütblü (SSRİ və ABŞ-ın digər dövlətlərdən hərbi-siyasi üstünlüyünə əsaslanan və dünyada onların fəvqəldövlət hüququ statusunu təsdiq edən) sistem gətirdi.

Bu sistemin yaranması İkinci Dünya müharibəsinə cəlb olunmuş dövlətləri də tədricən iki düşərgə ətrafında bölünməyə sövq etdi. Bir qrup dövlət artıq müharibənin gedişində sosialist inkişaf yolunu seçərək SSRİ-nin ətrafında, digər qrup isə SSRİ və sosialist inqilabı qorxusu qarşısında kapitalist inkişafı modelinin əsas hərəkatverici qüvvəsi hesab olunan ABŞ-ın ətrafında birləşməyə başladı.

Hər iki düşərgənin favoritləri olan SSRİ və ABŞ hələ İkinci Dünya müharibəsinin gedişi zamanı dünyanın gələcək geosiyasi xə-

ritəsinin müəyyənləşdirilməsi, özünün və müttəfiqlərinin geostrateji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, gələcək hərbi-siyasi blokların yaradılması və onun coğrafiyasının genişləndirilməsi qayğısına qalmışdılar. Odur ki, bloklaşmanı rəsmiləşdirmək, gələcək qarşudurmanın və soyuq müharibənin cizgilərini, ideoloji, hərbi-siyasi mübarizənin əhatə dairəsini və istiqamətlərini bəyan etmək o qədər də özünü gözlətmədi.

Müharibə başa çatdıqdan sonra Avropada meydana gəlmiş yeni güc mərkəzləri dünyanın geosiyasi qüvvələr nisbətini tam dəyişdi və hüdudlarını müəyyənləşdirdi.

SSRİ əvvəlki dövrə nisbətən müharibədən hərbi-strateji və geosiyasi imkanlarına görə daha da möhkəmlənmiş vəziyyətdə çıxdı. Tarixində ilk dəfə olaraq, Avrasiyada Rusiya ətrafında nəhəng geosiyasi müttəfiq bloku yaradıldı.

Mahiyyətinə görə **Potsdam konfransında dünyanın əvvəlki imperiyalararası çoxqütblü güc tarazlığına söykənən geosiyasi strukturu fəvqəlgüclərin ikiqütblü qarşudurmasına əsaslanan sistemlə əvəz olundu.**

Bu qütbləşmənin əsas səciyyəvi cəhəti iki nəhəng dövlətin ətrafında bloklaşmış ölkələrin sinfi-ideoloji və hərbi qarşudurmasında, onların həm Avropaya hakim olmağa, həm də fəaliyyətini Avropadan kənara çıxarmağa, Asiya, Afrika, Amerika qitələrində tərəfdar tapmağa can atmasında idi.

Düşürgələşmə müharibənin gedişində başlasa da, onun tam strukturlaşması, təşkilatlanması müharibənin bitməsindən sonra on ilə qədər vaxt apardı.

Avropada müharibənin sona çatmasına bir neçə gün qalmış dünyanın 50 ölkəsini təmsil edən xarici işlər nazirləri ABŞ-ın San-Fransisko şəhərinə toplaşaraq müharibədən sonra dövlət və xalqların kollektiv təhlükəsizlik məsələlərinin, dövlətlərarası ziddiyyətlərin və əməkdaşlığın, müharibədən sonrakı sərhədlərin, sosial-iqtisadi problemlərin kompleks müzakirəsinə başladılar. Çox gərgin müzakirə və

diskussiyalardan sonra konfrans iştirakçıları 1945-ci il iyun ayının 26-da **Birləşmiş Millətlər Təşkilatı** adlanan beynəlxalq qurumun yaranmasını bəyan etdilər və onun nizamnaməsini imzaladılar.

BMT Nizamnaməsinin imzalanması beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaranması və inkişafı tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Beynəlxalq münasibətlər tarixində ilk dəfə məhz BMT Nizamnaməsində xalqların bərabərliyi, müqəddəratını təyin etməsi, dövlətlərin daxili işinə müdaxilənin yolverilməzliyi, münaqişəli məsələlərin dinc yolla həlli və s. kimi fundamental qaydalar və prinsiplər öz əksini tapmışdır. Nizamnamədə BMT-nin məqsədi, bu təşkilatın hüquqları, qarşısında duran vəzifələr və onların icra mexanizmi əks olunmuşdu.

Beləliklə, **dünyanın geosiyasi strukturunun və beynəlxalq münasibətlər sisteminin 1648-ci il Vestfal sazişindən başlanan formalaşma tarixi İkinci Dünya müharibəsinin sonlarında Yalta-Potsdam sülh sazişlərinin bağlanması və BMT-nin yaranması, dünya dövlətlərinin qısa müddətdə bu təşkilata qoşulması ilə başa çatdı.**

Beynəlxalq münasibətlərin 1945-ci ildən başlanan və 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutu, sosialist düşərgəsinin dağılmasına qədər olan dövrünün ən mühüm problemi də SSRİ və ABŞ arasında dünyada hegemonluq uğrunda gedən ideoloji mübarizə və bir-birinə qarşı sürətli silahlanma hesab olunur. Bu işə demək olar ki, dünyanın dövlət və xalqlarının üçdə iki hissəsindən çoxu cəlb olunmuşdu. Hər iki tərəf müharibənin gedişində və sonunda öz üzərinə götürdüyü öhdəlikləri, dinc yanaşı yaşamaq, kollektiv sülhə və təhlükəsizliyə nail olmaq haqqındakı saziş və razılaşmaları tezliklə unutmğa və pozmağa başladı.

İkinci Dünya müharibəsi bu müharibəyə cəlb olunmuş dövlətlərin və xalqların hamısına böyük maddi, mənəvi və insan tələfatı ilə nəticələnən ağır zərbə vurmuşdu. Müharibənin dəhşətləri dağıdılmış və xarabazarlığa çevrilmiş şəhər və kəndlərdə, yerlə yeksan olmuş maddi-mədəniyyət obyektlərində, on milyonlarla insan həyatının itirilməsində izlərini buraxmışdı. İnsanlıq artıq bundan sonra baş verə

biləcək müharibələrin, müasir silahların işə salınmasının getdikcə daha təhlükəli və faciəli sonluqla nəticələnəcəyini aydın görürdü. Lakin bütün bunlar SSRİ və ABŞ-ın ideoloji iddialarını, dünya hegemonluğuna can atma siyasətini dayandıra bilmədi.

Bundan başqa, müharibənin gedişində istehsalı genişlənmiş və on dəfələrlə artmış ağır hərbi texnika, yığılıb qalmış tank və təyyarələr, hərbi sursatlar və s. nəinki məhv edilmədi və ya istehsalı azaldılmadı, əksinə, yeni-yeni avadanlıqlar kəşf etmək, daha təhlükəli kütləvi qırğın silahları yaratmaq sahəsində əsl yarış başlandı.

Bir az əvvəl bir düşərgədə – anti-Hitler koalisiyasında müttəfiq kimi çıxış edən SSRİ və ABŞ müharibədən sonra bir-birinə getdikcə daha çox etimadsızlıq nümayiş etdirərək barışmaz düşmənlərə çevrildilər. Ən təhlükəlisi isə bu qarşıdurmaya hər iki tərəfdən Avropanın və dünyanın digər ölkələri və xalqlarının da cəlb edilməsi idi.

SSRİ-nin və sosializm düşərgəsinin müharibədən sonra dünyada artan nüfuzu və təsiri ABŞ-ı dərhal bu düşərgəyə qarşı səfərbər olmağa və təcili tədbirlər görməyə sövq edirdi. Otuz il beynəlxalq aləmdən təcrid olunmuş SSRİ-nin müharibənin sonunda dünyada belə yüksək nüfuz qazanması və demək olar ki, "dünya sosializm inqilablarına" rəhbərlik etməsi müvafiq olaraq ABŞ-ı ciddi seçim qarşısında qoyurdu və ona gələcək dünyada gərgin rəqabət perspektivi vəd edirdi. SSRİ müharibədən iqtisadi cəhətdən zəif halda çıxsa da, onun iqtisadiyyatı tam hərbi rəlsə keçirilmişdi. ABŞ da öz növbəsində müharibənin sonunda dünyanın ən güclü hərbi, iqtisadi və maliyyə imkanları olan dövlətinə çevrilmişdi. 1945-ci ildə atom bombasını əldə etməklə ABŞ geosiyasi parametrlərinə görə demək olar ki, dünyanın hegemon ölkəsi olmuşdu.

Göründüyü kimi, dünya seçim qarşısında qalmışdı: ya insanların bərabərliyini, əmin-amanlıq və sülh şəraitində yaşamaq arzularını, dövlətlərin bir-biri ilə sülh və əməkdaşlıq mühitində fəaliyyət göstərmək imkanlarını bəyan edən SSRİ-nin sosializm yolunu seçməli, ya da xalqlara və dövlətlərə real iqtisadi və maliyyə yardımı, azad seçim

imkanları vəd edən və reallaşdırmağa hazır olan ABŞ-ın dəstək və himayəsindən yararlanmalı idi. Nəzərə alınsa ki, ABŞ özünün məşhur **Marşall planı** çərçivəsində "Avropa ölkələrinin dağılmış iqtisadiyyatının bərpası" məqsədilə artıq Qərbi Avropa dövlətlərinə külli miqdarda qrant yardımını ayırmaq fikrini reallaşdırmağa başlamışdı, onda Avropanın seçiminin nə qədər məsuliyyətli olması özünü göstərir.

SSRİ-ABŞ qarşılıqlı müharibəni şərtləndirən cəhətlərdən biri də İkinci Dünya müharibəsinin gedişində Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya və Yaponiya kimi ölkələrin aparıcı dövlət statusunu itirməsi, bu iki dövlətin isə əksinə, lider mövqeyinə yüksəlməsi idi. ABŞ üçün o zamana qədər dünyada əsas söz sahibi olan bu ölkələrin beynəlxalq münasibətlər sistemində əvvəlki təsir imkanlarını itirməsi məqbul olsa da, SSRİ-nin yeni mövqeyi onu qane etmirdi. Odur ki, ABŞ SSRİ-yə müharibədə qalib və ya məğlub olmasından asılı olmayaraq İngiltərə, Fransa, Almaniya, Yaponiya, Çin və başqa dövlətlərlə eyni vəziyyətdə olan bir ölkə kimi yanaşır, onun ikinci qütbün başında durmasını və beynəlxalq münasibətlərdə fərqli mövqe nümayiş etdirməsini, ABŞ-ın mövqeləri ilə razılaşmamasını və s. kimi lider dövlətlərə məxsus hərəkətlərini sadəcə həzm edə bilmirdi. Çünki ideya cəlbədiciyi və müharibədən sonra Avropanın alman işğalçılarından azad edilməsində qazandığı müsbət imic istisna olmaqla, SSRİ-nin dünyada lider dövlət kimi çıxış etməsi üçün heç bir ciddi əsası yox idi. ABŞ isə əksinə, hərbi, iqtisadi, maliyyə və əmək ehtiyatlarına görə 1945-ci il üçün dünyanın ən güclü, qüdrətli fəvqəldövləti idi. Bu ölkənin geosiyasətçiləri *məhz ABŞ-ın dünya siyasətini və beynəlxalq münasibətlərin mahiyyətini, bəşəriyyətin inkişafını, dövlətlərarası əlaqələri özünün məqbul saydığı şəkildə tənzimləyə və müəyyən edə biləcəyi* ideyasını bəşəriyyətə təlqin etməyə çalışırdılar. Onun bu statusuna və istəyinə mane ola biləcək, himayə etdiyi kapitalist dünyasına və azad rəqabətli dünya iqtisadiyyatına qarşı dura biləcək yeganə ölkə o zaman SSRİ idi. Ona görə də ABŞ özünün və müttəfiqlərinin bütün maddi, mənəvi və ideolo-

ji ehtiyatlarını səfərbər edərək, Sovet İttifaqına qarşı mübarizə və "soyuq müharibə"yə başlayır. Müvafiq olaraq özünün və digər sosialist ölkələrinin siyasi, iqtisadi və ideoloji ehtiyatlarını səfərbər edən SSRİ də öz növbəsində 1945-ci ildən başlayaraq dünyada kapitalist ölkələrinin və ABŞ-ın əleyhinə fəaliyyətini gücləndirir.

SSRİ-ABŞ qarşıdurmasının kəskinləşməsini şərtləndirən amillərdən biri də müharibənin gedişində ABŞ-da atom silahının yaradılması, sonra isə Yaponiyada tətbiq edilməsi və dünya hegemonluğu iddiasının reallaşdırılmasında bu silahın üstünlüyündən ideoloji vasitə kimi istifadə olunması idi. ABŞ hökuməti elmin bu böyük kəşfindən öz xalqının və bütövlükdə bəşəriyyətin tərəqqisi üçün, yaxud dünyada sivil birgəyaşayış normalarını pozan, kollektiv təhlükəsizliyə, sülhə maneçilik törədən dövlətlərə qarşı təzyiq vasitəsi kimi istifadə edilməsi yolu ilə deyil, özünün dünya hegemonluğu iddiasını reallaşdırmaq, SSRİ-nin isə dünyada təsirini azaltmaq istiqamətində istifadə edirdi. Bu da SSRİ-ni adekvat addım atmağa sövq edirdi ki, onun da nəticəsi bəşəriyyət üçün yeni-yeni təhlükələr vəd edirdi.

1946-cı ildən başlayaraq ABŞ-SSRİ qarşıdurması güclənir və hər iki tərəf müharibədən sonrakı dövr üçün razılaşdırılmış normalardan, kollektiv təhlükəsizliyin prinsip və şərtlərindən birtərəfli qaydada maraqları çərçivəsində istifadə etməyə başlayır. ABŞ malik olduğu atom silahı, iqtisadi, maliyyə üstünlüklərindən istifadə edərək Qərbi Avropa dövlətlərini ətrafına toplayır və dünyanı sosializm və SSRİ təhlükəsindən xilas etmək missiyasını üzərinə götürür. SSRİ isə öz növbəsində yenicə sosialist inkişafı yoluna qədəm qoymuş ölkələrin "müqavimət hərəkatına" rəhbərliyi, kapitalizmə qarşı mübarizə və dünya proletar inqilabının həyata keçirilməsi missiyasını üzərinə götürür. Beləliklə, 1941-1945-ci illərdə faşizmə qarşı mübarizədə müttəfiq olmuş SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa və b. dövlətlər bundan sonra artıq rəqib dövlətlərə çevrilirlər. Həm Avropa qitəsinin daxilində, həm də o vaxta qədər Böyük Britaniya, Fransa, ABŞ, Almaniya, Yaponiya və SSRİ-nin təsiri altında olan Asiya, Afrika və

Latın Amerikası ərazilərində mövcud olan dövlət və xalqların cəlb olunduğu transmilli ideoloji qarşıdurma və soyuq müharibə başlayır.

1945-ci ildə ABŞ prezidenti vəzifəsində Ruzvelti Trumen əvəz edir və onun yeni geostrareji doktrinası çərçivəsində SSRİ-yə və onun Avropada təsirinə qarşı mübarizə bir qədər də gücləndirilir. 1947-ci ildən ABŞ öz təsir dairəsinə daxil olan Qərbi Avropa ölkələrinə Marşall planı çərçivəsində göstərdiyi yardımları xeyli artırır və SSRİ-ni ciddi seçim qarşısında qoyur. SSRİ ya ABŞ-ın maliyyə-iqtisadi üstünlüyünü qəbul etməli, deməli, onun dünyadakı hegemon rolu ilə barışmalı, ya da müvafiq qarşıdurma yolu tutaraq dünyanın digər ölkələrini səfərbər etməklə ona qarşı mübarizə bloku yaratmalı idi. O zaman SSRİ məhz ikinci yolu seçir və beləliklə, bloklarası ideoloji qarşıdurma güclənir. Sovet hökuməti Marşall planı çərçivəsində ABŞ-ın təklif etdiyi iqtisadi-maliyyə yardımından həm özü imtina edir, həm də sosialist yolunu seçmiş Şərqi Avropanın Polşa, Rumıniya, Çexoslovakiya, Yuqoslaviya və Macarıstan kimi ölkələrini bu yardımdan imtinaya məcbur edir. Beləliklə, 1947-ci ildən Avropada iki sistem arasında açıq şəkildə soyuq müharibə başlanır.

Müharibədə məğlub edilmiş Almaniya üzərində nəzarət üçün yaradılmış müttəfiqlərin (SSRİ, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa) dördtərəfli nəzarət komissiyası 1948-ci ilin mart ayında buraxılır. Buna qədər ABŞ, İngiltərə və Fransa Almaniya ərazilərindəki işğal zonalarını birləşdirmişdilər. 1949-cu ildə isə Almaniya Federativ Respublikasını təşkil etdilər. Həmin il AFR Konstitusiyası qəbul olunur. SSRİ də öz işğal zonasında müvafiq olaraq Almaniya Demokratik Respublikası adlı dövlət yaradır və onun idarəçilik sistemini təsis edir. Almaniya və Berlin şəhəri, ardınca isə bütün Avropa iki qarşıdurma zonasına bölünür.

Bunun ardınca SSRİ atom silahını yaratdığını və onun ilk sınağını (1949) bütün dünyaya nümayiş etdirir. SSRİ-nin 1949-cu ildə atom silahını sınaqdan çıxarması dünya ictimaiyyətini yenidən gələcək təhlükə, kütləvi qırğın silahına malik olan iki əks ideoloji qütb

arasında başlana biləcək müharibənin nəticələri haqqında düşünməyə vadar etdi.

Hələ 1945-ci ildə BMT yanında atom enerjisinə nəzarət üzrə xüsusi komissiyanın yaradılmasına və Təhlükəsizlik Şurasının bütün üzvlərinin komissiyada təmsil olunmasına baxmayaraq, SSRİ atomun sirlərini öyrənənə qədər bu qurum demək olar ki, heç bir əməli iş görə bilməmişdi. Elə ki, dünyada atom üzrə ABŞ-ın inhisarına son qoyuldu, SSRİ-nin o zamana qədər müxtəlif bəhanələrlə mütəmadi olaraq baxılması təxirə salınan "atomdan yalnız dinc məqsədlər üçün istifadə edilməsi tələbləri" yada düşdü. Lakin tərəflər BMT-nin sessiyalarını və iclaslarını bir qayda olaraq, qarşılıqlı ittihamlara yönəldir, silahlanmanın, xüsusən kütləvi qırğın silahlarının qarşısının alınması və qarşılıqlı etimadsızlığın aradan qaldırılması üçün əsaslı bir iş görmək istəmirdilər. Əvəzində isə bu illərdə ABŞ Şimali Atlantik Təşkilatını (NATO), SSRİ isə sosialist ölkələrinin hərbi blokunu – Varşava Müqaviləsi Təşkilatını (VMT) yaratmaq üçün məxfi iş aparırdı.

Lakin BMT tədricən olsa da, dinc yanaşı yaşamaq, beynəlxalq hüquq normalarına əməl etmək, beynəlxalq sülhün, kollektiv təhlükəsizliyin birgə qorunması sahəsində tərəflərin qarşılıqlı narazılığını nizama salır və onun açıq münaqişəyə çevrilməsinə imkan vermirdi. Təkcə 1945-1954-cü illərdə bu təşkilat onlarla sessiyasında, iclaslarında beynəlxalq təhlükəsizlik və qütblər üzrə qarşı-qarşıya dayanmış ölkələrin beynəlxalq hüquqa hörmətlə yanaşması, ona əməl etməsi məsələsini qoymuş və mühüm nəticələr əldə etmişdi. Bu da öz növbəsində İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaranmış gərginliyin aradan qalxmasına yardımçı olmuş, kütləvi qırğın silahlarının istehsalının və ümumiyyətlə, silahlanmanın qarşısını xeyli almışdı.

Bu illərdə beynəlxalq münasibətlər sisteminin varlığını sübut edən və BMT-nin bu sistemdəki əhəmiyyətini nümayiş etdirən mühüm hadisə 1954-cü ildə baş verdi. BMT Baş Məclisinin IX sessiyasında iki mühüm sənəd imzalandı:

- 1) Bütün silahların və silahlı qüvvələrin qarşılıqlı azaldılması, tət-

biqinin məhdudlaşdırılması və nizamlanması haqqında qətnamə;

2) Silahların azaldılması, kütləvi qırğın silahlarının atom, neytron və başqa növlərinin istifadə edilməsinin qadağan olunması haqqında beynəlxalq konvensiya.

Baş Məclis ilk dəfə olaraq müharibədən sonra bütün BMT üzvü olan dövlətlərin adından dünyada silahlanmanın dayandırılması, silahlı qüvvələrin və silahların ixtisarı, kütləvi qırğın silahlarının qadağan olunması, bütün bu proseslər üzərində ciddi nəzarət yaradılması və hamılıqla bu tələblərə əməl olunmasını nəzərdə tutan qətnamə qəbul etdi. Qətnamədə gələcəkdə bu məsələlər üzrə xüsusi beynəlxalq konvensiyanın hazırlanması və səmərəli beynəlxalq nəzarət mexanizminin yaradılmasının vacibliyi qeyd olunurdu.

Lakin BMT-nin bu addımı da ABŞ və SSRİ arasında getdikcə gərginləşən və beynəlxalq münasibətlərin aparıcı istiqamətinə çevrilən mübarizəni dayandıra bilmədi. Çünki bu dövlətləri narahat edən məsələ heç də kollektiv, yaxud fərdi təhlükəsizlik deyildi. Məsələ kimin-kimi məğlub edəcəyi, dünyaya kimin – sosialist ideyaları ilə silahlanmış SSRİ-nin, yoxsa kapitalist yolu ilə gedən ABŞ-ın hakim olacağını həll etmək idi. ABŞ SSRİ-ni müharibəyə qədərki sərhədləri çərçivəsinə sıxışdırmaq, Şərqi Avropada sosialist yönümlü hökumətləri, hərəkətləri boğmaq, sosializmin Avropaya və dünyaya yayılmasının qarşısını almaq istəyirdi. SSRİ isə öz növbəsində, ABŞ-ın və bütün kapitalist sisteminin zəifləməsinə, sosialist yönümlü dövlətlərin sayının artırılmasına, onlar üzərində öz təsirinin güclənməsinə və getdikcə bu dövlətlərin coğrafiyasının genişlənməsinə çalışırdı.

Hər iki dövlət Avropada müxtəlif hərbi, siyasi və iqtisadi bloklar yaratmaq, daha çox dövlətləri bu bloklara qoşmaq uğrunda hərəkətə başladı. ABŞ müxtəlif planlar – Trumen doktrinası¹, Marşall planı² və s. cızaraq, getdikcə SSRİ-nin dəstəyi ilə Avropada vüsət alan müstə-

¹ Bu plan hərbi yolla Avropa dövlətlərini, o cümlədən Türkiyə və Yunanıstanı SSRİ-nin təsiri altına keçməkdən xilas etmək məqsədi daşıyırdı

² Marşall planı maliyyə yardımı göstərərək Avropa dövlətlərinin müharibədə dağıdılmış təsərrüfatlarını bərpa etmək və iqtisadi yolla ABŞ-ın təsiri altına salmaq məqsədi güdüdü.

qillik və milli-azadlıq hərəkatlarını boğmağa, keçmişdə Böyük Britaniyanın təsiri altında olan dövlətlərin SSRİ-yə üz tutmasını əngəlləməyə çalışırdı. SSRİ isə öz növbəsində, Avropada xalqları və dövlətləri keçmişdə tabe olduqları ölkələrin təsirindən çıxarmağa, öz inkişaf yolunu müəyyənləşdirməyə və onları sosialist yolu "seçməyə" sövq edərək, bu işdə bütün lazımı dəstəyini əsirgəməirdi.

1947-ci ildə Qərbi Avropanın bir neçə aparıcı dövləti ABŞ-ın Marşall planına, 1948-ci ildə isə Böyük Britaniyanın təklif etdiyi "Qərb İttifaqı" adlı hərbi-siyasi bloka qoşuldu. 17 mart 1948-ci ildə Brüsseldə Fransa, Belçika, Hollandiya, Böyük Britaniya və Lüksemburq 50 il müddətinə Şimali Atlantik Paktı adlı saziş imzalayaraq kollektiv müdafiə sistemi yaratdılar. Bunun ardınca Qərbi Avropa dövlətləri ABŞ-ın təşəbbüsü ilə 1949-cu il aprelin 4-də Vaşinqtonda toplaşaraq Şimali Atlantik Təşkilatı (NATO) yaradılması haqqında ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, İtaliya, Kanada, Belçika, Hollandiya, Portuqaliya, Danimarka, Norveç, İslandiya və Lüksemburqdan ibarət 12 dövlət arasında müqavilə imzaladılar. 1952-ci ildə bu bloka Türkiyə və Yunanıstan, 1955-ci ildə AFR, daha sonra isə digər Qərbi Avropa dövlətləri qoşuldular. Doğrudur, ABŞ və onun NATO-nu təmsil edən yeni müttəfiqləri bu blokun yaradılmasının beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olduğunu, BMT nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş kollektiv sülh və təhlükəsizliyə xidmət etdiyini bəyan etsələr də, SSRİ və onun tərəfdarları bu addımı ciddi etirazla qarşıladılar və onların müvafiq cavab tədbiri özünü çox da gözlətmədi.

SSRİ və onun sosialist bloku 1947-ci ildə ABŞ-ın Marşall planından imtina edərək özlərinin adekvat planını – Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası (QİYŞ) adlı təşkilatlarını yaradır və onun çərçivəsində sosialist dövlətlərinin iqtisadi gücünü birləşdirmək, sosializm yolunu seçən yeni xalqlara və dövlətlərə birgə yardım göstərmək məqsədini ortaya qoyurlar. 1949-cu il yanvarın 25-də Moskvada QİYŞ-in yaranması elan olundu. SSRİ, Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa, Rumıni-

ya, Çexoslovakiya, Almaniya Demokratik Respublikası bu birliyi təsis etdilər. Qərb dövlətləri buna cavab olaraq SSRİ-yə qarşı yürütdükləri iqtisadi və siyasi blokada siyasətini bütün Şərqi Avropanın sosialist bloku ölkələrinə qarşı da tətbiq etdilər. Bir müddət sonra bu təşkilata Monqolustan, Vyetnam və Kuba da üzv oldu. Beləliklə, bütün Şərqi Avropa ölkələri Qərbdən təcrid edilərək yalnız öz aralarında və SSRİ ilə ticarət-iqtisadi əlaqələr çərçivəsinə salındı. Bu, bir tərəfdən, sosialist düşərgəsi arasında inteqrasiyanı gücləndirsə də, digər tərəfdən Qərb ölkələrini 1949-cu il mayın 5-də Avropa Şurası adı altında qurum yaratmağa və onun çərçivəsində daxili əlaqələri möhkəmləndirməyə vadar etdi. İlk olaraq bu quruma Böyük Britaniya, Belçika, Danimarka, İrlandiya, İtaliya, Lüksemburq, Hollandiya, Norveç, Fransa və İsveçdən ibarət on dövlət, bir qədər keçmiş Yunanistan, Türkiyə, Avstriya, İslandiya, AFR, İspaniya, Portuqaliya və İsveçrə daxil oldu. ABŞ-ın və Qərb ölkələrinin yaratdığı NATO dərhal SSRİ başda olmaqla sosialist ölkələrini adekvat addım atmağa – Varşava Müqaviləsi blokunu (1955) yaratmağa sövq etdi. Bu bloka SSRİ, Polşa, Bolqarıstan, Macarıstan, ADR, Rumıniya və Çexoslovakiya daxil oldu.

NATO ABŞ qoşunlarının Qərbi Avropada, Varşava Müqaviləsi Təşkilatı isə SSRİ ordusunun Şərqi Avropa ölkələrində saxlanması qanuniləşdirirdi. Bu da iki ölkənin Avropada hərbi qarşıdurmasını getdikcə gücləndirirdi.

Soyuq müharibə dövründə geosiyasi münasibətlər

İkinci Dünya müharibəsindən sonra BMT-nin yaranması beynəlxalq münasibətlər sisteminin nizama salınmasında, dövlətlər və xalqlar arasında sivil birgəyaşayış normalarının bərqərar olmasında ciddi amilə çevrilsə də, SSRİ və ABŞ-ın başçılıq etdiyi iki sistemin – sosializm və kapitalizmin siyasi ədəbiyyatda soyuq müharibə kimi xarakterizə edilən "kim-kimi" mübarizəsini dayandıra bilmədi. Buna

baxmayaraq 1950-1990-cı illərdə beynəlxalq münasibətlər nə qədər keşməkeşli olsa da, lokal silahlı toqquşmalar istisna olmaqla, yeni genişmiqyaslı müharibələr baş verməmişdir. Bunun da əsas səbəbi BMT və onun Təhlükəsizlik Şurasının fəaliyyət göstərməsi, mübahisəli məsələlərin danışıqlar yolu ilə, çevik müdaxilələrlə həll edilməsi idi.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsas amili kimi BMT-ni ilk sınaq qarşısında qoyan hadisə 1950-1953-cü illərdə Şimali və Cənubi Koreya arasında baş vermiş müharibə və müvafiq olaraq ABŞ, Çin və SSRİ arasında münasibətlərin kəskinləşməsi oldu. Lakin BMT-nin ciddi səyi və müdaxiləsi ilə bu münaqişə qısa müddətdə yoluna qoyuldu.

Bundan əlavə, BMT-nin fəaliyyətə başlaması və beynəlxalq münasibətlər sistemini tənzimləyən hüquq normalarının qəbul edilməsi müharibədən sonra ayrı-ayrı xalqlar və ölkələrin müstəmləkə rejimindən xilas olması və müstəqillik yolu tutması üçün də münbit şərait yaradırdı. Doğrudur, müstəmləkədən azad olmuş xalq və ölkələr dərhal bu və ya digər ideoloji düşərgənin təsiri altına düşür, beynəlxalq münasibətlərdə ya SSRİ-nin, ya da ABŞ-ın himayəsinə sığınırdılar. Lakin bütün qüsurlarına baxmayaraq beynəlxalq sistem işləyir və dövlətlərarası münasibətlərin açıq qarşıdurmalara çevrilməsinə mane olurdu.

Soyuq müharibə dövrünün əsas səciyyəvi cəhətlərindən biri dünyada iqtisadi, siyasi, *hərbi bloklaşmanın getdikcə güclənməsi və geosiyasi mübarizənin bu bloklar vasitəsilə "kapitalizmin", yaxud "sosiализmin" xeyrinə həll edilməsi siyasətinin yürüdülməsi idi*. Qarşıduran bloklarının ən aparıcıları, əlbəttə, NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı idi. Hər iki tərəf bu qurumların tərkibində bir-birinə qarşı açıq silahlı toqquşmadan çəkinsə də, çox kəskin iqtisadi, ideoloji və soyuq müharibə aparırdı.

Dövrün digər səciyyəvi cəhəti BMT-nin, SSRİ və ABŞ-ın müxtəlif yönlü dəstəyi nəticəsində Asiya, Afrika və Latin Amerikas

xalqları üzərindəki *dünya müstəmləkə rejimlərinin iflası və yeni milli dövlətlərin yaranması dövrünün başlanması idi*. O vaxta qədər Avropa dövlətlərinin, Yaponiyanın, Çinin və ABŞ-ın keçmiş müstəmləkələri hesab olunan bu xalqlar müstəqilliyinə qovuşdular. Belə dövlətlər sırasına İndoneziya, Birma, Hindistan, Pakistan, Banqladeş, Filippin, Nepal, Vyetnam, Laos, Kamboca, Tailand, Suriya, Livan, Misir, İraq, Yəmən, İordaniya, Liviya, Sudan, Tunis, Mərakeş, Qana, Qvineya, Toqo, Kamerun, Mali, Madaqaskar, Çad, Mərkəzi Afrika Respublikası, Konqo, Qabon, Keniya, Uqanda, Efiopiya, Somali, Kuba və b. ölkələri aid etmək olar.

Ümumiyyətlə, müstəmləkə rejimlərindən qurtulmanın (dekolonizasiya) tarixini tədqiqatçılar dörd əsas mərhələyə bölürlər:

- Birinci mərhələdə (XVIII əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri) bu prosesin əsas hadisələri Şimali Amerikanın Böyük Britaniyanın və Latın Amerikasını ölkələrinin isə İspaniya və Portuqaliyanın müstəmləkə əsarətindən azad olmaq uğrunda apardığı mübarizənin gedişində cərəyan etmişdir. 1880-cü ildə müstəqillik əldə edən 18 suveren Amerika dövləti bu mərhələnin ilkin göstəriciləri hesab olunurdu.
- İkinci mərhələdə (1914-1918) Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Cənubi Afrika İttifaqı ölkələri Böyük Britaniyanı onların suverenliyini tanımağa məcbur etmişdir. Bu dövrün ən mühüm hadisəsi isə Hindistanın öz suverenliyinə qismən nail olması və bu hüququn Böyük Britaniya tərəfindən qəbul edilməsi olmuşdur. Bütövlükdə bu mərhələdə dünyanın 30 yeni dövləti müstəmləkə boyunduruğundan qurtarmağa nail olmuşdur.
- Üçüncü mərhələdə (1939-1945) Avropa və Asiyada daha 25 dövlət ayrı-ayrı imperiyaların dağılmasından bəhrələnərək müstəqilliklərinə qovuşmuşlar.
- Dördüncü mərhələdə (1960-1980) dünya müstəmləkəçilik rejiminin iflası nəticəsində planetin müstəqil dövlətlərinin sayı daha 90 yeni dövlətinin hesabına artaraq 176-ya çatmışdır.

- Beşinci və hələ ki, sonuncu olan müstəmləkəçilikdən azadolma mərhələsində (1990-cı ildən sonrakı illər) SSRİ-nin və digər sosialist dövlətlərinin dağılması nəticəsində dünyanın beynəlxalq münasibətlər sistemi ən yeni 28 müstəqil ölkə statuslu geosiyasi aktorla zənginləşmiş və dövlətlərin sayı 204-ə çatmışdır.¹

Müstəqillik qazanan bütün bu dövlətlər beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyektləri kimi BMT-yə daxil olmuşlar. Əlbəttə, bu dövlətlərin BMT-yə üzv qəbul edilməsi həm beynəlxalq münasibətlər sisteminin hüdudlarının və fəaliyyət dairəsinin genişlənməsinə, həm də beynəlxalq hüququn inkişafına, sivil birgəyaşayış normalarının getdikcə təkmilləşməsinə təkan vermişdir.

Digər tərəfdən, BMT-nin özünün mövcudluğu imperiyaların dağılması və dövlətlərin müstəqillik qazanması prosesinin daha ağrısız, müqavimətsiz və qansız ötürməsinə səbəb olmuşdur. BMT-nin beynəlxalq hüquq sistemi, Təhlükəsizlik Şurasının mövcudluğu və burada təmsil olunan dövlətlərin fərqli mövqe nümayiş etdirməsi, beynəlxalq siyasətin çoxqütblülüyü müharibədən sonra Fransa, Böyük Britaniya, Hollandiya, İspaniya, Portuqaliya kimi Avropa dövlətlərini ciddi müqavimət göstərmədən malik olduqları müstəmləkələrdən əl çəkməyə məcbur etmişdir. O vaxta qədər Asiya, Afrika və Latın Amerikasının demək olar ki, 34 hissəsi bu ölkələrin müstəmləkəsi altında idi.

SSRİ, Çin kimi dövlətlərin BMT Təhlükəsizlik Şurasında ABŞ və onun Avropa müttəfiqləri ilə birgə təmsilçiliyi və veto hüququna malik olmaları Asiya, Afrika və Latın Amerikasının ölkələrinin müstəmləkə əsarətindən daha qansız yolla azad edilmələrinə mühüm kömək göstərmişdir.

Sözsüz ki, SSRİ və ABŞ dünyada nüfuzunu artırmaq, müstəqilliklərini əldə etmiş yeni dövlətləri öz tərəflərinə çəkmək və təsirləri altına salmaq, beynəlxalq münasibətlərdə onların dəstəyini qazan-

¹ Bax: Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005, s.106-121.

maq istiqamətində ciddi çalışırdılar. Lakin istənilən halda tərəflər arasında dünya siyasətinə və yeni dövlətlərə təsir imkanlarına görə müəyyən tarazlıq mövcud idi. Bu isə heç kimə imkan vermirdi ki, beynəlxalq münasibətlərdə tam hegemon mövqe qazansın və öz iradəsini beynəlxalq aləmə zorla qəbul etdirdsin. Bu vəziyyət, bir tərəfdən, müstəqillik yoluna qədəm qoymuş yeni dövlətlərə müsbət təsir göstərir, onların gələcək seçim imkanlarını artırır, digər tərəfdən isə istər-istəməz kollektiv sülhə, təhlükəsizliyə xidmət edir və munaqişələrin açıq qarşıdurmaya keçməsinə mane olurdu.

Beynəlxalq münasibətlərin müharibədən sonrakı ilk iyirmi ili göründüyü kimi, hərbi-siyasi bloklaşma ilə yanaşı, həm də müstəmləkələrin dağılması, beynəlxalq münasibətlərin subyektlərinin sayının artması və yeni dövlətlərin bəzilərinin dünya siyasətində tam fərqli yol tutması ilə xarakterizə olunmuşdur. Bu illərdə beynəlxalq münasibətlər sistemi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən əsas hadisələrdən biri müharibədən sonrakı illərdə kəskinləşən qarşıdurma və qütbləşməyə alternativ hesab oluna biləcək bitərəf dövlətlər blokunun yaranması və üçüncü qütbün meydana çıxması oldu.

1950-1960-cı illərdə beynəlxalq həyata yeni bir qütb şəklində bitərəf dövlətlər bloku qoşulur. Bu da ABŞ ilə SSRİ arasında kəskinləşən qarşıdurma fonunda tamamilə yeni bir fenomen idi. Bu institutun meydana gəlməsi öz müstəqilliyini yenidən qazanmış dövlətlərə alternativ inkişaf yolu seçmək, soyuq müharibə aparən tərəflərə qoşulmamaq, dünyada kəskinləşən qarşıdurmалardan kənarda qalmaq və beynəlxalq münasibətlər sistemini dinc əməkdaşlıq məcrasına yönəltmək imkanı yaradırdı.

"Nə Qərb, nə Şərq" – bitərəf siyasət hərəkətini ilk dəfə öz lideri C.Nehrunun rəhbərliyi ilə ingilis müstəmləkəçiliyindən xilas olmuş Hindistan başlamış, sonralar bu sərəya Misir, Yuqoslaviya, İndoneziya, Birma, Seylon və digər 20 dünya dövləti qoşulmuşdur. Bu dövlətlər 1955-ci ildə özlərinin Asiya və Afrika ölkələri konfransını çağırır və bitərəf ölkələrin birgə Bəyannaməsini qəbul edirlər.

Beləliklə, bu ölkələr 50-ci illərdən vahid blok şəklində BMT tərkibində bitərəf qütblərini yaradır və beynəlxalq münasibətlərdə söz sahibinə çevrilirlər. Bitərəflər qrupunun mövcudluğu 50-70-ci illərdə müstəqilliklərini yeni qazanmış dövlətlərə üçüncü seçim imkanı yaradır, onların SSRİ-ABŞ qarşıdurmasından kənarında fəaliyyət göstərməsini asanlaşdırır, bloklara qoşulmadan beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirakına yol açır.

1945-ci ildə İraq, Suriya, Livan, İordaniya, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir və Yəmən Ərəb Dövlətləri Liqasını yaradır, SSRİ-nin dəstəyi ilə müstəqil dövlət quruculuğuna başlayırlar. 60-70-ci illərdə Liqaya o dövrdə müstəqillik qazanmış, lakin müvafiq olaraq ABŞ, Fransa və Böyük Britaniyanın köməyi ilə dövlət quruculuğuna başlayan Əlcəzair, Bəhreyn, Qətər, Küveyt, Mavritaniya, Mərakeş, Tunis, Somali, Sudan, Ərəb Əmirlikləri və s. dövlətlər də daxil olurlar.

Həmin dövrdə Fələstini birləşdirmək və müstəqil dövlətə çevirmək mümkün olmur. SSRİ və ABŞ-ın mövqeləri bu ərəzidə ciddi şəkildə toqquşur. 1947-ci ildə BMT işə qarışır və Fələstin iki yerə – ərəb və yəhudi hissələrinə bölünür. Beləliklə, Yaxın Şərq probleminin – İsrail və Fələstin münaqişəsinin əsası qoyulur. 1967-ci ildə İsrail Fələstin torpaqlarının digər hissəsini işğal edir və Misir, Suriya, İordaniya ilə müharibəyə başlayır. Əlbəttə, bütün bu qarşıdurmaların arxasında Qərb və Şərqi toqquşan maraqları dayanırdı. Ərəblər və yəhudilərdən isə bu münaqişədə bir vasitə kimi istifadə edilirdi.

Ərəb dünyası həm SSRİ, həm də ABŞ üçün çox böyük iqtisadi, siyasi və geosiyasi əhəmiyyət kəsb edirdi. Yaxın Şərq isə İslam infrastrukturunun və sivilizasiyasının mərkəzi kimi regional və qlobal siyasətdə mühüm amil kimi çıxış edirdi. Bu ölkələrlə yaxınlıq, onların üzərində həlledici təsirə malik olmaq və dəstəyini qazanmaq bloklararası mübarizədə böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bundan başqa, regionun zəngin neft yataqları, okeanlara və dənizlərə çıxışı, əhəmiyyətli geosiyasi mövqeyi və mühüm insan ehtiyatlarına malik olması da həm Qərbi, həm də, Şərqi biganə qoya bilməzdi.

SSRİ bu bölgədə ümumən müstəmləkə rejimlərindən xilas olmuş Yaxın və Orta Şərqdə sosialist yönümlü hökumətlər yaratmağa və bu yolla onları təsirinə salmağa çalışırdısa, ABŞ bu ölkələrdə monarxiya və nüfuzlu tayfa-nəsil hakimiyyətlərini dəstəkləyirdi. ABŞ siyasətini bu bölgədə əsasən İsrail, Səudiyyə Ərəbistanı, Misir, Küveyt və İran vasitəsilə reallaşdırırdı. SSRİ-nin əsas müttəfiqləri isə İraq, Suriya, İordaniya, Livan və Liviya idi.¹

Bu illərdə Şərq-Qərb qarşıdurmasının və dünya geosiyasi sisteminin mühüm amillərindən biri bloklararası silahlanma yarış, kütləvi qırğın silahlarının yeni-yeni növlərinin istehsalı, raket və atom texnologiyalarının hərbi sahəyə tətbiqi hesab oluna bilər. Bu amil XX əsrin 60-80-ci illərində bəşəriyyəti daha çox narahat edirdi. Odur ki, BMT sessiyalarında beynəlxalq münasibətlərin əsas problemi kimi mütəmadi olaraq ayrı-ayrı regional münaqişələr, hansısa kiçik dövlətlərin bir-biri ilə apardığı müharibələr deyil, məhz bu məsələ gündəlikdə durur, müzakirə edilir və kollektiv təhlükəsizliyin yolları aranır.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin formalaşması və inkişafı tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən hadisə 1973-cü ildə ABŞ qoşunlarının Vyetnamdan çıxarılmasından və Hind-Çin yarımadasında sülhün bərpa olunmasından sonra SSRİ ilə ABŞ arasında təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə ümumavropa müşavirəsinə hazırlıq və müşavirənin keçirilməsi oldu.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM) keçirilməsi, ümumavropa səviyyəsində sülhün, təhlükəsizliyin, dövlətlərarası əməkdaşlıq məsələlərinin müzakirəsi təklifini hələ 1966-cı ildə sosialist ölkələrini təmsil edən Varşava Müqaviləsi Təşkilatı vermişdi. Həmin vaxtdan 1975-ci ilə – Avropada təhlükəsizlik və əməkdaşlıq üzrə Helsinki yekun aktının imzalanmasına qədər keçən 9 ildə müxtəlif səviyyələrdə SSRİ daxil olmaqla 33 Avropa dövləti ilə yanaşı, ABŞ və Kanada rəhbərləri də bu mövzuda keçirilən müzakirələrdə iştirak etmişdilər.

¹ Həsənov Ə. Göstərilən əsəri, s. 114.

Ümumavropa müşavirəsini çağırmaqla SSRİ və onun müttəfiqləri İkinci Dünya müharibəsindən sonra Avropada yaranmış geosiyasi mühiti, soyuq müharibə şəraitində Qərbi Avropa ölkələri və ABŞ-la münasibətləri araşdırmaq, iki əksqütblü siyasi düşərgə üzərində köklənmiş ideoloji mübarizəni öz xeyrinə həll etmək, bütün Avropada sosializmin təsirini artırmaq məqsədi güdüdü. ABŞ və Qərbi Avropa dövlətləri isə belə bir müşavirəyə razılıq verməklə, bu toplantıda SSRİ və Şərqi Avropada insan və vətəndaş hüquqlarının pozulmasını, totalitar rejim və sərt ideoloji idarəçiliyin mənfi təzahürlərini xüsusilə qabartmağı, Avropanın ictimai fikrini xeyirlərinə dəyişməyi planlaşdırırdılar. 1973-cü il iyulun 3-də Helsinkidə 35 dövlətin xarici işlər nazirlərinin iştirakı ilə ATƏM-in ilk iclası işinə başlayır və beş gün davam edir. Bu iclasda SSRİ-nin təklif etdiyi "Avropada təhlükəsizlik və dövlətlərarası münasibətlərin prinsipləri" adlı layihə müzakirə olunur, lakin qərar qəbul edilmir. Həmin il sentyabrın 18-də Cenevrədə başlanan ikinci iclas müəyyən fasilələrlə 1975-ci il iyulun 21-ə qədər davam edir və dövlət başçılarının müzakirəsinə çıxarılacaq müxtəlif məsələlər işçi qruplarında işlənib hazırlanır.

ATƏM-in sonuncu iclası 30 iyul – 1 avqust 1975-ci ildə Finlandiyanın paytaxtı Helsinki şəhərində keçirildi və geniş müzakirələrdən sonra Helsinki yekun aktı adlanan və beynəlxalq münasibətlər sisteminin inkişafına mühüm töhfə hesab olunan fundamental bir dövlətlərarası sənəd imzalandı. Helsinki yekun aktına Avropanın 33 ölkəsinin, ABŞ və Kanadanın rəhbərləri imza ataraq soyuq müharibə dövründə, BMT-nin yaranmasından keçən 30 ildə ilk dəfə Avropada və dünyada baş verən yenilikləri, dövlətlərarası münasibətlərdə yaranmış real vəziyyəti nəzərə almaqla, mövcud durumu qoruyub saxlamaq, İkinci Dünya müharibəsinin nəticələrini əks etdirən Yalta-Potsdam sisteminə əməl etmək şərtilə o dövrün kollektiv təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərinin prinsiplərini bəyan etmişlər.

Helsinki yekun aktı BMT Nizamnaməsindən sonra beynəlxalq münasibətlər sistemini inkişaf etdirən ən mühüm beynəlxalq hüquqi

sənəd hesab olunur. Yekun aktında dövlətlərarası münasibətlərin hamı tərəfindən qəbul olunan 10 əsas prinsipi bəyan olunurdu. Bunlar: *suveren bərabərlik, güc tətbiq etmənin və hədələmənin yolverilməzliyi, suveren dövlət hüquqlarına hörmət, müstəqil dövlətlərin sərhədlərinin toxunulmazlığı və ərazi bütövlüyünün qorunması, mübahisələrin sülh və danışıqlar yolu ilə həlli, əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət, xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi, dövlətlərarası əməkdaşlıq, beynəlxalq hüquqa vicdanla əməl etmək və s. fundamental prinsiplərdən ibarət idi.*

Helsinki yekun aktı soyuq müharibənin, SSRİ və ABŞ arasında təsir dairəsi uğrunda qarşıdurmanın vüsət aldığı illərdə, 1945-ci ildən – BMT-nin yaranmasından sonra imzalanan ən mühüm beynəlxalq hüquqi sənəd olmaqla bərabər, iki düşərgəni təmsil edən ölkələr arasında sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlığın mühüm prinsiplərini də ilk dəfə idi müəyyən edirdi.

Sonrakı dövrdə ATƏM-in zirvə görüşləri 1977-1978-ci illərdə Belqrad, 1980-1983-cü illərdə Madriddə, 1984-cü ildə Stokholmda keçirilmiş, Avropada və dünyada hərbi qarşıdurmanı yumşaltmaq, silahlanma və kollektiv təhlükəsizlik məsələlərini həll etmək üçün ciddi müzakirələr aparılmışdır. Lakin 1990-cı illərin əvvəllərinə – SSRİ və onun sosialist düşərgəsi dağılana qədər ideoloji mübarizəni, düşərgələrarası qarşıdurmanı və sürətli silahlanmanı dayandırmaq, beynəlxalq gərginliyi azaltmaq mümkün olmamışdır. ATƏM-in yaranması və fəaliyyəti Avropada, bütün dünyada totalitar rejimlərin dağılması, demokratik dövlət və cəmiyyətlərin formalaşması, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması və beynəlxalq hüquq səviyyəsinə qaldırılması, dövlətlərarası, regional və beynəlxalq münasibətlərin sivil birgəyaşayış normalarına uyğunlaşdırılması, beynəlxalq qlobal məsələlərin birgə həlli, dövlətlərin ictimai, siyasi və mədəni əməkdaşlığının real məzmun kəsb etməsi yolunda mühüm bir vasitə olmuşdur.

Beynəlxalq münasibətlər sistemində və beynəlxalq hüquqa ATƏM-in verdiyi növbəti mühüm sənəd onun 1990-cı il sentyabrın

1-də Paris sammitində imzalanmış Paris xartiyasıdır. Bu sənəd Helsinki aktından sonra təşkilatın fəaliyyətinə real məzmun gətirdi və Avropada sivil münasibətlər sistemi adlanan qeyri-müəyyən anlayışı sinfi və ideoloji yanaşmalardan xilas edərək real, dövlətlərarası, dövlətdaxili, dövlət və insan, dövlət və cəmiyyət kimi dolğun məzmun kəsb edən hüquqi anlayış və terminlərlə təmin etdi.¹

Belovejsk dövrü: planetin geosiyasi strukturunun “yeni dünya nizamı” modelinin yaranması

1990-cı illərin əvvəllərindən beynəlxalq münasibətlər sistemində çox ciddi dəyişikliklər müşahidə olunmağa başlandı. O vaxta qədər sistemin daxili strukturunda və xarakterində mühüm təsir gücünə malik olan ABŞ və onun Qərbi müttəfiqlərinin güclənməsi fonunda SSRİ və onun sosialist bloku çox gərgin böhranla üzləşdi. 1945-ci ildən başlayaraq həyata keçirilən bloklararası iqtisadi, siyasi, sosial rəqabət həm SSRİ, həm də onun müttəfiqlərinin inkişaf potensialını tükətməmiş və Qərbi ölkələri ilə yarışmada onları tam məğlub vəziyyətə salmışdı. Sosialist dövlət idarəçiliyi sistemi, kommunistlərin daxili siyasəti, proletariat diktaturasına söykənən dövlət-vətəndaş münasibətləri sürətlə iflasa uğrayırdı. SSRİ və sosialist düşərgəsinin digər ölkələrinin vətəndaşları, milli, dini, ictimai və siyasi təşkilatları mövcud rejimə qarşı kütləvi hərəkatlara başlamışdılar. Bundan da Qərbi ölkələri özlərinin anti-sovet fəaliyyətində məharətlə istifadə edirdilər.

1986-1989-cu illərdə ABŞ güclü diplomatik və siyasi təzyiqlərlə sovet qoşunlarının Əfqanıstandan çıxarılmasına, bu ölkədə yaradılmış sosialist yönlü dövlət quruluşunun ləğv edilməsinə nail olur və beləliklə də, bütün İslam dünyasında SSRİ-nin nüfuzuna çox ciddi zərbə vurur.

¹ Həsənov Ə. Göstərilən əsəri, s. 126-130.

ABŞ və onun Qərb müttəfiqləri SSRİ-nin zəifləməsindən istifadə edərək tədricən onun geosiyasi təsir dairəsində olan ölkələrə və bölgələrə müdaxilə etməyə başlayırlar. 1990-91-ci illərdə ABŞ sosialist düşürgəsinin Yaxın Şərq və Ərəb dünyasında əsas müttəfiqlərindən biri olan İraqı darmadağın edir, ardınca Suriya, Əlcəzair, Misir, Tunis və Liviyadan SSRİ-ni tədricən sıxışdırır.

Elə həmin dövrdə ABŞ və Qərb dövlətləri SSRİ-nin ənənəvi təsir dairəsi hesab olunan Baltıyanı respublikalara, Balkanlara, Xəzər-Qara dəniz regionuna və Orta Asiyaya daxil olmağa, geosiyasi cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu bölgələrin əsas geostrateji nöqtələrini və zəngin karbohidrogen ehtiyatlarını tədqiq etməyə başlayırlar.

Baltıyanı ölkələrdə, Şərqi Avropa və Balkanlarda SSRİ-yə, sosializm quruluşuna qarşı kütləvi çıxışlar başlanır və müvafiq olaraq Qərbin dəstəyini qazanır. Qısa zaman çərçivəsində SSRİ-nin Şərqi Avropada əsas müttəfiqləri hesab olunan Polşa, Macarıstan, Çexoslovakiya, ADR, Rumıniya və başqa sosialist dövlətləri azad rəqabətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı və demokratik dövlət quruculuğuna istiqamət götürürlər. Bunun ardınca, ADR və AFR-in tarixi birləşməsi baş verir və sovet qoşunlarının Avropadan çıxarılması prosesi başlanır. Bütün bu proseslərə ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqləri dəstək verir və rəhbərlik edirdi.

90-cı illərin əvvəlində qarşıdurmanın kəskinləşdiyi və "kim-kimi" məsələsinin həll olunduğu bir zamanda, üçüncü qütb ölkələri (soyuq müharibə dövründə nə SSRİ-yə, nə də ABŞ-a və onların başçılıq etdiyi bloklara qoşulan dövlətlər) də beynəlxalq münasibətlər sistemində varlığını nümayiş etdirməyə başlayırlar.

Bəzi tədqiqatçılar və siyasi mərkəzlər bitərəflər blokunu SSRİ-ABŞ qarşıdurmasının məhsulu hesab edərək, 90-cı illərdə yeni tək-qütblü dünya siyasətinin formalaşması ilə bu qütbün də aradan çıxacağını proqnozlaşdırırdılar. Lakin bitərəflər yaşadı və sübut etdi ki, soyuq müharibənin məhsulu olaraq yaransalar da, onlar dünya siya-

sətində və beynəlxalq münasibətlər sistemində möhkəm yer tutmuşlar, mövqelərini heç kimə təhvil vermək fikrində deyillər.

Bitərəflər bloku bütün fəaliyyəti dövründə hər iki qarşıduran blokdan müəyyən qədər məsafə saxladığı kimi, 90-cı illərdə ABŞ-ın tam təkqütblü dünya siyasəti formalaşdırmaq cəhdinə də layiqli müqavimət göstərməyi bacardı. SSRİ-nin süqutundan sonra məhz bu blok beynəlxalq münasibətlər sistemində, sivil birgəyaşayış normalarının bərqərar olmasında, yeni dünya nizamının və müasir dövlətlərarası əlaqələrin formalaşmasında özünəməxsus təsirə malik olan amil rolunda çıxış etməyə başlayır.

80-90-cı illərdə getdikcə zəifləyən sosialist bloku ilə qarşıdurma da sərt mövqe nümayiş etdirən ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqləri ilk müqaviməti də məhz bitərəflərdən gördü. Məlum oldu ki, getdikcə qloballaşan dünyada "kim-kimi" məsələsinin güc, zor yolu ilə həllinin, qarşıdurmanın, bəşəriyyəti fəlakətə sürükləyə biləcək yeni müharibələrin qarşısında bundan sonra əsas maneə məhz bitərəf dövlətlər və dünya ictimaiyyətidir.

Avropa və dünya bitərəflərin 1986-cı ildə "N+N" adlı yeni hərəkatının SSRİ və ABŞ qarşıdurması şəraitində nə qədər həyati və bəşəriyyət üçün əhəmiyyətli olduğunu cəmi bir neçə il keçəndən sonra dərk etdi. Həmin il İsveçin təşəbbüsü ilə bitərəf ölkələr bloku Stokholmda etimad, təhlükəsizlik və tərksilah məsələləri üzrə konfrans çağırır və qarşıduran blokları bu tədbirə dəvət edir. Konfransdan sonra, noyabr ayında SSRİ və ABŞ rəhbərləri – M.Qorbaçov və R.Reyqan görüşür və onlar arasında danışıqlar başlanır.

Məhz bu konfrans və bitərəflərin səyi SSRİ-nin XX əsrin 80-90-cı illərində Avropada, öz ərazisində və dünyada baş verən proseslərə hərbi müdaxiləsinin qarşısını alır və "ümumavropa evi"nin formalaşmasında iştirakını təmin edir. Əgər 50-60-cı illərdə SSRİ-nin rəhbərliyi sosializmə qarşı azacıq müxalifətə (1956-cı ildə Macarıstanda, 1968-ci ildə Çexoslovakiyada, 1980-ci ildə Polşada və s.) dərhal reaksiya verib hərbi yolla yatırırdısa, 80-90-cı illərdə bütün sosializ-

min ləğvinə, Almaniyanın birləşməsinə və nəhayət, SSRİ-nin dağılmasına tam anlaşıma ilə yanaşır.

Bitərəflər bloku 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəlində dünyada sinfi və ideoloji qarşıdurmanın aradan qalxmasında oynadığı rolu 90-cı illərin ikinci yarısında beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində də nümayiş etdirmiş, hazırda isə qloballaşmanın həyata keçirilməsində ən fəal amil kimi çıxış edir.

Beləliklə, 90-cı illərin sonunda beynəlxalq sistem və geosiyasi münasibətlər həm tərkibinə və formasına, həm də xarakterinə görə fərqli bir mərhələyə qədəm qoyur.

Avropada və bütün yer üzündə yeni dünya nizamının formalaşması, beynəlxalq münasibətlərin prinsip və normalarının dəyişməsi, aktorlarının yeniləşməsi ATƏT-in Paris sammitində (1990) tam çılpəqlığı ilə özünü göstərdi. Sammit ərəfəsində artıq sosializm düşərgəsi mövcud deyildi. Keçmişdə bu bloka daxil olan ölkələr SSRİ ilə əlaqələri kəsərək Qərbi Avropa və ABŞ-la birgə yeni dövlət quruluşu yaratmaqla məşğul idilər.

SSRİ-nin tərkibində olan üç Baltikyanı respublika – Litva, Latviya və Estoniya demək olar ki, müstəqil dövlətlərə çevrilmişdilər. Ukrayna, Moldova, Azərbaycan, Gürcüstan dövlətləri müstəqillik qazanmaq, Ermənistan isə yeni dövlət quruluşu məsələlərini və Azərbaycan torpaqlarının işğalını həyata keçirməklə məşğul idi. Digər sovet respublikaları da daxili işləri ilə məşğul idilər və nəhəng SSRİ imperiyasının son günlərini sayırdılar. Odur ki, zirvə görüşündə qəbul edilən qərarlar, hüquq normaları və prinsiplər keçmiş sosialist ölkələri və SSRİ üçün tam gözlənilən idi.

Əvvəllər bu düşərgə ölkələri üçün az qala müqəddəs sayılan, kənardan müdaxilə edilməsi qəti mümkün olmayan və suveren hüquq hesab olunan dövlətdaxili məsələlər – insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, demokratik cəmiyyət və hüquqi dövlət quruculuğu, milli, vətəndaş və siyasi fəaliyyət azadlığı və s. məsələlər beynəlxalq norma statusuna qaldırılaraq Paris xartiyasına daxil edildi.

Bir müddət sonra, 1991-ci ildə (**Belovejsk sazişi ilə**) Avropada sosializmin ən əsas və son dayağı hesab olunan SSRİ özünü buraxır, nəticədə siyasi və sinfi qarşıdurma üzərində qurulmuş beynəlxalq münasibətlər sisteminə son qoyulur.

Beləliklə, beynəlxalq münasibətlər sisteminin və geosiyasi dövrləşmənin 1945-ci ildən – İkinci Dünya müharibəsinin başa çatması və BMT-nin yaranmasından başlanan üçüncü – **YALTA-POTSDAM** dövrü soyuq müharibədən ABŞ və onun Qərb müttəfiqlərinin tam qalib çıxması ilə başa çatır. Yeni geosiyasi mərhələ olan **BELOVEJSK** dövrü başlanır. Bununla da dünya siyasətində və beynəlxalq geosiyasi münasibətlər sistemində sinfi qarşıdurmadan yeni geosiyasətə keçid başlayır.

Geosiyasi münasibətlərin Belovejsk dövrü SSRİ-nin və sosialist düşərgəsinin dağılması, dünyada yeni-yeni müstəqil dövlətlərin yaranması və beynəlxalq hüququn subyektinə çevrilməsi, ABŞ-ın planetin yeganə fəvqəldövlətinə çevrilməsi və onun dünya hegemonluğu üzərində qurulmuş “yeni dünya nizamı” adlanan beynəlxalq münasibətlər sisteminin yaradılması ilə səciyyələnir.

Təkrar və məşğələ sualları

1. Dünyanın geosiyasi strukturunun formalaşması xüsusiyyətləri və ona təsir göstərən cəhətlər, epoxal hadisə və amillər haqqında nə bilirsiniz?
2. Dünyanın geosiyasi strukturunun formalaşmasının səbəblərini, əsas dövrlərini sadalayın və xarakterizə edin, obyektiv və subyektiv qanunauyğunluqlarını şərh edin.
3. Dünya sisteminin təsnifatını verin və "sivilizasiya", "inkişaf", "qlobal", "mərkəz-əyalət", "yeni geosiyasi quruluş" yanaşması və s. geosiyasi konsepsiyaları şərh edin.
4. Dünyanın geosiyasi strukturunun Vestfal dövrünün (mərkəzi milli-dövlət modelinin yaranması) xarakteristikasını, xüsusiyyətlərini təsvir edin.

- yətlərini, milli dövlət haqqında "Vestfal hüququnun" şərtlərini sadalayın və onun dünya hüququna çevrilməsi prosesini şərh edin.
5. İmperiya güclərinin geosiyasi tarazlığının yaranması (Vyana mərhələsi) və müstəmləkəçilik hərəkəti dövründə iflası haqqında nə bilirsiniz?
 6. Dünya müstəmləkəçiliyinin xarakteristikası, əsas dövrləri və mərkəzləri haqqında nə bilirsiniz?
 7. Dünyada bloklararası geosiyasi marağ mübarizəsinin kəskinləşməsi mərhələsini və Birinci Dünya müharibəsinin başlanması prosesini şərh edin.
 8. Birinci Dünya müharibəsinin əsas geostrateji nəticələrini, planetin yeni geosiyasi konfigurasiyasının əlamətlərini şərh edin: Versal dövrünün xarakteristikasını verin və 1919-1939-cu illərdə Avropa və dünyanın geosiyasi ziddiyyətlərini izah edin.
 9. Geosiyasətin Versal-Vaşinqton sisteminin xarakteristikası, ABŞ-ın dünya dövlətinə çevrilməsi və yeni statusu haqqında nə bilirsiniz?
 10. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Avropa imperiyalarının geosiyasi manevrlərini və müharibədə iştirak edən blokların əsas hədəf və məqsədlərini şərh edin.
 11. Potsdam dövrünün (1945-1991), İkinci Dünya müharibəsinin başa çatmasından sonrakı planetar vəziyyətin, ikiqütblü dünya siyasətinə keçidin səbəblərini və xarakteristikasını verin və geosiyasi qarşıdurma dövrünün əsas hərbi bloklarının (NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı) yaranması və fəaliyyəti haqqında danışın.
 12. BMT-nin və beynəlxalq hüququn bərqərar olması, soyuq müharibə dövründə milli müstəqillik hərəkəti və dünyanın geosiyasi vəziyyəti haqqında nə bilirsiniz?

13. ATƏT-in yaranması, fəaliyyəti və 70-80-ci illərin dünya geosiyasətinə təsiri, beynəlxalq hüquq və beynəlxalq münasibətlərin yeni reallıqları və meylləri haqqında nə bilirsiniz?
14. Dünyanın Belovejsk geosiyasi modelinin yaranması və yeni dünya nizamı adlanan planetar geosiyasətin əsas xüsusiyyətləri haqqında danışın.

VIII fəsil üzrə istifadə olunmuş ədəbiyyat və informasiya resursları

Azərbaycan dilində

Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005.

Məmmədov C.A. Geosiyasət. Qısa müəhazirə kursu. Bakı, Mütərcim, 2005.

Rus dilində

Василенко И.А. Геополитика современного мира. М.: Гардарики, 2006.

Геополитика. Антология. М., Культура, 2006.

Маринченко А.И. Геополитика. М., 2009.

Международные отношения: теории, конфликты, организации. М., 2004.

Мехтиев Р.Э. Межнациональные отношения на исходе XX столетия. Баку, 1995.

Мировая политика и международные отношения на пороге третьего тысячелетия. Под ред. М.М. Лебедевой. М., 2002.

Моравецкий В. Функции международной организации. М., 1976.

Мухаев Р.Т. Геополитика. М., 2007.

Нартов Н.А. Геополитика: Учебник. М., ЮНИТИ, 2007.

Самюэль Хантингтон. Столкновение Цивилизаций. М., 2005.

Шреплер Х.А. Международные организации. Справочник. М., 1995.

Шреплер Х.А. Международные экономические организации. Справочник. М., 1997.

İngilis dilində

Gilpin R. War and Change in the World Politics. Cambridge, 1983.

Wallerstein I. Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-system.- Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

IX FƏSİL

MÜASİR DÜNYA SİSTEMİ VƏ ONUN GEOSİYASİ REALLIQLARI

9.1. Müasir dünya sisteminin xarakteristikası və yeni geosiyasi meylləri

SSRİ-nin dağılması və sosialist blokunun iflasından sonrakı reallıqlar, köhnə və yeni dövlətlər, ayrı-ayrı geosiyasi aktorlar və onların arasındakı münasibətlər planetimizin müasir geosiyasi strukturunun əsasını təşkil edir.

Müasir dünyada tək-cə soyuq müharibə dövrünün ideoloji qarşıdurması aradan qalxmamış, eyni zamanda planetin geosiyasi sisteminin reallıqları və vəzifələri, aktorları, tərkib hissəsi, gündəliyi, dövlətlərarası əlaqələrin xarakteri də dəyişmişdir. Əvvəllər əsasən milli dövlətlər arasında əlaqə və onların maraqları üzərində qurulmuş dünya sistemi bu prosesə digər aktorların əlavə olunması, daxili və xarici siyasət məsələlərinin, dövlət suverenliyi və milli maraq kimi geosiyasi anlayışların dəyişilməsi, sərhədlərin getdikcə şəffaflaşması, geostrateji və geoiqtisadi təhlükəsizliyin yeni tələbləri və s. nəticəsində həm formaca, həm də məzmunca dəyişmiş və yeni mahiyyət kəsb etmişdir.

Əgər əvvəlki sistemdə beynəlxalq hüququn əsas məsələsi suveren dövlətlərin milli hüquq və haqlarının qorunması, təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, dövlətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi idisə, yeni sistemdə insan hüquq və azadlıqlarının qorunması, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi, qlobal ekoloji və sosial təlatümlərin qarşısının alınması, dövlətlərin idarə-

çiliyində qanunçuluğun, şəffaflığın və azad siyasi rəqabətin təmin edilməsi vəzifələri getdikcə suveren dövlət hüquqlarını, ayrıca götürülmüş dövlətlərin milli maraqlarını kölgədə qoyur.

Müasir beynəlxalq və geosiyasi münasibətlər mürəkkəb bir sistemə çevrilmişdir. Bu sistemdə iştirak edən aktorların sayı getdikcə artır və əhatə dairəsi genişlənir. Əgər Vestfal sistemindən XXI əsrin başlanğıcına qədər beynəlxalq əlaqələrin iştirakçısı kimi əsasən milli dövlətlər və onların koalisiyası çıxış edirdisə, müasir dövrdə qeyri-hökumət strukturlarının hesabına bu say bir neçə dəfə artmışdır. Hazırda dünya siyasətində beynəlxalq transmilli qurumlar, hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatları və dövlətdaxili ayrı-ayrı regionlar milli dövlətlərlə çiyin-çiyinə çalışır və xüsusilə fərqlənirlər. Bəhs olunan aktorlar XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində beynəlxalq həyatda ənənəvi geosiyasi subyektləri getdikcə sıxışdıraraq strateji təsir və idarəetmə mexanizmlərini əlinə alır, həm müsbət, həm də mənfi (beynəlxalq terror, narkobiznes, dini fanatizm və s.) rol oynayaraq milli dövlətlərlə birlikdə beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq hüquq və transmilli qloballaşmanın əsas amilinə çevrilirlər.

Üçüncü minilliyin astanasında planetdə baş verən hadisələr, təzahür edən proseslər, dövlətlərarası əlaqələrin səciyyəvi xüsusiyyətləri, dünyada həyata keçirilən qarşılıqlı təmaslara cəlb olunmuş aktorların çoxsaylılığı və s. məsələlər tarixin indiyədək tanış olduğu bütün keçmiş sistemlərdən köklü surətdə fərqlənir. İstər qədim dünya və orta əsrlərin dövlətlərarası münasibətləri, istər kapitalizm və müstəmləkə imperiyalarının çiçəkləndiyi XVII əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində dünyada cərəyan edən geosiyasi proseslər, istərsə də bəşər tarixinin 1917-1990-cı illərdə yaşadığı ideoloji qarşıdurma dövrünün geosiyasəti bugünkü qədər mürəkkəb və ziddiyyətli olmamışdır.

Dünyanın yeni geosiyasi arxitekturasında baş vermiş dəyişiklikləri və mürəkkəb prosesləri artıq bəşəriyyətin ənənəvi geosiyasi tə-

səvvürləri, klassik siyasətşünasların dəyərləndirmə və konsepsiyaları ilə izah etmək mümkün deyildir. "Dəniz və quru qüvvələrinin daimi qarşılıqlı və mübarizəsi" nəzəriyyəsi, "daimi rəqib və müttəfiq" kateqoriyaları və s. ilə kiçik münaqişə və böyük cahanşümul çalxalanmaların proqnozlaşdırılmasını və idarə edilməsini dəqiq müəyyən etməyə alışan klassik geosiyasət məktəbləri yeni şəraitdə çox miskin bir vəziyyətə düşmüşdür. Müasir global geosiyasi prosesləri artıq nə ənənəvi geosiyasi nəzəriyyə və təsəvvürlərlə izah etmək, nə də proqnozlaşdırmaq mümkündür. Geosiyasətin əvvəlki Vestfal, Versal və Potsdam dövrünə xas olan yanaşmalar, hədəflər və koordinatlar yeni dövrdə özünü tamam fərqli çaralarda, bölgələrdə və tarazlıqlarda göstərir. Bu da siyasətşünaslardan müvafiq yanaşma və dəyərləndirmə tələb edir.

Üçüncü minilliyin yeni şəraitində geosiyasi hədəflər nə ilə müəyyən olacaq, dünyanın yeni geosiyasi münasibətləri və nizamı necə olacaq, keçmiş ideoloji qütbləşməni nə və necə əvəz edəcək, ölkələrin milli maraq və milli təhlükəsizlik ölçüləri nə yolla və hansı ölçü meyarları ilə tarazlaşdırılacaq, bu işdə arbitr rolunu kim oynayacaq və s. kimi cahanşümul suallara klassik geosiyasətdə cavab tapmaq faktiki olaraq mümkün deyildir. Bir sözlə, yeni şərait klassik geosiyasətin dəqiq anlayış və kateqoriyaları ilə izah olunan geosiyasi koordinatların əvvəlki stasionar sistemindən tam fərqli bir geosiyasi təhlil və yanaşma tələb edir. Göründüyü kimi, ənənəvi geosiyasətin ölçüləri, sxemləri və stereotipləri müasir dünyanın inkişaf meyillərinə cavab verə bilmir, planetin sivil geosiyasi məkanı ilə getdikcə genişlənən "vəhşi dünya" arasında ziddiyyətli proseslər getdikcə güclənir.

XX əsrin əvvəllərində geosiyasətə gətirilmiş iyerarxiyalı dövlət təsnifatı: "əsas dünya" (Qərbi ölkələri), "ikinci dünya" (keçmiş sovet ölkələri), "üçüncü dünya" (inkişaf etməkdə olan keçmiş müstəmləkə ölkələri) və nəhayət, "dördüncü dünya" (geosiyasətin qeyri-hökumət və dövlətlərarası təşkilatlardan ibarət yeni aktorları) dünyanın geosi-

yasi strukturunun müasir vəziyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaratsa da, onun mahiyyətini tam açmır.

Müasir planetar siyasətdə geosiyasi strukturlaşmanı ənənəvi geosiyasətdə olduğu kimi milli dövlətlərarası münasibətlər kimi deyil (onların dünyadakı sayı bu gün 204-dür), xalqlararası münasibətlər sistemi kimi (onların sayı hazırda 2000-dən artıqdır) təqdim etməyə cəhd göstərən yanaşmalar da mövcuddur. Bu yanaşma, əlbəttə, mövcud dünya reallığından çox uzaqdır və yalnız ayrı-ayrı maraqlı mərkəzlərin arzusu olaraq qalmaqdadır.

Ənənəvi və klassik geosiyasət dövründən bu günə qədər dünyanın məkan xarakteristikasında da çox ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Elmi-texniki tərəqqinin və bəşəriyyətin istehsalat tələblərinin bugünkü ehtiyacları çərçivəsindən yanaşdıqda, əvvəlki strateji və qeyri-strateji ərazilərin statusunda ciddi dəyişiklik baş verdiyini müşahidə etmək olar.

Məsələn, klassik geosiyasətdə az qala geosiyasi strukturlaşmanın qanunauyğunluğu və meylləri səviyyəsinə qaldırılmış Quru və Dəniz anlayışları, onlar arasındakı daimi mübarizə, dünya ticarəti və geostrateji təhlükəsizlik anlayışlarının məzmunu müasir dövrdə tamamilə başqa mahiyyət kəsb edir.

Lakin müəyyən hədəflər, xüsusiyyətlər (postulatlar) var ki, o zaman da, müasir dövrdə də **dünya sisteminin və onun geosiyasi strukturunun həlledici və əhəmiyyətli məsələsi** olaraq qalmaqdadır. Bunlar:

Birincisi, Yer kürəsinin əhəmiyyətli quru məkanlarına, xüsusən onun xammal mənbələrinə, müasir dövrdə yanacaq-energetika ehtiyatlarına, geosiyasi strateji xətlərə (dəniz-çay keçidləri, qitələri və materikləri birləşdirən keçidlər, nəqliyyat-kommunikasiya dəhlizləri, ticarət yolları və s.), xarici aləmlə birbaşa əlaqə yaratmaq imkanları verən sərhədlərə (xaricə çıxış) nəzarət məsələsidir. Bu gün də geosiyasətin bu kateqoriyaları dünya güclərinin maraq və mübarizə hədəfini təşkil edir. Məsələn, Böyük Britaniya və Rusiya kimi döv-

lətlər dünya geosiyasi məkanında üstün dəniz və kontinental strateji vasitələrə və xətlərə malik olduqlarına görə inkişaf etmiş və dünya siyasətində həlledici mövqe qazanmışlar. Birincinin dənizdə hökmranlığı, Rusiyanın isə Avrasiya kontinental məkanına və qitələrarası quru-dəniz dəmiryolu əlaqələndirmə sisteminə malik olması onları həmişə geosiyasi anlamda fərqləndirmişdir.

Müasir dünyanın dəniz və ticarət kommunikasiyaları dinc dövrdə əsasən bütün dövlətlər tərəfindən istifadə olunur. Lakin strateji daşıma və keçid məntəqələri yenə də əvvəlki kimi ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, qismən Türkiyə və digər böyük ölkələrin əlindədir. Halbuki bunlar bir zamanlar Böyük Britaniya, Hollandiya, Portuqaliya və İspaniyaya, qismən Osmanlı Türkiyəsi və Rusiyaya məxsus idi.

Müasir dünyanın quru məkanının üçdə ikisini Avrasiya və Afrika qitələri təşkil edir. Bu ərazilərdə Yer kürəsi əhalisinin təxminən beş milyard nəfəri yaşayır. Odur ki, bu bölgələrin geosiyasi əhəmiyyəti klassik geosiyasətçilərin bir vaxtlar "dünya adası" – deyər xarakterizə etdikləri məkan əhəmiyyətini itirməmişdir.

Doğrudur, dünyanın quru məkanlarına nəzarət bu gün klassik geosiyasətdə olduğu qədər ciddi geosiyasi əhəmiyyət kəsb etmir. Lakin bu məkanlardakı təbii ehtiyatların mənimsənilməsi, əmək ehtiyatlarına sahiblik və s. geoiqtisadi dəyərləndirmələrdən istifadə edilməsi dövlətlərin dünyadakı iqtisadi və siyasi roluna müvafiq şəkildə müəyyən olunur.

Bugünkü dünya məkanına nəzarətin mühüm bir hissəsi dövlətlərin malik olduğu ərazi və sərhədlər çərçivəsində onların əhalisinə, sosial strukturuna, xalqların mədəni davranışı və dünyagörüşünə virtual təsiretmə imkanları ilə müəyyənləşir. Geosiyasi məkanlara nəzarət müasir şəraitdə daha çox informasiya məkanlarına nəzarət ilə əvəz olunmuşdur.

Dünya məkanının dəniz hissəsindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu gün dəniz dünya yükdaşımalarının, transmilli qitələrə-

rası ticarətin, yanacaq daşımalarının və digər dövlətlərarası iqtisadi əlaqələrin böyük hissəsinin həyata keçirildiyi məkan və nəqliyyat yolu hesab olunur. Dünya ticarətinin böyük hissəsi Qərbi Avropada, Asiyada (Yaponiyanın hesabına), Şimali Amerikada və qismən də Latın Amerikasına ölkələrində həyata keçirilir. Xüsusən nəzərə alınsa ki, hazırda xammal, yanacaq-energetika məhsulları daha çox inkişaf etmiş sənaye dövlətlərinə daşır, o zaman dünya dəniz və okeanlarının geosiyasi rolu tamamilə aydınlaşır.

İkincisi, dünyanın milli və beynəlxalq hava məkanlarına və hava limanlarına nəzarətdir. Bu amil planetin müasir geosiyasi strukturlaşmasında əhəmiyyətli vasitə hesab olunur. Milli hava məkanının təhlükəsizliyi dövlətin həm də hərbi-kosmik, iqtisadi və mədəni-informasiya məkanlarının təhlükəsizliyi ilə bilavasitə əlaqəlidir.

Müasir dünyada səmada sənişin və yükdaşıma əməliyyatlarını həyata keçirən təxminən 5 min beynəlxalq və yerli hava limanı mövcuddur. Bütün hava məkanının, o cümlədən hava limanlarının, sərhədləri birləşdirən elektron-informasiya, siqnal və müdafiə sistemlərinin, havadan təhlükəsizliyin təmin olunması dövlətin suveren hüquqlarının əsas elementlərindən biri və onun qüdrətinin rəmzi hesab olunur.

Dünya hava məkanına və ölkəsinin hava təhlükəsizliyinə nəzarəti həyata keçirən ən mühüm dövlətlər sırasına ilk növbədə ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Yaponiya, Fransa, Kanada, Çin və Almaniyanı aid edirlər. Baxmayaraq ki, dünyada müasir sənişin, yük və hərbi təyyarələri yalnız ABŞ, Avropa Birliyi, Rusiya, vertolyotları isə ABŞ, Fransa, Kanada və Rusiya istehsal edir. Hava məkanlarının müdafiəsi hərbi dəniz qüvvələri ilə birgə və əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirilir.

Üçüncüsü, dünyanın kosmik fəzasının və yerətrafi orbitin fəth olunması və ona nəzarət məsələsidir. Bu postulat elektron və raket texnologiyasının geniş tətbiq olunduğu son iyirmi ildə dünyanın geosiyasi strukturlaşmasının əsas meyarlarından birinə çevrilərək kos-

mik fəzanın mənimsənilməsi və ondan istifadənin vəziyyətini müəyyən etməyə başlamışdır. Bu sahədə dünyada ən öncül dövlətlər ABŞ, Rusiya və Çindir. Son zamanlar Fransa, Böyük Britaniya, Yaponiya və Avropa İttifaqının digər ölkələri də kosmik fəzanın fəth edilməsi və ondan ayrı-ayrı məqsədlər üçün istifadə sahəsində çoxsaylı strateji proqramlar reallaşdırmaq gücündə olduqlarını nümayiş etdirirlər.

Yerətrafi orbitin və atmosferin mənimsənilməsi və kosmik fəzaya strateji nəzarət proqramlarını dünyada bu gün əsasən ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqləri həyata keçirir. Bu proqramlar ABŞ-ın kosmosda hərbi-strateji nəzarət funksiyalarını reallaşdırmaq və NATO ölkələrinə qarşı tuşlanmış rəqib raketlərindən müdafiə sistemini yaratmaq məqsədi daşıyır. Baxmayaraq ki, hazırda beynəlxalq hüquq kosmosun hərbişdirilməsinə imkan vermir, lakin ABŞ, Rusiya və Çin ayrı-ayrılıqda kosmosun hərbi məqsədlər üçün istifadə edilməsi istiqamətində ciddi iş aparırlar. Tədqiqatçılar hesab edir ki, kosmosun hərbi və strateji məqsədlər üçün istifadə edilməsi yönündə aparılan işlər getdikcə sürətlənəcək və yaxın 50 ildə ən mühüm bir vasitəyə çevriləcəkdir.

Dünya kosmik məkanına nəzarət anlamında yer kürəsində mövcud olan kosmodromların, kosmik-raket buraxılış infrastrukturlarının və planetlərarası ballistik raket sistemlərinin xüsusi geosiyasi rolu vardır. Bəzi mənbələrin verdiyi məlumata görə, hazırda dünyada 21 kosmodrom mövcuddur. Bunlardan 4-ü Rusiyada (onlardan biri Qazaxıstan ərazisində yerləşir və Rusiyaya icarəyə verilmişdir), 4-ü Amerika Birləşmiş Ştatlarında, 3-ü Çində, hərəsində biri olmaqla, Fransa, Yaponiya, Hindistan, İsrail, Braziliya və digər ekvatorial ərazilərdə fəaliyyət göstərir. Bu kosmodromların əsas geosrateji əhəmiyyəti yer ətrafına və kosmosa hələ ki, yeganə nəqliyyat vasitəsi hesab olunan raketlərin çıxarılmasıdır. Kosmodromların əhəmiyyəti və iqtisadi səmərəliliyi yerləşmə məkanına görə ölçülür. Onlar ekvatora nə qədər yaxındırsa, daşdığı obyektləri Yer ətrafı orbitə çı-

xarmaq o qədər asan və iqtisadi cəhətdən sərfəli olur.

Dördüncüsü, bütün dövlətlərin və xalqların hansı iyerarxiyalı pillədə dayanmasından, hansı milli, dini və sosial qrupa mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, getdikcə təbiətin və cəmiyyətin qlobal problemləri önündə bərabər vəziyyətdə qalmasını, planetin taleyi üçün bərabər məsuliyyət daşmasını və deməli, bəşəriyyətin qlobal ümumiliyi reallığını dərk etməsidir. Müasir dünya sistemini xarakterizə edən bu amil getdikcə dünya geosiyasətinin dərk olunmuş reallığına çevrilməkdədir.

Müasir dünya sisteminin geosiyasi xarakteristikasını müəyyən edən **bəşinci** xüsusiyyət isə onun kapitalist istehsal münasibətləri və ideologiyası üzərində bərqərar olmasıdır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra meydana çıxmış kapitalizm-sosializm qlobal qarşıdurmasından Qərbin imperialist dünyasının qalib çıxması, əsasən bazar münasibətlərində təcəssüm olunan kapitalizmin özünü "dünya nizamının" alternativsiz iqtisadi əsası elan etməsinə səbəb oldu. Bu da müvafiq olaraq müstəqillik qazanmış yeni dövlətlərə inkişafın yeganə şərti və demokratikləşmənin maddi əsası kimi alternativsiz olaraq yalnız kapitalist sistemini "seçmək" üçün əsas verdi.

Müasir dünya sisteminin və onun geosiyasi strukturunun ideoloji əsasları da Qərb həyat tərzinin, Qərbin mənəvi dəyərlərinin cəlbədıciliyi, qabaqcıllığı, humanistliyi və liberallığı ilə əsaslandırılır və bu dəyərlərdən qloballaşma, universallaşma və ictimai-siyasi inteqrasiya vasitələrilə bütün dünyada insanların tərbiyə edilməsi, mənəvi cəhətdən qidalandırılması istiqamətində istifadə olunur.

Dünya sisteminin yeni geosiyasi nizamının xarakterik xüsusiyyətlərindən **altıncısı** getdikcə beynəlxalq birliklər, təşkilatlar tərəfindən beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsası kimi, sosial-siyasi təmayüllərin *liberallaşdırılması* hesab oluna bilər. Vaxtilə dünyada özünə tərəfdarlar tapmış və müəyyən dövlətlərin əsas ideoloji prinsipinə çevrilmiş faşizm, sosializm kimi dəyərlər yerini tədricən liberalizmə verməkdədir. Doğrudur, bu gün dünyada millətçilik və dini ideyala-

rın geniş yayılması da bəşəriyyəti müəyyən qədər düşündürür. Lakin Qərbin iqtisadi, siyasi və mənəvi həyatında tam bərqərar olmuş, dünyada isə ideya kimi çox populyar şəkildə təbliğ olunan liberalizm ideologiyası artıq yeni dünya nizamının qarşısını almaz dəyəri kimi qiymətləndirilir.

Müasir *dünya sisteminin yeddinci postulatı və ən mübahisəli məsələsi* isə beynəlxalq münasibətlərin və dövlətlərarası qaydaların kim tərəfindən – beynəlxalq təşkilatlar, yoxsa getdikcə hegemonluğa can atan ABŞ tərəfindən nizamlanması məsələsidir. ABŞ politoloqları müasir dünyanın "maarifçi rəhbərliyə ehtiyacı olduğu" və belə bir rolu məhz ABŞ-ın oynaya biləcəyi qənaətindədirlər. Onlar hesab edirlər ki, ABŞ-ın müasir dünya iqtisadiyyatında və siyasətindəki yeri və rolu ona imkan verir ki, dünyanın liderliyini üzərinə götürsün, planetdə sülhü, təhlükəsizliyi və əmin-amanlığı təmin etsin. Onların fikrincə, buna ABŞ-ın həm hərbi, həm də iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni potensialı tam cavab verir.

Başqa cür düşüncələr də vardır. Bunlara misal olaraq Çini, Rusiyanı, ABŞ-ın Qərbi Avropa müttəfiqləri hesab olunan Fransanı, Almaniyanı və b. göstərmək olar. Bu ölkələr hesab edirlər ki, yeni dünya nizamı və onun əsasında dayanan geosiyasi münasibətlər kollektiv məsuliyyət, kollektiv müdaxilə tələb edir. Odur ki, beynəlxalq münasibətlər BMT çərçivəsində, onun Təhlükəsizlik Şurasında həllini tapmalı və bütün məsələlər birgə razılıqla həll olunmalıdır.

Dünya sisteminin müasir geosiyasi nizamının **səkkizinci** xüsusiyyəti isə hərbi tarazlıq və kollektiv təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı 1950-ci ildən başlayaraq BMT çərçivəsində formalaşmış sistemin pozulması hesab oluna bilər. Vaxtilə dünyada hökm sürən milli dövlət və imperiyaların hərbi qüvvələr tarazlığı, qarşı-qarşıya duran hərbi bloklar (NATO və Varşava Müqaviləsi Təşkilatı) artıq yerini ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqlərinə vermişdir. Hazırda bu düşürgəni təmsil edən dövlətlər dünyanın bütün ərazilərinə hərbi müdaxilə edə bilər və hərbi təsir imkanlarına malikdirlər.

Dünyanın müasir geosiyasi reallığının mahiyyətini şərtləndirən **doqquzuncu** və ən əsas əlamət isə dövlətlərin milli maraqlarının təmin olunduğu beynəlxalq münasibətlər sisteminin geosiyasi strukturunun konfigurasiyasının dəyişməsi- "çoxqütblülüyün" pozulması və mərkəzdə ABŞ-ın dayandığı "təkkütblülüyün" yaranmasından ibarətdir.

Əgər 1945-1990-cı illərdə beynəlxalq münasibətlər sistemində SSRİ və ABŞ-ın müvafiq olaraq rəhbərlik etdiyi sosialist və kapitalist blokları ölkələrin, xalqların, insan birliklərinin ictimai davranışını, dövlət quruluşlarının əsaslarını, məqsəd və vəzifələrini tarazlı şəkildə müəyyən edirdisə, yeni nizamda bu tarazlıq pozulmuşdur. Dünyanın inkişafına, dövlətlərarası münasibətlərə, mövcud və arzu olunan reallıqlara, fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrinə, insan-cəmiyyət-dövlət münasibətlərinə ABŞ-ın timsalında artıq təkkütblü yanaşma nümayiş etdirilir.

Beləliklə, XX əsrdə dünyanın geosiyasi inkişafında və beynəlxalq siyasətdə "çoxqütblü" təsir üzərində qurulmuş münasibətlər sistemi müasir dövrdə yeni dünya nizamı ilə əvəz olunur.

1991-ci ildən ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqləri dünyanın yeni geosiyasi şəraitində, planetin əhəmiyyətli geostrateji məkanları və digər əhəmiyyətli ehtiyatları üzərində nəzarətin daha fərqli forma və vasitələrini reallaşdırmağa başlayırlar. *Dünyanın qloballaşması, transmilliləşməsi və ictimai davranış normalarının universallaşması; kapitalist ideyalarının, ictimai və vətəndaş cəmiyyətlərinin, demokratiya və insan hüququ anlayışlarının bəşəri dəyər kimi beynəlxalq aləmdə getdikcə daha geniş təlqin olunması; 11 sentyabr 2001-ci ildən başlanan terrorizmə qarşı ümumdünya mübarizəsi və NATO-nun getdikcə genişlənməsi nəticəsində beynəlxalq təhlükəsizliyin yeni arxitekturasının qurulması və s. təşəbbüslər* Qərbi ölkələrinin yürütdüyü yeni planetar geosiyasətin əsasını təşkil edir.

Əslində, ABŞ və onun müttəfiqləri "yeni dünya nizamı" adı ilə Versal sisteminin təsbit etdiyi qaydaları yenidən gündəmə gətirərək, Avropa geosiyasət klassiklərinin bir əsr əvvəl təklif etdiyi ideyaları

(panideyaları) və qayda-qanunları (kontinental Avrasiyaya sahiblik, dünyanın enerji mənbələrinə, nəqliyyat-tranzit xətlərinə, əhəmiyyətli geostrateji ərazilərinə və regionlarına, satış bazarları və istehsal ehtiyatlarına nəzarət və s.) tətbiq etməyə çalışırlar. Bu da müvafiq olaraq beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsas subyekti olan milli dövlətlər arasındakı münasibətlərin nəinki xarakterini, eyni zamanda onların gələcək inkişaf yolunu, ictimai formasiyasını dəyişir və ümumdünya tarixinin gedişinə ciddi təsir göstərir. Özlərinin geosiyasi, geostrateji və geoiqtisadi maraqlarını tam və təhlükəsiz təmin etmək, dünyanın əhəmiyyətli maddi və mənəvi ehtiyatlarına, geostrateji məkanlara və s. sahib olmaq və onları nəzarətdə saxlamaq məqsədilə bir tərəfdə ABŞ-Avropa Birliyi ölkələri, o biri tərəfdə Çin, Yaponiya, Rusiya, Hindistan və geostrateji cəhətdən digər fəal ölkələr yeni-yeni geostrateji layihələr tərtib edir, planlar cızır və ittifaqlar yaradaraq mübarizə aparırlar.

Geosiyasi koordinantların yeni sistemini tədqiqatçılar **Belovejsk sistemi** adlandırır və "**yeni dünya nizamı**" kimi təqdim edirlər.

"Yeni dünya nizamı" geosiyasi sistemi və onun strukturunun müasir iyerarxiyalı xarakteristikası

Dünyanın hazırkı geosiyasi xəritəsi və strukturu ilə bağlı klassik geosiyasətin tətbiq etdiyi paradıqmaları (ölçü və qiymət sxemi) müasir tədqiqatçılar qəbul etmirlər. Hazırda siyasətşünaslar dünyada geosiyasi strukturlaşmanı aşağıdakı kimi təqdim edirlər:

1. Kanada və Meksika ilə birlikdə ABŞ və onun müttəfiqi olan Avropa Birliyi ölkələri;

2. Çin, Yaponiya, Hindistan və Cənub-Şərqi Asiyanın digər inkişaf etmiş ölkələri;

3. Rusiya, onun təsir dairəsinə daxil olan postsovet məkanı ölkələri və pravoslav slavyan dünyası;

4. İslam dünyası və onun Türkiyə, İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Pakistan və s. kimi regional lider ölkələri;

5. Afrika qitəsi ölkələri və onların birliyi;

6. Latın Amerikasını ölkələri

Əslində, bu mərkəzlərin heç biri yekcins geosiyasi birlik deyildir və hər bir ölkənin təqdim olunan struktur daxilində özünəməxsus fərqli maraqları, geosiyasi kodu və koordinatları, hərbi və siyasi hədəfləri, ətraf ələmlə münasibət meyarları mövcuddur.

Məsələn, Çin, Hindistan, Yaponiya və digər Cənub-Şərqi Asiya ölkələri bir geosiyasi mərkəzə aid edilsələr də, onların hər biri bu bölgədə hegemon mövqə uğrunda mübarizə aparır. Yaxud İslam dünyası adı ilə qruplaşdırılan ölkələr tamamilə fərqli mövqeyə və geosiyasi hədəflərə malikdirlər. Türkiyə, İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Pakistan kimi ölkələrin hər biri dünyada və regionda öz oyununu oynayan geosiyasi rəqiblərdir. Əslində, ABŞ-la Avropa Birliyi dövlətlərinin də geosiyasi birliyi görüldüyü qədər problemsiz deyildir.

Hazırkı dünyada geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji xarakteristikasına görə ən üstün mövqələrə və aparıcı dövlət statusuna can atan, strateji ölçülərinə görə bir-biri və digər dünya ölkələri ilə rəqabət aparmaq qabiliyyəti olan ABŞ, Çin, Rusiya, Fransa, Böyük Britaniya, Hindistan, Yaponiya və b. ölkələr arasındakı geosiyasi münasibətlər bütün dünya sistemi üzvlərinin mənafeələrinin təmin olunmasına, ayrı-ayrılıqda və birgə milli maraqların qorunmasına birbaşa, yaxud dolayısı ilə təsir göstərir. Lakin yuxarıda qeyd olunduğu kimi, yalnız ABŞ real olaraq Yer kürəsinin bütün əhəmiyyətli geosiyasi hadisələrinə, transmilli beynəlxalq, regional və yerli geostrateji layihələrə, münaqişələrə, dövlətlərarası və regional proseslərə müdaxilə etmək imkanına malikdir. Odur ki, hazırda ABŞ dünya hegemonluğuna can atan, buna ən çox imkanı və haqqı olan, qlobal anlamda bütün planetar məkana nəzarət mexanizminə malik tək ölkə hesab olunur.

Müasir dövrdə dünya dövlətləri beynəlxalq geosiyasi proseslərə təsir gücünə və dünya siyasətindəki roluna görə bir neçə qrupa bölünürlər:

- **Fövqəldövlətlər:** “fövqəldövlət” anlayışı -milli maraqlarını bütün Yer kürəsində təmin etməyə lazımi hərbi, iqtisadi, mənəvi potensialı olan, özünün və müttəfiqlərinin mənafələrini nəzərə almağı digər dünya dövlətlərindən tələb edən və buna nail olan fövqəlgüclü dövlətlərə tətbiq olunur. Bu rolu tarixdə bir vaxtlar Böyük Roma, Bizans və Britaniya imperiyaları, SSRİ və ABŞ oynamış, hazırda isə yalnız ABŞ oynayır.
- **Böyük dövlətlər:** bu sıraya milli maraqlarını ölkəsində, regionunda və dünyanın digər əhəmiyyətli bölgələrində təmin etməyə qadir olan (bütün dünyada deyil), başqa ölkələri onunla hesablaşmağa məcbur edə bilən ölkələri daxil edirlər (məsələn, hazırda "Böyük səkkizlik" adlanan quruma daxil olan Böyük Britaniya, Yaponiya, Fransa, Almaniya və s. ölkələr bu sıraya aid edilir). Rusiya hazırda bu cərgədə möhkəmlənmək uğrunda mübarizə aparır.
- **Regional dövlətlər:** bu sıraya ölkəsində və regionunda, sərhədlərinə yaxın ərazilərdə məxsusi maraqlarını təmin edən və qorumağa qadir olan ölkələr daxildir. Belə ölkələr uzaq xaricdə geosiyasi proseslərə ciddi müqavimət göstərə bilməsə də, regionunda buna qadirdilər (məsələn, Çin, İran, Rusiya, Türkiyə, Pakistan, Misir və s. kimi ölkələr regional dövlətlər hesab olunurlar).
- **Adi dövlətlər:** bu ölkələrin hər biri milli maraqlarını daxildə, regionda və dünyada bacardıqları kimi təmin edirlər. Belələrinin milli marağının etibarlı təminatı, bir qayda olaraq, birinci üç qrupun geosiyasi marağına uyğunlaşdırıldıqda artır.

Geosiyasi sistem mövcud olduğu tarix ərzində (1648-2010) dünyada güc mərkəzləri çoxqütblü (bir neçə mərkəz), ikiqütblü (iki mərkəz) və təkqütblü (bir mərkəz) güc tarazlığı formasında dəyişərək, indiki "yeni dünya nizamı" adlanan sistemə gəlib çatmışdır.

Dünya sisteminin müasir geosiyasi strukturunun konfigurasiyasındakı əsas dəyişikliklər 11 sentyabr 2001-ci il ABŞ-dakı hadisələr-

dən sonra baş vermişdir. Geosiyasi münasibətlərdə klassik geosiyasi ölçülər və dəyərlər artıq keçmişdə qalmışdır. Hazırda siyasətşünaslıqda "yeni dünya nizamı" geosiyasi modelindən, onun yeni konturlarından və dünya sisteminin yeni geosiyasi xətlərindən bəhs edirlər.

Dünyada təkqütblü geosiyasi təsirin yaranması artıq reallıqdır. Çünki dünyanın mövcud dövlətlərinin heç birinin və yaxud da onların ittifaqının ABŞ başda olmaqla, Qərbi geosiyasi mərkəzinin gücü və təsiri ilə müqayisə ediləcək geosiyasi gücü yoxdur. Əlbəttə, bu heç də o demək deyildir ki, bəşəriyyətin bundan sonrakı geosiyasi inkişafı daimi olaraq indiki təkqütblü model üzərində davam edəcəkdir. Çünki tədqiqatlar göstərir ki, Panamerika ideyası üzərində formalaşmış təkqütblü dünya sistemi nəinki bütün bəşəriyyəti, eyni zamanda bu sistemin tərkibində olan Avropa ölkələrinin özünü belə bir çox cəhətdən qane etmir. ABŞ hazırda dünyanın geosiyasi müstəvisində yeganə fəvqəldövlət adına iddia etsə də, planetin müasir geosiyasi vəziyyəti dəyişkən, qeyri-sabit və mürəkkəb olaraq qalır. Getdikcə güclənən və dünya siyasətində təsirini artıran regional lider dövlətlər və onlara məxsus nəhəng transmilli şirkətlər ABŞ-ın hege-mon və beynəlxalq arbitr roluna ciddi rəqabət yaradır.

Bundan başqa, getdikcə artan məhəlli münaqişələrə, regional qarşıdurmalara, dini və milli toqquşmalara əsaslı təsir göstərə və "dünyanın ədalətli hakimi" statusunu doğrulda bilməməsi ABŞ-ı getdikcə beynəlxalq ictimai rəydən sıxışdırır. Onun dünya hegemonluğu iddiası Çin, Yaponiya, Rusiya və b. ölkələrin ciddi müqaviməti ilə üzləşir. Bu ölkələrin hər biri ayrılıqda və bir-biri ilə gizli müttəfiqlik münasibətlərində iqtisadi, siyasi və hərbi gücünü artırmaq, beynəlxalq və regional hadisələrdə təmsil olunmaq və mövqə qazanmaq, əsas və qeyri-əsas proseslərdə öz maraqlarından çıxış etmək uğrunda mübarizə apararaq ABŞ-a müqavimət göstərirlər.

Rus tədqiqatçılarının proqnozlarına görə, ABŞ (Meksika və Kanada ilə birlikdə) 2015-ci ildə dünyanın Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) istehsalında cəmi 19% (hazırda 25%-dir), Avropa Birliyi

16%, Çin 10%, Yaponiya 7%, Cənubi Koreya və Tayvan 5%, Rusiya 2%, qalan bütün dünya isə 40%-lik paya malik olacaqdır.¹

Yaxud ABŞ alimlərinin hesablamalarına görə, 2015-ci ildə Hindistan, Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya, Tayvan və digər Asiya ölkələri dünyada ÜDM istehsalında 55-60%, Qərb ölkələri isə cəmi 20-30% paya malik olacaqdır. Məsələn, müasir dünyada cərəyan edən proseslərə təsiretmə gücünə və iqtisadi-hərbi potensialına görə, Çin yaxın on-on beş ildə təkqütblü dünya siyasətinə meydan oxumaq gücünə malik olacaqdır. Yaxud 2015-ci ildə onun hərbi potensialı ABŞ-ınkı ilə demək olar ki, eyni səviyyədə olacaq və bəzi cəhətlər üzrə hətta onu üstələyəcəkdir. Hazırda Çinin qitələrarası ballistik raketlərinin sayı 25 olsa da, yaxın 3-4 ildə ekspertlər onların sayının 100-ə qədər artırılacağı və nüvə başlıqları ilə təmin olunacağını proqnozlaşdırırlar. Çinin iqtisadi gücü və inkişaf sürəti imkan verir ki, o, yaxın 10 ildə dünya ÜDM-in təxminən ABŞ və Avropa Birliyi ölkələrinin birlikdə istehsal etdiyi qədər məhsul istehsal etsin. Bunun qarşısında ABŞ Kanada və Meksika ilə birlikdə dünya ÜDM-nin cəmi 19 faizini, Avropa Birliyi 16 faizini, Yaponiya 7 faizini, Cənubi Koreya və Tayvan 5 faizini, Rusiya isə 2 faizini istehsal edəcəkdir.

Son illər digər bir regional lider hesab olunan Hindistan dünyanın geosiyasi strukturunda yerini getdikcə daha çox möhkəmlətməkdədir. Harvard Universitetinin dəyərləndirməsinə görə, 2001-ci ildən ÜDM istehsalında dünya liderləri sırasına çıxan Hindistan hazırda Böyük Britaniya, İtaliya və Fransanın birlikdə istehsal etdiyi qədər məhsul istehsal edir. Proqnozlara görə, 10 ildən sonra Hindistan ÜDM istehsalına görə Yaponiyayı ötəcəkdir.²

ABŞ, Rusiya və Avropa ölkələrinin müasir dövrdəki çoxstandartlı davranışı və beynəlxalq miqyasda subyektiv siyasəti həm İslam

¹ Арбатов А.Г. Национальная безопасность России в многополярном мире // Вестник РАН, 2000, т.70, №11, с.984.

² Вах: Геополитика современного мира. М., 2000,с.192.

dünyası, Afrika və Latın Amerikasını ölkələrini, həm də Cənub-Şərqi Asiyanın regional liderlərini öz təhlükəsizliyi haqqında adekvat addımlar atmağa sövq edir. Məsələn, Pakistan, İran, Tayvan, Braziliya, Hindistan, Şimali Koreya və s. kimi ölkələr getdikcə öz təhlükəsizlikləri haqqında alternativ yollara baş vururlar.

Bununla yanaşı, həm BMT-nin, həm də digər hökumətlərarası təşkilatların beynəlxalq hüququn qorunmasında təminatçı kimi çıxış edə bilməməsi artan dövlətlərarası qarşıdurmalar fonunda ayrı-ayrı ölkələri geosiyasi təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün silahlanmaya sövq edir. Belə şəraitdə isə bəşər cəmiyyəti planetin geosiyasi vəziyyəti baxımından tam rahatlanma, dövlətlər isə dünyanın yeni təhlükəsizlik sistemi axtarışlarını dayandıra bilməzlər. Nəzərə alınsa ki, indiki silahlanma raket-nüvə texnologiyasının yayılması və tətbiqini getdikcə yaxınlaşdırır, o zaman "yeni dünya nizamı"nın geosiyasi postulatlarının və mexanizmlərinin səbatsızlığına şübhə yeri qalmır.

Bundan başqa, müasir dünyanın qloballaşma meyilləri və ölkələrin, regionların inkişafında qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması istiqamətində ciddi addımların atılmaması, bir tərəfdən, inkişaf etmiş ölkələrdə əhali sıxlığına, nizamsız əmək miqrasiyasına yol açırsa, digər tərəfdən, bu proses 50-dən artıq ölkənin mövcud olduğu Afrika kimi böyük bir qitənin "dünyanın qara ləkəsi", "boz zonası" kimi qalmasına, bu məkanda sivilisasiyanın yayılmasının çətinləşməsinə, regional qarşıdurmalara, etnik-tayfa didişmələrinin güclənməsinə şərait yaradır. Belə mənasız qarşıdurma və toqquşmalarda minlərlə, bəzən milyonlarla insan həyatı qurban verilir, insan hüquqları kütləvi şəkildə pozulur və s.

Beləliklə, müasir dünya sisteminin və "yeni dünya nizamı" geosiyasi strukturunun qısa təhlili göstərir ki, hazırda beynəlxalq münasibətlərin hamını qane edə biləcək və ədalətli modeli mövcud deyildir və ölkələrin çoxu bu güncü birqütblü təsir modelindən imtina etməyə hazırdır. Əslində, "yeni dünya nizamının" əsas memarları olan

ABŞ və onun Qərb müttəfiqləri də planetin bugünkü və gələcək geosiyasi nizamı ilə bağlı ciddi narahatlıq nümayiş etdirirlər. Hal-hazırda təkqütblü dünya siyasətinə alternativ baxış nümayiş etdirən digər ölkələrin, siyasi mərkəzlərin fəaliyyəti və rolu da getdikcə güclənir.

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, gələcək geosiyasi strukturlaşmaya və dünya sisteminin konfigurasiyasına ciddi təsir göstərən geosiyasi reallıqlardan biri qarşı-qarşıya duran dəniz (ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqləri) və quru (Çin, Rusiya, Hindistan) sivilizasiyalarının getdikcə güclənən mübarizəsi olacaqdır. Onların fikrincə, Çin, Rusiya və Hindistan öz aralarında ideoloji və institusional birlik bazisi yarada bilmədiyi üçün bu gün dəniz sivilizasiyası bütün dünyada, o cümlədən Avrasiya regionunda, Cənub-Şərqi Asiyada hökmranlıq edir. Lakin quru mərkəzi günü-gündən güclənir və ətrafına yeni-yeni ölkələri toplayaraq Qərbin əsas geosiyasi təsir dairələrini təhdid edir. Bu işdə əsas rolu ayrı-ayrılıqda bəhs olunan regional lider dövlətlər və onların yaratmaqda olduqları birliklər (məsələn, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı) oynayır.

Bundan başqa, Yer kürəsinin ayrı-ayrı milli, dini və sivilizasiya daşıyıcısı olan böyük dövlətləri (məsələn, İslam dünyasının, Latın Amerikasının, Cənub-Şərqi Asiyanın regional liderləri) getdikcə iqtisadi və hərbi cəhətdən güclənərək, BMT-nin hazırkı Daimi Təhlükəsizlik Şurasına və onun formalaşdırılması sistemində etiraz edəcək və ona üzv olmaq uğrunda mübarizəyə qoşulacaqlar. Bu da müvafiq olaraq, dünyada qarşıdurma və silahlanmanın güclənməsinə, orta və regional ilder dövlətlərin atom silahı ilə silahlanaraq, dünyanın nüvə daşıyıcısı ölkələrinin sırasını genişləndirməsinə səbəb olacaqdır.

Hazırda Rusiya, ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Çin, Hindistan və Pakistanın malik olduğu nüvə silahları və strateji ballistik raket arsenalına yaxın zamanlarda İranın, Şimali Koreyanın, Tayvanın, Yaponiyanın və başqa ölkələrin də malik olmayacağına heç bir ciddi təminat yoxdur.

"Yeni dünya nizami", müasir geosiyasi münaqişələr və dünya sisteminin geosiyasi meylləri

Dünya siyasətşünaslarının proqnozlarına görə, müasir təkqütblü dünya sisteminə ən böyük zərbə vuran və onun nizamına mənfi təsir göstərən amillərdən biri planetdə getdikcə güclənən konfessiyalararası etno-milli-dini münaqişələr, separatçılıq meylləri və məhəlli toqquşmalar, sivilizasiyalararası qarşıdurma və onların qarşısının vaxtında alınmamasıdır.

Bəzi tədqiqatçılar sosializm və kapitalizm sistemlərini təmsil edən bloklararası geosrtateji mübarizənin bitməsinin dünyada münaqişələrin də azalmasına əhəmiyyətli təsir göstərəcəyini iddia etsə də, bu proqnoz özünü doğrultmadı. *"Münaqişəsiz dünya"* arzusu ilə yaşayan iri dövlətlər, əsasən ABŞ və Avropa Birliyi ölkələri qloballaşma prosesini rahat həyata keçirmək məqsədilə münaqişələri dinc yolla həll etmək üçün müəyyən səylər göstərirlər. Lakin bu münaqişələrin əsas səbəbləri, onu doğuran subyektiv amillər, beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqindəki ikili yanaşmalar və s. həmin münaqişələrin qarşısını almağa və onları aradan qaldırmağa mane olur.

Hazırda zorakılıqla müşayiət olunan münaqişələrin sayı 1993-cü ildə 34-dən 2008-ci ildə 15-ə düşsə də, ümumən baş verən münaqişələr hələ də dünya siyasi proseslərinin aparıcı meyllərindən birini təşkil edir.

Hansı səbəbdən baş verməsindən asılı olmayaraq, müasir münaqişələr bəşəriyyət üçün böyük təhlükə yaradır, daha geniş əraziləri əhatə edir, ekoloji, humanitar və sosial fəlakətlərə gətirib çıxarır. Səbəblər isə müxtəlifdir. Bunların sırasında ayrı-ayrı dövlətlərin ərazi iddiaları, etnik separatizm, sənaye dövlətləri ilə xammal ölkələri arasındakı ziddiyyətlər, nəzarətsiz silahlanma, mühacirət, qloballaşma, qloballaşmaya müqavimət üzərində yaranmış millətçilik və dini müqavimət daha tez-tez rast gəlinən səbəblərdəndir.

Beynəlxalq münaqişələr ideoloji və blok qarşıdurması dövründə əsasən nəzarətdə saxlanılır, məqsədli şəkildə istifadə edilir və onun

qloballaşmasının qarşısı alınırıdusa, müasir dövrdə bu münaqişələrin qarşısını alan mexanizmlər zəifləmişdir.

Bundan başqa, dünyanın geosiyasi sistemində baş verən dəyişikliklər, İkinci Dünya müharibəsindən sonra formalaşmış milli-dövlət sərhədlərinin pozulması da münaqişələrin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun tənzimlənməsini çətinləşdirmişdir.

Dünya politoloqları müasir münaqişələrin səbəb və xarakteristikasına müxtəlif baxışlardan yanaşır və fərqli proqnozlar verirlər. Bəziləri hesab edir ki, müasir münaqişələrin kökündə ideoloji və iqtisadi səbəblər deyil, mədəniyyətlərərsə fərqlər, "sivilizasiyaların toqquşması" durur (ABŞ alimi C.Hantinqtonun nəzəriyyəsindən söhbət gedir). Onların fikrincə, gələcək münaqişələr krallar, milli dövlətlər və ideologiyalar arasında deyil, məhz sivilizasiyalar arasında baş verəcəkdir. Nəzəriyyə müəlliflərinin fikrincə, münaqişələrin potensial məkanı sivilizasiyalar arasından keçən zərif xətlərdir. Sivilizasiyalararası münaqişə iki forma alaraq: 1) lokal səviyyədə zərif xətlər üzrə yaranan münaqişələr müxtəlif sivilizasiyalara mənsub olan qonşu dövlətlər arasında və bir dövlətin tərkibində yaşayan müxtəlif xalqlar, qruplar arasında baş verir; 2) qlobal səviyyədə münaqişələr müxtəlif sivilizasiyalara mənsub özək dövlətlər (əsas dövlətlər) arasında baş verir.

Qloballaşmanın vüsət aldığı XXI əsrdə dünya vahid bir meydana çevrilir, insanlar arasında mövsümi və daimi təmaslar intensivləşir və müvafiq olaraq mədəniyyətlər üz-üzə gəlir. Bu proses bir tərəfdən obyektiv olaraq mədəniyyətləri bir-birinin hesabına zənginləşdirir, daha mütərəqqi mədəni dəyərlər digərlərini sıxışdırır, onların inkişaf meydanını daraldır. Bu da mədəni inkişaf meydanı kiçilən xalqları daha radikal əhval-ruhiyyəli hərəkətlərə sövq edir.

Müxtəlif mədəniyyətə malik olan insanlar arasında təmaslar intensivləşdikcə onlar arasında məxsusi sivilizasiya şüuru da artır. Bu da müvafiq olaraq mədəni-mənəvi mənsubiyyətinə görə fərqlənən insanlar arasında həm dünya miqyasında, həm də bilavasitə təmas ərazilərində ayrılımaları və toqquşmaları dərinləşdirir.

Bununla yanaşı, dünyada gedən iqtisadi, sosial inteqrasiya prosesləri xalqları bir-biri ilə sıx təmaslara cəlb edərək, milli şüurun əsas qaynağı olan milli dövlətləri tədricən ümumdünya və qlobal proseslərdən sıxışdırır və zəiflədir. Milli dövlətlərin dünya proseslərində boşalan yerini son illərdə dini cəmiyyətlər tutmağa səy göstərirlər. Bu qurumlar insanların dinə müsbət meyindən istifadə edərək, ideyalarını onlara təbliğ edir və dini mənsubiyyət hissələrini gücləndirirlər. Bu da təmas nöqtələrində insanların dini toqquşmasına müəyyən qədər rəvac verir.

Bütün bunlar göstərir ki, müasir münaqişələrdə milli-mədəni və dini fərqlərin oynadığı rolu inkar etmək olmaz. Lakin müasir qloballaşma prosesindəki iqtisadi və sosial amillər elə həddə çatmışdır ki, beynəlxalq aləmdə dövlətlər və insanlar arasındakı münasibətlərin əsas katalizatoru rolunda din, dil, mədəniyyət deyil, məhz iqtisadi maraqlar çıxış edir.

Hazırkı münaqişələrin əsas determinantı bütün XX əsrdə baş vermiş dövlətlərarası toqquşmalarda olduğu kimi, yenə də ayrı-ayrı ölkələrin dərk olunmuş milli maraqları hesab olunur. İstənilən halda, beynəlxalq münaqişələr o zaman baş verir ki, bir dövlət, yaxud dövlətlər qrupu mənafeələrini zorla digərlərinə qəbul etdirməyə çalışır.

Bəzi dövlətlərin geosiyasi davranışı ilə beynəlxalq münasibətlər sisteminin qaydaları arasında yaranan uyğunsuzluqlar müasir dövrdə elə bir həddə çatıb ki, bunu tədqiqatçılar **yeni dünya reallığı** adlandırırlar.

Müasir **dünya sisteminin geosiyasi meylləri** sırasına *ilk növbədə* hazırkı elmi-texniki və elektron inkişaf nəticəsində planetin geosiyasi xəritəsinin həddən artıq "kiçilməsi" və virtuallaşmasını aid etmək olar. Dünyanın qloballaşması, texniki inkişafın və elektron texnologiyanın bütün sahələri əhatə etməsi, hərbi, informasiya, geostrateji sahələrə müdaxiləsi ənənəvi geosiyasi məkan konfigurasiyasını köklü sürətdə dəyişmiş və dünyanın istənilən nöqtəsinə geostrateji müdaxilələri asanlaşdırmışdır.

Dünya sisteminin *ikinci* əsas meyli dünya xəritəsində Qərb-Şərq

və Şimal-Cənub geosiyasi qarşıdurmasının əvvəlki qlobal məkandan lokal və əyalət ərazilərə keçməsi hesab oluna bilər. Əvvəllər bəhs olunan qarşıdurmalar yalnız qlobal səviyyədə danışmaq mümkün idisə, hazırda məsələn, Qərbdə Avropa Birliyinə daxil olan və olmayan, böyük, aparıcı və kiçik, ABŞ-ı dəstəkləyən və dəstəkləməyən ölkələrin qarşıdurması müşahidə olunmaqdadır. Yaxud elə həmin sistemin tərkibində ABŞ-la AB üzvü olan ölkələrin fikir ayrılıqları getdikcə qarşıdurma səviyyəsinə yüksəlməkdədir. Yaxud Şərqdə Çin-Yaponiya qarşıdurması, Avrasiyada Rusiya-Çin və yaxud Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyada ABŞ-Rusiya, NATO-Rusiya, Rusiya-Avropa-Türkiyə və s. qarşıdurmalar getdikcə geosiyasi strukturlaşmanın yeni reallıqlarını təşkil etməkdədir.

Dünya sisteminin müasir geosiyasi inkişafının *üçüncü* əsas meyli Cənub-Şərqi Asiyanın konfutsi-buddist, müsəlman dünyasının isə islam sivilizasiyasına əsaslanan dinamik inkişaf modellərinin Qərb sivilizasiyasına getdikcə daha açıq meydan oxumasıdır. Tədqiqatçılar hesab edir ki, yaxın on il ərzində islam amili və Cənub-Şərqi Asiyanın Çin, Yaponiya, Tayvan kimi ölkələrinin dünya informasiya məkanına, geosiyasi xətlərə və bəşəriyyətə təsir mexanizmlərinə müdaxiləsi heç də ABŞ və onun Qərb müttəfiqlərininkindən zəif olmayacaqdır. Bu ölkələrdə milli və dini şüurun getdikcə güclənməsi, əhali içərisində anti-Amerika və anti-Qərb əhval-ruhiyyəsinin artması, müvafiq olaraq dünyada təlbiğ olunan panamerika və panavropa ideyaları ilə tez-tez üz-üzə gəlir.

Müasir geosiyasi münasibətlərin əsas meyllərindən *dördüncüsü* beynəlxalq təhlükəsizlik tələblərinin, qlobal və lokal terrorizmə qarşı mübarizənin ümumdünya siyasəti səviyyəsinə qaldırılmasıdır. Bu prosesin əsas xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dünyada ABŞ başda olmaqla, vahid anti-terror koalisiyasının yaradılması prosesi həyata keçirilir və keçmişdə hansı hərbi və siyasi blokda iştirak etməsindən asılı olmayaraq, dövlətlər iki meyar əsasında qruplaşdırılır. Bir qrup ABŞ-ın rəhbərliyi və təsiri ilə terrorizmə qarşı mübarizə cəbhəsində yer tutursa, digərləri "terroru dəstəkləyən ölkələr" sı-

rasına aid edilir və ümumdünya mübarizəsinin hədəfinə alınır.

Müasir dünya sisteminin və geosiyasi strukturun əsas meyllərindən *beşincisi* qloballaşmanın geniş vüsət alması, getdikcə dünya həyatının bütün sahələrinə müdaxilə etməsi hesab olunur. Tədqiqatçılar dünyadakı müasir geosiyasi dəyişiklikləri üç əsas amillə izah edirlər. Bunlar:

1. Qloballaşmanın XXI əsrin başlanğıcından dünyanın bütün həyatını əhatə etməsi və bəşəriyyətin "millət-dövlət-vətəndaş" quruluşuna tədricən meydan oxuması;

2. Dövlətlərarası inteqrasiyanın bəşəriyyətin sosial sifarişi və tələbi kimi dünyanın gündəliyinə çıxarılması, milli sədləri aşması, iqtisadi, ictimai, siyasi, mədəni həyatın bütün sahələrini əhatə etməsi və bu prosesin dönməz xarakter alması;

3. Dünya siyasətinin transmilliləşməsi, demokratiya, vətəndaş cəmiyyəti prinsiplərinin, insan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq münasibətlər, beynəlxalq hüquq və beynəlxalq davranışın əsasını təşkil etməsi və bu normaların hökumətlərarası, qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsilə milli dövlət qurumlarının inhisarından çıxarılması, dövlətin suveren hüquqlarının yeni aktorlar hesabına məhdudlaşdırılması kimi faktorlardır.

Hər üç amil nisbətən müstəqil şəkildə cərəyan etsə də, müasir dünya siyasətinin və beynəlxalq münasibətlərin vahid meyli çərçivəsində bir-birini tamamlayır.

9.2. Dünyanın iqtisadi həyatının qloballaşması və dövlətlərin geoiqtisadi maraqlar sistemi

Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, qloballaşma nə müstəmləkə imperiyalarının hökm sürdüyü və əmtəə-pul münasibətlərinin imperiyalar çərçivəsində dövr etdiyi XVII-XIX əsrlərdə, nə də dünyanın bloklararası sinfi-ideoloji qarşıdurmasının mövcud olduğu 1945-1991-ci illərdə mümkün idi. Bunun üçün hökmən, formal olsa da,

bərabərhüquqlu dövlətlərdən təşkil olunmuş indiki polisentrist (cox-mərkəzli) dünya nizamı, bütün dünya miqyasında "ümumi maraqlar" adı altında vahid dəyərlər sistemini təbliğ və təşviq edən "inkışaf etmiş mərkəzin" (mərkəzi dövlətin) mövcudluğu vacib idi.

Müasir dünyada qloballaşma bütün milli-etnik sədləri aşaraq planetar həyatın əksər sahələrinə – iqtisadi, siyasi, soslal, mədəni, informasiya və s. müdaxilə etmiş və özünə "vahid dünya fəaliyyət məkanı" yaratmışdır.

Planetin iqtisadi həyatının qloballaşmasını (müasir geosiyasi ədəbiyyatda bunu geoiqtisadiyyat kimi təqdim edirlər – Ə.H.) xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlər:

- SSRİ-nin və sosializm sisteminin iflasından sonra dünyanın liberal bazar iqtisadiyyatı və açıq dövlətlərarası əlaqələrə əsaslanan təsərrüfat sisteminə yeni-yeni dövlətlərin qoşulması;
- planetin iqtisadi, təsərrüfat, gömrük, milli statistik və maliyyə-hesabat sisteminin standartlaşdırılması;
- beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən geoiqtisadi əlaqələrin vahid dünya strukturunun, ölçü və qiymətləndirmə meyarlarının hazırlanması və tətbiqi;
- dünya siyasətinin transmilliləşməsi və sairədən ibarətdir.

Hazırkı geoiqtisadi vəziyyət ondan ibarətdir ki, transmilli korporasiyalar harada xammal və ucuz işçi qüvvəsi mövcuddursa, orada istehsal təşkil edir, harada əlverişli bazar mövcuddursa, orada ticarət qurur (əmək ehtiyatlarının qloballaşması).

Elə transmilli korporasiya vardır ki, onun istehsal etdiyi ümumi məhsulun cəmi 5 faizi yarandığı və hüquqi şəxs olaraq qeydiyyatda alındığı ölkənin payına düşür. Belə müəssisələr daim ucuz xammal, işçi qüvvəsi, planetar istehsal və satış bazarı axtarışındadır. Onlar bazarın, istehsalın və istehlakın strukturuna uyğun olaraq fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin vətəndaşlarını işə cəlb etməklə bütün dünyada fəaliyyət göstərirlər.

Məsələn, məşhur "Samsung" korporasiyası (Cənubi Koreya) özü-

nün illik 200 milyard dollarlıq dövriyyəsi ilə dünyanın 66 ölkəsində 340 bölmə yaradaraq bütün dünyada istehsal olunan rəngli monitor və kineskopların 17 faizini, videomaqnitafonların 11 faizini, mikro-dalğalı sobaların 18 faizini istehsal edir. Hazırkı göstəriciləri ilə bu korporasiyanı Cənubi Koreya müəssisəsi kimi təsəvvür etmək və bu ölkənin hüduduna sıxışdırmaq qeyri-mümkündür. Çünki onun səhmlərinin böyük qismi Cənubi Koreya dövləti ilə heç bir əlaqəsi olmayan şəxslərə məxsusdur.

İqtisadi informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının indiki imkanları və vəziyyəti bütün dünyanın geoiqtisadi əlaqələrini- istehsalat və ticarəti, tərəflətin fikir və düşüncələrini birləşdirmiş, virtuallaşdırmış və standartlaşdırmışdır. Planetimizdə elektronikanın yaratdığı imkanlar – internet vasitəsilə ticarət, pul köçürmələri, beynəlxalq müqavilələr bağlanması və s. insanların qarşılıqlı geoiqtisadi ünsiyyətində əsil inqilabi çevriliş etmiş və bütün milli sədləri dağıtmışdır.

Müasir geoiqtisadi qloballaşmada iki əsas meyl müşahidə olunur. Bir tərəfdən, ABŞ dünya geoiqtisadiyyatı və dünya geosiyasi sistemində hegemon dövlət rolunu saxlayır və getdikcə bu rolu gücləndirməyə çalışır. Digər tərəfdən, qlobal dünya aktorları getdikcə onu bəhs olunan sahələrdən sıxışdıraraq ciddi müqavimət və rəqabətlə üz-üzə qoyurlar. Məsələn, ABŞ-ın müttəfiqi olan Avropa Birliyi ölkələri də onun rəqibi kimi çıxış edən Cənub-Şərqi Asiyanın Yaponiya, Çin, Cənubi Koreya, Tayvan kimi dövlətləri və inkişaf etmiş digər dünya ölkələri kimi iqtisadi çoxmərkəzçilik (polisentrizm) şəraitində müstəqil tərəf olaraq çıxış etməyə meyl göstərir və qloballaşma prosesində ABŞ-a ciddi rəqabət yaratmağa çalışırlar.

Geoqtisadi qloballaşmanın xarakteristikası və meylləri

Müasir geoiqtisadi qloballaşmanın xarakteristikası və meyllərinə diqqət yetirsək görürük ki, bu proses dövlətlər və xalqlar arasında müəyyən amillərdən asılı olaraq vahid dünya iqtisadi, informasiya və

əmək standartlarının yaranması, transmilli insan və maddi ehtiyatların, maliyyə və texnoloji imkanların bölünməsi nəticəsində planetin obyektiv inkişafından doğaraq meydana çıxmışdır.

Geoqtisadi qloballaşma kimin ona necə münasibət bəsləməsindən asılı olmayaraq obyektiv və qarşısızalmaz prosesdir, bəşəriyyətin müasir inkişaf meyillərinin nəticəsidir. Dünyada yaranan hazırkı vahid maliyyə, təsərrüfat, nəqliyyat, rabitə, texnologiya, investisiya, informasiya məkanının və sisteminin qarşısını kimsə ala bilməz.

Yaxud dünya təsərrüfat sisteminin liberallaşması, investisiyaların qarşılıqlı qorunması, gömrük, vergi sistemlərinin universallaşdırılması və standartlaşdırılması elə həddə çatmışdır ki, milli və etnik sərhədlər rəmzi xarakter daşımağa başlamışdır. Məsələn, planetimizdə mövcud olan nəhəng beynəlxalq korporasiyalar hazırda bütün dünyanın özəl sektorunun aktivlərinin üçdə birindən çoxunu əlində cəmləmişdir. Və yaxud Yer kürəsinin istehsal, istehlak və əmək ehtiyatlarının bölgüsü elə vəziyyətə çatmışdır ki, bütün dünya bir neçə bəlli ölkənin nəqliyyat vasitələrindən, başqa birinin yanacaq ehtiyatlarından, üçüncü ölkənin gündəlik tələbat mallarından və s. istifadə edir.

Bir sözlə, yaxşı və yaxud pis olmasından asılı olmayaraq, qloballaşma insanların həyatına sənayeləşmə, kosmik fəzanın fəth edilməsi, elektron texnologiyanın kəşfi və s. cahanşümul, epoxal hadisələrdən biri kimi daxil olmuşdur.

Dünyada geoiqtisadi qloballaşmanın əsas xüsusiyyətlərindən biri də innovasiya proseslərinin beynəlmiləlləşməsi və texnoloji rəqabətin kəskinləşməsidir. Hazırda geniş informasiyaya malik olmaq, onu təhlil etmək, bazarı, istehsalı, daşıma və istehlak proseslərini dəqiq öyrənmək, dünya kapitalının hərəkətini, tətbiqini və yerləşdirilməsini düzgün müəyyən etmək hər bir dövlət üçün transmilli geoiqtisadi münasibətlərdə milli marağını qorumanın və təmin etmənin əsasını təşkil edir.

Beləliklə, müasir dünyanın geoiqtisadi sistemini xarakterizə edən əsas meyillərdən **biri** qloballaşmanın vüsət alması və qarşısızalmaz

prosesə çevrilməsidirsə, **digəri** bu prosesi daha təhlükəsiz etmək, qloballaşmaya cəlb edilmiş kapitalı və avadanlıqları qorumaq, onun tətbiqini daha da asanlaşdırmaq üçün əlverişli beynəlxalq şəraitin yaradılması uğrunda mübarizənin güclənməsidir.

Nəzərə alınsa ki, qloballaşmada iştirak edən transmilli korporasiyaların, kapitalın və texnologiyanın əsas sahibləri böyük və inkişaf etmiş dövlətlərdir, onda bu işin başında kimlərin dayandığı da heç kəsə sirr olmaz.

Geoiqtisadi qloballaşma dünya sisteminin əsaslarına ciddi təsir göstərərək:

- planetdə yeni geoiqtisadi mühitin,
- yeni geoiqtisadi modellərin yaranmasını və
- dünyanın iqtisadi həyatının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsini

tələb edir. Bunların hər üçü ilə bağlı müvafiq beynəlxalq qurumlar, geosiyasi aktorlar üçüncü minilliyin başlanğıcından həyata keçirdikləri siyasəti bir qədər gücləndirmiş və fəallaşdırmışlar. Bu da planetar geoiqtisadi münasibətlərə ciddi təsir göstərmişdir.

Yeni geoiqtisadi mühitin yaranması müasir dünyada dövlət və xalqların ictimai-siyasi və mədəni inkişafının tamamilə fərqli modellərinin yaranması ilə müşayiət olunur. Üçüncü minilliyin qovşağında inkişaf etmiş Qərbin dəniz sivilizasiyası planetdə hökmranlığını tam təmin etdiyi üçün onun bəşəriyyətə təlqin etdiyi geoiqtisadiyyat modeli- "**liberal iqtisadi model**" qloballaşmanın vahid, unifikasiya edilmiş forması kimi çoxluq tərəfindən qəbul edilir.

Qərb analitikləri geoiqtisadi qloballaşmanın əsasında liberal iqtisadi modelin dayanmasını onunla izah edirlər ki, məhz liberal iqtisadi sistem XX əsr boyu bütün sınaqlardan uğurla çıxmış, kiçik modifikasiyalar nəzərə alınmaqla, bütün alternativ modellərə qalib gəlmişdir.

Hazırda liberal iqtisadiyyat dünyanın siyasi və iqtisadi cəhətdən əhəmiyyət az-çox kəsb edən bütün bölgələrində ya tam bərqərar ol-

muş, ya da ki, olmaqdadır. Bu sistem dövlətin iqtisadi sahəyə müdaxiləsini, iqtisadi tənzimlənməni, demək olar ki, tam istisna edir və özünü idarə edən istehsal və bazar münasibətlərini təcəssüm etdirir.

Dünyanın iqtisadi həyatının qloballaşması və yeni geoiqtisadi siyasətin həyata keçirilməsində tətbiq olunan mühüm modellərdən biri isə hazırda siyasi ədəbiyyatda "**dayanıqlı inkişaf modeli**" adlandırılan beynəlxalq konsepsiyadan ibarətdir.

"Dayanıqlı inkişaf modeli" ümumən planetin maddi, təbiət və insan ehtiyatlarının səmərəli istifadəsində, ətraf mühit və ekoloji məsələlərin nəzərə alınmasında vahid standartların tətbiqinə xidmət edir. Lakin əslində "dayanıqlı inkişaf modeli" dünya geoiqtisadiyyatının qlobal idarə edilməsi məqsədilə dəniz sivilizasiyasının yaratdığı və istifadə etdiyi növbəti bir idarəçilik konsepsiyası və proqramıdır. Əlbəttə, bu modelin üçüncü ölkələr üçün də müəyyən əhəmiyyəti vardır. Xüsusən, nəzərə alınsa ki, planetdə təxminən 3 milyard əhali ən elementar yaşayış şəraitinə malik deyildir və bu proqram bütün dünya əhalisinin həyatı üçün lazım olan ən vacib tələbatların ödənilməsini nəzərdə tutur, o zaman onun əhəmiyyəti məlum olur. Proqram planetdə yaşayan əksər insanların daha yaxşı yaşaması üçün göstərdiyi cəhdlərə və sərgilədiyi fəaliyyətə şərait yaradılmasını ehtiva edir.

Dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinin əsas prinsipləri bəşəriyyətin inkişafında davamlılığın təmin edilməsi, indiki nəsillərlə gələcək nəsillər arasında təbiətdən və Yer kürəsinin iqtisadi ehtiyatlarından istifadənin tarazlığının yaradılması, biosferin və təbii ehtiyatların mühafizəsi, bütün insanların elementar tələbatının ödənilməsi və onlara daha əlverişli həyat şəraitinin yaradılmasından, əhalinin artım sürəti ilə yerin ekosisteminin imkanlarının tarazlaşdırılmasından və s. ibarətdir.

Bu modelin əsas mənfi tərəfi ondan ibarətdir ki, qlobal geoiqtisadiyyata rəhbərlik edən transmilli korporasiyalar, böyük maddi və maliyyə imkanlarına malik olan mərkəzlər işlərini planetin imkanla-

rına uyğunlaşdırmaq, qlobal tələblə ətraf mühitin elementləri arasında sağlam tarazlıq yaratmaq əvəzinə, təbiətin istismarından gələn gəlirləri mənimsəyir, problemlərə lazımı qədər diqqət yetirmirlər.

Qloballaşmanın əsas hərəkətverici qüvvəsi dünyanın inkişaf etmiş, mühüm maliyyə və texnologiya imkanlarına malik olan dövlətləri və onlara məxsus nəhəng transmilli şirkətlərdir. Bu sırada ABŞ, Yaponiya, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Çin, Cənubi Koreya və b. dövlətlər xüsusilə fərqlənirlər.

Tədqiqatçılar dünyanın geoiqtisadi xəritəsində qloballaşmanın hərəkətini üç əsas iqtisadi məkan çərçivəsində qruplaşdırırlar:

- Şimali Atlantika, Sakit okean hövzəsi və Cənub makroiqtisadi məkanı;
- Yüksək statuslu azad zonalar (bu məkanlarda daha çox dövlət tənzimləməsindən kənar maliyyə-bank və digər transmilli korporasiyalar fəaliyyət göstərir);
- Daha çox kriminal iqtisadiyyata malik transmilli bölgələr (bu məkanda illik dövriyyəsi təxminən 400-500 milyard ABŞ dolları olan nəhəng narkotik istehsalçıları və baronları öz coğrafi "üçbucaqlarını" yaratmışlar).

Qloballaşmada iştirak edən dövlət və birliklərin başında ABŞ və Yaponiya durur. Ümumiyyətlə, bu prosesdə "Böyük yeddiilər" adlanan ölkələr – ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya və Kanada, "Cənubun böyük yeddiiləri" hesab olunan Çin, Hindistan, Braziliya, İndoneziya, Meksika, Cənubi Koreya və Tailand xüsusilə seçilir.

XX əsrin son on ilində ümumi məhsul istehsalının həcmində Şimali Atlantikanın inkişaf etmiş ölkələrinin payı 53%-dən 46%-ə enmişsə, Asiya-Sakit okean hövzəsi ölkələri öz paylarını 19%-dən 28%-ə çatdırmış, inkişaf etməkdə olan ölkələrin payı isə 35%-dən 48%-ə yüksəlmişdir. Çin ümumi məhsul istehsalındakı payını 8%-dən 15%-ə yüksəltmişdir. Bu bir daha sübut edir ki, qloballaşma öz daxili inkişaf qaydalarına uyğun olaraq istehsalın və sərmayənin ün-

vanını daha əlverişli ölkə və regionlara yönəltmişdir. İndi dünyanın qlobal fəaliyyət mərkəzləri ənənəvi Nyu-York, Tokio və London kimi şəhərlərdən Honkonq, Sinqapur, İstanbul və Moskva kimi şəhərlərə keçir.

Geoiqtisadi qloballaşma və milli dövlət maraqları

Dünyanın geoiqtisadi həyatının qloballaşmasından həm qazananlar, həm itirənlər, həm razılar, həm də narazılar olur. Bir vaxtlar dünya sənaye inqilabı dövründə yeni texnologiya əsasında qurulmuş nəhəng zavod və fabriklər inkişaf etmiş dövlətlərə kapital, yeni iş yerləri, əhaliyə firavan güzəran vəd edirdisə, sonradan məlum oldu ki, bu həm də özünəməxsus ekoloji, xammal təminatı, demoqrafik və s. problemlər yaratmışdır. Xüsusən, təbii insan artımı zəif olan Avropa ölkələrinin nəhəng müəssisələrində işləmək üçün üçüncü dövlətlərdən mühacirət etmiş əhali zaman keçdikcə həmin ölkələrdə özünəməxsus ciddi sosial və milli-mənəvi problemlər yaratmağa başlamışdır.

Geoiqtisadi qloballaşma dövründə iri transmilli müəssisələr artıq inkişaf etmiş dövlətlərdə deyil, işçi qüvvəsi, xammalı, istehsalat xərcləri ucuz olan üçüncü ölkələrdə qurulur. Bu ölkələrin yerli xammalı, ucuz işçi qüvvəsi elə yerindəcə istehsala cəlb olunur, ziyanlı ekoloji təsir, istehsalat tullantıları və s. artıq transmilli korporasiyaları daha az narahat edir. Nəzərə alınsa ki, həmin müəssisələrin mülkiyyət hüquqları beynəlxalq hüquq normaları ilə qorunur, məhsul bütün dünyada satılır və qazancı sahibkara çatır, deməli, bu prosesdən daha çox transmilli müəssisələr qazanır.

Geoiqtisadi qloballaşma dövründə mövcud beynəlxalq əmək bölgüsü də bütövlükdə dəyişir. Əvvəlki sənaye mərkəzləri intellektual texnologiya və innovasiya mərkəzlərinə, xammal və ucuz işçi qüvvəsinə malik ölkələr isə sənaye mərkəzlərinə çevrilirlər. İnkişaf etmiş dövlətlər daha çox proqram, texnologiya, maliyyə və turizm

mərkəzləri kimi üçüncü ölkələrdə qurulan transmilli şirkətlərin idarə edilməsi rolunu ifa edirlər.

Geoiqtisadi qloballaşma dünyada nəqliyyat-kommunikasiya vasitələrinin buraxılış gücünün və operativliyinin artırılmasını, milli dövlətlərdə gömrük, vergi, viza, ekoloji və s. məhdudiyyətlərin minimuma endirilməsini tələb edir. Odur ki, dövlətlərin milli maraqları, daşımalara maneçilik törədən sərhəd və keçidlər, digər maneələr qloballaşma mərkəzlərinin bütün gücü ilə aradan qaldırılır, mal və xidmətin, ticarətin beynəlmiləl xətlərinin, dəhlizlərin maneəsiz hərəkəti təşkil olunur. O ki qaldı nəhəng müəssisələrin qurulduğu üçüncü ölkələrə, onların da bu prosesdən həm qazancı, həm də ziyanı olur. Onlar bu müəssisələr vasitəsilə özlərinin işsizlik problemini qismən həll edir, müəyyən vergilər toplayır və ölkəsinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırırlar. Əvəzində isə əhalisinin ənənəvi yaşayışı pozulur, ziyanlı ekoloji, ideoloji, informasiya və s. təsirlərə məruz qalırlar.

Geoiqtisadi qloballaşmanın müasir dünya sisteminə gətirdiyi xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də transmilli korporasiyalarla (onların sahibi olan inkişaf etmiş dövlətlərlə) qloballaşmaya cəlb olunmuş üçüncü dövlətlər arasında mənəfəət, məxsusi maraqlar uğrunda açıq və ya gizli mübarizənin güclənməsidir. Birinci tərəf beynəlxalq hüququn bütün imkanlarından istifadə edərək daha əlverişli status qazanmağa, ikincilər isə milli maraqlarından çıxış edərək daha əlverişli şərtlərə malik olmağa, xammalını, torpağını, işçi qüvvəsini, ekoloji itkisini, milli-etnik və ənənəvi həyat şəraiti ilə bağlı maraqlarını daha yüksək qiymətləndirməyə can atırlar.

Geoiqtisadi qloballaşmanın ümumdünya meyllərindən biri də ondadır ki, lider dövlətlər bu prosesin rahatlığını təmin etmək məqsədilə məhəlli və yerli münaqişələrin qarşısını almaq, planetdə nəqliyyatın sərbəst hərəkətini, geostrateji xətlərin və dəhlizlərin təhlükəsizliyini qorumaq, enerji daşıyıcılarının qiymətlərini sabit saxlamaq, beynəlxalq terrorizm, qaçaqmalçılıq, narkotiklərin dövriyyəsinə təsir

edən kasıblıq və s. hallarla mübarizəni təşkil etmək və maliyyələşdirmək qayğısına qalırlar.

Bundan başqa, iqtisadi qloballaşma dairəsinə daxil edilmiş region və dövlətlərdə qarşılıqlı əməkdaşlıq yaratmaq, münaqişələri dinc yollarla aradan qaldırmaq, qabaqcıl texnikanın və fundamental elmin yeniliklərini, tibbin, mədəniyyətin ən qabaqcıl nümunələrini yaymaq üçün səylər göstərilir.

Geoiqtisadi qloballaşmanın reallaşmasını şərtləndirən və müsbət amil hesab olunan təzahürlərdən biri də global problemlərin həllinə, fundamental elmin inkişafına qabaqcıl dövlətlər tərəfindən böyük vəsait qoyulması və əldə edilmiş texniki və elmi yeniliklərin bütün dünyanın inkişafına yönəldilməsidir. Son on ildə elmi-texniki tərəqqinin indiyədək görünməmiş səviyyəyə yüksəlməsi dünyanın simasını və insanların həyatını kökündən dəyişmişdir.

Bundan başqa, informasiya sahəsində əldə edilən uğurlar, texnoloji yeniliklər insanlar arasındakı əlaqələri intensivləşdirmiş və yaxşılaşdırmış, istehsalın, əməyin təşkilini, ticarəti, bank-maliyyə və investisiya fəaliyyətini asanlaşdırmışdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bütün bu işlərin maliyyələşdirilməsi və təşkili inkişaf etmiş dövlətlərin, qloballaşmaya rəhbərlik edən mərkəzlərin üzərinə düşür.

İqtisadi qloballaşma şəraitində dünyada ucuz işçi qüvvəsi, ucuz xammal, istehsal xərclərinin azaldılması və satış bazarlarının ələ keçirilməsi uğrunda kəskin geoiqtisadi rəqabət mübarizəsi başlanır. İnvestisiya, bir qayda olaraq, o ölkələrə yönəldilir və istehsal o ölkələrdə təşkil olunur ki, orada əmək haqları az, xammal ucuz, vergilər, sosial ayırmalar, ekoloji və istehsal xərcləri aşağıdır. Hazırda Asiya-Sakit okean ölkələri bu baxımdan qloballaşmanın əsas mərkəzlərindən birinə çevrilmişlər.

Qloballaşma özünün həm müsbət, həm də mənfi təzahürlərini bir neçə əsas sahə üzrə daha qabarıq göstərir. İqtisadi sahədə həyata keçirilən qloballaşma ictimai və siyasi həyatın liberallaşmasına, millietnik özünəməxsusluğun aradan qalxmasına, bu müəssisələrdə işə

cəlb olunmuş insanların kosmopolit texniki heyətə çevrilməsinə şərait yaradır.

Bundan başqa, dünyada milli dövlətlərin inkişafında və onların əhəlisinin həyat şəraitinin təmin olunmasında həlledici rol oynayan maliyyə və vəsaitlərinin, gəlirlərin və planetin maddi ehtiyatlarının bölgüsündə iri dövlətlərlə kiçiklər arasında ciddi qeyri-bərabərlik hökm sürür.

Hazırda bəşəriyyət geoiqtisadi xarakteristikasına görə iki hissəyə – varlı Şimal və kasıb Cənub bölünmüşdür. Şimal ölkələri daha az məsrəflə daha çox gəlir əldə etdiyi halda, Cənub daha çox məsrəflə daha az gəlir götürür. Müasir sivilisasiyanın daha çox məsrəflə tələb edən sahələrinə – ekologiyaya, sosial təlatümlərə, siyasi və mədəni proseslərə yönələn məsrəflər əsasən əyalətlərin hesabına ödənilir.

İnkişaf etmiş dövlətlərin adambaşına düşən gəlirləri inkişaf etməkdə olan ölkələrdən çox ciddi fərqlənir. Bu da əhəlinin varlı və kasıb təbəqələri arasındakı fərqi dərinləşdirir.

BMT-nin hesablamalarına görə, son 50 ildə bütün dünyada istehsal olunmuş 30 trilyon dollarlıq ümumi məhsulun bölgüsündə planet əhəlisinin təxminən 15%-i adambaşına 30 min dollar, qalan 85%-i isə adambaşına 3 min dollardan az pay almışdır. Dünyada 3 milyardan çox insan lazımı qədər qidalanmaq imkanından məhrum olduğu halda, Qərbdə 1,2 milyard nəfər əhali çox qidalanmaqdan əziyyət çəkir. ABŞ-da hər il 100 milyard dollar pul çox qidalanmanın nəticələri ilə mübarizə aparmağa sərf olunur.

Üçüncü dünya ölkələrinin təbii ehtiyatları və işçi qüvvəsini istismar edən Qərb ölkələri mövcud bərabərsizliyi aradan qaldırmaq əvəzinə, kasıb ölkələrə yalnız müəyyən humanitar yardımlar göstərirlər. Bu yardımların ümumi həcmi inkişaf etmiş dövlətlərin ümumi daxili məhsulunun cəmi 0,22%-ni təşkil edir. Halbuki BMT-nin bu ölkələrə müəyyənləşdirdiyi humanitar yardımın miqdarı inkişaf etmiş ölkələrin ümumi daxili məhsulunun 0,7%-i qədər müəyyən edilmişdir.

Qloballaşma prosesində BMT-nin və beynəlxalq maliyyə qurumlarının inkişaf etmiş dövlətlərin maliyyə ehtiyatlarını kasıb ölkələrə yönəltmək cəhdləri də ciddi nəticə vermir. Hesablamalara görə, XX əsrin son on ilində inkişaf etmiş ölkələrin xaricə yönəlttikləri sərmayələrin 95%-i (təqribən 80 milyard dollar) yalnız 30 ölkəyə qoyulmuşdur. Bu ölkələr də əsasən Qərbin geosiyasi maraq dairəsinə daxil olan, inkişaf etməkdə olan dövlətlərdir. Bütün bunlar onu göstərir ki, geoiqtisadi qloballaşmadan dünyada hegemon rol oynamağa çalışan ABŞ və onun Qərb müttəfiqləri heç də "bütün dünyanı inkişaf etdirmək, universallaşdırmaq, ümumiləşdirmək və bərabərləşdirmək" məqsədi ilə deyil, yalnız geoiqtisadi maraqlarını və hegemonluqlarını təmin etmək üçün istifadə edirlər.

Qloballaşma keçid dövrünü yaşayan, xammalı, işçi qüvvəsi ucuz olan, daxili istehsalı və bazarı zəif qorunan ölkələrə daha çox ziyan vurur. Bir qayda olaraq, belə ölkələrin daxili istehsalı rəqabətə dözməyərək iflasa uğrayır. Bu da nəinki həmin ölkələrin sosial-iqtisadi vəziyyətinə, eyni zamanda milli-mənəvi dəyərlərinə, milli özünəməxsusluğuna və həyat tərzinə mənfi təsir göstərir və onun keyfiyyətini dəyişir.

Beləliklə, müasir dünyanın iqtisadi həyatının qloballaşması şəraitində geoiqtisadi münasibətlərin qısa təhlili göstərir ki, iqtisadi qloballaşma bəşər cəmiyyətinin, təbiətin və dünyada yaşayan hər bir insanın həyatında və fəaliyyətində idarə olunması çətin olan səmərəsiz elementlərin ortadan qaldırılmasına yönəlmiş və son dərəcə düşünlümlü bir siyasətin nəticəsidir. Bu planın əsas məqsədi dünyada baş verən bütün iqtisadi proseslərə nəzarət etmək, onu istəyinə müvafiq yönəltmək, inkişaf etdirmək və idarə etməkdən ibarətdir.

Əslində, bu sistemin ideoloqları qloballaşan dünyada milli dövlətlərin getdikcə azalan rolunu daha da zəiflətmək, prosesləri transmilli korporasiyaların təsiri altına almaq məqsədi güdürlər. Nəzərə alınsa ki, transmilli korporasiyalar maliyyə və iqtisadi cəhətdən güclü olan dövlətləri təmsil edir, onda bu prosesin zəif inkişaf etmiş döv-

lətlərə mənfi təsirini bilavasitə müşahidə etmək olar.

Qlobal dünyanın əsas amillərindən biri kimi çıxış edən transmilli korporasiyalar milli iqtisadiyyatların fraqmentləşməsi yolu ilə bütün dünya təsərrüfat sistemini, istehsal və satış bazarlarını, xammal və işçi potensialını, texnologiya və maliyyə ehtiyatlarını öz əllərinə keçirirlər.

Transmilli korporasiyalar hazırda Afrika, Asiya, Latın Amerikas, Qərbi, Şərqi və Mərkəzi Avropanın əsas istehsal, satış və xammal ehtiyatlarının, texnologiya və maliyyə vəsaitlərinin yarından çoxuna nəzarət edirlər.

Təxminən oxşar fəaliyyət transmilli maliyyə qurumlarının – Dünya Bankının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının və b. maliyyə oliqarxiyalarının da işində müşahidə olunur. Bu banklar tək maliyyə və investisiya siyasəti yürütməklə kifayətlənməyib, dünya ölkələrinin milli iqtisadiyyatını istədikləri kimi yönləndirir, enerji daşıyıcılarının qiymətini müəyyənləşdirir və nizamlayır, vergi, sosial ödənişlər, əmək haqqı və s. məsələləri tənzimləyirlər.

Göründüyü kimi, qloballaşma, mahiyyətə təbii və obyektiv proses olsa da, onun dairəsinə daxil olmuş hər bir dövlətin milli maraqları və geosiyasi təhlükəsizliyi çərçivəsində tənzimlənən və idarə olunandır. O dövlətlər ki, milli təhlükəsizlik kodlarını, çərçivələrini və vəzifələrini aydın dərk edir, onların qorunması və təmin edilməsi qayğısına qalır, həmin ölkələrə qloballaşma yalnız tərəqqi və firavanlıq gətirir. O dövlətlər ki, qloballaşmadan yalnız gündəlik siyasi, iqtisadi və hakimiyyət problemlərini həll etmək və müvəqqəti səmərə qazanmaq məqsədi ilə istifadə edir, onlar müvafiq olaraq qloballaşmanın qurbanına çevrilirlər. Belə olan halda, müvafiq ölkənin nəinki milli iqtisadiyyatı, təbii sərvətləri, iqtisadi potensialı transmilli korporasiyaların əlinə keçir, həmçinin milli instinktlər, milli iradə, məxsusi milli kimlik, etnik varlıq, mədəniyyət, dövləti və milləti xarakterizə edən bütün milli dəyərlər tədricən itir, əhali kosmopolit ünsürə, transmilli şir-

kətlər üçün asan idarə olunan topluma və ucuz işçi qüvvəsinə çevrilir.

Hər bir dövlət özünün milli varlığı ilə bilavasitə bağlı olan maddi, mənəvi və insan ehtiyatlarını yaşatmalı və inkişaf etdirməli, ölkəsinin müdafiə, ərzaq, enerji, ekoloji, mənəvi, informasiya, ictimai və s. təhlükəsizliyini qorumaq və idarə etməli, ölkə ərazisinə gələn hər bir transmilli subyektdən də bu dəyərlərə hörmətlə yanaşmağı tələb etməlidir. Bunun üçün dövlətin milli iradəsi və bu iradəyə söykənən siyasəti olmalıdır.

Hər bir transmilli şirkətin (yaxud bu rolu icra edən dövlətlərin) başqa ölkələrdə fəaliyyətinin əsas məqsədi gəlir əldə etməkdən ibarətdir. Transmilli şirkətlər, bir qayda olaraq, o sahəni seçib ora kapital qoyurlar ki, daha az sərmayə ilə, daha tez və çox gəlir qazansınlar. Milli dövlətin vəzifəsi isə qloballaşmadan maksimum yararlanmaqla, öz ölkəsinin iqtisadi, siyasi, ictimai və mənəvi inkişafına nail olmaqdan, özünün çətin iqtisadi və sosial problemlərini xarici kapital və texnologiya əsasında həll etməkdən ibarətdir. Milli dövlətlər həm də milli maraqlarının, iqtisadi, siyasi, hərbi və ekoloji təhlükəsizliyinin pozulmasına yol verməməli və özünəməxsus milli dəyərlərinin yad təsirlərdən qorunmasının qayğısına qalmalıdırlar. Belə olan halda, qloballaşmadan hər iki tərəf bəhrələnər və qarşılıqlı faydalı nəticələr əldə olunar.

Qloballaşmadan ən çox ziyan gören milli mədəniyyət və digər milli dəyərlərdir. Çünki bu proses vahid dünya təsərrüfatı və iqtisadi sistemin yaradılmasından başqa, həm də mənəvi, mədəni, siyasi və ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Transmilli korporasiyalar və Qərb ölkələri özlərinin daha güclü təsir mexanizmlərini, elektron və digər kütləvi yayım vasitələrinin imkanlarını işə salaraq sözün həqiqi mənasında "yad" (milli) tarixi-mədəni irsə, dəyərə qarşı səlib yürüşü edirlər. Onlar aşıladıqları kosmopolit və universal "dəyərləri" ən mükəmməl, mütərəqqi bir sivilizasiya kimi, özü də cəlbədicə şəkildə təbliğ edirlər. Milli mədəniyyətin, dilin, dinin, adət-ənənələrin sıxış-

dırılması və milli şüurun kosmopolitləşdirilməsi nəticədə milli dövlət institutlarının beynəlmilləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Bu da dövlətlərin və xalqların özünü qoruma instinktlərini zəiflədir.

Qloballaşmanın mənfəət tərəflərindən biri də prosesi idarə edən lider dövlətlərin öz maraqlarından çıxış edərək bu prosesdə subyektiv yanaşma və ikili standart nümayiş etdirməsidir. Qloballaşmanın əsas şərtlərindən olan əmək, maddi və insan ehtiyatlarının sərbəst hərəkəti, tətbiqi və şəffaf idarə edilməsi üçün bütün ölkələrin sərhəd-kəçid, vergi, viza və digər qanunvericiliyi standartlaşdırılır və liberallaşdırılır. Lakin bu standartlar əksər lider və böyük dövlətlər tərəfindən pozulur, həmin dövlətlərin firma və vətəndaşlarının bütün dünyada sərbəst hərəkət etməsi üçün yaradılmış şərait və tanınan hüquq kiçik dövlətlərin vətəndaş və firmaları üçün təmin edilmir. Bu da müvafiq olaraq azad rəqabəti, əmək və insan ehtiyatlarının sərbəst hərəkətini pozur.

Qloballaşmaya subyektiv yanaşma müəssisələrin ödədikləri vergilərin, ekoloji və sosial ayırmaların, əmək haqlarının, yerli proqramlarda iştirak etmək üçün ayrılmış maliyyənin miqdarında da özünü büruzə verir. Məsələn, Fransa və yaxud ABŞ ərazisində işləyən xarici müəssisənin yerli büdcəyə ödədiyi vergilər, ekoloji, sosial, mədəni və digər məqsədlər üçün ayırdığı vəsaitlər, yerli işçilərə verdiyi maaşlar Azərbaycanda işləyən xarici şirkətlərin analoji məqsədlər üçün sərf etdiyi vəsaitdən qat-qat çoxdur. Yaxud elə həmin tipli müəssisələrdə xarici və yerli işçilərə yaradılan şərait və ödənilən müavinətlərin həcmi də ciddi şəkildə fərqlənir.

9.3. Dünya siyasi məkanının qloballaşması və suveren dövlət hüquqları: mondializm və təkmərkəzçilik

Müasir dünya sisteminin geosiyasi strukturuna və xarakteristikasına təsir göstərən meyllərdən biri də, dünyanın iqtisadi, mədəni və informasiya həyatındakı inteqrasiya proseslərinin planetin siyasi hə-

yatında da baş verməsidir.

Dünyada siyasi qloballaşmanın əsasını:

- milli-dövlət institutlarının daxili səlahiyyət və beynəlxalq hüquqlarına, bu hüquq və səlahiyyətlərin reallaşması mexanizmlərinə yeni yanaşmanın tətbiq olunması;
- bununla bilavasitə bağlı olan beynəlxalq siyasətin planlaşdırılması və həyata keçirilməsinə dövlətlərlə yanaşı, qeyri-hökumət aktorlarının cəlb edilməsi;
- planetin siyasi integrasiyasının güclənməsi təşkil edir.

Dünyada siyasi qloballaşma ilk növbədə beynəlxalq hökumətlərə (BHAT) və qeyri-hökumət (QHT) təşkilatlarının yaradılması və əvvəllər yalnız milli-dövlət institutlarının suveren hüququ hesab olunan bəzi ictimai, siyasi, mənəvi və informasiya idarəçiliyi məsələlərinin onlara həvalə edilməsi, demokratik idarəçilik standartlarının bu təşkilatlar vasitəsilə ölkələrin daxili həyatında yayılması və s. ilə səciyyələnir.

Keçən əsrin 70-80-ci illərindən başlayaraq bütün dünyada ABŞ və Qərb dövlətlərinin himayəsi ilə minlərlə BHAT və QHT yaradılmış və dünyanın ictimai-siyasi həyatında onların fəaliyyəti təmin olunmuşdur. BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı (Birliyi), NATO, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, OPEK və s. kimi beynəlxalq, İslam Konfransı Təşkilatı, QİƏT, MDB, Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı, ASİƏT, ASEAN, Şimali Amerika Dövlətləri Birliyi və s. kimi regional BHAT-larla yanaşı, onların himayəsi altında olan çoxsaylı beynəlxalq, regional və milli QHT-lər sistemi müasir beynəlxalq siyasətə və dünya ölkələrinin daxili həyatına müdaxilə edərək planetar həyatın qurulması və idarə edilməsində iştirak edirlər.

Dünya dövlətlərinin hər biri fəaliyyətdə olan əsas BHAT və QHT-lərin üzvlüyünə və fəaliyyəti çərçivəsinə daxil edilərək onların daxili və xarici siyasətinin universallaşdırılmasına cəhd göstərilir.

Dünyanın siyasi inteqrasiyası ayrı-ayrı regionlar daxilində – Avropada, Şimali və Cənubi Amerikada, Asiyada, Avrasiyada və s.-də intensiv şəkildə həyata keçirilir. Avropa Birliyi, Şimali Amerika Dövlətləri Birliyi kimi təşkilatlar üzv dövlətlər arasında siyasi inteqrasiyanın ən yüksək formalarını tətbiq etməkdədirlər.

Bundan başqa, dünyanın ən böyük səkkiz dövlətinin rəhbərlərinin illik toplantıları, beynəlxalq siyasi təşkilatların zirvə görüşləri, ayrı-ayrı ölkələri təmsil edən siyasi partiya və ictimai qurumların əlaqələr saxlaması və s. kimi transmilli tədbirlər də dünyanın siyasi həyatının qloballaşmasına ciddi təsir göstərir.

Siyasi qloballaşma şəraitində Qərbin siyasi idarəçilik normalarının və standartlarının, ictimai-siyasi dəyərlərinin universallaşdırılaraq bütün dünyaya yayılması, dövlətlər, millətlər və mədəniyyətlər arasında milli sədlərin silinməsi, dünyanın vahidləşməsi və vahid mərkəzdən idarə edilməsi meylləri müşahidə olunur.

Elmi ədəbiyyatda "**mondializm**" adlandırılan bu prosesi tədqiqatçılar ümumən obyektiv hesab etsələr də, onlar ABŞ və Qərb ölkələri tərəfindən planlaşdırılan, tənzimlənən və idarə olunan "mondializm" prosesini, başqa sözlə, Qərb dəyərlərinin bütün dünyaya qəbul etdirilməsini, vahid dünyanın siyasi həyatının ABŞ-ın böyümüş proyeksiyası kimi təşəkkül tapmasını və dəniz sivilizasiyasının dünyanın bütün digər xalq və dövlətlərinə "düşünmüş ssenari" əsasında zorla təlqin olunmasını subyektiv proses kimi dəyərləndirirlər.

Geosiyasi inteqrasiya dərinləşdikcə, bəzi Qərb dairələrində, xüsusən ABŞ politoloqları içərisində dünyanı vahid bir mərkəzdən idarə edən "**ümumdünya hökumətinin**" yaradılmasına da ehtiyac olması haqqında fikirlər səsləndirilməkdədir. Onların fikrincə, qloballaşmanın getdikcə bütün dünyada genişlənməsi, iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni inteqrasiyasının dərinləşməsi, liberal-demokratik sistemlərin universallaşması guya planetdə yeni bir millət və dövlətüstü mərkəzi hökumətin yaranmasına və insanlar arasında baş verən bütün məsələlərin onun tərəfindən tənzimlənməsinə ehtiyac yaradır.

"Ümumdünya hökuməti" adlandırılan bu mərkəz bütün fundamental hüquqları suveren milli dövlətlərdən alaraq əlində cəmləşdirəcək, bəşəriyyətin "ədalətli idarəçiliyini" həyata keçirəcək, dünyada sülh və firavan həyat yaradacaqdır.

Dünyanın siyasi həyatının qloballaşmasına ən mühüm təsir göstərən amillərdən biri də **beynəlxalq siyasi inteqrasiya** hesab olunur. Beynəlxalq siyasi inteqrasiyanın əsasını dünyada demokratikləşmənin transmilli siyasət səviyyəsinə qaldırılması, yeni-yeni ölkələrin bu prosesə qədəm qoyması, yaxud cəlb edilməsi və bu əsasda Qərb dünyası ilə geniş siyasi əlaqələrə girməsi təşkil edir.

Siyasi inteqrasiyanın əsas mahiyyəti və vəzifələri dünyada və beynəlxalq münasibətlər sistemində demokratik dövlətlərin sayının və rolunun artırılması, demokratiya və insan hüquqları ilə məşğul olan beynəlxalq hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarının yaradılması, himayə edilməsi, fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsi və qeyri-demokratik hesab olunan dövlətlərin daxili həyatının liberallaşdırılmasında onlardan istifadə olunmasından ibarətdir.

Hazırda dünyada bütün dövlətlərin siyasi sistemini və idarəçilik xüsusiyyətlərini öyrənən, təsnifatını aparan xüsusi institutlar və qeyri-hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərir. Onların əsas vəzifəsi ölkələrin siyasi və sosial inkişaf səviyyəsini ayrı-ayrı sahələr üzrə öyrənməkdən, demokratiya dərəcəsinə görə onların daxili idarəçiliyinin xarakterini və dünya dövlətləri sırasında yerini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu fəaliyyət elə-belə kortəbii yaranan və ya kimlərsə sadəcə hobbisi kimi həyata keçirilən bir proses deyil, müasir dünya siyasətində hegemon rol oynayan ABŞ və onun NATO üzrə müttəfiqləri olan Qərb dövlətlərinin qlobal dünya siyasətidir.

ABŞ-ın "Azad Ev" adlanan ("Freedom House") təşkilatı, ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları Bürosu, Avropa Şurası və onun strukturuna daxil olan qurumlar, bəzi beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları dünyada və ayrı-ayrı ölkələrdə demokratikləşmənin vəziyyətini öyrənir, proseslərə müdaxilə edir, bu sahədə ümum-

dünya siyasətinin formalaşması və həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak edirlər.

Bir vaxtlar milli dövlətlərin demokratik, yaxud qeyri-demokratik idarəçilik forması, hakimiyyətin siyasi xarakteri beynəlxalq münasibətlərin deyil, yalnız hər bir ölkənin suveren hüququ və daxili işi hesab olunur və bu suveren hüquq beynəlxalq normalarla qorunurdusa, indi demokratiya, insan hüquq və azadlıqları artıq dünya siyasətinin və beynəlxalq ünsiyyətin əsas şərti və tələbinə çevrilməyə başlamışdır.

Hazırda beynəlxalq aləmdə vüsət alan siyasi qloballaşma, iqtisadi, siyasi inteqrasiya və transmilli dünya siyasətinin yürüdülməsi planetimizdəki dövlətlərin daxili və xarici siyasəti arasındakı bağlılığı və asılılığı da gücləndirmişdir. Dövlətlərin beynəlxalq münasibətlər sisteminə qatılması, geostrateji maraq və mənafeələrini beynəlxalq hüququn verdiyi imkanlar hesabına təmin etməsi, sivil birgəyaşayış normaları ilə tənzimlənən dünya siyasətində iştirakı onların daxili siyasətindən, demokratiya və insan hüquqlarına əməl etməsindən asılı vəziyyətə salınır.

Geoiqtisadi inteqrasiya dövlətlər arasından milli sədləri, investisiya, texnologiya və əmək ehtiyatlarının tətbiqi sahəsindəki məhdudiyətləri, qapalı ölkə-dövlət dairəsini aradan qaldırdığı kimi, siyasi inteqrasiya demokratikləşmə və siyasi plüralizm normalarına uyğun olaraq dövlətlərin daxili siyasətinin, hakimiyyət-vətəndaş münasibətlərinin formalaşdırılmasını, hakimiyyəti dəyişmə və əvəzləmə qaydalarının (demokratik seçkilər), idarəçilik sistemlərinin vahid normalar və dəyərlər əsasında universallaşdırılmasını, bu sahədə "Qərb standartları" kimi təqdim edilən prinsiplərə uyğunlaşdırılmasını və ona əməl olunmasına beynəlxalq nəzarətin tətbiq edilməsini nəzərdə tutur.

ABŞ-ın "Azad Ev" təşkilatının hesablamalarına görə, 1972-ci ildə dünyada olan 192 dövlətdən 42-si demokratik və "azad" ölkə sayılırdısa, 2008-ci ildə dünyanın 203 ölkəsindən artıq 96-sı bu kateqoriyaya daxildir.

Beləliklə, bütün dünyada transmilli demokratikləşmə dalğası başlanmışdır. Dünyanın demokratik inkişaf tarixində üçüncü hesab olunan bu mərhələnin (dalğanın) əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri onun qlobal miqyaslı olmasındadır. Hazırda dünyanın bir neçə ölkəsi (bəzi müsəlman dövlətləri, Şimali Koreya və Kuba kimi kommunist anklavları) istisna olmaqla, əksər dövlətlərdə bu və ya digər formada demokratikləşmə prosesləri gedir. Doğrudur, müasir dünyada demokratikləşmənin müəyyən standart tələbləri və ölçüləri mövcud olsa da, hər bir ölkənin özünəməxsus milli mentaliteti, tarixi, sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf xüsusiyyətləri, qeyri-bərabər başlanğıc imkanları və s. özəllikləri nəzərə alınarsa, onların demokratik inkişafını və onun sürətini vahid bir standart üzrə qiymətləndirmək düzgün olmazdı. Belə ölkələrdə demokratik dəyişikliklər məxsusi sxem və daxili qanunauyğunluqlara müvafiq olaraq daha çox qlobal demokratikləşmə kimi deyil, milli çərçivədə həyata keçirilir.

Əslində, bu gün dünyada demokratikləşmənin əsas himayədarı hesab olunan ABŞ və Avropa da ölkələrin eyni vaxtda, eyni şəraitdə və vahid standartlara uyğun olaraq demokratikləşməsi fikrindən uzaqdırlar. Odur ki, onların Şərqi Avropaya, keçmiş SSRİ respublikalarına, Cənub-Şərqi Asiya, Latın Amerikasası və Afrika ölkələrinə, islam və ərəb dünyasına yönəlmiş demokratik dəyişikliklər proqramları bir-birindən tamamilə fərqlənir. Lakin buna baxmayaraq, bütün bu proqramları vahid bir sistem, prinsip və standart birləşdirir – dövlət idarəçiliyinin demokratikləşməsi, insan və vətəndaş hüquqlarının təmin edilməsi, vətəndaş cəmiyyəti və siyasi plüralizmin bərqərar olması. Bu prinsiplərin reallaşmasının, bəzi tədqiqatçıların düşündüyü kimi, nə vaxtsa dünya dövlətlərini universal və vahid bir demokratiya modelinə gətirəcəyi fikri hələlik xülyadan başqa bir şey deyildir.

Məlum olduğu kimi, dünyada mövcud olan idarəçilik sistemlərinin, rejimlərinin yüz illərlə davam edən tarixi, əhali arasında norma-ya çevrilmiş özünəməxsus dəyərləri, hər bir xalqın adət-ənənəsinə

söykənən xüsusiyyətləri mövcuddur. Demokratik inkişaf da həmin ölkələrin hər birində birbaşa "transmilli xüsusiyyət" və standartlarla deyil, özünəməxsus **daxili ehtiyaclar** şəklində meydana çıxır, ictimai tələbata çevrilir və müxtəlif formada həyata keçirilir. Bəzi ölkələrdə yuxarının təşəbbüsü ilə diktatura rejimlərinin liberallaşması (məsələn, mətbuat və informasiya üzərində senzuranın nisbətən yumşaldılması, qeyri-hökumət təşkilatları və vətəndaş cəmiyyəti institutlarına, bəzi demokratik ziyalı təşəbbüslərinə meydan verilməsi, siyasi məhbus və siyasi mühacirlərin bağışlanması, milli gələrlərin bölüşdürülməsi prosesinin şəffaflaşdırılması, siyasi müxalifətin fəaliyyətinə dözümlü nümayiş etdirilməsi və s. formasında) prosesi həyata keçirilir. Digərlərində isə bu proses demokratik institutlaşmanın yaradılması və onun standartlarına əməl edilməsi şəklində (hakimiyyətə gəlmək istəyən oponentlərə siyasi mübarizə üçün şəraitin yaradılması, hakimiyyət bölgüsünün, qanunların aliliyinin, azad seçkilərin təmin edilməsi və s.) reallaşır.

Transmilli demokratikləşmə dalğası əsasən o ölkələri əhatə edir ki, onlarda artıq neçə illərdir liberallaşma prosesi həyata keçirilmişdir və ictimai fikir, ölkə əhalisinin çoxu demokratik institutlaşma işinə hazırdır. Yəni leqal, legitim hakimiyyət və müxalifət münasibətləri, seçkilərdə qalib gələnin və məğlub olanın haqlarının qorunması və s. məsələlər ictimaiyyətin əsas tələbinə çevrilmişdir.

Dünya politoloqları hazırda yer üzündə gedən demokratikləşmə prosesinin obyektiv, qanunauyğun və qlobal xarakter kəsb etməsi, müasir dünya siyasətinin, beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsas aparıcı meylinə çevrilməsi fikrində yekdildirlər.

Demokratikləşmə dalğasının müasir dünyada vüsət almasına və ictimai rəğbət qazanmasına təsir edən daxili tələblərlə yanaşı, bəzi **xarici amillər** də mövcuddur. Bu amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

- dünyadakı mövcud demokratik ölkələrin və onların idarəçilik sistemlərinin insanların istək və arzularına daha çox cavab verməsi, onların sivil birgəyaşayışını təmin etməsi, vətəndaş-döv-

lət münasibətlərini tənzimləyən ən optimal normaya çevrilməsi haqqında geniş beynəlxalq təbliğat aparılması;

- son illər demokratik dəyər daşıyıcısı olan dövlətlərin digər quruluşlu və rejimli dövlətlərə nisbətən iqtisadi, siyasi, humanitar, sosial və mədəni inkişaf sahəsində daha çox müvəffəqiyyət qazanması və bu faktın dünya ictimaiyyəti arasında geniş təbliğ olunması;
- demokratiya daşıyıcısı olan institutların, hökumətlərarası və qeyri-hökumət təşkilatlarının, kütləvi informasiya vasitələrinin demokratik inkişafı stimullaşdırmaq sahəsində geniş fəaliyyəti və onların vahid mərkəzdən (ABŞ və Avropa ölkələri tərəfindən) idarə olunması;
- avtoritar və qeyri-demokratik rejimlərin özünü doğrultmaması və onların əleyhinə bütün dünyada aparılan geniş transmilli təbliğat və s.;
- bundan başqa, dünyanın ən inkişaf etmiş dövlətlərinin siyasi, iqtisadi, sosial və mənəvi inkişaf modellərinin bir çox geridə qalmış ölkələrin daxili inkişaf problemlərinin aradan qaldırılması sahəsində "özünü doğrultmuş model" kimi tətbiq olunması dünyada insanların seçiminə və fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmişdir. Bu da müvafiq olaraq daxili problemlərini həll edə bilməyən ölkələrin ictimaiyyətinin və elitasının öz hökumətlərinə demokratik modernləşmə aparılması tələbini artırmış və stimullaşdırmışdır.
- ən əsası isə, müasir geosiyasi münasibətlərin və ayrı-ayrı ölkələrin dünya sistemindəki yerinin müəyyən edilməsi bilavasitə onların daxili idarəçilik prinsipləri, demokratikləşməyə münasibəti ilə müəyyən olunduğundan, xarici amillərin bu prosesə təsiri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Yeni dünya nizamının formalaşdığı müasir beynəlxalq münasibətlər sisteminin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən birini məhz bu amil təşkil edir.

Qloballaşma prosesi dövlətlər arasından iqtisadi, siyasi, sosial,

maliyyə, informasiya sədlərinin silinməsinə, universal qanunvericilik və dövlətlərarası münasibətlər sisteminin yaradılmasını stimullaşdırdığı kimi, əlbəttə, demokratiya və demokratikləşmə sahəsində də universal dəyərlərin formalaşması və tətbiqini sürətləndirir. Son on ildə dünyada demokratik dövlətlərin sayının sürətlə artması və beynəlxalq münasibətlər sistemində onların dairəsinin və nüfuzunun genişlənməsi artıq bir meyl kimi müşahidə olunur.

9.4. Dünya informasiya məkanının qloballaşması və panideya mübarizəsi

Elmi-texniki inqilabın və elektron texnologiyaların sürətlə informasiya və kommunikasiya sahələrini əhatə etməsi üçüncü minilliyin başlanğıcında planetin geosiyasi məkanını "vahid məkan-zaman çərçivəsində" salaraq bütövləşdirmiş və virtuallaşdırmışdır. Hazırkı peyk və optik-kabel əlaqə sistemləri, kompüter və rəqəmsal faks imkanları planetin informasiya xətlərini və təminatını elə vəziyyətə gətirmişdir ki, bu vasitələrdən istifadə edən hər bir insan eyni zamanda, qısa bir vaxt çərçivəsində dünyanın istənilən nöqtəsində istənilən hadisənin şahidi və iştirakçısı olmaq imkanına malikdir. Planetin ənənəvi zaman və məkan ölçüləri, geosiyasətin əsasını təşkil edən anlayışlar, kateqoriyalar və vəzifələr müasir insan üçün artıq keçmişdə qalmışdır və bütün bunlar indi virtual vəziyyətə gəlmişdir.

Dünyanın transmilli kütləvi informasiya vasitələri ölkələrin milli hüdudlarını aşaraq vahid, virtual informasiya və təbliğat məkanı yaratmışdır. İnsanlar hansı məkanda, ölkədə, qitə və materikdə yaşamasından, hansı milli, dini və dil daşıyıcısı olmasından asılı olmayaraq, dünyanın istənilən nöqtəsində baş verən hadisələrin mahiyyətini və nəticələrini dərhal öyrənmək imkanına malikdirlər. Məsələn, ingilis dilinin dünya aviasiya dilinə çevrilməsi dünyanın 200-dən artıq milli dövlətini və onların aviasiya şirkətlərini məcbur edir ki, məhz bu dili öyrənsinlər və hava məkanında danışıqları bu dildə hə-

yata keçirsinlər. Yaxud elektron tərcümə vasitələrinin yaranması və kütləvi ünsiyyət prosesinə daxil olması nəticəsində insanlar bir dildə olan informasiyanı ani olaraq başqa dilə çevirir, oxuyur və ona reaksiya verə bilər.

Qloballaşma dünyada transmilli mətbuat, informasiya və təbliğat vasitələrinin yaranmasını stimullaşdırmışdır. Məsələn, Böyük Britaniyanın BBC, ABŞ-ın "AOL-Time Vörner" media imperiyaları tərkibinə daxil olan onlarla televiziya kanalı, qəzet, jurnal, internet media şəbəkələri və s. vasitəsilə dünyanın istənilən nöqtəsinə bir dəqiqə ərzində yüzlərlə, minlərlə informasiya yaymaq və ictimai fikri formalaşdırmaq imkanına malikdir. Bu nəhəng transmilli media imperiyalarının hər birinin illik büdcəsi az qala Rusiya, Türkiyə, İran kimi dövlətlərin illik büdcəsinə (təxminən 60-80 mlrd. dollar) bərabərdir.

Hazırda dünyada mövcud olan ingilisdilli KİV-lər dünya geosiyasi məkanının 98%-ni əhatə edərək, planetdə ictimai rəyin formalaşdırılması funksiyasını inhisara almışdır. Onlar nəinki tək öz ölkələrinin informasiya və ideologiyasını yaymaq funksiyasını yerinə yetirir, eyni zamanda, dünya ölkələrinin daxili həyatına, planetin istənilən nöqtəsində baş verən ictimai-siyasi proseslərə, milli-sosial, dini məsələlərə, dövlət-vətəndaş münasibətlərinə müdaxilə edir, beynəlxalq ictimai rəyi formalaşdırır və idarə etməyə çalışır, Qərbin transmilli "dəyərlər"ini bəşəriyyətə təlqin edirlər.

Təxminən eyni vəziyyət planetin transmilli kino, kitab, video bazarında da hökm sürür. Dünyada istehsal olunan video və kino məhsullarının təxminən 80-90%-i ABŞ və onun Avropa müttəfiqlərinə məxsusdur. Yer kürəsinin bütün kiçik dövlətlərinin daxili həyatını, vətəndaşlarının davranış normalarını, həyat tərzini, dünyaya baxışını məhz həmin vaistələrlə formalaşdırır və yönləndirən Qərb ölkələri, müvafiq olaraq, dünya sisteminin və dünya geosiyasi strukturunun idarə edilməsini həyata keçirirlər və onun mexanizmlərini öz əllərində saxlayırlar. Milli dövlətlər belə şəraitdə nəinki özlərinin geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji maraqlarını və bu sahələrin təhlükə-

sizliyini təmin etməkdə çətinlik çəkir, eyni zamanda, vətəndaşlarının davranışı, dünyagörüşü və milli mentaliteti ilə bağlı dəyərləri belə kənar təsirlərdən çox çətinliklə qoruya bilirlər.

Qloballaşma, artıq yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ümumən bəşəriyyətin inkişafı tələblərindən doğan obyektiv proses olsa da, dünya siyasətinin transmilliləşdirilməsi və XXI əsrin başlanğıcından dünya geosiyasi məkanının virtualaşdırılaraq vahid, sərhədsiz informasiya müstəvisinə çevrilməsi heç də öz-özlüyündə və kortəbii baş vermir. Dünya sistemi və onun geosiyasi strukturunun yeni təşkilati konfigurasiyasının arxasında ABŞ və Qərb dünyasının xüsusi geosiyasi mərkəzləri dayanaraq, "**planetin gələcək həyat formasını**" getdikcə "**mondializm**" kimi təqdim və təbliğ edən panideyalara, ilk növbədə panamerika və panqərb istiqamətinə yönəldirlər.

Müasir dünyada panideyalar (hər hansı sivilizasiya daşıyıcısı olan millətlərin, dövlətlərin və cəmiyyətlərin milli, dini, iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni və s. dəyərlərinin ümumiləşmiş normaları) qlobal geosiyasi model formasında – insanlığın "ali və seçilmiş maraqlarının təzahürü forması"nda çıxış edir və beynəlxalq geosiyasi mübarizənin virtual güc xəttinə çevrilərək müxtəlif informasiya vasitələri, transmilli təbliğat kanalları ilə dünya siyasi məkanına çıxarılır.

Hələ bir əsr bundan əvvəl görkəmli alman geosiyasətçisi K.Haushoferin "Geosiyasətdə panideyalar" əsərində irəli sürdüyü və öncəgördüyü panideya meyləli XXI əsrin əvvəllərində özünü tamamilə doğrultdu.¹

Haushofer o zaman yazırdı ki, geosiyasi güclərin dünya məkanlarını bölüşdürməsi və onlar üzərində tam nəzarət tətbiq etməsi gələcəkdə panideyalar, konsepsiyalar vasitəsilə bütün dünyanı əhatə edəcək, ən güclü ideyaları olan millətlər, yaxud dövlətlər dəyərlərini, məqsədlərini Yer kürəsinin "gələcək həyatı forması kimi" başqa məkanlara yayacaqlar.

¹ Хаусхофер К. Панидеи в геополитике // Хаусхофер К. О геополитике. М., 2001, с.253.

Hazırda tədqiqatçıların fikrincə, Haushoferin fikirləri XXI əsrdə "dünya sivilizasiyalarının panideya imperativləri" şəklində qlobal informasiya xətlərini məşğul edərək bütün dünyaya yayılır. Belə panideyalar sırasında panamerika, panavropa, . panavrasiya, panislamizm, pançin və başqaları XXI əsrdə bütün regionların, böyük məkanların və xalqların geosiyasi fəaliyyətinin əsasını təşkil edərək, sivilizasiyaların inkişafının və hərəketinin generatoruna çevrilməkdədir.¹

Müasir panideyaların əksəriyyəti (panamerika istisna olmaqla) bir vaxtlar dünyada dinlər və sivilizasiyalararası mübarizə şəraitində "birlik rəmzi" kimi formalaşmağa başlamışdı və ciddi tarixi köklərə malikdir. Onların dayanıqlığı və həyati gücü o qədər möhkəm olmuşdur ki, keçən əsrlərin açıq təcavüz və işğalçılıq dövrünün yüzillik təsirindən salamat çıxaraq, yenidən dünyanın "qlobal mənəvi missiya" elementinə və ideologiya daşıyıcısına çevrilə bilmişlər.

Panamerika ideyası "yeni dünya nizamı"nın əsası kimi

Son illər amerikalı politoloqlar panamerika ideyasından çıxış edərək, qloballaşmanın əsas təşəbbüskarı kimi ona rəhbərlik etmək hüququnun məhz ABŞ-a məxsus olduğunu əsaslandırmağa çalışırlar. Onlar bunu "hazırda ABŞ-ın yeganə fəvqəldövlət" statusuna malik olması, dünyada sülhün, sabitliyin, mülkiyyətin, insan və vətəndaş haqlarının, demokratik dəyərlərin, bazar iqtisadiyyatının qorunmasının əsas təminatçısı rolunu ifa etməsi ilə əlaqələndirirlər. ABŞ politoloqlarının fikrincə, məhz ABŞ qloballaşmanın vahid standartlarının yaranmasını, ona hamılıqla əməl olunmasını, prosesdə hamının qayda-qanunlara tabe etdirilməsini təmin edə biləcək mexanizmlərə malikdir.

Panamerikaçı ideoloqlar qloballaşmasının geosiyasi modelini "hamının amerikalılar kimi düşünməsi, yaşaması və hərəket etməsi ki-

¹ Василенко И.А. Göstərilən əsəri, s.198-199.

mi" təqdim edirlər. Bundan başqa, onlar "yeni dünya nizamı" sisteminə ABŞ-ı "dünyada qayda-qanunun yaradılması və onun idarə edilməsinin əsas fiquru" kimi təqdim edərək, onun hegemon rolu oynamasını iddia edirlər. ABŞ hakim dairələri bu məqsədləri həyata keçirmək və "dünya hakimi" rolunu oynamaq zərurətini əsaslandırmaq məqsədilə Yer kürəsinin bütün dövlətlərini müxtəlif qruplara ayıraraq, hər biri ilə müvafiq əlaqələr qurur və dövlətlərarası manevr texnologiyaları ilə dünyanı idarə etməyə çalışırlar.

2001-ci ildən sonra amerikalılar bütün dünya ölkələrini və onların yerləşdiyi geosiyasi məkanları iki zonaya: "sivilizasiya" və "barbarlıq", "vəhşilik" zonalarına bölmüşlər. Onlar başda ABŞ və Qərb dünyası olmaqla dövlətləri:

1. "mədəni dünyanın qurucuları"na,
2. "onlara yardım göstərənlər"ə,
3. "mane olmayanlar"a,
4. və nəhayət, "dünyadakı bütün pisliklərin qaynağı sayılan, mədəni dünyanın əleyhdarları, radikal, fanatik kamikadzeləri və terrorçuları yönləndirən və s. eybəcərlikləri doğuran xalqlar, dövlətlər və rejimlər" kimi dörd qrupa bölürlər.

ABŞ-ın iradəsinə tabe olan və yaxud da onun müəyyən etdiyi istiqamətdə hərəkət edən dövlətləri, amerikalılar müvafiq olaraq, birinci, ikinci qrupa aid edir və dəstəkləyirlər. ABŞ-ın qloballaşma çətinliyinə altına həvəslə daxil olmaq istəməyən və milli-dini dəyərlərini qoruyub saxlamaq istəyən digər ölkə və xalqlardan isə düşmən obrazı yaradılaraq, onları "yeni dünya nizamını pozan" və yaxud ona mane olan ünsür kimi mübarizə hədəfinə çevirir, onlara qarşı güclü informasiya və təbliğat müharibəsi aparılır.

Məsələn, İran, İraq, Şimali Koreya, Kuba, bir az əvvəl Əfqanıstan, Yuqoslaviya kimi ölkələri və onların idarəçilik rejimlərini panamerikaçılar "dünyanın şər oxu" kimi təqdim edərək bütün dünya ictimaiyyətini onlara qarşı mübarizəyə səsləyirdi. Hətta keçmişdə öz-

lərinin yaratdığı və SSRİ-yə qarşı sinfi mübarizədə istifadə etdiyi ayır-ayrı təşkilat və hərəkatları belə (məsələn, Əfqanıstandakı Taliban hərəkatı və s.) mübarizə hədəfinə çevirirdi. ABŞ-ın KİV-ləri bütün dünyada "dünya nizamını pozan bu tipli" ölkələrə qarşı güc tətbiq edilməsinin zəruriliyini, onların cəzalandırılmasının vacibliyini və "beynəlxalq nizam-intizama" tabe etdirilməsinin "ümumdünya" işi olması ideyasını geniş təbliğ edirdi.

Bununla bərabər, həmin KİV-lərdə belə bir ideya da təbliğ olunurdu ki, artıq milli dövlətlərin, fərqli sivilizasiya normalarının dövrü keçmişdir. Guya dünyanın və bəşəriyyətin indiki orta qaraşları yalnız qloballaşma çərçivəsində həll oluna bilər və transmilli korporasiya və şirkətlər, Dünya Bankı kimi qlobal qurumlar milli hökumətlərin həll edə bilmədiyi ümumbəşəri problemləri – dünya ölkələrindəki kasıblıq, məşğulluq, sağlamlıq, ekoloji və s. məsələləri həll edəcək, ümumdünya proqramları vasitəsilə, dünya hökuməti və sairə qlobal idarəçilik mexanizmlərinə keçməklə, dünyada insanlar və dövlətlər arasındakı münaqişələr, qeyri-bərabər inkişaf aradan qalxacaq və s.

Panislamizm

Son illərdə islam dininə mənsub bəzi insanların dini, milli varlığı və sosial dəyərləri uğrunda cəsarətlə ölümə getməsi, dünyadakı ədalətsizliklərə qarşı həyatı bahasına mübarizə aparmaq gücü və iradəsi qarşısında Qərbin bütün informasiya vasitələri, iqtisadi və hərbi qüdrəti aciz qalmışdır. Bütün ideologiyası "insanın maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsi" hesab olunan Qərb cəmiyyətində nəyinsə uğrunda insanların könüllü olaraq həyatını qurban verməsi, sözün həqiqi mənasında "barbarlıq" hesab olunur. Odur ki, bəhs olunan iradəni yaşadan panislamizm dünya geosiyasi ədəbiyyatında, xüsusən panamerikan ideoloqlarının əsərlərində son zamanlar ən geniş tədqiq olunan hərəkatlardan biri hesab olunur.

Əlbəttə, panamerikaçı ideoloqların sözdə "azad, bərabər və ədalətli dünya" vədlərinə inanmayaraq özünəməxsus sivilizasiya dəyərlərini yaşadan, son zamanlar özünün dinamik planetar inkişafı ilə yanaşı, həm də dinini, adət-ənənələrini ciddi şəkildə mühafizə edən, genişləndirən və hətta lazım gəlsə, "onun uğrunda ölməyə belə hazır olan", Qərbi ölkələrinin həyatında getdikcə ciddi amilə çevrilən islam dininin daşıyıcıları ilə açıq mübarizə aparmaq o qədər də asan iş deyildir. Planetin ümumi əhalisinin üçdə birini təşkil edən və getdikcə artan, möhkəm əsaslı, həyati dini və sivilizasiya dəyərlərinə malik olan müsəlman xalqları və ölkələri üzərində hərbi yolla nəzarət yaratmaq, yaxud onları açıq-aşkar terrorçu kimi təqdim edərək dünyanı onlara qarşı qaldırmaq da mümkün deyildir. Odur ki, ABŞ və Qərbin təsiri altında olan transmilli KİV-lər, ideoloji və təbliğat vasitələri onların "barbar obrazını" formalaşdırmaqla, dünya sivilizasiyasının və "nizamlı dünya sisteminin" düşmənləri, "vəhşi", "fanatik dinçilər" və s. kimi mənfi keyfiyyətdə təsvir etməklə, onları dünyaya ictimaiyyətinin gözündən salmağa səy göstərirlər. Onlar bütöv müsəlman xalqlarını və dövlətlərini "təhlükəli islam terrorçusu", "terrorçu-kamikadze" və "bəşəriyyətin ümumi düşməni" adlandırmaqla, islam dininə ibadət edən cəmiyyətləri, sivilizasiya daşıyıcılarını "terrorçu" elan etməkdən belə çəkinmirlər.

Son zamanlar Taliban, Əl-Qaidə, Hizbullah, Fələstin Azadlıq Hərəkatı və s. ətrafında aparılan birtərəfli təbliğatlar da məhz "ümumi dünya nizamına qatılmaq istəməyən" və məxsusi həyat normalarını yaşatmaqda davam edən bəzi islam dövlətlərini və xalqlarını cəzalandırmaq məqsədi güdür.

Panavrsiya

Panavrsiya ideyası da müasir dünyada geniş təbliğ olunan sivilizasiya modellərindən və ideoloji istiqamətlərdən biri hesab olunur. Avrsiyaçılığın əsasları, müxtəlif milli və geosiyasi məktəblərin bu

məsələyə münasibəti, məkan olaraq Avrasiya subregionuna sahiblik və s. haqqında dərslinin nəzəriyyələri bölməsində geniş bəhs olunmuşdur.

Panavrasiya ideyası əslində yarandığı andan günümüzdə qədər dəniz güclərinə müqavimət fəlsəfəsini ehtiva edərək materikin bütövlüyü, yaşaması və artan Atlantik təhlükələrdən qorunması zərurəti üzərində bərqərar olmuş və panamerika ideyasına alternativ kimi çıxış etmişdir.

Müasir dövrdə Avrasiyanın bəzi böyük dövlətləri və onlara məxsus ideoloji mərkəzlər bu ideyadan dünya sisteminin və geosiyasi münasibətlərin amerikasayağı təşkilinə və qlobalaşdırılmasına alternativ kimi istifadə edərək, Avrasiya dövlətlərinin birliyi təklifi ilə çıxış edirlər.

Vaxtilə bəzi Avropa geosiyasətçilərinin (K.Haushofer, Şmidt və s.) irəli sürdüyü "quru sivilizasiyası", yaxud Berlin-Moskva-Tokio kontinental birlik ideyasını (Avrasiyanı) bəzi geosiyasətçilər müasir dövrdə Paris və Nyu-Dehlini də əlavə etməklə, "xüsusi geosiyasi ox" məkanı kimi təqdim və təsvir etməyə çalışırlar. Bəzi müasir rus geosiyasətçiləri avrasiyaçılığı dünyada ABŞ atlantizminə qarşı alternativ kimi, quru ölkələrinin müasir dünyadakı Amerika "nizamına" cavab tədbiri kimi dəyərləndirməyə çalışırlar. Müasir rus avrasiyaçılarından A.Duqin hesab edir ki, Rusiya öz ətrafında Çin, İran, Hindistan və digər Avrasiya dövlətlərini birləşdirməklə, ABŞ-ın dünyadakı hegemonluğuna layiqli müqavimət göstərə bilər.¹

Təkrar və məşğələ sualları

1. 1991-ci ildən sonrakı dünya sisteminin fərqli cəhətlərini, planetin müasir geosiyasi vəziyyətini, hədəflərini, xüsusiyyətlərini (postulatlarını) və meyllərini şərh edin.

¹ Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М., 1997.

2. Dünya dövlətlərinin müasir geosiyasi təsnifatını, planetin geosiyasi strukturunun konfigurasiyasındakı dəyişiklikləri izah edin və "yeni dünya nizamının" xüsusiyyətlərini şərh edin.
3. Müasir dünyanın geoiqtisadi qloballaşmasının xüsusiyyətlərini, modellərini, mərkəzlərinin fəaliyyətini şərh edin, qlobal iqtisadiyyatın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi cəhdlərini təhlil edin.
4. Geoiqtisadi qloballaşma ilə dövlətlərin milli maraqları arasındakı müsbət və mənfi halları təhlil edin.
5. Dünya siyasi məkanının qloballaşmasının obyektiv və subyektiv səbəblərini, xüsusiyyətlərini və suveren dövlət hüquqlarının dəyişilməsinin əsaslarını izah edin. "Ümumdünya hökuməti" ideyasının əsas məqsəd və mahiyyətini araşdırın.
6. Müasir beynəlxalq siyasi inteqrasiyanın xarakteristikasını və əsas məqsədlərini izah edin, demokratikləşmə meyli və milli dövlət hüquqları arasındakı bağlılığı şərh edin, prosesin dövlətdaxili və dövlətlərarası münasibətlərə təsirini araşdırın.
7. Dünyanın informasiya məkanının qloballaşması ilə dövlətlərin geosiyasi, geostrateji və geoiqtisadi təhlükəsizliyi arasındakı əlaqələri təhlil edin.
8. Müasir geosiyasi münasibətlər, dünyanın gələcək həyat forması və panideyalar mübarizəsi haqqında nə deyə bilərsiniz? Panamerikan ideyası, "yeni dünya nizamı" və planetar geosiyasi "düşmən" axtarışları haqqında nə düşünürsünüz?

IX fəsil üzrə istifadə olunmuş ədəbiyyat və informasiya resursları

Azərbaycan dilində

Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005.

Abdullayev M. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XX əsr. II hissə. 1945-2000-ci illər). Bakı, 2000.

Rus dilində

Арбатов А.Г. Национальная безопасность России в многополярном мире // Вестник РАН. 2000, т.70, №11.

Василенко И.А. Геополитика современного мира. М., Гардарики, 2006.

Геополитика современного мира. М., 2000.

Геополитика. Антология. М., Культура, 2006.

Глобализация: человеческое измерение. М., 2002.

Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М., 1997.

Маринченко А.И. Геополитика. М., 2009.

Международные отношения: теории, конфликты, организации. М., 2004.

Мехтиев Р.Э. Межнациональные отношения на исходе XX столетия. Баку, 1995.

Мировая политика и международные отношения на пороге третьего тысячелетия. Под ред. М.М. Лебедевой. М., 2002.

Моравецкий В. Функции международной организации. М., 1976.

Мухаев Р.Т. Геополитика. М., 2007.

Нартов Н.А. Геополитика: Учебник. М., ЮНИТИ, 2007.

Самюэль Хантингтон. Столкновение Цивилизаций. М., 2005.

Хаусхофер К. Панидеи в геополитике // Хаусхофер К. О Геополитике. М.,2001.

İngilis dilində

Gilpin R. War and Change in the World Poolitics. Cambridge, 1983.

Wallerstein I. Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-system.- Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

QISA GEOSIYASI LÜĞƏT

ABŞ-ın geosiyasi doktrinaları – İkinci Dünya müharibəsindən sonra bu ölkənin xarici siyasətində düşmənin (SSRİ-nin) qarşısının alınması doktrinası üstünlük təşkil edirdi. ABŞ dəyərlərinin və kapitalının digər qitələrə ixracını nəzərdə tutan geosiyasətə xüsusi diqqət yetirilirdi (məsələn, Marşall planı). "Dəmir pərdənin" yaxınlığında yerləşmiş dövlətlərə (Almaniya Federativ Respublikası, Yaponiya, Cənubi Koreya və Tayvan) hərtərəfli kömək göstərilirdi. Nəticədə bu ölkələr və bütövlükdə Qərbi Avropa ABŞ-ın "nüvə çətiri" altına sığındı. Onlar külli miqdarda hərbi xərclərdən yaxa qurtarmaq və ehtiyatlarını ilk növbədə iqtisadi inkişafa yönəltmək imkanı qazandılar.

Açıq dəniz – Beynəlxalq hüquqda ərazi sularının hüdudlarından kənardakı dəniz məkanı. Bütün dövlətlərin ümumi istifadəsində olan məkan

Aerokratiya (yunanca: aer-hava, kratos-hakimiyyət; hava vasitəsilə hökmranlıq) – Hava məkanından geosiyasi təcavüz məqsədilə istifadə edilməsi. Strategiyanın bu güc komponenti aviasiyanın yaranması ilə bərabər meydana gəlmişdir. Lakin dənizçilikdən fərqli olaraq geosiyasətdə müstəqil rol oynaya bilmir.

Akademik geosiyasət – Ümumi geosiyasi qanunauyğunluqları aşkar çıxarır, siyasi fundamentalizmə (təməlçiliyə), coğrafi və iqtisadi determinizmə xas olan ifratçılığın aradan qaldırır. Dünyanın geosiyasi dövrlərini, dünya nizamının (dünyanın geosiyasi strukturunun) transformasiyasını (çevrilməsini), dövlətlərin kod və vektorlarını, böyük dövlətlərin yüksəliş və süqutunun səbəblərini öyrənir.

Aqressiya (təcavüz) – Dövlətin xarici siyasətinin həyata keçirilməsi formalarından biri. Təcavüz bir dövlət tərəfindən digər dövlətin müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə qarşı birbaşa və ya dolayısı ilə hərbi güc tətbiq edilməsidir. Müdafiə olunan dövlətin hərəkətləri, o cümlədən hücum əməliyyatları təcavüz sayılmır və beynəlxalq hüququn normalarına uyğundur.

Alman geosiyasəti – XX əsrin əvvəllərində və xüsusən dünya mü-

haribələri arasındakı dövrdə inkişaf etmişdi. İkinci reyx Prussiyanın sənaye və hərbi qüdrəti, habelə "dəmir kansler" Otto fon Bismarkın parlaq diplomatiyası sayəsində yaranmışdı. Ratsel və Çellenin geosiyasi ideyaları dünya ağılığına can atan ölkədə böyük şöhrət qazanmışdı. Almaniya dünyanın bölünməsinə böyük dövlətlərdən geridə qalmışdı, lakin onun qlobal coğrafi təfəkkürünün tayı-bərabəri yox idi. Siyasət və təfəkkürü birləşdirmək yolu ilə bu ziddiyyəti aradan qaldırmaq lazım idi. Belə şəraitdə "həyati məkan" və müstəmləkələrin yenidən bölünməsi uğrunda mübarizəni ehtiva edən dünya siyasəti ideyası geniş yayılmağa başlayır. Admiral Alfred fon Tirpits qüdrətli hərbi-dəniz donanmasının yaradılmasında təkid edərək, əsas diqqəti Birinci Dünya müharibəsi illərində Atlantik okeanında səmərəli fəaliyyət göstərən sualtı qayıqların istehsalına yönəldir. Alman ideoloji miqfələrinin dövlətin qüdrəti ilə sintezi "Orta Avropa" geosiyasi konsepsiyasının formalaşmasına kömək edirdi. K.Haushoferin "kontinental blok" nəzəriyyəsi Üçüncü reyxin rəsmi doktrinasına çevrildi. "Həyati məkan" məfhumu açıq-aşkar təcavüz cəhdlərinə, istənilən anneksiya (ilhaq) və özbaşınalıq ideoloji haqq qazandıрмаğa xidmət edirdi. İlkin olaraq milli birliyə və irqi təmizliyə nail olmağa istiqamətlənmiş bu nəzəriyyə idrakla terrorun təhlükəli yaxınlaşmasına gətirib çıxardı. Nasistlərin "Bu gün Almaniya bizə məxsusdur, sabah isə – bütün dünya" – şüarı sözün fəlakətli nəticələrə gətirib çıxarmaq gücündə olduğunu göstərdi.

Amerika Birləşmiş Ştatları. Geosiyasi kod – Sovet İttifaqının süqutundan sonra ABŞ dünya hegemonuna çevrilməkdə olan yeganə fəvqəldövlətdir. Amerika hərbi-siyasi və iqtisadi imperiyası öz bildiyi kimi dünyanı qloballaşdırır, dünya nizamını dağıdaraq suveren dövlətlərin daxili işlərinə qarışır.

ABŞ dünyanın ən böyük iqtisadiyyatına malikdir. O, dünyanın bütün sərvətinin 35 faizinə malikdir, dünya bazarlarına təsir göstərir və işgüzar fəallığın yarısına nəzarət edir. İnformasiya texnologiyaları, reklam və marketinq sahələrində, fond birjalarında mütləq üstünlüyə malikdir. Lakin dünya ÜDM-də ABŞ-ın xüsusi çəkisi son 50 ildə 6 % azalaraq 21 %-ə düşmüş və təxminən Avropa İttifaqı (Aİ) ilə bərabərleş-

mişdir (20 %). ABŞ mal və xidmətlərin ixracının həcminə (14 %) görə Aİ-dən (36 %) geri qalır.

Amerika geosiyasəti – Monro doktrinasını rəhbər tutan Amerika Birləşmiş Ştatları XX əsrin əvvəllərində dənizlərdə şəriksiz hökmranlıq edən Britaniya imperiyası ilə mübarizəyə başladı. Sakit və Atlantik okeanlarında ABŞ hərbi-dəniz qüvvələrinin hökmranlığını təmin etməyə yönəlmiş doktrina işlənib hazırlandı. Panama kanalı çəkildikdən sonra doktrinanın həyata keçirilməsi üçün daha əlverişli şərait yarandı. XX əsrin əvvəllərində "Yeni Dünya"da nisbi təcrid şəraitində olan Birləşmiş Ştatlar Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük geosiyasi "oyunçu" kimi dünya səhnəsinə çıxdı. ABŞ-ın qüdrətinin təcəssümü olan ekspedisiya korpusu Avropa ölkələrinin ərazilərində hərbi əməliyyatlara başladı.

ABŞ-ın milli təhlükəsizlik doktrinası "kontinental ada"nın təcrid olunması və dünyada ən qüdrətli hərbi-dəniz donanmasının yaradılmasının zəruriliyi prinsipləri üzərində formalaşmışdır.

Birinci Dünya müharibəsinin dağıdıcı xarakteri Avropanın dünya miqyasında öz siyasi, iqtisadi və mədəni üstünlüyünü itirməsi prosesinin başlanğıcını qoydu. İkinci Dünya müharibəsi isə Sovet İttifaqının (Avrasiya Hartləndinin) və Birləşmiş Ştatların (Kontinental adanın) qələbəsi, Almaniyanın darmadağın edilməsi, Böyük Britaniya və Yaponiyanın hərbi-dəniz qüdrətinin itirilməsi ilə nəticələndi. Dünyanın müharibədən sonrakı nizamı iki fəvqəldövlətin dünya ağılığı uğrunda mübarizə apardığı bipolyar (ikiqütblü) model üzərində bərqərar oldu. Beləliklə, Dəniz və Qurunun, yəni Atlantik və Sakit okeanlarda hökmranlıq edən qüdrətli hərbi – dəniz dövlətinin və Hartləndə nəzarət edən ən böyük Avrasiya dövlətinin qarşıdurmasını nəzərdə tutan klassik geosiyasi konsepsiya praktik təcəssümünü tapmış oldu. Birləşmiş Ştatlarla SSRİ arasında dünya ağılığı uğrunda soyuq müharibə başlandı. Yalnız bu iki dövlətin nüvə silahına malik olması onlar arasında silahlı münacişənin qarşısını alır.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra ABŞ-ın xarici siyasətində Avrasiya geosiyasəti başlıca istiqamətə çevrildi. Lakin ABŞ-ın Rimplənd-

dən qitənin dərinliklərinə doğru irəliləməsi beynəlxalq təhlükəsizliyi ciddi şəkildə təhdid edən bir sıra Amerika- Avrasiya müharibələrinin (Balkanlarda, Əfqanıstanda və İraqda) başlanmasına səbəb oldu.

Amerikanın böyük sarsıntıları – Yaponların Havay adalarındakı Perl-Harbor hərbi-dəniz bazasına hücumu (1941) və sovet süni peykinin kosmosa buraxılması (1957) Amerikanın həm okean tərəfdən, həm də kosmosdan əlçatan olduğunu göstərdi. Böyük okeanlarla Avrasiyadan təcrid olunmuş geosiyasi "adanın" sakinləri bu hadisələrdən güclü psixoloji sarsıntı keçirdilər. ABŞ öz qüdrətinin zirvəsinə çatdığı bir dövrdə baş vermiş 2001-ci il 11 sentyabr terror aktı isə ən böyük fəlakət oldu. Nəticədə dünya iqtisadiyyatına 100 milyardlarla dollar məbləğində ziyan dəydi, 20 mindən çox şirkət dünyanın valyuta-maliyyə mərkəzi olan Manhattanı tərk etdi.

Anklav – Bir dövlətin və ya xalqın hər tərəfdən digər dövlətin torpaqları ilə əhatə olunmuş ərazisi və ya həmin ərazinin bir hissəsi. Bir tərəfdən dənizlə əhatə olunmuş anklavı bəzən yarımanklav da adlandırırlar.

Anneksiya (ilhaq) – Bir dövlətin güc tətbiq etməklə, digər dövlətin bütün ərazisini və ya torpaqlarının bir hissəsini özünə birləşdirməsi

Antiqlobalizm – Transmilli sosial etiraz hərəkatı. Antiqlobalizm ideyasının banisi maliyyə möhtəkirlərindən rəmzi vergi tutmağı və toplanmış vəsaiti sosial ehtiyaclara yönəltməyi təklif edən ABŞ iqtisadçısı, Nobel mükafatı laureatı D.Tobin sayılır.

1990-cı illərin sonlarında Fransada ATTAQ ("Vətəndaşların xeyrinə Tobin vergisi uğrunda" şüarının baş hərfləri) adlı milli təşkilat yaradıldı. Sonralar beynəlxalq quruma çevrilən bu təşkilata həmkarlar ittifaqları, qadın, ekoloji, radikal anarxist və digər yönümlü etiraz hərəkatları da qoşuldular. Antiqlobalistlər qloballaşmanın üstünlüklərindən yalnız transmilli korporasiyaların maraqları naminə istifadə edilməsinə qarşı çıxış edirlər.

Antipod dövlətlər – XX əsrdə antipod dövlətlərin: Şərqi və Qərbi Almanyanın, Şimali və Cənubi Koreyanın, Çin və Tayvanın mənsub olduqları iki ictimai-siyasi sistemin hüduqlarında dünya ictimai-siyasi

eksperimenti həyata keçirilmişdir. Bu dövlətlər kapitalizm və sosializmin "reklam vitrinləri" rolunu oynayırdılar. Qərb öz "vitrinini" həyat səviyyəsinə görə daha cazibədar etmək üçün külli miqdarda maddi vəsait sərf etmişdi. Geosiyasi səddin – Berlin divarınının 1989-cu ildə sökülməsi dünya sosialist sisteminin süqutunun başlanğıcı oldu.

Asimmetrik münasibətlər – Real və işgüzar tərəfdaşlığın olmadığı bir şəraitdə siyasi liderlərin şəxsi dostluğu hesabına formalaşmış dövlətlərarası münasibətlər.

Atlantizm (mənaca yaxın terminlər: dəniz, talassokratiya) – Qərb sivilizasiyasının liberal demokratik dəyərlərə əsaslanan geosiyasi nəzəriyyəsi. Hərbi-siyasi mənada ABŞ-ın və Qərbi Avropa dövlətlərinin daxil olduğu NATO-ya üzv ölkələr. Atlantizm tərəfdarlarının fikrincə, dünyada əsas rol dəniz sivilizasiyaları oynayır. Qitənin dərinliklərinə mədəni impulslar məhz həmin sivilizasiyalar tərəfindən ötürülür.

Atom silahı – Nəhəng dağıdıcı gücə malik olan nüvə silahı. Nüvə amili dövlətin geosiyasi hakimiyyətinin möhkəmlənməsi, qlobal və regional miqyasda məqsədlərinə nail olması üçün müstəsna rol oynayır. İkinci Dünya müharibəsindən sonra "atom diplomatiyası" beynəlxalq siyasətin vacib tərkib hissəsinə çevrilmişdir. ABŞ atom bombasının ilk sınağını 1945-ci il iyulun 16-da – Potsdam konfransının başlanmasına cəmi bir gün qalmış keçirmişdi. Həmin ilin avqustunda Xirosima və Naqasakiyə atılan ilk atom bombaları məhz Yaponiyaya psixoloji təzyiq göstərmək məqsədi güdürdü.

Attali Jak – Fransız alimi, geosiyasətdə geoiqtisadi yanaşmanın tərəfdarlarından biri. 1990-cı ildə çapdan çıxmış "Üfüqün xətləri" adlı kitabında yalnız maliyyə kapitalına deyil, həm də informasiya texnologiyalarına əsaslanan "pul erası"nın, liberal-demokratik dəyərlər və bazar münasibətləri dövrünün başladığını qeyd edir. Attalinin fikrincə, yeni dünya düzəni geoiqtisadi prinsiplər üzərində bərqərar olmaqdadır.

AVRAMAR (Sivilizasiyaların Avrasiya marginal zonası) – Böyük çoxölçülü məkanlar nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarından biri. Mədəniyyətlər dialoqunun təmas zonası, bəşəriyyətin mənəvi inkişafının mühüm hərəkətverici qüvvəsi və eyni zamanda qarşılıqlı anlaşılmazlıq və

şübhənin odlu cəbhəsi. Ekssentrik sosiomədəni sistemlərin əsası, açıq cəmiyyətin "dəniz stixiyasına" və vesternləşməyə (qərbləşməyə) qarşı sədd

Avrasiya doktrinası – "Talassokratiya" (dəniz qüdrəti) ideologiyasına əsaslanan atlantizm geosiyasi konsepsiyasından fərqli olaraq, Avrasiya doktrinası "tellurokratiya" (qitənin qüdrəti) prinsiplərinə əsaslanır. Bu doktrinanın formalaşmasına Rusiyanın yüksək tarixi missiyaya malik olduğunu iddia edən slavyanpərəstlərin ideyaları güclü təsir göstərmişdir.

Avrasiya. Geosiyasi kod – Avrasiya kontinenti klassik geosiyasi konsepsiyalarda mərkəzi yer tutur. Geosiyasətdə Avrasiya dedikdə, geniş mənada Şərq, dar mənada isə Rusiya nəzərdə tutulur. Keçmiş imperiyaların Avrasiyadakı başlıca geosiyasi məqsədi geniş ərazilər və iri kommunikasiya qovşaqları üzərində nəzarəti ələ keçirmək idi. Bəşər tarixində təfəkkür və kapitalın birləşməsi ilk dəfə olaraq Avrasiya qitəsində baş tutdu. Nəticədə Avropada kapitalizm meydana gəldi. İqtisadi və texnoloji inkişafın 3 dünya mərkəzindən ikisi – Qərbi Avropa və Asiya-Sakit okean hövzəsi regionu müasir Avrasiyada yerləşmişdir. Yer kürəsi əhalisinin 75%-i, dünyadakı məcmu milli məhsulun 60%-dən çoxu və enerji ehtiyatlarının 80%-i Avrasiyanın payına düşür. Klassik geosiyasi nəzəriyyə və konsepsiyaların əksəriyyətində Avrasiya üzərində nəzarət ən mühüm problem kimi səciyyələndirilir. Enerji ehtiyatlarının nəqli üzərində nəzarət Avrasiya geosiyasətinin mühüm amilinə çevrilməkdədir.

Avrasiyaçılıq – S.Averintsevə görə, "fəlsəfə ilə siyasətin təhlükəli sərhədində xəyali hərəkət". Ağqvardiyaçılar arasında formalaşmış avrasiyaçılıq doktrinası yeni rus dünyagörüşü əsasında 1917-ci ilin oktyabr çevrilişini təhlil etmək cəhdi idi. "Ümumxristian pravoslavlığı" ideyasına əsaslanan bu coğrafi materializmi bəziləri anti-Avropa yönümlü totalitar təlim, digərləri isə Rusiya üçün gələcəyin layihəsi sayırlar.

Avropa dünya nizamı – Əsasən Avropa İttifaqı və ABŞ-ın, Avropa İttifaqı və Rusiyanın geostrateji tərəfdaşlığı ilə müəyyən olunur. Qarşılıqlı əlaqədə olan bu geosiyasi qütblər öz asimmetrikliliyi ilə səciy-

yələnir. Rusiya dünyanın ikinci nüvə dövləti olaraq qaldığı halda, Avropa İttifaqı ABŞ-ın nüvə çetiri altındadır.

Avropa İttifaqı (Aİ) – İqtisadi və texnoloji inkişafın 3 əsas qütbündən biri (ABŞ və Asiya-Sakit okean hövzəsi ilə birlikdə). Birləşmiş Avropanın gömrük, ticarət, iqtisadi və valyuta ittifaqını yaratmış beynəlxalq təşkilat. Avropa İttifaqı xarici siyasət, ədliyyə, daxili işlər və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı təmin edən bir qurumdur. Avropa iqtisadi inteqrasiya prosesi dörd azadlıq üzərində bərqərar olmuşdur (malların, xidmətlərin, kapitalın və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkət azadlığı). Avropa ümumi bazar vasitəsilə siyasi birliyə doğru irəliləyir.

Avropa Şurası (AŞ) – 1949-cu ildə 10 Qərbi Avropa ölkəsi tərəfindən təsis edilmiş hökumətlərarası təşkilat. Əsas məqsədləri sırasına insan hüquqlarının və plüralist demokratiyanın qorunması və möhkəmləndirilməsi; milli azlıqlar, ksenofobiya, ətraf mühitin qorunması və digər problemlərin həllinin tapılması; Avropa mədəniyyətinin özünəməxsusluğuna yardım göstərilməsi kimi məsələlər daxildir. Bütün Aİ ölkələri və qitənin digər dövlətlərinin əksəriyyəti Avropa Şurasının üzvləridir. Təşkilatın büdcəsi üzvlük haqları hesabına formalaşır.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) – 1995-ci ildə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin yenidən qurulması nəticəsində yaradılmışdır. 1975-ci il avqustun 1-də 33 Avropa dövlətinin, habelə ABŞ və Kanadanın rəhbərləri Helsinki şəhərində keçirilmiş müşavirənin Yekun aktını imzalamışdılar. Həmin aktda qitə dövlətlərinin davranış prinsipləri müəyyən olunmuşdur.

Avropaya inteqrasiya – Birləşmiş (Qərbi) Avropaya aparan yolda siyasi və iqtisadi inteqrasiya prosesi

Avrosentrizm – Qərbi Avropa mədəniyyətinin dünyada mərkəzi yer tutduğunu əsaslandıran geosiyasi konsepsiya. Böyük coğrafi kəşflər dövründən başlayaraq, Qərbi Avropa sivilizasiyasının dünyada birləşdirici rola iddiası. Lakin Avropa mədəniyyətinin "mənəvi üstünlüyü" Asiya və Afrika xalqları tərəfindən rədd edilir. Burada avrosentrizmə qarşı hərəkət geniş vüsət almaqdadır. Bu hərəkət tərəfdarlarının fikrincə, iki ən qanlı dünya müharibəsinin törədilməsinə məsul olan Avropanın

başqa xalqları öyrətməyə mənəvi haqqı yoxdur.

Avtokratiya – Bir şəxsin qeyri-məhdud və nəzarətsiz hakimiyyətinə əsaslanan idarəçilik forması (qədim despotik dövlətlər və imperiyalar, mütləq monarxiyalar, faşizm, kommunizm və s. ölkələrdəki hakimiyyət forması)

Avtoritarizm – Bir şəxsin və ya korporativ qrupun siyasi hakimiyyət rejimi. Belə rejimlər üçün insan hüquq və azadlıqlarının, siyasi partiya və ictimai təşkilatların fəaliyyətinin tam və ya qismən məhdudlaşdırılması, müxalifətin basqı altında saxlanması, siyasi repressiyaların tətbiqi səciyyəvi haldır.

Azad iqtisadi zona – Güzəştli gömrük, ticarət və istehsalat rejimi tətbiq edilən ərazi. Maliyyə kapitalının rolunun artması ilə əlaqədar olaraq bank zonaları və ofşor mərkəzləri də meydana gəlmişdir. Bu ərazilərdə əsas yeri istehsal deyil, kommersiya, maliyyə, idarəetmə, sığorta fəaliyyəti tutur. Elmi- texniki tərəqqi dövründə azad iqtisadi zonaların yeni nəsli meydana gəldi. Bunlar yüksək texnologiyalar istehsalını və elmi birləşdirən elmi-texniki zonalar və ya texnopolislərdir (texnoparklar, texnoloji kəndlər, innovasiya mərkəzləri). İlk texnopolis San-Fransisko yaxınlığında yaradılmışdır (Silikon vadisi). Azad iqtisadi zonalarda, bir qayda olaraq, liberal iqtisadiyyata xas olan bütün əsas funksional tiplər yer alır.

"Açıq cəmiyyət" – Avtoritar, "qapalı cəmiyyətdən" fərqli olan liberal-demokratik xarakterli cəmiyyət. Anlayış filosof Karl Popper tərəfindən irəli sürülmüşdür.

"Açıq qapılar" doktrinası – ABŞ-ın Uzaq Şərqdə həyata keçirdiyi geoiqtisadi strategiya. Doktrina ABŞ biznesinin Çindəki maraqlarını qorumağa yönəlmişdi. 1899-cu ildə ABŞ böyük Avropa dövlətlərinə onun Çindəki nüfuz dairələrini tanımaq və həmin dairələrdə iqtisadi imtiyazları müəyyənləşdirmək barədə təkliflə müraciət etmişdi. Doktrina böyük dövlətlərin 1921-1922-ci illərdə Vaşinqtonda keçirilmiş konfransında rəsmən qəbul edilmişdi. ABŞ sonralar dünyanın digər regionlarında da "açıq qapılar" siyasətindən istifadə edirdi.

"Ağlasıgmaz" – Böyük Britaniyanın 1945-ci ilin mayında SSRİ-yə qarşı gizli müharibə planı. Bu ad altında təcili əməliyyatın hazırlanmasına dair tapşırıq baş nazir U.Çörçill tərəfindən verilmişdi. O, "İkinci Dünya müharibəsi" adlı xatirə kitablarında bu addımı sovet Rusiyasının azad dünya üçün böyük təhlükə yaratması ilə izah edirdi. Üzərində "Tam məxfidir" qrifi olan müharibə planının son variantı 1945-ci il mayın 22-də hazır olmuşdu. Nəzərdə tutulan hərbi əməliyyatın əsas siyasi məqsədi rusları ABŞ-ın və Böyük Britaniyanın iradəsinə tabe etdirmək idi. Bu məqsədə nail olmaq üçün Rusiya torpaqlarının işğalı da planlaşdırılırdı. Hərbi-strateji məqsəd Cənub-Şərqi Avropa, Qara dəniz boğazları və İran körfəzinin neftlə zəngin regionları (Yaxın Şərq, İran və İraq) üzərində Sovet İttifaqının nəzarətinə yol verməmək idi.

"Anakonda" strategiyası – Avrasiya üzərində geosiyasi nəzarəti təmin etmək məqsədilə Rimpləndin (sahil zonasının) qoparılmasına yönəlmiş atlantizm geosiyasi strategiyası. "Anakonda" strategiyası ABŞ-da Vətəndaş müharibəsi dövründə general Mak-Klellan tərəfindən irəli sürülmüşdü. Düşmən ərazilərinin dənizdən mühasirəyə alınması ("anakonda ilanının öz ovunu ağuşuna alaraq sıxma yolu ilə nəfəsini kəsməsi kimi") rəqibin ehtiyatlarının tükənməsinə və iqtisadiyyatının tənəzzülünə gətirib çıxarırdı. Admiral Mehen "Anakonda" prinsipini dünya geostrategiyası səviyyəsinə qaldırdı. Soyuq müharibə dövründə ABŞ Avrasiya geosiyasətində sosialist düşərgəsinə qarşı yönəlmiş "Anakonda" strategiyasından ardıcıl şəkildə istifadə edirdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra bu strategiyayı reallaşdırmaq məqsədilə Avrasiyanın sahil zonasında (Hindistan istisna olmaqla) başda ABŞ olmaqla NATO, SEATO, SENTO (Bağdad Paktı) kimi hərbi bloklar və çoxlu sayda hərbi-dəniz bazaları yaradılmışdır.

"Atom klubu" – Nüvə silahına malik olan dövlətlər qrupunun şərti adı. Bu kluba atom bombasının sınaqdan keçirildiyi tarixə uyğun olaraq ABŞ (1945), SSRİ–Rusiya (1949), Böyük Britaniya (1952), Fransa (1960), Çin (1964), Hindistan (1974) və Pakistan (1980) daxildir. Adları sadalanan ilk beş dövlət BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləridir.

"Avropa Birləşmiş Ştatları" – ABŞ-ın iqtisadi gücü ilə müqayisə edilə biləcək "Ümumavropa evinin " yaradılmasını nəzərdə tutan Qərbi Avropa ideyası. Bu ideyanın əsasında başlanğıcını vətəndaş cəmiyyətini dövlətin himayəsindən azad etmək uğrunda mübarizə aparan Amerika inqilabından götürmüş Atlantik model dayanır. İkinci Dünya müharibəsi qurtardıqdan sonra U.Çörçill 1946-cı il sentyabrın 19-da Sürixdə çıxışı zamanı Avropanı inteqrasiya etməyə çağırmışdır. "Atlantik" federalizm ideyası sonralar Qərbi Avropa strategiyasına çevrildi. Bu strategiya ABŞ-dan fərqli olaraq, dövlətlərin birləşdirilməsi yoluna deyil, vətəndaş cəmiyyətlərinin ümumi vəziyyətə gətirilməsi, Avropa iqtisadi, gömrük və valyuta ittifaqının tədricən qitə regionlarının ittifaqına çevrilməsi yoluna üstünlük verir.

"Barbarossa" – Almanyanın Sovet İttifaqı üzərinə strateji hücum planı. 1940-cı il dekabrın 18-də Hitler tərəfindən imzalanmış 21 sayılı direktivə əsasən, alman silahlı qüvvələri qısa müddət ərzində Sovet İttifaqını darmadağın etməli idi. Hücum planının son məqsədi Avropa Rusiyasını işğal etmək, Avropa ilə Rusiyanın Asiya hissəsi arasında Volqa-Arxangelsk xətti boyunca etibarlı sədd yaratmaq idi.

Balkanlar. Geosiyasi kod – Qərbi -xristian (katolik), pravoslav və müsəlman aləminin üçqat sivilizasiyalararası (konfessional) sərhədi, dünya sivilizasiyalarının hüdudlarında ən böyük geosiyasi kəsişmə nöqtələrindən biri. Yuqoslaviya da daxil olmaqla, "sosialist düşərgəsi" dağıldıqdan sonra keçmiş Avstriya-Macaristan və Osmanlı imperiyalarının hüdudlarında serb-xorvat, Bosniya, yunan-alban, serb-alban, macar-rumın və digər tarixi "tikiş yerləri" sökülməyə başladı.

XX əsrin əvvəllərində və sonunda Balkanlar qarşıdurmanın mərkəzinə çevrildi. 1912-1913-cü illərin Balkan müharibələri Birinci Dünya müharibəsinin müjdəçiləri olmuşdu. 1918-ci ildə Yuqoslaviya müxtəlif sivilizasiyalara mənsub olan Avstriya-Macaristan və Osmanlı imperiyalarının bəzi ərazilərinin və mədəniyyətinin varisi oldu. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Balkanlar Sovet İttifaqının geosiyasi təsir zonasına daxil oldu. SSRİ dağıldıqdan sonra Yuqoslaviyanın parçalanması prosesi gücləndi, Bosniyada pravoslav serblər və müsəlmanlar, Koso-

voda serblər və albanlar arasında münaqişələr yenidən qızıqdı.

Baltik ölkələri. Geosiyasi kod – Müstəqil Baltik ölkələri -Litva, Latviya və Estoniya Qərbi Avropaya sürətlə inteqrasiya olunmaqdadır. Hər üç ölkə 2004-cü ilin mayından Avropa Birliyinin üzvüdür. Əhalisi əsasən katoliklərdən və protestantlardan ibarət olan bu keçmiş sovet respublikaları yenidən qərbi-xristian konfessional məkanına qayıdırlar. NATO və Avropa Birliyinin yaranmaqda olan geosiyasi Baltik-Adriatik forpostu yaxın gələcəkdə Qərbi və Şərqi Avropa arasında yeni "dəmir pərdə"yə çevrilə bilər.

Bazar fundamentalizmi – Mənəvi məhdudiyətlərin olmadığı biznes fəaliyyəti. Postsovet ölkələrində geniş yayılmışdır və milli təhlükəsizliyə real qorxu törədir.

Berlin divarı – Qərbi və Şərqi Berlin əhalisinin sərbəst yerdəyişməsinin qarşısını almaq üçün inşa edilmiş sədd (1961-ci il avqustun 13-də tikilmişdir). Berlin divarı soyuq müharibə dövründə kapitalist Qərbi ilə sosialist Şərqi arasında "dəmir pərdənin" geosiyasi rəmzinə çevrilmişdi.

Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin (BİƏ) transformasiyası – Əvvəllər BİƏ-nin əsasını ticarət və istehsal təşkil edirdi. İndi isə valyuta-maliyyə münasibətləri liderlik edir. Kapitalın istehsaldan axını, bankların BİƏ-nin mərkəzinə çevrilməsi prosesi müşahidə olunur.

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər – Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin əsasını dünya ehtiyatlarının Qərbin maraqları çərçivəsində yenidən bölüşdürülməsini həyata keçirməli olan üç beynəlxalq təsisat təşkil edir. Bu üçlüyə transmilli korporasiyalar (TMK), transmilli maliyyə institutları (Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı) və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) daxildir. Beynəlxalq maliyyə və ticarət institutlarının müasir sistemi əsasən Qərb ölkələri tərəfindən yaradılmışdır. Bu təsisatlar fəaliyyətlərində ilk növbədə həmin ölkələrin mənafeələrini nəzərə alır. Buna görə də dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya olunmaq üçün digər dövlətlər formalaşmış sistemdən istifadə etməyə məcburdur.

Beynəlxalq münasibətlər – Dövlətlər və dünya siyasətinin digər iş-

tirakçıları arasında hərbi-siyasi, siyasi, iqtisadi və s. münasibətlər sistemi. Beynəlxalq münasibətlərdə əsas rolu dövlətlərarası münasibətlər oynayır. Dövlətlərarası münasibətlərdə (siyasətdə) "xalqlar dostluğu", "beynəlmiləl borc" və "qardaşlıq köməyi" kimi anlayışlar yoxdur, dövlətlərin mənafeləri vardır. Beynəlxalq münasibətlər milli və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması üçün vacib sahədir.

Beynəlxalq münasibətlər üzrə Şura (CFR) – ABŞ-ın siyasi elitasının formalaşmasına təsir göstərən qeyri-hökumət təşkilatı. Milli sərhədlərin aradan qaldırılması, qlobal siyasi və iqtisadi prosesləri idarə etməyə qabil olan Dünya hökumətinin yaradılmasını təklif edir. Təşkilat Rokfellerlər ailəsinə mənsub olan bankirlər qrupu tərəfindən yaradılmışdır. 1917-1950-ci illərdə quruma liberal beynəlmiləlçilik geosiyasətinin nəzəri əsaslarını yaradan İ. Boumen rəhbərlik etmişdir. 1973-cü ildə Şura tərəfindən Qərbin strateji planlaşdırma qərargahı kimi tanınan "Üçtərəfli komissiya" yaradılmışdır. Şura 1922-ci ildən beynəlxalq münasibətlər sahəsində ən mötəbər nəşrlərdən biri olan "Foreign Affairs" jurnalını buraxır.

Beynəlxalq terrorçuluq – Beynəlxalq aləmdə günahsız insanların məhv edilməsi ilə müşayiət olunan, dövlətlər arasında siyasi, iqtisadi, mədəni və digər kommunikasiyaları pozan ictimai təhlükəli hərəkətlərin məcmusu. Terrorçuluq beynəlxalq siyasətin subyektinə çevrilmiş və beynəlxalq münasibətlərə real təsir göstərməyə başlamışdır. 2001-ci ilin 11 sentyabr terror aktları müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində və beynəlxalq təhlükəsizliyə ciddi zərbə vurdu. Dünya terror şəbəkəsinin ümumi "büdcəsi" 7 – 30 milyard dollar arasında qiymətləndirilir.

Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) və Dünya Bankı (DB) – Hər iki qurum 1944-cü ilin iyulunda ABŞ-ın Nyu-Hempşir ştatındakı Bretton-Vuds adlı şəhərcikdə keçirilmiş valyuta-maliyyə konfransında 44 ölkənin nümayəndələri tərəfindən təsis edilmişdir. Bu tipli beynəlxalq maliyyə təsisatlarının yaradılması ideyası ilk dəfə məşhur ingilis iqtisadçısı C.Keyns (1883-1946) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bretton-Vuds təsisatları adlanan BVF və DB Vaşinqtonda yerləşir. BVF-nin əsas vəzifəsi üzv ölkələrdə həyata keçirilən pul-kredit və valyuta kursunun

müəyyənləşdirilməsi siyasətini müşahidə etməkdir. DB-nin əsas vəzifəsi iqtisadi inkişafı maliyyələşdirmək, başlıca məqsədi isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sosial-iqtisadi tərəqqiyə yardım göstərməkdir.

Bilderberg klubu – Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı. 1954-cü ilin mayında Hollandiyanın Osterbeyk şəhərindəki "Bilderberg" mehmanxanasında yaradılmışdır. Vəzifəsi siyasət, iqtisadiyyat və kütləvi informasiya vasitələri sahəsində yeni dünya "nizamını" bərqərar etmək məqsədilə müxtəlif ölkələrdəki oliqarx qrupların fəaliyyətini əlaqələndirməkdir. Klubun məxfi iclaslarında "Dünya hökuməti" layihəsinin həyata keçirilməsinə çalışan yüksək vəzifəli dövlət xadimləri və siyasətçilər iştirak edirlər. Klubun prezidenti Böyük Britaniyanın sabiq baş naziri Ceyms Kalleqandır.

Bipolyar (ikiqütblü) dünya – Beynəlxalq münasibətlərdə iki fəvqəldövlətin və ya ictimai-siyasi sistemin hökmranlıq etdiyi dünya nizamı

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) – Sülh və təhlükəsizliyin qorunması, beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi məqsədilə yaradılmış ən böyük beynəlxalq dövlətlərarası təşkilat. Təşkilatın fəaliyyətinin əsasları antihitler koalisiyasının üzvü olan aparıcı dövlətlər tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Dünyanın müharibədən sonrakı quruluşunu müəyyənləşdirmiş Kırım konfransından sonra, 1945-ci il iyunun 26-da San-Fransiskodakı təsis konfransında 50 dövlətin nümayəndələri BMT Nizamnaməsini imzalamışdılar. Dünyanın 204 dövlətindən 190-ı BMT-nin üzvüdür. Təşkilatın əsas orqanları aşağıdakılardır: BMT Baş Məclisi, BMT Təhlükəsizlik Şurası və BMT Katibliyi. BMT-nin əsas vəzifəsi beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasından ibarətdir. Təşkilatın büdcəsinin beşdə biri əksər beynəlxalq maliyyə institutlarındakı səhmlərin nəzarət paketinə sahib olan ABŞ -in payına düşür.

Bjezinski Zbiqnev (1928) – ABŞ politoloqu. ABŞ-ın Avrasiya geosiyasətinin memarlarından biri. 1973-cü ildə onun rəhbərliyi altında yaradılmış "Üçtərəfli komissiya" ABŞ başda olmaqla, yeni dünya düzəni-nə keçidin bir neçə variantını hazırlamışdı. Mümkün ssenarilərdən biri konvergeniya (yaxınlaşma, birləşmə, çulğalaşma) ideyalarına əsaslanır

dı.

Z.Bjezinski 1977-1981-ci illərdə ABŞ prezidentinin milli təhlükəsizlik məsələləri üzrə müşaviri vəzifəsini tutmuşdur. "Böyük şahmat taxtası. Amerikanın hökmranlığı və geosiyasi imperativləri" adlı kitabında (1997) Avrasiya geosiyasətinin prinsiplərini, müxtəlif ölkələrin və onların yaratdıqları ittifaqların gələcək davranışlarının mümkün variantlarını şərh etmiş, yeganə fəvqəldövlətin qorunub saxlanması üçün öz tövsiyələrini vermişdir.

BMT Baş Məclisi – Hər biri bir səsə malik olan bütün üzv dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət əsas məşvərətçi orqan. Baş Məclisin sessiyaları hər il çağırılır. Zərurət yarandıqda növbədən kənar sessiyalar da çağırıla bilər.

BMT silahlı qüvvələri – Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunub saxlanması və bərpa olunması məqsədilə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən yaradılmış hərbi birləşmələr. BMT-nin hərbi qüvvələri Təhlükəsizlik Şurasının xahişinə əsasən üzv ölkələrin hərbi qulluqçuları hesabına komplektləşdirilir. Bu qüvvələrdən 1964-cü ildə Kiprdə, 1978-ci ildə Livanda və 1992-ci ildə Yuqoslaviyada istifadə olunmuşdur.

BMT Təhlükəsizlik Şurası – BMT-nin daimi fəaliyyət göstərən orqanlarından biri. BMT nizamnaməsinə görə, dünyada sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün əsas məsuliyyət ona həvalə edilmişdir. BMT Təhlükəsizlik Şurası sülhə qarşı hər hansı təhlükənin və təcavüz aktının olmasını müəyyən edir, sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün tədbirlər görür. 15 üzvdən, o cümlədən 5 daimi üzvdən (ABŞ, Böyük Britaniya, Çin, Fransa, Rusiya) ibarətdir. Baş Məclis tərəfindən 2 illiyə daha 10 üzv seçilir. Təhlükəsizlik Şurasının prosedurdan kənar məsələlərlə bağlı qərarları daimi üzvlərin yekdilliyi prinsipi əsasında qəbul edilir və BMT-nin bütün üzvləri üçün məcburidir.

Boumen İsayya (1878-1950) – 1905-ci ildə Harvard Universitetini bitirmiş ABŞ coğrafiyaşünası. 1915-1935-ci illərdə Amerika Coğrafiya Cəmiyyətinə rəhbərlik etmiş, 1935-ci ildən 1948-ci ilədək Con Hopkins Universitetinin prezidenti olmuşdur. O, 1921-ci ildə çap olunmuş

"Yeni dünya" əsərində liberal beynəlmiləlçiliyi real siyasətlə birləşdirərək ənənəvi geosiyasəti təftiş etməyə cəhd göstərmişdir. ABŞ Dövlət Departamenti bu əsəri ölkənin xaricdəki diplomatik nümayəndəliklərinə göndərmişdi.

Boumen nəzəriyyəni praktik fəaliyyətlə uzlaşdırma bilən məşhur ABŞ geosiyasətçilərindən biri idi. Prezident Vudro Vilson Boumeni 1918-ci il Paris sülh konfransının hazırlanması prosesinə cəlb etmişdi. Alim uzun müddət (1917-1950) Qərbin ən nüfuzlu politoloji mərkəzlərindən biri olan Xarici Əlaqələr Şurasına rəhbərlik etmişdi. Boumen beynəlxalq məsələlərdə ABŞ təcridçiliyi siyasətindən imtina etməyi təklif edirdi. Onun fikrincə, ABŞ-ın nadir coğrafi mövqeyi və Avropa hərbi əməliyyatlar meydanından uzaqda yerləşməsi ölkənin milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün yetərli deyildir.

Böyük Avrasiya düzü – Geosiyasətdə Hartlənd daha çox Şərqlə Qərb arasında nəhəng təbii kommunikasiya dəhlizi rolunu oynayan Böyük Avrasiya düzü ilə assosiasiya olunur. Dəhlizin ucqarlarındakı toqquşmalar nəticəsində mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və zənginləşməsi baş verir, yeni etnoslar, imperiya və sivilizasiyalar yaranırdı. Böyük Avrasiya düzü üçüncü minilliyin əvvəllərində də Qərblə Şərq arasında maddi, mədəni və informasiya mübadiləsinin intensiv aparıldığı başlıca kommunikasiya məkanı olaraq qalmaqdadır. Sivilizasiyalararası azad ticarətin və mədəniyyətlərin dialoqunun tarixi kommunikasiya qovşaqları Avrasiya düzünün hüdudlarında yerləşmişdir. Avrasiya düzünə sahib olan ölkə iqtisadi tranzitin və sivilizasiyalararası dialoqun ötürücüsü funksiyalarını yerinə yetirir.

Böyük Britaniyanın geosiyasi doktrinası – Yeganə fəvqəldövlət olan ABŞ-la "xüsusi münasibətlərin" qurulmasını nəzərdə tutan konsepsiya. Bu doktrinanın yaranmasını şərtləndirən əsas amillər anqlo-sakson dünyasının oxşar ənənələri və "Ümumavropa evi" ideyasına tənqidi münasibətdir. Böyük Britaniya avro zonasına daxil olmaqdan da imtina etmişdir.

Böyük Çin – Kontinental Çindən başqa Honkonqu, Tayvanı, Sinqapuru və çoxsaylı Çin diasporunu ehtiva edən özünəməxsus transmilli

korporasiya. Böyük Çinin ümumi daxili məhsulu (ÜDM) ABŞ-ın ÜDM-i ilə müqayisə oluna bilər. Kontinental Çin diaspor nümayəndələrini ənənəvi olaraq öz ölkəsinin vətəndaşları hesab edir.

Böyük çoxölçülü məkanlar nəzəriyyəsi – Geofəlsəfənin bazasında işlənib hazırlanmış sivilizasiya geosiyasəti təlimi. Əsas müddəaları V.Derqaçovun "Geosiyasət" və "Geoiqtisadiyyat" əsərlərində şərh olunmuşdur.

Böyük dövlətlər – Öz qüdrəti və nüfuzu sayəsində dünya siyasətinə və iqtisadiyyatına mühüm təsir göstərə bilən beynəlxalq münasibət subyektləri. Napoleon üzərində qələbə qazanmış dövlətlərin 1815-ci il Vyana konqresində Rusiya, Böyük Britaniya, Avstriya və Prussiyanın daxil olduğu "Böyük dövlətlər konserti" yaradılmışdı. Hazırda "böyük dövlətlər" dedikdə, ilk növbədə BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvləri olan "atom klubu" ölkələri – ABŞ, Rusiya, Böyük Britaniya, Fransa və Çin nəzərdə tutulur.

Böyük Xəzər – Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra Avrasiyada yaranmış geosiyasi region. Bu regiona göl-dənizə birbaşa çıxışı olan 5 ölkə – Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan, İran və Azərbaycan aiddir. Daha geniş anlamda Cənubi Qafqazı və Mərkəzi Asiyayı ehtiva edir. Etno-milləti və konfessiyalararası münaqişələrlə, bioloji və enerji ehtiyatları ilə zəngindir. Regionda Böyük Xəzər nefti və geosiyasi təsir uğrunda mübarizə paralel layihələrin (məsələn, MDB-GUAM, neftin nəqli marşrutları və s.) mövcudluğu ilə müşayiət olunur. Xəzər dənizinin beynəlxalq statusunun müəyyən edilməməsi region dövlətləri arasında mübahisələrə səbəb olur.

Böyük Xəzər nefti – Regionda geosiyasi təsirini artırmaq istəyən dövlətlər Xəzərin nəhəng enerji ehtiyatları uğrunda mübarizə aparırlar. Bu ehtiyatlar dünyada istehsal olunan neftin 4-6 , qazın 7-10 faizini təşkil edir.

Böyük Limitrof – Şimal Buzlu okeanından Sakit okeanadək uzanan sivilizasiyalararası geosiyasi qurşaq. Bu məfhum Rusiya alimi S.Xatuntsev tərəfindən təklif edilmiş və V.Sımburskinin əsərlərində daha geniş şərh olunmuşdur.

Böyük məkanlar avtarkiyası – Alman iqtisadçısı Fridrix Listin geoiqtisadi nəzəriyyəsi. Bu nəzəriyyəyə görə, dünya iqtisadiyyatına səmərəli inteqrasiya üçün dövlət yerli istehsal və gömrük ittifaqı ilə bağlı proteksionizm siyasəti yeritməklə yanaşı, sərbəst iqtisadiyyata tədrici keçid üçün də ardıcıl tədbirlər görməlidir. Milli iqtisadiyyatın dünya bazarına inteqrasiyası aralıq mərhələ, yəni gömrük ittifaqı vasitəsilə həyata keçirildikdə daha səmərəli olur. Dövlət islahatlar prosesinə nəzarət edir və proteksionizm tədbirlərinin köməyi ilə ölkə iqtisadiyyatının inkişafını stimullaşdırır.

Böyük məkanlar nəzəriyyəsi – Karl Şmittin geosiyasi nəzəriyyəsi, bir neçə böyük dövlətin vahid strateji blokda birləşməsi. Şmitt imperiya inteqrasiyası prinsipini sintezə yönəlmiş məntiqi cəhd hesab edirdi. Böyük məkan ideya və qüvvəyə malik olan dövlətin hökmranlığı altında olur. Şmitt Böyük məkana misal olaraq Monro doktrinasına əsasən birləşmiş Şimali və Cənubi Amerikanı göstərirdi. Nasist Almaniyasının məqsədi ümumdünya imperiyasının – Üçüncü reyxin yaradılması idi. Müasir beynəlxalq münasibətlərdə Böyük məkanlar nəzəriyyəsi liberal-demokratik dəyərlərin üstün olduğu dövlət-sivilizasiyaların yaradılmasında özünü göstərir (Amerika sivilizasiyası, Birləşmiş Avropa).

Böyük Pyotr (1672-1725) – "Avropa üstəgəl Rusiya" geosiyasi layihəsini həyata keçirmiş Rusiya imperatoru. O, Qərbi Avropada böyük ölkə kimi tanınan qüdrətli mütləqiyyətçi dövlətin yaradıcısıdır. Rusiya sənayesinin, ticarətinin və mədəniyyətinin inkişafında Qərbi Avropa təcrübəsindən istifadə etmişdir. Merkantilizm siyasətini həyata keçirmişdir. I Pyotr o dövrün üçüncü ölkələrinin liderləri içərisində ilk olaraq vesternləşmənin (qərbləşmənin) zəruriliyini dərk etmiş və tarixi inkişafda Qərb prioritetini bərqərar etmişdir. Nəticədə Rusiya böyük Avrasiya dövlətinə çevrilmişdi. Sonralar Yaponiya, Çin, Türkiyə və başqa ölkələr də bu yolla getdilər.

Böyük Turan – XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə formalaşmış türk xalqlarının birliyi ideyasına deyilir. SSRİ-nin dağılmasından sonra yəni-dən canlanmış türk dövlətlərinin birliyi ideyasının başında Türkiyə döv-

ləti dayanır. Avropa İttifaqına assosiativ üzv olan Türkiyə XX əsrin sonlarında regionun mühüm dövləti rolunu oynamağa başladı. NATO-nun üzvü olan Türkiyə 630 min əsgər və zabitdən ibarət böyük orduya və regionda ən qüdrətli hərbi-dəniz donanmasına malikdir. Türkiyə Mərkəzi Asiyanın, habelə Gürcüstan və Azərbaycanın bazarlarında Çinlə uğurlu rəqabət aparır. Ölkə hələlik Avropa Birliyinə daxil ola bilməsə də, son yüzillik ərzində ilk dəfə olaraq Cənub-Şərqi Avropada iqtisadi ekspansiyasının həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdur.

"Böyük Rusiya" – Rus siyasi xadimi, iqtisadçısı və filosofu P.Struvenin (1870-1944) geosiyasi konsepsiyası. Bu konsepsiyaya görə, imperiyanın daxili inkişafı onun xarici qüdrətindən asılıdır. Konsepsiya kadet partiyasının sağ qanadı və iri sahibkarlar arasında böyük rəğbət qazanmışdı.

"Böyük yeddilik" – "Böyük dövlətləri" birləşdirən beynəlxalq siyasi təsisat. "Yeddiliyə" ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya və Kanada daxildir. Həmin ölkələrin rəhbərləri qlobal strateji problemləri müzakirə etmək üçün müntəzəm görüşlər keçirirlər. Makroiqtisadi göstəriciləri "Böyük yeddiliyin" tələblərinə uyğun gəlməyən Rusiya da 1990-cı illərin sonlarından etibarən onun iclaslarında iştirak edir.

"Bretton-Vuds institutları" – Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin əsasını təşkil edən Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı. Hər iki qurum 1944-cü ilin iyulunda ABŞ-in Nyu-Hempşir ştatındakı Bretton-Vuds adlı şəhərcikdə keçirilmiş valyuta-maliyyə konfransında 44 ölkənin nümayəndələri tərəfindən təsis edilmişdir. Bu tipli beynəlxalq maliyyə təsisatlarının yaradılması ideyası ilk dəfə məşhur ingilis iqtisadçısı Con Keyns (1883-1946) tərəfindən irəli sürülmüşdür.

Bufer dövlət – Geosiyasi güc mərkəzlərinin arasında yerləşən və onları bir-birindən ayıran bir və ya bir neçə ölkə. Keçmişdə Əfqanıstan Rusiya və Britaniya imperiyaları arasında bufer dövlət rolunu oynayırdı.

Cənub – Zəngin Şimala əks olaraq kasıb Cənub ölkələrini bildiren geosiyasi anlayış. Coğrafi baxımdan kasıb ölkələrin hamısı olmasa da,

çoxu Cənub yarımkürəsində yerləşir. Ənənəvi coğrafiyadan fərqli olaraq, dünya geosiyasi məkanında bütün kasıb ölkələri Cənub adlandırılır.

Cənub və Şimalın toqquşması – Varlı Şimalla ("qızıl milyard") kasıb Cənubun ("milyard işsiz") qarşıdurmasının geosiyasi konsepsiyası. İki hadisə Cənubu barıt çəlləyinə döndərmişdir: informasiya inqilabı və SSRİ-nin dağılması. Milyonlarla insan zəngin ölkələrə qeyri-leqal mühacirət edir. Dini fanatizm və cinayət yolu ilə qazanılan kapital Qərbə qarşı silahlı terror yolu tutanların da meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. Sovet İttifaqının dağılması isə Şərq və Qərb arasındakı geosiyasi tarazlığı pozmuş və xristian sivilizasiyasının hərbi-siyasi gücünü artırmışdır.

Cihad (qəzavat) – Müsəlmanların etiqad uğrunda "kafirələrə" qarşı müqəddəs müharibəsi

Coğrafi amil – Ənənəvi geosiyasətin əsaslarından biri. Müasir dövrün hərbi-siyasi məkanında coğrafi amilin rolu xeyli azalmışdır. Bu amil artıq nüvə zərbəsindən və ya transmilli terrorçuluqdan qorunmaq üçün yetərli deyildir.

Coğrafi determinizm – Sosial darvinizmlə yanaşı, ənənəvi geosiyasətin əsaslarından biri. Bu nəzəriyyə, bir qayda olaraq, beynəlxalq münasibətlərdə təbii-coğrafi amillərin rolunu şişirdir.

Çellen Rudolf (1864-1922) – İsveç siyasi xadimi, dövlətşünası və coğrafiyaçısı. 1914-cü ildə "Böyük dövlətlər" əsərini çap etdirmişdir. Siyasətdə coğrafi amilin rolunu bildiren "geosiyasət" terminini təklif etmişdir.

Çəkəndirmə siyasəti – 1. Bir dövlətin və ya dövlətlər qrupunun digər dövlətə və ya dövlətlərə qarşı birbaşa təcavüzünün və ya ekspansiyasının qarşısını almağa yönəlmiş tədbirlər sistemi. Bu halda təcavüz aktının təcavüzkar dövlət üçün necə ağır nəticələrə gətirə biləcəyinin nümayiş etdirilməsi çəkəndirmə siyasətinin əsas komponenti kimi çıxış edir. 2. Başlanmış təcavüzün və ya ekspansiyanın nəticələrinin minimuma endirilməsi məqsədilə onların miqyasını məhdudlaşdırmağa yönəlmiş tədbirlər sistemi

Çin triadaları – Dünyada ən mütəşəkkil mafiya, dünya etnik biznesinin ən iri qruplaşması. Triadalar bütün dünyada Çin biznesini yerli reketdən (o cümlədən dövlət reketindən) müdafiə edir və bu biznesə nəzarət edir. Mütəşəkkilliyinə görə nə italyan, nə də rus mafiyası Çin mafiyası ilə rəqabət aparmağa qabildir.

Çin. Geosiyasi kod – Böyük Çin nizamı fəlsəfəsinin əsasında Böyük sivilizasiya geosiyasətini yaratmış yeganə dövlət. Çin yüzilliklər boyu dövlətin və sivilizasiyanın vahid sərhədlərinin toxunulmazlığını təmin etməyə, qapılarını xarici aləmə müəyyən qədər açmaqla yanaşı, Çin mentalitet və ənənələrini yad təsirlərdən qorumağa da səy göstərmişdir.

Çin Xalq Respublikası 1949-cu il oktyabrın 1-də elan olunmuşdur. Sovet İttifaqı kommunizm quruculuğu prosesində bu ölkəyə əhəmiyyətli yardım göstərmişdir. Lakin Çin rəhbərliyi bir müddət sonra sovet təcürübəsini kor-koranə tətbiq etməkdən imtina etdi. "Mədəni inqilab" dövründə SSRİ-Çin münasibətləri gərginləşməyə başladı, 1969-cu ildə isə Ussuri çayı üzərindəki Damansk adasında silahlı toqquşma baş verdi.

Çin yeddi aparıcı dünya dövlətinin "klubunda" üzvlükdən imtina et-sə də, fəvqəldövlət olmağa real namizəddir. Hərbi xərclərin miqyasına görə, dünyada ABŞ, Rusiya və Yaponiyadan sonra 4-cü yerə çıxmışdır.

Çinin böyük sivilizasiya geosiyasəti – Divar və Yol geosiyasətində maddiləşmişdir. Böyük İpək Yolu ölkənin xarici aləmə açıq olmasının, Böyük Çin Səddi isə Çin mentalitetinin və adət- ənənələrinin xarici təsirlərdən qorunmasının rəmzinə çevrilmişdir. Açıqlıq və qapalılığın sin-tezi nəticəsində Böyük Çin düzəni formalaşmışdır.

Çinin geosiyasi doktrinası – Doktrinanın məğzini "bir ölkə-iki sistem" prinsipi əsasında dövlətin bütün hissələrinin vahid sərhədlər daxilində birləşdirilməsi təşkil edir. Honkonq və Makaonun kontinental Çinə birləşdirilməsindən sonra həll edilməmiş qalan əsas problem Tayvan məsələsidir. Qüdrətini artırmaqda olan Çin "seçilmişlərin klubuna" – "Böyük yeddiliyə" qoşulmaqdan imtina etmişdir.

Çoxölçülü kommunikasiya məkanı – Böyük çoxölçülü məkanlar nəzəriyyəsinin əsas anlayışlarından biri. Təbiət və cəmiyyətdəki müx-

təlif miqyaslı proseslərin stratifikasiyasının (təmasının) nəticəsi. Müxtəlif miqyaslı proseslərin dinamik təması çoxölçülü kommunikasiya məkanında çoxlu sayda zonaların yaranmasına gətirib çıxarır.

"Çağırış və Cavab" – A.Toynbinin dünyada məşhur olan sivilizasiya nəzəriyyəsi. Ətraf aləmdən gələn təsirlərə və zamanın çağırışlarına sivilizasiyanın cavab reaksiyasından söhbət gedir. Nəzəriyyəyə görə, sivilizasiyanın həyat qabiliyyəti ətraf mühitin ardıcıl mənimsənilməsi imkanları və insan fəaliyyətinin bütün növlərində mənəvi başlanğıcın (yaradıcı enerjinin) inkişafı ilə müəyyən olunur. Son 500 il ərzində Qərbi Avropa sivilizasiyası Yer kürəsinin digər regionlarına mədəni və siyasi nüfuz etmə sahəsində üstünlüyü əldə etmiş, bu isə avrosentrizm geosiyasətində əksini tapmışdır. 1683-cü ildə Vyananın Osmanlı qoşunları tərəfindən mühasirəsinin uğursuzluqla nəticələnməsi Şərqi Qərb sivilizasiyası üzərindəki həlledici təsirinə son qoydu. Yalnız İkinci Dünya müharibəsindən sonra Sovet İttifaqı və digər Şərqi dövlətləri (Çin, Yaponiya) Qərb dünyası çərçivəsində olmasa da, dünya siyasəti meydanında yenidən mühüm rol oynamağa başladılar. Beynəlxalq aləmdəki yeni qüvvələr nisbəti sivilizasiyalararası təmas problemini ortaya çıxardı. A.Toynbi tərəfindən tarixi inkişafın bu cür şərh olunması SSRİ-nin dağılmasından sonra xüsusi aktualıq kəsb etdi. Yeni polisentrizm (çoxmərkəzçilik) şəraitində sivilizasiyalar arasında təmas problemi önə çıxmağa başlamışdır.

Daxili aypara (qitə ayparası və ya Rimplənd) – Avrasiyanın sahil zonasını bildirən termin. Rimpləndə Almaniya, Türkiyə, Hindistan, Çin və açıq dənizə çıxışı olan digər ölkələr aiddir.

Davos Ümumdünya Forumu – iqtisadi qloballaşmanın tərəfdarı olan işgüzar dairələrin nümayəndələrinin hər il keçirilən ümumdünya toplantısı. Qlobalistləri çox vaxt "Davos adamları" adlandırırlar. Son illər Davos forumları qloballaşmanın əleyhinə etiraz aksiyaları ilə müşayiət olunur.

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası – Cəmiyyətin və iqtisadiyyatın humanistləşdirilməsi, bəşəriyyətin maraqları naminə Yerin təbii ehtiyatlarından səmərəli istifadə, mülki hüquqların gözlənilməsi, gəlirlərin və

kapitalın bərabər bölünməsi əsasında əhalinin sosial müdafiəsi prinsip-
lərinə söykənən üçüncü sosial-iqtisadi inkişaf yolu

Dekolonizasiya – Avropa dövlətlərinə-metropoliyalara məxsus müs-
təmləkələr tərəfindən müstəqilliyin qazanılması prosesi. Dekolonizasi-
yanın ilk yüksəliş mərhələsi ABŞ-ın Böyük Britaniya, bir qədər sonra
isə Latin Amerikasını ölkələrinin İspaniya və Portuqaliya ağalığından
azad olduğu dövrə təsadüf edir. İkinci Dünya müharibəsindən sonra de-
kolonizasiya, müstəmləkəçilikdən xilas prosesi daha da intensivləşdi.
Həmin dövrdə Afrika və Asiyadakı müstəmləkələrin əksəriyyəti müs-
təqillik qazandı.

Demokratiyanın sultan modeli – Postsovet məkanındakı bir çox
yeni dövlətlərin və Rusiyadakı muxtar qurumların dəyişilməsinin nəti-
cəsi. Demokratik yolla hakimiyyətə gələn prezident (müasir mənada)
və ya sultan və xanlar (orta əsrlər mənasında) xəzinənin kasıb olması-
na baxmayaraq, dövlət imtiyazlarını paylayır və ya yerli korporativ
qruplara hakimiyyətə loyall olmaları və seçkilərdə maddi yardım göstər-
mələri müqabilində qanunsuz yolla varlanmağa imkan yaradır.

Delimitasiya (lat. delimitatio – müəyyənləşdirmə) – Dövlətlər ara-
sında sərhəd (dövlət sərhədləri) xəttinin ümumi istiqamətinin danışıq-
lar yolu ilə müəyyənləşdirilməsi. Delimitasiya barədə qərarlar, adətən,
dövlət sərhədinin müəyyənləşdirilməsinə və ya dəyişdirilməsinə dair
sülh danışıqlarının, yaxud xüsusi razılaşmaların tərkib hissəsi olur. De-
limitasiya gedişində razılaşan tərəflər sərhəd xəttinin keçmə təsvirini
(bir qayda olaraq, xəritədə) tərtib edirlər və bu hal müqavilənin özün-
də, yaxud ona əlavədə ayrıca maddə kimi verilə bilər. Bu xüsusda ma-
teriallar sərhədin sonrakı müəyyənləşdirilmə mərhələsi – nəzərdə tutu-
lan yerdə çəkilməsi üçün əsas ola bilər (Demarkasiya).

Demarkasiya (lat. demarcatio – ayırma) – Dövlət sərhədinin nə-
zərdə tutulan yerdə xüsusi nişan və əlamətlərlə çəkilməsi. Demarkasi-
ya delimitasiya sənədləri (müqavilə, beynəlxalq müqavilə, xəritə, sərhəd-
hədin təsviri) əsasında və paritet əsaslarla yaradılan birgə komissiyalar
tərəfindən həyata keçirilir. Bu vaxt nəzərdə tutulan yerin topoqrafik çə-
kilişi, yaxud aerofoto çəkilişi aparılır və onun əsasında sərhəd zolağı-

nın iri miqyaslı topoqrafik xəritəsi tərtib edilir, sərhəd nişanları qoyulur və onların koordinatları müəyyənləşdirilir.

Dəniz – ABŞ admiralı və tarixçisi Alfred Mehenin işlətdiyi, talasokratyanı bildiren geosiyasi termin

Dəniz qüdrəti nəzəriyyəsi – Təlim dəniz dövlətinin qitə dövləti üzərində üstünlüyünü irəli sürmüş ABŞ admiralı və tarixçisi Alfred Mehenin əsərlərində şərh olunmuşdur. Dəniz qüdrəti ölkə və xalqların tarixi taleyinə əhəmiyyətli təsir göstərir. XIX əsrin sonlarında Böyük Britaniyanın dünyadakı üstünlüyü bu amillə izah olunur. Ölkənin coğrafi vəziyyəti, təbii ehtiyatları və iqlimi, sahil xəttinin uzunluğu, əhalisinin sayı, milli xarakteri və dövlət quruluşu dəniz qüdrətinin başlıca şərtləridir. Bu amillər birləşdikdə dəniz qüdrətinin formulu yaranır (hərbi donanma+ticarət donanması+hərbi dəniz bazaları). Admiral Roma imperiyasının timsalında göstərmişdir ki, dənizə sahib olmaq qələbəni təmin edir. Kitabda ABŞ-ın yerləşdiyi məkana xüsusi diqqət yetirilir: burada inkişaf etmiş kommunikasiya şəbəkəsinin köməyi ilə daxili rayonlar arasında etibarlı əlaqə yaradılmış, "ən zəif sərhəd" olan Sakit okean isə ölkəni mümkün düşmənlərin ən təhlükəlisindən təcrid etmişdir. Mehen ABŞ-ın qüdrətli dəniz dövlətinə çevrilməsinin zəruriliyi haqqında fikri əsaslandırmışdır.

Dəniz-Qitə – Ənənəvi geosiyasətin əsas obyektlərindən biri. Dünyanın bir-birinə qarşı duran dəniz və qitə dövlətlərinə bölünməsinə əks etdirir. F.Ratsel "dəniz quldurları" tərəfindən əsası qoyulmuş dəniz sivilizasiyasına Qərb və ya Atlantik dünyasını aid edirdi. Çevik və səmərəli dəniz kommunikasiyalarına, hərbi və ticarət donanmalarına malik olan dəniz dövlətləri yeni torpaqlar ələ keçirmək üçün dünya okeanının sahil zonasından plasdarm kimi istifadə edirdilər. Dəniz dövlətləri, bir qayda olaraq, gəmilərin sərbəst hərəkəti üçün şərait yaradılmasını, boğazların, dənizlərin, limanların və dəniz sahilindəki ərəzilərin gəmiçilik üçün açıq olmasını, ticarət azadlığının təmin edilməsini tələb edirlər. "Dəniz məntiqi" "açıq cəmiyyətin" əsas prinsiplərindən birinə çevrilmişdir. Kontinental sivilizasiya isə daha çox mühafizəkarlığı ilə seçilir. Qitə "qapalı cəmiyyətin" qapalı həyatı ilə yaşayır. "Dəniz stixiyası"

Qitənin orta torpağı (qəlbi) olan Hartləndi nəzarət altına götürməyə səy göstərir.

Dərin Cənub – Sosial-iqtisadi münasibətlərin kriminallaşması və demodernizasiyası (yeniləşməsi) prosesləri ilə səciyyələnən geoiqtisadi makroregion, dərin dünya əyaləti. Bu makroregiona əsasən tropik və subtropik zonalarda (Mərkəzi Afrika, Hind okeanı qövsü) yerləşən ölkələr aiddir. Bəzi postsovet ölkələri də Dərin Cənuba yaxınlaşmaqdadır (məsələn, Tacikistan). Bu ölkələrin əksəriyyətinin iqtisadiyyatı əsasən xammal ehtiyatlarının hasilatı üzərində qurulmuşdur. İqtisadi qloballaşmanın təsiri altında həmin dövlətlərdə korrupsiyaya uğramış hakimiyyətin və ona yaxın olan korporativ qruplaşmaların simasızlaşması prosesi sürətlənir .

Diaspor (yunanca: səpələnmə) – Xalqın bir hissəsinin mənsub olduğu ölkənin hüdudlarından kənarında yaşaması

Dini fundamentalizm – Ənənəvi dini dəyərlərə qayıdış. Xristian sivilizasiyasında protestant (yevangelist) və pravoslav (staroobryad) fundamentalizmləri seçilir. İslam fundamentalizmi doğru dini yola qayıdış kimi izah edilir. Avropa Reformasiya (islahatçılıq) hərəkatının Şərqi nümunəsi hesab edilir və siyasi ideologiya kimi anti-Qərb mahiyyəti kəsb edir.

Dövlət – İnsanların birgə fəaliyyəti nəticəsində daim bərpa olunan hakimiyyət strukturu. Aristotel xüsusi mülkiyyətin və orta sinfin üstünlük təşkil etdiyi qədim yunan liman şəhərini (polisi) nümunəvi dövlət hesab edirdi: "Çoxlu sayda insanın mülkiyyətində olan əmlaka daha az qayğı göstərilir. İnsanlar şəxsən özlərinə məxsus olan şeylərə daha çox qayğı ilə yanaşırlar, ümumi mülkiyyətə isə az qayğı göstəriirlər...Orta təbəqədən ibarət olan dövlət ən yaxşı dövlət quruluşuna malik olacaq... Lakin orta vəziyyətli vətəndaşların olmaması səbəbindən kasıblar üstünlük təşkil etdikdə, dövlət uğursuzluğa düşür və məhvə doğru gedir. Dövlət yalnız yaşamaq naminə deyil, ilk növbədə xoşbəxt yaşamaq naminə yaradılır."

Dövlət xadimi – Uinston Çörçill demişdir: "Dövlət xadiminin siyasətçidən fərqi ondadır ki, siyasətçi əsas diqqətini növbəti seçkilərə, dövlət xadimi isə növbəti nəslə yönəldir."

Dövlət lideri – Demokratik yolla seçilmiş prezident (baş nazir). 1990-cı illərdə Qərb postsovet məkanında təfriqələri dərinləşdirmək məqsədilə "demokratiyanın sonuncu dayaqları" adlandırdığı yeni milli liderlərdən istifadə edirdi.

Dövlət paternalizmi – Hakimiyyət (rəhbər) məhdud azadlığa malik cəmiyyətlərdə "xalqların atası" qismində çıxış edir. Paternalizmin klassik nümunəsi kimi İosif Stalini göstərmək olar.

Dövlət reketi – Korrupsiyaya uğramış demokratiya ölkələrində hakimiyyətin mövcudluq forması. Yerli hakimiyyət və ya maliyyə orqanları əsasən orta və xırda biznesi "himayə edən" quldurlara çevrilir. Cınayətkar dəstədən fərqli olaraq, dövlət reketi daha qəddar olur. Belə ki, adi reket nəyisə tələb etməzdən əvvəl qazanmaq imkanı verir. Dövlət reketi isə "qanuni oğrudan" fərqli olaraq, hər şeyi dərhal ələ keçirməyə can atır.

Dövlət terrorçuluğu – Bir dövlətin digərinə güc vasitəsilə "dərs vermək" hüququnu mənimsəməsi

Dövlətin geoiqtisadi vəziyyəti – Kapitalın, istehsalın, əmtəə və xidmətlərin hərəkətinin əsas kommunikativ istiqamətlərinə münasibət

Dövlətin hərbi qüdrəti – Dövlətin həm beynəlxalq aləmdə, həm də daxilində qarşıya qoyulan hərbi-siyasi məqsədlərə çatmaq üçün istifadə etdiyi maddi və mənəvi imkanların məcmusu. Hərbi qüdrət vəziyyətinə görə real və potensial ola bilər. Potensial hərbi qüdrət dövlətin maksimal imkanlarıdır. Bu imkanlar cəmiyyətin bütün qüvvələrinin və hərbi strukturlarının tam səfərbər olduğu təqdirdə müharibənin həlledici amilinə çevrilə bilər.

Dövlətin sistemli böhranı – N.Moiseyevə görə, cəmiyyətdə siyasi, iqtisadi və sosial böhranın məcmusu. Siyasi elitanın dövlət maraqlarını şəxsi və korporativ maraqlardan üstün tutmalı olan dövlət xadimləri səviyyəsinə qalxa bilməməsi. Millətin böyük hissəsinin lümpen psixologiyasına üstünlük verərək şəxsi ləyaqət hissini itirməsi

Dövlət-sivilizasiya – Müasir dünyada qlobal çağırış və təhlükələrə qarşı dayanmağın daha səmərəli forması. İqtisadi və texnoloji inkişafın ən iri qütbləri analogi təsisatlarla- Birləşmiş Avropa, Birləşmiş Ştatlar və Çinlə təmsil olunmuşlar. Siyasi, sosiomədəni və konfessional sərəhdərlərin üst-üstə düşdüyü Çin dövlət-sivilizasiyanın klassik nümunəsi sayılır. Birləşmiş Avropa Qərbi Avropa sivilizasiyasının tarixi nüvəsi ilə assosiasiya olunur. Tarixin müəyyən inkişaf mərhələsində milli dövlətlərə parçalanmış Sovet İttifaqı da dövlət-sivilizasiya sayılırdı.

Dünya adası – Makinderin işlətdiyi termin. Bu termin Avrasiya məterikini ifadə edir.

Dünya Bankı (DB) – Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə birlikdə beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərinin əsasını qoymuş aparıcı Bretton-Vuds institutlarından biri. DB-nin əsas vəzifəsi iqtisadi inkişafı maliyyələşdirmək, başlıca məqsədi isə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sosial-iqtisadi tərəqqiyə dəstək verməkdir.

Dünya borc böhranı – XXI əsrin başlanğıcında inkişaf etməkdə olan ölkələrin xarici borclarının məbləği 2 trilyon dolları ötüb keçdi. BVF ən kasıb ölkələrin borclarının 90%-nin silinməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu rəqəm inkişaf etməkdə olan dövlətlərin ümumi borcunun cəmi 2%-ni təşkil edir.

Möhtəkir bazarlarda kapitalın virtual axını tez-tez milli valyutaların kursunun kəskin şəkildə enməsinə və milli sərvətin dəyərdən düşməsinə səbəb olur. Milli iqtisadiyyatların zəruri müdafiə tədbirləri görülmədən xarici kapitalın üzünə tez açılması ötən əsrin 90-cı illərinin sonunda Asiyadakı maliyyə böhranının əsas səbəbi olmuşdu.

Dünya diasporları – Əhalisinin sayına görə Çin (200 milyon), rus (25 milyon), yəhudi (12 milyon), habelə Ukrayna və irland diasporları daha çox seçilir. Ən iri diasporlar öz aktiv fəaliyyəti ilə fərqlənir. Yəhudi icmaları Avropada sələmçi və bank kapitalının yaranmasında mühüm rol oynamışlar. Qloballaşma şəraitində yəhudi və Çin diasporları beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin iri oyunçularına çevrilməkdədirlər.

Dünya dövlətlərinin liderliyinin dövrləri – Qərb sosioloqu Valtersteyn hegemonluğun 3 dövrəsini müəyyən etmişdir. Hər dövrə 3 fa-

zadan ibarətdir: dünya müharibəsi, böyük dövlətin hegemonluğu və onun süqutu. Hegemonluğun Niderland dövrəsi 1618-1672-ci illəri, Britaniya dövrəsi 1792-1896-cı illəri əhatə etmişdir. Amerika dövrəsi isə 1914-cü ildən başlamışdır.

Dünya nizamının müasir dini doktrinaları – Qlobal dünyagörüşünün yaradılması haqqında təlim (məsələn, bəhailik). Çində özlərini Falunun (Budda qanununun) ardıcılları kimi təqdim edən kütləvi, qorxulu mistik sekta yetişməkdədir.

Dünya hegemonluğu – Bir dövlətin hərbi-siyasi və iqtisadi sahələr də daxil olmaqla, beynəlxalq münasibətlərdə geosiyasi hökmranlığı. P.Teylor yeni tarixdə hegemonluğun 3 geoiqtisadi dövrəsini fərqləndirir: Hollandiyanın (XVII əsrin ortaları), Britaniyanın (XIX əsrin ortaları) və ABŞ-ın (XX əsrin ortaları) hegemonluğu dövrləri. Hegemonluğun əsasında böyük dövlətin iqtisadi üstünlüyə nail olması dayanır.

Dünya iqtisadi nizamı – Transmilli kapitalın və ona tabe olan təsisatların üstünlük təşkil etdiyi dünya düzəni. XX əsrdə Qərbdə bütün dövlət və xalqların Dünya hökumətinin rəhbərliyi altında vahid bir qurumda birləşməsini nəzərdə tutan mondializm geosiyasi ideologiyası formalaşmışdır. Bu ideologiya dünya ağılığına can atan ABŞ-da daha geniş yayılmışdır. Mondialist təşkilatlar arasında "Beynəlxalq Münasibətlər Şurası", "Bilderberq klubu" və "Üçtərəfli komissiya" daha çox tanınır. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə transmilli korporasiyalarla yanaşı, Bretton-Vuds institutları və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı da mühüm rol oynayır.

Dünya qızılı – 1944-cü ildə Bretton-Vuds sistemi yarandıqdan sonra ümumi ekvivalent qismində çıxış edən qızıl Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə birlikdə beynəlxalq valyuta-maliyyə bazarının nizamlanmasını təmin edirdi. 1971-ci ildə ABŞ valyutaların adi əmtəəyə çevrilmiş qızıla bağlılığını ləğv etdi. Klassik standartdan imtinanın əsas səbəblərindən biri mal dövriyyəsinin həcmnin dəyər baxımından qızıl kütləsini əhəmiyyətli şəkildə üstələməsi idi. Hal-hazırda üçqütblü valyuta sistemi formalaşmışdır. Ölkələrin əksəriyyəti maliyyə ehtiyatlarını dollar, avro

və ya ienada saxlayır. Bütün tarix ərzində təxminən 135 min ton qızıl çıxarılmışdır. Onlardan 56 min tonu dünya bank sistemində, 63 min tonu isə zərgərlik məmulatları şəklində saxlanılır. Hal-hazırda bu kütlə valyutaların qızılla təminatı üçün kifayətdir. Lakin ABŞ-ın milli valyutası (dollar) qızılla cəmi 4% təmin olunmuşdur. Ekspert hesablamalarına görə isə, bütün dünya üzrə dövriyyədə qızılla cəmi 1% təmin olunmuş 8 trilyon ABŞ dolları vardır. Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin dayanıqlılığının əsas təminatçısı Qərbin hərbi-siyasi, iqtisadi və elmi-texnoloji qüdrətidir. Buna görə də Qərbin maliyyə qüdrətinin rəmzlərindən biri olan ABŞ-dakı Ümumdünya Ticarət Mərkəzi terrorçular tərəfindən dağıldıqdan sonra bir çox ölkələr milli valyutaları dollara bağlı olduğuna görə, narahatlıq keçirməyə başladılar və qızıl standarta qayıtmağın tərəfdarları çoxaldı.

Dünya müharibələri – Tarixdə Birinci (1914-1918) və İkinci (1939-1945) Dünya müharibələri olmuşdur. Bir sıra alimlər 1618-1648-ci illərin Otuzillik müharibəsini, 1756-1763-cü illərin Yeddiillik müharibəsini və I Napoleonun apardığı müharibələri də miqyasına görə dünyaya müharibələri hesab edirlər. Dünya sosialist sisteminin dağılması ilə başa çatmış 1946-1991-ci illərin soyuq müharibəsini Üçüncü Dünya müharibəsi sayanlar da vardır. Fələstin, Əfqanıstan, Küveyt, Balkanlar, Şimal-Şərqi Afrika və Qafqazdakı çoxsaylı münaqişələri bəzi politoloqlar Dördüncü Dünya müharibəsinin başlanğıcı kimi dəyərləndirirlər. Bəziləri soyuq müharibəni nəzərə almadan, sonuncu münaqişələri Üçüncü Dünya müharibəsi adlandırırlar.

Dünya nizamı – Dünyanın (beynəlxalq münasibətlərin) formalaşmış qüvvələr tarazlığını əks etdirən geosiyasi strukturu. Struktur 3 klassik modelə – ikiqütblü, çoxqütblü və təkqütblü modellərə əsaslanır. İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı dünya nizamını fəvqəldövlətlərin ikiqütblülüyü müəyyən edirdi. Bəzi radikal konsepsiyalar yeni əsrin ABŞ ictimai modelinin və transmilli korporasiyaların tənənəsi dövrü olacağını iddia edirlər. XXI yüzilliyi Çin əsri adlandıranlar da vardır.

Dünya okeanının rayonlaşdırılması – İri geosiyasi problemdir. Okean sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, qlobal geoiqtisadi və geoe-

koloji problemlərin həlli üçün konvensional (şərti) üsuldən təbii-coğrafi üsula keçid zəruri şərtidir. Mövcud konvensional sərhədlər əsas suala (Dünya okeanında neçə okean var?) cavab verə bilmir.

Dünya proletar inqilabı – Karl Marks və Fridrix Engelsin təliminə uyğun olaraq, bolşeviklər 1917-ci ilin Oktyabr çevrilişinə ümumdünya inqilabının başlanğıcı kimi baxırdılar. Lenin, onun ölümündən sonra isə Trotski və Zinovyev inqilabın ixrac edilməsinə səy göstərirdilər. 1924-cü il Konstitusiyasında Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqının yaradılmasından bəhs olunurdu.

Dünya regionalizmi – Qloballaşmanın mərhələlərindən biri və ya onun əksi olan meyl. Hərbi-siyasi, iqtisadi və mədəni formaları vardır.

Dünya sistemləri nəzəriyyəsi – ABŞ alimi İ.Vallerstayn "dünya-sistem" yanaşması əsasında sosial tarixi özünəməxsus şəkildə şərh etmişdir. O, tarixi sistemlərin 3 tipini fərqləndirmişdir. İbtidai icma cəmiyyəti üçün səciyyəvi olan mini-sistem qəbilə və ya tayfanın analoqudur. Sonra isə iki tipli "dünya-sistem" dövrü başlanır. Dünya imperiyaları üçün inkişaf etmiş hərbi-bürokratik sinfin dominantlığı, istehsalın yenidən bölüşdürmə üsulu və kənd təsərrüfatının üstünlüyü səciyyəvidir. Nəhayət, "dünya- iqtisadiyyat" kapitalist istehsal üsulu ilə başqalarından fərqlənir. İ.Vallerstayn dünya kapitalist hegemonluğunun 3 dövrəsini müəyyən etmişdir. Bu dövrlərin hər biri 3 fazadan – dünya müharibəsi, böyük dövlətlərdən birinin hegemonluğu və həmin hegemonluğun tənəzzülü fazalarından ibarətdir.

Dünya siyasətinin dövrləri – Dünya siyasətinin uzun dövrləri, yaxud ABŞ politoloqları C.Modelskinin və V.Tompsonun "liderlik dövrləri". Belə dövrlərin əvəzlənməsi dünyanın geosiyasi strukturunu dəyişir, yeni böyük dövlətlərin və təsir dairələrinin yaranmasına səbəb olur. Dünya siyasətinin hər uzun dövrəsi təxminən 100 il çəkir.

Dünya şəhərləri – Qlobal iqtisadiyyatın daşıyıcıları kimi çıxış edən və dövlət daxilindəki əyalətlərdən get-gedə daha çox fərqlənən beynəlxalq mərkəzlər-interpolislər (Nyu-York, Honkonq, Sinqapur, İstanbul, Moskva və başqaları). Ən müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə nəticəsində kapital və nou-xaular əsasən belə

şəhərlərdə cəmləşir.

Dünya-iqtisadiyyat – F.Brodele görə, müəyyən iqtisadi birliklə səviyyəyə çatmış hər hansı bütöv ərazi qurumu (məsələn, Aralıq dənizi hövzəsi)

Səmərəli ərazi – Dövlətin insanların həyatı üçün əlverişli şərait olan ərazisi. Orta illik temperaturun -2 dərəcədən aşağı olduğu və dəniz səviyyəsindən 2000 m yüksəklikdə yerləşən iqlim zonaları yaşayış üçün yararlı hesab edilir. Səmərəli ərazi göstəricilərinə görə, Braziliya, ABŞ, Avstraliya və Çin liderdir. Ərazisinin yalnız üçdə biri (5,5 mln. kv. km) səmərəli ərazi meyarlarına uyğun gələn Rusiya 5-ci yerdədir. Avropada ən böyük sahəyə malik olan Ukraynanın ərazisinin çox hissəsi səmərəli ərazi tələblərinə uyğundur.

"Dəmir pərdə" – Sosialist düşürgəsinin təcrid edilməsi siyasəti. İdeya 1946-cı il martın 5-də ABŞ-ın Fulton şəhərində kommunist ekspansiyası təhlükəsi barədə xəbərdarlıqla çıxış edən U.Çörçillə məxsusdur.

"Domino nəzəriyyəsi" – Sovet İttifaqının mövcud olduğu illərdə geniş yayılmışdı. Bu nəzəriyyəyə görə, kapitalist sistemindən bir ölkənin çıxması hökmən ABŞ-ın milli maraqlarına zərər verəcəkdir.

"Dünya-sistem" geosiyasi məktəbi – Başlanğıcını İ.Vallersteyn və F.Brodelin əsərlərindən götürmüşdür. Ənənəvi güc geosiyasətinin məhdudluğuna reaksiya kimi inkişaf etməyə başlamış və əsas diqqəti geoiqtisadi yaşamağa yönəlmişdir. "Dünya-sistem" yaşamasının tərəfdarları vahid "dünya-iqtisadiyyat"ı dövlətlərin siyasi davranışını müəyyən edən beynəlxalq münasibətlərin xüsusi subyektini kimi nəzərdən keçirirlər.

Ekspansiya – Güc mərkəzlərindən əyalətə doğru hərbi-siyasi, iqtisadi, mədəni, dini irəliləmə. Avropa dövlətlərinin okeanın o tayndakı imperialist təcavüzkarlığı. Müasir ekspansiyanın növlərindən biri "humanitar ekspansiya" (NATO-nun Kosovodakı əməliyyatı) adlandırılır.

Ekstremizm – Siyasətdə və ideologiyada ifrat baxışların və hərəkətlərin tərəfdarı olmaq

Elita – Cəmiyyətin imtiyazlı təbəqəsinin sosial qrupudur. Bu qrup

bu və ya digər ehtiyatları əlində cəmləşdirir, idarəetmə funksiyalarını, mədəniyyətin və elmin inkişafını həyata keçirir.

Etnik inteqrasiya nəzəriyyəsi – Etnik inteqrasiya cəhdləri panslavizm, pantürkizm, panərəbizm, panislamizm nəzəriyyələrində özünü göstərmişdir. Lev Qumilyovun fikrincə, coğrafi şəraitin rəngarəngliyi şəraitində Avrasiya xalqları üçün birləşmək həmişə ayrılmaqdan faydalı olmuşdur. Dezinteqrasiya gücün və müqavimətin zəifləməsinə səbəb olur. Ənənəvi Qərb-Şərq bölgüsü, kökündə katolik kilsəsi tərəfindən ideoloji cəhətdən birləşdirilmiş roman-alman dünyasının dayandığı avrosentrizmin nəticəsidir.

Etnik qlobalizm – Vahid məkanın formalaşmasına iri diasporların və etnik sahibkarların təsiri. Bu mənada yəhudi və Çin diasporları xüsusilə fərqlənir. Yəhudi diasporu əsasən "açıq cəmiyyət" liberal dəyərlərinin daşıyıcısı qismində çıxış edir. "Müqəddəs torpağı" Amerika ilə assosiasiya edən yəhudilərdən fərqli olaraq, Çin diasporu böyük Çin nizamı ənənələrinin daşıyıcısıdır.

Etnik lobb – Yaşadıqları ölkənin inkişafına və onun beynəlxalq siyasətinə təsir göstərən ictimai qruplaşma. İrland, yəhudi, zənci və Latın Amerikalı lobbilərin olduğu ABŞ cəmiyyəti üçün xarakterikdir. ABŞ-da yunan, erməni, İran və Çin lobbiləri də müəyyən təsir gücünə malikdirlər. Lakin bu ölkədə ən iri lobbici yəhudi icmasıdır. Onlar dünyəvi səviyyəli media nəhənglərinə (NBC və CBS telekanalları, "New York Times" və "Washington Post" qəzetləri) malikdirlər. Yəhudi icması hakimiyyətin və Demokratlar Partiyasının yuxarı dairələrində geniş təmsil olunur.

Etnogenezin passionar nəzəriyyəsi – Lev Qumilyovun etnogenez haqqında təlimi. Bu təlimə görə, etnik sistemin izafi enerjisindən əmələ gələn gərginlik fəal quruculuq fəaliyyətinə gətirib çıxarır. Təbii-coğrafi amillər nəzərə alınır. Passionarlıq 1200-1500 il ərzində sönən partlayış kimi meydana gəlir və etnosun həyatında dərin izlər buraxır. Memarlıq, ədəbiyyat və ideyalarda qalan bu izlərə kristallaşmış passionarlıq deyilir.

Etnosentrizm – Dünyanın inkişafında bu və ya digər sivilizasiyanın

(məsələn, Çin sentrizmi və avrosentrizm) əsas yer tutduğunu əsaslandıran konsepsiya. Etnosentrizm və millətçilik sivilizasiyanı, superetnik əlaqələri zəiflədir və qeyri-qərb ölkələrinin qərbləşməsinə şərait yaradır.

Eynilik nəzəriyyəsi – Klassik informasiya nəzəriyyələrindən fərqli olaraq dəyər amillərini qabardan konsepsiya. Eynilik səviyyəsi sosial enerjinin səviyyəsi ilə şərtlənir.

Ezoterik (gizli) qlobalizm – Elitaların beynəlmilləşməsi, əsasən "qızıl milyard" ölkələrindən olan "seçilmişlərin" dünya klubunun formalaşması. Bu yolla Qərb, öz ölkələrini satmaq hesabına özəlləşdirdikləri mülkiyyətin qorunub saxlanmasına təminat almış postkommunist elitaları öz tərəfinə cəlb edə bildi. Funksiyalarını yerinə yetirdikdən sonra demokratik vətəndaş cəmiyyəti ideyalarına təhlükə törədən həmin elitalar Qərbə lazım olmadı.

Əfqan müharibəsi (1979-1989) – Sovet İttifaqının cənub istiqamətində növbəti uğursuz həmləsi. 1978-ci ildə sosialist təmayüllü Əfqanıstan Xalq Demokratik Partiyası tərəfindən həyata keçirilmiş dövlət çevrilişindən sonra ölkədə vətəndaş müharibəsi başlandı. Hakimiyyətə gəlmiş rejimi müdafiə etmək üçün 1979-cu ildə ölkəyə sovet qoşunları yeridildi. 1989-cu ildə sovet qoşunları çıxarıldıqdan sonra "demokratik" hakimiyyət çökdü, 1992-ci ildə isə mücahidlər Əfqanıstan İslam dövlətinin yaradıldığını elan etdilər. Müxtəlif yerli qruplaşmalar arasında daxili ədavət daha da şiddətləndi.

Ərazi qüdrəti konsepsiyası – V.Semyonov Tyan-Şanskinin "Rusiya münasib olan qüdrətli ərazi sahibliyi haqqında" (1915) əsərində şərh edilən təlim. ABŞ və Rusiya üçün xarakterik olan "dənizdən dənizə" kontinental geosiyasi sisteminin daha səmərəli olduğunu bildirmişdir.

Faşizm (italyanca: fascismo – əlaqə, birləşmə) – Totalitar tipli sosial-siyasi hərəkət, ideologiya və dövlət rejimi. Kütləvi siyasi partiyaya və rəhbərin nüfuzuna əsaslanan sərt rejim demokratik dəyərlərə və təsisatlara qarşı qoyulur. Başqa millətlərə və sosial qruplara qarşı kütləvi terror faşizm üçün xarakterikdir.

Formasiya nəzəriyyəsi – İctimai inkişafın fazalarının aşağıdan ali pilləyə qədər dəyişməsinin qanunauyğunluğu haqqında təlim

Fövqəldövlətlər – Gücünə görə başqalarından üstün olan dünya dövlətləri. Qədim dünyada Roma və Çin imperiyaları belə dövlətlər idi. Onların qüdrəti və təsiri əsasən subregional səviyyə ilə məhdudlaşdı. Fövqəldövlət funksiyaları dünya nizamının bipolyar (ikiqütblü) sistemi üçün səciyyəvidir. XX əsrin fövqəldövlətləri olan ABŞ və SSRİ bir-birinə əks olan iki qruplaşmanın həm hərbi, həm də ideoloji və iqtisadi liderləri idilər. SSRİ dağıldıqdan sonra ABŞ sadəcə böyük dövlətə çevrilmişdir.

Fundamentalizm (latınca: fundament -bünövrə) – Varlığın "həqiqi" əsasları haqqında təlim. İdeyaların, prinsiplərin, müəyyən təlimlərin, doktrinaların ilkin dəyərlərinin və məğzinin təhrif olunmasına, dəyişdirilməsinə qarşı çıxan, onların təmizliyinin qorunmasına çalışdığını iddia edən ictimai, ideoloji və dini hərəkatlar. Dini, siyasi və bazar fundamentalizmi vardır. Dini fundamentalizm qərb xristianlığında yaranmışdır (Reformizm), indi isə islam üçün səciyyəvidir. Siyasi və bazar fundamentalizmi Şərqi Avropaya xasdır.

Geoiqtisadi strategiya – Geoiqtisadi texnologiyaların köməyi ilə dünya bazarında iqtisadi məqsədlərə nail olmaq və mümkün münafişələrin qarşısını almaq məharəti; dünya məcmu məhsulunun yaradılması və bölgüsündə beynəlxalq iqtisadi münasibət subyektlərinin iştirakını təmin etmək məqsədilə enerji ehtiyatları və digər maddi ehtiyatlar üzərində nəzarət metodları

Geoiqtisadi təfəkkür – Çoxölçülü kommunikasiya məkanında geoiqtisadi texnologiyaları işləyib hazırlamaq qabiliyyəti

Geoiqtisadiyyat – Dövlətin və ya blokun iqtisadi qüdrətinə əsaslanaraq həyata keçirdiyi geosiyasət. Xarici siyasət sahəsindəki məqsədlərə, dünya miqyasında və ya regional üstünlüyə əsasən iqtisadi yolla nail olunması. Geoiqtisadiyyat beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin dəyişməsi, dünya iqtisadi inteqrasiyası və qloballaşma amillərinin təsiri altında təsərrüfatçılıq üçün rəqabətə davamlı şəraitin yaradılması kimi məsələləri tədqiq edir.

Geomarlar – Geostratlar arasındakı distansiyayı dəf etməyə imkan verən, enerji ilə zəngin sərhəd kommunikasiya sahələri; məsələn, real coğrafi məkanda sivilizasiyaların Avrasiya marginal zonası (AVROMAR) və ya "quru-dəniz" təmas zonası (MOREMAR)

Geosiyasət – Çoxölçülü kommunikasiya məkanında müxtəlif dövlətlərə və dövlətlərarası qurumlara məxsus nüfuz dairələrinin bölünməsinin və yenidən bölünməsinin qanunauyğunluqlarını öyrənən elm. K.Haushoferə görə, "dövlətin coğrafi dərrakəsi". Müasir geosiyasət geoiqtisadiyyatla eyniləşdirilir. Coğrafi və iqtisadi determinizmin aradan qaldırılması məqsədilə sivilizasiya geosiyasəti (geofəlsəfə) inkişaf etməyə başlamışdır.

Geosiyasi güc – Geosiyasi güc dövlətin hərbi-siyasi, təbii-coğrafi, maddi, demoqrafik və mənəvi ehtiyatlarının ümumiləşmiş birliyi. Geosiyasi güc ilk növbədə, ölkənin hərbi gücü və ordusunun sayı, nüvə və digər kütləvi qırğın silahlarına malik olması və onların miqdarı ilə ölçülür. İkincisi, dövlətin iqtisadi gücü – ümumi milli məhsulun istehsalı, insan inkişafının indeksləri, əhalinin sayı, onun alıcılıq və istehlak qabiliyyəti və s. ilə ölçülür. Eyni zamanda, dövlətin gücü sırasına onun böyük ərazisi, hərbi təhlükəsizlik məsələlərinin həlli, yanacaq-energetika təhlükəsizliyi, strateji tranzit imkanlarına və dünyaya çıxış dəhlizlərinə malik olması daxildir və dövlətin siyasi iradəsi ilə ölçülür. Dövlətin gücünün təsnifatında onun dəniz qüdrəti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dəniz qüdrətinə ölkənin təbii-coğrafi xarakteristikası, hərbi-dəniz və ticarət gəmilərinin sayı və gücü, sahil infrastrukturlarının vəziyyəti və s. daxildir. Bundan başqa, hərbi texnologiyanın müasir vəziyyəti tələb edir ki, dövlətin dəniz gücü onun quru və strateji hərbi-hava gücü ilə əlaqədə inkişaf etsin. Bugünkü raket, sualtı qayıq texnologiyaları və onların dünyanın istənilən hərbi, siyasi, iqtisadi nöqtəsinə çatmaq imkanları geosiyasi düşüncələri və istiqamətləri kökündən dəyişir. Dövlətin digər bir geosiyasi güc ölçüsü onun innovasiya yolu ilə inkişafa və informasiya ehtiyatlarına sahib olmasıdır.

Geosiyasətdə iqtisadi determinizm – Beynəlxalq əlaqələrin dövlətin iqtisadi gücü baxımından əsaslandırılması

Geosiyasi "adalar" – Nisbətən qısa zaman kəsiyində müxtəlif geosiyasi məkanlara (platformalara) daxil olan ərazilər. Geostratin növlərindən biri; dağılmış siyasi məkanın kommunikativ enerjisini qoruyub saxlamış ərazi. Geosiyasi məkan dəyişən zaman bu ərazilər, adətən, etnomilli və etnokonfessional münaqişələrlə müşayiət olunan transformasiyalara (çevrilmələrə) məruz qalırlar.

Geosiyasi doktrina – Konkret beynəlxalq şəraitdə dövlətin xarici siyasət kodeksi. Doktrina dövlətin geosiyasi kodu və geosiyasi məkanın mümkün dəyişməsi əsasında formalaşır.

Geosiyasi dualizm – Talassokratiya və tellurokratiya (Dəniz və Qitə) arasında tarixi prosesin "mühərrikinin" işləməsini təmin edən qarşıdurma

Geosiyasi ekspansiya – Dövlətin və ya blokun (hərbi-siyasi, iqtisadi, mədəni) öz nüfuz dairəsini genişləndirməsi

Geosiyasi fikir – Geosiyasətdə realizm və pragmatizm ənənələri. Realizm klassik əsərlərdə əksini tapmış, dövlət idarəçiliyində və beynəlxalq münaqişələrin həllində güc mövqeyindən (hərbi, iqtisadi) çıxış etməyə üstünlük verən ideyalara əsaslanır. İdealistlər isə beynəlxalq münasibətlərdə hüququn üstünlüyü prinsipindən çıxış edirlər. Müasir geosiyasətdə realizm və pragmatizm ənənələri idealizmi üstələyir.

Geosiyasi idealizm – Dünya nizamını müharibələr və böyük dövlətlərin üstünlüyü olmadan, beynəlxalq hüququn prinsipləri əsasında bərqərar etmək cəhdi. Dünya nizamının liberal proqramını görkəmli dövlət xadimi, ABŞ prezidenti Vudro Vilson (1856-1924) irəli sürmüşdü. Bu ideyalar əsasında Birinci Dünya müharibəsindən sonra Millətlər Cəmiyyəti yaradıldı. Lakin Versal sisteminin və yeni beynəlxalq təşkilatın ömrü qısa oldu. İkinci Dünya müharibəsi dövlət başçıları arasındakı səmimi münasibətlərin və xalqlar dostluğunun zorakılıq siyasətini əvəzləməsinə olan sadələvh inamı alt-üst etdi.

Geosiyasi kod – Milli mənafehlərin tarazlığı əsasında dövlətin xarici aləmlə siyasi münasibətlərinin tarixən formalaşmış çoxvektorlu sistemi. Bu sistem beynəlxalq, regional və yerli səviyyələrdə dövlətin müəyyən statusunu təmin edir (fövqəldövlət, regional dövlət və s.).

Geosiyasi kod dövlət mənafelərini, xarici təhlükələrin müəyyənləşdirilməsini, onların aradan qaldırılması və ya zərərsizləşdirməsi texnologiyalarını ehtiva edir. Milli təhlükəsizlik doktrinaları geosiyasi kod əsasında işlənib hazırlanır.

Geosiyasi qüdrət – Dövlətin və ya hərbi-siyasi blokun hərbi, demografik, maddi, ərazi və mənəvi ehtiyatlarının məcmusu

Geosiyasi məfhumlar – Ənənəvi olaraq daha geniş mənada şərh olunan coğrafi terminlər: coğrafi məfhumlar – şimal, cənub, şərq, qərb, dəniz və qitə; geosiyasi məfhumlar – Şimal, Cənub, Şərq, Qərb, Dəniz və Qitə

Geosiyasi ox – İki və daha artıq dövlətin geostrateji məqsədlərə nail olmaq üçün yaratdığı ittifaq. İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Berlin-Roma-Tokio oxu belə ittifaqlardan idi.

Geosiyasi praqmatizm – Dövlətin öz praqmatik maraqlarından çıxış edərək xarici siyasətdə yürütdüyü realist xətt. Realistlər beynəlxalq münasibətlərin vəziyyətinə görə məsuliyyəti böyük dövlətlərin üzərinə qoyurlar. Böyük Britaniyanın baş naziri olmuş Q.Palmerstonun (1784-1865) dövlətin daimi dostlarının və daimi düşmənlərinin olmadığı, onun yalnız daimi maraqlarının olduğu barədəki deyimi geosiyasi praqmatizmin mahiyyətini dəqiq əks etdirir. Geosiyasi praqmatizm böyük dövlətlərin təmsil olunduğu BMT Təhlükəsizlik Şurasının quruluşunda da əksini tapmışdır.

Geosiyasi təsir agentləri – Geosiyasi layihələrin lobbiçiliyi ilə məşğul olan fiziki şəxslər və korporativ qruplar. Onların bir geosiyasi sistemi digəri ilə əvəzləməyə yönəlmiş fəaliyyəti təxribatçılığın və ya casusluğun növlərindən biridir. Geosiyasi agentura, bir qayda olaraq, sərəştəsinə və təsir dairəsinin miqyasına görə xüsusi xidmət orqanlarının strateji kəşfiyyatından daha üstün olur.

Geosiyasi vektorlar – Dövlətin və ya blokun güc (hərbi-siyasi, iqtisadi, mədəni) tətbiq etməklə ətraf aləmə təsir göstərməsinin vektorları; qlobal, regional və yerli səviyyələrdə xarici siyasətin geostrateji istiqamətləri. Əsas geosiyasi vektorlar strateji tərəfdaşlıqda təzahürünü tapır.

Geosiyasi vəziyyət – Dövlətlərin və dövlətlərarası qurumların dünyaya güc mərkəzlərinə (nüfuz dairələrinə) münasibətdəki vəziyyəti. Bu vəziyyət Yer in çoxölçülü kommunikasiya məkanında maddi və qeyri-maddi (hərbi-siyasi, iqtisadi, texnoloji və passionar) ehtiyatlarının məcmusu ilə müəyyən olunur.

Geosofiya – Geosiyasətə mədəniyyət nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaya yönəlmiş ilk cəhdlərdən biri. Geosofiyanın sinonimi mədəni-tarixi geosiyasətdir.

Geostrateji region – Eyni hərbi-strateji sistemə mənsub olan dövlətlərin yerləşdiyi region

Geostratlar – Çoxölçülü məkanın müxtəlif miqyaslı proseslərinin zaman-məkan stratifikasiyasının nəticəsi. Geostrat hər hansı geosiyasi, geoiqtisadi və digər məkanlardakı hadisələrlə zəngin olan ərazinin enerji sahəsi və vaxtı ilə səciyyələnir. Maddiləşmiş (iqtisadiyyatda və siyasətdə) və ya kristallaşmış (mədəniyyətdə) passionarlıq geostratda əks olunur.

Genosid (soyqırımı) – İrqi, milli və dini əlamətlərə görə əhalinin ayrı-ayrı qruplarının kütləvi şəkildə məhv edilməsi və ya təqib olunması

Geofəlsəfə – Çoxölçülü kommunikasiya məkanına daxil olan aləmlərin müxtəlifliyinə dair təsəvvürlərə əsaslanan dünya nizamının dəyişməsi və sivilizasiyalararası münasibətlər haqqında elm. Geofəlsəfə sivilizasiya geosiyasətinin metodoloji əsasını təşkil edir. O, dövlətin immanent dünyada hər hansı ölkənin axtarışını aparən fəlsəfi idrakıdır. Geofəlsəfə sərhədsiz kommunikasiyaların immanent məkanına keçməklə, ənənəvi coğrafiyaya xas olan məhdudluqları aradan qaldırır. O, fəlsəfə və kulturologiyanın, etnologiya, iqtisadiyyat və coğrafiyanın qovuşuğunda formalaşır. Bu işə siyasi-coğrafi fəlsəfə və ya hadisələrlə zəngin olan coğrafi məkanın fəlsəfəsi haqqında danışmağa imkan verir.

Geoiqtisadi kod – Milli maraqların tarazlığı əsasında dövlətin xarici aləmlə iqtisadi münasibətlərinin çoxvektorlu sistemi

Geoiqtisadi qütblər – XX əsrin sonlarında iqtisadi və texnoloji inkişafın 3 qütbü – Şimali Amerika, Qərbi Avropa və Asiya-Sakit okean

qütbləri formalaşdı. Mütləq iqtisadi qüdrətə malik olan ABŞ makroiqtisadi göstəricilərinə görə dünyada ikinci yeri tutan Yaponiyanı əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlayır. Qərbi Avropada liderlik birləşmiş Almaniyaya məxsusdur. Asiya-Sakit okean regionunda Çin daha sürətlə inkişaf edir. Ekspertlərin proqnozlarına görə, bu ölkə gələcəkdə ikinci dünya dövlətinə çevriləcəkdir. Beynəlxalq statistikanın məlumatlarına görə, qlobal iqtisadiyyat üçüncü minilliyə dünya üzrə ümumi daxili məhsulun yarısından çoxunu istehsal edən iri güc mərkəzləri ilə daxil olmuşdur. Dünya ÜDM-də liderlərin payı aşağıdakı şəkildə bölünmüşdür: ABŞ-21%, Qərbi Avropa-20%, Çin-12%, Yaponiya-7,5%. Dünya ÜDM-də Çinin xüsusi çəkisi 1980-2000-ci illərdə 4 dəfə artmışdır.

Geoiqtisadi qütblər heç də həmişə geosiyasi qütblərlə üst-üstə düşmür. Hərbi-siyasi cəhətdən Qərbi Avropa dünya qütbü deyildir. Belə ki, NATO-nun gücünün 90%-i tək ABŞ-ın payına düşür. Eyni zamanda Rusiya dünyanın ikinci nüvə dövləti mövqeyini qoruyub saxlamaqdadır.

Geoiqtisadi müharibələr – Dünya iqtisadiyyatında əlverişli regional mövqelərə (xammal və satış bazarlarına, nəqliyyat dəhlizlərinə) yiyələnmək uğrunda hərbi güc tətbiq etmədən aparılan mübarizə. Düşmənin iqtisadi blokadası geoiqtisadi müharibələrin geniş yayılmış üsullarından biridir.

Gizli cəmiyyətlər – Siyasi, işgüzar (iqtisadi), dini-mistik, intellektual və digər təşkilatlar. Məsələn, mason lojalari, tələbə qardaşlıqları və s.. Əsasında İntellekt (Ağıl) və Kapitalın vəhdətinin dayandığı qərb-xristian sivilizasiyasında oliqarxların və intellektualların dünya klubları (mason loja və ordenləri) geniş yayılmışdır. Onların fəaliyyətinin əsasında dünya sui-qəsdçilik və ya əlbirlik nəzəriyyəsi dayanır. Bu nəzəriyyəyə görə, dünyanı İntellekt və Kapital idarə edir. Siyasətçilər muzdlu işçilərdir və onlara siyasi hakimiyyətin başına keçmək üçün reklam gərəkdir. İntellekt və Kapital nümayəndələrinin isə belə reklama ehtiyacı yoxdur.

Gömrük ittifaqı – İştirakçı dövlətlərin vahid gömrük qayda və tariflərini nəzərdə tutan razılaşması

Güçə əsaslanan siyasət – Bir dövlətin (və ya dövlətlər blokunun) hərbi, hərbi-texniki, iqtisadi və ya demoqrafik üstünlüyünü digər döv-

lətə (və ya dövlətlərə) nümayiş etdirməklə həyata keçirdiyi siyasə

"Hakimiyyət və biznes – yekdildir" – Demokratiyanın cinayətkar-korrupsiyaçı modeli. Mülkiyyəti özəlləşdirmiş dövlət hakimiyyəti iri biznesə nəzarət edir, elektorata (seçicilərə) isə sərvətdən müəyyən qədər pay götürmək imkanı verilir. Kommunistlərin "Partiya və xalq-yekdildir" şüarından fərqli olan bu formul postsovet dəyişikliklərinin əsasını təşkil edir, Qərblə Şərqi Avropa arasında yeni "dəmir pərdə" rolunu oynayır. Hakimiyyətin əsas sahibkara çevrilməsi dövlətin sivil dünyaya inteqrasiya imkanlarını heçə endirir.

Hakimiyyətin vesternləşməsi (qərbləşməsi) – 1990-cı illərdə Şərqi Avropa ölkələrində hakimiyyətin qərbləşməsi prosesi başa çatdı. Milli özünəməxsusluğunu və peşəkarlığını itirmiş hakim elita öz xalqından daha çox "çiçəklənən Qərb"lə eyniləşməyə cəhd göstərir.

Hantinqton Samuel (1927) – ABŞ politoloqu, Harvard Universitetinin professoru, Strateji Tədqiqatlar İnstitutunun direktoru. 1993-cü ildə səs-küyə səbəb olmuş "Sivilizasiyaların toqquşması " məqaləsini, 1996-cı ildə "Sivilizasiyaların toqquşması və dünya nizamının yenidən qurulması" kitabını dərc etdirmişdir. Alimin fikrincə, əgər XX əsr ideologiyaların mübarizəsi dövrü olmuşdursa, XXI əsr sivilizasiyaların və dinlərin toqquşması əsri olacaqdır. O, Qərbi özünün universallığı xül-yələrindən xilas olmağa çağırır. Hantinqton bildirir ki, dünyaya əsas təhlükə islam və Çin sivilizasiyalarından gəlir. Ona görə də Qərb Rusiyanın slavyan-pravoslav aləmindəki hegemonluğuna yardım etməlidir. O belə bir proqnoz verir ki, əgər Üçüncü Dünya müharibəsi baş verərsə, bu, məhz sivilizasiyalar arasında müharibə olacaqdır.

Hartlənd (ingiliscə yazılışı: Heartland) – İngilis alimi H.Makinder tərəfindən irəli sürülmüş "Yerin mərkəzi" geosiyasi anlayışı. Bu anlayışa görə, kim "Yerin mərkəzi"nə sahib olarsa, dünya ağalığına nail ola bilər.

Hartlənd nəzəriyyəsi – İngilis alimi H.Makinderin təlimi. Onun əsas ideyası dünya tarixini kontinental və okean dövlətləri arasındakı qarşıdurma kimi qiymətləndirməkdən ibarət olmuşdur. Makinder dövlətin dünyadakı əlverişli vəziyyətini təkcə yerləşdiyi əlverişli coğrafi

məkanla deyil, həm də geosiyasi, hərbi-strateji xarakteristikasına görə planetdə orta – mərkəzi mövqə tutması ilə izah edirdi. Öz geosiyasi birliklərinə söykənərək o, dünyanın hərbi-strateji və geosiyasi anlamda ən əlverişli mərkəzinin Avrasiya qitəsi, onun mərkəzinin isə "dünyanın ürəyi" hesab oluna biləcək "Hartlənd" olduğunu iddia edirdi. Makinder Dünya adasının sərhədlərində yerləşən "Hartlənd"ə Asiya, Afrika və Avropanı daxil edərək, planetar məkanı konsentrik dairələr sistemi ilə strukturlaşdırırdı. Sistemin mərkəzində "tarixin coğrafi oxu"nu və ya "mərkəzi areal"ı yerləşdirirdi.

"Hartlənd-Rimlənd" nəzəriyyəsi – ABŞ geosiyasət nəzəriyyəçisi N.Spaykmenin təlimi. Avrasiya qitəsinin qərbindən şərqinə uzanan "haşiyədaxili aypara" zolağını Spaykmen Avrasiya "Rimlənd"i (rimlənd-ingilis sözü olub rim – haşiyə, kənar, lənd – yer deməkdir) adlandırmışdır. Yer kürəsinin Böyük Britaniyadən başlayıb, Yaponiyada – Oxot dənizində bitən böyük quru hissəsini əhatə edən və Şimal qütbü ilə Cənub qütbü arasında uzanan ərazini o, dünyanın böyük dəniz yollarına nəzarət etməyə imkan verən geostrateji məkan kimi qiymətləndirirdi. Spaykmenin fikrincə, dünya hegemonluğunda açar rolunu, Makinderin iddia etdiyi kimi, "Hartlənd" deyil, məhz "Rimlənd" oynayır. Makinderin Hartlənd nəzəriyyəsini və formulunu o, özünün Rimlənd formulu ilə əvəz edərək: "Kim Rimlənddə hökmranlıq edirsə, o, Avrasiyada hökmranlıq edir; kim Avrasiyada hökmranlıq edirsə, o, dünyanın taleyini əlində saxlayır"-yazmışdır.

Haushofer Karl (1869-1946) – Böyük alman geosiyasətçisi, general və diplomat. Münhendə aristokrat ailəsində anadan olmuşdur. Hərbi təhsil almış, Cənub-Şərqi Asiyada müxtəlif diplomatik tapşırıqları yerinə yetirmiş və Yaponiyada hərbi attaşə işləmişdir. 1924-cü ildə "Sakit okeanın geosiyasəti", 1927-ci ildə "Sərhədlərin coğrafi və siyasi əhəmiyyəti", 1931-ci ildə "Panideyaların geosiyasəti", 1941-ci ildə "Kontinental blok" əsərləri çapdan çıxmışdır. Alim Almaniya-Rusiya -Yaponiya blokunun tərəfdarı olmuş və alman ordusunun Şərqdə məğlub olacağını əvvəlcədən söyləmişdi. Bu fikirlərinə və oğlunun həbsinə görə repressiyalara məruz qalmış və Dahau hərbi düşərgəsinə salınmışdır.

Müharibədən sonra Nürnberq məhkəməsi tərəfindən mühakimə olunmuş, 1946-cı ildə intihar etmişdir.

Haydegger Martin (1889 – 1976) – Böyük alman filosofu. 1927-ci ildə məşhur "Varlıq və zaman " kitabını çap etdirmişdir. Bu əsərində filosof dünyanın cəmiyyəti və təbiəti dəyişdirmək istəyənlərlə dolu olduğu bir zamanda əbədi "nə etməli?" – sualına cavab verməyə cəhd göstərmişdir. Filosofun fikrincə, nə qədər ki, "necə fikirləşməyə başlamaq" – sualına cavab tapmamış, heç nə etmək lazım deyildir.

Hərbi-strateji paritet – 1972-ci ildə SSRİ ilə ABŞ arasında raketdən müdafiəyə dair saziş imzalandıqdan sonra bərqərar olmuş beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi

"Həyati maraqlar zonası" – ABŞ geosiyasətinin mühüm anlayışlarından biri. Yer kürəsinin Amerika kapitalı üçün maraq kəsb edən istənilən regionu bu statusu ala bilər.

"Həyati məkan" nəzəriyyəsi – Ənənəvi geosiyasətin əsasını təşkil edən konsepsiya. Bu konsepsiya dövlətin tərəqqisinin yalnız ərazisini mütəmadi şəkildə genişləndirmək və dünya ağalığına nail olmaq hesabına mümkün olduğunu iddia edirdi. Nəzəriyyə F.Ratselin "Siyasi coğrafiya" adlı əsərində (1897) əsaslandırılmışdı. Alim sübut etməyə çalışırdı ki, dövlət canlı orqanizmlər kimi ya böyüməli, ya da məhv olmalıdır. Sərhədlərin digər ölkə hesabına genişləndirilməsi daxili gərginlik enerjisinin inikasıdır. Güclü dövlətlər öz inkişafını təmin etmək üçün "Lebensrauma" və ya həyati məkana malik olmalıdırlar.

Hökmlərlik texnologiyası – Çoxölçülü kommunikasiya məkanını mənimsəmək üsullarından biri. Ərazinin tutulmasını, birləşdirilməsini və ona yiyələnməyi nəzərdə tutur.

Humanitar müdaxilə – NATO nizamnaməsinə uyğun olaraq, insanların həyatı üçün təhlükə yarandığı ekstremal vəziyyətlərdə həyata keçirilən ekspansiyanın formalarından biri. Belə müdaxilə NATO tərəfindən BMT Təhlükəsizlik Şurasının mandatı olmadan Kosovoda həyata keçirilmişdir.

Hüddud kommunikatıvlyi qütbləri – Kommunikasiyanın məhsuldar və ya dağıdıcı qüvvəsinə malik yüksək izafi enerji gərginliyi zonaları.

Çoxölçülü kommunikasiya məkanında ən iri tarixi qütblər açıq şəhərlərdir.

Hüdüd kommunikativliyi – Təbiət və insan (sivilizasiyalar və böyük çaylar, dəniz sahilləri, yarımçöllüklər, çöl-səhralar, vahələr) tərəfindən yaradılmış, enerjidoyumlu, çoxölçülü kommunikasiya məkanı hüdüdlərinin ("quru-okean" sahil zonası, ekoton, seysmik fəal sınıqlar, Zavarnitski – Benyef zonası, atmosferdəki hava kütlələri və s.) gərginliyi. Geosiyasi, geoiqtisadi və sivilizasiyalararası hüdüdlər vardır. Avra-siya sivilizasiyalarının hüdüdləri (AVRAMAR) və Dünya okeanının sahil zonası (MOREMAR) Yer kürəsinin ən iri obyektləridir.

Hüdüd kommunikativliyi konsepsiyası – Böyük çoxölçülü məkanlar nəzəriyyəsinə ifadə olunmuş çoxölçülü kommunikasiya məkanının hüdüdü energetikası haqqında təsəvvürlər. Real həyatda təbii, siyasi, iqtisadi, sosiomədəni və informasiya kommunikasiyalarının sahələri coğrafi məkanda üst-üstə düşür. Onlar bir-birinin üzərinə gələrək yaradıcı və ya dağıdıcı enerjiyə malik hüdüdü zonaları əmələ gətirirlər.

Hüdüdlüq dövlətin inkişafının strateji ehtiyatı kimi – Coğrafi deyil, hərfi mənada çoxölçülü kommunikasiya məkanının yüksək enerjili zonası kimi başa düşmək lazımdır. Burada ərazinin ölçüləri, insanın fiziki və əqli göstəriciləri yox, geosiyasi, geoiqtisadi, sosiomədəni, sosiopsixoloji və digər məkanların hüdüdlərinin (sərhədlərinin) qarşılıqlı fəaliyyətinin enerjisi əsas meyardır. Potensial olaraq hər bir ölkə bu ehtiyatlara malikdir. Lakin yalnız passionarların siyasi iradəsinin konkret məkan və sosial zaman üçün xarakterik olan komponentlərinin harmonik nisbətini üzə çıxara bildiyi yerlərdə bundan istifadə etmək mümkündür. Bu işə yunanların kəşf etdiyi siyasət sənəti (məharəti) deməkdir. İnsanları idarəetmə sənətində siyasi müdriklik əqlin yüksək gərginliyinin nəticəsidir.

Hüquqi dövlət – Dövlətin qəbul etdiyi konstitusion hüquqi norma-lara özünün tabe olması

Hüdüdü submədəniyyətləri və ya mədəni-marginal klanlar (icmalar) – Sivilizasiyalararası dialoqu – torpaqların tutulmasını, məskunlaşdırılmasını, təsərrüfat fəaliyyətini və təbii mühitin dəyişdirilməsini

"alovlandırılan şam " qismində çıxış edir. Aktiv fəaliyyətin bu enerji ehtiyatı çox vaxt ictimai inkişafın lokomotivi rolunu oynayır. Daxili və itirilmiş xarici aləm arasında olan ehtiraslı qərubsəmə, vətəndən ayrı düşməyin kəskin əzabı, fani dünya və digər sosial-psixoloji amillər yaradıcı fəaliyyətin lüzumlu olmasına inam yaradır. Ehtiraslı qərubsəmə etnik sahənin yad ritmlərinin yer aldığı sosiomədəni mühitin insana təsiri nəticəsində yaranır.

Xarici aypara (və ya ada ayparası) – Talassokratik təsir zonasına daxil olan geosiyasi məkanı bildirmək üçün işlədilən termin (Böyük Britaniya, hər iki Amerika, Cənubi Afrika, Yaponiya). Müasir dünyada atlantizmin strateji nəzarəti altında olan zona.

İdeokratiya (yunanca: idea-ideya və kratos-hakimiyyət; ideyaların və ya idealların hakimiyyəti) – Rus avrasiyaçıların (N.Trubetskoy, P.Savitski) işlətdiyi termin. Dini, etnik və ya ideoloji xarakterli vahid universal ideyanın köməyi ilə bir neçə xalqı və ya ölkəni birləşdirən dövlət quruluşu formalarından biri. Qərbdə yaranmış kommunizm təlimini hakim ideologiyaya çevirən Sovet İttifaqı ideokratik dövlətə misal ola bilər.

İqtisadi qloballaşma – Kapitalın dövriyyəsinin və yeni ideyaların tətbiqinin sürətlənməsini təmin edən vahid dünya iqtisadi və informasiya məkanının formalaşması və inkişafı prosesi

İqtisadi təhlükəsizlik – Dövlətin milli təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi; dünya təsərrüfatına inteqrasiya zamanı rolu artan amil

İmperiya – 1. Uzun müddət sabit qalmış sərhədlərin hüdudlarından kənarında təcavüzkarlıq. Hər bir imperiya yarandıqdan sonra əlavə ehtiyatların cəlb edilməsi və böyük ərazidə nisbi sabitliyin bərqərar olunması hesabına çiçəklənmə dövrü keçirir. Bütün bunlar sadə əhali tərəfindən məmnunluqla qəbul olunur. Cəmlənmiş ehtiyatlar və vahid kommunikasiya şəbəkəsi özünü təmin edən qapalı dövlətin yaranmasına kömək edir. Orta əsrlərin və Yeni dövrün imperiyaları daxili siyasətinə görə bir-birindən az fərqlənirdi. Mərkəzləşdirilmiş idarəetmə, israfçı iqtisadiyyat, əmək və təbii ehtiyatlardan səmərəsiz istifadə, əsrin bahalı layihələrinin həyata keçirilməsi, ordunun saxlanmasına böyük miq-

darda vəsait xərclənməsi, müxtəlif xalqlara qarşı repressiyalar bu imperiyalar üçün xarakterik cəhət idi;

2. Miqyasına görə böyük dövlət;

3. Xalqa məxsus olan ali dövlət hakimiyyəti (respublika dövrünün Roma imperiyası);

4. Başında imperator dayanan monarxiyalar. Belə imperiyalar federasiya (Almaniya imperiyası), unitar dövlət (Rusiya imperiyası) və ya dövlətlər birliyi (Britaniya imperiyası) formasında mövcud ola bilər.

İnformasiya müharibəsi – 1. Kommunikasiya nəzəriyyəsinə görə, əks-əlaqə olmadan vətəndaşlara informasiya ilə təsir göstərmək üçün qüdrətli vasitə, bilgi və məlumatlar üzərində nəzarəti ələ keçirmək uğrunda mübarizə;

2. Bir sistemin maddi sahədə müəyyən uduşa nail olmaq məqsədilə başqa sistemə məqsədyönlü şəkildə açıq və ya gizli təsir göstərməsi. İnformasiya müharibəsi sivilizasiyaların müharibəsidir. Müasir informasiya texnologiyaları üçün insanı yenidən proqramlaşdırmaq, onu öldürməyə nisbətən daha asan və ucuz başa gəlir. İnformasiya müharibələrinin formalarından biri də hakimiyyət uğrunda mübarizədir (S.Rastorquyev).

İnformasiya zibili – İnformasiya inqilabının fəsadları. Yeni müstəqil dövlətlərin əksəriyyətinin informasiya məkanında informasiya zibili hakimiyyət uğrunda mübarizədə və ya elmi məhsulun imitasiyasında mühüm vasitədir.

"İnformasiya imperializmi" – Dünya birliyinin ABŞ-dan asılılığı. YUNESKO-nun məlumatına görə, dünya informasiya axınının 65%-i Amerika Birləşmiş Ştatlarının payına düşür.

İnformasiya-texnologiya inqilabı – Postindustrial dövrün müjdəçisi. Bu dövrdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə intellektual məhsulun (sərvətin) istehsalı ön plana çıxır. Texnoloji tərəqqi sayəsində informasiya, kapital və ixtisaslı kadrların qlobal miqyasda hərəkəti xeyli sürətlənir. İnformasiya inqilabı institusional mədəniyyətin məhdudlaşmasına gətirib çıxarır, mənəvi texnologiyalar maddi-əməli texnologiyaları üstələməyə başlayır. Ayrı-ayrı fərdlər əvvəllər milli hökumətlərin və bey-

nəlxalq şirkətlərin nəzarət etdikləri rabitə kanallarına, informasiya mənbələrinə və bazarlarına çıxış əldə edirlər. İnformasiya, kapital və ixtisaslı kadrların global miqyasda sürətli hərəkəti dövlətin əksər nəzarət funksiyalarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırır.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr – Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdən geri qalmış dövlətlər. Yeni sənaye ölkələri, neft ixracatçısı ölkələri və sair qruplara bölünürlər.

İnkişaf yeri konsepsiyası – P.Savitskinin təlimi. İnkişaf yeri (və ya vətən) hər hansı bir xalqın etnomədəni birlik kimi formalaşdığı və ətraf mühitə uyğunlaşdığı landsaftların təkrarolunmaz birləşməsidir. Savitski "Rus tarixinə dair geosiyasi qeydlər" əsərində Rusiya və Avrasiyanın geoetnik vahidliyi ideyasını irəli sürmüşdür.

İrenologiya (yunanca: ire-sülh və logos-söz) – Geosiyasi fikrin liberal dünya nizamı problemlərinin tədqiqi ilə məşğul olan elmi-idealist istiqaməti. Beynəlxalq Sülh Tədqiqatları İnstitutu (Oslo), Stokholm Sülh Tədqiqatları İnstitutu, Dünya Nizamı İnstitutu (ABŞ), Beynəlxalq Sülh İnstitutu (Vyana) və digər təşkilatlar bu problemin tədqiqi ilə məşğuldur.

İslam fundamentalizmi (ərəbcə:sələfilik) – "Mömin əcdadlara" və ya "Məkkəyə aparən yola" qayıtma. Avropa Reformasiyasının Şərqdəki analoqu. Siyasi ideologiya kimi, sosial marginalların və modernləşmə (vesternləşmə) cəhdlərindən əziyyət çəkən digər təbəqələrin -kapitalizm əleyhinə olan əhval-ruhiyyəsinə söykənir.

İslam sivilizasiyası – Şərq sivilizasiyalarından biri. Burada ictimai həmrəylik və fərdi özünüməhdudlaşdırma hər bir şəxsin hüquq və mənafeələrindən daha üstün sayılır. Qərb üçün xarakterik olan rəasionalist yanaşma əvəzinə, İslam aləmində dünyanın hissi qavranması üstünlük təşkil edir.

Kant İmmanuel (1724-1804) – Böyük alman filosofu, dünyaların çoxluğu nəzəriyyəsinin banisi. Həm filosof, həm də coğrafiyaşünas olan bu böyük alim coğrafi anlayışların fəlsəfi məfhumlarla üzvi vəhdətdə olduğu immanent və transsendent dünya haqqında təsəvvürləri formalaşdırmışdı. Dünyaların çoxluğu haqqında təsəvvürlər geofəlsəfə-

nin, sivilizasiya geosiyasətinin və Böyük çoxölçülü məkanlar nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir.

Karib böhranı (1962) – Dünyanı nüvə müharibəsi təhlükəsi ilə üz-üzə qoymuş XX əsrin ən böyük beynəlxalq böhranı. Böhrana səbəb Sovet İttifaqının raketlərini Kubada yerləşdirmək cəhdi olmuşdu.

Keyns Con Meynard (1883-1946) – İngilis iqtisadçısı, aparıcı Qərb dövlətlərinin iqtisadi siyasətinə mühüm təsir göstərən "Keynsçilik" nəzəriyyəsinin banisi. İqtisadi insulyasiya doktrinasının müəllifi. Bu nəzəriyyəyə görə, dünya iqtisadi məkanı vahid bazardan deyil, müəyyən təsərrüfat müstəqilliyinə malik olan "adalar" (latınca – insula) sisteminədən ibarət olmalıdır.

Koen Sol – ABŞ coğrafiyaşünası, "Bölünmüş dünyada coğrafiya və siyasət" adlı məşhur əsərin (1963) müəllifi. Koen geostrateji zonaların və onlara uyğun geosiyasi regionların modelini təklif etmişdir. Alim Rimplənddə (Avrasiyanın sahil zonasında) Sovet İttifaqının "çəkindirilməsi siyasətini" at çıxıb qaçdıqdan sonra tövlənin qapılarının bağlanması ilə müqayisə edirdi. Koen bipolyar (ikiqütblü) dünya nizamının dağılmasının mümkünlüyünü və oxşar iqtisadi, siyasi və mədəni əlamətlərə malik olan geosiyasi regionların rolunun artmasını əsaslandıran alimlərdən biri idi.

Kommunikasiya (latınca: communicare – bağlamaq, birləşdirmək; kiminləsə əlaqə qurmaq və ya ünsiyyətdə olmaq) – Konkret coğrafi, tarixi, sosiomədəni, sosiopsixoloji, iqtisadi, informativ və digər məkanlarda universal mənə daşıyan anlayış. Maddi – praktik mənada "kommunikasiya" nəqliyyat və rabitə deməkdir. "Zaman daxilində kommunikasiya" olan adət-ənənə sosiomədəni dəyərlərin və yazının nəsildən-nəslə ötürülməsini təmin edir. Sosiomədəni məkanda komplimentar etnik münasibətlər, iqtisadi məkanda işə ticarət, sənaye və maliyyə kapitalının dövrüyyəsini sürətləndirən kommunikasiya dəhlizləri (azad iqtisadi zonalar və s.) transsərhəd kommunikasiyasının növləridir.

Kommunikativlik qütbləri – Çoxölçülü məkan hüdudlarında iri enerjidoyumlu ərazilər; məsələn, maddi və kristallaşmış passionarlığın qütbləri – tarixi şəhərlər və landşaftlar

Komplementarlıq (fransızca: complémentaire-əlavə etmək, tamamlamaq) – Vahid sosiomədəni məkan (sivilizasiya) hüdudlarında mənə kəsb edən immanent anlayış. "Əksliklər bir-birini inkar etmir, birlərini tamamlayır" (N.Bor). Komplementarlıq komplimentarlığın xüsusi halıdır. Komplementarlıq prinsipi sistemin dağılmasına aparan "əksliklərin mübarizəsi- inkişafın mənbəyidir" tezisini inkar edir.

Komplimentarlıq (fransızca: compliment-kompliment, iltifat, tərif) – Mövcud mədəniyyətin və ya sivilizasiyanın empirik təcrübəsinin sərhədlərindən kənara çıxan transsendental anlayış (anlama aktı). Komplimentarlığın etnik və superetnik növləri fərqləndirilir. Lev Qumilyov istənilən etnik sistemlə bağlı müsbət və mənfi komplimentarlıq anlayışından istifadə edirdi. Komplementarlıq prinsipi isə yalnız müəyyən davranış stereotiplərinə malik olan konkret sivilizasiyanın hüdudlarında fəaliyyət göstərir. İlk baxışdan oxşar olan "komplementarlıq" və "komplimentarlıq" anlayışlarının prinsipial fərqi bundan ibarətdir. Komplimentarlıq etnik kollektivlərin üzvlərinin "özünükülərə" və "yadlara" münasibətdə qarşılıqlı rəğbətini (nifrətini) əks etdirir. Müəyyən təmaslar şəraitində müsbət komplimentarlıq etnosların simbiozuna və ya birləşməsinə, mənfi komplimentarlıq isə ximeraya gətirib çıxara bilər.

Kondratyevin dünya konyukturası dövrləri – Dünyanın iqtisadi və texnoloji inkişafının qanunauyğunluqlarını bildirir. Dövrlər dünya təsərrüfatının aparıcı sahələrinin yüksəlişini və enişini əks etdirir. Hər dövrə 40-60 il çəkir.

Kondratyev-Vallersteyn modeli – Geosiyasəti dünya iqtisadiyyatı ilə uzlaşdırmağa imkan verir. Bu modelə görə, hegemonluq dövrü aşağıdakı 3 mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələ ("yüksəlməkdə olan" hegemonluq) böyük dövlətlərin liderlik uğrunda mübarizə apardığı geosiyasi qarşılıqlılaşma ilə səciyyələnir. Yeni texnoloji nailiyyətlərin cəmləşdiyi dövlət uzunmüddətli iqtisadi üstünlük qazanır. İkinci mərhələdə dünya iqtisadiyyatında ümumi tənəzzül baş verir. Bu da ekspansiya imkanlarını xeyli məhdudlaşdırır. Lakin yüksəlişdə olan dövlət texnologiya, istehsal və ticarət sahəsindəki üstünlüklərindən istifadə edərək öz

maraqlarını qorumağa qadir olur və "hegemon yetkinliyə" çatır. Dünya maliyyə mərkəzi həmin dövlətə keçir və "həqiqi hegemonluq" başlanır. Xarici bazarda yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik olan hegemon dövlət dünya iqtisadiyyatının açıq olması və azad ticarət uğrunda mübarizə aparır. Son mərhələ ("hegemonluğun süqutu") isə istehsalın səmərəliliyinin azalması və güclənməkdə olan rəqiblərlə qarşıdurmada proteksionist tədbirlərin daha intensiv tətbiq edilməsi ilə səciyyələnir.

Konfliktologiya – Cəmiyyətin həyatında münaqişələrin rolunu öyrənən elmi istiqamət

Konfrontasiya – Hərbi-siyasi, iqtisadi və digər maraqların qarşıdurması və ya toqquşması

Konspirologiya – Sui-qəsdlər, gizli cəmiyyətlər və tarixdəki mistik amillər haqqında elm

Kontinentalizm – Rusiya, Almaniya və qismən Fransada formalaşmış, anqlo-sakson ölkələrdə olmayan geosiyasi məktəblər; atlantizmin əksi

Konvergeniya nəzəriyyəsi – Cəmiyyətin təkamül yolu ilə inkişafı, kapitalizm və sosializmin yaxınlaşaraq vahid sənaye cəmiyyəti yaratması haqqında təlim. İki sistemin oxşarlığı haqqında ilk təsəvvürlər ABŞ sosioloqu P.Sorokinin "cəmiyyətin hibridləşməsi" təlimində əksini tapmışdır. Sonralar bu nəzəriyyə U.Rostou və C.Helbreyt tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. Nəzəriyyəyə görə, kapitalizm və kommunizm sistemlərinin hər biri rəqibin üstünlüklərini qarşılıqlı şəkildə mənimşəyərək, atlantizm və kontinentalizmin ən yaxşı cəhətlərindən bəhrələnərək köklü şəkildə islah olunmalıdır. Qərbi SSRİ-yə və Şərqi Avropa ölkələrinə qarşı soyuq müharibədə mondializmdən uğurla istifadə edirdi. Kapitalizm iqtisadiyyatın planlı tənzimlənməsi elementlərini tətbiq edir və sosial təminat proqramlarını genişləndirirdi. Bu amillər elmi-texniki və digər nailiyyətlərlə birlikdə inkişaf etmiş kapitalist ölkələrinin postindustrial mərhələyə keçməsinə kömək göstərirdi.

"Kontinental blok" – Berlin-Moskva-Tokio geosiyasi oxu. Böyük kontinental Avrasiya İttifaqının yaradılması ideyası alman geosiyasətçisi K.Haushoferə məxsusdur. Həmin ideya Yaponiyanın baş naziri K.Fu-

mimaronun dərin rəğbətini qazanmışdı. Bu iki şəxs arasında əlaqələndirici rolunu Haushoferin zəmanət məktubu ilə Tokioya gəlmiş məşhur kəşfiyyatçı Rixard Zorge oynayırdı. Lakin Almanıyanın SSRİ üzərinə hücumundan sonra ideyanın həyata keçirilməsi mümkünsüz oldu.

"Kontinental blok" konsepsiyası – Alman geosiyasətçisi K.Haushoferin dünyada baş vermiş siyasi dəyişiklikləri nəzərə alan təlimi. Alim hesab edirdi ki, Böyük Britaniyanın tənəzzülü Mərkəzi Avropanın dayağı rolunda çıxış edən Almanıyanın üstünlüyü şəraitində yeni Avropa nizamının formalaşması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Haushofer Şərqi alman təcavüzkarlığının başlıca istiqaməti kimi baxırdı. O hesab edirdi ki, tale özü Şərqi həyatı məkanını Almaniyaya bəxş etmişdir. Bu geosiyasət alman faşizminin rəsmi doktrinasına çevrildi.

Koreya müharibəsi (1950-1953) – Şimali və Cənubi Koreya arasında müharibə. Müharibədə Cənubi Koreya tərəfdə ABŞ və bir sıra başqa Qərb dövlətləri, Şimali Koreya (Koreya Xalq Demokratik Respublikası) tərəfdə isə sovet təyyarəçiləri və Çin könüllüləri vuruşurdular. 3 il davam edən müharibə tərəflərdən heç birinə uğur gətirmədi.

Korrupsiya – Fərdi və ya korporativ mənfəət əldə etmək məqsədilə fiziki və hüquqi şəxslər arasında qurulan qanunazidd münasibətlər. Hər bir ölkədə korrupsiyanın öz xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, Çində korrupsiya daha çox hakimiyyətin aşağı və orta eşelonlarında yayılıb, yuxarı eşelonda isə belə hallara nadir hallarda rast gəlinir.

Kölgə iqtisadi münasibətləri – Vergilərdən yayınmanın və kriminal iqtisadiyyatın mövcud olduğu iqtisadi "model"

Kölgə sosial münasibətləri – Fiziki şəxsin rüşvət və ya qul sadıqlı müqabilində sosial statusunun qaldırılması, dövlət resurslarından istifadə etməklə varlanması. Kölgə sosial münasibətləri Şərqi Avropa ölkələrinin milli təhlükəsizliyinə təhlükə yaradır və pravoslav sivilizasiyasının məhvinə yol açır.

Kriminal (mafioz) globalizm – Qloballaşmanın mafioz submədəniyyətlərlə çulğalaşması, vahid dünya kriminal iqtisadiyyatının formalaşması. Burada özünəməxsus transmilli korporasiyalar qismində etnik qruplaşmalar çıxış edir. Həmin qruplaşmalar arasında sayına və mütə-

şəkilliliyinə görə Çin triadaları daha çox fərqlənir.

Kriminal "intibah" – Demokratik təsisatlardan cinayətkar biznesin genişlənməsi və şəxsi azadlıqların qorunması üçün istifadə edilməsi. Kasıb korrupsioner dövlətlərdə cinayət törətmiş (məsələn, xüsusilə iri miqyasda olan ümumxalq mülkiyyətini "özəlləşdirmiş") istənilən fiziki şəxs demokratik prosedurların köməyi ilə (məsələn, vəkil tutmaq və ya qanunverici orqana seçilmək yolu ilə) cəzadan yayına və azadlıqda qala bilər.

Kriminal iqtisadiyyatın qütbləri – Suveren dövlətlər tərəfindən nəzarət edilməyən ərazilər. Məsələn, Asiyada "Qızıl üçbucaq", Medelin narkokarteli tərəfindən nəzarət olunan Kolumbiya əraziləri, Anqolanın cənubu və s. belə ərazilərdir.

"Qanuni elita" - Şərqi Avropanın dəyişilməsi zamanı ictimai-siyasi həyatın önünə çıxan marginal sosial təbəqə. Mənəvi məhdudsiyyətlərə məhəl qoymayan, qanunun yol verdiyindən daha çox şeyi əldə etməyi bacaran fiziki şəxslərin hakimiyyətə yüksəlməsi

Qara dəşik – Müasir atlantistlərin geosiyasi baxışlarına görə, Hartləndin Avrasiya məkanı (Şərqi Avropa və Rusiya)

Qara dəniz boğazları – Qara dəniz boğazları üzərində nəzarət geosiyasətdə, xüsusilə Şərq siyasətində əsas məsələlərdən biridir. Birinci Dünya müharibəsi başladıqdan sonra, 1915-ci ildə Böyük Britaniya-Fransa-Rusiya gizli müqaviləsi imzalanmışdı. Bu müqaviləyə görə, İstanbul və Qara dəniz boğazları Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılmalı idi. Lakin sonrakı proseslər bu planın baş tutmasına imkan vermədi. 1936-cı ildə SSRİ, Türkiyə, Fransa, Bolqarıstan, Rumıniya, Yuqoslaviya, Yunanıstan, Avstraliya və Yaponiyanın iştirakı ilə Montredə (İsveçrədə) Qara dəniz boğazlarında rejim haqqında konfrans keçirildi. Tədbirdə 1922-1923-cü illər Lozanna konfransının qərarlarına yenidən baxıldı və Türkiyəyə boğazlar zonasının yenidən hərbişədirilməsi, remilitarizasiyası hüququ verildi. Bütün ölkələrin ticarət gəmiləri dinc və müharibə dövründə boğazlardan sərbəst keçmək hüququna malikdir.

Qara dəniz geosiyasi kodu – Qara dəniz Avrasiyanın geosiyasi mərkəzində yerləşir. Buradan Avrasiya sivilizasiyalarının geosiyasi və

sosiomədəni hüduqları keçir. Regionun əsas xüsusiyyəti Qərb-Şərq və Şimal-Cənub oxlarında geosiyasi ikiqütblülüyüdür. Qara və Azov dənizləri beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə mühüm rol oynayır. Geosiyasətdə enerji amilinin güclənməsi əlverişli nəqliyyat imkanlarına malik olan bu regiondakı vəziyyətə təsir edir.

Qədim yunan sivilizasiyası – Aralıq dənizi hövzəsinin sosiomədəni sistemi. Qədim Yunanıstan yalnız coğrafi məkan deyil, həm də Ağıln enerji sayəsində qazanılmış vəziyyətdir. Qədim yunan sivilizasiyası özündə Avropa və Asiyaya xas olan nailiyyətləri birləşdirmişdir. Yunan sosial və siyasi tərəkürü 3 nəhəngin- kosmosun, polisın və ruhun üzərində qurulmuşdur.

Qərb – Şərqə əks olan geosiyasi məfhum (Qərb sivilizasiyası, atlantizm, talassokratiya). Qərb məkanına əsasən demokratiya və vətəndaş cəmiyyəti prinsiplərinin hökm sürdüyü inkişaf etmiş ölkələr daxildir. Qərb deyəndə bir qayda olaraq, üstün yaşayış imkanları, daxili barış və tolerantlıq, insan yaşayışının daha münəqışəsiz vəziyyəti və s. nəzərdə tutulur. Körfəz və Balkanlardakı müharibələr, digər silahlı münaqışələr Qərbin güclü və zəif tərəflərini göstərdi. Qərb böyük texniki üstünlüyə malikdir və bu üstünlük hərbi vasitələrlə neytrallaşdırıla bilməz. Əgər beynəlxalq terrorçuluq Qərbi strateji müdafiə vəziyyətinə keçməyə məcbur etsə, bu, sivilizasiyanın sonunun başlanması demək olacaqdır.

"Qərbin ölümü" – Qərb və ya xristian sivilizasiyasının məhvının ssenarisi. Mühacirlərin, başqa dəyər daşıyıcılarının, ABŞ da daxil olmaqla, Qərbə axınının fəlakətli nəticələrini təhlil edir. BMT-nin proqnozlarına görə, 2050-ci ildə Yer kürəsi əhalisinin cəmi 10 faizini Avropa mənşəlilər təşkil edəcəkdir.

Qitə (Quru, Avrasiya) – Tellurokratiyanı bildiren geosiyasi termin

Qlobal çağırışlar – Ziddiyyətli qloballaşma prosesləri nəticəsində mövcud problemlərin kəskinləşməsi və ya yenilərinin yaranması. Bu çağırışlar ictimai həyatın, sivilizasiyalararası əlaqələrin, beynəlxalq siyasi və iqtisadi münasibətlərin mövcud dünya düzəni hüduqlarında normal fəaliyyətini pozan yeni amillərin nəticəsidir.

Qlobal təhlükələr – Dərhal aradan qaldırılması zəruri olan konkret hərbi-siyasi, iqtisadi və digər təhlükələr. Terrorçuluq, dini ekstremizm, etnik düşmənçilik, nəzarət olunmayan mühacirlər, qeyri-qanuni silah alveri və s. belə təhlükələrə aiddir.

Qloballaşma – Müasir beynəlxalq münasibətlərdə obyektiv proses, informasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində beynəlmilləşmənin ali mərhələsi. Qloballaşmanın yaranma mənbələrinə müxtəlif baxışlar mövcuddur. Tarixçilər bu prosesi kapitalizmin inkişaf mərhələlərindən biri kimi nəzərdən keçirirlər. İqtisadçılar maliyyə bazarlarının transmilləşməsini prosesin başlanğıc nöqtəsi hesab edirlər. Politoloqlar diqqəti demokratik təsisatların genişlənməsinə yönəldirlər. Kulturoloqlar qloballaşmanı, ABŞ-ın ekspansiyası da daxil olmaqla, mədəniyyətin vəstərlənməsi (qərbələnməsi) ilə əlaqələndirirlər. Qloballaşma proseslərinin izahına informativ-texnoloji və ekoloji yanaşmalar da mövcuddur. Siyasi və iqtisadi qloballaşma fərqləndirilir.

Qloballaşma və dövlətin müstəqilliyi – Müasir beynəlxalq münasibətlərdə ziddiyyətli proses. ABŞ başda olmaqla Qərb ölkələri siyasət, iqtisadiyyat, maliyyə, informasiya və mədəniyyət sahəsində milli suverenliyin məhdudlaşması ilə müşayiət olunan qloballaşmanın tərəfdarı kimi çıxış edirlər.

Qüvvələr tarazlığı – Rusiya geosiyasətçisi K.Sorokinin verdiyi tərifə görə, bir tərəfdən istiqamətinə və gücünə görə müxtəlif təcavüzkarlıq axınlarının, digər tərəfdən isə müxtəlif səviyyəli və müxtəlif istiqamətli əməkdaşlığın qarşılıqlı təsiridir. Qüvvələr tarazlığı – tarazlıq deyil, yalnız qüvvələr nisbətidir, həm də onu təyin edən bütün elementlərin oyunundan asılı olaraq dinamik şəkildə dəyişən qüvvələr nisbətidir.

"Qızıl milyard" – Postindustrial ölkələr (ABŞ, Qərbi Avropa, Kanada, Yaponiya və başqaları). 2000-ci ildə Yer kürəsi əhalisinin 15%-i və dünya üzrə ümumi daxili məhsulun 80%-i bu ölkələrin payına düşürdü.

"Qızıl milyard" nəzəriyyəsi – Yer üzərində imtiyazlı həyat sürməsi təmin edilmiş "seçilmiş xalqlar" haqqında müasir avrosentrist nəzə-

riyyə. Bu nəzəriyyəyə görə, postindustrial ölkələrin bir milyardlıq əhəlisinə qarşı bəşəriyyətin transmilli kapitalın maraqlarına xidmət etməli olan qalan hissəsi dayanır.

"Qlobal risk cəmiyyəti" – Gerçəkliklə təmas zamanı səmərəli tədbir görə bilməyən dövlət təsisatlarının mövcud olduğu cəmiyyət. Texnoloji nailiyyətlər bəşəriyyət üçün həm də qlobal problemlər və təhlükələr yaradır (məsələn, Çernobıl qəzası, 11 sentyabr terror aktları və s.).

"Liberal" imperiya – Digər dövlətlərin daxili və xarici siyasətini müəyyən edən siyasi idarəetmə forması. Beynəlxalq münasibətlərin qloballaşması prosesində ABŞ real hərbi-siyasi, iqtisadi və texnoloji üstünlüyə malik olan dünya imperiyasına çevrilmişdir (Paks Amerikanı). İmperiya təfəkkürü üçün yalnız dövlətin qanundan üstün olması deyil, həm də Yer kürəsinin istənilən regionunda (həyati maraqlar zonasında) "sərhədsiz ədalətə" nail olmaq üçün güc tətbiq etmək hüququ səciyyəvidir. Britaniya imperiyası kapitalın, mədəniyyətin və insanların (insan kapitalının) ən böyük ixracatçısı idisə, ABŞ imperiyası kapitalın və mühacirlərin (insan kapitalının) idxalçısıdır.

Liberal beynəlmiləçilik – Proletar beynəlmiləçiliyinə əks olan geosiyasi strategiya. Yeni geosiyasət ABŞ prezidenti Vudro Vilsonun irəli sürdüyü liberal dünya nizamı proqramında şərh olunmuşdu. Strategiya məşhur ABŞ coğrafiyaşünası, 1917-1950-ci illərdə Xarici Əlaqələr Şurasına rəhbərlik etmiş İ. Boumenin "Yeni dünya" adlı kitabında (1921) nəzəri cəhətdən əsaslandırılmışdı. Rusiyada proletar inqilabının qələbəsi ABŞ-ı ənənəvi təcridçilik siyasətindən imtina etməyə və liberal beynəlmiləçilik prinsiplərinin yayılması yolu ilə beynəlxalq məsələlərdə daha fəal iştirak etməyə məcbur etdi. Dünyadakı hadisələrin sonrakı inkişafı 1933-1945-ci illərdə prezident F. Ruzvelt dövründə daha ardıcılıqla həyata keçirilən bu strategiyanın aktuallığını təsdiq etdi. Aviasiyanın inkişafı ABŞ ərazisini əlçatan etdi. Almaniyanın təcavüzkar geosiyasəti Amerikanı Avropa və dünya məsələlərində daha yaxından iştirak etməyə sövq etdirdi.

Lenin geosiyasəti – Bolşeviklər Böyük Oktyabr inqilabının qələbə-

sini ümumdünya proletar inqilabının başlanğıcı kimi dəyərləndirirdilər. Lenin, Trotski və Zinoviyev ümumdünya proletar inqilabı və "Ümumdünya Sovetlər Respublikası" geosiyasi layihəsinin tərəfdarı idilər. Lakin bu prosesin sürətləndirilməsinə yanaşmada fikir ayrılığı mövcud idi. Trotski ilk dövrlərdə prosesin Avropada sürətləndirilməsini təklif etsə də, 1919-cu ildə Qərbə inqilab ixracı cəhdi uğursuzluğa düçar olduqdan sonra Qızıl Ordunun köməyi ilə inqilabın "oyanan Şərq" istiqamətində hərəkətinin sürətləndirilməsinə dair məxfi memorandum hazırladı. Kommunist İnternasionalına başçılıq edən Zinoviyev isə milli inqilabları təşkil etməyə qadir olan yerli kommunist partiyalarının fəaliyyətinin gücləndirilməsinə üstünlük verirdi. Bolşeviklər 1923-cü ildə Almaniyada başlanmış ağır iqtisadi böhranı inqilaböncəsi şərait kimi dəyərləndirirdilər. Zinoviyev, hətta "Pravda" qəzetində Almaniyada inqilabın qələbəsinin labüdlüyü və Sovet Rusiyası ilə sovet Almaniyaşının ittifaqının yaradılmasının zəruriliyi haqqında məqalə də çap etdirmişdi.

Leninin ümumdünya inqilabı layihəsinə uyğun olaraq Rusiya dövləti tarixi varislikdən imtina edilməklə yenidən formalaşdırıldı. 1922-ci ilin dekabrında I Ümumittifaq Sovetlər qurultayında tarixi köklərə malik olmayan və varislik prinsipinə əsaslanmayan SSRİ adlı dövlət yaradıldı. Sovet Federasiyası Dünya Sovet Sosialist Respublikasının proobrazı olmalı idi. Bu geosiyasi məqsəd SSRİ-nin 1924-cü il Konstitusiyasında da əksini tapmışdı.

1927-ci ildə dünya inqilabını ixrac etməyi qarşısına əsas məqsəd qoymuş trotskiçi- zinoviyevçi "sol müxalifət" yaradıldı. Bir qədər sonra formalaşmış "sağ müxalifət" isə (Buxarin, Rıkov, Tomski) yalnız Sovet İttifaqının iqtisadi qüdrəti artdıqdan sonra dünya inqilabının mümkün olacağını iddia edirdi.

List Fridrix (1789-1846) – Alman iqtisadçısı, geoiqtisadiyyatın banilərindən biri. Onun irəli sürdüyü gömrük ittifaqı ideyası 1833-1834-cü illərdə Almaniyada tətbiq edilmişdi. "Siyasi iqtisadın milli sistemi" əsərində (1841) F.List məhsuldar qüvvələr nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdı. O, milli sərvətin başlıca mənbəyi kimi dəyərləndirdiyi "əqli kapitalı" məhsuldar qüvvələrin əsas tərkib hissəsi sayırdı. List dövlətin

iqtisadi həyata fəal müdaxiləsini tələb edən "tərbiyəvi proteksionizm" ideyasını daha da inkişaf etdirmişdi.

Maarifçi qlobalizm – Vahid dünya məkanının Avropa maarifçiliyi prinsipləri əsasında formalaşması.

Mafiya – Siciliyada yaranmış, iri torpaq sahiblərinin və sələmçilərin mənafeələrini qoruyan gizli cəmiyyət. Müasir dünyada daha çox etnik, cinayətkar-korporativ qruplaşmaların (tayfaların, ailələrin) mənafeələrini müdafiə edən mafiyalar geniş yayılmışdır. Mütəşəkkilliyinə görə Çin mafiyası (triadalar) xüsusi yer tutur.

Makinder Helford Con (1861-1947) – İngilis coğrafiyaşünası və tarixçisi, beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəçisi. 1903-1908-ci illərdə Makinder London iqtisadi elmlər məktəbinin direktoru vəzifəsində işləmişdi. 1910-1922-ci illərdə parlamentin üzvü, 1922-1945-ci illərdə "İmperiya dənizçilik şirkətinin" sədri olmuşdu. O, 1919-1920-ci illərdə Cənubi Rusiya üzrə Britaniya ali komissarı vəzifəsini də icra etmişdi. Makinder dünya problemlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. Onun 1904-cü il yanvarın 25-də Kral Coğrafiya Cəmiyyətində "Tarixin coğrafi əsası" mövzusunda etdiyi məruzə elm aləmində güclü rezonans doğurmuşdu. Bu məruzədə fundamental geosiyasətin əsasları izah olunmuşdu. "Hartlənd", "ox regionu", "xarici aypara ölkələri", "daxili okean zonaları" və s. anlayışlar ilk dəfə həmin məruzədə işlənmişdir.

Mamardaşvili Merab Konstantinoviç (1930-1990) – Məşhur filosof. Öz təlimini yaratmasa da, Qərblə Şərqlə arasında sivilizasiya dialoqunun ötürücüsü oldu. O, yüksək mənəvi enerjinin gizli materikini – "naməlum vətənin vətəndaşlığını" kəşf etmişdir.

Manhetten layihəsi – ABŞ-ın atom bombası yaratmaq layihəsi. Bu layihədə İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Avropadan mühacirət etmiş əcnəbi nəzəriyyəçi-fiziklər fəal iştirak etmişdilər. 1942-1945-ci illərdə layihənin həyata keçirilməsinə 2 milyard dollara yaxın vəsait xərclənmişdi. Atom bombasının ilk sınağı 1945-ci il iyulun 16-da keçirildi. 1945-ci ilin avqustunda ABŞ Yaponiyaya psixoloji təsir göstərmək məqsədilə onun Xirosima və Naqasaki şəhərlərinə atom bombaları atdı. Soyuq müharibə dövründə Sovet İttifaqı ilə qarşıdurma şəraitin-

də də Manhattan layihəsindən istifadə edilirdi.

Marginal (latınca: marginalis-kənarı yerləşən) – "Mərkəzi" məfhumunun əksi; kənarı, həddə, sərhəddə yerləşən. "Marginal" ifadəsi yalnız əyalətçilik və ya gerilik mənasını vermir. Əyalətçilik marginallığın xüsusi hallarından biridir. "Marginal" termini həm müs-bət, həm də mənfi mənələrdə işləyə bilər.

Marginal submədəniyyətlər və ya mədəni-marginal tayfalar (ic-malar) – Sivilizasiyalararası dialoqun özünəməxsus "alışdırıcıları". Konfessional (baptist, mormon, starover və s.) və etnotəsərrüfat (etnik sahibkarlıq) submədəniyyətləri fərqləndirilir. Geoetnik submədəniyyətlərə pomorlar, dağlılar, sibirilər, konkistadorlar və kazaklar aiddir. Sosiomədəni (diaspor), silki (tacirlər-orta əsr marginalları) submədəniyyətlər, habelə ailə və ya tayfalar geniş yayılmışdır. ABŞ-da hazırda "yüzfaizli" amerikalı ideyasından marginal submədəniyyətlərin "rəngarəngliyi" ideyasına keçilməkdədir.

Marşall planı – İkinci Dünya müharibəsindən sonra Avropanın bər-pası və inkişafı proqramıdır. 1947-ci il iyunun 5-də ABŞ-ın dövlət ka-tibi C. Marşall Harvard Universitetindəki çıxışında bu proqramı elan et-mişdir. Proqrama qoşulan ölkələr ABŞ-ın maliyyə yardımını müqabilində ölkələrində azad sahibkarlığın inkişafına şərait yaratmaq öhdəliyini üzərlərinə götürürdülər.

Masonluq, frankmasonluq (fransızcadan tərcümədə: azad bən-na) – İnsanların qardaşlıq, məhəbbət, bərabərlik və qarşılıqlı yardım prinsipləri əsasında birləşməsinə bəyan etmiş dini -etik hərəkat. Bu etik təlimdə dini mistika elementləri də özünə yer almışdır. XVIII əsrin əv-vəlində Böyük Britaniyada yaranmış, sonralar Fransa, Almaniya, İspa-niya, Rusiya, ABŞ və digər xristian ölkələrində yayılmışdır. İlk vaxtlar masonluq burjuva hərəkatı idi. Bu hərəkatda özlərini feodal dövlətinə və rəsmi kilsəyə qarşı qoyan bir çox Avropa maarifçiləri iştirak edirdilər. Masonlar bəşəriyyətin gizli dünya qardaşlığını yaratmağa çalışırdılar. Sonralar Qərbi Avropada mistik elementlərin və orta əsr cəngavər or-denləri ənənələrinin güclənməsi ilə masonluq aristokratik xarakter kəsb etməyə başladı. XX əsrin sonlarında dünyada 8 milyona yaxın mason

var idi. Onların əksəriyyəti anqlo-sakson ölkələrinin payına düşür.

Rusiyada masonluq XVIII əsrdə mövcud gerçəkliyi qəbul etməyən zadəganların müxalifət hərəkəti kimi yaranmışdı.

Mehen Alfred Tayer (1840-1914) – ABŞ hərbi-dəniz nəzəriyyəçisi, tarixçi, admiral. Hərbi-Dəniz Akademiyasını bitirmiş, 1861-1865-ci illərin Vətəndaş müharibəsində şimallılar tərəfdə vuruşmuşdu. Nyuportdakı Hərbi-Dəniz Kollecinin prezidenti və 1898-ci ilin İspaniya-Amerika müharibəsi dövründə Strategiya üzrə Dəniz Komitəsinin üzvü olmuş, 1899-cu ildə Haaqa beynəlxalq konfransında iştirak etmişdi. Mehen ABŞ prezidentlərinin xarici siyasətinə böyük təsir göstərə bildirdi. O, 1890-cı ildə çap etdirdiyi "Dəniz gücünün tarixə təsiri. 1660-1783-cü illər" adlı əsərində qeyd edirdi ki, "dənizə sahib olmaq, ona nəzarət etmək və ondan istifadə etmək dünya tarixində həmişə çox böyük amil olmuşdur". Kitab qısa müddətdə böyük uğur qazanmışdı. ABŞ və Böyük Britaniyada 32 dəfə nəşr edilmiş, demək olar ki, bütün Avropa dillərinə tərcümə olunmuşdu. Bu əsəri "Britaniya əzəmətinin İncili" və "dəniz tarixinin fəlsəfəsi" adlandırırdılar. Almaniya kəyzeri II Vilhelm və Yaponiyanın hərbi elitası admiral Mehenin pərəstişkarları idilər. Onun əsas geosiyasi ideyaları dövlətin hərbi qüdrəti haqqındakı təlimində ətraflı şərh olunmuşdu.

Metasivilizasiya – Müəyyən ümumi əlamətlər əsasında bir neçə sivilizasiyanın konseptual birliyi (məsələn, Qərb və Şərq)

Mədəni-genetik kod – Bu və ya digər sivilizasiyaya (superetnosa) mənsubluğun sabit əlamətləri

Mədəni-tarixi tiplər nəzəriyyəsi – Rus sosioloqu və panslavizmin ideoloqu N.Danilevskinin "Rusiya və Avropa" (1871) kitabında şərh olunmuş təlim. O, aşağıdakı mədəni-tarixi tipləri fərqləndirmişdir: Misir, Çin, Assuriya-Babilistan-Finikiya, yəhudi, yunan və Roma. Sivilizasiyaların alman-roman və slavyan tiplərinə daha çox diqqət yetirmişdir. Danilevski I Pyotr dövründən başlayaraq Rusiya xarici siyasətinin aşağıdakı xüsusiyyətini qeyd edir: bu siyasətin mərkəzində Rusiyanın maraqları dayandıqda ölkə beynəlxalq aləmdə böyük uğurlar qazanır, "ümumavropa mənafeləri" ön plana çıxdıqda isə bu uğurlar Rusiyanın

özünə qarşı çevrilir. Alim hesab edirdi ki, "avropalaşmanın" bütün formaları "rus cəmiyyətinin yüksək təhsilli təbəqələrində xalq ruhunun zəifliyindən doğan xəstəliyin əlamətləridir".

Mədəniyyətlərin dialoqu – Dəyərlərin və informasiyanın qarşılıqlı qəbulu və mübadiləsi. Bir çox hallarda bu proses qeyri-ekvivalent xarakter daşdığından münaqişələrə səbəb olur. Sivilizasiyaların hüdudlarında qarşılıqlı anlaşılmazlıq, şübhə və düşmənçiliklə səciyyələnən cəbhələr yaranır. Bəşər tarixindəki ən böyük münaqişələr-dünya müharibələri Avrasiya məkanında baş vermişdir. Sovet cəmiyyəti də şəxsiyyətlərarası və etnik kommunikasiyaların açıq-aşkar nəzərə çarpan münaqişəliliyi üzərində qurulmuşdu.

Məkan – Geosiyasətin keyfiyyət kateqoriyasını nəzərdə tutan əsas anlayışdır. Çoxölçülü kommunikasiya məkanının müxtəlif tipləri vardır: geosiyasi, geoiqtisadi, sosiomədəni, mənəvi, konfessional, informasiya, coğrafi və s. Məkan parçalanmış, çətin, dağınıq, müxtəlif təsirlərə məruz qalan, yığcam, yayılmış ola bilər. Məkanı yalnız ruhən dəf etmək olar, fiziki cəhətdən isə dinc və hərbi yolla fəth etmək mümkündür. Həqiqətin məkanı yalnız əmək vasitəsi ilə dəf edilə bilər.

Məkan paradıqması – Geosiyasətin konseptual əsasıdır. Ənənəvi geosiyasət və geoiqtisadiyyat reallığı coğrafi və ya iqtisadi məkan daxilində izah edir. Sivilizasiya geosiyasətində çoxölçülü kommunikasiya məkanı anlayışı qəbul edilir.

Məkan tərəqqisi nəzəriyyəsi – J.Tiriarın şəhər – dövlətlərin tədricən dövlət – ərazilər vasitəsilə dövlət-qitələrə transformasiyası (çevrilməsi) haqqında təlimdir.

Məkan-zaman stratifikasiyası – Müasir geosiyasi məkanın dəyişməsi zamanı "üzə çıxan" Böyük çoxölçülü məkanlar, çoxsaylı geosiyasi "stratlar" anlayışdır.

Məkan ölçüləri – Dövlətin geosiyasi amillərindən biri onun məkan ölçüsüdür. Məkan ölçüsü təkcə onun böyüklüyü, yaxud da kiçikliyi ilə deyil, həm də onun geosiyasi xarakteristikası ilə – vahidliyi, rahatlığı, etibarlı qorunan xarici sərhədləri, sərhədlərinin dağlıq və ya düzənlik olması və s. ilə ölçülür. Məkan ölçüsü müasir dövlətlərarası münasibət-

lərdə daha çox təbii ehtiyat, kommunikasiya imkanları, müdafiə məsələləri və digər ölçüləri ilə də dəyərləndirilir. Müharibə zamanı ərazilərin böyüklüyü mühüm rol oynayır (məsələn, almanların Rusiya ərazisini böyüklüyünə görə ala bilməməsi və s.).

"Moskva-Üçüncü Roma" – Geosiyasi məna daşıyan panpravoslav xilaskarlıq ideyası. 1453-cü ildə İstanbul türklər tərəfindən fəth edildikdən və Bizans imperiyası süquta uğradıqdan sonra müstəqilliyini qoruyub saxlamış yeganə pravoslav dövləti Rus dövləti idi. Moskva özünü Bizansın hüququ varisi və eyni etiqadlı xalqları öz himayəsi altına alan Üçüncü Roma elan etmişdi. Pskovlu rahib Filofey yazırdı: "İki Roma süqut edib, üçüncüsü mövcuddur, dördüncüsü isə olmayacaq". Onun fikrincə, Qədim Roma "əsil xristianlıqdan" geri çəkildiyinə görə süqut etmişdir. 1439-cu ildə Roma katolik kilsəsi ilə Florensiya uniyası (ittifaqı) yaradan Bizans da xristianlığa xəyanət etmiş, nəticədə bir neçə il sonra türklərin zərbələri altında süquta uğramışdır. Həmin uniyanı tanımayan Moskva dünya xristianlarının mərkəzinə çevrilmişdir. Sonralar Balkanlardakı pravoslav xalqların Osmanlı imperiyasının tərkibindən çıxması prosesi başladıqda Rusiya "Üçüncü Roma" ideyasından xarici siyasətində geniş istifadə etmişdi. Çar Rusiyası Birinci Dünya müharibəsi illərində, bolşeviklər isə İkinci Dünya müharibəsindən əvvəl və sonra "Konstantinopolu qaytar!" – şüarını yenidən irəli sürmüşdülər.

Millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə və ərazi bütövlüyü hüququ – Beynəlxalq hüququn biri digərini istisna edən iki prinsipi. Bir xalqın müstəqil dövlət yaratmaq hüququnun reallaşdırılması, suveren dövlətin sərhədlərinin toxunulmazlığı haqqında digər beynəlxalq hüquqla ziddiyyət yaradır. Bu hal ikili standart siyasətini doğurur.

Milli təhlükəsizlik – Geosiyasətin əsas problemlərindən biri. Əksər dövlətlər daxili və xarici siyasətin hərbi-siyasi və iqtisadi istiqamətlərini ehtiva edən milli təhlükəsizlik doktrinalarına malikdir. Doktrinalar dövlətin çoxölçülü kommunikasiya məkanının daxili və xarici təhlükələrdən müdafiəsini nəzərdə tutur. Müasir dünyada dövlətin milli təhlükəsizliyinin əsas prioritetləri dəyişməkdədir. Müharibə və münaqişələrdə maddi hədəflərlə yanaşı, yalnız ləyaqət, milli qürur və sivilizasiya-

ya mənsubluq hisslərinin köməyi ilə qorunması mümkün olan dəyərlər də əsas hədəfə çevrilir.

Modernləşmə – Ənənəvi cəmiyyətdən müasir cəmiyyətə keçid. Bu keçid cəmiyyətin sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni sistemlərinin keyfiyyətə yeniləşməsi proseslərinin məcmusudur. Modernləşmə nəzəriyyə-sində "müasir cəmiyyət" dedikdə, yalnız Qərb sivilizasiyası nəzərdə tutulur. Modernizmin əsasında Avropa maarifçiliyinin irəli sürdüyü üçlük-rasionalizm, individualizm (fərdiyyətçilik) və materializm ideyaları da-yanır.

Ribbentrop-Molotov paktı – Hücüm etməmək və Avropada təsir dairələrinin bölünməsi haqqında 1939-cu ilin 23 avqust və 28 sentyabrında bağlanmış sovet-alman müqavilələri və onlara məxfi əlavələr. Pakt müharibədən qabaq "məcburi tənəffüs " kimi şərh olunurdu. İndi isə 1939-1941-ci illərin diplomatik sənədlərinin dərc edilməsi Sovet İttifaqı ilə Almaniyanın birgə geostrategiyasını anlamağa imkan verir. Dünya ağılığına can atan Almaniyanın geostrategiyasının əsasında Av-rasiya və ya ingilis alimi Makinderin Hartlənd ideyası dururdu. Alman geosiyasətçisi Haushoferin bu ideya əsasında işləyib hazırladığı nəzə-riyyəyə görə, ABŞ və Böyük Britaniyaya qarşı dura bilən Almaniya-Rusiya-Yaponiya geosiyasi oxu yaradılmalı idi. Danışıqlar nəticəsində Üçlər İttifaqı (Almaniya, İtaliya, Yaponiya) və Sovet İttifaqı arasında bağlanacaq müqavilənin layihəsi hazırlanmışdı. Bu sənəddə Avrasiya və Afrikanın təsir dairələrinə bölünməsi nəzərdə tutulurdu. 1 saylı məxfi protokolda 4 dövlətin geostrategiyasının cənuba doğru meridional istiqaməti razılaşdırılmışdı. Sovet İttifaqının əsas ərazi maraqları Hind okeanı istiqamətində müəyyənləşdirilirdi. 2 saylı məxfi protoko-lun layihəsində isə Türkiyənin Qara dəniz boğazları barədə üzərinə gö-türdüyü beynəlxalq öhdəliklərdən azad edilməsi və onun Almaniya, SSRİ və İtaliya ilə əməkdaşlığa cəlb edilməsi nəzərdə tutulurdu. Bu dövlətlər boğazlarla bağlı birgə konvensiya layihəsi üzərində işləməli idilər. Konvensiyada Sovet İttifaqına hərbi-dəniz qüvvələrini boğazlar-dan keçirmək üçün qeyri-məhdud hüquq verilməli idi. SSRİ-nin Finlan-diya ilə apardığı müharibə sovet ordusunun zəifliyini üzə çıxardı və Al-

manıyanı Avrasiya Hartlëndini təkbaşına idarə etməyə şirnikləndirdi. 1940-cı il dekabrın 18-də Hitler SSRİ-yə hücumun strateji planını - "Barbarossa" nı təsdiq etdi.

Mondializm (fransızca: monde-dünya) – Bütün dövlət və xalqların vahid planetar qurumda birləşməsinə və Dünya hökumətinin yaradılmasını nəzərdə tutan geosiyasi ideologiya. Bu ideologiyaya irqi, dini, etnik, milli və mədəni sərhədlərin ləğv edilməsini, sahibkarlıq fəaliyyətinin transmilli subyektləri tərəfindən vahid dünya təsərrüfat sisteminin formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu konsepsiya ümumdünya inqilabı, "Amerika əsri", kapitalizmin və kommunizmin konvergensiyası (çulğalaşması, birləşməsi, yaxınlaşması) kimi ideyalarda əksini tapmışdır.

Monro doktrinası – ABŞ prezidenti Ceyms Monronun (1758-1831) konqresə 2 dekabr 1823-cü il tarixli müraciətində bəyan edilmiş xarici siyasət prinsipləri. Bu prinsiplər Müqəddəs İttifaqın Latın Amerikasına müdaxilə etmək cəhdi ilə əlaqədar işlənib hazırlanmışdı. Doktrinada dünyanın Avropa və ABŞ arasında nüfuz dairələrinə bölünməsi prinsipi əks olunmuşdu. Monro doktrinasına görə, Latın Amerikasında əsas rol ABŞ-a məxsus olmalıdır.

Moremar – Böyük çoxölçülü məkanlar nəzəriyyəsinin geosiyasi və geoiqtisadi anlayışı. Sahil zonası və ya "quru-dəniz" təmas (marginal-kənar) zonası. Yer üzünün müstəmləkələşdirilməsi və geosiyasi-geoiqtisadi forpostların yaradılması üçün tarixi plasdarm. Dəniz və okeanların sahil zonası dövlətin geosiyasi və geoiqtisadi qüdrətinin artmasında olduqca mühüm rol oynayır. Əgər ölkə "üzü dənizə doğru" inkişaf edərsə, onun qüdrəti dünyaya açıq olması hesabına daha da artır. Ölkə təcridçilik yoluna qədəm qoyduqda isə kommunikativ funksiyaların itirilməsi nəticəsində onun parçalanma təhlükəsi də artır. Dəniz və okeanların sahil zonası əsas geosiyasi plasdarmdır. Yer kürəsinin ən iri hərbi güc mərkəzləri, iqtisadi və demoqrafik qütbləri məhz bu zonada yerləşmişdir.

Mühafizəkar inqilab – "Solçu" iqtisadiyyatın və "sağçı" siyasətin, milli -mühafizəkar və sosial-inqilabi elementlərin birləşdirilməsini nəzərdə tutan "üçüncü yol" ideologiyası

Müharibə – Siyasi məqsədlərə çatmaq üçün ən bahalı və qeyri-rasional üsul. 1480-1941-ci illər arasında baş vermiş 278 müharibədən 78-i və ya 28 faizi vətəndaş müharibəsi olmuşdur. 1800-1941-ci illərdə baş vermiş hər üç dövlətlərarası müharibəyə bir vətəndaş müharibəsi düşürdü. 1945-ci ildən 1985-ci ilədək dünyada 160 silahlı münaqişə qeydə alınmış, onlardan 151-i Üçüncü dünya ölkələrində baş vermişdir. Göstərilən müddətdə dünya cəmi 26 gün müharibəsiz yaşamışdır. Münaqişələr nəticəsində 25 milyondan 35 milyonadək insan həlak olmuşdur.

XX əsrin sonlarınaqədək soyuq silah və nüvə silahının tətbiq olunduğu təmaslı müharibələrin 5 nəsli qeydə alınmışdır. XX əsrin sonlarında müharibələrin altıncı nəsli- təmassız müharibələr meydana gəldi. Belə müharibələrdə qələbə düşmənin iqtisadi qüdrətinin darmadağın edilməsi və əsasən dinc əhalinin məhv edilməsi hesabına əldə edilir, hücum edən tərəf isə çox az itkiyə məruz qalır. Təmassız müharibələrdə hədəfi dəqiq vuran silahlar tətbiq edilir, radioelektron mübarizə aparılır, hava şəraitinə təsir göstərilir. Gələcəkdə müharibələrin 7-ci nəsli informasiya silahının köməyi ilə aparılacaqdır. Bu müharibənin sistem-yaradıcı komponenti informasiya, sistemdağıdıcı komponenti isə insanı əhatə edən sosial mühitdir. Müharibələrin 7-ci nəsində daha çox informasiyaya sahib olan tərəf qalib gələcəkdir. Lakin bu müharibələrin asimmetrik xarakteri informasiya sisteminə malik olmayan düşməne zərbə endirilməsini qeyri-mümkün edir. Bundan başqa, hücum edən tərəf özü terrorçu və ya hakerin fəaliyyəti nəticəsində hücumu məruz qala bilər.

Münaqişə – Bir-birinə əks olan maraq və məqsədlərin toqquşması. Klassik geosiyasət münaqişəni beynəlxalq münasibətlərin mərkəzinə qoyur. Hərbi-siyasi, iqtisadi, sosial və digər münaqişələr fərqləndirilir. XX əsrin sonunda etnomillli və etnokonfessional münaqişələr geniş yayılmışdır. İri silahlı münaqişələr daha çox iqtisadi "həyati maraq" zonalarında, xüsusən də neft və qazla zəngin olan regionlarda baş verir.

Müstəmləkə ekspansiyası – Böyük coğrafi kəşflər dövründən etibarən başqa ölkələrin ərazisinə sahib olan 12 imperialist dövlət möv-

rud olmuşdur. Onlardan 5-i – İspaniya, Portuqaliya, Niderland, Fransa və Böyük Britaniya bir neçə yüzillik ərzində dünyanın böyük bir hissəsinə nəzarət etmişdir.

Napoleon Bonapart (1769-1821) – Görkəmli sərkərdə, 1804-1814-cü illərdə və 1815-ci ilin martından iyununadək Fransa imperatoru. Napoleon ordusu feodal-mütləqiyətçi Avropanı darmadağın etmişdi. Napoleon Avropa məkanını yalnız silah gücünə deyil, həm də nəhəng hərbi qüvvə tətbiqinin mükəmməl strategiya və taktikasının köməyi ilə fəth etmişdi. Hamının qanun qarşısında bərabərliyini və təhkimçilik hüququnun ləğvini təsbit edən "Napoleon kodeksinin" təsiri altında Avropanın geosiyasi məkanı böyük dəyişikliklərə məruz qalmışdı.

Nasional-bolşevizm – Antikapitalizmi ifrat millətçiliklə birləşdirən "mühafizəkar inqilab" və ya "üçüncü yol" ideya-siyasi cərəyanı. Bu cərəyan dünya müharibələri arasındakı dövrdə Almaniyada daha geniş yayılmışdı. İkinci Dünya müharibəsindən sonra "yeni sağlar" hərəkatının təmsalında Avropada, xüsusən də Fransa və Belçikada yenidən dirçəlməyə başladı. Jan Tiriar (1922-1992) "Avropadan Vladivostoka qədər" Böyük iqtisadi avtarkiya məkanının yaradılması layihəsini irəli sürmüşdü. Bu layihəyə görə, Avrasiya xalqlarını birləşdirən "Avropa imperiyası" ABŞ mondializminə qarşı dayanmalıdır. Yazıçı A.Duqin postsovet Rusiyası üçün "yeni sağların" ideologiyasını işləyib hazırlamışdır. O, alman "mühafizəkar inqilabçılarına", xüsusən K.Şmittə üstünlük verir. Rusiya nasional-bolşevikləri kontinental blok və yeni avrasiyaçılıq ideyalarının sintezindən də istifadə edirlər. 1993-cü ildə rus yazıçıları E.Limonov və A.Duqin nasional-bolşevik partiyasının yaradılması barədə bəyanata imza atdılar. Partiyanın siyasi məqsədi keçmiş SSRİ hüddurlərində güclü demokratik dövlət yaratmaq idi. Bu dövlət beynəlxalq məsələlərdə milli maraqları qətiyyətlə müdafiə etməyə qadir olmalıdır. Sonralar adı çəkilən hərəkatın daxilində müəyyən ixtilaf yarandı və parçalanma baş verdi.

NATO (Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatı) – 1949-cu il aprelin 4-də ABŞ-ın təşəbbüsü ilə 12 dövlət tərəfindən yaradılmış hərbi-siyasi blok. ABŞ, Kanada, Qərbi Avropa dövlətlərinin əksəriyyəti və

Türkiyə blokun üzvləridir. 1999-cu ildə Polşa, Çexiya və Macarıstan da NATO-ya qoşulmuşdur. Təşkilatın ali orqanı NATO Şurasının sessiyasıdır. Alyansın mənzil-qərargahı Brüsseldə yerləşir.

NATO-nun Yuqoslaviyaya qarşı müharibəsi (1999) – Yuqoslaviya Sosialist Respublikasının tərkibinə daxil olan, əhalisinin əksəriyyətini albanlar təşkil edən Kosovo vilayətində yaranmış humanitar fəlakəti aradan qaldırmaq üçün İkinci Dünya müharibəsindən sonra ilk dəfə olaraq suveren dövlətə qarşı hərbi əməliyyat həyata keçirildi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarı olmadan NATO özü müharibəyə başlamaq haqqında qərar qəbul etdi. Nəticədə Yuqoslaviya qoşunları Kosovodan çıxarıldı və ora NATO-nun sülhməramlı qüvvələri yeridildi.

Neomondializm – Bəşəriyyətin bazar və demokratiya əsasında planetar mövcudluğu layihəsi. Dünyanı yenidən qurmağı nəzərdə tutan bu geoiqtisadi layihə məzmununa görə, atlantizmlə mondializmin aralıq variantı oldu.

Neoliberal qloballaşma – Bəşəriyyətin iqtisadi, siyasi və mədəni həyatının bir çox sivilizasiya imperativlərinə etinasızlıqla müşayiət olunan beynəlmilləlləşməsi. Bu, Qərb fundamentalistlərinin hər şeyə qadir olan bazar və ümumbəşəri ədalət haqqındakı təlimidir. Neoliberalizmə inam milli təhlükəsizliyi təhdid edən təhlükəli xülya oldu. Neoliberal qloballaşma postsovet dövlətlərinin milli sərvətlərinin talan edilməsinə və kapitalın xaricə ixracına əlverişli şərait yaratdı.

Nitsşe Fridrix (1844-1900) – Geofəlsəfənin əsasını qoymuş alman filosofu. Nitsşe ictimai normalar və xeyirxahlıq qaydaları insanın öz qəlbindən gəlmədiyi təqdirdə, təhlükənin yaranacağı haqqında xəbərdarlıq edirdi. Filosof Qərbdən gələn ruh xırdaçılığının dünya üçün təhlükə törətdiyini qeyd edirdi.

Nomos – K.Şmittin işlətdiyi termin, istənilən məkanın (coğrafi, siyasi, iqtisadi və ya mədəni) təşkili prinsipi

Nüvə çəkəndirməsi siyasəti – Rəqabət aparən dövlət və blokların siyasi məqsədlərə hərbi yolla nail olmasının yolverilməzliyi. Nüvə silahı bu yeni siyasi psixologiyanın yaranmasına səbəb olmuşdur.

Nüvə çəkəndirməsi – Mümkün təcavüzkarı çəkəndirmək və qorxut-

maq, yeni dünya müharibəsinin qarşısını almaq və beynəlxalq sabitliyi qoruyub saxlamaq üçün nüvə silahının həlledici amil olmasına əsaslanan doktrina. Bu doktrina nüvə silahı icad olunduqdan sonra ABŞ-da işlənib hazırlanmış və bir neçə onillik ərzində iki əsas hərbi-siyasi blok olan NATO ilə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirmişdi.

Nüvə pariteti – SSRİ və ABŞ-ın nüvə silahlarının təxmini bərabərliyi. Bu tarazlıq 1970-ci illərin əvvəllərində bərqərar olmuşdu.

Ox regionu – Kolumbaqədərki Aralıq dənizi hövzəsi, müasir Rusiya

Okkultizm (latınca: occultus-gizli) – Hadisələrin ümumi gizli əlaqələri haqqında təlim

Oliqarxiya (yunanca: oligarchia-azlığın hakimiyyəti) – Maliyyə, ticarət və sənaye kapitalını təmsil edən azlığın siyasi-iqtisadi hökmranlığı

Orta okean – N.Spaykmenin terminidir. Avropa və Şimali Amerika vahid geosiyasi məkanı üçün Atlantik okeanını bildirir.

"Orta Avropa" (Mitteleuropa) – Almanyanın qonşu dövlətlərin hesabına ərazilərini genişləndirməsi, Aralıq dənizinə və Yaxın Şərqi çıxış əldə etmək cəhdini əks etdirən Mərkəzi Avropa geosiyasi konsepsiyası

"Possibilizm" nəzəriyyəsi – Dövlətin optimal inkişafı üçün insan tərəfindən təbiətin (coğrafi vəziyyətin) mümkün, "mürğüləyən enerjisindən" istifadə edilməsi haqqında fransız alimi Vidal de la Blaşın geosiyasi təlimidir. Real ölkədən fərqli olaraq öz təbii və sosiomədəni kodundan səmərəli istifadə edən "xəyali" dövlət haqqında təsəvvürlərdən ibarətdir. Possibilizm geosiyasi ideyaların inkişafında mühüm rol oynamış, ənənəvi geosiyasətin coğrafi determinizminin dəf edilməsinə şərait yaratmışdır.

Panasiyaçılıq – "Böyük Şərqi Asiyada birgə tərəqqi dairəsi"nin yaradılmasını nəzərdə tutan yapon ideyası. Bu ideya Yaponiyanın rəsmi dövlət doktrinasının əsasını təşkil etmişdi. İkinci Dünya müharibəsində bu doktrinaya uyğun olaraq Çinin bir hissəsi, Cənub-Şərqi Asiya və

Cənub dənizləri arasındakı ölkə və ərazilər zəbt edilmişdi.

Panislamçılıq – Xəlifənin rəhbərliyi altında bütün müsəlmanların birləşdirilməsini nəzərdə tutan dini-siyasi ideologiya

Panregionçuluq – Dünyanın "Böyük məkanlar" konsepsiyası əsasında hazırlanmış geosiyasi modeli. K.Haushofer meridional panregionları – vahid ictimai-siyasi panideya ilə birləşmiş qlobal iqtisadi blokları ayırd etmişdir. Hər bir panregion nüvə və əyalətdən ibarətdir. Bunlar nüvəsi ABŞ olan Panamerika, Almaniya olan Avro-Afrika, Yaponiya olan Panasiya və təsir dairəsi İran, Əfqanıstan və Hindistan olan Panrusiya panregionlarıdır.

Panslavizm və ya panslavyançılıq – Slavyan xalqlarının mədəni ümumiliyi, federasiya və ya konfederasiya yaradılması yolu ilə birləşdirilməsi ideyalarını ehtiva edən milli-siyasi ideologiya.

Passionar təkanlar (mutagen mənbələr) – Balkan, Qafqaz və Mərkəzi Asiya da daxil olmaqla, AVRAMAR hüdudlarındakı etnomilli və etnokonfessional münəfiq ərazilərində fəal seysmik zonalarla bağlı olan etnik passionarlığın mutagen mənbələri ayırd edilir. Alimlər passionar təkanların mutagen mənbələrini geoloji xüsusiyyətlərlə, yəni sınıqların fəal seysmik-tektonik zonaları ilə əlaqələndirirlər. Yer kürəsi geodinamikasının qravitasiya-konvensiya modelinə görə, Şərqi Afrikanın altındakı yüksələn mantiya selinin axınları Avrasiya və Hondvananın (Afrika, Kiçik Asiya, Hindistan) yaxınlaşmasının hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur.

Permanent inqilab nəzəriyyəsi – Lev Trotskinin fasiləsiz inqilab geosiyasi nəzəriyyəsi (1905). Bu nəzəriyyəyə görə, inqilabın burjua mərhələsini həyata keçirən Rusiya proletariyatı sosialist inqilabı mərhələsində yalnız dünya proletariatının köməyi ilə qəti qələbə çala bilər. Sovet hökumətinin proleter inqilabını Avropaya ixrac etmək istiqamətindəki uğursuzluğundan sonra -1919-cu ildə L.Trotski bu nəzəriyyəni Şərqə doğru hərəkətin əsas geosiyasi vektoru kimi təklif etmişdir (Trotski memorandumu).

Polisentrizm sivilizasiyaları – A.Toynbi "Tarixin dərki" əsərində 37 , o cümlədən 28 çiçəklənən, 5 inkişaf etməyən və 4 durğunluq ke-

çirən sivilizasiya göstərmişdir. Toynbiyə görə, sivilizasiyaların və ya dünyaların müxtəlifliyi özünəqapanmanı, təcridçiliyi dəf etməyə kömək edir. Bununla təbiət sanki ayrı-ayrı xalqları dünya hegemonluğuna cəhdədən müdafiə edir. Məlumdur ki, dünya ağalığına iddia edən imperiyaların əksəriyyəti daxili amillərlə bağlı dağılmışdır.

Postindustrial cəmiyyət – İndustrial cəmiyyəti əvəz edən ictimai-siyasi quruluş. Belə cəmiyyətdə intellektual kapital sənaye kapitalından, həyatın keyfiyyət dəyərləri isə maddi səviyyədən üstün olur.

Postindustrial cəmiyyət nəzəriyyəsi – İndustrial cəmiyyət konsepsiyasının və iqtisadi artım mərhələlərinin sonrakı inkişafı. Burada iqtisadiyyatın xidmət sahəsi üstünlük təşkil edir, universitetlər və tədqiqat mərkəzləri isə cəmiyyətin mühüm təsisatlarına çevrilirlər. Hakimyyət kapitalist oliqarxiyadan və korporasiyalardan qərar qəbul etməyin yeni texnologiyalarına yiyələnmiş texnokratik elitaya keçir. Postindustrial cəmiyyətdə istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətin təbiəti dəyişikliyə uğrayır. Ənənəvi xüsusi mülkiyyət əhəmiyyətini itirir, onun yerini şəxsiyyətin əqli əməyinə əsaslanan intellektual mülkiyyət tutur.

Postmodern – Marginal vəziyyətlərin (məkanlar, insanlar, silklər, mədəniyyətlər, iqtisadi sahələr) diqqət mərkəzində olduğu postmodernizm (anti-utopiyalar) dövrü. Postmodernizm dövründə sivilizasiyalararası dialoq və xalqlararası qarşılıqlı fəaliyyət dərinləşir, müxtəlif ənənələrin yaxınlaşması baş verir. Keçmiş gələcəklə dəyişən avanqardizmdən fərqli olaraq postmodernizm keçmişə gələcəyin atributlarını verir. Postmodernizm dövründə, mərkəzində insanın daxili və xarici aləmi, sivilizasiyalar, okeanlar və qitələr, atmosfer və biosfer arasında marginal (hüddud) vəziyyətlərin dayandığı dünyanın sonu hissi immanent təfəkkürü gücləndirir.

Preventiv zərbə strategiyası – Nüvə münaqişəsində gözlənilməzlik amilindən istifadə etmək, düşmənin hədəflərinə birinci zərbə endirmək. Soyuq müharibə illərində ABŞ və SSRİ-nin hərbi doktrinasının əsasını təşkil edirdi. Hazırda ABŞ-da "şər oxu"na aid edilmiş ölkələr üçün yenidən bərpa olunub.

"Preventiv intervensializm" doktrinası – Hərbi gücün köməyi ilə

"Amerika dəyərlərinin" yayılmasını və dünyanın strateji (enerji) ehtiyatlarının nəzarət altına alınmasını qarşısına məqsəd qoyan XXI əsrin əvvəlinin Amerika geosiyasi doktrinası. Bu doktrina geosiyasi "şər" oxuna aid edilən ölkələrə "qabaqlayıcı" zərbələrin endirilməsini nəzərdə tutur.

Protectorat (lat. protectio – müdafiə, himayə) – Zəif dövlətlərin daha güdrətli regional və ya dünya dövlətlərindən asılılıq formasıdır.

Ratsel Fridrix (1844-1904) – Alman coğrafiyaçısı, etnoqrafı və sosioloqdur. Onu geosiyasətin atası adlandırırlar. İrəli sürdüyü elmi müddəalar aşağıdakı əsərlərində əksini tapmışdır: "Dövlətlərin məkan artımının qanunları" (1896), "Siyasi coğrafiya" (1897) və "Dəniz xalqların güdrətini mənəbi kimi" (1900). F.Ratsel "həyatı məkan" nəzəriyyəsinin banisidir.

Real suverenlik – Dövlətin müstəqil şəkildə daxili, xarici və müdafiə siyasətini müəyyənləşdirmək, müqavilələr bağlamaq, yaxud onları ləğv etmək və digər strateji addımlar atmaq qabiliyyətinə malik olmasıdır.

Reformasiya – XVI əsrdə Avropada dini-siyasi hərəkət, vicdan uğrunda mübarizə. Qərbi Avropa sivilizasiyasının təşəkkülündə xüsusi rol oynamışdır. Reformasiya üçün insanın şəxsi vicdanına diqqət ayrılması səciyyəvidir.

Regional bipolarlıq – İki dövlətin və onların müttəfiqlərinin regionda geosiyasi və geoiqtisadi təsir uğrunda mübarizəsi

Regional birliklər – Dünyada 100-dən çox belə birlik vardır. Onlardan ən güclüləri Aİ, NAFTA və ASEAN-dır. Müxtəlif qitələrdə bu cür bloklar və azad ticarət zonaları formalaşır. Məsələn, And qrupu, Mərkəzi Amerika Ümumi Bazarı, MERKOSUR (Argentina, Braziliya, Uruqvay və Paraqvayın birliyi). Regional birliklər arasında satış bazarları uğrunda ticarət müharibəsi gedir.

Regional dövlətlər – Bir qayda olaraq, qonşu dövlətlərə təsir göstərən və subregional səviyyədə geosiyasi strategiyaya malik olan beynəlxalq siyasət subyektləri

Regional geosiyasət – Obyekti dövlət deyil, ərazi münaqişəsi olan

"daxili geosiyasət". Regional geosiyasətin əsası "Herodot" jurnalının nəşri olan İ.Lakostun yeni fransız geosiyasi məktəbində qoyulmuşdur.

Regionalistika – Geosiyasi və geoiqtisadi amillərin təsiri altında məhsuldar qüvvələrin ərazi təşkilinin dəyişməsi(transformasiyası) haqqında elmdir.

Regionallaşdırma – Sosiomədəni (mənəvi-etik, dini və s.) amillərin yaxınlığı əsasında dövlətlərarası iqtisadi və digər birliklərin formalaşması və inkişafı prosesidir.

"Roma klubu" – XX əsrin 70-ci illərində qlobal inkişafın perspektivləri ilə fəal məşğul olan beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı. 1968-ci ildə Romada yaradılmış bu təşkilata onlarla alim, ictimai və siyasi xadim, iri biznesmen və maliyyəçilər daxil idi. "Roma klubu"nun hesabatlarında cəmiyyətin mövcud inkişaf meyillərinin davam edəcəyi təqdirdə "qlobal fəlakət"in qaçılmaz olması konsepsiyası əsaslandırılırdı. Klub tərəfindən "Şimal – Cənub" geosiyasi konsepsiyası formalaşdırılmışdır. Bu konsepsiyaya görə, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş Şimalla inkişaf etməkdə olan ölkələrin və Çinin daxil olduğu Cənub arasındakı münaqişə bir çox qlobal böhran və ziddiyyətlərin əsas səbəbidir. "Roma klubu"nun iştirakçıları fərqli sosial-iqtisadi sistemlərə malik olan dövlətlərin konvergensiyasını (yaxınlaşmasını, ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasını) təklif edirdilər.

RHM (raket hücumundan müdafiə) – ABŞ və Sovet İttifaqı tərəfindən hazırlanmış raket hücumundan müdafiə (və ya raketdən müdafiə) sistemi. 1972-ci ildə ABŞ və SSRİ arasında RHM sistemlərinin məhdudlaşdırılması haqqında müqavilə imzalanmışdır. Sonralar prezident kiçik Corc Buşun təşəbbüsü ilə ABŞ bu müqavilədən çıxmışdır.

Rimlənd – Atlantik və Avrasiya arasında "aralıq geosiyasi məkan" (sahil zonası) nəzəriyyəsi.

Rusiya-ABŞ münasibətləri ("çəki dərəcələri") – Sovet İttifaqı dağılıqdan sonra ABŞ və Rusiya münasibətlərində dünya siyasətində mövcud olmayan "liderlərin şəxsi dostluğu" kateqoriyası üstünlük təşkil edir. Ölkələr arasındakı strateji tərəfdaşlıq Rusiyanın ikinci nüvə dövləti statusu ilə təmin edilir. Digər "çəki dərəcələrində" isə Rusiya-

nın göstəriciləri ABŞ-la müqayisədə çox zəifdir. Əgər XXI əsrin əvvəllərində Rusiya əhalisinin sayına görə, ABŞ-dan (281 milyon) iki dəfə geridə qalırdısa, illik federal büdcəsinin həcminə (70 milyard dollar) görə 26 dəfə geridə idi. Rusiya müdafiə sahəsinə (9 milyard dollar) ABŞ-dan 42 dəfə, təhsilə isə (2,6 milyard dollar) 217 dəfə az vəsait ayırır. Adambaşına düşən illik gəlirə görə (30 min dollar) Rusiya ABŞ-dan 30 dəfə geridə qalır.

Rusiya geosiyasi fikri – Dünyanın ən böyük dövləti olan Rusiya üçün "Moskva – Üçüncü Roma", panslavizm və "ümumdünya inqilabı" geosiyasi konsepsiyalarında əksini tapmış rus xilaskarlıq missiyası ideyası səciyyəvidir. Rus geosiyasi fikrinin formalaşmasına alman, fransız və ingilis geosiyasət məktəbləri böyük təsir göstərmişdir. Qərbçilik, slavyanpərəstlik və xüsusilə də mühacirətdə yaranmağa başlamış avrasiyaçılıq mühüm yer tutur. Hazırda dünya irsindən istifadə etməklə, qərbçilik, nasional-bolşevizm, neoavrasiyaçılıq və rus millətçiliyi əsasında geosiyasətin yeni nəzəri əsaslarının hazırlanmasına cəhd göstərilir.

Rusiya üçün Avrasiya layihəsi – Rusiya iqtisadi və texnoloji inkişafın 3 qütübü- Qərbi Avropa, Şərqi Asiya və Şimali Amerika arasında kommunikasiyaların keçə bildiyi yeganə ölkədir. Rusiya üçün Avrasiya layihəsi bu ölkənin Qərblə Şərq arasında mədəni dialoqun ötürücüsü rolunu oynadığı çoxölçülü kommunikasiya məkanının yaradılması ideyasına əsaslanır.

Rusiya. Geosiyasi kod – Ən böyük ərəziyə malik böyük dövlət. Rusiyanın malik olduğu nüvə silahı ona böyük dövlət statusu verən əsas amildir və Qərb bununla hesablaşmağa məcburdur. Qərbi Avropa, Şimali Amerika və Asiya-Sakit okean hövzəsi regionu kimi dünya iqtisadi və texnoloji qütbləri arasında orta vəziyyətdə olan Avrasiya dövləti. Dünyada ən iri enerji ehtiyatlarına malik olan ölkələrdən biridir. Geosiyasi güc meyarlarının məcmusuna görə, beynəlxalq münasibətlərin bir çox proseslərinə təsir göstərmək iqtidarındadır. Rusiya siyasi məkanında transmilli (neoliberal), milli-dövlət və imperiya inkişaf modelləri arasında mübarizə gedir.

Rusiya. Sivilizasiya kodu – Rusiyanın taleyində "coğrafi amilə" bir tərəfdən, məkanın böyük ölçüləri, digər tərəfdən, mənəvi məqsədlərin "genişliyi" daxildir. İnkişaf yolları Şərq və Qərb arasındakı ziddiyyətlərlə müəyyən edilmiş rus mədəniyyətində coğrafiya özünəməxsus indikator rolunu oynamışdır. Çoxölçülü kommunikasiya məkanının genişliyi Rusiyanın sosial-iqtisadi inkişafının və Avrasiyada siyasi sabitliyin strateji ehtiyatıdır. Qərbin, Cənubun və Şərqlin müasir çağırışlarına Rusiya "sərhəd vəziyyətinin" yüksək enerjisinin istifadəsinə diqqəti cəmləmək bacarığı ilə cavab verə bilər.

Sahil zonası – 1. Təbii, iqtisadi, demoqrafik və digər proseslərin intensiv qarşılıqlı təsiri ilə xarakterizə olunan "quru-dəniz" təmas zonası; 2. Daha geniş şərh olunan geosiyasi məfhum. Ənənəvi geosiyasətdə Dəniz və Qitənin qarşılıqlı təmas zonası, geosiyasi təcavüzkarlıq üçün plasdarm (Rimlənd). Geoiqtisadiyyatda- müxtəlif təsərrüfat sistemləri arasında təmas zonası (məsələn: azad iqtisadi zonalar)

Savitski Pyotr Nikolayeviç (1895-1968) – Tarixçi, iqtisadçı, coğrafiyaşünas və filosof, avrasiyaçılıq hərəkatının yaradıcılarından biri və baş ideoloqu. 1997-ci ildə Moskvada onun "Avrasiya qitəsi" kitabı ilk dəfə nəşr edilmişdir. Kitabda alimin əsas fikirləri yer almışdır.

Separatçılıq – Ayrılmağa cəhd göstərmək

Sərhəd – Çoxölçülü kommunikasiya məkanında yüksək enerji zonaları. Geosiyasətdə 2 növ sərhəd mövcuddur: sərhəd-xətt və sərhəd-zolaq. Sərhəd-xətt dəniz, sərhəd-zolaq isə quru sərhədidir. Planetar miqyasda fəaliyyət göstərmək iddiasında olan geosiyasi blokun vəziyyəti sərhəd-xətləri özü üçün maksimuma çatdırmaq, rəqib üçün minimuma endirməkdir.

Sərhəd dövləti – Sivilizasiyaların sərhədlərində və digər hüdudlarda yerləşmiş dövlətlər. Sivilizasiyaların hüdudlarında yaranmış dövlətlərə ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yeni Zelandiya misal ola bilər. İsveçrə, Belçika, Lüksemburq, Ukrayna və Qazaxıstan etnik və konfessional sərhədlərdə yaranmışdır. Fövqəldövlətlərin qarşılıqlı təması dövründə geosiyasi hüdudlarda olan dövlətlər Şimali və Cənubi Vyetnam, Şimali və Cənubi Koreya, Şərqi və Qərbi Almaniya idi.

Sərhəd gərginliyi (sərhəd enerjisi) – Dövlət və ya sivilizasiyaların çoxölçülü (geosiyasi, geoiqtisadi, milli, konfessional və s.) sərhədinin qurucu və ya dağıdıcı enerjisi. Sivilizasiyaların sərhədlərində həyatın nisbi keyfiyyətini təmin edən intensiv informasiya və ticarət mübadiləsini həyata keçirmək mümkün olmadıqda, sərhədlər hərəkətə gəlir. Belə hallarda etnomilli və etnokonfessional münafişlərin yaranması təhlükəsi artır.

Səlahiyyətsiz suverenlik – Dövlətin daxili, xarici və müdafiə siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı hakimiyyətin sərəştəsizliyindən doğan məhdud suverenliyin növlərindən biri. Bu səlahiyyətsizlik şəxsi varlanmaq maraqlarının dövlət maraqlarından üstün tutulması hesabına kompensasiya olunur. Belə hal postsovet məkanında yaranmış yeni müstəqil dövlətlərin əksəriyyəti üçün səciyyəvidir.

Silikon vadi – Yüksək texnologiyaların dünya qütbü, dünyada birinci və ən iri texnopolis. XX əsrin 50-ci illərində ABŞ-ın Kaliforniya ştatının San-Fransisko şəhərinin yaxınlığında yaradılmışdır. Burada elektron və aviakosmik məhsullar buraxan universitet elmi (Stenford Universiteti) ilə şirkətlərin müştərək fəaliyyəti təşkil edilmişdir. Silikon vadisində ABŞ-ın ümumi milli məhsulunun əhəmiyyətli hissəsi formalaşır. Bu da yüksək inkişaf etmiş ölkələrin analoji göstəriciləri ilə müqayisə edilə bilər. Silikon vadisi dövlət içərisində dövlətdir və ən inkişaf etmiş 12 ölkənin sırasına qoşula bilər. Bu, aqlın və kapitalın, biznesmenlərin və proqramçıların cəmləşdiyi, gələcəyin kompüter texnologiyalarının yaradıldığı yerdir. Silikon vadisi "Allah kimi yaratmaq, kral kimi idarə etmək və qul kimi işləmək" prinsipi ilə yaşayır.

Simmetrik münasibətlər – Bir ölkədə baş verən hadisələrin başqa ölkənin daxili siyasətində əksini tapmasına səbəb olan beynəlxalq münasibətlər forması. ABŞ-da yəhudi lobbisinin təsirinin məhdud olduğu Respublikaçılar partiyasının hakimiyyətə gəlməsi Rusiyada yəhudilərin biznesinə qarşı hücumlara gətirib çıxarmışdır. Yəhudilərin əsas rol oynadığı Demokratlar partiyasının iqtidarı dövründə bu hal mümkün olmazdı.

Sivilizasiya (latınca: civilis – mülki, dövlət) – Anlayışın tam açılı-

şını vermək mümkün deyil. Sivilizasiya ictimai inkişafın, maddi və mənəvi mədəniyyətin səviyyə və mərhələsini müəyyən edir. Sivilizasiyalar bəşəriyyətin mənəvi tərəqqisini idarə edir, qan (slavyan, roman-german) və ruha (pravoslav xristian və qərb xristianlığı) görə fərqlənirlər. Müasir sivilizasiya texniki nailiyyətlərin və onunla bağlı yaranmış rahatlığın məcmusudur. Müasir sivilizasiyalar içərisində Qərbi Avropa (xristian), müsəlman, hind indus, Çin buddist-konfusiyaçı, Latin Amerikasını katolik, Mezoafrika (Qara Afrika) və digərlərini qeyd etmək olar.

Sivilizasiya (sosiomədəni, mədəni-genetik) kodu – Bu və ya digər sivilizasiyaya (superetnosa) mənsub olmağın dayanıqlı mədəni-genetik əlamətləri. Yerli transformasiyanın təbii-coğrafi, geosiyasi, geoiqtisadi və digər əlamətlərini inteqrasiya edən, sivilizasiyaların və digər regional birliklərin böyük çoxölçülü məkanının bütövlüyünü və xarici təhdidlərdən müdafiəsini təmin edən tarixən yaranmış əlaqələr (kommunikasiya) sistemidir.

Sivilizasiya (superetnik) hüdudları – Coğrafi determinizmdən çıxış edərək, yüksək passionar enerjiyə malik etnik marginallar əmələ gətirən superetnik hüdudların bioloji xüsusiyyətləri ilə təbii ekotonların analogiyasını qeyd etmək olar. İnsanın ikili təbiəti – biosferin və sosiosferin marginalı – etnik hüdudlarda iki paradigma ("qan və torpaq" və dini) əsasında iki enerji qütbü yaradır. Xalqları konfessional əlamətlər üzrə güclə superetnik hüdudlara "ayırmaq" "qan və torpaq" enerjisinin güclənməsinə, əksinə, maneələri aradan qaldıraraq intensiv etnoslararası mədəni və iqtisadi təmaslar yaradılması ruhun pozitiv enerjisinin güclənməsinə kömək edir.

Sivilizasiya böhranı – Cəmiyyətin sistemli böhranı (hakimiyyətin, hərbi doktrinanın, iqtisadiyyatın, dinin və mənəviyyətin). Müasir dünyada şərq-xristian sivilizasiyası üçün xarakterikdir.

Sivilizasiya geosiyasəti – Formasiya yanaşmasından fərqli olaraq, mədəni-genetik kodların və arxetiplərin dayanıqlı olmasına əsaslanır. Tarix sübut edir ki, dünya sivilizasiyaları öz mentalitetlərini və mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlayarsa, istənilən xarici təhlükəyə tab gətirə bilərlər. Sivilizasiya geosiyasətinin metodoloji əsasını geofəlsəfə təşkil

edir.

Sivilizasiya sınıqları – Sivilizasiyalar arasında münaqişələr, qarşıdurma xətləri. Məsələn, Qərb və İslam dünyası. Dar mənada dinlər, ideologiyalar, mədəniyyətlər arasında potensial münaqişə zonaları. Məsələn, Pakistan və Hindistan, İsrail və Fələstin, Yuqoslaviya və Qərb arasında olmuş ixtilafılar.

Sivilizasiya strategiyaları – Sivilizasiyaların qarşılıqlı fəaliyyət təcrübəsi müxtəlif inkişaf strategiyalarını yaratmışdır. Çin sivilizasiyası tarixi uzunömürlülüüyü və varisliyi ilə heyranlıq doğurur. Xarici dünya ilə əlaqələrin kəsilməsi və qurulması siyasətinin dəfələrlə bir-birini əvəz etməsi müasir Çinə yad ənənələrin əxz olunmasının zərərli olduğunu dərk etməyə imkan verir. Qərb ideyalarının idxalından iflasa uğramış müsəlman dünyası da bu nəticəyə gəlmişdir. Hind, malay və başqa sivilizasiyalar da özlərinə məxsus yolla gedirlər. Qərbdə belə bir fikir yayılmışdır ki, iqtisadi dəyişikliklər siyasi dəyişikliklər nəticəsində baş verməlidir. Məhz buna görə demokratiya kommunizmə qalib gəlmişdir.

Sivilizasiya yanaşması – Çoxölçülü kommunikasiya məkanının vəziyyətinin çoxluğundan çıxış edən, coğrafi və iqtisadi determinizmin məhdudluğunu dəf edən geosiyasət. Formasiya və geosiyasi yanaşmalardan fərqli olaraq, sivilizasiya yanaşması sivilizasiyalara xas olan mədəni kodların və arxetiplərin dayanıqlı olduğunu diqqətə çatdırır.

Sivilizasiyaların toqquşması – ABŞ politoloqu S. Hantinqtonun ikiqütblü dünyanın dağılmasından sonra xristian və müsəlman sivilizasiyalarının toqquşmasının mümkünlüyü barədə konsepsiyasıdır. Etnomədəni regionalizm meyilləri və etnik marginal münaqişələr ənənəvi əxlaq, tarix və mədəniyyətdə olan dərin fərqlərdən irəli gəlir. Hantinqtona görə, Qərbin ağalığı sona çatır. Qərb mədəniyyəti və dəyərləri bütün dünyaya üçün universal sayıla bilməz. Buna cəhd ağır nəticələrə səbəb olur.

Sivilizasiyanın kommunikasiya oxu ("bel sütunu") – Yalnız kapitalın deyil, həm də informasiyanın yüksək dövriyyəsinin təmin olunduğu kommunikasiya dəhlizləri (məsələn, Misir və Çin sivilizasiyaları üçün böyük çaylar, Qərbi Avropa üçün Reyn , şərq slavyanları üçün

"varyaqlardan yunanlara" aparən ticarət yolu)

Siyasətdə bipolyarlıq (ikiqütblülük) – "Qüvvələr tarazlığı" sisteminin variantı; bu tarazlığı təşkil edən vahidlərin daha böyük qüvvə ölçüsünə (ilk növbədə nüvə silahına) malik olan iki əsas mərkəz (qütb) ətrafında birləşməsi. İkiqütblülük İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı beynəlxalq münasibətlərin spesifik cəhəti idi. Həmin dövrdə öz ətrafında bir neçə müttəfiqi birləşdirmiş iki fəvqəldövlət – SSRİ və ABŞ dünyanın əsas güc mərkəzlərinə çevrildi. Bir-biri ilə mübarizə aparən iki ictimai sistemin arasındakı münasibətlər üçün kəskin rəqabət və ideoloji qarşıdurma səciyyəvi idi. Soyuq müharibə dövrünün ikiqütblülüü XIX əsr və XX əsrin birinci yarısı üçün xarakterik olan güc tarazlığını əvəz etmişdi.

Siyasətdə çoxqütblülük – "Qüvvələr tarazlığı" sisteminin variantıdır. Bu sistemin səciyyəvi cəhəti öz potensialına görə, müqayisə edilə bilən bir neçə qüvvənin və ya daha çox sayda güc mərkəzlərinin qarşılıqlı təsiridir. 1960-cı illərin sonlarından çoxqütblü dünyanın yaranması üçün şərait formalaşmağa başladı. Bu dövrdən etibarən ABŞ və SSRİ ilə yanaşı, Çin, Yaponiya və Qərbi Avropa da dünyanın əsas güc mərkəzlərinə çevrildilər.

Siyasi coğrafiya – Dünyanın siyasi xəritəsinin formalaşmasını, siyasi qüvvələrin yerləşməsini və ərazi cəhətdən uyğunlaşdırılmasını öyrənən ictimai-coğrafi elmdir. Əsas istiqamətlərindən birini dövlət orqanlarına seçkilərin nəticələrini öyrənən elektoral coğrafiya təşkil edir.

Sosial inkişaf – A.Toynbiyə görə, 4 meyl: arxaizm, futurizm, uzaqlaşma və şəklini dəyişmə. Arxaizm- keçmişə qayıtmaq cəhdidir (məsələn, kommunist-stalinçilər); futurizm- işıqlı gələcəyə inamdır (neokommunistlər, sosialistlər); uzaqlaşma – real gerçəklikdən qaçmağı bildirir; şəklini dəyişmə – mənəvi aləm vasitəsilə nicat tapmaqdır.

Sosial inkişafın strateji ehtiyatı – Çoxölçülü kommunikasiya məkanının yaradıcı sərhəd enerjisi.

Sosial stratifikasiya – P. Sorokinə görə, əhalinin iyerarxiyalı rütbələr çərçivəsində siniflərə bölünməsi. Onun məğzi cəmiyyətin üzvləri arasında hüquq və imtiyazların, məsuliyyət və vəzifələrin, hakimiyyət

və təsir gücünün qeyri-bərabər bölünməsinədir. Sosial stratifikasiya 3 formanın mövcudluğunda əksini tapır: iqtisadi, siyasi, peşəkar.

Sosial stratifikasiya nəzəriyyəsi – ABŞ sosioloqu P.Sorokinin təlimi. Bu təlimə görə, hədsiz iqtisadi inkişafın çoxsaylı tarixi "qanunauyğunluqları" özünü doğrultmur. Tarix bəşəriyyətin çiçəklənməyə və ya tənəzzülə doğru getdiyini birmənalı şəkildə təsdiq edə bilmir. Baş verən siyasi, iqtisadi və digər proseslər, məsələn, monarxiyadan respublikaya, diktaturadan demokratiyaya keçid və ya onların əksi olan proseslər daimi olaraq eyni istiqamətdə getmir, yəni mütləq meyl təşkil etmir.

Sosial-darvinizm – Darvinizmin sosial elmlərdə və geosiyasi nəzəriyyələrdə tətbiq edilməsi. Coğrafi determinizmlə yanaşı, ənənəvi geosiyasətin əsaslarından biridir. Sosial və bioloji orqanizmlər arasında analogiyalar aparır. Siyasi sistemlərin təbii seçimi və yaşamaq uğrunda mübarizə aparması nəzəriyyəsini yayır.

Sosiomədəni hədudluluq – Sivilizasiya geosiyasətində çoxölçülü kommunikasiya məkanının münaqişə strukturu vasitəsilə inkişafının strateji ehtiyatıdır. Təbiətin yaratdığı ehtiyatlardan fərqli olaraq, sosiomədəni hədudluluq yalnız maariflənmiş iradə sayəsində həyata keçirilə bilər.

Sovet geosiyasəti – Lenin və Stalin geosiyasəti fərqləndirilir. Lenin geosiyasi layihəsinin əsasını dünya proletar inqilabı ideyası təşkil edir. Stalin geosiyasəti Sovet İttifaqının geosiyasi gücünün artırılması və sosialist düşürgəsinin ərazisinin genişləndirilməsi zərurətindən doğmuşdur. Bu iki yanaşma dövlət başçılarının qeyri-rəsmi titullarında da əksini tapmışdır. Lenini "dünya proletariyatının rəhbəri", Stalini isə "xalqların atası" adlandırırdılar. Sovet dövlətinin sonrakı rəhbərlərində geosiyasi təfəkkür yox idi və onlar dövlətin gücünü hakimiyyət uğrunda mübarizəyə sərf edirdilər.

Sovet sivilizasiyası – Kommunist partiyasının rəhbərliyi altında və böyük insan qurbanları hesabına yaradılmış, nisbi sosial təminatlar (pulsuz mənzil, tibb xidməti, təhsil və s.) almış, lakin iqtisadi imkanları məhdud olan və əksəriyyətinin sərbəst düşünmək qabiliyyətinə malik olmadığı sovet adamlarının birliyi. Keçmiş Sovet İttifaqında ənənəvi

cəmiyyət dağıdılmış və vətəndaş cəmiyyəti yaradılmamışdı. Məhv edilmiş icma və zümrələrin, zəiflədilmiş ailələrin yerini "partiya", "həmkarlar ittifaqı", "komsomol" kimi ictimai birliklər tutmuşdu. ABŞ-dan fərqli olaraq Rusiya imperiyası SSRİ, yaxın keçmişin "dənizdən dənizə" uzanan fövqəldövləti Uzaq Şərqdə analoji iqtisadi və texnoloji forpost yarada bilmədi. Nəticədə o, Asiyada geosiyasi iştirakını itirməklə yanaşı, ölkənin ərazi bütövlüyünü də təhlükə altında qoydu.

Spaykmen Nikolas (1893-1943) – 1930-1940-cı illər ABŞ geosiyasətinin görkəmli nəzəriyyəçisi. O, admiral Mehenin nəzəriyyəsinin davamçısı idi. Yel Universitetində Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutuna rəhbərlik etmişdi. Geosiyasəti milli təhlükəsizlik maraqları naminə səmərəli beynəlxalq siyasət müəyyən etməyə imkan verən analitik metod kimi dəyərləndirirdi. Onun 1944-cü ildə çap edilmiş "Dünyanın coğrafiyası" əsərində "Hartlənd-Rimlənd" geosiyasi təliminin əsas müddəaları yer almışdır. Alimlər onu "Amerikanın Haushoferi" adlandırırlar.

SSRİ-də yenidənqurma (1985-1989) – Sovet totalitar sisteminin islahatına yönəlmiş siyasi kurs. Yenidənqurma aşkarlığa, ölkə daxilində siyasi plüralizmə və soyuq müharibənin başa çatmasına gətirib çıxarmışdır. Yenidənqurma həm də SSRİ-nin dağılmasının əsas səbəblərindən biridir.

SSRİ-nin geosiyasi doktrinaları – Dünya inqilabı doktrinası 1930-cu illərdə ayrılıqda götürülmüş bir ölkədə sosializm qurmağa yönəlmiş təcridolunma siyasəti ilə əvəz edildi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra Sovet İttifaqı nüvə silahına malik olan fövqəldövlətə çevrildi. Bu dövlətin xarici siyasət doktrinaları düşmənə qabaqlayıcı (preventiv) zərbə endirməyin mümkünlüyünü, sosialist düşərgəsinin müdafiəsini və anti-imperialist milli-azadlıq hərəkatlarında Üçüncü dünya ölkələrinə hərtərəfli yardım göstərilməsini nəzərdə tuturdu.

Strateji məhsul – Milli təhlükəsizliyin qorunması məqsədilə ixracı məhdudlaşdırılan, nəzarətə götürülən və ya qadağan edilən enerji və orzaq xammalı, avadanlığı, texnologiyalar, nou-xau və başqa əmtəələr.

Strateji paytaxt (dünya şəhəri) – Dünya səviyyəsində lokallaşdırılmış geosiyasi qütb. Dünya geosiyasi məkanında Vaşinqton, gələcək

də isə Pekin. Dünya geoiqtisadi məkanında dünya maliyyə mərkəzləri – Nyu York, Frankfurt, Tokio, Şanxay. Şərqi Avropada SSRİ dağıldıqdan sonra dünya şəhəri Moskva sayılır.

Strateji tərəfdaşlıq – Müvafiq dövlət və xalqların uzunmüddətli maraq və məqsədlərinin ümumiliyi və ya yaxınlığı. Dərk edilmiş qarşılıqlı asılılığı, bir-birini dərindən tanımağı və hörmət bəsləməyi, bərabər hüquqluluğu və qarşılıqlı yardımı nəzərdə tutur. Dövlətlər arasında prioritet siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq haqqında beynəlxalq müqavilələr.

Subsidiarlıq prinsipi – İctimai münasibətlərdə şəxsiyyətin hüquq və maraqlarının istənilən birliyin hüquq və maraqlarından üstün tutulması

Superetnos – L.Qumilyova görə, daxili mənəvi doğmalığ, psixoloji uyğunluq və qarşılıqlı rəğbət (komplimentarlıq) telləri ilə bağlı olan (konsolidasiya olunmuş) xalqlar. Superetnosun yaşı 1200-1500 ildir.

Suveren dövlət (dövlət-millət) – Beynəlxalq münasibətlərin və dünya siyasətinin əsas subyekti. Dövlət cəmiyyətin siyasi təşkilinin əsasıdır. İdarəetmə formasına görə, monarxiya və respublika, quruluş formasına görə isə federativ və unitar dövlətlər mövcuddur.

Suverenlik – Dövlətlərin daxili və xarici işlərdə müstəqilliyi

Sürətlə silahlanma – 50 il davam edən sürətlə silahlanma ABŞ-a 4 trilyon dollara başa gəlmişdir. Həmin məbləğin yarısı triadanın-strateji bombardmançı təyyarələrin, qitələrarası ballistik raketlərin və atom sualtı qayıqlarının yaradılmasına yönəldilmişdir. "Traydent" tipli bir sualtı qayığın dəyəri 2 milyard dolları ötür. Ronald Reyqanın hakimiyyəti dövründə ABŞ dövləti daxili borclar hesabına sürətlə silahlanmanı elə bir həddə çatdırdı ki, sovet iqtisadiyyatı bu rəqabətə tab gətirə bilmədi. Hal-hazırda ABŞ-ın hərbi xərcləri ümumi milli məhsulun cəmi 3,5-4%-ni təşkil edir. Lakin pul ekvivalentində astronomik məbləğə – ildə 350-400 milyard dollara bərabərdir. Raket əleyhinə müdafiə doktrinasının həyata keçirilməsinə ABŞ 300 milyard dollardan artıq vəsait ayırmışdır. ABŞ-ın hərbi xərcləri 9 ən iri dövlətin müdafiəyə yönəlmiş xərclərinin birgə məbləğindən xeyli çoxdur.

Şərqlər – geosiyasi anlayışda Qərbin antonimidir və məkan xarakteristikasına görə, Qərbdən xeyli geridə qalan Avrasiyaya ölkələrini və İslam dünyasını əhatə edir. Sivilizasiya anlamında Şərqlər həm də islam və ortodoks dini sivilizasiyaların daşıyıcısı kimi dəyərləndirilir.

Şərqlər demokratiyaları – Şərqlərdəki daha məşhur demokratik dövlətlər Qərb təcrübəsinin sərbəst tətbiqi nəticəsində deyil, ABŞ-ın təsiri altında formalaşmışdır (Yaponiya və Cənubi Koreya). General Makarturun rəhbərlik etdiyi ABŞ işğal administrasiyasının qərargahında işlənib hazırlanmış konstitusiyaya yaponlar üçün əsil milli əsas qanuna çevrildi. Ənənəvi Şərqlər cəmiyyətlərində ədalət prinsipi azadlıqdan yüksəkdə deyilsə də, bu, demokratik proseslərin inkişafına mane olmur.

Şərqlər məsələsi – Qara dəniz boğazlarına nəzarət uğrunda mübarizə də daxil olmaqla, ən mühüm geosiyasi problemlərdən biri. Məşhur rus tarixçisi S.Solovyov Şərqlər məsələsinə Qərblə Şərqlər arasında, "Avropa ruhu" ilə "Asiya ruhu" arasında çoxəsrlik qarşılıqlı təsir və rəqabət kimi baxırdı. Bu qarşılıqlı təsir və rəqabət Avrasiyada inteqrasiya və de-inteqrasiya proseslərinin bir-birini əvəzləməsində təcəssümünü tapırdı.

Şərqlər Avropa Birliyi (Ümumi bazar) – Paytaxtı və parlamenti olan, Avropa Birliyinə oxşar bir ittifaqın yaradılması ilə bağlı akademik N.Moiseyev tərəfindən irəli sürülmüş ideya. Şərqlər slavyanları – ruslar, ukraynalılar və belaruslar "iki okean" millətinin yaranmasına gətirib çıxarmış Şərqlər doğru yolu birlikdə fəth etmişlər. Qərbdə isə katolikliyi qəbul etmiş slavyanların məskunlaşdığı marginal məkan yerləşir. Bu məkan artıq nə slavyan Şərqləri, nə də Qərbi Avropadır. Bütün marginalılar kimi, Mərkəzi və Şərqlər Avropanın sakinləri də köklərini danır və onları qəbul etmək istəməyən başqa bir məkana can atırlar. Pravoslav slavyanlar üçün öz qonşuları ilə müqayisədə "əsil avropalılarla" – ingilislər, italyanlar və başqaları ilə dialoq aparmaq daha asandır.

Şərqlər Avropa – Ənənəvi geosiyasətdə orta region (Hartlənd) kimi nəzərdən keçirilir. Bu region üzərində nəzarət dünya ağığını təmin etmiş olur. Soyuq müharibə dövründə Qərb Hartləndə (Sovet İttifaqına) qalib gəlməyə çalışırdı. Real gerçəklikdə Hartlənd yerli elitaların hakimiyyət uğrunda mübarizəsi nəticəsində içəridən parçalanmışdı. İnteqra-

siya olunmuş Şərqi Avropa Qərb üçün Şərqdən qeyri-qanuni mühacir axınının və narkotranzitin qarşısını alan sipər rolunu oynayırdı. Hazırda bu sipər götürülmüşdür.

Şimal – Yoxsul Cənubun əksinə olaraq zəngin Qərb, "qızıl milyard" ölkələrini bildiren geosiyasi anlayış. Coğrafi cəhətdən zəngin ölkələrin çoxu şimal yarımkürəsində yerləşir. Lakin geosiyasi mənada cənub yarımkürəsində yerləşən bəzi ölkələr (Avstraliya və Yeni Zelandiya) də Şimala aid edilir. Ənənəvi coğrafiyadan fərqli olaraq dünya geoiqtisadi məkanında bütün zəngin dövlətlər Şimal adlandırılır.

Şimal – Cənub – İnkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr arasındakı sərhəddə gərginliyi tədqiq edən geosiyasi konsepsiya. Şimalın məhdud demoqrafik potensialını nəzərə alıqda, onun Cənubla qarşıdurması dünya Adası və dünya Okeanı, yaxud Mərkəz və Əyalət anlayışlarında əks etdirilir.

Şmitt Karl – Alman hüquqşünası, politoloqu və filosofu. "Torpaq və dəniz" və "Yerin nomosu" əsərlərində geosiyasi amillər, onların sivilizasiyaya və siyasi tarixə təsiri tədqiq edilmişdir.

"Seysmik" geosiyasi zonalər – Mövcud geosiyasi məkanın dağılmasından sonra əmələ gəlir. Bu zaman köhnə siyasi, iqtisadi və etnik sərhədlər üzə çıxır. Bunun bariz nümunəsi kimi SSRİ-nin süqutunu göstərmək olar.

"Sərhədsiz ədalət" – Yeganə fəvqəldövlət olan Amerika Birləşmiş Ştatlarının hərbi qüvvə tətbiq etməklə "düzgün yolda olmayan xalqlara" demokratiya və insan hüquqlarını "bəxş etmək" cəhdi

"Səhrada fırtına" (17 yanvar-28 fevral 1991-ci il) – 1990-cı ilin avqustunda Küveyti işğal etmiş İraqa qarşı ABŞ-ın digər Qərb dövlətləri ilə birgə həyata keçirdiyi hərbi əməliyyat

Soyuq müharibə – 1946-1991-ci illərdə fəvqəldövlətlərin hərbi-siyasi və iqtisadi qarşıdurması

"Şimal qurşağı" – Akademik N. Moiseyevin Rusiya üçün geosiyasi layihəsi. Geosiyasi mənada üç iqtisadi və texnoloji dünya qütbünün əmələ gətirdiyi Avrasiya üçbucağında xüsusi yer tutur. Rusiya ən ucuz və qısa yollara malik olduğuna görə bu üçbucağı bütövləşdirir.

Strategiya – Strategiya uzunmüddətli məqsədlərə nail olmaq üçün dövlətin genişmiqyaslı maraqlarının təmin olunması hədəfi və sistemi-dir. Beynəlxalq münasibətlərdə bir anlayış da geniş tətbiq olunur. Bu, strateji tərəfdaşlıqdır.

Strateji tərəfdaşlıq – mövcud xalq və dövlətlərin maraqlarının yaxınlığından və uzunmüddətli məqsədlərinin birliyindən yaranmış birgə-fəaliyyət növüdür.

Taktika – Dünya siyasəti yürütmək, yaxud dünyada məxsusi yer tutmaq üçün dövlətlər müxtəlif taktika və strategiya tətbiq edirlər. Taktika geosiyasi ədəbiyyatda dövlətin strateji vəzifələrinin (doktrinasının) təmin olunmasına yönəlmiş siyasi texnologiyalardan ibarət olur.

"Tarixin sonu" – ABŞ politoloqu F.Fukuyamanın konsepsiyası. Konsepsiya bipolyar (ikiqütblü) dünya nizamının süqutundan sonra dövlətin daha mükəmməl forması kimi Qərb liberal demokratiyasının "tam və qəti qələbəsi" ideyasına söykənir. Soyuq müharibə bitdikdən sonra neoliberal romantizm dalğasında meydana gəlmiş, lakin dövrün sınaqlarına davam gətirə bilməmişdir. F.Fukuyama "Tarixin sonu və sonuncu insan" kitabında (1992) ümumdünya tarixindəki fundamental dəyişiklikləri qeyd edir. XX əsr ideoloji zorakılıqlarla müşayiət olunmuşdur. Yüzdə yüz illik boyu liberalizm dünyanı nüvə müharibəsi girdabına sürükləməklə hədələyən mütləq monarxiyalar, bolşevizm, faşizm və ən yəni marksizmlə mübarizə aparmağa məcbur olmuşdur. Yalnız əsrin sonunda kapitalizmin və sosializmin konvergensiyası (yaxınlaşması, birləşməsi) əvəzinə, yenidən Qərb liberal demokratiyasının zəfər dövrü başlanmışdır.

Talassokratiya (yunanca: thalassa-dəniz və kratos-hakimiyyət, güc, qüvvə) – Hərbi-dəniz və ticarət donanmasına malik dövlətlərin dəniz qüdrəti

Taliban – 1994-cü ildə meydana gəlmiş ekstremist dini-siyasi hərəkat. 1996-cı ildən 2001-ci ilə qədər Əfqanıstanda hakimiyyətdə olmuşdur. Hərəkatın rəhbərliyi əfqan qaçqınlarının düşərgələrindəki mədrəsələrin keçmiş tələbələrindən ibarətdir. Hərəkata bir vaxtlar ABŞ-ın Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi və Pakistan hərbi kəşfiyyatı tərəfindən kö-

məklük göstərilmişdir.

Tarixi inkişaf konsepsiyaları – Tarixi fikir nəzəriyyəsində tarixi inkişafın 2 konsepsiyası formalaşmışdır. Ümumdünya-tarixi konsepsiya (İ.Qerder, K.Yaspers və başqaları) vahid ümumbəşəri mədəniyyətin formalaşmasını əsaslandırır. Mədəni-tarixi konsepsiya (N.Danilevski, O.Şpenqler, A.Toynbi, P.Sorokin, L.Qumilyov) isə vahid ümumbəşəri mədəniyyəti inkar edir. Bu nəzəriyyəyə görə, etnomühit yaşı məhdud olan mədəniyyətlərin (sivilizasiyaların) toplusu kimi təqdim edilir.

Tarixin coğrafi oxu (və ya Hartlənd) – Dünya geosiyasi məkanında mərkəzi yer tutan Avrasiyanın qitədaxili ox arealını ifadə etmək üçün X.Makinder tərəfindən işlədilmiş termin. Makinderə görə, orta oxa sahib olmaq dünya ağalığına yol açır. Müxtəlif vaxtlarda Hartlənd dedikdə, Şərqi Avropa və Sovet İttifaqı nəzərdə tutulmuşdur.

"Tetçerizm" və "Reyqanizm" – İnfrastruktur (yollar, rabitə və enerji sistemi), təhsil və elm, xarici ticarət və siyasət istisna olmaqla, digər sahələrin özəlləşdirilməsi və dövlət tənzimlənməsinin aradan qaldırılması prosesi

Texnopolis – İntellektin və kapitalın cəmləşdiyi, yüksək texnologiyaların istehsal olunduğu azad zona (Bax: Silikon vadisi)

Telekommunikasiya – Məlumatların rəqəmli üsulla ötürülməsinə və kommutasiyasına əsaslanan, lifli-optik və kosmik əlaqə kanallarına istiqamətlənən rabitə vasitələri. Telekommunikasiya dövlətin əsas strateji ehtiyatlarından biridir.

Tellurokratiya (yunanca: tellus-torpaq və kratos-hakimiyyət, güc, qüvvə) – Açıq dənizlərdən uzaqda yerləşməsi səbəbindən dövlətin malik olduğu kontinental güc

Teosofiya – Universal din doktrinası. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Qərb ölkələrində, Rusiya və Hindistanda çoxlu sayda tərəfdarları olmuşdur. Teosofiya cəmiyyətinin yaradıcısı Yelena Blavatskaya insanı nəhəng gücə malik kosmik enerjini toplaya bilən "makro-kosmosun mikrokosmosu" adlandırır. Teosofiya tükənməz mənəvi enerji mənbələri əsasında dünyanın universal quruluşunu təklif edir.

Teylor P.C. – Britaniya coğrafiyaşünası, geosiyasətdə geoiqtisadi istiqamətin banilərindən biridir. 1982-ci ildən nəşr olunan "Siyasi coğrafiya" jurnalının həmtəsisçisi və ilk redaktorudur. O, beynəlxalq münasibətlər sistemində mütləq liderlik edən dövlətlərin geosiyasi heqemonluğunu tədqiq etmişdir. Teylor "geosiyasi kod" anlayışından geniş istifadə etmişdir. Kod milli maraqları, təsir dairələrini, qonşu ölkələrlə münasibətləri, bir sözlə, xarici aləmlə münasibətlərin və qarşılıqlı fəaliyyətin bütün coğrafi spektrini əhatə edir. Alim dünya nizamının dəyişilməsində geosiyasi dinamika anlayışını elmə daxil etmiş, siyasətin qlobal, milli-dövlət və lokal məkan səviyyələrini üzvü şəkildə əlaqələndirərək Vallerstaynın "dünya-sistem" yanaşmasını dərinləşdirmişdir.

Təhqütblü dünya – SSRİ-nin soyuq müharibədəki məğlubiyyətinədən sonra ABŞ-ın dünyadakı üstünlüyünün geosiyasi modeli.

Tətbiqi geosiyasət – Regional problemlərin həlli zamanı geosiyasi texnologiyaların tətbiq edilməsi.

Totalitarizm (latınca: totalis -tam, cəm) – Cəmiyyəti hakim elitaya (rəhbərə və ya fürerə) tam tabe edən zorakı siyasi hakimiyyət sistemi. Cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə nəzarət edən avtoritar dövlət forması.

Toynbi Arnold (1889-1975) – İngilis tarixçisi və sosioloqu, fəlsəfə tarixinin "sütunlarından " biri, tarixi inkişaf nəzəriyyəsinin müəllifi. 12 cildlik "Tarixin dərki" (1934-1961) əsərində bəşəriyyətin vahid tarixinin olmasını inkar edir. Alim mədəniyyətlərin zaman-məkan təmaslarının sosial və psixoloji nəticələrini təhlil edərək, "Çağırış və Cavab" sivilizasiya nəzəriyyəsini irəli sürmüşdür. O, tarixin dərkinə insanın özünü dərk etməsi prosesi kimi izah etmişdir.

Transformasiya (tranzit) dövrü – Müasir beynəlxalq münasibətlərin xarakteristikası. İkiqütblü dünya nizamından qloballaşmanın ziddiyyətli prosesləri ilə müşayiət olunan yeni sistemə keçid, dəyişiklik, çevrilmə.

Transmilli korporasiyalar (TMK) – Dünya təsərrüfatının karkasını təşkil edən beynəlxalq işgüzar birliklər. TMK-ların böyük əksəriyyəti ABŞ, Avropa və Yaponiya mənşəlidir. İri TMK-ların əksəriyyəti

çoxdan milli biznes sərhədlərindən kənarında fəaliyyət göstərir. İqtisadi gücünə görə TMK-lar dövlətlərin çoxundan üstündür. Məsələn, istehsal etdiyi məhsulun həcminə görə Yaponiyanın "Mitsubişi" korporasiyası dünyanın cəmi 21 ölkəsindən geri qalır.

Transsərhəd əməkdaşlığı – Dövlətlərin sərhəd ərazilərinin dinc iqtisadi inteqrasiya forması. Avropada geniş yayılmışdır.

Trumen doktrinası – ABŞ-ın soyuq müharibəyə rəvac vermək istiqamətində atdığı ilk əməli addım. ABŞ prezidenti Harri Trumen 1947-ci il martın 12-də konqresdəki çıxışında "kommunist təhlükəsinin" artığını bəyan etmiş, Yunanıstan və Türkiyəyə əhəmiyyətli maliyyə yardımını göstəriləcəyini bildirmişdi.

Ukrayna. Geosiyasi kod. – Müstəqillik illərində nüvə dövləti statusunu itirmiş Cənub-Şərqi Avropa dövləti. Ukrayna orta inkişaf etmiş ölkədən dünya siyasətinin və iqtisadiyyatının marginalına çevrilmişdir.

Üçtərəfli Komissiya – Qərbin strateji planlaşmasını həyata keçirən beynəlxalq mondialist təşkilat. 1973-cü ildə Amerika Xarici Əlaqələr Şurası tərəfindən yaradılmışdır. Məqsədi ABŞ başda olmaqla, Amerika, Avropa və Asiya-Sakit okean regionunun maliyyə-siyasi oliqarxiyasını birləşdirmək əsasında yeni dünya düzəninə qurulmasıdır. Z.Bjezinskinin rəhbərliyi altında ABŞ-ın başçılıq etməli olduğu yeni dünya nizamının bir neçə variantı hazırlanmışdır. Onlardan biri konvergensiya ideyasıdır.

Üçüncü dünya (Cənub) – Geosiyasi Cənuba aid olan zəif inkişaf etmiş dövlətlər. 1955-ci ildə Banduq konfransında inkişaf etməkdə olan ölkələrin Şimala alternativ olan hərəkəti yaradıldı. Beləliklə, Cənub dünya nizamının yeni elementi kimi çıxış etməyə başladı. İkiqütblülüyün əvəzinə üçqütblülük təklif edilirdi: Qərb-Şərq -Cənub.

Ümumavropa iqtisadi məkanı – Avropa Birliyi və Rusiyanın geostrateji tərəfdaşlığına əsaslanan yeni iqtisadi nizam konsepsiyası. Bu bipolyar modelin məqsədi iqtisadi münasibətləri tədricən yaxşılaşdırmaq və liberallaşdırmaqdır.

Ümumdünya sui-qəsd nəzəriyyəsi – Bu nəzəriyyə daha çox masonları, bolşevikləri və yəhudiləri nəzərdə tutur, reallıqda isə dünya si-

yasətinə təsir göstərə bilən böyük lojaların və oliqarx klublarının fəaliyyətində təzahürünü tapır.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) – Tarif və Ticarətə Dair Baş Sazişin varisi. 1994-cü il dekabrın 8-də təsis olunmuşdur. ÜTT-yə dünyaya ticarətinin 96 faizinə nəzarət edən 145 ölkə daxildir. Qlobalizmin və transmilli korporasiyaların dayaqlarından biri olan ÜTT-nin fəaliyyəti beynəlxalq ticarətin liberallaşmasına yönəlmişdir.

Ümumi bazar – Bir neçə dövlətin vahid iqtisadi məkanı. Bu məkanda birliyə üzv olan ölkələr arasında sərbəst və məhdudiyyətsiz yer dəyişmə imkanları təmin edilir.

Vallerstayn İmmanuel – ABŞ mütəfəkkiri, tarixçisi, sosioloqu və iqtisadçısı. Dünya siyasətinə və iqtisadiyyatına dair əsərlərin, o cümlədən "Müasir dünya sistemi" (1974), "Dünya kapitalist iqtisadiyyatı" (1979) və s. kitabların müəllifidir. Dünya sistemləri nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır.

Varşava Müqaviləsi Təşkilatı (VMT) – 1955-ci il mayın 14-də Avropanın 8 sosialist dövləti tərəfindən yaradılmış hərbi-siyasi təşkilat. Yeni hərbi blokun yaradılması Avropanın geosiyasi parçalanmasını və NATO ilə qarşıdurmanı daha da gücləndirdi. 1991-ci il iyulun 1-də Praqada VMT-nin fəaliyyətinin dayandırılması haqqında protokol imzalandı.

Vaşinqton konsensusu – XX əsrin sonlarından etibarən Beynəlxalq Valyuta Fondu və digər beynəlxalq maliyyə qurumları tərəfindən qeyri-Qərb dövlətləri üçün həyata keçirilən dünya iqtisadi nizamı layihəsi. Layihənin əsasında iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə dair "köhnəlmiş" Keyns modelinin neoliberal monetarist modellə əvəzlənməsi dayanır. Monetarizm siyasəti milli bazarların transmilli kapital üçün maksimum açıq olmasını nəzərdə tutur. Bu siyasətin həyata keçirilməsi transmilli şirkətlərin və "qızıl milyard" ölkələrinin mənafeyi naminə dünya sərvətlərinin yenidən bölüşdürülməsi prosesini sürətləndirməyə imkan verdi. Şərqi Avropa ölkələrinin bir sıra tanınmış iqtisadçıları Vaşinqton konsensusu modelinin tətbiqinə qarşı çıxış etdilər. Çünki həmin siyasət dövlətin iqtisadiyyatdan kənarlaşdırılmasına və iqtisadiyyatın

kriminallaşmasına gətirib çıxarırdı.

Vesternləşmə (qərbləşmə) – Qərb dəyərlərinin bütün dünyada yayılması. Vesternləşmə digər sivilizasiyaların sosiomədəni müxtəlifliyini azaldır, məkan (vətən) hissini zəiflədir.

Veymar perspektivi – Hitlerin hakimiyyətə gəlməsi ərəfəsində Almaniya formalaşmış mühitin təkrar olunması təhlükəsi. Almaniyanın Birinci Dünya müharibəsindəki məğlubiyyətindən sonra yaranmış Veymar Respublikasında əhali ölkənin imperiya statusunu və keçmiş əzəmətini itirməsinə görə dərin xiffət keçirir, iqtisadi tənəzzüldən və işsizlikdən əziyyət çəkirdi. Nəticədə 1932-ci ildə keçirilmiş parlament seçkiləri zamanı Hitlerin başçılıq etdiyi Alman Nasional-Sosialist Fəhlə Partiyası böyük üstünlük qazanaraq demokratik yolla hakimiyyətə gəldi. 1933-cü il yanvarın 30-da prezident Hindenburg qalib gəlmiş nazi partiyasının liderinə yeni hökuməti formalaşdırmağı təklif etdi. Bu hadisələr dünyanın sonrakı inkişafı üçün çox ağır nəticələrə gətirib çıxardı.

Vyetnam müharibəsi (1963-1973) – ABŞ-ın Cənub-Şərqi Asiyada kommunizmə qarşı geosiyasi plasdarm yaratmaq uğrunda apardığı uğursuz müharibə. Vyetnam müharibəsində üst-üstə 9 milyonadək ABŞ hərbi qulluqçusu iştirak etmişdi. Müharibə illərində milyonlarla vyetnamlı ilə yanaşı, 60 min amerikalı həlak olmuş, 300 min nəfərdən çox hərbi isə yaralanmışdı. Bu rəqəmlər ABŞ-ın Birinci Dünya müharibəsindəki itkilərindən daha çoxdur. Vyetnam müharibəsi ABŞ tarixində ən ağır hərbi əməliyyatlardan biri oldu. 1973-cü il yanvarın 27-də Parisdə müharibənin dayandırılması və sülhün bərpa olunması haqqında saziş imzalandı.

Yalta (Kırım) konfransı (4-11 fevral 1945-ci il) – İkinci Dünya müharibəsi zamanı ABŞ, SSRİ və Böyük Britaniya hökumət başçılarının ikinci görüşü. Müttəfiqlərin Almaniya ilə bağlı ümumi məqsədləri elan edilmiş, Polşa və Yuqoslaviya məsələləri, SSRİ-nin Yaponiyaya qarşı müharibədə iştirakı, Kuril adalarının SSRİ-yə verilməsi şərtləri müzakirə edilmişdir. Yalta konfransında Sovet İttifaqı dağılana qədər mövcud olmuş dünya nizamının əsası qoyulmuşdur.

Yalta sülhü – Müttəfiqlərin Almaniya, İtaliya və Yaponiya üzərində qələbəsindən sonra yaranmış dünya nizamı (Bax: Yalta konfransı)

Yaponiya. Geosiyasi (geoiktisadi) kod – Dünyanın iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ikinci böyük dövləti. Dünya istehsalında onun payı 10%-dir. Asiya – Sakit okean regionunda yüksək texnologiyalar dövrünə ilk qədəm qoymuş postindustrial ölkə. Məhdud enerji və digər təbii ehtiyatlara malik olan Yaponiya XX əsrin ikinci yarısında zəhmətsevərlik və inkişafın yüksək templərinin nümunəsinə çevrilmişdir. Yaponiya ABŞ-ın himayəsi altındadır və regionda ağalığa can atır.

Yaponiya. Sivilizasiya kodu – Gündoğar ölkə milli ənənələrə söykənərək rifaha nail olmuşdur. Yaponlar dindar deyillər, onların çoxu özünü həm sintoist, həm buddist, həm də xristian hesab edir. Yaponlar məqsədəuyğun olanı ədalətli sayırlar. Sabitliyə, tarazlıq vəziyyətinə və sosial bərabərliyə can atmaq, səy göstərmək və ifrata varmamaq onların əsas cəhətləridir. Yaponiyada həm çox varlılar, həm də çox kasıblar azdır. Menecment yaponların kollektivizminə əsaslanır. Firmada işləyən insanlar arasında münasibətlər bir ailənin üzvləri arasındakı münasibətlər kimi qurulur. Yaponiya, demək olar ki, birmillətli pragmatik ölkədir.

Yeni avrasiyaçılıq – Etnogenezin passionar nəzəriyyəsinin banisi, Rusiya tarixçisi və coğrafiyaşünas alimi Lev Qumilyovun əsərlərində inkişaf etdirilmiş "köhnə" avrasiyaçıların ideyaları. Bu təlim Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Rusiya geosiyasi fikrinin yeni avrasiyaçılıq istiqamətinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir.

Yeni qərbçilik – 1990-cı illərin əvvəllərindəki Rusiya geosiyasətinin istiqaməti. Bu təlim Şərqi Avropada dağıdıcı rol oynadı, "qanuni elitanı" hakimiyyətə gətirdi, cinayətkar-korrupsiyaya bulaşmış demokratiyaların bərqərar olmasına kömək etdi.

"Yeni kurs" – ABŞ-da 1929-1933-cü illərin iqtisadi böhranının nəticələrini aradan qaldırmaq məqsədilə həyata keçirilən islahatlar. Prezident F.Ruzvetin adı ilə bağlı olan "yeni kurs" azad bazar klassik modelindən dövlət-inhisarçı kapitalizminə keçidlə səciyyələndirdi. "Yeni kurs" kütləvi işsizliyə son qoymağa və iqtisadiyyatı canlandırmağa im-

kan verdi. Opponentlər "yeni kursu" "kommunizm reseptlərinə" əsaslandığına görə tənqid edirdilər. Prezident Ruzvelt kapitalist sisteminin əsaslarına toxunmadan onu islah edə bildi. Sonralar Den Syaopin Çində "kapitalizm reseptlərindən" istifadə etməklə, kommunist sisteminin analogi islahatını həyata keçirdi.

"Yeni sağlar" – XX əsrin 60-70-ci illərində Avropada geosiyasi cərəyan. Bu cərəyan ideya cəhətdən müharibəyəqədərki alman geosiyasətçilərinin – kontinentalistlərin konsepsiyaları ilə bağlıdır. Onlar gələcəyi böyük məkanlarda və həm atlantizmə, həm də mondializmə qarşı dayanmağa qadir olan Avropa "Federal imperiyası"nda görürdülər. Fransa prezidenti, "kontinentalist" general Şarl de Qoll ölkəsinin NATO-dan çıxmasına nail olmuş, Almaniya və SSRİ ilə əlaqələri möhkəmləndirmişdi. O, gələcəkdə "Atlantik okeanından Urala qədər uzanan Avropa" yaratmağı planlaşdırırdı.

Belçikalı Jan Tiriər özünü Haushoferin şagirdi və davamçısı elan etmiş, "nasional-bolşevik" adlandırmışdı. O, "Vladivostokdan Dublinə qədər Avrosovet imperiyası" layihəsi ilə çıxış etmişdi. J.Tiriər Qərbi-Avraziya ikiqütblü geosiyasi dünyasında üstünlüyü sovet sosializminə verirdi. "Yeni sağların" və nasional-bolşeviklərin tərəfdarı kimi çıxış edən Avstriya alimi, general Yordis Fon Loxauzen kontinental Avropanın talassokratiyanın təsiri və nəzarəti altından çıxarılmasını zəruri hesab edirdi. O, bir neçə ölkə arasında bölünmüş tarixi Prussiya da daxil olmaqla, bütün Almaniya torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda çıxış edirdi. Generalın fikrincə, paytaxtı Berlində deyil, Keniqsberqdə yerləşməli olan birləşmiş Almaniya anqlo-sakson talassokratiyasına qarşı mübarizədə Rusiya ilə sıx ittifaqa girməlidir.

"Yeni sosial- demokratlar" – Dövlət kollektivçiliyi ilə neoliberal fərdiyyətçilik arasında orta yol olan "üçüncü yolun" tərəfdarları kimi çıxış edirlər. Bu yolda cəmiyyət və fərd deyil, insanlar arasındakı münasibətlər (kommunikasiyalar) əsas sosial element olur. Xüsusi mülkiyyətin formalarına münasibət dəyişir. Fiziki və maliyyə kapitalı ilə yanaşı, bilik, ideya və yaradıcı əməklə ölçülən intellektual sərvətin rolu artır.

"Yeni sosializm" – Vətəndaş cəmiyyətinin inkişafının "üçüncü yolu" nəzəriyyəsi. XX əsrdə Qərb sosial-demokratiyası sosialist ictimai quruluşuna keçid şüarından imtina etdi. Sosial ehtiyaclara və digər xeyriyyə məqsədlərinə yönəlmiş nəhəng xərclər dövlət büdcələri üçün ağır yükə çevrilmişdi. Əhalinin qocalması və mühacirlərin axını ilə əlaqədar sosial təminat, pensiyalara və səhiyyəyə çəkilən xərclərin miqdarı qat-qat artmışdı. Buna görə əməyə yeni yanaşma formalaşmağa başladı. "İşləməyən dişləməz" – deyim "İşləməyən müavinət almaz"- deyim ilə əvəz edildi.

Yer nomosu – K.Şmittin geosiyasi konsepsiyası. Dünya nizamının təşkili ilə dövlətin sosial-hüquqi quruluşunun xüsusiyyətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqənin qanunauyğunluğunu əks etdirən təlim. İlk "nomos" planetar təfəkkürün hələ formalaşmadığı, hər bir azsaylı xalqın özünü dünyanın mərkəzi hesab etdiyi Böyük coğrafi kəşflər dövrünə qədər mövcud olmuşdur. Böyük coğrafi kəşflərdən sonra planeti öz aralarında bölmüş avropalılar ikinci "nomosun" əsasını qoymuşlar. Birinci Dünyaya müharibəsindən sonra yer üzünü Qərb və Şərqə parçalayan üçüncü "nomos" yarandı. Qitə və Dəniz dünyası arasında "soyuq" və "isti" qarşılıqlı əlaqə başladı. Qitə və Dəniz arasındakı tarazlıq pozularsa, böyük sivilizasiya fəlakəti baş verə bilər. Sivilizasiya kökündən ayrılarsa, bu ehtimal daha da artar.

İstifadə olunmuş ümumi ədəbiyyat və informasiya resursları

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, 1998.
2. "Azad Ev". Minilliyin çağırışı. Bakı, 2002.
3. Abdullayev M. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (XX əsr. II hissə. 1945-2000-ci illər). Bakı, 2000.
4. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992.
5. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, 2005.
6. Həsənov Ə.M. Heydər Əliyev Azərbaycanın xarici siyasət strategiyasının yaradıcısıdır // Heydər Əliyev yolu: Azərbaycan inkişafın yeni mərhələsində. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2007.
7. Həsənov Ə.M. Heydər Əliyevin xarici siyasətində nəqliyyat-kommunikasiya və enerji dəhlizləri məsələsi // Heydər Əliyev ideyaları: XXI əsrdə Azərbaycanın inkişaf yolu. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2009.
8. Həsənov Ə.M. Azərbaycan və ATƏT. Bakı, 1997.
9. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993.
10. Həsənov C. SSRİ-Türkiyə: Soyuq müharibənin sınaq meydanı. Bakı, 2005.
11. Hacıyeva A. Beynəlxalq münasibətlər tarixi (1871-1919-cu illər). Dərs vəsaiti. Bakı, 2001.
12. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
13. Rəsulzadə M.Ə. Bolşeviklərin Şərq siyasəti. Bakı, 1994.
14. Mahmudov Y.M. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 1996.
15. Mehdiyev R. Azərbaycan: Qloballaşma dövrünün tələbləri. Bakı, 2005.
16. Mehdiyev R. Yeni siyasət: inkişafa doğru. İki cildə. Bakı, 2008.
17. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı, 1996.
18. Qasımov M. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti. (1914-1918-ci illər). 3 hissədə. Bakı, 2000, 2001-2004.

19. Qasimov M. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). Bakı, 1998.
20. Qasımlı M. SSRİ-Türkiyə münasibətləri (Türkiyədə 1960-cı il çevrilişindən SSRİ-nin dağılmasınadək). I-II cild. Bakı, 2007, 2009.
21. Məmmədov A.S. Beynəlxalq münaqişələr. Bakı, 2000.
22. Məmmədov C.A. Geosiyasət. Qısa mühazirə kursu. Bakı, Mütərcim, 2005.

Türk dilində

1. Avrasyada Türk jeopolitiği. Ankara, 2009
2. Armaoğlu F. 20 Yüzyıl siyasi tarihi (1914 -1980). Ankara, 1989.
3. Armaoğlu F. 20 Yüzyıl siyasi tarihi (1980 -1990). Ankara, 1991.
4. Arslan Bulut. Küresel Haçlı Seferi. Ankara,2005
5. Ali Külebi. Altüst olan Stratejik öngörülür ve Türkiye. Ankara, 2007.
6. Ahmet Davutoğlu. Stratejik Derinlik. Türkiye,nin uluslararası konumu. Ankara, 2008.
7. Baskın Oran. Türk dış politikası. Kurtuluş savaşından bugüne. Olgular, belgeler, yorumlar (Cilt I. 1919-1980). İstanbul, 2002.
8. Bilqe S. Milletlerarası politika. Ankara, 1966.
9. Bilqe S. Türkiye-Sovietler Birliyi ilişkileri (1920-1964). Ankara, 1992.
10. Bugünden yarına Türk dünyasında Stratejik bakış. İstanbul, 2008
11. Celalettin Y. Jeopolitik ve Strateji // <http://www.turksam.org>.
12. Ersanlı B. Bağımsızlığın ilk yılları. Ankara, 1994.
13. Kaynak M. Büyük Ortadoğu projesi ve Türkiye üzerine stratejik analizler. İstanbul, 2005.
14. Makovski A., Sayari S. Türkiyenin yeni dünyası. Türk dış politikasının değişen dinamikleri. İstanbul, 2002.
15. Mehmet A. "Avrasyaçı Yıkışımın Türkiye Çeşitlenmeleri ve Türk dünyasının Geleceği. Bağımsızlıklarının Onuncu Yılında Türk Cumhuriyetleri. İstanbul, 2002.
16. Mehmet E. "Küresel güc mücadelesinde Avrasya Jeopolitiği ve Avrasyaçılık //Stratejik analiz , 2005, aprel, №60.
17. Mert Bilgin. Avrasya Enerji savaşları. İstanbul, 2005.
18. Necati G. Turançılıq Tarihinin kaynakları. İstanbul, 1999.
19. Həməzə E. Türk inkilab tarihi, Ankara, 1990.

20. Gönlübol M., S. Sap. Atatürk ve Türkiyenin dış politikası (1919-1939). İstanbul, 1963.
21. Gönlübol M., S. Sap. Olaylara türk dış politikası (1819-1965). Ankara, 1968.
22. Gürün K. Türkler və Türk devletleri tarihi. İstanbul, 1981.
23. Güvenc B. Avrupa ve Türkiye ilişkilerinin tarihi kaynakları. Gelişmesi ve bugünkü sorunları. Ankara, 1999.
24. Saray M. Azerbeycan türkleri tarihi. İstanbul, 1993.
25. Fatih Al. Rusya ve Türkiyede Avrasyaçılık. İstanbul, 2009.
26. Fukuyama F. Devlet inşası. 21 Yüzyılında dünya düzeni və yönetim. İstanbul, 2005.
27. Suatt İ. Türkiyenin Jeopolitik Konumu ve Türk Dünyası. Ankara, 1999.
28. Suat İ. Türklerin jeopolitiği ve avrasiyaçılıq. Ankara, 2005.
29. Türkdoğan Orhan. Türk Tarihinin Sosyolojisi. İstanbul.2003.
30. Uçarol R. Siyasi tarih (1789-1999). İzmir, 2000.
31. Üçök C. Siyasi tarih. Ankara, 1961.
32. Ümit. Türkiye və Avrupa entegrasyonu. Ankara, 1995.
33. Yavuz G. Y.."Böyük Ortadoğu". İstanbul, 2004.

Rus dilində

1. Адамишин А. На пути к мировому правительству // Россия в глобальной политике, 2002, №1.
2. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (Документы и материалы). Баку, 1998.
3. Актуальные проблемы современности и истории. М, 1998.
4. Античная Греция. М., 1983.
5. Арбатов А.Г. Национальная безопасность России в многополярном мире // Вестник РАН, 2000, №11.
6. Артхашастра, или наука политики. М., 1993.
7. Аристотель. Сочинения. Т.4. М., 1981.
8. Ашенкамф Н.Н., Погорельская С.В. Современная геополитика. М., 2005.
9. Аристотель. Политика. Афинская полития. М., Мысль, 1997.
10. Бабурин С.Н. Российский путь: становление российской геополитики накануне XXI в. М., АНКО, 1995.

11. Балуев Д.Г. Информационная революция и современные международные отношения. Нижний Новгород, 2001.
12. Барановский В.Г. Политическая интеграция в Западной Европе. Некоторые вопросы теории и практики. М., 1988.
13. Барановский В.Г. Международные организации как механизмы регулирования международных отношений. М., 2000.
14. Бажанов Е.П. Современный мир. М., 2004.
15. Бердяев Н.А. Судьба России. М., Изд-во МГУ, 1990.
16. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и ее геостратегические императивы. М., 1998.
17. Бжезинский З. Выбор: Мировое господство или глобальное лидерство. М., 2004.
18. Бек У. Что такое глобализация? М., 2001.
19. Бешлос М.Р., Тэлботт С. На самом высоком уровне: закулисная история окончания "холодной войны" (пер. с англ.). М., 1994.
20. Ближний Восток: история и современность. М., 1997.
21. Брук С.И. Население мира. М., 1986.
22. Боннар А. Греческая цивилизация: Пер. с фр. М., Искусство, 1995.
23. Васильев Л.С. Проблемы генезиса китайской мысли (формирование основ мировоззрения менталитета). М., Наука, 1989.
24. Василенко И.А. Геополитика современного мира. М., Гардарики, 2006.
25. Вандам А.Е. Наше положение. Геополитика и геостратегия. М., 2002
26. Валлерстайн И. Анализ мировых систем и ситуация в современном мире. СПб., 2001.
27. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетарное явление. М., Наука, 1977.
28. Володин А.Г., Широков Г.К. Глобализация: начала, тенденции, перспективы. М., 2002.
29. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М., Логос, 1998.
30. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. М., Международные отношения, 2003.

31. Гасанов А.М. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. Учебник. Баку, Шарк, 2007.
32. Гасымлы М. СССР-Турция: от нормализации отношений до новой холодной войны (1960-1979 гг.). М., 2008.
33. Гасымлы М. Турция-СССР: от переворота до распада. 1980-1991. М., 2010.
34. Гегель Г.В. Лекции по философии и истории. СПб., 1993.
35. Гегель Г.В. Наука логики. В 3-х томах, Т.1, М., Мысль, 1970.
36. Геополитика. Антология. М., Культура, 2006
37. Геродот. История. Ленинград, 1972.
38. Глобализация: человеческое измерение. М, 2002.
39. Гомеров И.Н. Государство и государственная власть: предпосылки, особенности, структура. М., 2002.
40. Грани глобализации: Трудные вопросы современного развития. М., 2002.
41. Гражданская политика. Мир политической мысли: Хрестоматия по политологии. СПб., 1993.
42. Гумилев Л.Н. Ритмы Евразии, М., Прогресс, 1993.
43. Гумилев Л.Н. От Руси к России. М., Экспресс, Прогресс, 1992.
44. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Л., Гидрометеоздат, 1990.
45. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. М., 1991.
46. Дергачев В.А. Глобальная геэкономика. Киев, 2000.
47. Дергачев В.А. Геополитика. М., ЮНИТИ, 2004.
48. Дергачев В.А. Геополитика. Киев, ВИРА-Р, 2000.
49. Дергачев В.А. Геэкономика. Современная геополитика. Киев, ВИРА-Р, 2002.
50. Дебидур А. Дипломатическая история Европы от Венского до Берлинского конгресса. 1814-1878 (пер. с французского). М., 1997.
51. Дипломатический словарь. В 3-х тт. Изд.4-ое. Москва, 1985.
52. Джеймс П., Мартин Д. Все возможные миры: история географических идей. М., 1988.
53. Дрейер О.К. Глобальные проблемы и "третий мир". Общемировые и региональные процессы развития. М., 1991.

54. Дробот Г.А. Роль международных организаций в мировой политике: основные теоретические подходы // Вестник Московского Университета: сер.18. Социология и политология, 1999, №1.
55. Дугин А.Г. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством. М., АРКТОГЭЯ-центр, 2000.
56. Дугин А.Г. Консервативная революция. М., 1994.
57. Эжиев И.Б. Геополитика Каспийского региона. -М., Андалус, 2007.
58. Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. М., Международные отношения, 2003.
59. Желтов В.В., Желтов М.В. Геополитика: история и теория. М., 2009.
60. Желтов В.В., Желтов М.В. Глобализация. Кемерово, 2007.
61. Желтов В.В., Желтов М.В. Политическая социология. Кемерово, 2006.
62. Жизнин С.З. Основы энергетической дипломатии. В 2-х тт. М., 2002.
63. Жириновский В.В. Очерки по геополитике. Псков, 1997.
64. Зеркин Д. Основы конфликтологии. Ростов на Дону, 1998.
65. Зенгер Х. Стратегемы. О китайском искусстве жить и выживать. М., 1995.
66. Зубов А. Геополитическое будущее Кавказа // Знамя, 2000, №4.
67. Зюганов Г. География победы. Основы российской геополитики. М., 1998.
68. Зюганов Г.А. Россия – Родина моя. М., 1998.
69. Зенковский В.В. Русские мыслители и Европа. М., 1997.
70. Ильин И.А. Наши задачи. Т.2. М., 1993.
71. Информационные вызовы национальной и международной безопасности. Под ред. Ю.В. Федорова. М., 2002.
72. Иноземцев В. Британская империя и современная геополитика // МЭ и МО. – 2003, №8.
73. Исаев И.А., Золотухин Н.М. История политических и правовых учений России. XI-XX вв. – М., 1995.
74. Эмир-Ильясова Э.И. Азербайджан в системе международных отношений. Баку, 2000.

75. Каграманов Ю. Ислам, Россия и Запад // Новый мир. 2001, № 7.
76. Казанцев Ю.И. Международные отношения и внешняя политика России (XX век). Ростов-на-Дону, 2002.
77. Карло Ж., Савона М. Геоэкономика. М., 1997.
78. Кастельс М. Информационная эпоха. М., 1999.
79. Кеннеди П. Вступая в XXI век. М., 1997.
80. Кейган Р. Сила слабости // Внешняя политика нового века, 2002.
81. Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика. К дипломатии для XXI века. М., 2002.
82. Классика геополитики XX век. – М., АСТ, 2003.
83. Крымская (Ялтинская) конференция трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. М., 1979.
84. Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. М., Аспект-Пресс, 2005.
85. Коваленко И.И. Международные неправительственные организации. М., 1976.
86. Крылов Н.Б. Принципы участия государств в системе ООН. М., 1986.
87. Кувалдин В.Б. Национальное государство в эпохи глобализации // Свободная мысль – XXI, 2000, №1.
88. Кузьменко И. Геополитика Святой Руси // Третий мир, 1994, № 1.
89. Кулагин В.М. Формирование новой системы международных отношений // Современные международные отношения. М., 2004.
90. Кулиев Дж. К истории образования второй республики Азербайджана. Баку, 1997.
91. Лебедева М.М. Мировая политика. М, 2001.
92. Марниченко А.И. Геополитика М., 2009.
93. Маккиндер Х.Дж. Географическая ось истории // Политическая история, 1995. №5.
94. Маккиндер Х.Дж. Географическая ось истории // Геополитика: Антология, М., 2006.
95. Медведев Ж., Медведев Р. Неизвестный Сталин. М., Права человека, 2001.
96. Мельвиль А.Ю. Демократические транзиты. Теоретико-методологические и прикладные аспекты. М., 1999.
97. Мельвиль А.Ю. Становление транснациональной политической

- среды и "волны" демократизации // Современные международные отношения и мировая политика. М. 2004.
98. Международные отношения и борьба идей. М., 1981.
99. Международные отношения: теории, конфликты, организации. Москва, 2004.
100. Мехтиев Р.Э. Межнациональные отношения на исходе XX столетия. Баку, 1995.
101. Мехтиев Р.Э. Азербайджан: вызовы глобализации. Баку, 2004.
102. Мехен А. Влияние морской силы на историю: 1660-1783. М., АСТ, 1941; СПб., Terra Fantastika, 2002.
103. Мечников Л.И. Цивилизация и великие реки. М., 1995.
104. Милютин Д.Л. Критические исследования значения военной географии и военной статистики // Русский геополитический сборник. 1997, №2.
105. Мировая политика и международные отношения на пороге третьего тысячелетия. Под ред. М.М. Лебедевой. М., 2002.
106. Михайлов Т.А. Эволюция геополитических идей. М., 1999.
107. Монтескье Ш. Избранные произведения. М., 1995.
108. Моравецкий В. Функции международной организации. М., 1976.
109. Морозов Е.Ф. Последний фельдмаршал. Русский геополитический сборник. М., 1966, №2.
110. Мухаев Р.Т. Геополитика. М., 2007.
111. Мудрецы поднебесной. Симферополь, 1998.
112. Нартов Н.А. Геополитика: Учебник. М., ЮНИТИ, 2004; 2007.
113. Нартов Н.А., Нартов В.А. Геополитика. М., 2007.
114. Немова Л.А. Глобализация: некоторые аспекты воздействия на экономику Канады // США – Канада: Экономика, политика, культура, 2000, №5.
115. Нешатаева Т.Н. Международные организации и право. М., 1998.
116. Основы евразийства. – М., АРКТОГЕЯ-ЦЕНТР, 2003.
117. Орлов А. Тайная битва сверхдержав. М., 2000.
118. Очерки теории и политического анализа международных отношений. М., 2002
119. Петров В.Л. Геополитика России. М., 2003.
120. Перегудов С.П., Семенов И.С. Корпоративное гражданство, как новая форма отношений бизнеса, общества и власти. М., 2006.

121. Поздняков Э.А. Геополитика. М., Прогресс-Культура 1995.
122. Плешаков К.В. Геополитика в свете глобальных перемен // Международная жизнь, 1994. №10.
123. Протопов А.С., Козьменко В.М., Елманова Н.С. История международных отношений и внешней политики России (1648-2000). М., 2003.
124. Россия морей .М., Институт ДИДИК, 1997.
125. Савицкий П.Н. Геополитические основы евразийства. М., 2002.
126. Савицкий П.Н. Степь и оседлость // Континент Евразия. М., 1977.
127. Савицкий П.Н. Географический обзор России-Евразии // Континент Евразия. М., Аграф, 1997.
128. Савицкий П.Н. Континент-океан. М., 1997.
129. Санистебан Л.С. Основы политической науки. М., 1992.
130. Секистов В.А. Война и политика. М., 1970.
131. Семенов Тянь-Шанский В.П. О могущественном территориальном владении применительно к России. СПб., 1915.
132. Семенов Тянь-Шанский В.П. Географические соображения о расселении человечества в Евразии и о прародине славян. СПб., 1916.
133. Семенов Тянь-Шанский В.П. Район и страна. М., 1928.
134. Сендеров В.А. Евразийство – миф XXI века? // Вопросы философии, 2001, №4.
135. Солоневич И.Л. Народная монархия. М., 1991.
136. Современные международные отношения и мировая политика. Под ред. А.В. Торкунова. М., 2004.
137. Сорос Дж. Кризис мирового капитализма. ИНФРА, М., 1993.
138. Стиглиц Дж. Глобализация: тревожные тенденции. М., 2004.
139. Стратегия в области национальной безопасности США от 20 сентября 2002 г.// ИТАР-ТАСС. Компас, 2002. № 41, 10 октября.
140. Страбон. География. М., 1994.
141. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании. М., 1978.
142. Тихонравов Ю.В. Геополитика. М., ИНФРА-2000.
143. Тойнби А. Дж. Постигание истории. М., Прогресс, 1991.
144. Трубецкой Н.С. Об идее – правительнице идеократического государства // история, культура, язык. М., Прогресс, 1995.

145. Трубецкой Е.Н. Смысл жизни. М., Республика, 1994.
146. Трубецкой Е.Н. Старый и новый национальный мессианизм. //Очерк русской философии и истории. Москва, 1994.
147. Тузиков А.З. Основы геополитики. М., 2004.
148. Туровский Р.Ф. Политическая география. М., 1999.
149. Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии, 1990, № 3
150. Фукидид. История. Ленинград, 1981.
151. Ферро М. Запад и Советская революция (1917-1985) // МЭИМО, 1991, №9.
152. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций: Пер. с англ. М., АСТ, 2003.
153. Хантингтон С. Третья волна: Демократизация на исходе XX века. М., 2003.
154. Хаусхофер К. О геополитике. Работа разных лет. М., Мысль, 2001.
155. Хореев Б.С. Очерки геоглобалистики и геополитики. М.,1997.
156. Холодная война. 1945-1963 гг. Историческая ретроспектива. М., 2003.
157. Черчилль У. Вторая мировая война. В 3-х книгах. М., 1991.
158. Цинбурский В.Л. Остров России. Перспектива российской геополитики// Полис, 1993, №5.
159. Цинбурский В.Л. Земля за Великим Лимитрофом // Бизнес и политика, 1995, №9.
160. Цицерон. Диалоги. М., 1994.
161. Цыганкова П.А. Международные экономические организации. Справочник. М., 1995.
162. Якунин В.И., Зеленов Е.И., Зеленева И.В. Российская школа геополитики. Санкт-Петербург. 2008.
163. Уткин А. И. Мировой порядок XXI века. М., 2001.
164. Шаран П. Сравнительная политология. Ч.1-2. М., 1992.
165. Шацилло К.Ф. От Портсмутского мира к первой мировой войне. Генералы и политика. М., 2000.
166. Шмитт К. Новый "homo" земли // Элементы, М., 2000.

167. Шмит К. Планетарное напряжение между Западом и Востоком и противостояние Земли и Моря // Элементы. М., 1996, 1997, №8.
168. Шреплер Х.А. Международные организации. Справочник. М., 1995.
169. Шреплер Х.А. Международные экономические организации. Справочник. М., 1997.

İngilis dilində

1. After the Soviet Union. From Empire Nations. N.Y.- L., 1992.
2. Durch William J. (ed). Peacekeeping, American Politics and Uncivil Wars of the 1999 s., N.Y., 1996.
3. Cooper R. Is there a New World Order?//Prospects for Global Order. Vol.2. London, 1993.
4. Friedman Th.L. The Lexus and the Olive Tree. N.Y., 1999.
5. Jackson R. Quasi-states, Sovereignty, International Relations and the Third World. N.Y. 1990.
6. Jackson R. International Relations and the Third World. N.Y., 1990.
7. Gilpin R. War and Change in World Politics. Cambridge. N.Y., 1981.
8. New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations. Cambridge. 1997
9. Many Globalizations: Cultural Diversity in the Contemporary World. P.L. Berger, S.P. Huntington (eds.). Oxford, N.Y., 2002.
10. Miller L. Global Order: Values and Power in International Politics. Boulder, Co, 1994.
11. Mackinder H. Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction. Washington, 1996.
12. Mackinder H. Demokratik ideals and Reality. N.Y., 1962.
13. Mackinder H. J. The round-world and winning of peace. London. 1943.
14. Nations in Transit 2002: Civil Society, Democracy, and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States. New Brunswick. №5, 2002.
15. Russet B., Stark H., Kinsella D. World Politics: The Menu for Choice. Sixth edition. Boston, N.Y., 2000.

16. Spiro P. New Global Communities Nongovernmental Organizations in the International Decision-Making Institutions Quaterly. Hiver, 1995.
17. Spykman N/ Americas Strategy World Politics. Hamdem, 1942.
18. Stiqlitz E. Globalization and its Discontents. N.Y., 2002.
19. The New International Relations: Theory and Practice. M.C. Smouts (ed.) – N.Y., 2001.
20. UNDP Human Development Report on 2000.
21. Wallerstein I. The Capitalist World Economy. Cambridge, 1979.
22. Wallerstein I. Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-system.- Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
23. Wallerstein I. The Modern World System. Cambridge, 1974.
24. Wallerstein I. The Politics of the World-Economy. Cambridge, 1984.

Fransız dilində

1. Balencie J. M., de La Grange A. Mondes rebelles, acteurs< conflits et violences politiques. Paris, 2001. T.1.
2. Chretien J. Paris, Prunier G. Les ethines ont une histoire. Paris, 1999.
3. Chautard S. Geopolitique du XX siecle. Paris, 2007.
4. Ratzel F. Geographie politique // Геополитика. Антология. М., 2006.
5. Renan E. Quest-ce qu'une nation? Paris, 1997.
6. Rosiere S. Geographie politique et Geopolitique: Une grammaire de lespace politique. Paris, 2007.
7. Soulier G. Minorites, Etats et societes // Fenet A., Soulier G. (dir) Les minorites et leurs droits depuis 1789. Paris, 1989.
8. Vidal de la Blache P. La France de l, Est. Paris, 1917.

Beynəlxalq və yerli jurnallar

1. Дипломатический вестник. Москва, 1992-2005.
2. МЭИМО. М., 1992-2005.
3. III Era. Bakı, 1997.
4. Вестник Московского Университета. Серия: Социология и политология. М., 1998-2005.
5. Компас. М., 2002-2005.
6. "Полис". М., 1997-2005.
7. "Stratejik Analiz".Ankara 2005-2009.

İnternet resursları

1. BMT – <http://www.un.org>
2. Aİ – <http://www.europa.eu.int>
3. NATO – <http://www.nato.int>
4. Avropa Məhkəməsi – <http://www.icj-cij.org>
5. AŞ – <http://www.coe.int> (rus dilində www.coe.ru)
6. Freedom House – <http://freedomhouse.org>

Başqa beynəlxalq təşkilatlar

1. <http://www.organic.com>:
2. <http://www.sustainable.doe.gov>
3. <http://www.envirolink.org>

Digər resurslar

1. <http://china.si.umich.edu/telecom.telecom-info.html>
2. <http://migration.ucdavis.edu>
3. <http://www.turksam.org>.
4. <http://www.unpan.org> (100-dən artıq beynəlxalq KİV-lərin qloballaşma və inteqrasiya ilə bağlı materialları)
5. <http://www.wfs.org> (gələcək dünya və ona təsir göstərən amillər haqqında materiallar)
6. <http://worldcitizen.org> (dünya politoloqları yeni dünya nizamı mövzunu müzakirə edir)
7. <http://www.grid.let.rug/hi/ahc>
8. <http://www.chagala.com/usrolez.pdt>
9. <http://www.cis.by>
10. <http://www.csf.colorado.edu/case net/index.html>
11. <http://www.d-n-i.net>
12. <http://www.etown.edu/v1/>
13. <http://www.lib.byu.edu/rdh/wwi/>
14. <http://www.lib.muohio.edu/inter/subj/history/wwii/index.html>
15. <http://www.ukans.edu/histoty/v1>

ГЕОПОЛИТИКА

Резюме

В этой книге, впервые написанной на азербайджанском языке в качестве учебника, читателям в систематизированной форме преподносятся накопленные теоретические знания о геополитической науке. Книга состоит из введения, 9 глав, краткого геополитического словаря, списка использованной литературы и информационных ресурсов.

В первой главе рассматриваются первоисточники и история развития геополитики, приводится историография геополитических идей и теорий древнего и средневекового периодов.

Во второй главе комментируется возникновение геополитики как отдельной науки во второй половине XIX и первой половине XX веков, пройденный ею путь развития, характеризуются идеи и теории классических геополитических школ западных стран, континентальной Европы и англо-американской классической геополитической школы.

В третьей главе анализируются геополитические концепции и цели великих держав, участвовавших во Второй мировой войне.

В четвертой главе приводится обширная аналитическая информация о геополитике западных стран во второй половине XX века и на современном этапе, в том числе о характеристике, основных теориях и течениях европейской континентальной и англо-американской атлантической геополитики.

Пятая и шестая главы посвящены по отдельности анализу геополитических школ, теорий, доктрин и концепций России и Турции. В данных главах прослеживаются и комментируются этапы развития геополитического мышления этих стран со средних веков до современного периода.

Седьмая глава рассказывает о возникновении и развитии геополитики как науки. В ней разъясняются научное понятие, объект и предмет, категории, законы, функции, методология и методы геополитики.

В восьмой главе читателям предлагаются информация и комментарии о формировании геополитической структуры мира, классификации мировой системы, геополитических периодах и моделях и их характерных особенностях.

Последняя – девятая глава посвящена современной мировой системе и ее геополитической характеристике. В ней комментируются геополитические особенности и новые тенденции современной мировой системы. Затрагиваются проблемы обеспечения прав суверенных государств в условиях глобализации экономической жизни мира, политического и информационного пространства, читателям преподносятся информация о новом миропорядке, основных геополитических, геоэкономических и военно-геостратегических вопросах, угрожающих человечеству, и перспективах их решения.

Учитывая, что книга адресована азербайджанским читателям, автор в соответствующих ее частях также отвел место интересам основных силовых центров мира на евразийском пространстве, проводимой ими геополитике в бассейне Каспийского и Черного морей и на Южном Кавказе, вопросам влияния данной политики на нынешнее и будущее геополитическое положение Азербайджана.

В конце книги читателям предлагается составленный автором словарь разъяснений более 450 терминов и выражений, охватывающий, можно сказать, всю необходимую информацию о геополитике.

GEOPOLITICS

Resume

This book, for the first time written in Azerbaijani as a textbook, in a systemized form provides the readers with theoretical knowledge about geopolitical science. It is comprised of a preface, 9 chapters, brief geopolitical dictionary, bibliography and information resources.

The first chapter examines source materials and history of geopolitics development, offers historiography of geopolitical ideas and theories of ancient and middle ages periods.

The second chapter observes the creation of geopolitics as a separate science in the second half of 19th century and the first half of 20th century, the path it passed and also characterizes ideas and theories of classic and geopolitical schools of western countries, mainland Europe and Anglo-American classic school of geopolitics.

The third chapter analyses geopolitical conceptions and aims of great powers, which took part in the World War II.

The fourth chapter provides comprehensive analytical information on geopolitics of western countries in the second half of 20th century and at the present stage as well as characteristics, major theories and trends of mainland European and Anglo-American geopolitics.

The fifth and sixth chapters separately deal with analysis of geopolitical schools, theories, doctrines and conceptions of Russia and Turkey. Both chapters trace and comment on the stages of development of geopolitical thoughts of these countries from Middle Ages to the present time.

The seventh chapter tells about the establishment and development of geopolitics as a science. It explains a scientific concept, object, subject, categories, laws, functions, methodologies and methods of geopolitics.

The eighth chapters offers information and comments on the forma-

tion of the world's geopolitical structure, classification of the world system, geopolitical periods, models and their specific features.

The ninth chapter addresses the modern world system and its geopolitical characteristics. It comments about geopolitical features and new tendencies of the contemporary world system. The chapter touches the problems of ensuring the rights of sovereign states amidst globalization of the world's economic life, political and informative space, also gives the readers information about the new world order, major geopolitical, geo-economic and military-geostrategic problems threatening mankind and perspectives of their solving.

Since this book is intended for the Azerbaijani readers, the author featured in its relevant parts the interest of major centers of force in the Eurasian space, geopolitics pursued by them in the Caspian and Black sea basin and South Caucasus, impact of this policy on the present and future geopolitical position of Azerbaijan.

At the end of the book the author offers a dictionary of 450 terms and expressions covering almost all the necessary information on geopolitics.

Nəşriyyatın direktoru:	Varis Allahverdiyev
Texniki redaktor:	Cəsarət Qasımov
Dizayner:	Əliş Xəlilov
Korrektor:	Firuzə Məmmədova

ƏLİ HƏSƏNOV

GEOSİYASƏT

DƏRSLİK

Çapa imzalanıb: 17.06.2010
Formatı: 64x90 1/16. Həcmi: 37,75.
Sifariş: 101. Tiraj: 5000

“Aypara-3” mətbəəsində çap olunub
Ünvan: Badamdar qəsəbəsi, 1-ci y/m, kvartal 334.